

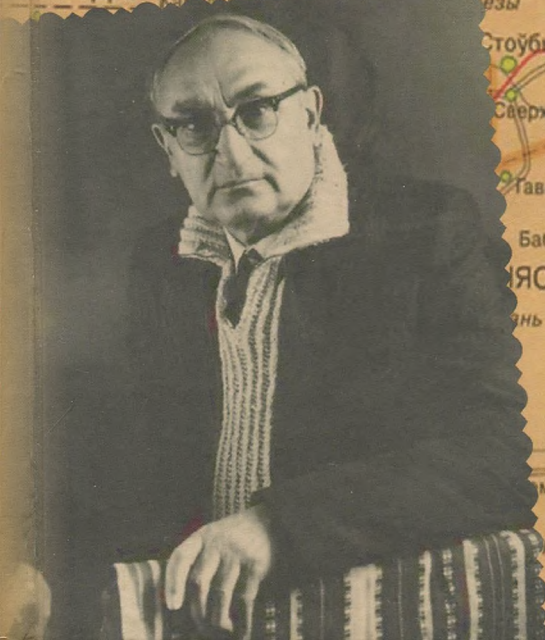
Беларуская
мемуарная бібліятэка

Мікалай Улашчык

Даць народу
гісторыю

Успаміны, лісты

АВАГРУДАК

**Беларуская
мемуарная
бібліятэка**

Мікалай Улашчык

*Даць народу
гісторыю*

*Успаміны,
лісты*

Мінск
«Лімарыус»
2016

УДК 94(476)(093)
ББК 63.3(4Беи)
У47

Серыя заснавана ў 2011 годзе

Укладанне
Аляксей Каўка, Міхась Скобла
Прадмова
Аляксей Каўка
Каментары
Міхась Скобла

Навукова-рэдакцыйная рада:
*Валянцін Голубеў, Ганна Запартыка, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Адам Мальдзіс, Мікола Нікалаеў,
Генадзь Сагановіч, Алесь Смалянчук, Лявон Юрэвіч*

Укладальнік і выдавецтва выказваюць шчырую падзяку
сп. Андрэю Гайко за дапамогу ў выданні кнігі

ISBN 978-985-6968-53-5

© Каўка А., укладанне, прадмова, 2016
© Скобла М., укладанне, каментары, 2016
© ТАА «Лімарыус», 2016

З БЕЛАРУСКАЙ УПАРТАСЦЮ

Нехта праведны параўнаў жыццё чалавека са свечкай запаленай. Свечка павінна гарэць, а чалавек — памерці. Але душа яго несмяротная. Гэтая кніга — пра жыццё і несмяротнасць Мікалая Улашчыка.

Зямны шлях асабісты ён давершыў нарысам пра сваю Віцкаўшчыну. Вёска, паводле словаў аўтара, не з ліку знакамітых — найвялікшыя падзеі яе абмінулі, асаблівых славуцасцяў не вылучыла. Аднак жа — вылучыла: «Здавён у Беларусі такіх людзей завуць волатамі. У асобе Мікалая Улашчыка беларусы займелі яшчэ аднаго асілка духу. Сваімі працамі па гісторыі Беларусі вучоны зрабіў тое, што раней у нашай літаратуры здзейснілі Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі. Вялікую мастацкую праўду аб сваім народзе ён падмацаваў трывалым падмуркам гістарычнае навукі», — гаварылася ў развітальным некралогу ад беларускай творчай інтэлігенцыі*.

Успамінаецца прыкметная дата на сыходзе Улашчыкавага жыццёвага шляху — 80-ы дзень народзінаў. Адпаведнае ганараванне ў светлай прасторнай зале Інстытута гісторыі Акадэміі навук СССР. Узрушлівае ажыўленне прысутных калег, сяброў, знаёмцаў-прыхільнікаў юбіляра. Бела-чырвоныя гваздзікі, кволенькія на афіцыйным сталe, лагодзілі-цеплілі той зімовы ранішнік у акадэмічнай установе.

Тады ж сярод іншага занатаваў я прыветныя словы старшыні ўрачыстага дзейства Віктара Буганава — загадчыка сектара па вывучэнні летапісаў, пазней акадэміка (разам з Улашчыкам яны звыш трыццаці гадоў творча ўзаемнічалі): «Мы сёння

* Дарога ў неўміручасць // Літаратура і мастацтва. 1986. 21 лістапада.

приветствуем сына беларускага народа, покорившаго вершины исторической науки».

Пафасна, але справядліва. У Кнізе гісторыі Мікалай Улашчык адсланіў стоеныя сэнсы нацыянальнай мінуўшчыны, уключна з беларуска-расійскімі (-літоўскімі, украінскімі, польскімі) узаемадачынненнямі. Сэнсы — спазнання многімі адмыслоўцамі ў айчыннай, сусветнай славістыцы. Не лішне згадаць яго фундаментальныя працы: «Перадумовы сялянскай рэформы ў Літве і Заходняй Беларусі», «Хроніка Быхаўца», «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўстве гісторыі Беларусі феадальнага перыяду», «Уводзіны ў беларуска-літоўскае летапісанне» (усе — на рускай мове), беларуска-літоўскія летапісы ў «Поўным зборы рускіх летапісаў» (тамы 32 і 35), мноства публікацый у калектыўных, перыядычных выданнях на гістарычныя, этнаграфічныя, фальклорныя, літаратуразнаўчыя, краязнаўчыя, тапанімічныя, экалагічныя тэмы. Водгукі на яго працы ў беларускім, украінскім, расійскім, літоўскім, латвійскім, польскім, румынскім, чэшскім, англійскім, нямецкім друку — вымоўнае прызнанне навуковай грамадскасцю беларусазнаўчых набыткаў нашага суродзіча. Прыкладам, на Захадзе, як сведчыць вядомы кнігазнаўца Вітаўт Кіпель, пасля Яўхіма Карскага з беларускіх аўтараў найчасцей заўважаны Мікалай Улашчык.

Менавіта такога навукоўца ўшаноўвалі ва ўспомненым акадэмічным інстытуце. А што на тое герой падзеі?

Гожа смугляваты, магутны з выгляду, хоць відочна прытомлены, ён не прамаўляў, хутчэй, разважаў прыцішаным, нібы сам сабе, голасам, з сумнаватай усмешкай на вуснах. Хто ведаў яго бліжэй, памятае тую скупавата-журботлівую — падіранічна-саркастычную рэпліку — усмешку. Маўляў, і «сэдзілі» мяне і «ганялі», цяжка даўся шлях у навуку, аднак жа нешта зроблена, за што ўдзячны лёсу, калегам, усім прысутным.

Змоладу яго гвалтам выштурхнулі з Радзімы (справа так званага Саюза вызвалення Беларусі), а яму рупіла адно — як ёй аддзячыць. Даўні, горкі парадокс прарока ў айчыне сваёй. Пазней і пры жыцці гісторыка афіцыйныя структуры, іх квазінавуковыя прыкарытнікі ў БССР не вельмі праймаліся пошукамі, адкрыццямі былога «нацдэма». Упарта, да апошняга блакавалі настойлівае жаданне ўжо вядомага навукоўца вярнуцца ў Беларусь, каб прадоўжыць, давяршыць творчыя намеры-парыванні. Нават ягоную кнігу пра родную вёску адпрэчылі (выйшла толькі з надыходам галоснасці, па сыходзе аўтара ў лепшы свет). Не адзначыліся спагадаю да памяці Улашчыка і цяперашнія ўлады Рэспублікі Беларусь, рэстаўратары «лініі Сталіна». Не дазволілі паставіць помнік у Дзяржынску, колішнім Койданаве, — на малой радзіме гісторыка.

Тым не менш удзячнасць наступнікаў Улашчыкавай думкі, справы не згасае. Выйшла друкам яго «Выбранае» ў серыі «Беларускі кнігазбор», ладзяцца навуковыя канферэнцыі. Пранейшаму аддаюць належнае «ўпартаму беларусу» (паводле акадэміка М. Ціхамірава) у Маскве — адпаведнымі друкамі, прынагоднымі вечарынамі.

Цяпер творчы даробак Мікалая Улашчыка багаціцца яшчэ адной — мемурна-эпістальнай — кнігай. Раней не публікавання ўспаміны пра маленства і юнацтва ў Віцкаўшчыне, Самахвалавічах і Менску, багаты на развагі і факты эпістальны — усё гэта істотна дапаўняе, каларытна ажыўляе абсяг Улашчыкавага жыццяпісу. А хто з нашых гісторыкаў, майстроў слова адлюстраваў дакладней і ўзварушлівей тэму «вёска — горад» (віцкаўцы — менчукі), перадаў драматычны подых Першай сусветнай вайны, нямецкай, польскай, расейска-бальшавіцкай акупацый на абшары «забранага Краю»?

Наогул, мемуарны цыкл Мікалая Улашчыка (успомнім і «Хроніку», змешчаную ў «кнігазбораўскім» томе) разам са згадкамі

пра Янку Купалу, Максіма Багдановіча, Мітрафана Доўнар-Запольскага, Максіма Гарэцкага, Вацлава Ластоўскага, Уладзіміра Пічэту ды іншых — бяспэўнае сведчанне эвалюцыі лёсу і шляху беларуса да Беларусі, узыходжання вяскоўца-студэнта з нізінаў сялянскае «тутэйшасці» да вяршыняў нацыянальнага самапазнання-самасцверджання. А затым — да адпаведнага выбару, значыць — да выпрабавання (паколькі свядомае слугаванне беларушчыне мала калі было беспраблемным). У гэтым слугаванні-змаганні асабісты досвед Улашчыка, пражытае-перажытае ім надае мемуарным старонкам выключную крыніцазнаўчую каштоўнасць.

Яго аўтабіяграфічныя ўспаміны-замалёўкі аспрэчваюць, між іншым, здавён устойлівы ў айчыннай літаратуры вобраз беларускай «дакастрычніцкай» заняббанай вёскі. Улашчык спрабаваў аб'ектыўна зірнуць на праблему: «Бясспрэчна, беларусы не былі нейкай аднолькавай масай, не хадзілі ў лапцях, не жывіліся нішчымнай бульбай і наогул не былі падобныя да жабракоў. На Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. былі тысячы паселішчаў, дзе сяляне жылі заможна, нават багата, мелі добрых коней, па 5–6 кароў, прадавалі зерня, на сотні рублёў жывёлы. Іх дзеці пачалі паступаць у гімназіі, дачкі ў святыя апрапаналіся так, што хутаранская модніца мала чым рознілася ад гарадской. Але ўсе гэтыя заможныя самі аралі і касілі, самі малацілі, самі кармілі скаціну, а калі ў іх былі нанятыя парабкі ці парабчанкі, то яны елі з імі з аднае міскі. І ў будзённы дзень адрозніць парабка ад гаспадара часам было нельга». Не абсалютызуючы, адразу ўдакладняў: «Аднак такіх была меншасць, большасць зарабляла са свайго кавалка зямлі столькі, каб сяк-так пражыць». Што ж, паспачуваем большасці. Няхай яна і магла разбурыць сацыяльны лад, аднак не вельмі патрапляла надаць новаму ладу разумнейшы, сумленнейшы сэнс. Што да беларускай меншасці, то яна дасюль не стамляецца ўпарта змагацца і на ўласным даўнінна-крывіцкім абшары ўсё ж дама-

гаецца сваіх спрадвечных мэтаў. Так што перамога — за меншасцю, дзеля чаканага і большасцю росквіту.

Улашчыкава апісанне традыцыйнай беларускай сям’і, пранікненне ў так званыя ментальныя структуры мінулага (як людзі жылі, працавалі, адпачывалі, што думалі, у што верылі і г. д.) спрыяе спасціжэнню чалавека ў пэўных абставінах на фоне, здавалася, безаблічнага грамадства*. Тым самым у айчыннай гістарыяграфіі мацнее наратыўны пачатак, замест прымітыўнай сацыялогіі, палітэканоміі — пры занябданні антрапалогіі. У гэтым кантэксце выразней вымалёўваецца драматызм айчыннай вёскі, нашае сацыяльна-духовае Атлантыды, з асірачэннем, сыходам якой у нябыт (згадайма Купалава «Сыходзіш, вёска, з яснай явы») адчувальна пахіснуўся і адвечны нацыянальны падмурак Беларускага дому.

Словам, Улашчыкавы ўспаміны-роздумы — гэта і гісторыя, і прадказанне незайдроснае сучаснасці. З адчуваннем тае ж балючае актуальнасці ўспрымаюцца і яго турэмныя (1930 г.) паказанні адносна незалежнай Беларускай дзяржаўнасці. Глыбока думалі, далёка бачылі колішнія студэнты!

Крытыку-адмыслоўцу варта ўважлівей засяродзіцца над наратыўнай стылістыкай Улашчыка-мемуарыста. Леў Талстой калісьці прадказваў з’яўленне пісьменніка новага часу, які будзе «не прыдумваць, а толькі расказаць пра тое значнае, цікавае, што выпала назіраць у жыцці». Тым болей калі аўтару давялося не проста назіраць, але многае з таго «значнага і цікавага» асабіста перажыць. Невыпадкова апавядальны дар беларускага гісторыка аднойчы трапна прыкмеціў строгі ў ацэнках Васіль Быкаў, адгукаючыся на адну з яго манаграфій: «Здавалася б, вузка спецыяльная кніга, а чытаецца лепш за які раман».

Да мемуарна-аўтабіяграфічных старонак дапасавана ў кнізе даволі ладная частка Улашчыкавай эпістэлярыі, вартай

* Гл.: Стоўн Л. Вяртанне наратыву: развагі пра новую структуру гісторыі // БГА. Сш. 1–2 (6–7). Мінск, 1997. С. 100, 107.

грады, саджаюць бульбу, у бліжніх агародах падрасло ўжо пер'е
цыбулі. Успомніўся 1921 год, калі вясною пайшоў араць — як
хораша было ісці за плугам і адчуваць халадок зямлі, а ззаду
гракі, а ўверсе жаваранкі».

Хацелася б спадзявацца, што новае пакаленне чытачоў не
застанецца абьякавым да новай кнігі Мікалая Улашчыка, на
чым надмагільным помніку ў менскай Чыжоўцы прымглена
свеціцца купалаўскі радок: «Мне сняцца сны аб Беларусі».

Будзем чытаць, памятаць, верыць.

Прынагодна выказваю шчырую ўдзячнасць Аляксандру Ула-
шчыку, Арсеню Лісу, Таццяне Кекелевай, Сяргею Кандыбові-
чу і Віктару Чайчыцу — за ўсебаковае спрыянне пры падрых-
тоўцы гэтай кнігі да друку.

Аляксей КАЎКА

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Нарадзіўся 1 лютага (стары стыль) 1906 г. у сялянскай сям’і недалёка ад Мінска. Бацька мой надта любіў чытаць, чым выклікаў здзіўленне не толькі чужых, але нават і родных братоў, у канцы XIX — пачатку XX ст. гэта і праўда было дзіва. Прагнасаць да кнігі бацька перадаў усім нам, а адзін з братоў пісаў па-беларуску гумарыстычныя вершы і напісаў вельмі цікавыя запіскі салдата (у 1915—1917 гг.). Усё гэта ў свой час загінула.

У нашай вёсцы школы не было, і мяне ў 1913 г. аддалі ў двухкласную школу ў Самахвалавічах, дзе я вучыўся разам з хлопцамі, у якіх ужо раслі вусы. Загадчык школы, сярдзіты, хворы чалавек, няшчадна біў нас за ўсякую дробязь, але ён ніколі не шкадаваў свайго часу і штодня займаўся з вучнямі старэйшых класаў увечары. З намі, малодшымі, у большасці займаліся настаўніцы, якія ў горшым выпадку крычалі, але ніколі ня білі, за што бацькі вучняў іх дакаралі.

Увосені 1917 г. я прабаваў паступіць у рэальнае вучылішча ў Мінску, але, атрымаўшы «кол» па арыфметыцы, пайшоў у вышэйшае пачатковае вучылішча. Пераходзячы пасля трэцяга класа з школы ў школу, я ў 1924 г. скончыў школу другой ступені для дарослых і паступіў на сацыяльна-гістарычнае аддзяленне педагагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў Мінску, якое фактычна скончыў у 1929 г., хаця лічыўся ў выпуску 1928 г.

З 15-ці год лічыў, што на свеце няма нічога больш цікавага, як гісторыя і этнаграфія Беларусі, і з таго часу прагна шукаў і чытаў літаратуру па гэтых тэмах. Асабліва моцнае ўражанне зрабіў на мяне том трэці прац Карскага. Зразумела, што ва ўніверсітэце я пачаў працаваць у першую чаргу ў семінарах, дзе праходзілі гісторыю Беларусі. Выдатным педагогам у той час ва ўніверсітэце быў рэктар У. І. Пічэта, цікава вёў заняткі

па крыніцах Беларусі З. І. Даўгяла. Вельмі шмат дала праца ў студэнцкім краязнаўчым гуртку, а пазней у Краязнаўчым таварыстве, якое з 1926 г. штогод наладжвала экспедыцыі ў розныя куткі Беларусі (у 1926 г. мы з С. С. Шутавым вялі археалагічныя доследы на Свіслачы, у 1927 г. была арганізавана вялікая экспедыцыя ў Тураўшчыну, у 1928 г. у Полаччыну). Некалькі год збіраў матэрыялы пра сваю вёску, збіраючыся напісаць пра яе кнігу; як і шмат іншых, гэтыя матэрыялы загінулі.

Друкаваць дробныя нататкі ў газетах пачаў са школы, гэтаму спрыяла тое, што некалькі вучняў нашай школы (у тым ліку Алесь Матусевіч, да нядаўняга часу адказны сакратар Саюза журналістаў Беларусі), стала або нястала, працавалі ў газетах. У 1929 г. надрукаваў першыя дзве навуковыя працы, адну з якіх пісаў разам з С. Шутавым.

Скончыўшы ўніверсітэт, працаваў у розных месцах Савецкага Саюза пераважна настаўнікам, у апошнія перадваенныя гады быў настаўнікам сярэдняй школы ў Ленінградзе, дзе здаваў аспіранцкія экзамены пры Педагагічным інстытуце імя Герцэна. З пачатку 1944 г. пераехаў на жыццё ў Маскву, дзе і жыву (з некаторымі перапынкамі) да апошняга часу. За выключэннем кароткага часу, калі працаваў выкладчыкам на кафедры гісторыі заходніх і паўднёвых славян у Маскоўскім універсітэце, знаходжуся ў Інстытуце гісторыі Акадэміі навук СССР. У снежні 1947 г. вучоны савет гэтага інстытута прысудзіў мне вучоную ступень кандыдата гістарычных навук, а 3 сакавіка 1964 г. — доктара гістарычных навук.

Працую пераважна ў галіне аграрнай гісторыі Беларусі і Літвы эпохі феадалізму. Зараз, пасля выхаду мае манаграфіі, галоўнаю тэмаю маіх заняткаў павінны стаць крыніцы гісторыі Беларусі.

*М. Улашчык
1 кастрычніка 1965 г.*

УСПАМІНЫ

ВІЦКАЎШЧЫНА. АД МАЛЕНСТВА ДА ЮНАЦТВА

БАЦЬКА

Бацька нарадзіўся ў 1861 г., калі паншчына была знесена (дзед к таму часу ужо восем гадоў быў вольны), але дух паншчыны, стыль чалавечай дзейнасці ў бацькі, можа, да якога 1905 г. быў нечым звязаны з паншчынаю, тым больш гэта добра пасавала з яго натураю. Жорсткі, азартны на ўсякай рабоце, ён вымагаў ад усіх такой самай азартнай работы, прычым яна павінна была быць роблена да краю добрасумленна. Крыў божа было, аручы, прапусціць агрэх, косячы — заставіць пук травы, укладаючы снапы на воз — не заправіць пад лестку якіх пяць каласоў, падмятаючы гумно — заставіць недзе ў кутку троха смецця.

Вот надыходзіць сенакос. Косы выклепаны, мянташкі прычэплены, на ўсходзе сонца ўсе на нагах (хіба што зусім малыя яшчэ спяць). Ізноў крыў божа, каб хто ўзяў чаго ў рот. Гэта ўжо толькі апошні чалавек пачынае жэрці зрана, нічога не зрабіўшы.

Ідем на Возера ці куды ў другое месца. Менцім косы, пачынае бацька, за ім ідзе Паўлік, у канцы я. Бацька косіць так, што, здаецца, гэта работа не вымагае ніякага напружання. У зубах доўгая папяроса, і ён увесь час пускае дым. Таксама лёгка косіць Паўлік, але я значна горш. Як і бацька, брат прызвычаны да цяжкай работы, а мне пасля школы кассё націрае рукі. Ускакваюць пухіры, якія адразу і расціраюцца, паціху ідзе кроў. Гэта завецца: гультай за работу, а мазоль за руку. Аднак трэба спяшацца, каб бацька не пачаў падрэзваць пяту, гэта значыцца — не пачаў падганяць мяне ззаду.

Між іншым, цяжкасць і няцяжкасць касьбы вельмі залежныя ад таго, умееш ты мянціць ці не. Калі робіцца зусім цяжка, Паўлік азіраецца, бярэ ў мяне касу і менціць. Пасля гэтага касіць лёгка, але праходзіць нейкі час, каса тупіцца, і зноў становіцца цяжка.

Праз гадзіну работы хочацца есці, праз дзве — хочацца яшчэ больш, далей хочаш з'есці хаця б пук травы, але паказваць гэтага нельга, нельга і загаварыць. Калі хто праходзіць паўз нас і кідае «памажы божа», то трэба адказаць «дзякуй». А калі нехта блізкі, то можна сказаць і так: «Казаў бог, каб і ты памог». Але гэта ў рэдкім выпадку.

Гадзін пад сем хто-небудзь нясе сьнеданне. Яно на сенакосе моцнае: бліны, смажанае сала (у гарачае сала бліны абмакваюць, добрыя скваркі ядуць асобна). Часам у гарачае сала маці падлівала яшчэ смятаны, а да бліноў бывае і збан малака. У нас ні ў якім разе нельга піць малако так сабе. Яго можна ўжываць з хлебам, але тут бывае, што можна троха паглытаць заміж вады.

Касіць бралі гадоў з 16-ці, араць — гадоў з 13–14-ці. Да гэтага часу ў літаратуры сустракаецца сцвярджэнне, што араць цяжка. Можа, дзе і цяжка. Бясспрэчна, цяжка араць сахою. Але ў нас плугам гэта было рабіць лёгка. Пастаў, на якую глыбіню і шырыню павінен браць плуг, прытрымлівай за ручкі, каб не паваліўся, і ўсё. Праўда, на ўзгорках, дзе многа каменя, плуг прабуе выскачыць з баразны, але ў нас узгоркаў мала. Араць вясною, калі зямля падагрэлася і толькі лёгка халодзіць ногі, вельмі прыемна. Зразумела, конь павінен быць прызвычаены да работы.

Гэта ўсё работа хлопца-падлетка, а розная карысная дзейнасць пачыналася самае позняе з пяці гадоў. І першаю работаю быў догляд за малымі. Малое — гэта тое, што ляжыць у калысцы, поўзае па хаце ці кльпае на ножках. За ім павінна наглядць ужо не малое — гадоў чатырох ці пяці.

МАЦІ

На адзін Вялікдзень маці (як і браты) атрымала яечка, але скоро разбіла яго. Гэта было жахліва: страціць такую цац-

ку ў самым пачатку свята. Плачучы, маці прыбегла да бабкі і папрасіла новае, цэлае яечка. Бабка жорстка адказала, што не дасць: дала раз — ну і годзе. Гэта не было ад недастачы, гэта не была скупасць, больш пэўна, гэта была эканомія, прызвычайная да такой ступені, што стала натураю.

Невядома чаму, але бабка забараняла маці вучыцца вязаць кручком, чаго маці надта хацелася навучыцца. Можа, гэта была свайго роду навіна для вёскі (гэта ж не тое, што прасці, жаць ці даць карову), і ўменне вязаць было нейкаю адзнакаю моднасці, а можа, і яшчэ нешта.

Каб навучыцца, маці, ідучы даць, паціху брала з сабой кручок і ніці і, седзячы каля каровы і насцярожана слухаючы, каб хто не прыйшоў, вязала.

Калі мы часам прыходзілі да бабкі ў госці, то яна сустракала нас вельмі ветліва, пачынала частаваць, але ў яе застаўся старасвецкі звычай — мазаць масла на хлеб пальцам. Нам гэта ўжо надта не падыходзіла, і мы стараліся як мага скарэй намазаць масла самі.

СЯМ'Я

Сям'я наша вялікая: бацька, маці і сямёра дзяцей. Калі быў жывы Валодзя (у нас з такім іменем хлопчык звычайна зваўся Уладзік, але высокі ранг сям'і прымушаў, як гэта робіцца зараз ва ўсіх, рабіць імя больш высакародным), то было пяць хлопцаў і дзве дзяўчынкі. Пасля таго, як Валодзя памёр, засталася шасцёра дзяцей, але ў 1911 г. нарадзілася Оля. У такім складзе сям'я была да 1934 г., калі памёр бацька.

ДЗЕД

Дзеда па бацьку — Феліцыяна — ніколі не бачыў. Ён памёр да таго часу, калі бацька ажаніўся. Зважаючы на тое, што ён сабраў столькі грошай, што змог купіць на іх валоку зямлі, гэта быў працавіты і дзелавіты чалавек. Яго гісторыя надта падобная да гісторыі Міхала з «Новай зямлі»: усё жыццё працаваў, каб набыць зямлю, а набыўшы, адразу памёр, памёр, падобна, не надта старым. Бацька надта шкавадаваў, страціўшы свайго

ГУЛЬНІ І СЛОВЫ

Гуляць можна было толькі ў святы. Гуляць да нас, малых, прыходзілі стрэчныя браты і сёстры, а таксама Паўловічавы. Часам заходзіла і пападзянка Вера — мая равесніца. Адзін раз, недзе каля Спаса, сышліся госці — пападзянка і Паўловічавы Анця. Анця, вітаючыся, гаварыла сёстрам: «Як маешся, як маешся». Пачаліся гульні. А пасля пападзянка, глянуўшы на вішні, сказала: «Какая маса вішень».

Калі Анця пайшла дахаты, пападзянка спытала ў сясцёр: што гэта такое — чаму Анця, вітаючыся, гаварыла «сямасы-сямасы». Дзевачкі, смеючыся, патлумачылі Веры, што гэта не «сямасы», а «як маешся» і што так вітаюцца простыя людзі.

Праз некаторы час, калі пападзянкі не было, Анця пыталася, чаму гэта Вера, глядзячы на вішні, кажа «какае масла з вішань». Перакладчыцы ізноў павінны былі сказаць, што гэта не «масла какае», а слова «маса» азначае, што вішань многа.

Неяк Ніна ішла паўз папову адырну і чула, як пападзянкі крычалі адна адной: «Каця, ты дзе?», і адказ: «Я на сенавалі». Сена ў нас складалі ў адырыне (часткова ў манежы). Папову адырну таксама звалі адырынаю, але гэта між сабою, а тут — сенавалі. Гэтая назва здавалася нейкаю экзатычнаю, надта ж харошаю, а сам стары будынак набываў асабліваю вартасць.

Старэйшая пападзянка, прыходзячы ў царкву, насіла на руцэ невялічкую чорную торбачку. Калі прыехаў у госці Іван, дзевачкі запыталі ў яго: што гэта за торбачка? Іван раззлаваўся на іх некультурнасць і сказаў, што гэта завецца *ридикюль* і каб яны, крый божа, не лягнулі як-небудзь «торбачка». Дзевачкі доўга завучвалі той *ридикюль*.

Праз 60 гадоў, калі быў Польшчы, даведаўся, што ў варшаўскіх і іншых паняў гэта начынне завецца *торбэчка*.

ДРАМА Ў РУБЛКАХ

У старэйшага дзядзькі Юзафа (так яго звалі далікатна папольску; па-свойму быў бы Язэп) былі два сыны — Міхал і Яўхім. Розніца паміж імі ва ўзросце была гадоў шэсць. У 1900 ці 1901 г. Міхал жаніўся. Сватам у яго быў дзядзька Юлек, свац-

цяю — наша маці. Калі сваты (усе запрошаныя з боку жаніха) прыехалі, каб забраць маладую і ехаць вянчацца ў царкву, бацька маладой адмовіўся даць той пасаг, на які раней згаварыліся. Знізіў суму нешта ў рублёў сто — у той час вялікія грошы. Сват быў не з такіх, каб сцярпець, і пачаў голасна дамагацца ўсяго пасагу, бацька — адмаўляўся. Узняўся галас. Сышліся ўсе госці. Сват закіпеў і закрычаў жаніху: «Запрагайма коні і едзем дахаты! Няхай ён шукае сабе дурняў». Бацька кінуўся ўпрошваць, але ўсіх грошай не даваў. Сват ізноў закрычаў: «Едзем дахаты!» Скандал ледзьве ўцішыла наша маці, але бацька маладой сто рублёў усё ж скруціў.

Маладая Настася была вельмі энергічная жанчына. Відаць, прыехаўшы ў новую сям'ю, стала там ці не першай асобаю, ва ўсякім разе камандавала Міхалам. У 1902 г. у іх нарадзіўся сын Саша, пасля дачкі Маня і Сарафіма. Вялікая энергія і здольнасці Сашы паходзілі, бясспрэчна, ад маці, ён з самых ранніх гадоў вызначаўся актыўнасцю і смеласцю. Каб маці пажыла даўжэй, лёс яго ды і другіх дзяцей быў бы іншым. Але здарылася інакш.

Яўхім у 1906 ці 1907 г. быў прызваны на вайсковую службу. Прыгожы, высокі, русы, ён трапіў у імператарскую гвардыю, у артылерыю, дзе быў прызначаны ездавым. У 1911 г., адслужыўшы, ён вярнуўся дамоў ва ўсёй красе. Прыроджанае харавство было адпаліравана ў гвардыі: ён быў стройны, з прыгожай лёгкай хадою, асабліва харошы быў на кані, хаця тут паказаць сябе не было дзе — у нас у сядле не ездзілі.

Зразумела, што, маючы 25 гадоў і адбыўшы вайсковую службу, хлопец захацеў ажаніцца. Нявесту яму нагледзеў наш бацька недзе за Стоўбцамі — Сцепаніду. Яна была дачкой сядзельца Курлюты. Відаць, у таго гаспадарка была добрая, бо абодва сыны вучыліся ў духоўнай семінарыі ў Мінску, але не было падобна, каб вызначаліся здольнасцямі. У нас кандыдатура нявесты абмяркоўвалася дэталёва. Ведаў яе толькі бацька, і маці старалася як мага дакладней даведацца, якая з яе будзе гаспадыня. «Кажаш, прыгожая і дома ўпраўляецца добра, а ці ўмее жаць, ці ўмее даглядаць скаціну» і г. д. Бацька хваліў тую Сцепаніду з усіх бакоў. Паехалі ў сваты і згаварыліся.

Настася, даведаўшыся, што дзевяр хоча ажаніцца, катэгарычна ўзнялася проці. «Нашто яму жаніцца? Ён што, галодны ці недагледжаны? У яго што, бялізна нямытая?» Чым далей заходзіла справа, тым больш пратэставала Настася. Было ўжо відаць, што з гэтага добра не будзе. Але Яўхіму вельмі спадабалася прыгожая і разумная Сцепаніда.

Ад Рубілак да нявесты было далекавата. Чыгуначная станцыя была блізка і ад Рубілак, і ад Курлютаў. Але паехалі на конях. Маладыя ехалі на пары ў брычцы. Калі прыехалі дамоў у Рубілкі, то іх напаткаў скандал.

Была Сёмуха, дзень гарачы. У дарозе ўсе ўпацелі і пакрыліся пылам. Трэба было памыцца, але Настася закрычала, што не дасць ручнікоў ні гасцям, ні маладому: няхай дастае свае маладая.

У той час маладая свой асноўны пасаг павінна была прывезці ў камодзе, у куфры вазілі толькі вельмі бедныя. На бяду, у Сцепаніды якраз не было камоды, і ўсё сваё дабро яны прывезла ў плеченых карзінах, якія тады якраз увайшлі ў моду. Сцепаніда кінулася да карзіны, пачала распакоўваць яе, даставаць ручнікі. Усё гэта дадало духу Настасі, якая закрычала: «Га, а дзе ж твая камода?». Не дачакаўшыся канца вяселля, Настася забрала сваю сям'ю і пайшла ў старэнькую хату, якая засталася з таго часу, як Юзаф пераехаў у Рубілкі.

Гэта не была звычайная сямейная свара. Гэтым парушаліся звычаі. На вяселлі хлопцы даволі часта біліся, каб паказаць сябе рызыкантамі, а яшчэ часцей з-за дзяўчат. Гэта было звычайна, але каб папрабаваць сарваць вяселле, пакрыўдзіць не толькі маладую, маладога і бацькоў, але наогул усіх, то гэта ўжо была справа грамадская, і вёска абвясціла Настасі ды яе сям'ю байкот (выключэннем хіба сталіся дзеці). Але байкот быў нядоўгі, бо ўвосень таго ж года Настася памерла. Казалі, што прастудзілася, а можа, пры сваім тэмпераменце не магла вытрымаць. Пасля меркавалі, што яе муж Міхал не мог вытрымаць канкурэнцыі з прыгожым Яўхімам. Хаця Настася і не рабіла ніякіх закідаў у гэтым сэнсе (а можа, і рабіла — хто ведае), але жаніцьбы не змагла перажыць.

Дзеці засталіся сіротамі. Іхні бацька ў бліжэйшы мясеад ізноў ажаніўся, узяў добрую кабёціну, якая, здаецца, не прабавала камандаваць усімі і някепска адносілася да сіротаў. Але ўсё ж яна была мачыхай, і ў яе скора пайшлі свае дзеці.

АСТРАВЕЦ

Бацькавага брата Юлека (Юльяна) звалі звычайна Астравец, бо ён жыў на Востраве, на хутары. Жонку сабе ён узяў недзе аж з-пад Клецка. Маці часам гаварыла з зайздасцю — як ёй добра жывецца, як аб ёй мужык клапаціцца. Падумаць: печ у кухні зроблена так, што яна, седзячы там, прадзе ў цяпле. Дзядзька да печы прымайстраваў пліту, што было ў той час навіною, вельмі прыдатнаю для гаспадыні: калі што трэба скора, то палажыў пару паленаў, і табе зараз жа закіпіць.

Дзядзька купіў швейную машыну, і цётцы не трэба было доўга поркацца з голкай. Не памятаю, каб маці калі прасіла ў цёткі машыну што-небудзь пашыць. Відаць, баялася, што цётка пачне ў такім разе кпіць.

Урэшце дзядзька зрабіў маленькі табурэтак, каб даць карову, набыў грамафон і вялікую колькасць пласцінак. Грамафон, ведама, заводзілі ў свята, калі збіраліся госці. У нас грамафона не было і не было надзеі яго купіць, бо бацька лічыў гэта за рэспуст.

Грамафон і швейная машына каштавалі грошай, і маці, відаць, не была ў прэтэнзіі да бацькі, што ён не купіў такога, але табурэтка! Такі майстар, як бацька, мог зрабіць падобную за зімовы вечар, але не рабіў, бо лічыў, што даць можна і так, звычайна. У гэтым сэнсе ён часам быў дзівак. Скажам, калі складалі сена ці салому і торп ці стог быў такі нізкі, што можна было падняць рукамі, то бацька надта злаваў, калі хто-небудзь з нас прабаваў кідаць віламі, хаця імі можна было ўзяць значна больш. Злаваў ён таксама, калі дзяўчаты разбівалі гной у полі не рукамі, а віламі. І тыя, калі бацька быў дома, баяліся ўзяць з сабою сахор, хаця ім раскідаць было лягчэй і скарэй. Ва ўсіх гэтых выпадках бацька бачыў «паністаць», якая, як ён лічыў, на рабоце шкодная.

Побач з хутарам дзядзькі быў яшчэ хутар (наогул каля Вомшара знаходзілася шэсць хутароў), дзе сядзеў арандатар і які гаспадар хацеў прадаць. Дзядзька адзін час усё паглядаў на гэтага суседа і меркаваў — ці не купіць і яго, але цётка была проці: «Калі купіш яшчэ 20 дзесяцін, то трэба будзе наймаць яшчэ колькі парабкаў (парабак у дзядзькі быў), сын у нас адзін, яму стане і таго, што ёсць, а дачок маіх возьмуць і так».

Дачок у дзядзькі было шэсць (здаецца, дзіцём не памёр ніхто) і адзін сын. Сын нарадзіўся шостым, пасля яго была толькі адна дзяўчынка — Ліда.

Першая дачка выйшла замуж за дзяка. Гэта была падзея высокай якасці. За дзяка! Значыць, не будзе жаць, не будзе ні смажыцца на сонцы, ні мокнуць у полі. Што-небудзь, відаць, прыйдзецца рабіць (даглядаць карову ці пару свіней, але ці ж гэта сапраўдная работа?). Муж яе быў дзякам каля Баранавіч, і прыезджала яна да бацькоў рэдка, рэдка да яе ездзіла і цётка, каб паглядзець, як жыве паністая дачка. Дзяк пасля рэвалюцыі паступова стаў дыяканам, а затым і папом. Гэта быў сапраўдны поп, г. зн. не раздумаў — варта трымацца за папоўства ці не, і быў нейкі надта праціўны (помню, размаўляў з бацькам пра франкмасонаў).

Другую дачку Лізу дзядзька аддаў вучыцца ў Мінск. На гэта мог паўздзейнічаць той факт, што бацька аддаў у навуку свайго сына. Ліза скончыла гарадское вучылішча, затым курсы тэлеграфістаў і пачала працаваць на Віленскім вакзале (тады ў Мінску былі два вакзалы — Віленскі і Брэсцкі) тэлеграфісткаю. Праз некаторы час выйшла замуж — таксама за тэлеграфіста, у тым доме, дзе жыла. І такім чынам зрабілася ўласніцаю паловы невялічкага дома на Вакзальнай вуліцы — адразу за бетонным плотам, які аддзяляў вакзал ад горада.

Гэта было, напэўна, лепш, чым дзяхыха. У Менску нават тыя бабы, якія самі рабілі (замужніх, якія працавалі апрача дома, было ў той час надта мала), і тыя лічыліся панямі, а тут не толькі жонка тэлеграфіста, але і сама зарабляе немалыя грошы (здаецца, 25 рублёў). Ходзіць яна заўсёды чыста апранутая, на рабоце таксама чыста. Ведама, седзячы за сталом, не ўморышся, не загарыш на сонцы, не ўпацееш.

Трэцяя дачка Гэлька выйшла замуж за Мікіту Станішэўскага, у якога было 40 дзесяцін зямлі — хутар у Чаркасах. Гэта быў надта ветлівы чалавек, якому не шанцавала на жонкі. Першую, зусім маладую, укусіў шалёны сабака, і яна памерла, страшна пакутуючы, заставіла маленькую дачку. Гэлька нарадзіла двух хлопцаў і дачку і памерла, калі ёй не было і 30 гадоў.

Чацвёртая дачка Тоня (Антаніна) выйшла замуж за Станішэўскага з Віцкаўшчыны. Яна была ў пэўным сэнсе чалавекам няпростым, ужо на старасці, калі даводзілася гаварыць пра мінулае, то ўражвала яе памяць. Некалькі разоў я казаў этнографам: чым ехаць у экспедыцыі, то куды прасцей схадзіць да Тоні, якая жыла ў Мінску. Ад яе вы даведаецеся тое, чаго не знойдзеце, можа, нідзе. Але этнографы ехалі і шукалі нешта далёкае, а блізкае ўрэшце памерла. Тоня дзівіла не толькі памяццю. У яе быў надта востры язык, і спрачацца ці сварыцца з ёю было небяспечна. Гэта яна выдумала «Вала», дзе часам у непрыстойнай форме характарызаваліся ці не ўсе віцкаўскія гаспадары. Дасканала ведаючы звычаі — вясельныя, хрэсьбінныя ды іншыя, — яна магла быць даведнікам як для этнографу, так і для гісторыкаў.

Некалькі выпадкаў з жыцця Тоні гавораць пра яе адвагу. У 1920 г., калі везла адступаючых польскіх жаўнераў і страціла каня, уночы адна пайшла дамоў. Па дарозе напаткаўшы двух легіянераў, якія спалі ў полі, адвязала іхняга каня і паехала дамоў. У Прылуках каля Пцічы, па якой ужо ішла паводка, пагнала каня на лёд, і хаця лёд крышыўся і трашчаў пад санямі (мост быў разбураны), перабралася на другі бераг. Былі яшчэ і больш цяжкія выпадкі.

Дочкі Вера і Ліда былі вельмі рахманья, простыя і добрыя. Ліда скончыла жыццё на нямецкай шыбеніцы, а Вера пражыла гадоў 80 і памерла ў Койданаве, пражыўшы ў Сібіры, на Зеі, больш за 30 гадоў.

На шыбеніцу Ліду загнала С্কочыха, якая жыла ў палавіне дома Качалавых. У свой час, у 30-я гады, яна пісала на ўсіх даносы, паказваючы, што той ці той кулак. А калі прыйшлі немцы, то пачала пісаць, што той і той былі камуністы. Дагадаўшыся,

што Ліда кантактавала з партызанамі, Скочыха паведаміла пра гэта немцам, і тыя зрабілі засаду. Ліду папераджалі, каб не хадзіла, але пачаліся халады, патрэбна было цёплае адзенне, яна позна ўночы пайшла і трапіла на засаду.

ВОЙЦІК І ГОМЗЫ

Кіламетры за два-тры ад Віцкаўшчыны былі два хутары: Брумараўшчына і Ракаедаўшчына. Ракаедаўшчына, пэўна, ідзе ад таго шляхціца Ракаеда, у якога ў 1655 г. мужыкі-паўстанцы забралі скаціну, а самога прывялі ў Грычын. Наляцеўшыя з Мінска браты капітаны Жамчужнікавы частку паўстанцаў пабілі, частка разбеглася, а 56 узялі ў палон і прывялі ў Мінск, дзе ўсіх збіраліся павесіць. Але мінскія мяшчане напісалі цару, патлумачыўшы, што Ракаед трапіў у Грычын, у стан паўстанцаў, выпадкам, і таго выпусцілі. У мой час у Ракаедаўшчыне, дзе было 80 дзесяцін зямлі, жыў Матусевіч.

У Брумараўшчыне жылі трое: Войцік, Гомза і Аляксандр Станішэўскі, брат віцкаўскіх Станішэўскіх. Войцік не меў дзяцей (у яго таксама было 80 дзесяцін). Быў ён добрым прыяцелем нашага бацькі, але не памятаю, каб ён прыходзіў да нас. Казалі, што ён увесь час чытае Евангелле і стараецца паказаць, што ўсё на свеце ідзе якраз так, як там сказана. Зварачаючыся да людзей, ён заўсёды паўтараў: «Чуеш, брат». І таму яго часам называлі не Войцік, а Чуеш-брат. Маючы сродкі, ён пабудаваў каля свае хаты асобную, можна сказаць, персанальную царкву, у якой віцкаўскі поп служыў тры ці чатыры разы ў год. Пасля Чуеш-брата дакаралі: чым рабіць непатрэбную царкву, лепш пабудаваў бы школу. Што праўда, то праўда, але выйшла так. Нягледзячы на вялікі хутар і, пэўна, немалыя грошы на рахунку, Чуеш-брат зрана да ночы быў на рабоце, не вылучаючыся між іншых гаспадароў. Працавала і яго жонка.

У 1930 г. яго, зразумела, выслалі некуды на Урал, дзе ён скоро і памёр. Неяк у 1966 ці 1967 г., едучы аўтобусам у Самыхвалавічы, я даведаўся, што Войціха, якой дазволілі вярнуцца, лічыцца найлепшаю работніцай у калгасе (а ёй было ўжо за 80). Зразумела, такім самым быў бы і Войцік, але ж...

Гомзу я памятаю цьмяна. Быў ён з адною рукою і, гаворачы з людзьмі, казаў вельмі часта: «Навошта, брат». Сярод тых рэдкіх смешных выпадкаў, якія здараліся навокал, перадавалася апавяданне, як гаварылі паміж сабою Войцік і Гомза: было чуваць толькі «навошта, брат» і «чуеш, брат». У Гомзы было каля 40 дзесяцін (дакладна не ведаю). Меў ён трох сыноў і трох дачок. Два сыны вучыліся ў духоўнай семінарыі (а раней павінны былі скончыць духоўнае вучылішча). Старэйшы, скончыўшы, пайшоў у юнкерскае вучылішча і ў пачатку вайны 1914 г. быў паручнікам ці падпаручнікам. Відаць, з першых дзён вайны трапіў на фронт, бо ўжо ў 1917 г. быў капітанам. У 1915 ці 1916 г. прывёў сёстрам (дома заставаліся дзве сястры) белага жарабца, якога тыя скора прадалі, бо быў свой, знакамiты на ўсю акругу вараны. Прыехаўшы летам 1917 г., сказаў, што стары свет разбурыўся, што не будзе працаваць ні дома на хутары, ні ў арміі служыць, а калі з'явіцца магчымасць, то стане папом. Больш ён не паказваўся.

Другі Гомза — Яхрэм — таксама вучыўся ў духоўнай семінарыі. Быў ён хваравiты, хадзіў з закручанаю шыяй і маладым памёр. Пішацца ўсё гэта для таго, каб паказаць, як часта сыны заможных сялян выходзілі ў людзі. Дарэчы, не памятаю, каб хто-небудзь з іх стаўся папом.

Трэці брат сядзеў на гаспадарцы. Ён вельмі любіў коней і ў свой час набыў у Цырыне двухгадовага жарабца, за якога заплаціў нечуванья грошы — 400 рублёў. Калі жарабец дайшоў да сілы (у чатыры гады), то стаў надзвычайна дужым і звераватым канём. Да яго вадзілі з усіх бакоў кабыл, і племя ад варанога было надта харошае. Чалавек не толькі вярнуў патрачаныя грошы, але і меў добры заробак. Праўда, жарабец пакалечыў некалькіх чалавек, у тым ліку троха і гаспадара. Ажаніўся Бронзавы (так звалі трэцяга Гомзу, бо быў руды) ужо задоўга пасля сарака, прычым на сваёй парабчанцы, прыгожай і харошай дзяўчыне. Калі ў 1930 г. яго высалялі, то ёй казалі, што можа застацца дома. Але тая не захацела: «Ён мяне ўзяў беднай, то як я пакіну яго ў бядзе». І паехала.

3 ГОД ДЗІЦЯЧЫХ

Дома я лічуся работнікам, хоць і не першае рукі. У гаспадарчых работах занімаю пэўнае месца — паганяю коні пры малацьбе.

Малаціць пачынаюць рана, пры літары. Мяне будзяць як можна пазней, калі ўжо ўсё гатова, і адпаведным чынам апра-наюць. На нагах вялізныя боты, куды запханы вехаць сало-мы, на ногі закручваецца процьма анучак, каб бот дарогай не згубіўся. Апранаю нейкі стары кажушок, і дзеля таго, каб кры-сы не цягнуліся па снезе, мяне падпярэзваюць путам і за пут запіхваюць канцы крысоў. На голаў адзяецца вялізная шап-ка, якая адразу з'язджае, закрывае не толькі вочы, але і нос. Узяўшы доўгую лазіну, я гатоў.

З хаты да манежа дайсці нялёгка: шапка, з'ехаўшы, налазіць, закрывае вочы, а паправіць нельга, бо рукавы такія доўгія, што рукі матаюцца недзе глыбока. Адзін сродак — гэта махнуць узад галавою, каб шапка ад'ехала на патыліцу, тады відаць гумно і сцежка, пратоптаная ў снезе.

Дабраўшыся, саджуся на дышаль, цяпер мне трэба гнаць коні адпаведным тэмпам, якія ўжо звучаны хадзіць па крузе, і крычаць «тпру», калі бацька за сцяною працяжна закрычыць «стой». Праз прасечаныя ў сцяне дзіркі відаць крыху гумно. Літар свеціць няроўна, і фігуры каля малатарні расплыўчатая. Калі пускаецца ў ход малатарня, то трэба як мага часцей кры-чаць «но-но» і махаць лазінаю, бо біць коней асцерагаюцца — гэта забараняецца, ды і конь можа ў адказ убрыкнуць.

Адмалаціўшы скінутыя снапы, іду грэцца ў хату, пакуль па-дрыхтуюць новую рату, а тым часам, прапусціўшы рэзкі дзве, пачынае віднецца, і пара снедаць. З гонарам іду за стол, як паўнаправы чалавек, і да мяне ўжо зварочаюцца ў жартлівай форме, завучы работнікам, а бацька, чую раз вечарам, хваліцца куму, што я ўжо паганяю коні, што кум, аднак, не надта хваліць.

Увечары самая прыемная справа — слухаць байкі. У нас, у сям'і чыста віцкоўскай, няма нікога, хто б умеў спяваць ці расказваць байкі — гэта глупства, а ў нас людзі сур'ёзныя, і таму трэба прасіць служанак — тыя не дайшлі яшчэ да вярхоў цы-вілізацыі і часта ведаюць шмат цікавых баек, як «Коце-браце,

нясе мяне ліска» і г. д. Адна нейкая Тацяна ведала толькі адну байку, якая звалася «Бліны». Слабы рэпертуар узнагароджваўся бесканечнай колькасцю паўтарэнняў. Ведаючы, што Тацяна больш нічога не раскажа, чапляўся да яе і ныў: «Тацяна, збай бліны». Тая мо ў соты раз баяла адно і тое ж, а я прагна ў соты раз слухаў і адыходзіў здаволены.

Спаць іду ў новую хату, дзе не палена з восені. Холад там сіберны. Сплю на адным ложку з Паўлікам. Трэба зайсці і скоранька раздзецца, пасля кінуцца ў пасцель і накрыцца кажухом, а зверху цёплай коўдрай. Тады скоро сагрэешся і соладка спіш. Найгорш усё ж уставаць. Калі высунеш з-пад коўдры голаў ці руку, то адразу ахопіць жаж, але ж калі-небудзь уставаць трэба, тым больш у дні, калі пякуць бліны, якія трэба есці з свінымі скваркамі, зробленымі так, што аж цяпер цячэ сліна, калі ўспомніш. Трэба ўстаць, агарнуцца кажухом, узяць у ахапку адзенне і кідацца з усяе сілы праз сені ў старую хату — там цяпло і адзявацца не страшна.

Аднойчы, паехаўшы ў Менск, бацька прывёз мне стрэльбу і падараваў да яе дзве кулі: адну — з вострым канцом, а другую — з тупым, растлумачыўшы, што востраю куляю страляюць людзям у лоб, а тупую — у живот. У дадатак да гэтых асноўных было зроблена яшчэ з паўдзясятка куль з гарошыну, якія, ведама, мелі далёка не тую каштоўнасць, як сапраўдныя.

Назаўтра, ледзьве толькі развіднела, я, схапіўшы стрэльбу, быў на дварэ, шукаючы аб'екта, у які можна было б запусціць кулю. Так ім аказаўся [сабака] Мунік, і я, злажыўшыся, стрэліў. Мунік ніяк не рэагаваў на мой стрэл, а куля згінула ў снезе. Усе старанні знайсці кулю не далі вынікаў. Я з жалем пацягся ў хату, ахвота страляць, страціўшы кулю, адпала. Стрэльба павісла на сцяне, чакаючы, калі набуду большую колькасць блішчастых куляў.

Ужо моцная зіма. На дварэ намяло курганы снегу. Асабліва вялізныя гурбы каля плоту ў садзе. Калі снег зацвярдзеў, то можна ўзлезці на самы верх гурбы, адкуль відаць далёкі дзядзькаў хутар і злева дуброва. Па дарозе пад вечар ідуць з-за вомшара цэлыя абозы — гэта вязуць аднекуль здалёк дровы

і бярвенні. Увечары, калі сонца хаваецца і ўвесь небасхіл палае, робіцца неяк цяплей, хоць мароз і шчыпле шчокі. Тады добра ўзяць санкі і пабегчы за гумно паездзіць з гары. Каб было смялей, бяру з сабой Муніка.

Адным святам, калі прыехалі з Прылук нашы вучаніцы, з Рубілак прыехалі госці — Саша і Ваня. Усім гуртом пашлі ў сад рабіць з найбольшых гурбаў крэпасць. Скапалі верх гурбы, выклалі сцяну, зрабілі сходы з снегу, асабліва выдзяляўся Саша, які ўмеў вытаптаць ў снезе дасканалыя сходы. Удалы, марозны, ціхі вечар. Ужо сцямнела, і матка гоніць дамоў вячэраць. Сёння Запускі, а заўтра пачынаецца Піліпаўка. Да Каляд можна есці толькі поснае — бульбу, гуркі, капусту. Нядаўна бацька прывёз паўбачонак селядцоў. Ёсць грыбы, пазбіраныя ўлетку ў Лозбішчы — вялікім лесе каля Фаніпаля. Гуркоў, бульбы, капусты — цэлы склеп сваіх. Доўгімі зімовымі вечарамі ў хаце ідзе тая ж напружаная работа, што і днём. Маці прадзе на лаве пад гадзіннікам. Бацька стругае на варштаце — робіць цэбар, дайніцу, кола, або точыць на такарным станку. Гэта вясёлая работа, бо цікава правесці рукою па гладка адгабляваных дошках ці рабіць домікі з абрэзкаў. Калі робіцца кадушка ці цэбар, то і я прымаю ўдзел — саджуся ўсярэдзіну і падтрымліваю клёпкі з сярэдзіны. Паўлік што-небудзь таксама майструе ці чытае кнігу — у нас бадзянне ўвечары па суседзях было ў поўнай непашане. Крыху пішчыць Оля ў спальні ў калысцы. Трэба пакалыхаць.

У кухні рыпяць дзверы, праз хвіліну адчыняюцца маленькія дзверы з кухні і ў хату ўлазіць Каробка: «Ну, бэндзе пахвалёны Езус Хрыстус!». Гэта старая формула прывітання, больш новая будзе «Добры вечар!», «Дзень добры!», а ў самых цывілізаваных «Здрастуйце!»

Каробка, выпраміўшыся, ледзьве не ўпіраецца ў стол. Сярод рослага віцкаўскага народу ён яшчэ вызначаецца сваім ростам і нязграбнасцю. Пахожа, што ён ходзіць не на сваіх нагах, а на дыбах. Сеўшы на крэсла ці лаву, ён выцягвае люльку, крыху падобную да самога Каробкі. Яна доўгая, няўдалая, зробленая з вішнёвага караня і, пэўна, служыць з дня заснавання

Віцкаўшчыны. Каробка не такі здатны на ўсе рукі майстар, як бацька, і рознабаковыя таленты бацькі яго дзівяць. Апроч таго, Каробка самы скупы на ўсю вёску чалавек, які калоціцца над кожнаю капейкаю. У гэтым сэнсе ён нават выперадзіў дзед. Ніколі не чутно было, каб у Каробкі былі госці, а таму і яго самога нікуды ў госці не клікалі і нідзе не частавалі. Гэтым ён рэзка адрозніваецца ад іншых, якія-такі любілі падпіць і пагуляць.

Каробка набівае тытунём люльку, закурвае і пачынае гутарку: «Значыся, напрымерна, васане, майструеш! Цэбар робіш. А! Ці бач, а гэта ж у цябе, Мікалай, і палазы на сані свае. Дык гэта, значыся, такому чалавеку, як ты, і грошай не трэба. Усё сам сабе. А як васпані думае, што, напрымерна, рабіць з гэтым хлопцам?— канцом свайго доўгага арэхавага кія ён паказвае на мяне. — Хіба ж таксама вучыць? Дык гэта ж, значыцца, поўна хата будзе вучоных, дык немаведама, што ім і рабіць будзе, як усе панамі стануць. Відзе васан, ды і сам Мікалай чытае кніжкі. Вунь на паліцы колькі. Ну, а значыся, як то Іван, ужо ж кажуць на должнасці! Ну, то як жа ён зараз зарабляе і дзе, напрымерна, жыве?»

Гутарка пераскоквае з тэмы на тэму і даходзіць такое цікавае, як бугай. У дзядзькі на Востраве ёсць пярэсты бугай, велічынёю з добрага каня. Бугай адчувае сябе поўным панам. Ён ідзе куды хоча: у канюшыну, у агарод. Каб яго выгнаць, трэба мець вялікі спрыт: трэба сесці конна на добрага каня і з бізуном мчацца кругамі. Тады бугай спалохаецца і ўцячэ. Але самы страшны бугай ёсць у шляхціца Лазоўскага ў Рубілках. Завецца Сакол. Ён не толькі не слухае нікога, апроч свайго пастуха, але яшчэ і б'ецца. Пры сваёй вялізнай сіле ён наганяе паніку не толькі на дзяцей. Ходзіць з дошкаю на ілбе, якая мяшае глядзець, але калі сарве яе, то тады сцеражыся!

Адным разам, калі Сакол сарваў дошку, здарылася Каробку ісці лугам з Рубілак дамоў. Фігура яго, пэўне, кідалася далёк у вочы, як вежа, і Сакол, убачыўшы яго, кінуўся, пэўне, маючы самыя дрэнныя намеры. А той, заўважыўшы бяду, на сваіх доўгіх нагах пачаў уцякаць, стараючыся дабегчы да дуба. Выперадзіўшы крыху бугая, ён ускочыў на дуб, калі бугай

паспеў толькі дабегчы. Седзячы на дубе, ён адчуваў сябе значна ямчэй, закурыў люльку, а ўнізе бушаваў Сакол, пагражаючы вывернуць дуб. Аднак, набушаваўшыся і не вывернуўшы, вырашыў папасвіцца на мураве. Калі бугай адышоўся, Каробка паспрабаваў злезці, каб паціху ўцячы, бо ўлетку час дарагі, але Сакол, пачуўшы, кінуўся назад, і аблога цягнулася да вечара, калі бугаю абрыдла вартаваць.

Расказвае гэты выпадак Каробка, махаючы кіем і люлькаю, з якое сыплюцца іскры. Тады пачынаюць успамінаць розныя здзіўныя выпадкі ў жыцці з жывёлаю.

У шляхціца Басарэўскага быў страшны сабака, які не пускаў анікога на двор ці рваў, калі заходзіў, але нядоўга — на яго прыйшоў звод. Шляхціц Басалаў, як належыць шляхціцу, нежанатаму ў 50 год, любіў нюхаць табаку сам і даваў занюхаць усім, каго спатыкаў: «Занюхай, васане, табакі». Гэты Басалаў і звёў страшнага сабаку. Зайшоўшы ўвосень да Басарэўскага на двор, ён ўбачыў, што на яго нясецца гэта страшыдла. Стары не спалохаўся, выняў сваю табакерку і, калі сабака, раззвіўшы ляпу, дабег да яго, — кінуў расчыненую табакерку ў ляпу сабаку. Такого духу не змог бы вынесці і самы моцны шляхціц, нават калі было б заправіць не ў рот, але ў шырокі нос. Бедны сабака кашляў і чыхаў бясконца, а цяпер баіцца людзей і ні на кога не брэша.

Каробка, пагутарыўшы і сказаўшы «дабранач», ідзе дамоў. У нас ў печцы зварылася бульба ў мундзірах. Яе, гарачую, выварочваюць у міску, у другую накладваюць агуркі, льюць агурковы расол — вячэра гатова.

Днём на сцезцы ад гумна да хлява, дзе натрэсена сена, знаходжу заячыя арэшкі. Значыцца, уначы быў заяц. Дабро б яго прыскаваць. Але як зрабіць? Гэта нібы справа Муніка!

КАЛЯДЫ І ВЯЛІКДЗЕНЬ

Так праходзіць Піліпаўка і надыходзяць Каляды. З Прылук прыязджаюць сёстры, з Койданава — Косцік. Не стае толькі Вані. У хаце тлум. Чысцяць, прыбіраюць, мыюць падлогу, першы раз за зіму. Шаруюць яе венікам, а вымыўшы, пасыпаюць

жоўтым пясочкам. У кухню наносяць гурбу бульбы, цэбар вады. На першы дзень Каляд бацька з нанятымі паедзе ў Наваградак, і трэба загатоўць у хаце запас.

Неўзабаве перад Калядамі колюць кормнага япрука. Яго пасадзілі карміць у хлеў яшчэ ўлетку. Кормяць яго цестам з бульбы і аўсянай мукі. Цяпер ён так раз'еўся, што не можа ўставаць на заднія ногі. Калі прыносяць есці, ён, цяжка ўздыхаючы, падымаецца на пярэднія ногі, з'есть і ляжа ізноў.

Зрана ідзе падрыхтоўка. Бацька аглядае швайку, якою колюць, прыносіць куль саломы, якою будуць смаліць. Маці рыхтуе ночвы, цэбры, гатуе ваду, соль, салітру.

Япрука, ёмка падхапіўшы за пярэднія ногі, валяць на бок і колюць швайкай у сэрца. Пасля скубуць шэрсць, смаляць саломую, чысцяць, скрабуць вялізнымі нажамі і касою і тады, чысценькага, цягнуць разбіраць у кухню. Забіты япрук робіцца вялізным — ледзьве ўлазіць у хату. Яго цягнуць 4–5 мужчын. Ён бывае пудоў на 20. На Каляды ў гаспадара мусіць быць «хамуціна» — свежая кілбаса.

Нас мые ў ночвах маці, а старэйшыя мыюцца ў ночвах ці ў цэбры. У лазні былі толькі тыя мужчыны, якія прайшлі армію.

Увечары ў хаце куцця, а заўтра і Каляды. Падскокваючы ледзьве не да неба, бязым у гумно і наскубаем самага найлепшага сена, дробнага і пахучага — накрываць стол. Мяне, як меншага, палохаюць, што трэба будзе есці сена, бо інакш нічога не дадуць.

На куццю павінна быць 12 патраў, але ў нас дзядоўскія звычай ўжо не ўсе выконваюць, а такія, як Дзяды, зусім не спраўляюць. Увечары старэйшыя ідуць на вячэрню, а мы дома. Весе-ла. Бясконца, з'ехаўшыся дадому, усе расказваюць свае навіны. Дурэм, бегаем па хаце. Настрой святочны.

Калі прыходзяць з царквы, садзімся есці куццю. Ядзім у кухні, як звычайна, але ў старой хаце. На стол сцелюць сена і закрываюць вялізным абрусам. Рэжуць вялізную скібу хлеба ад боханкі, пахожай на добрае кола. Сёстры піхаюць пад бок і намагаюцца, каб я еў сена.

Маці з кухні нясе вялізную міску з гарачым квасам. Квас варыцца проста. У гатаваную гарачую вадку кідаюць грыбы, цыбулю, селядцы, калі яны ёсць, а пасля яшчэ падкалачваюць мукою, пасыпаюць крыху перцам — і квас гатоў. Пасля ідзе густы кісель з нацёртым засалоджаным макам, хоць яго на куццю належыць есці з мёдам. Пасля апалькі ці ламанцы з макам (вялікія праснакі з пшанічнае мукі, наламаныя дробнымі кавалкамі і размочаныя ў салодкім маку). Калі на стол ставяць куццю, таксама з цёртым макам, есці ўжо ніхто не хоча, але хоць па лыжцы трэба зачэрпаць і з'есці — так вымагае этыкет. Куцця праходзіць у поўнай цішы.

Па правілах групы (ячневыя) для куцці трэба таўчы ў ступе, хоць у гаспадара будзе цэлы свіран круп добрых, але ў нас няма ні ступы, ні таўкачоў, ды і бацька лічыць гэтыя звычэй забабонамі і глядзіць не на форму, а на змест.

На Каляды прахапляліся рана, і з самае раніцы адчувалася, што грос свята² нават у нашай пурытанскай хаце.

На снеданне смажаць сала і кілбасу. Куццю, якую ўчора маці падавала з макам, сёння смажаць з салам на патэльні, і яно мае асабліва прывабны смак. Калі настае дзень, ідуць у царкву, а мы сядзім дома, бо ў царкву ісці халодна. Пасля царквы ў нас госці: прыйшоўшыя ўсе сур'ёзныя і чакаюць абеду, гутараць пра сёе-тое, а ў кухні маці на прыпечку ўжо смажыць кілбасу, якой, пэўне, няма роўні сярод кілбас свету. Смажыцца на вялікай патэльні ў свежым сале, і калі ўсё гатова, з skleпу нясуць халодную капусту, а бацька з шафы выцягае бутэльку...

Усе весялеюць, садзяцца за стол. Ну, будзем жывы! Як кажуць, каб у хлявах вадзілася, у палях каласілася, каб мы здаровы былі, чаравікамі гарэлку пілі.

Увечары, калі ўсе падпілі, пачынаецца гулянка. Але часцей за ўсё гэта бывае ў дзядзькі на Востраве.

Каляды цягнуцца тры дні. Пасля да Вадохрышча ідуць буднія дні, але вечары святыя, калі рабіць нельга. Увечары моладзь збіраецца па чарзе ў хатах гуляць, пакрысе выпіваць. У нас у хаце ёсць гармонік і свой музыка, і таму збіраюцца асабліва ахвотна.

Паўліка не здавальняе жыццё земляроба. Ён кідаецца ва ўсе бакі. Чытае шмат літаратуры, у тым ліку «Тайну чёрнай магии». Марыць стаць гіпнацізёрам, а пакуль што надта хоча набыць гармонік. Граць польку, кадрыля ён навучыўся на чужым гармоніку, а на ўласны бацька не даваў грошы. Паўлік пакрысе збірае грошы, але, пэўне, гэта цягнулася б бясконца, каб не шчаслівы выпадак. Раз, паехаўшы з бацькам у Менск, на вуліцы ён убачыў, што нешта блішчыць пад нагамі — гэта была залатая дзясятка. Яе адразу пусцілі ў ход, і дамоў Паўлік прыехаў ужо з аднарадным гармонікам. Цяпер часта сядзіць у новай хаце і рыпае. Калі ж бывае гулянне, то ён — музыка на цэлы вечар. Цяпер сядзіць і грае на гармоніку, а па хаце круцяцца танцуючыя, ці, па-наваградску, «гуляюць польку».

Перад Новым годам бывае багатая куцця скаромная, а перад Вадохрышчам яшчэ апошняя — галодная. Вадохрышчам у нас і канчаюцца Каляды, але ў другіх святкуюць яшчэ з тыдзень «адскія каляды». У нас такога рэспусту няма.

Ізноў усе раз'язджаюцца. Усе вучацца, а я застаюся адзін. Цяпер чакаем Вялікадня.

Дні паціху растуць. Пазней пачынаецца вечар. Надыходзіць першае значнае свята — Грамніцы. Гэта ўжо прадвесне. У гэты дзень ідуць у царкву са свечкамі, а вярнуўшыся дамоў, падпальваюць пасмы валасоў і дымам ад свечак робяць крыжы на бэльках. Маці пячэ з цеста мне касу, а сёстрам сярпы. Яшчэ некалі рабілі і пяклі жаўранкаў.

За Грамніцамі ідзе скорая вялікі пост. Ізноў Запускі, і цяпер ужо чакаецца блізкі Вялікдзень, самае вялікае свята дзяцінства.

Надвор'е робіцца цяплейшым. Удзень, калі свеціць сонца, на дварэ бывае зусім цёпла. Неба ярка-блакітнае. З двара не хочацца нікуды ісці. Каровы, якіх пускаюць піць ваду да карыта, не хочуць вяртацца ў хлеў. Яны доўга стаяць на адным месцы, труцца бокам аб вуглы, але раптам, узняўшы хвасты, пачынаюць раўсці і скакаць па дварэ. У хляве з'яўляецца куча цялят. Са стрэх капае і навісае цэлы шэраг ледзяных палачак, некаторыя бываюць вялізныя, амаль да зямлі.

Сама вясна пачынаецца паводкаю на нашай маленькай рэчцы. Цёплыя ясныя дні змяняюцца цёплымі хмурымі. Дзень або і больш ідзе цёплы дождж. Снег на вачах знікае. Скрозь бяжыць вада: па дварэ, па канаве. Рака перапаўняецца, там, дзе ўзімку быў роўны снег, зараз абрысоўваецца рака. Па ёй нават плывуць маленькія крыгі. Пераходзіць нельга. Каб трапіць да дзядзькі на востраў, трэба ісці на мост. Ходзяць чуткі, што недзе пазрывала масты, парвала грэблю. Цэлы дзень, здаецца б, бадзяўся па беразе ракі, не ішоў бы дадому. У суботу перад Вербніцаю ўсе з'язджаюцца дамоў на два тыдні. Ідзем шукаць найлепшую вярбу. Пры познім Вялікадні вярба стаіць ужо з коцікамі, а пры раннім з коцікамі вярбу мае той, хто паставіў даўно ў хаце ў ваду.

На вячэрню пад Вербніцу ідуць ужо з вербамі, але самая соль Вербніцы пачнецца толькі заўтра рана. Кожны, кладучыся спаць, ставіць каля сябе вярбу, каб назаўтра, прачнуўшыся, першым адхвастаць усіх іншых, прыгаварваючы: «Не я б'ю, вярба б'е, за тыдзень Вялікдзень. Уставай рана, гані валоў».

У нас валоў не было ніколі, але такая ўжо формула. У царкву усе ідуць з вербамі, і моладзь хвошчацца так, што часта прыходзяць з царквы ў сіняках.

Цяпер ужо падрыхтоўка да свята ідзе поўным ходам. Самае патрэбнае зараз — гэта мацакі. Бацька і браты зубучаць, адбіраючы самыя моцныя яйца, каб біцца на Вялікдзень. Дарэчы, у нас доўга выбіраць не трэба. Бо ёсць афрыканкі, якія нясуць маленькія, надзвычайна моцныя яйца. Ніякі курыны зносак не вытрымлівае стычкі з афрыканскімі яйцамі.

У чысты чацвер пачынаецца ўласна Вялікдзень. У гэты дзень трэба да ўсходу сонца ўсхапіцца і вымыцца на камяні крынічнаю вадою. І мама будзіць мяне рана. Я зрываюся з пасцелі, хапаю кварту вады, бягу да каменяў, што ляжаць кучаю каля свірна, абмываю сябе.

Раніца нечувана прыгожая. На ўсходзе за Шкіндзярэўкаю ледзь паказваецца полымя. У паветры ціш. Людзі яшчэ не прачнуліся. Толькі жаваранак у высі ўжо спявае, пераліваючы свае трэлі. У гэты дзень пачынаецца непасрэдна падрыхтоўка

да Вялікадня. Нам, малым, даручаюць падмесці і потым прыбраць двор. Мы ўтраіх старымі дзяркачамі пачынаем месці. Гэтае работы стае амаль на тры дні, якую дарослы зрабіў бы за некалькі гадзін. Але агульная ўстаноўка, што ўсе мусяць працаваць дзён пяць-шэсць. Увечары на чысты чацвер ідуць слухаць 12 евангелій. Пазней і я любіў хадзіць у царкву слухаць евангеліі. У прыбранай царкве адчуваецца набліжэнне свята. Па падлозе раскіданы лапкі елак, ад якіх ідзе пах. Адслужыўшы ў алтары, поп ідзе з Евангеллем амаль да кожнага і пачынае чытаць, як пакутаваў Хрыстос. Першае Евангелле чытаецца вельмі доўга. Людзі змораны, хочацца перапынку. Другое ўжо ідзе скарэй. Драматызм евангельскіх падзей павялічваецца, увага напружваецца. Мы духоўна рыхтуемца спаткаць Вялікдзень.

Калі канчаецца чытаньне евангелій, усе разыходзяцца дамоў, несучы ў руках свечкі. Далёка па полі паўзуць аганькі. Наш бацька прывозіць з Менска каляровую паперу, і мы робім сабе ліхтарыкі з чырвонай, жоўтай, зялёнай паперы. З вялікім гонарам ідзеш дамоў, несучы такі ліхтар. Набліжэнне свята адчуваецца яшчэ мацней. Увечары ідзеш на плашчаніцу. Сэрца ў грудзях б'ецца мацней, чыстае пачуццё ахапляе душу, калі нахіляешся да плашчаніцы, але дзівішся, што там дзесь пад шклом нарысаван Хрыстос.

У красную суботу зранку ў хаце гармідар. Нам есці даюць толькі здраную ці печаную бульбу, а па хаце носяцца такія смачныя пахі! Вось ідзе самы ўрачысты момант — у вялізны гаршчок наліваюць ваду і сыплюць лупіну ад цыбулі, пасля туды кладуць вараныя яйца. Яйцо выходзіць цьмяна-чырвонае. Калі хто хоча мець жоўтыя, то замест цыбулі кладуць у гаршчок паздзіруху з гумна. На дварэ ўжо ўсё прыбрана, чысценька. Тры дні нашай работы не прайшлі без знаку. Цяпер прыбіраюць, мыюць, беляць хату. Я ж усім ваксую боты і чаравікі, каб давесці да такога стану, што яны «ззяюць, ззяюць ды аж бліснуць».

Увечары клопаты гэтага цяжкага дня спыняюцца. Бацька перад лустэркам голіць сваю бараду, маці, выцягнуўшы з печы кучу рознага печанага і смажанага, саджае яшчэ бабкі, пухныя, жоўтыя, смачныя бабкі, якія будзем есці заўтра. На душы

больш лёгкі і ўрачысты настрой, чым бывае на Вялікдзень. Доўга не хочацца спаць, але ляжаш і, змораны, засынаеш адразу.

Будзяць пры лямпе. Старэйшыя ўжо даўно ў царкве, а нас падымаюць толькі на рэзурэкцыю, калі ідзе крэсны ход. Уся царква, якая відаць з нашага ганка, у агнях. Чуваць звон. Скоракрэсны ход. Ледзьве ўмыўшыся, спяшаючыся, хвалюючыся, бяжым да царквы, каб папасці на крэсны ход. Ноч, цёплая вясенняя ноч! Ужо чуваць крыху пахі вясны. Званы звяняць. Каля царквы тлум народу. Далей ля плоту скрозь стаяць фурманкі. З царквы выносяць абразы, харугві, далей ідуць дзяк з пеўчымі, а ўрэшце сам бацюшка, адзеты ў белыя рызы. Ход паціху ідзе каля царквы, калі ўзрываецца і ляціць у неба ракета, за ёй другая, трэцяя. Ракета — гэта цэлае цуда. Яна ўздываецца ўгору, сыплючы іскры, асвятляючы ўсе навокал, і паціху ляціць уніз, гаснучы дарогаю. Другія ракеты, маленькія, скачуць па зямлі і гоняцца за людзьмі. Дзяўчаты вішчаць, смех і плач мяшаецца з царкоўнымі спевамі. Абышоўшы тры разы, поп узыходзіць на царкоўны ганак і абарочваецца тварам да людзей:

— Хрыстос васкрэсе! Хрыстос васкрэсе! Хрыстос васкрэсе!

Душа дзіцяці, наэкзальтаваная мінулым, адчувае надзвычайна востра гэтыя словы. Усе пачынаюць цалавацца. Скорачаецца служба, будуць свянціць. Развідняе. З усіх бакоў нясуць кошыкі, сеўні, клумкі, каб пасвянціць. Больш адсталыя грамадзяне б'юць яйкі і здзіраюць лупіну, каб пасвянціць самое яйцо, а не лупіну. У нас гэта лічыцца адзнакай бескультур'я. Поп, за ім дзяк, ідуць вакол царквы, поп крапідлам свенціць. Усе закрочваюць свянчонае, ідуць дамоў.

Свежая прыгожая раніца ранняй вясны: спяваюць жаваранкі, пачынаюць крычаць шпакі.

Дома ўжо чакае мама. Накрывае абрусам стол у старой хаце. Застаўляе яго ежаю. Крышаць на талерку свянчонья яйца, якімі і разгаўляюцца. Пасля сямі тыдняў паста і бяссоннай ночы ядуць усе шмат. Усё смачнае, якое бывае раз у год: смажанае і варанае, свіное і бараняе. Сыр свежанькі белы, як першы снег, сваё масла, жоўтае, тлустае. Кілбасы ўсіх гатункаў. Лепш за маці іх, здаецца, ніхто не ўмеў рабіць.

Пад канец булкі (пірагі), бабкі. Найсмачнейшыя мазуркі падаваліся ўвечары.

Пад'еўшы, клаліся спаць. Але нам не да сну. Крыху паляжаўшы на лаве ці ложку, выскокваеш на двор, захапіўшы пару яек. Можа, на вуліцы ўжо хлопцы сабраліся качаць? У нас якраз самы лепшы лубок, выдзяўблены Паўлікам.

Каля царквы гуляюць у біткі. Старыя мужчыны, хлопцы, хлапчукі, крыху дзяўчаты прыносяць кішэні яец. Яйца зубуцаць, асцерагаючыся наляцець на мацака і пабіць свае. Тут ёсць спецыялістыя, якія адразу пазнаюць моц, ёсць хлопцы, што рызыкаўна б'юць і пабіваюць. Пра самых мацакоў кажуць, што ты сам знёс. Адночы я прыйшоў з дзеравяным, і, калі Барыс, спадзеючыся на свайго мацака, запрапанаваў мне пабіцца, я падставіў сваё, і яго, ведама, ляснула. Ён сказаў: «Пакажы, што за мацак!»

Біцца мы яшчэ асцерагаемся. Увесь дзень ідзе ўзняты, але самая ўрачыстасць пачынаецца ўначы. Ціхаю і цёплаю ноччу, на пяты дзень Вялікадня ходзяць у нас валачобнікі, каб уславіць Вялікдзень і гаспадара. Спаць кладуся на лаве, каля таго вакна, дзе будуць спяваць. Ужо спіш, змораны святочным днём, а пад вакном чуваць: «Хрыстос васкрэс, Хрыстос васкрэс, Хрыстос васкрэс!» Гэта валачобнікі. Зараз яны грывнуць: «Як на сінім моры, ды на белым камяні — вясна красна на ўвесь сьвет!» Песня ідзе за песняю. Славіцца шчодры гаспадар. Калі ёсць дарослыя, хлопцы ці дзяўчаты, спяваюць ім. Праспяваўшы, віншуюць. Праз адчыненае вакно ім даюць сырых яец, якія яшчэ з вечара пастаўлены ў чыстай дайніцы каля вакна. За першаю партыяю неўзабаве ідзе другая, за ёй трэцяя, і так да раніцы. Калі выйсці на двор, то скрозь, і ў Віцкаўшчыне, і ў Сцяцкаўшчыне, у Грычыне чуваць песні.

Гэтыя, у большасці паганскія, песні, што складаліся тысячу год назад, мяшаюцца з пахамі і гулам маладое вясны, з радасным адчваннем свята, з дзіцячаю чыстаю радасцю, застаюцца назаўсёды ў памяці. Рэпертуар валачобных песень быў да вайны вялізны. Гэта ўжо ў час вайны, калі дарослыя ўсе пайшлі ваяваць, засталіся толькі дзеці, пачалі спяваць па нейкай

кантыгчы «Вялік святы» і польскія «Васолы». Як набожная песня з расійскага маліцвенніка сталася валачобнаю беларускаю песняю — не ведаю.

Па Віцкаўшчыне валачобнікі ходзяць або з парабкаў, або грычынцы. Віцкаўцы самі ходзяць надта рэдка. Рана на ўсходзе сонца хлопцы з поўнымі кашамі як у нас на дварэ дзеляць, каб пасля пайсці да Давыда і прапіць іх там.

Другі дзень гульня ідзе часцей у дзядзькі на Востраве, а на чацвёрты дзень едуць у Рубілку. Чацвёртым днём і канчаецца Вялікдзень, яшчэ толькі ў аўторак на другім тыдні на вячэру застаецца троху велікодных як, кавалак мяса, які цяпер пад чарку гарэлкі і з'ядаецца.

СЁМУХА І ЯНАЎСКІ ФЭСТ

Вясна ўмацоўваецца. Дні стаяць ціхія, з'яўляецца зелень. Пад плотам паказваецца зямлі першая крапіва, за склепам на ўзгорку высоўваецца першы лапух. З кустоў першы зелянее агрэст. Увечары ён стаяў яшчэ чорным, але ўноч прайшоў цёплы дождж, і рана куст зазелянеў. За ім зелянеюць другія кусты і дрэвы. Над зямлёю стаіць пах вясны. Штодня з'яўляюцца новыя птушкі. Вось адзін дзень прыляцелі і весела затраскаталі ластаўкі. Яны правяць сваё старое гняздо пад страхою хаты. Іх гнёзды нельга чапаць, бо на твары будзе рабачінне. Прыляцеў бусел. Ён плыве, не махаючы сваімі крыламі, і спускаецца на поплаве за рэчкаю. Яго чапаць, нат кідаць проста трэскаю ці каменьчыкам нельга, бо бусел быў некалі чалавекам, і толькі за грахі Бог зрабіў яго птушкай.

Скора ўвесь поплаў пакрываецца жоўтымі кветкамі, далей зацвітае чаромуха ў нас у садзе, за ёю ўсе дрэвы. Голля бэзу лезуць проста ў хату. Дзверы і вакно расчынены цэлы дзень. Можна бегаць босым дзе хочаш і колькі хочаш. Вясною мяне яшчэ на работу не бяруць. З Прылук прыехалі сёстры. Яны сваю навуку скончылі і цяпер будуць жыць дома — жаць, грэбці, малаціць, прасці, памагаць мацеры ў хаце. Оля падрасла. Крычыць менш і ўжо вучыцца хадзіць, ледзьве перабірае слабымі ножкамі. Маці расказвае, што я быў самы моцны на

ногі — пайшоў у сорок нядзель сам. Мяне гэта прыводзіць у захапленне. Думаю, што б зрабіць геройскае. Хапаю булавешку, бягу ў гумно, дзе разбіваюць ток. Стары ток узламаны ломам, трэба разбіваць вялікія кавалкі акамянелай гліны, каб перамяшаць яе з новаю і ўзбіць нанова ток. Б'ю з азартам, з усяе сілы. Нечакана ў гумно заходзяць бацька і маці, і маці, паглядзеўшы на маю работу, кажа: «Які дужы будзе». Гэта надае мне яшчэ ахвоты, я думаю, што калі буду дужацца з хлопцамі, то павалю ўсіх, хоць і цяпер такая барацьба звычайна канчаецца маёю перамогаю.

У агародзе робяць грады. Бацька перарывае старыя грады, разбівае на новыя, а тады мама з дзяўчатамі ўжо фармуе кожную баразну, абгладжваючы яе бакі, размінаючы граблямі, разбіваючы кожны камячок зямлі. Пачынаюць садзіць цыбулю, часнык, сеюць мак.

Усе дарослыя мужчыны цэлы дзень у полі. Ідзе гарачая пара сяўбы. Калі робяць недалёка, то мне даручаюць занесці на поле снаданне ці папіць. За мной звычайна бяжыць Мунік — горда, закруціўшы хвост абаранкам, гатовы даць бой усякаму сабаку, які спаткаецца дарогаю.

Дрэвы адцвілі, з'явіліся маленькія завязі, на поплаве жоўтыя кветкі змяніліся такою ж густою чарадою белых — курыная слепата. Надыходзіць Сёмуха. Перад Сёмухай прывозяць воз бярозавага голля. Ім убіраюць усю хату. Хата пахне маладым дрэвам, ізноў усе рыхтуюцца да свята.

Сёмуха пачынаецца ясным сонечным днём. У хаце ўсе прыбіраюцца, рыхтуючыся ісці ў царкву, я сяджу каля хаты і гуляю ў пяску, як бачу па вуліцы на пары коней мчыцца ў брычцы пан. З'ява зусім небывалая ў нас. Коні ідуць буйнай рыссю. Даехаўшы да нашых варот, панская брычка, на ўсеагульнае здзіўленне, паварочвае ў веснікі і рыссю коціць да ганку. У брычцы сядзіць паніч у белым з блішчастымі гузікамі, у шапцы з гвездамі і акулярамі на носе. У доме пачынаецца гвалт. Я бачу, як мама, што даіла ў хлыве карову, кінула даць і, выцягнуўшы дайніцу з малаком, бяжыць да хаты. З вачэй сыплюцца слёзы. З дому выскаквае бацька, Паўлік, і ўсе цалуюць паніча. Аказваецца,

гэты паніч — Ваня, старэйшы брат. З брычкі цягнуць чамаданы. Ваня здымае цёмныя акулёры, і тады сапраўды робіцца падобным на Ваню. У хаце чамаданы расчыняюцца, і з іх Ваня выцягвае гару цукерак. Ды не якіх-небудзь малютак, а такіх, што з нас ніхто ніколі не еў. З Ванем усе носяцца. Ён гонар не толькі сям'і, але, можна сказаць, роду. Ідучы ў царкву, ён апрагнае сіні сурдут, кішэня ў якім на дзівя ўсім людзям знаходзіцца ззаду. Каля царквы ён ходзіць з пападзёнкам. Вага сям'і расце відавочна. Грошы на навуку траціліся недарма. Праз некаторы час скупы Каробка, спакушаны бляскам Вані, сам прапаноўвае нашаму бацьку адну сваю дачку ў жонкі Ваню, даючы нешта каля 2000 руб. пасагу, але гэта было, відавочна, немагчыма: вучоны Ваня і няўкладная, брыдка Каробчыха так не падыходзілі, што аванс быў адхінуты адразу.

Для нас гэта была ўсім Сёмухам Сёмуха. Цэлы дзень елі толькі цукеркі. Ужо былі і вынікі: мы ўсе захварэлі жыватам. Маці адабрала рэшту цукерак і пачала даваць толькі па адной.

Ніна, прыехаўшы з Прылук, ужо была атручана кнігамі: старэйшыя чыталі кучу кніг, за іх хапаліся малодшыя, але чытаць можна толькі ў вольны час, а вольнага часу ўлетку зусім мала, амаль няма, а чытаць усё ж хочацца. Ніна зрана далучаецца падмесці хату. Яна бярэ венік, а пад хвартуком хавае кнігу, у якой напісана дзіўная аповесць пра малога хлопчыка Тома Соера, яго прыяцеля Гека Фіна і цётку Полі³. Не чытаць кнігу нельга. Яна вабіць мацней, чым салодкія цукеркі, а чытаць таксама нельга, бо трэба падмесці. Ніна ідзе ў новую хату, нібы падмятаць, азірнуўшыся, выцягвае з-пад хвартука кнігу і, наставіўшы вушы, жадна чытае. Калі хто ідзе ў сенях ці каля хаты, кніга хаваецца: Ніна мяце хату, а пасля ізноў чытае. Падмятаць хату такім чынам даводзіцца вельмі доўга, і маці дзівіцца, чаму гэта так марудна ідзе простая работа. З кнігаю было адно буйнае непаразуменне: ніяк не маглі ўцяміць, што азначае слова «цеця Полі», і толькі праз некалькі год здагадаліся, што гэта не цеця, але цёця.

Найбольшае захапленне выклікае кніга «Сокровища Перу»⁴, у якой апавядаецца як гішпанец Раміра, прайшоўшы праз кучу

прыгод, урэшце перад смерцю знайшоў нейкія скарбы, захаваныя ў Перу. Я гэтую кнігу шукаў дарослым, каб перачытаць, але так і не знайшоў.

Будзённыя дні праходзяць за работаю, але ў нядзелю ў нас перад хатаю проста кірмаш. Пад вечар Паўлік з гармонікам выходзіць і садзіцца на лаўцы каля хаты. Зараз жа каля яго вырастае куча народу, пераважна парабкі і дзеўкі, гатовыя слухаць музыку і заляцацца засаромна на людзях. Заляцанне праходзіць у форме, пэўне, маралі, калі людзі ў нас палявалі на мамантаў. Дзяўчаты сядзелі на лаўцы, а хлопцы, адзетыя чыста ў пільчаках, у наваксаваных ботах прахаджваюцца перад імі. Раптам хлопец абарочваецца і хапае дзяўчыну, якой сымпатызуе, за нецэнзурнае месца. Дзеўка прарэзліва крычыць, хапаецца за тое ж месца і ўскоквае. Хлопец здаволена адыходзіць. Гэта завецца — памацаў.

Паўліка просяць заграць польку; перад хатаю пачынае круціцца некалькі пар. Кадрыля гуляюць менш. Танцуюць з такім уздымам, што перад хатаю была выбіта добрая плешка. Адзін раз бацька, ідучы ўвечары дамоў, спыніўся і сказаў: «Во выбілі столькі, што гусям хапіла б на месяц травы».

Паўлік, які мусіць быць гаспадаром, не здаволены сваім становішчам. Ён усё імкнецца вырвацца за межы гаспадаркі. Чытае кнігі і, паколькі вырвацца нельга, рэарганізуе сад. У садзе на маленькім участку разводзіць свой маленькі пітомнік, дзе растуць яблыні, грушы, каштаны. Гэты пітомнік так абсаджаны лазой, што ў далейшым там павінна быць альтанка. З краю насаджаны маладыя дубкі. Паўлік мяркуе ўвесь участак за вуліцаю да лужка зрабіць садам. Клін за гумном — таксама, і ўсё гэта абсадыць каштанамі і дубамі. Ён мяркуе аб новых метадах гаспадаркі і займаецца літаратурнымі работамі, апісаўшы ў вершаванай форме падзеі з Андрэем Пазняком, за якім гналіся грычане і хацелі надаваць. Пратакол пісаны ў мяшанай беларускай і расійскай форме, перахоўваўся ў нас і быў папулярным літаратурным творам.

На дварэ з старое вішні і ўкапананага слупа зграмаджан турнік, на якім Паўлік і Косцік круцяцца цэлымі гадзінамі на сполах

і дакор мацеры, на зайздрасць і здзіўленне ўсім віцкаўцам і не віцкаўцам. Але Паўліку гэтага мала. Ён хоча гіганы⁵. «Ну, што ж вот рабіць зараз, — кажа ён святочным вечарам, калі танцоры і танцоркі пашлі забіраць з пашы коні і карміць свіней. — Каб былі гіганы, дык зараз каталіся б, а то вот сядзі». Аб гіганах ужо даўно ідзе гутарка, але зрабіць іх цяжка. Трэба вялікі слуп, патрэбны чатыры вужышчы, патрэбны, урэшце, жалезныя прылады на верх слупа. Яно, калі разважыць, то дастаць усё гэта няцяжка, бо ў нас двор завалены бявеннем для новай хаты, і выбраць адно бярвяно няцяжка. Але ж куплялі бявенні, плацілі грошы не на тое, каб яго псаваць на глупства, і таму браць пакуль нельга. Вужышчаў ёсць нямала, але таксама яны прызначаны на сур'ёзныя справы, а не на тое, каб на іх гойсаць, а за жалезныя прылады трэба яшчэ плаціць кавалю — гэта самае страшнае. Але Паўлік неяк усё гэта адужыў. Адзін раз цёплым летнім вечарам у нас на дварэ гарэла работа. Адзін капаў глыбокую яму, другі насіўся з вужышчамі. Паўлік, падкаціўшы доўгае роўнае бярвяно, убываў у сярэдзіну доўгі жоўты цвік і набываў моцны абруч. Калі ўсё было гатова, слуп пачалі пускаць у яму, прывалілі яго самым вялікім на дварэ каменем, засыпалі, затапталі. Слуп стаў моцна. Тады прывязалі да нейкае жалезнае рагаціны вужышчы, і на двух тонкіх і доўгіх жэрдаках пачалі падымаць усё гэта на слуп.

Радасць, калі ўсё ўладзілі, была вялікая. Адразу селі на вяроўкі і пачалі насіцца. Злезці ніхто не хацеў, здавалася, што будучы вазіцца цэлую ноч, вячэраць нат не пойдуць. Калі прыехаў бацька, ён толькі пацмокаў — зрабіць нічога ўжо было нельга. Павячэраўшы, ізноў кінуліся да гіганаў. Людзі, што ехалі позна з поля, пастушкі, усе ішлі да плоту ці заходзілі на двор, каб паглядзець на такое цуда. Заўтра зрана ў нас, як на кірмашы, — людзей повен двор. Ад рана да вечара скрыпяць гіганы, усім хочацца павазіцца. Вужышчы адно за другім рвуцца, іх звязваюць і ездзяць ізноў. Разгарачаныя хлопцы бягуць па новыя вужышчы. Нікому не хочацца ісці дамоў. Вёска, галодная на якія-небудзь уражанні, цешылася, як малыя. З таго часу гіганы робяцца цэнтрам збораў. Кожнае свята на дварэ таўчэцца куча

народу. Усім хочацца паездзіць. Маленькую Олю садзяць на вяроўку, абвязваюць хусткаю і падымаюць, «як ластаўку».

Хлопцы ў гэтай гульні набываюць моцную кваліфікацыю: разагнаўшыся, яны падскокваюць ледзь не да неба, і мама, хадзячы па дварэ, крыху палохаецца такое забаўкі.

Час ад часу мірнае жыццё прыпыняецца ваяўнічымі ўчынкамі. Самае страшнае было, калі Петрык Місеня з прыяцелем біў Міколу Маруціка.

Самай ваяўнічаю фігураю сярод парабкаў быў, бясспрэчна, Петрык Місеня, які служыў у нас тры гады. Петрык і па фігуры, і па характару, здаецца, пахож быў на бацьку. Малога росту, шырокі ў плячах, гарачы, энергічны, працавіты, ён надта любіў біцца: быў першы баец сярод віцкаўскіх парабкаў. Любячы выпіць, ён часта ў святы прыходзіў дамоў добра выпіўшы, але не было выпадка, каб ён не выканаў сваіх абавязкаў, нават калі яго ўгаворвалі ісці спаць. Набраўшы вялізныя рэзгіны канюшыны ці сена для коней, ён, сноўдаючыся, выхадзіўшы ледзь не ўвесь двор, усё ж даходзіў да стайні, даглядаў коні, а калі было з кім, то яшчэ танцаваў польку. І вось такога чалавека пакрыўдзіў Маруцік, пакрыўдзіў нізавошта: калі Петрык вёў у нядзелю павіць коні на сівец, яго дагнаў Маруцік у брычцы, хвасянуў Петрыкавага каня пугаю і назваў яго кацянём — за малы рост. Горшай крыўды прыдумаць было нельга. Петрык змаўчаў, але ўвечары, калі Маруцік павінен быў ехаць з Койданава, за Матусевічаваю адрынай стаяла куча хлопцаў — Петрыкавых прыяцеляў, усе з каламі, з цаглянымі і каменнямі ў кішэні. Малыя хлопцы вартавалі на вуліцы і павінны былі паведаміць Петрыка. Калі Маруцік, нічога не думаючы, ехаў каля адрыны, Петрык выскачыў з-за адрыны і хапіў каня за вобруць, прыяцелі тым часам пачалі гасіць яго па галаве каламі і біць цэглаю, каменнямі. Той узяў гвалт, але ніхто на дапамогу яму не выйшаў.

Разбіўшы галаву, усяго акрываўленага, у непрытомнасці, яго, адпускаючы лейцы, прывязалі да павозкі, хвасянулі пугаю каня, які трухом пабег па дарозе. У Сцяцкаўшчыне фурманку спынілі, Міколу адлілі вадою і прывезлі дамоў. Знай, як задзірацца з Петрыкам!

Надыходзіць самае вялікае свята лета — віцкаўскі фэст — Ян. Урачыстасць мала меншая, чым на Вялікадня. Рыхтуемца зда-лёк. Збіраем капейкі, бо на Яна каля царквы прадаюць цукеркі, пернікі, гармонікі, свісткі, ліманад. Хто мае капеек дваццаць, той можа смела ісці пад цэркаў — ёсць чым пацешыць душу, а ў каго з паўрубля, той зусім капіталісты.

Як перад Вялікаднем, за тры дні пачынаем гуртом месці двор, скаціна на чысцейшую частку двара не пускаецца, каб не забрудзіла. Выцягваюцца з-пад ложка чаравікі, якія ляжалі без ужытку ад Сёмухі, і глянцуюцца, каб «ззялі, ззялі ды аж бліснулі». Перад самым Янам ідзем на рэчку і ламаем кучу аеру. Астроўскія, у якіх няма аеру, прыходзяць да нас таксама і ламаюць сабе вязку. Аерам засыпаем двор перад ганкам і раскідаем па хаце. Пад вечар ці зусім увечары ідзем збіраць на луг кветкі. На лугах трава ўжо вырасла. Скора пачнуць касіць, і кветкі стаяць у поўным цвеце. Нарываем цэлыя бярэмы кветак. Тут сінія званочки, белы рамон, жоўтае крутое яйцо з канюшыны, вераб'ёвы слёзкі, якія ніколі не сохнуць, смалянкі. На дзяковым лузе за рэчкаю растуць нейкія вялізныя жоўтыя кветкі без назовы, якія моцна пахнуць. З ракі нарываюць зялёных шырокіх касачоў.

Калі здаецца мала, бязым да дзядзькі і ў яго агародчыку рвем ружы, яргіні. Заўтра кветкі будуць свяціць у царкве, трэба да гэтага падрыхтавацца.

Раніцою на Яна ідзе радасная суматоха. Пякуць, вараць, смажаць, збіраюцца да цэрквы. Пад акном пяюць жабракі, якія ведаюць пра ўсе фэсты і скрозь бываюць. Гадзіне а дзявятай усім гуртом ідзем у цэркаў. Мы, малыя, у царкве амаль не бываем, бо каля царквы столькі ўсяго цікавага. Ад царкоўнага ганка да самае агароджы ў дзве шарэнгі выцягнуліся жабракі. Яны спяваюць песні, граюць на жабрацкім інструманце — леры. Вакол куча народу слухае, час ад часу ў жабрацкую шапку кідаюць капейкі. За агароджаю і далей на гасцінцы — прывязаная да бяроз коні. Каля самае агароджы ідзе гандаль, народ з'ехаўся і сышоўся з усіх бакоў. Грычанкі ў доўгіх спадніцах, нават маленькія дзевачкі, хлопцы-грычанцы ў шапках, ссунутых

на бок ці на патыліцу, якія мяркуюць, як будуць сёння пасля царквы біць віцкаўскіх парабкаў. Віцкаўскія парабкі, адзетыя не менш геройскі, думаюць, як яны сёння дадуць грычанцам. Шляхта ў круглых сініх вялізных шапках з'ехалася таксама, хоць фэст і не польскі. Сёння яны дзеля свята гутараць па-польску, каб адрозніць сябе ад мужыкоў. Нават з Фаніпаля прыходзяць нейкія важныя асобы ў шапках з цэшкамі. Віцкаўцы адчуваюць сябе імяніннікамі. Навокал царквы ідзе шпачыр. Найбольш далікатныя і культурныя з віцкаўскіх паненак шпачыруюць навокал царквы. На іх — доўгія сукні, якія падпярэзаны шырачэзнымі паясамі. У некаторых на галовах капелюшы — віцкаўцы не абы што, не ўсякай шляхце саступяць. Больш скромныя, як Карабчанкі, ціснуцца ўбок ці стаяць паціху каля самае царквы.

У самай хварсістай ёсць нават маленькі гадзіннік. Яна носіць яго за шырокім поясам. Ланцужок ад гадзінніка ідзе за шыю. У нас ходзяць чуткі, што адна занадта хварсістая дзяўчына Анюта, не маючы гадзінніка, усё ж хацела пахваліцца тым, што ў яе ён ёсць. Для гэтага яна нанізала сабе на нітку рабіны, зрабіўшы нібы пацеркі, якія насіла так, нібы ў яе гадзіннік. Калі хлопцы, якія ведалі, што гадзінніка няма, пыталі ў Анюты «сколькі времені», то яна адказвала «тры бярэмені», а калі менш абазнаны пытаў па-простаму «сколькі часоў», то меў адказ «адны часы». Віцкаўцы — гэта не жарт! — умеюць адказаць усякаму.

Пасля службы раз'язджаюцца дамоў, застаецца частаванне і выпіўка. Скора скрозь чуваць вясёлыя галасы. Паўлік, ахвотнік да танцаў, грае на гармоніку. На мосце ідзе смяротны бой нашых парабкаў і грычанцаў. Гулянка ідзе да позняе ночы, але назаўтра ўсе ўстаюць, нібы нічога не было, з усходам сонца. Пачынаецца сенакос.

Бацька кляпае касу, і рэзкі металічны гук яснай летняй раніцай абуджае радасць, хочацца бегчы на аселіцу, каб паглядзець, як косяць. Мае абавязкі ў касавіцу яшчэ невялікія. Трэба занесці касцам снаданне, а калі скосяць, то разбіваць пракосы палачкаю, хоць куды больш прыемна разбіваць іх цэпкімі

граблямі ці нават зламаным грабілішчам — усё ж адчуваеш сябе больш работнікам.

Косяць бацька, Паўлік і парабак. Косяць, лёгка махаючы косамі, паціху пераступаюць нагамі: пад косамі роўнымі чыстымі радамі кладзецца скошаная трава. Здаецца, што прыемная забаўка — скінуць рубашку, боты і, стаўшы босымі нагамі на росную зямлю, касіць. Але ў касцоў мокрыя спіны, і па ілбах цячэ пот. У касьбу работа напружаная. Ад рана да вечара ўсе на рабоце. Касцы, з'еўшы місу бліноў з ячнню, выпіўшы збан малака, хвілін 5—10 аддыхаюць, кураць, а пасля ізноў за работу. Удзень, толькі паабедаўшы, ізноў ідуць без усякай перадышкі на работу. Нас, малых, шлюць то сюды, то туды. Калі прывозяць пахучае сена пратаць у застрэхі, трэба сядзець ужо на торпе. Сена сухое, з-пад гарачага сонца. Ад яго жара ідзе, як ад печкі. Адразу абліваешся потам. Нас на торпе трое: сёстры і я. Мы павінны прымаць сена з воза і ўтоптываць яго. Таптаць трэба ўмеючы, каб не асунуўся торп, каб быў роўны, гладкі. Для мяне забаўка з сенам непрыкметна пераходзіць у работу. Пэўне, я лез на торп сам, бо было цікава, а цяпер ужо мяне клічуць і крычаць, калі не прыходжу.

Скасіўшы Возера, праходзяць за наша гумно. Прачынаешся раніцою пад звон кос, якіх пяць хвілін хто-небудзь менціць, на дварэ крычыць певень, пад страхою шчабечуць ластаўкі. Неба сіняе. Яркія свеціць сонца. Хораша на свеце.

Часам, калі насушана многа сена, праходзіць дождж.

У ціхі поўдзень, калі, здаецца, паветра калышыцца і звініць, калі ў вішанніку крычаць прарэзліва шпакі, праносіцца подых ветру. Паперынкі, пара курыных пер'яў, шматок сена падскокваюць у паветры і, ціха кружачыся, ізноў падаюць на зямлю. За першым подыхам праносіцца другі... Недзе далёка за Шкіндзярэўкай чуваць далёкі гул грому. Скрозь пачынаецца мітусня. З гумна выскоквае Паўлік і мчыцца ў стайню, каб запрагаць каня. Аднекуль з аселицы бягуць яшчэ з граблямі. Па вуліцы з грукатам ляціць кар'ерам павозка. Мужчына ў адной кашулі, стоячы на возе, круціць над канём лейцамі. Рубель падскоквае на возе і грукоча. Мунік, сарваўшыся, мчыць за фур-

манкаю, далёка праводзячы яе за гароды. Вецер разыходзіцца: гоніць па вуліцы сена, уздымае пыл. З-за Сцяцкаўшчыны ўздымаецца сіняя хмара, чуваць гром, бліскае маланка, дыхае холадам. Па вуліцы, ужо з поплава, рыссю нясуцца воз за возам з сенам. Вунь адзін воз на касагурыне перакуліўся, спяшаючыся, яго кепска ўвязалі, і цяпер ён загарадзіў дарогу другім.

Рыссю падлятае наш воз, запрэжаны гарачаю гнядою кабылай. Сена выварочваецца ў пусты застарунак. Выцяўшы лейцамі кабылу, Паўлік у вялізнай павозцы вялятае праз другія дзверы і нясецца, каб ухапіць яшчэ. На поплаве расце лес копаў. Грэбці няма часу, абы скласці ў кучы. Хмара падымаецца сцяною паціху, а пасля скарэй, скарэй... Маланкі рэжуць неба. Пярун б'е ўсё мацней і мацней, і вось першыя каплі дажджу, буйныя, халодныя, ад якіх нібы баліць. Хмара з сіняй робіцца шэрай. Відаць, як набліжаецца сцяна дажджу, чуваць яго шум. Вось цэлая хваля цёплае вады абрушваецца на Віцкаўшчыну. Усе кідаюць работу, хаваюцца пад копы, вазы, уцякаюць пад страху. Пярун б'е так, што, здаецца, трэсне неба. На зямлі збіраюцца лужыны, пасля цякуць цэлыя рачулки. Усё, як відаць навокал, шэра, цэлая сцяна шэрай вады льецца з неба на зямлю. Калі дождж падае ў лужыну, адтуль выскокваюць вялікія пухіры, гэта азначае, што дождж будзе вялікі. Але пярун б'е ўжо над самаю галавою. Ён у нас нібы пачынаецца, грукаціць то ў адным баку, то ў другім, але самы ўдар прыпадае недзе ў Мазурах.

Навальніца праходзіць. Пакрысе людзі вылазяць з-пад копі, мокрыя, ідуць дамоў. Тады, закасаўшы штаны, трэба бегчы плюхацца ў лужыне. Няма большае прыемнасці, як плюхацца ў цёплай вялікай лужыне каля хаты, перад ліпкамі.

Вечар пасля дажджу праходзіць спакойна — дождж разгнаў усю работу, але назаўтра зрана пачынаецца тое ж самае. У святая ходзяць у вомшар па ягады.

За сенакосам ідзе жніво. Праца яшчэ больш гарачая, чым сенакос. Мяне падупова ўцягваюць у сталую работу. Калі кладуць снапы ў торп, то я падкідаю іх, хоць снапы большыя за мяне і надта цяжкія. Калі з возу падае снапы Паўлік, то гэта не

бядя — ён падае паціху, не накідае нам вялізныя кучы, але калі прывозіць бацька, то тады трымайся. Малога росту, плячысты, ён кідае снапы, як аўтамат. Снапы ляцяць адзін за другім без усякага перапынку, хвошчуць па спіне, па твары, валяць з ног. Асабліва непрыемна, калі вялікі ржаны сноп пападае камлём у твар. Вострая, жорсткая салома камля рэжа твар, які пасля гарыць, пот льецца па твары, есць вочы, але трэба завіхацца — бацька не выносіць, калі работа ідзе як-небудзь.

Калі скасілі траву, скрозь на пакошу выганяюць пасвіць кароў і коней. Тады ў нас за гумном ствараецца нешта падобнае да клубу. Дарослыя, лежачы на зямлі, расказваюць розныя выпадкі, гуляюць у карты, а мы, малыя, гуляем. Гульняў у нас шмат, але самая цікавая, самая жвавая — гэта гульня «ў сучку».

У зямлю ўбіваецца кіёчак, да якога прывязваецца аборка. Калі няма кіёчка, то ўбіваюць у зямлю пугаўё ці бізунішча, а трымаюцца за пугу. Кожны, хто гуляе, кідае к кіёчку якую-небудзь рэч, скоро каля пугаўя вырастае цэлая куча такіх рэчаў. Абраны быць каля «сучкі», трымаючыся за аборку, крычыць: «Гарыць, палае, ратунку не мае, памагайце тушыць!» Па гэтаму сігналу ўсе іншыя кідаюцца да кучы і стараюцца выхапіць што-небудзь, а той, хто вартуе, мусіць, не пускаючы з рук аборку, выцяць рукою. Калі яму гэта ўдаецца, то ён вызваляецца, а да «сучкі» становіцца той, каго выцялі. Калі ж расцягаюць усё, то яму трэба бегчы ў поле з усёй сілы, а рэшта гоняцца і б'юць расцягнутым з кучы. Бегчы трэба датуль, пакуль не дабяжыць да кучы.

Другая, не менш цікавая гульня — «у ямачкі». Але для гэтае гульні патрэбны мячык. У адну лінію капаецца столькі неглыбокіх ямачак, колькі чалавек гуляе. Кожны абірае сабе ямачку. Двое становяцца з абодвух канцоў ямак: пачынаюць кідаць мячык. У чыю ямку трапляе мячык, той хапае яго і б'е ў бліжэйшага. Той, каго выцялі, можа яшчэ адбіцца. Калі ж не, то ён траціць ачко. Таксама траціць ачко і першы, калі не падзе ні ў кога. Гульня надта азартная, патрабуе шмат спрыту, бо часта нялёгка папасці мячыкам у хлопца, які стаіць побач. Той можа ёмка прысесці ці нават паваліцца пад ногі, і мячык праляціць над галавой.

Апроч гэтых, ёсць яшчэ шмат гульніў, як «у нолікі», «у злодзея», «у дакуку», «у свінню», «дзын-дзыліно», «палянкi», хаванне, качаць кацёлку.

Калі ў нашу хлапцоўскую гульнію прымешваюцца дзяўчаты, то характар мяняецца адразу. Дзевачкі найбольш любяць гуляць у вяселле. Гэта ўрачыстая гульнія, якая вымагае шмат удзельнікаў. Прыходзяць з Вострава, збіраюцца віцкаўскія дзеці. Аднекуль выцягваюцца маміны спадніцы і каптаны, якія надзяваюць на сябе дзевачкі. Каля ганку ставіцца наша каламажка (каляска), якая павінна быць тою брычкаю, у якой паедуць маладыя. Звычайна маладою бывае маленькая папоўская дачка Вера, а маладым — я. Нягледзячы на пашану, якою мяне акружае ўсё вяселле, нягледзячы на хараство маёй паністае нарочнай, я неахвотна раблюся маладым, роля нудная — трэба ўрачыста сядзець, нельга мітусіцца, крычаць, бегаць. А гульнія гэта так прыйшлася даспадобы дзевачкам, што яны гатовы гуляць у яе штодня. Урэшце я падняў бунт, катэгарычна адмовіўся быць маладым, і гульнія развалілася.

НАВУКА

Вучэнне ў той час лічылася справаю цяжкай. Чытаць кнігу было тое ж самае, што касіць ці жаць. На чалавека, які вучыўся далей, чым у народнай школе, глядзелі як на цуд. У нашай сям'і, дзе такія погляды ўжо не карысталіся поспехам, усё ж навуча лічылася справаю цяжкаю.

Мне вучыцца было лягчэй, чым другім у сям'і, бо для гэтага ўжо была падрыхтавана глеба. Усе старэйшыя ў сям'і былі пісьменныя, усе любілі чытаць кнігі і чыталі іх голасна. У нашай новай хаце была калісь школа. Ян [слова неразборл.], сын нанятага настаўніка Дубовіка, які вучыў дзяцей, ходзячы па хатах. У нас ён быў часта, бо вучылася, здаецца, двое. Быў гэта малады вясёлы хлопец з кудлатаю галавою. Я ў яго любіў ездзіць на спіне, чаму цяпер не перашкаджаю грамадзянам таго ж узросту ездзіць на маёй спіне.

Калі была школа ў новай хаце, то я быў замалы, каб вучыцца, але прыглядаўся да школьных парадкаў і ў перамену бегаў

у гэту школу гуляць у пер'я і разглядаў іх кнігі. Сам чытаць, аднак, я не навучыўся. Настаўніцаю маёю была прызначана сястра Саша, пасля сканчэння Прылуцкай школы. Вучэнне пачалося ўвосень, калі збылі работу ў полі. Збіраючы ў садзе пад клёнам апаўшыя жоўтыя і чырвоныя кляновыя лісця, я адбіраў самыя вялікія і прыгожыя — сабе на ўказку.

Неяк халодным восеньскім днём я засеў з Сашаю за табурэтку, раскрылі буквар, і вучэнне пачалося. Кніга была новая, ад яе ішоў новы, невядомы пах. Я праслухаў цэлую лекцыю, як трэба трымацца з кнігаю: кнігу трэба аблажыць папераю, каб яна не пэцкалася. За кнігу нельга брацца тлустымі рукамі, нельга на самую кнігу класці што-небудзь тлустае, нельга кнігу крэмзаць і «садзіць жыдоў» і г. д. За ўчынкі, якія будуць парушаць гэты кодэкс, мяне абяцалі ставіць у вугал, даваць у «лапы» лінейкаю, ставіць на калені і проста лупцаваць. Перад пачаткам вучэння я праслухаў цэлы цыкл апавяданняў, як білі настаўнікі вучняў у Грычыне, Самахвалавічах, Прылуках. Як разумныя і здольныя да навукі дзеці скараліся і рабіліся руплівымі, а гультай і галадранцы не толькі не суніمالіся, але пачыналі цэлую вайну з настаўнікамі і таму ўрэшце рабіліся абібокамі.

Пачатак майго лемантара быў зусім нецікавы. Там былі толькі літары, некалькі дробных рысункаў, як, напр[ыклад], адзін вус, ды і канец асабліва прывабным таксама не быў. Больш за ўсё хацелася паглядзець на цацкі, а цацак было зусім мала.

Найперш пачаў вучыць літары, з іх найлягчэйшымі былі першыя і літара «о», круглая, як кола, яно запомнілася адразу. Пасля, вывучыўшы ўсе, пачалі складаць словы. Каб было чытаць лягчэй, побач з словам быў малюнак. Нарысаваны цэбар, бот, стол, певень, конь. Гэтыя малюнкi выклікалі столькі непаразуменняў, бо пад цэбрам напісана «ушат», каля ботаў надпіс «сапог», конь завецца «лошадь» і г. д. Самае простае, тое, што бачыў з самых малых дзён, нарысавана ў кніжцы, але завецца зусім інакш.

Славутую байку «Бык с плугом на покой тащился по трудах»⁶ мы, малодшыя, утroph, па заданню бацькі шыфравалі паўдня, але слова «покой» не маглі ўцяміць, бо пакой — гэта комна-

та, а пакоі — панскі дом, у якім жыве Красінскі. Пра «покой» у сэнсе адпачынку не чулі зусім.

Вучыцца — гэта значыць сядзець, сядзець, доўга і нудна завучваючы літары, складаючы з іх словы, часта пазбаўленыя сэнсу. Што азначаюць словы «ухват», «ушат», я даведаўся, калі канчаў сярэдняю школу. Саша аўтарытэтам вялікім не карыстаецца, а яе настаўніцкія прэтэнзіі і пагрозы сказаць маме (тату Саша баялася казаць) мяне толькі абураюць, і часта вучэнне перапыняецца аплявухамі, якія мы даем адзін другому.

Але самае крыўднае было ўпачатку. Далей пайшло крыху цікавей. Я прызвычаіўся сядзець на адным месцы, не так ужо карцела паскакаць па хаце ці пабегаць па дварэ. Дні пайшлі за днямі, як заўсёды. Надышла зіма, значна больш вясёлая, чым у мінулым годзе, бо і Оля падрасла, цяпер з ёю ўжо можна было гуляць, ды і Саша з Нінаю былі дома.

Калі мінулася зіма, то ўвесну я ўжо меў даволі стала вызначанае месца ў гаспадарцы. Згодна ўсіх правіл, я, сямігадовы чалавек, мусіў пасвіць каровы, але кароў у нас была чарада, ды, відаць, і традыцыі старыя пачалі трашчаць, бо пасвіць кароў быў наняты пастушок, крыху старэйшы за мяне хлопчык, а я быў толькі падпасавіч, ды і то да той пары, пакуль не скосяць травы і каровы не пойдучь на пакошу. Пасвіць трэба на папары пры шырокай сядзібе. З двух бакоў ад сядзібы ідзе шкода — з аднаго жыта, а з другога — суседская канюшына і ячмень. Мы сядзім кожны на сваім баку і глядзім, каб каровы не перайшлі межы. Для мяне пасвіць каровы — гэта найгоршая пакута. Каровы збродныя. Калі крыху заглядзеўся ці захачеў пагуляць, то, як бачыш, яны ўжо ўсёй чарадою ў канюшыне. Трэба глядзець увесь час, а хочацца пагуляць.

...Пастушок Ванька крыху старэйшы за мяне. Ён з Дабрынёва. Ён спявае песні і лаецца, ведае шмат пра ведзьмаў, расказвае такія апавяданні, за якія ў нас бацька спускае шкуру. Як на тое лаянка і брудныя апавяданні запамінаюцца з першага разу і моцна сядзяць у галаве. Ванька ўсё робіць так, што віцкаўская этыка парушаецца. Час ад часу ён пераходзіць на мой бок, мы

гутарым, але ён спакойным не можа быць. Яму трэба дужацца, а яшчэ лепш біць мяне. У нас дома было цвёрдае правіла, што б'юцца толькі грычанцы, віцкавец, тым больш Улашчык, біцца, лаяцца, спяваць песень не павінен. Гэта правіла моцна сядзіць ува мне, але калі цябе пачынае сцёбаць пугаю ці біць дубцом па нагах такі ж, як сам, чалавек, то хрысціянская мараль памагае мала. Я кідаюся на Ваньку, мы сцапляемся за грудкі [*неразборл.*], і праз хвіліну я сяджу конна на Ваньку і стукаю носам у зямлю. Ён сапе. З'ахвоціўшыся, пытаю: «Будзе?» Ён адказвае: «Будзе». Устаўшы, бярэ пугу, нібы нічога не было, і ідзе на свой бок. У святочны дзень, на ранне, калі трэба падымацца з усходам сонца і калі спіцца так салодка, мяне замяняе хто-небудзь старэйшы, а ўвечары Ванька адзін гоніць кароў на Сівец, дзе прастор і голае, як бубен, шырачэзнае поле.

Калі кончыўся сенакос, то я быў вызвалены ад пасьбы кароў і быў прызначан конскім пастухом. Пасвіць коні — гэта ж адна прыемнасць. Гэта зусім не тое, што каровы. Найперш на пашу не цягнешся, [як] за каровамі з торбаю цераз плячо, а едзеш канём. Ездзіць конна я навучыўся ў мінулым годзе. Раз увечар парабак, ведучы каня з поля, сказаў: «Садзіся на каня. Во так бярыся за грыву, ступай нагою на калена каню і лезь яму на спіну». Ён крыху падпіхнуў мяне, паказаў, як сядзец «бліжэй да грэбня». Адчуваю надзвычайную асалоду не столькі ад самое язды, колькі прадчуваючы эфект, які зраблю сваім з'яўленнем на дварэ. Сапраўды, дзевачкі, убачыўшы мяне, крычаць і вішчаць. Цяпер я ўжо добра ведаю, як надзяваць на каня вобруць, як путаць. Найгорш усё ж узлезці. Кабыла цыбатая. Калі дома ты падводзіш яе да карыта ці варт, то ў полі садзяцца з мяжы ці коліка. Калі ж няма нічога ці трэба тэрмінова, то закідаеш повадзь на спіну, становішся на іх. Ёсць такія емцы, якія нагінаюць каню голаў і садзяцца на шыю каня з галавы. Конь падымае голаў і наезднік едзе на конскую спіну тварам да хваста, а пасля перакручваецца. Яшчэ чуў, што на каня залазяць, трымаючыся за конскі хвост, але сам я так не прававаў, бо нашы коні брыклівыя і фамільярнічаць з сабою не дазваляюць.

Спутаны конь пасецца спакойна, а нам можна бегаць, гуляць, збегаць дамоў паесці ці нарываць яблык.

У нас дзве дарослыя кабылы — дэрашка і гняды. Дэрашка — цыбатая спакойная кабыла, на якую цяжка ўзлезці, але залезшы, ужо спакойна едзеш — яна не любіла выкідаць якіх-небудзь штук. Зусім іншае гнядая... Гнядою яна была некалі, калі была маладою жаробкаю, цяпер яна ўжо стала сівой, але назова за ёю засталася старая. Гэта шалёная кабыла, якіх мала. Маленькая, круглая, жвавая, яна ніколі не худзее ні пры якой рабоце. Яна ўзімку ходзіць па лёдзе някутая, а ўлетку праходзіць і нат цягне воз па балоце. Бацька яе за гэта і шануе, даручы ўсе яе фанабэрыі.

Малых коней у нас вязджалі перад вясной у санях. Калі гэту кабылу запрагалі першы раз у сані, то не маглі ніяк узняць дугі — жаробка станавілася дыбка, кідалася ў бакі. З вялікімі перасцярогамі ёй адзелі на голаў шырокі мяшок, а толькі пасля змаглі адзець дугу. Кабыла, як шалёная, рванула і памчалася з варот. Яе скіравалі на снег-цаліну, дзе яна гойсала, пакуль хваціла сілы. Доўга з ёю тузаліся, пакуль прывучылі да дугі, але, прывучыўшы, ужо не трэба было браць у дарогу пугу. Маленькая, яна бегала лёгкай рысцю, пераходзячы часта ў кар’ер. Ездзіць на ёй конна была асалода, а навыперадкі хадзіць можна было з гарантыяй.

Адзін раз, калі ў Рубілках было свята, бацька вырашыў прыехаць на гэтае свята з шыкам — прычапіць званок. Ведаючы, што ліхая кабыла не выносіць званка, яго асцярожна прывязалі да дугі, уткнуўшы ў кальцо крыху канюшыны, каб ён не бражджаў без пары. У сані селі тата, мама і Ваня. Хлопец, які трымаў кабылу, адскочыў убок, і сані рушыліся. Але адразу канюшына з кальца выкінулася, званок забражджаў, і ашалелая ад сполаху кабыла кінулася з месца такім кар’ерам, што маці адразу вылецела з саней, на павароце з варотаў вываліўся Ваня, а бацька крыху далей. Ашалелая кабыла панеслася па дарозе, званок бразгатаў, з саней паступова вывалілася гунька, сена, далей паламаліся аглоблі, сані асталіся на дарозе, а самую кабылу, ужо без збруі, злавілі недзе далёка. З тае пары кінулі

і пробаваць са званком. Такою ж гэта кабыла была ўсё жыццё, пакуль яе, ужо зусім старую, але па-ранейшаму круглую, гарачую, у 1919 г. не забралі немцы, паквапіўшыся на тэмперамент.

Ездзіць ў Менск, асабліва калі там з'явіліся аўтамабілі, было страшна. Дарэчы, першы раз аўто наша вёска ўбачыла, здаецца, улетку 1913 г. Доўга хадзілі чуткі, што па нашым гасцінцы з Койданава ў Менск на выстаўку праедуць генералы на нейкіх машынах. Гэтыя машыны звалі рукамабілі, аўтамабілі, а старая Паўловічыха, якая ніяк не магла адужаць такія складаныя словы, назвала машыну «даставярыно».

У дзень, калі павінны былі праехаць дзіўныя машыны, у нас каля царквы, на скрыжаванні дарог стаяў стражнік, які не пускаў ехаць. Уся вёска выбегла і шчамілася на плот каля цэрквы, каб пабачыць дзіўныя машыны. У нашай кучы сядзеў у якасці эксперта Антось Шарамэта, які ўжо адбыў прызыў і добра разбіраўся ў чынах.

Вось недзе з-пад Мазуроў пачуўся гул, усе павярнуліся туды. З-за Іўкавае карчмы з узгорка вылецела першая машына, за ёю паказалася другая, трэцяя. У кожнай машыне некалькі паноў. Шарамэта кажа: «Генерал-палкоўнік, генерал». Калі машыны прайшлі, стражнік сеў на каня і паехаў у Самахвалавічы, а мы пайшлі дамоў. Паны ў аўтамабілях, пэўне, ездзяць самыя вялікія, бо ў нас такі пан, як граф Чапскі, ужо не кажучы пра нашага Аніхоўскага, ездзяць у брычках на конях.

Гэта лета ўдалося грыбное. Грыбоў шмат скрозь — у дуброве апенькі, у вомшары процьма абабак, але добрыя грыбы — баравікі, махавікі растуць толькі ў вялікім лесе, Лозбішчы каля станцыі.

Лясоў у нас мала, а хвотнікаў на грыбы шмат, і той, хто хоча набіраць шмат грыбоў, не павінен доўга спаць. Дарослым хадзіць у грыбы няма часу — гэта наша справа. Збіраюцца дзеці ледзьве не з усяе вёскі, але пераважна нашага канца, і ўмаўляюцца заўтра ісці ў грыбы, кажучь, баравікі цягаюць цэлымі кашамі.

Ужо з вечара ўсё гатова: сабраны кошыкі, у іх ляжаць нажы і луста хлеба. Спаць кладземся крыху ўсхваляваныя. Яшчэ зусім цёмна на дварэ, калі нехта бразгае ў акно. Гэта найчасцей

Міша Галеньчык, вялікі ахвотнік да грыбоў. Калі прачынаем-ся мы першыя, то бяжым будзіць іншых. І дзіва, калі будзяць на работу, то ўставаць надта цяжка, а тут сон злятае адразу. Схапляемся, надзяем што-небудзь старое, ідзем пад яблынею і падбіраем крыху яблык.

Яшчэ цёмнавата. Мы ідзем, расказваючы найчасцей страшныя здарэнні, настройваючы сябе да лясных страхав. Часамі выбіраемся так рана, што, прыйшоўшы ў лес, да якога ад нас тры кіламетры, нельга яшчэ збіраць грыбоў, бо зусім цёмна. Тады сядзім на беразе канавы і чакаем, калі развіднее.

Як толькі віднее, рушымся у лес: першыя заўсёды збіраюць найбольш. Але ў вялікім лесе страшна. Старыя елкі, хвойкі ківваюць уверсе сваімі галовамі і паціху нешта шэпчуць. Малады ельнік расце так густа, што цяжка пралезці, а там якраз і растуць баравікі. Хоць у лесе ніколі, здаецца, не было ваўкоў, тым больш разбойнікаў, нам страшнавата, і мы ўвесь час гукаем, каб не згубіцца.

Першымі на ўскраіне леса трапляюцца казлякі і рыжыкі, сыраежкі, але ўсе прагнуць баравікоў. Лазяць пад елку, абходзяць навокал ядлаўцовых кустоў, поруцца ў зялёным мосе пад старымі хвойкамі. Раптам чуваць прарэзлівы крык: «Вот баравік!» Гэта нехта, знайшоўшы грыб, не вытрымлівае распіраўшых яго пачуццяў і крычыць. На крык сыплюцца з усіх бакоў. Усім здаецца, што там расце цэлая куча баравікоў, той, хто крыкнуў, ужо незадаволены, баючыся, што набегшыя зрэжуць яго грыб.

Я лезу пад старую елку і раптам бачу там важнецкага баравіка. Ён прысадзісты, чорны зверху, з шырокаю галоўкаю і моцным коранем. Ледзьве стрымліваюся, каб не закрычаць самому, і пачынаю шукаць яшчэ. Вунь пад кустом расце яшчэ такі самы харошы, з зеленаватым крохкім нізам, а вунь яшчэ побач два маладыя, сюды іх сюды! Чуць не вывазіўшы носам усяе мясціны і ўпэўніўшыся, што нічога няма, бягу хваліцца сваім здабыткам. У другіх таксама ўжо ляжаць у кашах.

У кагось яшчэ няма ніводнага баравіка, і ён пахмура, зайздроснымі вачыма глядзіць на нашы кошыкі. Праходзім пакрысе

праз увесь лес і выходзім на снежку, што ідзе да станцыі. Цікава пабыць на станцыі і паглядзець на машыну, але там скрозь паны, мы мокрыя, у старым, ды і пара дадому — мы ўжо галодныя. Пазбіраўшы яшчэ на старых пнях апенек, з поўнымі кашамі ідзем дамоў.

Пасля некалькіх паходаў у лес грыбы, такія вялізныя, каржаватыя баравікі, сняцца. Цэлую ноч у снезе лазілі пад кустамі, а падлазіш пад яловыя лапкі і рвеш, рвеш вялізныя чорныя баравікі.

ШКОЛА

Старэйшыя браты вучыліся ў Грычыне. Хадзіць туды трэба было ўвосені па калена ў гразі, а ўзімку па замеценай снегам дарозе. На дарозе палохалі сабакі, нярэдка білі чужыя хлопцы.

Мне было 7 год, калі вырашылі аддаць у школу. Хадзіць аднаму ў Грычын у такім узросце мне было зусім немагчыма, і таму пастанавілі адправіць мяне вучыцца ў мястэчка Самахвалавічы за 7 вёрст ад Віцкаўшчыны, дзе была двухкласная школа. Разам са мной ехаў стрыечны брат з Вострава Ілля, а ў якасці начальніка над намі ехала старэйшая сястра Ніна. Ніне ўжо было 12 год, яна скончыла Прылуцкую народную школу і лічылася дома работніцаю. Для Самахвалавіч вызначылі яе, бо Саша была старэйшая і таму магла дома зрабіць больш. Вучыць, «выводзіць у людзі» Ніну не прыходзіла ў голаў. У нас на вёсцы ў Менскую гімназію пайшла толькі адна дзевачка, адна дачка на бальшую сям'ю, якую дома пеставалі, як панскую дачку.

Дачакаліся восені 1913 г., пацешыліся грыбамі, стала ведама, што скоро ехаць. Сэрца сціскалася, ехаць не хацелася страшна. Быць у чужым далёкім мястэчку, жыць у чужых людзей, не каля мамы, без сваіх... Ах, як не хацелася. Але ў сям'і ўжо была пэўная традыцыя: усе старэйшыя вучыліся не дома. Ехала нас цэлая чарада: гэта крыху суцяшала.

У адну цёплую асеннюю нядзелю, калі над зямлёю стаіць лёгкі туман і голас чуваць звонка над поплавам, быў прызначаны ад'езд. Зрана было сумна. Абед пасля абедні быў смачны. Я сам пайшоў на поплава лавіць каня, сеў на яго і з пачуццём,

што гэта апошні раз, прыехаў дамоў. З Вострава пад'ехалі цёткі з пеўнем. Маці збірала ў клумкі, торбачкі, слоікі круп, сала, хлеб, нават вішнёвае варэнне, каб напачатку было чым паласавацца ў чужых людзей.

Праводзіць прышлі ўсе. У нас з Нінай паказаліся слёзы, калі мы цалавалі ў мацеры руку. Бацька сеў у павозку, гнядая кабыла зрушылася і трухам пабегла па вуліцы. Ехалі ў невядомы край. Быў першы ад'езд з дому. Крыху ад'ехаўшыся, стала весялей. Здавалася, што дарогаю людзі будуць пытацца, а куды гэта едзеце? І бацька адкажа: «Вучыцца вязу ў Самахвалавічы». Мы будзем адчуваць сябе вельмі фарсіста. Аднак ніхто не запытаў, ды і людзей па дарозе не было.

Праехаўшы Сцяцкаўшчыну, Куліковічы, убачылі званіцу самахвалавіцкай царквы. Самахвалавічы — гэта наша воласць. Там жыве ўсё наша начальства: ураднік, два стражнікі, пісар, старшыня. У Самахвалавічах шмат крамаў, дзе таргуюць жыды, і нат ёсць мураваны дом. Я ніколі не бачыў мураванага ці каменнага дома і няк не ўяўляў сабе, які ён. Але вось і Самахвалавічы. Я гляджу, стараюся нічога не прапусціць, але нічога пакуль важнага і не бачу. Дамы, як і ў Віцкаўшчыне, вуліца такая ж гразкая, як і ў нас, цераз дарогу ідзе старая жыдоўка. Але крыху праехаўшы, бачыш налева шыкоўны панскі дом, афарбаваны, з прыгожым ганкам і агародчыкам перад ім. Паціху пытаю ў Ніны, хто тут жыве, яна адказвае: «Ураднік Шкадзінскі». Адчуваю да ўрадніка вялікую пашану. Далей ужо праз усе Самахвалавічы такога хараства не відаць. Даехаўшы да сярэдзіны мястэчка, паварочваем улева і пачынаем спускацца з вялікай гары ўніз, да ракі.

Мы будзем жыць на краю мястэчка, у бабы Крысцяліхі, у якой у свой час жыў Косцік. Бацька адхінае браму, і мы заезджаем у двор. Злезшы з павозкі, амаль фізічна адчуваю, што мне тут цесна. Двор, у параўнанні з віцкаўскім, мініятурны, за ім маленькі садзік, а яшчэ далей рака.

Нас спатыкае пажылая кабещіна з малаласкавым тварам.

Хата падзелена на дзве кватэры, не як у нас — на старую і новую, але на дзве асобныя кватэры, і ў другой кватэры жыве шавец

Шмэрка, а тая палова, дзе жыць нам, яшчэ падзелена. Мы застаемся ў маленькім пакоіку. Сюды ўцягаюць нашы саламяныя сяннікі, падушкі, сундучок, зроблены бацькам, у якім нашы прадукты. Праз паўгадзіны ў нас усё ўладжана. Пагутарыўшы з гаспадыняю, бацька і цётка едуць дамоў. Мы цалуем у іх рукі і выходзім за браму праводзіць. А што рабіць далей?

Ведама, цікава паглядзець усё, і мы пад камандаю Ніны ідзем найперш на рэчку. Я ніколі не бачыў ніякае ракі, апроч віцкаўскае, і самахвалавіцкая Пціч робіць на мяне моцнае ўражанне. Якраз пры дарозе стаіць млын, вялікі драўляны будынак. З будынка ўвесь час чуваць гул, будынак і мост перад ім, здаецца, трасуцца. Возера перад мастом здаецца неабсяжным. У мяне нават крыху закруцілася галава, калі я заглядаўся на такую шыр. На мост спярша было страшнавата ўзысці, бо ён увесь дрыжаў ад работы млына.

Пасля, пасмялеўшы, мы перабеглі на другі бок і зірнулі на Самахвалавічы і раку адтуль. Аказваецца, за мастом рака не мае таго грознага выгляду, як перад ім. Далёка на гары стаіць царква, недзе чуваць аднатонны металёвы гук — гэта, кажучь, вадакачка. Калі махаць жалезным карамыслам, то ў вядро ільцеца вада — шмат на свеце дзіваў.

Камяніца Здэховічаў, дзе змяшчалася крама і кватэра буйнейшага самахвалавіцкага гандляра, не зрабіла на мяне цікавага ўражання. Я спадзяваўся ўбачыць нешта значна больш грандыёзнае. А тут звычайны белы дом з бляшанаю страхою. На мяне больш уражання рабілі фарбы, а тут фарбаў якраз было мала.

Ужо значна пазней, калі асвойтаўся з мястэчкам, праз адчыненыя дзверы я ўбачыў абстаноўку ўсярэдзіне. Во гэта дык уразіла мяне. Увесь той шык, што быў у нас у Віцкаўшчыне, як шафа і стол работы Сянькевіча, страцілі моц. Я ўбачыў стол, пакрыты белаю сурвэтаю, вакол стала стаялі крэслы, пакрытыя чахламі. Падлога крашаная — бачу ў жыцці першы раз. За сталом сядзіць сам гаспадар Здэховіч. Ужо пажылы, але яшчэ прыгожы барадаты жыд. На стале стаяла куча рознае пасуды, блішчэлі нажы, відэльцы. Я звук, што сваё, найлепшае,

у нас дастаюць толькі ў вялікае свята, а тут быў будні дзень, значыцца, у такіх людзей было свята штодня. Усё багацце крамы — паліцы з крамніаю, цукеркамі, мукою і іншым дабром — здаліся мне дробнымі перад такім багаццем кватэры.

Мястэчка жыло гандлем. Гандлявалі ў сябе і ездзілі па вёсках скупляць усё, што ёсць у сялян, часта ашукваючы і абдурваючы. У нас было поўнае перакананне, што калі гандляр, то гэта — жыд. Калі ў Менску ёсць людзі не жыды, якія займаюцца гандлем, то гэта сольнікі, якія купляюць і колюць свіней, гэта гандаль, якім нельга занімацца жыдам. Аднак у Самахвалавічах я ўбачыў выключэнне з гэтага правіла. Якраз проці нашае кватэры быў дом афарбаваны, новенькі, які асабліва вабіў вока сваім бляшаным комінам і вадасточнай трубой, у якіх канец быў зроблены, як галава вужакі. У гэтым доме была крамка Якуба, былога лёкая, і яго жонкі, былое пакаёўкі ў дварэцкага. Разжыўшыся, яны адчынілі крамку і жылі так, што іх зусім было не відно і не чуто. У іх усе тавары крыху (на грош ці на капейку) былі даражэй, але, здаецца, не гэта было прычынай, што ў іх краму рэдка заходзілі людзі. Як і нам, другім было дзіўна, што таргуе не жыд, але нейкі ні то паляк, ні то хто.

Па вуліцах ходзяць старыя яўрэі ў доўгіх сурдутах і з сівымі бародамі, носяцца іх дзеці з пэйсамі і нейкімі шнурочкамі здаду, крычаць, гавораць на сваёй мове. Перакрыкваюцца праз вуліцу жыдоўкі. Новы нябачаны і варожы свет. Тут жыць, тут вучыцца. На школу толькі зірнулі здалёк.

Па Самахвалавічах можна хадзіць і без палкі, якая абавязкова павінна быць, калі хочаш прайціся па Віцкаўшчыне. Сабак і тут апіраецца нямала, але гэта зусім не віцкаўскае звяр'ё. У нашых сабак хвост геройскі закручаны абаранкам, яны гатовы грызціся з цэлаю гайнёю, а тутэйшыя ходзяць панура, апусціўшы хвост, і калі ў іх пусціць камнем ці замахнуцца кіем, то яны ўцякаюць, нат не пробуваючы скаліць зубы.

Дзень назаўтра пачаўся з непрыемнасці. У сапраўднага вучня павінны быць кнігі, з якімі ён ходзіць у школу. Чым большую гурбу ён нясе з сабою, тым большы гонар, а ў мяне адна — адна тоненькая кніжка. Проста сорам!

Каб не спазніцца, ідзем з Нінаю рана, і калі прыходзім, то школа амаль пустая. Стараж Дзяніс, суровы барадаты дзед, нясе ў вёдрах ваду і лье яе ў кадушку каля дзвярэй.

Школа цалкам не змяшчалася ў адным будынку. У спецыяльным будынку былі старэйшыя класы пачынаючы з другога і кватэра настаўніка — загадчыка школы Мархеля. У двух вялізных пакоях былі другі і трэці класы. У другім класе было чалавек 80, у трэцім менш, а ў 4-м і 5-м, якія знаходзіліся ў малым пакоі і за перагародкай, было па 10–15 чалавек, звычайна дарослых, вусатых ужо хлопцаў, і былі і дзяўчаты, пераважна дзеці заможных сялян ці шляхты. Дзеці бяднейшых бацькоў далей трох класаў не ішлі. Гэта навука лічылася ў тых часы ўжо немалой. У старым будынку на дварэ, якое так і звалася — «старое зданіе», змяшчалася першая група, дзе дзеці вучылі толькі літары і наогул пачыналі вучыцца. Там было больш сотні хлапчукоў. Тлум і голас на дварэ быў нялюдскі. Я, як крыху падрыхтаваны, быў прыняты ў другую групу, а Ніна ў другі клас, ці то ў чацвёртую групу*.

У мяне сэрца спіснулася — во дзе трэба жыць і вучыцца, але крыху падбадзёрвала тое, што я зараз ужо як самастойны хлопец. Скора ў школу пачалі знаходзіць вучні, а праз паўгадзіны іх была поўная школа. Такіх, як я, малых, там амаль і не было. У большасці быў народ рослы, год па 15–16, але было нямала і вусатых плячыстых хлапцоў і дарослых грудастых дзяўчат. У школе пачаўся тлум. Вучні бегалі па партах, скакалі па сталах, перавешваліся з вакон. Хто ездзіў на партах, хто бегаў па дварэ, а там штурхалі, пачыналі біцца. Я адчуваў сябе зусім няёмка сярод гэтай дарослай, босай, з торбамі цэраз плячо, публікі. Мяне, адпраўляючы ў школу, прыбралі: сшылі новыя боты, адзелі чыстыя картовы касцюмчык. Крыху падбадзёрвала мяне Ніна, якая, здаецца, таксама нудзілася. Але вось зазвінеў званок, і ўсе рынулі ў класы, займаючы месцы. У школу з унутраных пакояў выйшаў худашчавы, хмуры мужчына сярэдніх год. Твар у яго быў тонкі, глядзеў ён з-пад ілба. На шнурку віселі акулёры, у руках быў журнал. Адзеты ён быў па-панску —

* Забыўся, кажучы папраўдзе, ці быў першы год жыцця ці не. Можа, і не.

у чорны гарнітур, на нагах нібы жаночыя туфлі. З яго прыходам у школу адразу стала ціха-ціха. Усе ўсталі. Гэта быў старэйшы настаўнік нашай школы Мархель. У чорным гарнітуры, пахмуры, ён і цяпер стаіць перад вачыма. Услед за ім з'явіліся і яшчэ два настаўнікі, маладыя яшчэ хлопцы.

На хвіліну сабраліся ўсе ў самы большы клас, каб прачытаць малітву, пасля гэтага заняткі пачаліся.

Ніяк не магу сказаць, што ў мяне засталіся добрыя ўспаміны аб Самахвалавіцкай школе. Было некалькі светлых момантаў, як дружба с хлопчыкам-аднагодкам — Лёнем Гарбацэвічам, нават не дружба, а цэлае дзяцінае захапленне. (Бо калі страціў гэтага друга, я доўга сумаваў, а ўбачыўшы каго, падобнага да яго, хваляваўся і імкнуўся, а ўбачыўшы, што гэта не ён, ужо каторы раз зноў быў расчараваны ледзь не да слёз.)

Пасля былі прыгожыя вясеннія вечары, калі, здаецца, уся зямля пахла, і яркае сонца клікала на раку ці лес каля могілак, было першае захапленне маленькай прыгожай дзяўчынкаю Таняю — пачуццё, якое пасля не спатыкалася шмат год, і было першае слова на самым ужо канцы жыцця ў Самахвалавічах, калі ўразіў і настаўнікаў, і вучняў веданнем гісторыі, але гэта асобныя моманты. Асноўны ж фон — шэры, нудны. У варожым абкружэнні, сярод вялікіх хлапцоў, якія ўсё меркавалі, каб даць па патыліцы, ці дражнілі неведама чаму швэдзікам. Гэта асяроддзе з'ядала, душыла смех і радасць, застаўляла перажываць увесь час крыўду. Местачковыя бугаі не давалі літаральна праходу, расказваючы мне такія рэчы пра адносіны гаспадыні з яе кватарантам, якія я або не разумеў, або дзіка саромеўся. Усе, здаецца, там былі ворагі адзін другому, усе стараліся адзін другога задзець, а на чале гэтае бурсы стаяў чалавек, які няшчадна біў і маленькіх дзяцей, і хлопцаў, якім было пара ісці на прызыў. Да 16 год з сямі я хадзіў у школу як на кару. У школе не было сяброў, былі ворагі — і вучні, і настаўнікі, і толькі юнаком я ўвайшоў у сапраўдную школьную сям'ю. Падзяку к той школе і дружбу к прыяцелям хаваю на ўсё жыццё. Цяжка быць адзінокаму, а яшчэ горай чакаць ад кожнае сустрэчы крыўды. Крыўды за тое, што ты маленькі і нічога не можаш зрабіць

з кучаю балбесаў, для якіх выклікаць слёзы ў другога — найбольшая асалода.

Цяжкі і дзікі быў дарэвалюцыйны свет. Засеў у балоце і зарос цінаю. Гэту твань трэба было разнесці на шматкі. Ні разу ніхто ў школе за шмат год не звярнуўся да мяне з ласкавым словам. Ніхто не запытаў, што мне цікава, не пытаў, чым я живу дома. Гадаваўся я адзінока і замкнёна.

...Прыгожая была вясна ў Самахвалавічах, лепшая, чым ў Віц-каўшчыне, лепшая, чым скрозь, дзе я бачыў вясну.

Лёд напрудвесні чарнеў, чарнела і ўся расліннасць па берагах Пцічы. Алешнік, лаза, нават асіна рабіліся нібы чорныя. Калі пачынала прыбываць вада, млын спыняў сваю работу, вымаліся ў мосце застаўкі, і паціху прабіваліся крыгі. Але крыгі ўсё растуць і растуць, вада прыбывае і выступае з берагоў. Крыгі налязаць на палі моста, ламаюцца, грукоцяць, пагражаюць знесці мост. На берагах з'яўляюцца натоўпы рыбакоў з сеткамі, каля іх круцяцца кучы дзяцей. Адзін шчаслівы рыбак што ні закіне з берага сетку, то і цягне рыбу, за ім пачынаюць хадзіць і дарослыя. Дома ў нас рыбы зусім няма, і мне надзвычайна цікава паглядзець на рыбу. Я лезу да рыбін проста ў сетку. Рыбак бярэ нейкую рыбіну за голаў, хвосчча мяне па губах рыбіным хвостом. Скрозь смех, у мяне крыўда, горкая крыўда на вялікіх людзей, якія, апроч крыўды, нічога мне не робяць.

Сама вясна была дзівосная. Над ракою распускаліся алешыны, на вярбе з'яўляліся пышныя жоўтыя коцікі. Скора зацвітала чаромха. Вясеннія дні стаялі гарачыя, на небе час ад часу праплівала воблачка. Але самыя лепшыя вясною ў нас ночы. Ночы парныя, цёплыя, калі ўся зямля пахне, як напоеная духамі. Такіх начэй нідзе няма. Яны хвалююць і дзяцей, і дарослых, не даюць спаць, цягнуць некуды з дому.

Над ракою спявае салавей. Княжацкі сад над Пціччу ўвесь у цвече. Густыя кусты чаромхі ўсе абсыпаны цветам, з-за цвету не відаць і дрэва. Удзень заходзіць туды страшна, бо ходзіць садоўнік з добрым сабакам, але ўвечары мы пераскокваем цэраз плот ці пралазім у дзірку і ломім сабе чаромху. Сэрца замірае,

прыслухоўваешся і рвеш, рвеш — выскачыўшы, пахваляць, на-
завуць малайцом.

Каля плоту вузенькаю сцежкай над самымі вірамі ракі хадзі-
лі месячнымі вясеннімі вечарамі і начамі, і было так радасна, як
ніколі пасля ў жыцці.

У школе найбольш вучыліся вясковыя хлопцы з бліжэйшых
вёсак. Дзяўчат было значна менш. Малых дзяцей майго ўзросту
з вясковых у нашай групе не было зусім. У большасці гэта былі
хлопцы год 12—15, але былі і прызыўнікі. Шмат было і такіх,
што сядзелі па 2-3 гады, але былі ветэраны, што сядзелі і па
7 год. Такія, праўда, былі рэдка, але што за экзэмпляры гэта
былі!

Адзін з іх — Апанас — быў мужчына ледзьве не да столі з шы-
рачэннымі плячамі і рукамі, як граблі. Апанас быў касавокі,
з хмурым тварам, відаць, ён быў вельмі дужы, бо як праз ту-
ман памятаю, што яго ўсе асцерагаліся. За 7 год, як іншыя за
2—3 гады, ён не мог асвоіць тэхнікі чытання, завучыць некаль-
кі малітваў, ведання якіх вымагаў поп, і пачаткаў арыфме-
тыкі. Немалая доля адказнасці за гэта ляжала і па-за школаю.
Хадзілі Апанас, як і другія, у школу таму, што дома ўсё роўна
рабіць не было чаго, а есці, пэўна, таксама не было чаго, вось
і цягаўся хлопец. У школе перыядычна яго цягалі за кудлатыя
нястрыжаныя і нечасаныя валасы, што, здаецца, мала трыво-
жыла ўласніка гэтае дзікае шавялюры. Не ведаю, як гэта было,
але за 2-3 ці больш год такія малайцы не навучваліся нічому
і выходзілі са школы, з чым і прышлі. Аднак тыя, хто скан-
чаў двухкласную школу, выходзілі зусім граматычнымі людзьмі,
з пэўнымі, грунтоўна закладзенымі ведамі па матэматыцы,
геаграфіі і іншых навук. Напрыклад, Ніна, скончыўшы гэту
школу, перайшла ў гімназію і да канца гімназіі па матэматыцы
жыла ведамі самахвалавіцкімі, лічачыся першай спецыяліст-
каю па гэтай дысцыпліне.

Апроч асноўнае масы вясковых хлопцаў і дзяўчат было не-
калькі дзяцей местачковай паўінтэлігенцыі ці проста местач-
коўцаў. Гэта была публіка лепш апранутая, больш бойкая,

адчуваўшая сябе незалежна, хоць нашы настаўнікі, асабліва загадчык, мала зварочвалі ўвагі на іх знатнае паходжанне і, калі знаходзілі патрэбу, лупцавалі іх таксама няшчадна, як і простых смертных. Местачкоўцы пачыналі вучыцца ўпару — г. з. гадоў з 7-8. Да іх ліку належаў і мой першы прыяцель Лёня Гарбацэвіч, сын самахвалаўскага дзяка. Мы былі аднагодкі, селі ў першы дзень на адну парту і так прасядзелі побач два гады, а пасля нас раскінула вайна. Ён быў не буйны, быў, пэўне, адзіны хлопец, які не дражніў мяне швэдзікам. Я чуў пасля ад свайго другога прыяцеля, ужо калі быў юнаком, што Лёня — дрэнь, што Лёня, падрасшы, стаў выключнай дрэнню, але ўсё ж ён быў мой першы сапраўдны друг, па якім я сумаваў.

Да самых вяршкоў арыстакратыі належаў сын самахвалавіцкага ўрадніка Шкадзінскага Паўлік. Гэта быў сапраўдны панскі сын. Адзеннем, тварам, паводзінамі ён выдзяляўся з кудлатай, адзетай ў шарак і дамаатканнае сукно іншай публікі. З белым ружовым тварам, чысты, адзеты ў чорны суконны гарнітур, як гімназіст, ён выклікаў зайздрасць у іншых вучняў. Паўлік вучыўся ў адной групе з Нінаю, і скоро да Ніны пачалі прыдзірацца, абвінавачваючы ў наяўнасці сімпатыі да Паўліка. Было ці не было так — хай кажа Ніна. Пара пачынаць каханне такі падышла: Ніне было ўжо 13 год, Паўліку, пэўне, не менш, і Ніну ўголас усе пачалі зваць Шкадзінская. Адзін раз ёй было наладжана нешта падобнае да авацыі: калі Ніна праходзіла праз школу, усе зараўлі ёй насустрэч «Шкадзінская, Шкадзінская!».

Ніна злавала, крыўдзілася і, каб канчаткова абвергнуць гэты ганебны паклёп, зрабіла смяротную крыўду Паўліку. Раз, надумаўшы помсту, Ніна назбірала повен рот сліны і выклікала Паўліка на ўсенародную сварку, хітра даўшы магчымасць крычаць і хвалявацца яму, а ў самы гарачы момант плюнула яму проста ў твар з паўлітра сліны. Пакуль збянтэжаны праціўнік выціраў сліну, Ніна ўцякла і схавалася сярод дзяўчат. Здаровыя рослыя дзяўчаты абаранілі яе ад раз'юшанага цяпер ворага. Гэты ўчынак, аднак, мала змяніў погляды школы, і, здаецца да самага канца, Ніну так і звалі Шкадзінскай.

Старэйшыя браты Паўліка вучыліся ў Менску ў гімназіі. Я ніколі не бачыў жывога гімназіста, і мне надта хацелася б іх убачыць. Адноічы ўзімку, калі мы бегалі каля рэчкі, прыяцель Толька паказаў мне хлопца, які паіў у рэчцы каля броду ўраднікавага каня. «Глядзі, во Сашка Шкадзінскі, гімназіст». Я глянуў і быў дашчэнтэ расчараваны. Доўгі хлопец, з нейкім памятым сонным тварам, апрануты ў старую мурзатую шынель, панура глядзеў на раку. Калі конь напіўся, ён пачаў няўмела садзіцца конна. Конь быў не з гарачых, але калі Сашка, закінуўшы повады, пробаваў узлезці на яго, конь крыху адступаў убок, і Сашка, тузануўшы, ізноў пачынаў прымайстроўвацца. Спробы гэтага кавалерыста выклікалі шмат скептычных заўваг з боку публікі, на якія Сашка не звярнуў ніякае ўвагі. Урэшце, забраўшыся на каня, ён пасунуўся ўгару. Пасля гэтага спаткання мая павага да гімназістаў значна зменшылася.

Разам са мною вучылася маленькая дзевачка Таня. Яна была руская, сталаверка⁷. Хадзіла ў нейкай нявіданага фасону сукенцы і гаварыла, на зайздрасць нам, па-руску. Васьмігадовым хлопчыкам, я адчуваў нейкую асабістую прыемнасць, калі можна было пасядзець каля яе ці прайсці побач. Але агульны тон гаварыў, што з дзевачкаю сорамна хадзіць і дружыць, што дзевачку належыць абражаць, смяяцца з яе, крыўдзіць. Будучы абсалютна мірным па характару, я, аднак, саромеўся падыходзіць да яе, ды і яна трымалася занадта ганарова. Яе старэйшы брат Ванька вучыўся на групу вышэй. Хто такія сталаверы, я не ведаў, у нас дома пра такіх не было чуваць. Гаспадыня, якая давала тлумачэнні ўсяму неведамаму, казала, што сталаверы багатыя, што ў іх вялізны агарод, што старэйшая іх сястра Машка кепска гаворыць, і прыгавала, якое раз выйшла непаразуменне з гэтаю Машкаю, калі яна, прыйшоўшы раз, прасіла яе даць «хену», тлумачачы: «Похо, похо! Гости-то приехали, а хену то и нету». І як на ўсеагульны смех высветлілася, што «хен» — гэта проста хрэн.

Адзін раз ў свята Ванька заклікаў мяне па яблыкі. Іх дом знаходзіўся недалёка ад школы, схаваны ў дрэвах саду. Гэта быў дом яшчэ нябачанага мною хараства. Палац Красінскай

у Віцкаўшчыне, дом Шкадзінскага ў Самахвалавічах здаваліся шэрымі проці яго. У сярэдзіне гэтага дома я не быў. Уразіў ён мяне сваёю яркаю афарбоўкаю.

Але, бюспрэчна, самай яркай фігураю не толькі сярод мес-тачкоўцаў, але сярод усіх вучняў школы, быў Косцік Яцэвіч, адзіны сын удавы. У нас скрозь сем'і былі вялізныя. У бацькоў гадалася па 6–8 дзяцей. Сям'я, дзе было трое дзяцей, лічылася малой. А калі ў бацькоў быў толькі адзін нашчадак, то такая з'ява разглядалася амаль як непрымальнасць. Аднаго бацькі занадта песцілі, шанавалі, і лічылася, што ад такіх добра чакаць было нельга.

Гэты Косцік у школе рабіў прыблізна столькі ж гвалту, шуму, непарадку, колькі ўсе іншыя школьнікі, узятыя разам. Калі хто бегаў па скамейках і сталах, дык гэта Косцік. Калі была выбіта ў акне шыба — адзін з найбольшых школьных крыміналаў, то адразу ўсе глядзелі на Косціка — усё роўна, ён ці не ён быў у гэтым вінават. Калі хто абдурваў папа ці настаўніка, усё гэта быў Косця. У яго быў добры гучны голас, і Косцік умеў спяваць такія харошыя і модныя песні, як «Накінуў плаш»⁸, ці песню пра царыцу Тамару. Гэта быў настолькі выдатны хлопец, што калі я праз пятнаццаць год спаткаў яго сястру, то першае запытанне, якое задаў ёй, было пра Косціка. І быў расчараваны, калі даведаўся, што ён служыць у Ціхаакеанскай кавалерыйскай дывізіі простым байцом. Але, відаць, славу Косціка памятаў не адзін я, бо сястра здзіўлена запытала ў мяне, чаму гэта ўсе яе пытаюць пра Косціка.

У школе ёсць некалькі жыдоўскіх дзяцей. Яны трымаюцца зусім ізалявана. Да іх варожыя, ганебныя адносіны з боку ўсей рэшты вучняў. У нас у Віцкаўшчыне ёсць жыдоўская сям'я. Дзеці Давыда — Лейба і Тойба — часта прыходзілі да нас гуляць, і ў нас ніколі не было пачуцця варожасці да іх ці Давыда. Лейба вучыў нас крыху гаварыць па-свойму. Праўда, у нас жыды наогул лічыліся ашуканцамі, але зняважлівых адносін не было. Тут жа на агульным фоне біцця, здэкаў дужэйшага над слабейшым, знявагі дзяцей-жыдоў выраслі да вялізных памераў. Калі хто еў кілбасу, як звычайна ў нас свіную, то

скурку з яе прыносіў і кідаў на парту дзевачак жыдовак: тыя, грэбліва зморшчывышыся, скідалі яе на зямлю. Кавалачкі сала ляцелі ў іх праз увесь клас. Падставіць нагу, стукнуць знянацку лічылася ледзь не геройствам. Пра жыдоў ходзіць куча розных апавяданняў. Ледзь не кожны стараўся абразіць іх. Як яны вытрымлівалі такое вучэнне, не ведаю. Было жыдоў мала. Большасць іх вучылася ў сваіх школах ці дома.

Калі быў яшчэ зусім малы, да нас заехаў шкляр палатаць пабітыя ў хаце шыбы. Услед за шклярам, які цягнуў у хату сваю скрынку, у хату дзелавіта ўвайшоў маленькі хлапчук, які выцягнуў з торбы кніжачку і пачаў, не зварочваючы ніякае ўвагі на нас, ніколькі не саромеючыся, чытаць жыдоўскую кнігу. Бацька, рэжучы шкло, папраўляў. Заправіўшы вокны, шкляр з хлапчуком паехалі далей. Больш дзіўным здавалася маленне жыдоў. Адзін раз у нас спыніўся начаваць жyd у пятніцу. Увечары ён надзеў на лоб нейкую рагуліну (гэта ў нас звалася, як даведаўся пасля, жыдоўскае багамолле), на плечы накінуў паласатае прасцірадла і пачаў голасна маліцца.

У Самахвалавічах трэба было ўспрымаць новыя звычаі. Калі стаіш на дварэ, а па вуліцы ідзе жыдоўскі хлопчык, то этыка вымагала, каб ты выскачыў на вуліцу і пачаў выпяваць перад ім: «Жyd, хам, прыйдзі к нам, каробачку гаўна дам!» Яны, у сваю чаргу, трактавалі нас такою ж песняю, мяняючы толькі слова «жyd» на «мужык». Нашы вучаніцы ў школе здаваліся мне такімі неахайнымі, што мне было агідна да іх датыкацца.

Крыху пазней, калі справа дайшла да катання з гары на санках з жыдамі, то, на дзіва самому сабе, не знаходзіў у іх нічога ні кепскага, ні агіднага. А пазней да нас заходзіла Нініна прыяцелька яўрэйка, якая па яе просьбе спявала сумныя яўрэйскія песні.

ЯЎРЭЙСКІЯ КУЧКІ

Першы раз у мястэчку бачыў я яўрэйскія кучкі. У Віцкаўшчыне быў адзін жyd, і ў нас дома не было якое-небудзь варажасці да жыдоў наогул, як не было і паганага маладзечаства, калі чалавек хоча паставіць сябе перад другімі вышэй,

пасмяяцца над кім-небудзь, што, як ведама, найлепш рабіць над тым, хто не можа кусацца.

У Самахвалавічах прыйшлося жыць, як кажуць, бок аб бок з жыдоўскаю масаю, і местачковыя хлопцы, задоўга яшчэ да свят, расказвалі мне, што ў адну цёмную васеннюю ноч, якая завецца страшнай ноччу, усе жыды з мястэчка збіраюцца ў сваю школу і там, трасучыся, чакаюць свайго канца, бо ў гэту ноч чорт лётае над зямлёю і хапае дзе-небудзь з школы жыда і цягне яго ў пекла.

Дзеля таго што жыдоў на свеце шмат і чорту ў гэту ноч работы даволі, то застаецца мала надзеі, каб ён заляцеў і ў Самахвалавічы, а таму самі хлопцы час ад часу выступаюць ў ролі «хапуна».

Аднаму яўрэю, калі той маліўся, спусцілі праз комін выдзеўбаны гарбуз, у сярэдзіне якога гарэла свечка. Гарбуз быў аформлен як галава; рот, вочы былі заклеены чырвонаю папераю. Другі раз спусцілі другому на вярхоўцы чорнага ката.

Кожны раз, згодна апавяданняў, жыды млелі, чакаючы, што хапун цапне і пацягне проста ў пекла. Прыяцелі здаваліся героямі, а ў мяне наспявала ахвота пабіцца з жыдоўскімі дзецьмі, наогул чым-небудзь праявіць свой гераізм.

З надыходам свята каля ўсіх жыдоўскіх дамоў з'явіліся маленькія катухі з старых дзвярэй, дошак, елак, гэта і былі кучкі. Напярэдадні страшнае ночы ўсё яўрэйскае насельніцтва рушыла на раку, мужчыны асобна ад жанчын. Памаліўшыся, трэслі над ракою адзеннем, каб грахі ўпалі ў ваду і сплылі з ёю. На другі дзень было ведама, што хапун у Самахвалавічах нікога не схапіў. Відаць, быў заняты ў другім месцы.

НАСТАЎНІКІ

Раней у нас дома для навучання дзяцей вісела на сцяне супоня. Я яе ўжо не застаў, і толькі старэйшыя сёстры перадавалі мне, што гэта была надта ядавітая штука. Малым я чуў, як бацька расказваў пра грычынскую настаўніцу, якую дзеці (сярод іх і дваццацігадовыя) літаральна зводзілі са свету, робячы ўсялякія прыкрасці. Настаўніца кудысь з'ехала, і на яе месца

быў прысланы моцны мужчына, які біў вучняў так, што цалкам адвучыў сваіх выхаванцаў рабіць настаўніку прыкрасці. Бацькі адных дзяцей крыўдавалі, другія ўслаўлялі такі метада навучання.

І супоня, і грычынскі настаўнік, і школа да прыезду ў Самахвалавічы былі для мяне абстракцыяй.

Прыехаўшы ў Самахвалавічы, я быў адданы ў навуку такому настаўніку (гаспадзін вучыцель), які, пэўна, ніколі не ўступаў грычынскаму, а можа, і выпярэджаў яго.

Старэйшы настаўнік, які сядзеў у Самахвалавічах з малых год, ці не з часу існавання школы, вызнаваў, здаецца, адзіны метада навучання — гэта кары, якія ў яго падзяляліся прыблізна на тры катэгорыі. Першая — на калені. Гэта кара палагалася вучню за спазненне на ўрок, за кепска выкананае дамовае заданне, наогул за малы праступак. Наступная кара — гэта цяганне за валасы. Настаўнік, стаўшы перад вучнем і, звычайна засунуўшы левую руку ў кішэні, паціху, не нервуючыся, браў вучня за валасы (у нас усіх было за што ўзяцца — хадзілі звычайна нястрыжаныя і нячэсаныя), пачынаў тузаць і круціць, гаворачы ў нос: «башыбузук ты турэцкі, парасёнак ты адкормлены». Галава вучня маталася ўслед за рукою настаўніка. Найбольш даставалася таму Апанасу, які сядзеў ужо 7 год. У таго валасы тырчэлі, як сухая асака. Сярэдняга росту настаўнік глядзеў угару і падымаў высока руку, каб увагнаць мудрасць у гэтага вучня.

Адзін раз ён так тузянуў хлопца Тукальчыка, што выдраў у таго цэлую жменю валосся. Гэта яго, здаецца, ані не збянтэжыла. Ён з агідаю кінуў валасы на падлогу і пайшоў да дошкі. Часта, патузаўшы за валасы «башыбузука», настаўнік [ставіў яго] яшчэ і на калені.

Самая цяжкая кара была — біццё па мордзе. Гэта кара належала за вялікі праступак, як няўменне рашыць задачу, за перапэцканую кнігу ці сшытак або за грамадскі праступак, як за бойку ці разбітую шыбу. Часамі ў важных праступках да аднаго якога-небудзь хлопца прымяняліся ўсе падрад тры кары: яго перш тузалі за валасы, пасля білі па твары, а ўрэшце ён

ставіўся на калені. Настаўнік рэдка калі быў пры гэтым узрушаны. Гэта рабілася спакойна, дзелавіта. Вучні, здаецца, ніколі не пратэставалі. Пакорна прымалі, толькі маталі самі галавой у той бок, куды тузаў за валасы настаўнік. Мне ў час навучання ў Самахвалавічах давялося разы два адведаць гэтае кары за нязробленыя задачы ці за спазненне на лекцыі. Было крыўдна, сорамна і моцна балела. У нас хадзіла апавяданне, што адзін раз за такую расправу гэтаму ліхому настаўніку ўсё ж папала. Адзін пабіты вучань пайшоў і пажаліўся бацьку, што яго настаўнік пабіў. Бацька, які быў п'яны, загарэўся помстай і пашоў у школу. Настаўнік выйшаў і запытаў, што яму трэба. Той запытаў: «Ты сына майго біў?» — «Біў!» — «Вось маеш за гэта!», — і так стукнуў настаўніку, што той паляцеў на падлогу. Селянін збіў настаўніка як след і, прыцягнуты да адказнасці, заплаціў штраф.

Казалі, што настаўнік быў хворы на сухоты, ва ўсякім разе я ніколі не бачыў, каб у яго быў ветлівы твар.

Адразу пасля Лютаўскай рэвалюцыі ён перастаў біцца. Мы, аднак, гэту змену рэзка не адчулі.

Яшчэ да школы я чуў, як караюць за кепскую навуку ў школах — даюць лапы (б'юць лінейкаю па далоні), ставяць на калені на гарох ці бітую цэглу, а ў рукі яшчэ даюць тоўстае палена. Такіх штук у Самахвалавічах не было.

Першы год навучання ў нас, апроч старога, былі яшчэ 2 маладыя настаўнікі — Сянкевіч і Ламака, сялянскія хлопцы, якія нядаўна скончылі настаўніцкую семінарыю. Гэта былі дзіўныя, на наш погляд, людзі: яны зусім не біліся, нават крычалі рэдка. Яны навучалі нас чытаць, пісаць, завучваць вершы, лічыць. Адзін з гэтых настаўнікаў закахаўся ў сваю вучаніцу Амілю. Закахаўся моцна. Дзяўчына была таварышкай Ніны, і мы з Нінай увечары часта заходзілі да гэтае красуні. Туды ж прыходзіў наш настаўнік з цукеркамі. Перш мы дзічыліся яго, а пасля прывыклі, і калі той прыносіў пак цукерак дзяўчыне і пачынаў частаваць уласна яе, але запрашаючы ўсіх, то мы звычайна і з'явалі туды цукеркі. Каханне

і першыя літаратурныя творы, дзе перадавалася беларускае вымаўленне, выклікала незадаволенне

песні. У шэрую гадзіну, калі было шкода паліць газу і была самая прыемная пара, каб хавацца, якая-небудзь з дзяўчат прасіла: «Ну, Косцік, заспявай». Прасіць двойчы не даводзілася ніколі. Косцік высокім прыгожым голасам пачынаў: «Накинув плащ, с гитарой под полою, к её окну приник в тиши ночной...». Дзяўчаты паціху, а пасля мацней падцягвалі яму, і скоро спявала ўжо ўся хата. І такая дзіўная сіла песні. Я сам, ніколі не маючы ні голасу, ні слуху, і другія такія ж бедакі таксама падцягвалі хоць паціху, адчуваючы нейкую асалоду, ціхае шчасце. Шаблонная, замурзаная песня здавалася прыгожаю, якая некуды пераносіць у невядомы край, хацелася слухаць яшчэ і яшчэ. Пэўне, такое ж уражанне рабіла песня і на другіх. Не скончыўшы адну, адразу пачыналі другую такую. «Простых» вясковых песень там не спявалі, лічачы іх занізкімі для сябе. «Златыя горы» з'явіліся нядаўна і з трыумфам ішлі па нашай зямлі*. Сваё, нямоднае, адыходзіла ў бок, ціснулася да сцяны, хавалася ў больш глухіх вёсках.

Аднойчы, калі мы з Нінаю засталіся там начаваць, Нініна таварышка Запольская, доўгая, як віцкаўскі Каробка, і непрыгожая, як само няшчасце, расказала нам, ужо легшы спаць, казку пра Клімку. Гэтая славуная беларуская байка, дзе непісьменны мужык Клімка, не ўмеючы ні чытаць, ні пісаць, праходзіць праз шэраг прыгод, бывае ў самым цяжкім стане, але кожны раз абдурвае сваіх праціўнікаў — жыдоў і паноў, робячы надзвычайна астравумныя нумары. Тут тыя матывы, што так часта спатыкаюцца скрозь у беларускіх казках, якія мне тады былі яшчэ невядомы. У нас у Віцкаўшчыне прыгадываліся больш казкі пра невядомыя краі, пра разбойнікаў, а тут быў беларускі Фігаро¹⁴. Казка зрабіла вялікае ўражанне.

У Яцэвічыхі ж збіраліся ўсе невялікія навіны Самахвалавіч. Навіны прыносіў той самы Косцік. Адзін раз я пачуў, што

* Ні аднае думкі, ні аднае акалічнасці, якія б адбівалі што-небудзь падобнае на сапраўднасць. Народныя песні, быліны не мелі нічога агульнага ні з тымі песнямі, байкамі, пагаворкамі, якія хадзілі ў нас, ні з шаблоннымі песнямі, як «Ой, пайдзі я ў манастыр» ці «Златыя горы», якія пачалі ў нас уваходзіць у моду пасля 1905 г.

ў воласці зараз новы пісар. Праз пару дзён я гэтага пісара бачыў у нядзелю ў царкве. Каля сцяны з боку, дзе мала народу, стаяў здаровы высокі чалавек з рыжымі вусамі, у форменным адзенні. Ён стаяў роўна і час ад часу ставіў сабе на грудзі маленькі крыж. Я першы раз бачыў такога вялікага начальніка, і ён стаіць у маіх вачах яшчэ і цяпер.

У пісара былі двое намеснікаў: старшы і малодшы памочнікі. Не кажучы пра самога пісара, і гэтыя хлопцы былі важнымі асобамі ў воласці, асабліва для сялян. Як пісар з памочнікамі, так і ўраднік, бралі хабары ў людзей. Пра гэта ўсе гутарылі, не абураючыся, не крытыкуючы. Толькі калі гэтыя начальнікі вызначалі занадта высокую цану за сваю паслугу, то жанчыны абураліся.

Скора ў воласці выбыў малодшы памочнік пісара, і на яго месца прыехаў новы. Той жа Косцік першы прынёс вестку, што прыехаў *Константин Игнатъевич Киз*, малодшы памочнік пісара. Скора я ўбачыў і гэтага начальніка. Начальнік быў хлапчук год 17-ці, адзеты ў чорны ёмкі мундзір, які насілі вучні гарадскіх вучылішчаў. Гэтыя анекдатычныя зараз фігуры, высьмеяныя ўсімі драматургамі Украіны і Беларусі, у той час былі грознымі асобамі, перад якімі гнуліся людзі.

З першых дзён жыцця ў Самахвалавічах местачкоўцы пачалі дзівіць мяне. Наша гаспадыня і другія жанчыны ўвесь дзень крахталі, пракліналі свой лёс, жалячыся, што цэлы дзень няма калі прадыхнуць, што за работаю яны не бачаць свету, што лепш згінуць, чым так жыць далей, а самі, між тым, на наш погляд, проста нічога не рабілі. Ну што гэта за работа для нашай гаспадыні — прыбраць хату і зварыць есці на траіх? Дзяцей няма, гаспадаркі няма. І цэлы дзень вольны, але баба стогне і жаліцца, што рабі ды рабі. «Бог даў дзень, а чорт работу». Тое ж я чуў і ад іншых местачковых баб, для якіх прынесці пару вядзёр вады — ужо вялікі клопат. Тое ж, толькі, пэўне, павялічана ў пяць столак, чуў далей у Менску. Гэтыя людзі не мелі гаспадаркі, рабілі зусім мала, стагналі, што ў іх процьма работы і што яны бедныя, але жылі яны лепш, чым у нас дома на добрай гаспадарцы, вальней трацілі грошы, лепш елі, толькі не маглі так разыходзіцца, як у нас на Вялікадня ці на Яна.

Перш я быў здзіўлены гэтымі енкамі, хацеў дацікаваць, што ж робяць гэтыя мучанікі, але, пражыўшы доўга, са здзіўленнем убачыў, што цяжкаю работаю яны завуць тое, што ў нас рабілася між іншым, тое, што і за работу не лічылася. Я пачаў лічыць местачковых, а пасля і гарадскіх, асабліва баб, гультаямі, плаксамі, наогул фальшывымі, нявартымі людзьмі, гэта яшчэ ўзмацоўвалася пад уплывам тэндэнцыйнае літаратуры, якая ідэалізавала вёску.

Значна пазней я чуў, як жалілася адна паненка, якая прыязджала ў нашу вёску да цёткі ў госці, што цётка вымае з яе духі, прымушаючы яе мыць пасуду ці прыносіць са студні, якая была тут жа на дварэ, вядро вады. Я ніяк не мог уцяміць, што ж гэта за бяда, калі трэба памыць кучу місак. Дома гэта ў нас рабілі маленькія сёстры, і ніхто не лічыў гэта для іх цяжкой работай. Ужо значна пазней, чытаючы літаратуру, дзе апісвалася жыццё паноў, у якіх былі слугі, нанятыя на тое, каб даглядаць за панамі, і дзе такая работа, як мыццё пасуды, лічылася цяжкаю і ганебнаю, я дагадаўся, дзе была крыніца незадоволення: менская мяшчаначка ўяўляла сябе паняю і гаварыла так, як было напісана ў кнігах. Кнігі атручвалі людзей!

У нас дома была жорсткая, пэўна, занадта жорсткая дысцыпліна, але зусім не было рысоўкі, пахвальбы, ніхто не лічыў сябе героем, не рабіў з глупства чагось вялікага, не стараўся здавацца большым, чым быў сапраўды. Яшчэ малым я надта рэзка адчуваў у людзях позу, фальш, і гэта заўсёды выклікала рэзкі пратэст.

Часамі наша гаспадыня пачынала расказваць пра сваё жыццё. Была яна некалі замужняю кабетай і разам са сваім мужыком паехала на яго бацькаўшчыну — у Пензенскую губерню. Мы слухалі яе апавяданні пра гэту губерню, пэўна, так, як слухалі ў свой час землякі Рабінзона пра яго падарожжы. З апавяданняў выходзіла, што такога п'янага, дзікага народу, як у Пензенскай губерні, на свеце няма. Бабы ходзяць, завязаўшы на голаў хусткі (вытканыя нават не з кужалю, а з канпель, нават спадніц у іх няма — ходзяць, абгарнуўшы сябе гарою палотнішчаў з тых жа канпель). Варыць нічога не ўмеюць,

ядуць хлеб, а ў святы п'юць чай цэлымі вёдрамі. Свіней сваіх не маюць і калі купляюць мяса, то *говядину*. Мы кожны раз пырхалі, чуючы, як дзіўна завуць недзе простае мяса. На наша запытанне, а як жа на Вялікдзень, яна адказвала, што тады ў саган пхаюць асабліва вялікі кавалак мяса і ядуць яго варанае з хлебам.

Усе мужчыны там падрад горкія п'яніцы, такі ж быў і яе мужык. З мужыком сваім яна ўвесь час білася. Адночы гэта вайна прынесла ёй суцэльны ўбытак: зацяўшыся сварыцца з мужыком, яна стукнула яго па галаве драўлянаю даёнкаю, якую трымала ў руках, і слабая даёнка рассыпалася, выклікаўшы ў гаспадыні яшчэ большае абурэнне. Пасля таго яна пайшла ў краму і купіла новую металёвую дайніцу, якою і пахвалілася свайму гаспадару: «Во гэтаю дайніцаю я і голаў табе паб'ю, і дайніца цэлая будзе». Спалоханы такою перспектываю, гаспадар уцёк ад жонкі, і цяпер ужо колькі часу яна жыве адна.

Значна пазней, але яшчэ малым хлопцам я чуў і пра іншыя рускія губерні ўсё адны і тыя ж «пахвальбы». Скрозь п'яніцы, рабіць не ўмеюць, аднак гэта не перашкаджала лічыць да пэўнага ўзросту рускіх катэгорыяй інтэлігентнай, не ўяўляючы сабе, што чалавек, які гаворыць чыста па-руску, можа быць простым мужыком.

ДОМА!

Усё, пэўне, даецца першы раз цяжка. Першы тыдзень у Самахвалавічах прайшоў ох як цяжка. Тлум у школе, біццё вучняў настаўнікам і потым (мне самому тады яшчэ не даводзілася быць бітым) адчуванне сябе такім малым-малым у тлуме амаль дарослых вучняў, і простая нуда дзіцяці па дому, па мацеры, па Олі прымушалі ўвесь час думаць пра суботу, калі паедзем дадому.

Хваляванне ў суботу пачалося ўжо зранку. Есці не хочацца, у школе не ўседзець, і апошні ўрок не мае канца, але вось і званок. Уся маса вучняў разам рынулася са школы. Мы з Нінаю ледзьве не бяжым. На гары забягаем убок, каб убачыць здалёк, ці стаіць каля брамы павозка. Ёсць. З горкі нясемся, што ёсць

духу. Цалуем бацьку руку. Ехаць абедасьць не трэба, развітвацца — не, але цукерак купіць, бясспрэчна, трэба. Мы ж вялікія, едем дамоў са школы, мы ўжо самахвалавіцкія вучанікі, а дома маленькая Оля, якой трэба цукерак. Бягу цэраз вуліцу і купляю ў Якуба па дзве капейкі 15 малютак, і як ні спакушаюць яны мяне, я ўсё ж не ем ніводнае, вязу дамоў.

Скарэй, скарэй дамоў.

Бацька сур'ёзны і суровы, як заўсёды, ён адвязвае кабылу, кратаяе яе лейцамі, і гладкая гнядая бяжыць бойкай рыссю. Дарогаю за Самахвалавічамі мы выпярэджаем знаёмых вучняў з Куркевіч. Яны ў большасці дарослыя, год 17-18, ідуць кучаю па абочынах дарогі, босыя, у лапцях, рэдка ў чаравіках ці ботах. Шчасце распірае грудзі, і куркоўскія вучні не здаюцца такімі кепскімі, як у школе.

Калі выязджаем з Сцяцкаўшчыны і паказваецца Віцкаўшчына, голая цяпер, шэрая, калі пачуўся шум роднае вёскі, то ў горле перахапіла. Першы раз у жыцці вяртаюся на бацькаўшчыну, не быўшы там цэлы тыдзень. Мунік далёка выбягае на дарогу, на дварэ мама, Саша, Паўлік, у хаце ў вакне стаіць Оля і, трымаючыся за раму рукамі, дробна-дробна тупаціць нагамі. Так у яе выражалася захапленне кожны раз, колькі б мы ні прыезджалі дамоў.

Радасць ад прыезду проста распірае. Адчуваеш, што ты цяпер не абы што, але самахвалавіцкі вучанік, не проста вучышся, але далёка, у Самахвалавічах. У хаце знаёмы пах, знаёмае бязладдзе і бруд, але гэта наш палац, гэта дом, свой дом, цэнтр, куды ва ўсякі час можна прыехаць. Праз 17 год я прыезджаў дамоў зусім дарослым, мы перажылі войны, рэвалюцыю, але ўражанне заставалася старое.

У хаце мурзатая Оля кідаецца к гасцям. Мы яе частуем малюткамі. Больш важных пачастункаў не маем, але ў нас і гэты някепскі. Усядзець у хаце, нават настолькі, каб расказаць маме, як жа там было, ці паесці немагчыма. Няхай гэта робіць Ніна. Я выскакваю на двор і не магу ўстаяць на месцы. Трэба бегачь, круціцца, найперш у сад, патрэсці яблыню. У Самахвалавічах яблык не было, а я іх так люблю. З саду ў агарод, з агарода

ў стайню, адтуль у гумно. Скрозь за мною бегае Мунік, які, здаецца, праяўляе не менш захаплення, чым я. Адчуваю сябе героем. Няпросты ж я чалавек сапраўды, а з Самахвалавіч. Хамскае пачуццё, што ўсякі невясковы вышэй вясковага, павінна мне ўшчапіцца адразу, як я пераступаю парог бацькоўскае хаты. На вуліцы бачу суседскіх сабак, на якіх адразу нацкоўваю Муніка. Адважны Мунік кідаецца ў бой і пачынаецца грызня. Сабакі грызуцца, стаўшы на заднія лапы і шчапіўшыся пярэднімі. Нехта з дарослых разганяе іх і сварыцца на мяне, сабакі разбягаюцца, закруціўшы хвасты, з такім выглядам, нібы яны могуць грызціся цэлы тыдзень. Я, пэўне, абражан, што на мяне крычыць «чужы». Я ж ужо амаль пан і магу яму сказаць «мужык», але памятуючы, што дамовы кодэкс забараняе цкаваць сабак, бягу дамоў — адтуль у сад.

З'еўшы з асьміну яблык, парасказаўшы маме і Олі ўсякіх здіваў пра Самахвалавічы, увечары кладуся спаць. Заўтра бліны. Гэта ж не жарт. Праспаць іх ніяк нельга. У нядзелю зрана выходжу на вуліцу, каб паказацца хлопцам, які я самахвалавіцкі вучанік. Праўда, хваліцца асабліва няма чым. Як ведама, галоўная адзнака вучонасці — гэта канты, цэшкі, асабліва бліскачыя гузікі, адным словам тое, што выдзяляе цябе з агульнага натоўпу, але формы самахвалавіцкая акадэмія не давала і ў будучым таксама не можа даць, таму трэба было проста расказаць, як і што, а з формаю пачакаць так год 5. Крыўдна было, моцна крыўдна. Пацеха, што ў Вані ўсё ў кантах, гузіках, знаках мала цешыла, бо Ваневых заслуг ніхто і не хацеў зневажаць, але трэба было паказаць уласныя, а іх не было.

У нядзелю ўвечары, або ў панядзелак рана, нас везлі ізноў у Самахвалавічы. У другі, трэці раз ад'язджаючы, ужо было не так горка, але трэба дзівіцца на геройскія высілкі нашых бацькоў, а пасля брата, якія мусілі так вывучваць пяцярых дзяцей ад часу, калі пад стол пяхком хадзілі, да вузу, што цягнулася дваццаць год. Дваццаць год у Самахвалавічы, у Койданава, а пазней у Менск штотыдня маці збірала нам хлеб, крупы, сала, малако і іншае дабро, клала чыстую бялізну. Тады бацька ці брат Паўлік везлі гэта ў васеннюю гразь, у зімовы холад, вясною. Уставалі

дома давідна, гадзіне а 2, укладалі воз і везлі, сноўдаючыся ад зморанасці. Толькі на лета яны былі вызвалены ад такой павіннасці. І ніхто не падкрэсліваў, што гэта робіцца так, а не інакш, не казаў, што я прыношу ў ахвяру ці што інш.

Праўда, улетку, прязджаючы дамоў, мы мусілі працаваць без усякіх скідак, як працуюць усе дома. Нам з Оляй, як малодшым, была крыху скідка не па панскасці, але з-за ўсеагульнага змякчэння, асабліва гэта адчула Оля.

Адзін раз, прыехаўшы дамоў, мы засталі дома Хвядоса. Гэта была радасная навіна. Хвядос быў кравец, які хадзіў па вёсках з хаты ў хату і шыў усё, пачынаючы з кажуха і канчаючы модным гарнітурам. З'яўленне Хвядоса заўсёды было радаснаю падзеяю ў нас, бо ўжо адно тое, што ў хаце чужы незнаёмы чалавек з жалезкаю, аршынам, уносіла пэўнае ажыўленне ў аднастайнае жыццё вёскі, а тут жа яшчэ цягнуць аўчыны на кажух, сукно на буркі ці жакеткі і крамніну на ўсё іншае, а там можна чакаць, што і самому нешта сшыюць.

На гэты раз, прыехаўшы дамоў, я з радасцю дачуўся, што мне будуць шыць новае паліто, паліто няпростае, а на ваце. Корт наверх, вата, падкладка, усё ўжо гатова. Трэба сказаць, што ўсе польты, якія я меў да таго часу, шыліся на кудзелі і таму зваліся кудзелевымі, на ваце шылі толькі дарослым, значыцца, і мне шыюць, як даросламу. Я ледзь не скакаў.

Хвядос, адзеўшы акулёры, пачаў знімаць мерку, а побач для кансультацыі стаяла мама. Паліто вырашылі было шыць, ведама, нападросць, дзеля таго, што я скоро расту. Мае пратэсты не мелі ніякае вартасці, і таму, кравец, мераючы плечы, рукі, рост, прыкідаў скрозь, мяркуючы, што некалі гэта паліто будзе якраз.

Калі мы прыехалі дамоў праз тыдзень ці два, то паліто было гатова і вісела на цвіку. Я, ведама, адразу ўхапіўся за яго і адзеў. Здаецца, і сам Хвядос не быў цалкам здаволены сваім стварэннем, лічачы, што гэта ўжо занадта ўрост, але бацькі знайшлі, што якраз добра. Гэта паліто, з-за якога я заслужыў у Самахвалавічах клічку поп, амаль цягнулася па зямлі, рукавы былі такое даўжыні, што мае рукі ніколі не было відаць, і каб

узяць што-небудзь, я мусіў адною рукою прыадхінаць рукаво, зразумела, што яно было і адпаведнае шырыні. Думаю, што ў сваім новым паліце я меў мала прэзентабельны выгляд. Колькі я яго ні насіў, колькі ні рос, усё ніяк не мог дарасці да таго, каб яно мне было невялікае. Так, знасіўшы і падраўшы яго, выкінуў усё яшчэ не ў меру шырокае і даўгое. Колькі горкіх хвілін яно мне стварыла, калі астравумы з другога класа пачыналі кпіць з мяне!

На Каляды да нас у госці прыйшла таварышка сясцёр ды іх равесніца, якая вучылася ў Менску ў гімназіі. Па тых часах гэта была нечуваная падзея. З нашых месц у гімназіі вучыўся толькі адзін хлопец. Дык то хлопец, ды і то лічылі, што цяжка мужыку з панамі разам, якія і высмеюць, і перакрываць мужыка, бо мужык і адзет кепска, і есць просты хлеб з салам, і гаварыць па-руску не ўмее.

Дзевачцы, бясспрэчна, было яшчэ горш. Праўда, у яе было гучнае прозвішча, але адно гэта не магло выратаваць, апроч таго, вучэнне ў Менску каштавала дорага. Але бацькі, заможныя сяляне, маючы толькі адну дачку, ішлі на ўсё, каб вывесці яе ў людзі. Дзевачка выразна фасонілася, лічачы сябе, бясспрэчна, асобаю значна вышэйшаю за сваіх аднавяскоўцаў. Гэта была ўсеагульная ўстаноўка. Саша, якая не вучылася, пры гэтым трапіла ў кепскае становішча. Мама, падышоўшы да госці, запытала, з якое матэрыі сшыта ў яе сукенка.

— З бумазеі!

Тады Саша здзіўлена сказала: «З бумазеі? А я думала, што гэта мультан». Дзевачка нават не зарагатала па-дзіцячаму, але неяк абразліва ўсміхнулася, адчуваючы, наколькі яна вышэй Сашы, якая нават не ведае, што мультан па-простаму азначае тое, што бумазея па-руску.

Пасля рэвалюцыі дзеці шмат каго з заможных пайшлі ў школы, і тады назова «гімназістка», якая мела калісь такі прыемны, хвалюючы сэнс, як нешта недаступнае, стала больш звычайнай. Паступіўшы ў розныя гімназіі ў Менску, кожны мусіў хваліць сваю ўстанову, але, пэўна, найбольш зайздрасці выклікалі сваімі шыкоўнымі мундзірамі рэалісты.

Скора пасля Вялікадня нас распусцілі зусім на лета. Перад роспускам былі экзамены. Першыя экзамены ў жыцці. У дзень экзаменаў я нічога не мог есці, уночы спаў трывожна. Адзеў свой самы найлепшы касцюм, вышэйшай вартасцю якога былі кароткія штонікі — адзнака, што касцюм панскі. Пайшлі з Нінай на страшны экзамен. Тросся я дарма — экзамен быў лёгкі: мне далі нешта прачытаць з кніжкі, пераказаць верш, і я, зрабіўшы гэта на вышэйшы нумар, быў адпушчаны. Экзамен кончыўся, і вучні рынулі з школы. Пазняк, вялізная дзяўчына год 17, што вучылася разам са мною, абліваючыся слязьмі, ідзе за папам і просіць: «Бацюшка, я буду добра вучыцца, перавядзіце мяне». Але поп, паказваючы ёй свой адзіны клык, нешта крычыць, і дзеўка панура адыходзіць. У мяне спачування да Пазняк ані няма. Мы добра вучыліся, мы мусілі і перайсці, а яна, гультайка, мусіць сядзець яшчэ год. Гэта цалкам супадала з віцкаўскім кодэксам.

Каля нашае кватэры стаіць павозка. Паўлік пакуе туды сундук, пасцелі. Едзем дамоў з гонарам. Першы год скончыўся. Цераз два гады я скончу першы клас самахвалавіцкай школы і тады буду мець блішчастыя гузікі. Вось я вялікі, як Ваня, але кім я буду, яшчэ не ведаю і сам. У скорым часе гэтае будучае прызначэнне вызначаецца ўжо зусім ясна: я захачеў быць Суворавым.

Ніна за добрыя поспехі атрымала ў падарунак кнігу, выпушчаную да трохсотгоддзя дома Раманавых. Кніга апісвала рост расійскае дзяржавы. Гэты рост цалкам залежаў ад геараізму царствуючага дому. Кніга, відаць, была напісана добра, бо ў нас яе чыталі з захапленнем і бацька, і браты. Я любіў слухаць пра барацьбу запарожцаў з палякамі на карысць расійскага цара і праваслаўнае царквы, пра войны Пятра I, але асабліва захапілі ўчынкі Суворавы, і таму на запытанне дзядзькі, ну а на каго ж ты будзеш вучыцца, я не думаючы адказаў: «На Суворавы». У адказ пачуўся рогат усяе хаты, але я доўга не мог уцяміць, чаго смяюцца, хоць мне тут жа растлумачылі, што Суворавы — гэта адважны ваяка, і вучыцца «на Суворавы» нельга.

Мне ўсё было незразумела, чаму ж нельга вучыцца і стаць такім разумным (з апавяданняў належала, што Сувораў быў не столькі адважны, колькі разумны), як Сувораў.

Адзін раз з Оляю здарылася бяда. Мама, ідучы мачыць палотны, якія бяліліся на аселіцы, узяла з сабой мяне і Олю. Я пабег дамоў, а Оля сядзела каля самай рэчкі і паціху збірала палатно (ёй было тры гады!). Мама, намачыўшы палатно, пацягнула яго, а Оля засталася адна.

Раптам, азірнуўшыся, мама ўбачыла, што Олі няма, яна ўвалілася ў раку. Мама кінулася ў ваду і з дна падняла Олю, павярнула яе тварам ўніз. У Олі з роту лінулася вада. Калі прайшоў першы перапалох, Оля пачала расказваць: «Збірала, збірала палатно, а пасля, тузянуўшы, сарвалася, перакулілася цераз голаў, увалілася ў раку, а ў рэчцы вады было надта многа: льецца ў рот». Оля расказвае: «Піла, піла ваду, а яна ўсё льецца ды льецца. Ніяк не вып'еш. А тут мама ўзяла ды выцягнула».

Праз некалькі хвілін мама ідзе па сцежцы каля саду і нясе на руках Олю. У Олі мокрая галава і пахмуры выгляд. Гаварыць Оля са мною не хоча, і ўсю бяду перадае мама.

Гэты выпадак меў на Олю такое ўражанне, што яна і цяпер баіцца вады і не можа купацца.

Оля, самая меншая, гаворыць некаторыя словы надзвычайна пацешна. Сабірайся яна перадае «салыбайся», ружжо — «ліззе». Адзін раз, прыйшоўшы з царквы, запытала ў некага з старэйшых: «Чаму гэта бацюшка ў царкве ўсё махае кадзілам і кажа “угадай, пасалі”?» Ува ўсіх спярша выцягнуліся фізіі, не маглі ўцяміць, што гэта ёсць, а пасля пачуўся ўсеагульны рогат. Оля перадавала словы папа «подай, господи».

Расла Оля дзевачкаю чысценькаю, акуратнаю. Нават абавязковых смаркачоў у яе не было. Адночы па гэтай прычыне нават была размова паміж мамай і бацькам. Мама дзівілася, што вось у Олі не трэба ўціраць нос.

Надзвычайна камічна Оля перадавала верш: «Я на яе: гыля, гыля, дык яна і прасіла, каб не ўзяў я ў рукі кія, яна б мяне з'ела». Расчыніўшы шырока вочы, зрабіўшы страшны

разбойнічы твар, яна перадавала: «Каб не ўзяў я лікі кія...». Усе рагаталі.

Цяпер зімою пакутаваў ўдома не я, але Саша з Оляю. Сашу вучыцца бацька так і не пусціў, хоць мама прасіла аб гэтым доўга. Сашы было крыўдна сядзець дома, калі Ніна вучыцца перш у Самахвалавічах, а пасля ў гімназіі ў Менску.

Напрадвесні, калі сядзець у хаце было нудна і калі надыходзіў Вялікдзень, Оля пачынала вымагаць у Сашы, каб тая расказала, як будзе праходзіць Вялікдзень. Саша, не шкадуючы самых яркіх фарбаў, перадавала падрабязна, можа, у дваццаты раз, як будуць прыбіраць хату, як напякуць усяго смачнага, усе прыбярэцца, Олі сшыюць новую сукенку, новыя чаравікі, новае паліто і дадуць самае харошае рабое яечка. Усё гэта слухаецца з найвялікшым захапленнем, канчаецца апавяданне словамі: «І заткнём табою комін». Пасля гэтага адбываецца бурная сцэна. Оля горка плача, тупае нагамі, патрабуе адмены апошняга пункту, і калі Саша ляпее, кажа: «Не, не, пойдзем усе ў цэркаў», — наступае мір да наступнага дня, да наступнага апавядання.

У гэта ж, здаецца, лета, на тым месце, дзе тапілася Оля, ледзьве не ўтапіўся і Стасік, наш далёкі сваяк. На гэты раз выратаваў жыццё чалавеку я. Было нейкае вялікае свята, пэўна Яна, бо мы ўсе бегалі ў новым. У Стасіка была новая, першы раз адзетая шапка, якою ён, ведама, моцна ганарыўся. Калі мы перабягалі цэраз кладку, Стасік сарваўся ў ваду і пачаў тапіцца. Уласна кажучы, яму тапіцца зусім не было рацыі, ён мог ухапіцца адразу за кладку і вылезці на бераг, але шапка адляцела ўбок ў ваду, па разуменні Стасіка, найперш трэба было ратаваць шапку, а ўжо пасля сваё жыццё. Ён ухапіў шапку і, не ўмеючы плаваць, пачаў тапіцца неяк надзвычайна дзіўна: галава і ногі былі ў вадзе, а спіна наверх. Я дабег, ухапіў яго за спіну і выцягнуў на бераг.

Лета дома ішло, як усе леты, але ў канцы, здаецца, зусім нечакана ў нас загрузатала вайна. Пад гэты грукат я і рос, пакуль не стаў з малога дзіцяці юнаком, і калі вайна кончылася, то стаяў на аснежаным дварэ і думаў: «Як жа гэта людзі жывуць, калі вайны няма».

ВАЙНА

Гэта здарылася ўлетку. Невядома адкуль пранеслася страшнае слова «вайна». У людзей на момант спынілася сэрца, а пасля пачало біцца з страшнаю сілаю. Вайна, мабілізацыя. Па дарозе на кані праімчаўся, як бура, стражнік — стала ведама, што забаранілі прадаваць гарэлку. Гэта была навіна, якое людзі не ведалі з дня стварэння свету.

Віцкаўцы мелі нейкі такі ўзрост, што ваяваць мала каму давалося ісці. У нас ішоў на вайну дзядзька Стафан і брат Ваня. Брат быў далёка. Мама плакала, але Ваня быў так далёка і жыў асобна, што асобай вастраты не было. Увечары прыйшоў [Стафан], гатовы да паходу, за спіною мяшок. Гаспадарка кідаецца амаль без дагляду, бо дзядзька нежанаты. Думаю, што рускі цар няшмат спахыў з ваяцкіх здольнасцяў дзядзькі. Гэта быў абсалютна мірны чалавек, які, пэўна, у жыцці ні з кім не сварыўся.

Увечары і ўсю ноч па гасцінцы тарахцелі колы, былі чутны п'яныя крыкі, недзе галасілі бабы. Навабранцы, выпіўшы ўсю гарэлку, якая была дома, шукалі гарэлкі ў сядзельцаў, у жыдоў і, не знаходзячы, білі, ламалі, крычалі песні. З таго страшнага дня ўсё пайшло пад знакам вайны.

У нас ніхто чамусь не думаў, што будзе вайна якраз з немцамі, але толькі яна пачалася, як усе сталі расійскімі патрыётамі, усе захацелі, каб немцы былі пабіты, нават ужо казалі, калі паб'юць немцаў. Тэрмін даваўся зусім кароткі — месяц, два. Усе былі ўпэўнены ў бязмежнай сіле Расіі. У нас на сцяне з'явілася карта Еўропы, нейкая незразумелая, уся спаласаваная лініямі чыгунак. На тэрыторыі, дзе павінна быць Расія, стаялі дзве літары — *Р. И.* На тэрыторыі Нямецчыны таксама дзве літары — *Г. И.* Седзячы перад картай, я доўга ламаў голаў, што азначаюць гэтыя літары, а пасля выпадкова пачуў, што гэта *Российская Империя* і *Германская Империя*. Расійская была вялізная, Германская — малая. Ніякіх гутарак, што рускія могуць не перамагчы, не было.

Жыццё ішло, як і ў не вайну: жалі, сушылі, вазілі снапы ў гумно, але думкі ўсіх былі далёка. Людзі з прагаю слухалі весткі пра вайну, часта дзікія, фантастычныя. Хапалі газеты.

Расійская армія ішла пабедным маршам на Берлін.

Паўлік, якому яшчэ не выйшаў год ісці ў армію, ледзьве не звар'ясеў. Са сваім прыяцелем Вікенціем ён хоча ісці дабравольцам. Абудва баяліся, што вайна скончыцца, нехта будзе героем, а яны прасядзяць такую ўрачыстасць дома. Ваякаў ледзьве ўтрымалі, а тут яшчэ рускія войскі пачалі маршыраваць не ў бок Берліна, а на Вільню, шаленства першых дзён пакрысе сціхала.

Я пішу пра тое, што бачыў сам, і не магу казаць, што было ў другіх мясцох, але ў нас сярод мужчын быў вялізны ўздэм.

Скора пасля пачатку вайны газеты пачалі друкаваць весткі, што з'яўляюцца нямецкія шпіёны, якія здымаюць карты. Як трэба здымаць карту, у нас пэўна ніхто не ведаў, але людзі пачалі падазрона глядзець на ўсіх чужых. Адзін раз пранеслася чутка, што ў нас у Віцкаўшчыне прайшоў шпіён. Першым яго ўбачыў нібы Паўлік ці бацька. Паўлік, прывезшы дамоў воз жыта, кінуў яго на дварэ і кінуўся шукаць. Па яго апаবাদанні, па вуліцы, каля дзедавай вярбы, ішоў незнаёмы чалавек з торбаю за плячыма. У торбе было нешта круглае. Па разуменні таго часу круглае і было плянамі. Адсюль меўся вывад: чалавек, што ходзіць з плянамі, ёсць нямецкі шпіён. Чутка, што быў шпіён, разнеслася адразу. Шмат народу кінуліся шукаць яго, але таго і след знік. Пэўна, той чалавек, зусім не думваючы, што ён нарабіў столькі тлуму, ішоў ды ішоў і, на сваё шчасце, сышоў далёка, пакуль людзі, здагадаўшыся, кінуліся яго шукаць. Увесь дзень ды яшчэ і ўвечары ў нас не маглі ніяк суцішыцца, не маглі сабе дараваць, што выпусцілі нямецкага шпіёна.

Гаспадарчае жыццё нібы зусім не змянілася, асабліва ў тых сем'ях, дзе ніхто на вайну не пайшоў, але ў полі часта можна было бачыць, як баба арэ або барануе. Нават з'явіліся бабы-касцы, чаго раней у нас ніколі не было. Дарослыя хлопцы зніклі, і ўзняліся высока акцыі падлеткаў. Гулянку і танцы ў нас спыніліся. У Паўліка першая ахвота ваяваць мінула, і ён выказваў ужо менш адвагі.

Усе гутаркі зводзіліся аб вайне. Час ад часу прыходзілі лісты ад хлопцаў з арміі, у нас — лісты ад Вані. Адзін раз дарослыя перадавалі такія вайсковыя эпізоды.

«На вайне (што такое вайна, надзвычайна цьмяна ўяўлялі не толькі мы, але і дарослыя) рускія ўбачылі, што ад немцаў ідзе па дарозе жалезны вол. Тады нашы забеглі і выкапалі на дарозе вялізную яму. Калі вол дайшоў да ямы і ўваліўся ў яе, пачуўся страшны гул: бык разарваўся на кавалкі, і зямля ад узрыву ляцела проста ў неба».

Чуткі аб разгроме рускай арміі ў Прусіі дайшлі і да нас. У нас ішлі гутаркі, што немцы надта хітрыя, што яны навядумлялі шмат страшных машын, якія знішчаюць рускіх салдатаў, а рускія генералы — з немцаў і прадаюцца немцам.

У вёсцы цяпер ужо не клялі «каб цябе халера ўзяла», але казалі, «каб цябе першая куля не мінула», а калі пад вокнамі назаляў жабрак, то крычалі «а па пузыцыях цябе».

Мы, малыя, прымалі самы чынны ўдзел у гэтым тлуме і раз, рвучы з Нінаю вішні, склалі план, як знішчыць ці, прынамсі, нарабіць шкоды немцам, калі тыя прыйдуць да нас. Вырашылі, што ўсё поле паўтыкаем голкамі, а немцы, ідучы па полі, паколюць сабе ногі, — немцы мусілі ўлетку хадзіць, як мы, босыя.

У нядзелю збіраліся кучаю і хадзілі на сваю станцыю пацікаваць, што робіцца. Я ўжо некалькі раз быў на станцыі, бачыў машыну (поезд) і не палохаўся. Але пару год назад, калі я ішоў першы раз, то мусіў праслухаць цэлую інструкцыю ад старэйшых, як там трымацца. Мне было ведама ўжо і раней, што [на] станцыі шмат дзіваў: там ёсць дрот, па якім перадаюць тэлеграмы. Ніна расказвала, што раз, калі яна была на станцыі, тэлеграфіст даваў тэлеграму. Ён узяў тэлеграму, напісаную на лісце паперы, падняў яе да дроту і тэлеграма паляцела па дроце ў Мінск. Паколькі ўсё гэта адбылося на вачох, то ні ў кога скептычных заўваг не ўзнікла. Ды і доўга пасля таго мы не ведалі, як гэта перадаюць па дроце тэлеграму.

Цераз станцыю праходзіць жалезная дарога, па якой ходзіць машына. Гэта і ёсць самае страшнае на станцыі. Машына ходзіць надзвычайна сора, і калі трапіць што на дарозе, то рэжа. Што гэта за жалезная дарога, як рэжа машына людзей, было невядома, але было страшна. Брат Паўлік расказваў, што

ён малым уяўляў сабе, што на машыне спераду сядзіць чалавек з касою, які рэжа ўсіх, хто трапіць дарогаю. Было страшна і незразумела.

Другою небяспекаю, якою пагражала машына, быў яе шалёны свіст. Мяне інструктавалі, што трэба наперад набрацца адвагі, каб не спалохацца, калі машына, падыходзячы, дзіка свісціць. Для найлепшай гарантыі трэба расчыніць рот. Каб мацней адчуваць моц машыны, казалі, што адзін маленькі пастушок, пачуўшы, як гукнула машына, тут жа анямеў. Калі мы гуртом вышлі з фаніпальскага лесу ў поле — здалёк былі відаць будынкi станцыі. Туды вяла сцежка паміж высокага каласістага жыта.

Сама станцыя паказалася прыгожым будынкам. Перад станцыяй была мураваная пляцоўка, навокал раслі вялікія дрэвы, што надавала станцыі яшчэ больш утульны выгляд.

Перад пляцоўкаю цягнуліся ў некалькі радоў доўгія бліскучыя палосы жалеза — гэта і была жалезная дарога. Мяне здзівіла, што дарога зусім не падобна да дарогі. Праз некаторы час з-за лесу пачуўся грукат, выскачыла нешта чорнае, вялізнае і пачало з надзвычайнай скорасцю набліжацца да станцыі, — я ўбачыў машыну. Падышоўшы да станцыі, паравік прарэзліва гукнуў, дыхнула гарачым, і машына паціху стала. У ёй нічога не было страшнага. Чалавека з касою наперадзе не было, ніхто не ашалеў, убачыўшы, толькі здзіўляў памер і скорасць хады.

Пабыўшы некалькі раз на станцыі, я асвойтаўся з машынаю, і ў час вайны ўжо пераскокваў цераз тармазы, адчуваў амаль за панібрата, але сам машынаю не ездзіў ні разу.

Раней, да вайны, трэба было доўга чакаць, калі пройдзе поезд. На станцыі было мала людзей. Праз вакно быў відаць тэлеграфіст у надзвычайна прыгожай форме з жоўтымі кантамі. Часам выходзіў на пляцоўку вялікі пан, начальнік станцыі, праходзілі паненкі — дачкі начальніка, заўсёды ў будны дзень адзетыя чыста, як у свята. У садзе на траве ляжаў хлопчык, адзеты ў прыгожую форму гімназіста, чысценькі, свежы. Усё гэта сцвярджала агульнавядомае правіла, што паны — гультаі, ніколі нічога не робяць, а жывуць добра.

Цяпер на станцыі быў тлум. Цягнікі мчаліся на Койданава — на захад, адзін за другім. У вагонах поўна салдатаў. Яны ўсе маладыя, прыгожыя, вясёлыя. З кожнага вагона чуваць песні. Праз вакно аднаго вагона маладзенькі салдат высунуўся і грае на маленькім гармоніку. Салдаты з вагонаў жартуюць з дзяўчатамі, заклікаюць ехаць з імі. Але цягнік стаіць мала. Праз хвіліну-дзве ён рухаецца і ідзе на захад. Праходзіць 20—30 хвілін, і з Менску надыходзіць новы. Так штодня круглыя суткі. Адзін раз я бачыў, як ішоў цягнік з Койданава на Менск. У цягніку было ціха, на вокнах былі афіранкі. З дзвярэй выйшла некалькі салдат, у аднаго была завязана белым рука і вісела, падвязаная за шыю, у другога была абвязаная белым галава. Мне казалі, што гэта раненыя. Я ніколі не бачыў раненых, яны мне здаваліся нейкімі незвычайнымі людзьмі, а тут убачыў тых самых салдат, якія ехалі на захад вясёлымі, а гэтыя варочаліся сумнымі.

У нас салдат лічыўся ўзорам спрыту, характава, усяго, чым можа ганарыцца ёмка хлопца. Салдат мусіць ездзіць на вараным жарабцы, хоць някепскі і той, што ходзіць на сваіх дваіх. Найвышэйшаю ступенню ваякі былі казакі, пра спрыт якіх у нас хадзілі легенды. Узорам ваякі для нас быў стрыечны брат Яхім, вярней, не ў сучасным яго стане, але ў мінулым, калі ён быў гвардзейцам і, адыходзячы са службы, зняўся ў поўнай форме на кані. Конь стаіць дыбкам, але Яхім сядзіць і адважна глядзіць убок. Мне тлумачылі, што конь не сапраўдны, але я доўга не мог уявіць, як гэта несапраўдны, пакуль сам не ўбачыў на вуліцы ў фатографію такіх «скакуноў».

Цяпер аддзелы такіх ваякаў час ад часу праходзілі ці праязджалі на конях па гасцінцы, і тады мы, кінуюшы ўсё, беглі да дарогі глядзець на іх. Чым далей ішла вайна, тым часцей для нас здаралася такое шчасце. Акцыі салдат, якія былі высокія і перад вайною, зараз выраслі бязмежна. Дзяўчаты, што засталіся зусім без хлопцаў, проста млелі, убачыўшы іх, і тыя з салдат, якія прыходзілі ў адпачынак дамоў, карысталіся шалёным поспехам. Незнаёмыя салдаты бясконца дурылі дзяўчат, эксплуатавалі іх, здзекваліся, але вайсковае характава бязмерна вабіла іх, і бяда аднае не рабіла ані разумнейшаю яе суседку.

Аднойчы дзве фарсістыя дзяўчыны былі аскандалены проста з трэскам. Салдат, з якім яны нядаўна пазнаёміліся, прыслаў пасылку. Тыя пабеглі ў нядзелю па яе на станцыю і, каб павялічыць свой трыумф, расчынлі пасылку на месцы. У пасылцы ляжала пара конскіх капытаў, хвост і крыху трыбухоў.

Кожная сям'я, у якой быў свой салдат, ганарылася ім, але ў нас была і такая сям'я, дзе быў не салдат, а ахвіцэр. Гэта быў сын заможнага хутараніна. Адзін брат яго вучыўся ў духоўнай семінарыі і рыхтаваўся стаць папом. Ахвіцэр, яшчэ будучы юнкерам, прыезджаў часамі дамоў, і тады знаёмства з ім лічылася нат вялікшым шчасцем, якога маглі дамагчыся толькі тыя, хто быў сам «вучоны».

У мяне застаўся пра гэтага юнкера такі ўспамін, што ён вучыў тых «вучоных», хто дапускаўся да яго, спяваць пахабныя песні. Мяне падчас дзівіла, як гэта высокавучоны хлопец можа спяваць такія брыдкія, хоць і рускія, песні. Цяпер гэты юнкер стаў ахвіцэрам, і, зразумела, яго сям'я надзвычайна ганарылася такім сваім членам.

Аднойчы, памятаю, сёстры ахвіцэра ішлі па паповым поплаве, дзе расла яшчэ някошаная густая трава. Папоў парабак, які бараніў папова дабро больш р'яна, чым сам поп, выскачыў на дагонку і пачаў крычаць: «Куды вы ідзіце! Ці вам павылазіла». Але сёстры ваякі далі парабку такі адпор, што ён мусіў адразу хавацца. «Што, мужык, ты смееш крычаць на нас? У нас брат ахвіцэр, а мы не можам хадзіць па сенакосе? Вось прыедзе брат, дык ён табе пакажа, хам!»

Проці такога аргументу сам поп нічога б не сказаў.

Слова «ахвіцэр» у нас не мела ніякае рэальнае рамкі. Мы разумелі, што нешта надзвычайна высокае, што ахвіцэр камандуе салдатамі, якія і самі ўжо з'яўляюцца моцнымі шышкамі, але, ні разу не бачыўшы жывога ахвіцэра, фантазіравалі і апавядалі адзін другому незвычайныя гісторыі пра ахвіцэраў, якія тут жа і стваралі.

Ледзьве не першы раз я ўбачыў ахвіцэра — маладзенькага, прыгожага, усяго зіхацеўшага хлопца — за вельмі бруднай справай: ён біў салдата за тое, што салдат рваў у нас у садзе яблыкі.

Я шмат бачыў, як б'юць людзі адзін другога. У школе настаўнік біў вучняў штодня, але тут было агідна, як малады, такі прыгожы хлопец б'е такога ж маладога, нейкага замардаванага салдата, а той стаіць перад ім навывцяжку. З гэтага выпадку пашана да ахвіцэраў у мяне моцна знізілася.

Вайна вайною, а жыццё жыццём. Мы пражылі лета, і ўвосень мяне з Нінаю ізноў адвезлі вучыцца ў Самахвалавічы. Ніна ўжо школу канчала, а я перайшоў у другую групу. Цяпер ехаць было значна смялей. Былі знаёмыя. Я, маючы 8 год, глядзеў зверху ўніз на тых, хто толькі паступаў у школу, бегаў і штурхаўся на дварэ, гняло мяне тое, што за мною хадзіла мянушка Швэд, і кожны вучань лічыў абавязкам зваць мяне не інакш, як Швэд, апроч таго, увесь час назалялі, расказваючы пра брудныя адносіны гаспадыні да яе кватаранта, на што, дарэчы, не было ніякіх падстаў.

У школе нічога не змянілася: настаўнік біў вучняў, вучні праходзілі належныя навукі. Абодвух маладых настаўнікаў забралі на вайну, на змену ім прыехалі маладая настаўніца і настаўнік Сцельмашэнка, прыгожы і надта сімпатычны чалавек. Але ён пабыў нядоўга: скоро паклікалі ў армію. Уся школа выбегла праводзіць яго. Дзяўчаты плакалі. На яго месца скоро прыехала другая маладая настаўніца.

Неўзабаве пасля пачатку заняткаў, калі мы выбеглі з школы на перамену, пранеслася чутка, што ў халоднай сядзяць арыштанты. Ніхто з нас ніколі не бачыў жывога арыштанта. Арыштант прыблізна ўяўляўся як «азіят», каторы «як гляне, дык вокам заб'е». Арыштант — гэта нейкая страшная пачвара, якая кідаецца на людзей, кусае іх, забівае насмерць.

У тыя пакутныя часы пры воласці была халодная — маленькі пакоік пры хлявушку, дзе надзвычайна рэдка былі арыштаваныя. І таму, зразумела, што пачуўшы пра арыштантаў, мы ўсе рынулі да халоднай. У халоднай было толькі адно невялікае акенца, праз якое нельга было нічога ўбачыць. Пад вакном стварылася «мала куча», узняўся гвалт, але тут самі арыштанты вырашылі паказацца публіцы. Дзверы халоднай былі незашклёныя, і раптам на парозе з'явіліся фігуры двух хлапчукоў

год па 15-16, апранутых, як гарадскія людзі. Наш натоўп шуснуў назад. Адзін з хлапчукоў быў суворы па выглядзе. Ён падняў з зямлі цагліну, зрабіў крок наперад і, замахваючыся, крыкнуў: «Што нада?!» Мы яшчэ падаліся ўзад. Другі хлопец быў нейкі надзвычайна вясёлы: усё смяяўся і нешта напяваў.

Даўно ў школе празвінеў званок, нам усім пагражала справа настаўніка, але ў школу ніхто не ішоў, усе цікавалі на арыштантаў. Варожая дэманстрацыя пачала прымаць больш мяккія формы: з абодвух бакоў пачалі перакідвацца запытаннямі. Гэта было перапынена валасным начальствам. У воласці з грукатам расчыніліся дзверы, і адтуль вылецеў старэйшы памочнік пісара, за ім малодшы, за ім стораж. Першы памочнік на бягу хапіў кій і на нас, мы наўцёкі. Дабегшы ў школу, усе, як належыць, сталі на калені, але ў наступную перамену ўсе мы пабеглі ізноў у воласць. Арыштантаў не было. Гэта былі хлопцы-дабравольцы, якія аднекуль збеглі ад бацькоў і накіроўваліся на фронт. Іх злавілі і па этапу слалі на бацькаўшчыну.

Вайна ў Самахвалавічах была чутна зусім мала. Недзе ідзе яна, недзе забіваюць людзей, але што такое вайна, ніхто толкам не ведаў. Хадзілі новыя словы: пазіцыя, акопы, бліндажы, — але ніхто ні з нас, ні з старэйшых не ведаў, што гэта такое, і ўсе тлумачылі па-свойму.

У гэтым годзе мне давялося праходзіць ужо новы матар'ял. Я ўжо меў магчымасць хадзіць у школу з большым пакам кніг, але ўсякае шчасце цягне за сабою няшчасце. Сярод падручнікаў знаходзіўся задачнік *Евтушевского*, з якога мы падрад рашалі задачы. У пачатку года задачы былі лёгкія, а пасля сталі цяжэйшыя. Каб не марнаваць на іх дарагога часу, я звярнуўся за дапамогай да Ніны, і яна з таварышкамі ў нядзелю, калі на дварэ круціла мяцеліца і ісці куды-небудзь было нельга, цэлы дзень рашалі задачы, а я спісваў сабе ў сшытак рашэнне. За дзень ў мяне такім парадкам набралася задач з паўсотні, чаго хапіла на пару месяцаў, а калі запас сышоў, я ізноў звярнуўся да Ніны.

Такім чынам, калі сярдзіты настаўнік пытаў у нас «сколькі [в] ответ[е]», я заўсёды адказваў бездакорна. А паколькі вучыўся

наогул добра, то ён лічыў, што я ведаю добра арытметыку і не клікаў мяне да дошкі. Але ўсяму ёсць канец, і неяк напрудвесні выцяглі мяне да дошкі, дзе я выказаў столькі ведаў у матэматыцы, колькі і Апанас, які сядзеў 7 год і якому ўжо надыходзіла пара ісці біць немцаў. За такія паводзіны я быў пакараны: першы раз у школе мяне за гультайства паставілі на калені, і ад гэтага было так сорамна, што хацелася, каб уся школа забурлылася. Пэўна, з таго часу я адчуў да матэматыкі анціпацыю, якая ў далейшым вырасла проста ў агіду да гэтае навукі. Такія пачуцці, бясспрэчна, заклаў настаўнік, які толькі лупцаваў аднолькава малых і вялікіх.

Калі ён, худы, вузкатвары, падыходзіў, упершыся сваімі заўсёды хмурымі сярдзітымі вачыма, і скрозь зубы падзіў «башыбузук», вырастала агіда і да школы, і да настаўніка, і да навукі. У школу пачаў хадзіць са страхам, скоро падцягнуў арытметыку, але яна стала самым слабым месцам на ўвесь курс, пакуль не скончыў сярэдняю школу.

Ніколі не было захаплення гэтаю наукаю, ніколі не было радасці, калі рашыў цяжкую задачу, толькі ў старэйшых класах праз шмат год гэта навука выклікала павагу сваёю логікаю: адно выцякае з другога, і калі разумееш папярэдняе, то наступнае будзе таксама простым.

З захапленнем чытаў прыродазнаўчыя апавяданні, асабліва Багданава. Ён дзівосна пісаў пра жыццё звяркоў, а калі папала ў рукі кніга для трэцяга году навучання, то там у канцы былі чароўныя апавяданні аб жыцці розных краёў Расіі — Украіны, Сібіры, Прыкаспійскага краю. Нарысы пра Беларусь былі заўсёды складзены так, што выклікалі крыўду.

З гэтае зімы я пачаў чытаць кнігі не ў парадку вучэння, а ў тым, што было цікава, з'явілася прагнасць да кнігі, як і ў іншых членаў сям'і. Прыехаўшы дамоў на Каляды, я застаў дома творы Гоголя, невядома як трапіўшыя да нас.

«Вечера [на хуторе близ Диканьки]» Гоголя мяне бязмежна здзівілі і захапілі. Пісалася пра жыццё, крыху падобнае на наша, і там былі простыя людзі, якія таксама гаварылі па-простаму, але калі прыводзілася тая «простая» мова, то ізноў было не тое,

што чуваць у нас. Думалася, што простая мова — гэта тая, якою гавораць у нас, а Гогаль пісаў падобна і адначасна непадобна.

Вясною 1915 г., кончыўшы вучэнне без тае ўрачыстасці, якая была ў мінулым годзе, паехалі дамоў. Час станавіўся ўсё больш трывожным. На вайну забіралі ўсё больш і больш хлопцаў і старых мужчын. Было чутно, што немцы б'юць рускіх, і рускія адступаюць, з'явіліся першыя людзі, якіх разагнала вайна, яны скоро атрымалі назву «бежанцы». Былі гэта ў большасці палякі. Цэны на ўсё пачалі расці, і нашы віцкаўцы цяпер пачалі ездзіць у Менск часцей, прадаваць больш, чым раней. Амаль ва ўсіх з'явіліся кніжкі, на якія клалі грошы ў банк. Заможныя сяляне пачалі налівацца грашыма, і хто не хацеў класці грошы ў банк (такіх было мала), той разменьваў золата на папяровыя грошы і замураўваў у гаршку ў печ ці хаваў як інакш. Золата сяляне асцерагаліся — цяжкое, прызвычаіўшыся, што золата і папяровыя грошы — адно і тое ж.

У нас надыходзіла пара Паўліку ісці на прызыў. Ваяўнічы пыл у яго даўно ўжо сышоў. Вясна 1915 г. была надзвычайна прыгожай: увесь сад стаяў белы, удзень пад дрэвамі гулі пчолы, падымаліся яблыні, каштаны, дубкі, пасаджаныя Паўлікам у пітомніку. Усё гэта трэба было кідаць і ісці ў невядомы край на вайну, на пакуту ці на смерць.

Паўлік часта выходзіў у сад і глядзеў на белую гару бэраў, уцягваў араматнае паветра, напоенае пахам свежае зелены, кветак і абноўленае зямлі. Рэжым у адносінах да яго змягчылі: ён мог крыху пазней спаць, раней прязджаць з поля. Мама п'якла коржыкі, якія яму не забаранялася браць з шафы. Усе настаражыліся. Ад сям'і адрывалі кавалак жывога цела. Ваня пайшоў, але ён доўга не жыў дома, і яго адсутнасць адчувалася не так востра.

Вясеннія дні мчаліся скоро, і 15 мая Паўлік мусіў ехаць у Наваградка на прызыў. Страшны дзень. І цяпер памятаю ўсю карціну.

Мама паціху плакала зрана. Пасля абеду да нас сышліся астроўскія і другія сваякі. У хаце падняўся плач, пачалі развітвацца. Маці, абняўшы Паўліка, доўга і горка плакала. Бацька

быў суровы, ён заплакаў толькі, калі праводзілі Косціка. Плакалі сёстры, плакала Оля, хоць нічога не разумела ў гэтым. Паўлік прыгожы, кучаравы, у новым адзенні, быў як у сне. Ён не плакаў, але, відаць, кепска разумеў, што адбываецца. Ён выйшаў з хаты першым і зачыніў за сабою веснікі ў агарод, хоць за ім ішоў цэлы натоўп народу. Да станцыі ішлі моўчкі. На фурманцы ехалі рэчы: сундучок, ватоўка, коўдра. Чакалі на станцыі нядоўга, падышоў цягнік, Паўлік развітаўся, усе загаласілі. З вакон высунулася шмат вясёлых салдацкіх твараў, якія крычалі нешта, падбэдзёрвалі. Цягнік рушыў і знік за паротам. Усе ў слязах селі тады ў павозку і паехалі дамоў.

Дарагою Танька, якая першая на вакзале заплакала, тут першая пачала расказваць пра нейкія вясёлыя падзеі. Скрозь слёзы пачалі ўсміхацца, пасля рагатаць, пасля кожнаму захацелася расказаць нешта вясёлае, і дадому прыехалі ў зусім добрым гумары, але, убачыўшы маму ў слязах, ізноў сцішыліся. З таго дня мама часта хадзіла ў новую хату, дзе вісела фатаграфія Паўліка, глядзела на яе, успамінала, паціху плакала, чакаючы лістоў і адначасна чакаючы, што падыходзіць пара ісці ў армію Косціку.

Косцік радзіўся ў канцы года, і яму пару дзён цяпер залічвалі за год. Ён быў зусім хлапчуком, але праз 2—3 месяцы яго год прызваўся таксама. Маці выпраўляла на вайну трох сыноў. На невядомую страшную вайну, на смерць ці калецтва. Цяжкая, страшная пара!

Летам 1915 г. трывога ўсё нарасталала. Бежанцы з'яўляліся масамі. У нас застаўся жыць здаровы хлопец Іван з Польшчы. Гаварыць з ім было цяжка, бо ён ставіў націск зусім не так, як трэба. Гэта быў просты, зусім безадказны хлопец. Пасля, асабліва калі была польская армія, такога ўжо не бачыў ніводнага — усе былі ганарыстыя, дзікія. У Віцкаўшчыне былі свае палякі — дзве сям'і арандатары. Мы звялі новага паляка з нашымі, але, на дзіва ўсім, яны ніяк не маглі згаварыцца. Нашы гаварылі па-польску так, што мы ўсё разумелі, а польскі паляк неяк інакш. Скептыкі ў нас адразу заўважылі, што нашыя палякі несапраўдныя, што гэта простыя людзі польскае

веры, але гаварыць па-польску не ўмеюць. Няма чаго і лезці з мужыкоў у паны. Але і сам паляк выклікаў непаразуме́нні. У нас паляк быў поп або шляхта, а тут гэты быў з мужыкоў. Пасля доўгіх разважанняў вырашылі, што ў Польшчы гавораць не так, як нашы палякі, і наогул край іншы, дзе і мужыкі ёсць палякі.

Прышоў жнівень месяц, і прышла пара ісці ў салдаты Косціку. Ён скончыў школу ў Койданаве, і побач з фатаграфіяй Паўліка на сцяне вісела і яго. Прыгожы хлопец у чорнай сацінавай рубашцы. Мама часцей заходзіла ў новую хату і часцей там плакала. Ваня прыслаў з арміі сваю фатаграфію — быў ён у чорным мундзіры, у круглай шапачцы з крыжам. У параўнанні з малодшымі братамі ён выглядаў мужным салдатам. Косцік да апошніх дзён працаваў у полі — вазіў і кідаў снапы, араў. Яго шкадавалі не менш, чым Паўліка, але рабіць не было каму. Ні адна жанчына ці дзевачка ў нас не ўмела надзець на каня вобруць, не кажучы аб больш важным.

Косціка праводзілі туманнай раніцаю. Не было тае ўрачыстасці, як пры провадах Паўліка. Не было чужых людзей. Вайна кацілася да нас, бежанцаў было больш і больш. Магчыма, яна дойдзе і да нас, і нам трэба будзе, запрогшы коней, ехаць, уцякаць ад вайны.

На дварэ запрэжана фурманка, на якой складзены лёгкі Косцікаў багаж. Усе сабраліся ў хаце. У хаце ціш, толькі мама плача. Цяжка, нудна, трывожна. Нешта зрывае нас з месца, прывычнае жыццё ломіцца, крышыцца, будучыня цяжкая. Косцік стаў на калені. Бацька зняў са сцяны абраз і благаславіў Косціка. Першы раз у жыцці бачу, як у бацькі сыплюцца з вачэй буйныя слёзы. Гэта палохае мяне больш, чым усё іншае. Здавалася, што гэта зусім немагчыма. Слёзы паказаліся і ў Косціка. Яго адвёз на станцыю тата. Дзень быў будны, і ўсе скоро разышліся на работу.

З трывогаю чакалі цяпер лістоў. Паўлік кончыў вучэнне, і ўжо прыехаў на фронт. Праязджаў ён на фронт цераз Менск і Фаніпаль, але ў эшалоне было шмат менскіх, і таму цягнік зусім не спыняўся, баяліся, каб салдаты не паўцякалі дамоў.

Поўным ходам прамчаўся цягнік, і Паўлік толькі кінуў з дзвярэй коўдру на станцыю, крыкнуўшы: «Перадайце Улашчыку».

Геройскі дух ізноў апанаваў яго ў арміі, і хоць была магчымасць застацца і далей у тылу, але ён намагаўся, каб паслалі на фронт. На фронце прасіўся на перадавую лінію, а там стаў разведчыкам. Так і прабыў да 1917 г., калі ваяваць абрыдла, і ён пасля атпуску дамоў засеў у тылу.

ВОСЕНЬ 1915 г.

З самага пачатку вайны салдаты ішлі толькі на захад, вярней не ішлі, але ехалі ў цягніках, а цяпер пачалося адваротнае — армія пайшла на ўсход. Усё часцей праходзілі на ўсход пяхотныя часці — ужо пехатою. Пачалі ісці абозы, спярша патроху, а пасля яны цягнуліся сучэльнаю масаю. Праводзілі дарогаю палонных немцаў і аўстрыйцаў. Першы раз вялі ў нядзелю, і мы выбеглі ўсе глядзець на іх. Быў вечар, і партыя павярнула ў Віцкаўшчыну. Палонных змясцілі ў няскончаную дзедаву хату. Вартаваць іх падрадзіўся стары Рыжэўскі. У нашым дзяціным натоўпе такому вартаўніку не надта верылі, бо Рыжэўскі — паляк, а ведама, што палякі — здраднікі і хочучь, каб прыйшлі немцы, але ўсё ж Рыжэўскаму вінтоўку далі. Пэўна, страляць з яе Рыжэўскі не ўмеў, але ўсё ж цэлую ноч хадзіў каля хаты, а ўсярэдзіне на саломе спалі ворагі. Дарэчы, ворагі здаваліся не такімі ўжо страшнымі, як іх рысаваў, напрыклад, журнал «Огонек». Там немцы былі ўсе людаеды, а тут былі проста пахмурныя людзі, дашчэнту замардаваныя.

Вайна аднекуль з захаду кацілася да нас. Ужо было ведама, што яна дойдзе да нас, што рускія адыдуць; нам трэба будзе ехаць у бежанцы.

Часта на дварэ з'яўляліся салдаты і крычалі «сено есть?». Калі ім казалі «няма», то салдаты ішлі самі ў гумно і пачыналі накладаць сена на фурманкі. Ім пярэчылі мала — усё роўна прападзе, а калі пярэчылі, то салдаты крычалі «герману пакідаеш» і страшна, брудна ляліся, так як не ляліся нідзе ў нас. Такім парадкам у нас выграблі ўсё сена, пасля канюшыну, пасля авёс з свірна. Часам плацілі грошы, часам давалі квітку —

краздзёж у арміі быў грандыёзны. Салдаты, ідучы на ўсход, часта спыняліся на начлег у вёсцы. Калі яны ішлі дарогаю ў шэрэнгах, спявалі песні, то здаваліся ўсе бравымі малайцамі, а прыйшоўшы на начлег, аказваліся зморанымі дашчэнту, часта галоднымі людзьмі. Клаліся спаць на сене, на саломе на тарпах, нават на ячмені, які калоўся сваімі асцюкамі. Рана недзе ўсярэдзіне вёскі трубіла труба, салдаты прахапляліся, не еўшы, беглі, строіліся ў шэрэнгі і ішлі далей. Часамі па некалькі чалавек з'яўляліся казакі на добрых рыжых конях, не падобных на нашых. Чубатыя, жартаўлівыя, жывыя персанажы з нашых казак. Адзін раз бачыў на двары ў суседа казакоў не з чырвонымі лампасамі, але з зялёнымі. Гэта былі таксама рослыя чубатыя людзі, але надта пахмурныя. Мне казалі, што гэта не данскія, але ўральскія казакі.

Цяпер, бліжэй к восені, бежанцы ішлі не па адзіночцы, як вясною, але цэлаю грамадою. Па гасцінцы ад рана да вечара побач з войскам ехалі буды-павозкі бежанцаў, крытыя палатном. Перш ішлі ломжынскія, за імі гродзенскія, а ў апошні час рушылі наваградскія сваякі. Войска і бежанцы ішлі ўжо не толькі гасцінцам. Яны цягнуліся па ўсіх дарогах. Увечары, калі гэта маса народу спынялася і раскладвала вогнішчы, то ўсё наваколле зіхацела. Ад аселіцы да самага небасхілу, як відаць, былі агні. Нам неўзабаве належала тое ж самае. Мы ўжо звыкліся з гэтай думкаю. Раней, калі сусед перакошваў у суседа на паўкрока, людзі сварыліся, кідаліся біцца, а цяпер расцягвалася ўсё, і людзі маўчалі. З двара цягнулі дровы, жэрдкі, разбіралі платы, цягалі салому — нічога не шкада. Бабы-бежанкі, прыходзячы ў хату, расказвалі жаклівыя рэчы, як у іх быў бой, як мужык запрагаў каня, але куля папала яму проста ў голаў, і яна ледзьве ўцякла з дзецьмі. Як казакі выганялі ўсіх, хто хацеў застацца, і палілі вёскі.

Буды былі часта нагужаны зусім непатрэбным. Людзі, у якіх не было хлеба, клалі на воз снапы, думаючы, ад'ехаўшы — змалаціць, змалоць. Але выехаўшы, траплялі ў страшны струмень. На ўсю шырыню гасцінца ехалі, ішлі войскі і бежанцы. Артылерыя, конніца разганялі бежанцаў (ламалі іх буды).

Часам у гэты тлум пачыналі класціся снарады немцаў, ці, што было самае страшнае, з'яўляліся нямецкія самалёты і, нізка спусціўшыся, пачыналі страляць з кулямётаў. Гэта было пекла. Войска і бежанцы, аднолькава перапалоханыя, кідаліся ўбок, усё крышылася, людзей тапталі калёсамі, забівалі салдат.

Гэта была наша будучыня. У дадатак да ўсяго бацьку забралі капаць акопы. Акопы капаліся і далёка ўперадзе, і далёка за намі — да Дняпра. Руская армія не адступала, але ўцякала. Адыходзячы, бацька выкапаў у гумне вялікую яму, спусціў туды скрыню і засыпаў жытам, пшаніцаю, туды ж пахавалі некаторыя рэчы. Скрыня, у якой вазілі бульбу, была пастаўлена на калёсы, у яе павінны былі скласці ўсе лепшае для ад'езду. Дома заставалася мама і чацвёрэ дзяцей. Старэйшай Сашы было 15 год, Олі — 4, я быў адзін мужчына, мне было 9 год. Я застаўся гаспадаром, бо быў на ўсю сям'ю адзіным чалавекам, які ўмеў запрагаць каня і ездзіць на ім.

Мне ж было даручана схадзіць у дуброву і нарэзаць арэшніку на буду. Мама шыла на яе палатно. Мы былі гатовы ехаць і гібець, як гінулі мільёны людзей, чакалі толькі сваякоў з Наваградчыны, каб ехаць разам. Думкі, што можна не ехаць, пераचाкаць вайну тут і апынуцца за лініяй фронту ў немцаў, не было зусім. Нават калі казакі не гналі, людзі ўсё роўна падымаліся і ішлі. Гэта быў псіхоз.

На гасцінцы быў цяпер гул дзень і ноч. Гналі каля дарогі па полі вялізныя табуны кароў, авец. У полі бадзяліся без дагляду дзясяткі коней. Часта на гарызонце ўздываўся слуп дыму. Адзін раз прыгожым святочным днём узяўся выключна вялікі слуп дыму, паказалася полымя. Гарэла доўга — відаць, быў вялікі пажар. Як даведаліся пазней, гарэла вялізная вёска Кукшэвічы, і згарэла дашчэнтэ. Ніхто і не думаў тушыць — праз тыдзень усё роўна спяляць.

Жывем дома, як госці: вось-вось ехаць. Ехаць без бацькі, без хлопцаў. Што рабіць з усёю гаспадаркаю — невядома. Скрозь у нас ходзяць чужыя людзі — салдаты, бежанцы. Гаспадараць, цягаюць. З гумна і свірна вывезена амаль усё. Ёсць крыху саломы. Затое жывёлу вартаваць не трэба — яе колькі хочаш. За са-

дам у нас прытулілася стада авец галоў у 500. Авец гналі некалькі салдат і спыніліся аддыхнуць. Адзін з салдат прыйшоў папраціць у мацяры цыбулі. Мама дала, але сказала яму ў жарт: «Давай за цыбулю барана». Праз 10 хвілін салдат крычаў з-за плоту: «Хозяйка, хозяйка, выходи сюда». Мама выйшла і ўбачыла, што салдат сапраўды прыцягнуў барана за пару цыбулін. Мама адмовілася, а салдат пакрыўдзіўся: ім таксама невядома што было рабіць з сваімі баранамі. Штодня яны рэзалі аднаго, елі самі, давалі бежанцам. Елі толькі лепшае мяса, выкідаючы сэрца, лёгкія сабакам: багацце руйнавалася ўсімі мерамі. І без таго бедны край цяпер руйнаваўся дашчэнт.

Па дарозе, на поплаве, на дварах валялася зброя. Адзін раз, крыху раней апісанага часу, я выганяў з агарода суседскую свінню. Пад руку трапіла нейкая цяжкая металёвая рэч з дзеравянаю ручкаю. Я запусціў ёю ў свінню, а пасля панёс паказаць маме. Мама накрычала на мяне і сказала схваць. Я закінуў гэтую штуку пад свіран, а назаўтра салдаты, аглядзеўшы, сказалі, што гэта бомба, якая, праўда, заржавела, але ўзарвацца можа. Тады я занёс яе ў раку і кінуў у брудную яму, куды кідалі тапіць кацянят.

Часцей за ўсё трапляліся патроны, і хлапчукі рабілі з іх сабе стрэльбы, і з усіх бакоў неслася страляніна. Шмат дзяцей тады пакалечылася. Да нас часта прыходзіў мой прыяцель Сцёпа Паўловіч, які навучыў мяне страляць са стрэльбы, і мы ў вольны час бахалі раз за разам. Гэта давала нейкую невядомую асалоду.

Фронт ужо быў недалёка. Чуваць стала, як бухала на захадзе гармата. Часці ішлі і ехалі зараз круглыя суткі. Ехалі, заняўшы ўвесь гасцінец. На палях усё было зруйнавана, фураж для жывёлы канчаўся. Салдаты былі ўсё больш і больш грубыя. Бежанцы ішлі густа — наваградскія і менш гродзенскія. Палякі ўжо сышлі. Бежанцы расказвалі тыя ж жахі і тыя гісторыі, што і раней. Нечакана ўночы прыйшоў бацька, і адразу стала веселей. Праз дзень ці два на наш двор уз'ехалі дзве буды — гэты былі сваякі з-пад Наваградка. За імі заехала яшчэ некалькі, і скоро ўвесь двор быў застаўлены будамі. У нас усё было гатова

да ад'езду — ніхто не думаў, што застанемся, але здарыўся цуд: фронт стаў. Руская армія перастала адступаць кіламетраў за 80 на захад ад нас. Быў чуцен бесперапынны гул гармат. Рух на гасцінцы крыху спыніўся. Пачыналася зіма 1915 года.

Скрозь стаялі салдаты: у кожнай вёсцы, у кожнай хаце былі і пехацінцы, і казакі. На загуменні ці на дварах стаяла артылерыя.

Гэтак мы, жыхары глыбокага тыла, апынуліся каля пазіцый у прыфрантавой паласе. Непасрэдна баявыя падзеі ў нас не адбываліся, але грукат гармат на фронце, грукат гармат, біўшых па нямецкіх самалётах, быў чуцен штодня.

Дарэчы, пра самалёты ў нас. У пачатку вайны ці, можа, раней у нас ведалі, што ёсць на свеце самалёты. У часе вайны даведаліся, што нямецкія самалёты кідаюць на людзей бомбы, страляюць з кулямётаў. Пра дзейнасць рускіх самалётаў чутак не было, і ў нас склалася ўражанне, што кожны самалёт — гэта нямецкі, які адразу, ўбачыўшы людзей, пачынае кідаць бомбы ці страляць. Самога самалёта бачыць доўгі час не даводзілася.

Аднойчы яшчэ ўлетку я ехаў конна, адводзячы каня на пашу. Увесь час чуўся нейкі гул, нібы ў полі гула малатарня, гул усё нарастаў і здаваўся крыху іншым, нейкім нечуваным яшчэ. Я азіраўся ва ўсе бакі: але нічога не было відаць.

Спугаўшы каня, я яшчэ аглядзеў усё навокал, каб даведацца, што гудзе, і, не ўбачыўшы нічога на зямлі, падняў вочы ў неба і акамянеў. Проста на мяне з захаду ляцеў самалёт. Раз самалёт — дык нямецкі, раз нямецкі, дык кіне ў мяне бомбу, а схавацца зусім не было куды: ні кусціка, ні капы. Найбліжэй было да нашага гумна. Што немец з самалёта кіне ў мяне бомбу, было для мяне бяспрэчна. Трэба было ратавацца як мага скарэй. Мне нават не прыйшло ў голаў сесці ізноў на каня і ўцякаць конна. Я з усяе сілы прыпусціўся бегчы да гумна, каб схавацца пад страхою. Самалёт плыў нізка. Яго матор гурчэў. Я бег так, што, здаецца, гумно імчалася да мяне. Схаваўшыся пад страху, я зірнуў і ўбачыў, што самалёт ужо быў далёка, недзе за Рубілкамі. На першы раз абышлося шчасліва: немцы мяне не заўважылі.

Крыху пазней, калі жалі авёс, у свята над Віцкаўшчынаю па-чуўся жудасны гул, які пакрыў усе гукі. Усе сыпанулі на двор і задралі галовы ўгору. Нізка-нізка, ледзьве не кратаючы явара, праляцеў самалёт, знізіўся і сеў за вёскаю на аўсянішчы. Усе, хто мог, цераз платы, агароды, напрасцяк цераз поле кінуліся да самалёта: калі нямецкі — узяць у палон, калі рускі — пацікаваць. Дабегшы, засталі там ужо грычынцаў — ім было бліжэй. Самалёт аказаўся рускім. Скора каля яго сабралася вялізная куча народу з усіх ваколільных вёсак. Усе бачылі такую птушку першы раз, усім было цікава. Гутарыць з лётчыкамі самі асцерагаліся, а тыя доўга кляпаліся, а паправіўшы, запыталі, дзе селі.

Самалёт быў на чатырох калёсах з двума крыламі. Запусціўшы матор, лётчыкі залезлі ў кабiну, даручыўшы мужчынам трымаць за крылы да апошняй магчымасці. Прапелер круціўся, матор роў. Набраўшы моцы, самалёт рынуў наперад. Прабег гоняў з двое па полі, некалькі раз падскочыў у паветра і, набіраючы высь, паляцеў. Коні, навязаныя на аўсянішчы, уклечылі ад страху, а пасля, вырваўшы свае колікі, як ашалелыя паімчаліся ў поле. Пазней мы бачылі нямецкія самалёты амаль кожны дзень, асвойталіся зусім і ўжо не баяліся.

У дзядзькавай сям’і было тое хлопцаў блізка майго ўзросту і чацвёрты 3-х гадовы Міша, які яшчэ хадзіў у сукенцы. Ехалі яны, як і ўсе, на ўсход, невядома куды, абы далей ад вайны. Іх вёску спалілі казакі. Калі рух спыніўся, яны засталіся жыць у нас. Іншыя бежанцы, якія мелі сваякоў у нас, засталіся таксама, другія, дачакаўшыся восені, паехалі ў Расію. Наваградцы ехалі на вялізных, як сланы, конях. Такіх коней у нас не бачылі, хоць і ездзілі на кірмаш у Мір купляць сабе там коней. Наваградчане запрагалі ў колы пярэзімкаў, а двухгадовыя жарабкі былі — як нашы старыя коні. Каровы іх таксама былі вялізныя, сытыя, з якіх не паспела яшчэ сысці сала. У нас здзівіліся на гэту жывёлу і на адступленне калісьці выменьвалі ці куплялі за некалькі рублёў добрага каня. Увесь корм, часта і салома, у нас быў з’едзен, падыходзіла галодная зіма, і мала хто квапіўся нават на добрага каня. Часта коні бадзяліся ў полі і на

пакошы безгаспадарскія — іх ніхто не браў. Адзін такі ўнадзіўся хадзіць да нас на двор, падбіраць салому. Мы праганялі яго ці цкавалі Мунікам.

Пазнаёміўшыся з новымі братамі, мы пачалі хваліцца адзін перад другім сваім багаццем, уменнем гаварыць па-руску і асабліва [перад] братамі. Іх старэйшы брат Якаў быў у салдатах. Паслухаўшы апавяданняў, можна было даведацца, што Якаў — велікан надзвычайнае сілы, характава, у дадатак музыка, умеў ўсё зрабіць, што толькі трэба. На вайне, пэўна, самы першы. Служыць у канвоі, гэта значыць возіць і вартуе арыштантаў. У нас на вайне было трое, і таму адпаведна вырастала колькасць матар'ялаў і гераізму. Мы, я і сёстры, маглі паказаць фатаграфіі нашых прыгожых хлопцаў, стрэльбу, якая даводзіла, што яны, яшчэ не ідучы на вайну, умелі страляць, адпаведна чаму вырастала і іх вартасць на вайне. Паказвалі Паўлікаў гармонік, тым часам, як Якаў граў на яловай дудцы.

У нас былі тыя шанцы, што недалёка Менск, а мы ведалі, што Менск важней, чым Наваградак ці Баранавічы, у нас блізка станцыя, а ў іх не было, але быў і той дэфект, што ўсё наша было на віду, так што асабліва пахлусіць мне было нельга, а іх было далёка, і таму для выдумак быў вялізны прастор. Там цякла вялікая рака, у якой апроч рыбы вадзіліся і ракі, былі такія яры, што схавалася б наша гумно. У лесе вадзіліся барсукі, пра якіх я не чуў, у полі — суслікі, сярод іншых птушак была сарока. Яны ўмелі лавіць вераб'ёў і сініц і браліся навучыць гэтаму мастацтву і мяне.

Цяпер усяму нашаму гурту даручылі пасвіць каровы і коней. Пасвіць каровы для мяне было самаю цяжкаю справаю. Іх трэба ўвесь час даглядаць, каб куды не сышлі, каб не ўлезлі ў шкоду. Але калі пасвіць увосень, ды яшчэ гуртом, то гэта ўжо рэч не такая кепская. Каровы мы гонім пасвіць туды ж, дзе і коні, і таму гонім не на сваіх дваіх, але сеўшы конна. Я к таму часу ўжо добра ездзіў конна і часта хадзіў навывперадкі, калі быў упэўнен, што бацька не заўважыць. Канкурэнтаў было мала. Але тут браты, выехаўшы на сваіх двух кабылах, стварылі моцную пагрозу. Асабліва хвалілі яны старую Каштанку. Раз

у полі мы памяняліся коньмі, каб я паспрабаваў усю прывабнасць язды на Каштанцы. Я праехаўся ад спакойнае хады да кар'еру і мусіў прызнаць, што больш спакойнага ходу я яшчэ не спатыкаў. Але доўга карыстацца такою раскошаю было нельга, і мне прыйшлося перасесці на сваю, якая цяпер страціла шмат вартасці. Увечары, едучы дамоў, мы яшчэ раз памяняліся коньмі. Гэты раз я сеў на двухгадовую сіваю жаробку — кабылу вышынёю ледзьве не з дом. Мяне папярэдзілі, што яе трэба закілзаць і добра трымаць, бо яна можа панесці. Я быў упэўнены, што я не з апошніх наезнікаў, і каб зусім быць падобным да казака, зрабіў сабе з двух путаў стрэмяно, едучы рыссю, падскокваў, як сапраўдны казак. Усё ішло добра да самага канца, але ўжо перад Матусевічавымі варотамі жаробцы захацелася ўкусіць бычка, які ішоў спераду. Бычку не захацелася, каб яго кусалі, і ён дабавіў ходу. Жаробка таксама дабавіла, тады бычок, задраўшы хвост, перайшоў у кар'ер і паімчаўся дамоў, а жаробка, уся выцягнуўшыся, кінулася за ім. Я з усяе сілы тузаў за павады, стараючыся задраць яе морду ўгору, але тая не слухала і мчалася ўперад. На крутым павароце з вуліцы ў двор я з спіны пераляцеў на шыю і поўным кар'ерам, амаль трымаючыся за вушы, падляцеў да карыта каля студні, дзе сівая вырашыла кінуць бычка і папіць вады.

Як на бяду, каля студні стаялі ўсе старэйшыя і маглі бачыць цалкам маё геройства, і шалёную язду, і страмяно з путаў, і чырвоны твар. Калі прыняць пад увагу, што нам наогул забаранялася ездзіць кар'ерам, то геройская паездка магла скончыцца зусім дрэнна, інакш кажучы, бацька мог адлупцаваць мяне, але тут нічога не было сказана.

Праз пару дзён здарылася бяда больш сур'ёзная. На абед мы прыганялі кароў дадому, і, пакуль елі ў хаце, каровы ляжалі на поплаве, бо ўся зямля была перабіта і есці ня было чаго. На гэты раз мы паабедалі, селі на коней і, выехаўшы за сад, упэўніліся, што кароў няма. Мы кінуліся ў Штаны — няма кароў, уз'ехалі на гару — няма. Сэрца ўпала. Бяда! Кінуліся к Востраву, уз'ехалі на самую высокую гару, я стаў на каня і агледзеў усё — няма. Зніклі каровы. Прыехалі ў гаёк, залезлі на бярэзіну — глядзелі,

глядзелі, ізноў жа няма. Абгойсаўшы ўсё навокал на мокрых конях, перапалоханья, прыехалі дамоў, каб сказаць, што каровы зніклі. Спалохаліся і старыя, але свет рушыўся, і нас не білі, а кінуліся шукаць. У Сцяцкоўшчыне кароў знайшлі і прыгналі дамоў. Ад сэрца адлягло.

Цяпер у нашай вёсцы ў кожнай хаце кірмаш. Раней чужы чалавек быў рэдкаю з'яваю. Калі дарогаю ішоў невядомы чалавек, на яго глядзелі, цікавалі, калі ён падыходзіў бліжэй, распыталі, куды ідзе, што чуваць на свеце. Падарожнага чалавека трэба было накарміць, грошай з яго браць было нельга — грэх. Крадзяжу навокал не было. У полі кідалі плугі, хамуты, бароны. У нас нават стайня, дзе стаялі добрыя коні, не замыкалася, скрыня з мукою ў склепе, кілбасы, сала на гары таксама былі без запору. Калі і здаралася кража, то гэта была рэдкая надта падзея.

Цяпер усё змянілася. У нас поўна вёска чужых. Чужых нават значна больш, чым сваіх. Уражанняў у людзей больш за год, чым раней за ўсё доўгае жыццё. Трэба ўсё замыкаць, вартаваць, даглядаць, бо навокал хоць і не зладзеі, але галодныя, збянтэжаныя людзі, страціўшыя ўсё ў жыцці, і цяпер яны адчуваюць не надта вялікую пашану да чужога ўласнасці.

К пачатку зімы, калі ўсё суцішылася, жыццё стала больш пэўным. Бежанцы распрадалі сваю жывёлу і ці заселі на жыццё ў Віцкаўшчыне, ці паехалі далей, ужо на цягніках, у Расію. Сям'я дзядзькі засталася жыць у нас. Дзядзька прадаў кароў, прадаў Каштанку, а маладая сівая жаробка, на якой я так геройскі ездзіў, засталася. У бежанца Чэчата бацька выменяў сваю лёгкую жаробку на старую грузную кабылу з жарабём. Гэты сысун пасля вырас у жарабца нявіданых памераў. Бацька казаў, што такое жывёлы ён у жыцці не бачыў. Ростам далёка перавысіўшы ўсіх іншых коней, ён меў капыты з добрую шапку, пад капытамі нависала шчотка густое кудлатае шэрсці. Які б воз ні наклалі, ён усё цягнуў так, нібы там нічога не было. У 1919 г. яго забралі пры адыходзе арміі.

Бежанцам, калі суцішыўся тлум, пачалі рабіць дапамогу ад дзяржавы. Рабілася гэта надзвычайна неахайна. Наязджаў

нейкі чыноўнік, перапісваў усіх бежанцаў у адным сяле. Калі ён ехаў у другое сяло, часта тыя ж бежанцы, хто быў ямчэйшы, ішлі туды ж і запісваліся яшчэ раз, або ў другім сяле быў другі чыноўнік. Нямала было выпадкаў, калі ў бежанцы запісваліся і мясцовыя жыхары, не бежанцы, каб атрымаць дапамогу.

Праз некаторы час апавясцілі, што бежанцам будуць даваць у пэўным месцы хлеб. Была ўжо зіма, хлеб ржана-ячменны, прамёрзлы, дарогаю прывозілі з Менска і складалі ў хаце цэлай сціртаю. Здаецца, ніякага дагляду за ім не было, і цяпер, хто запасаўся ў некалькіх месцах, ледзьве паспяваў ездзіць і забіраць сваю долю. У бежанца, які жыў у старой хаце нашага суседа, я бачыў цэлы кут, закладзены хлебам. Гэты бежанец, мянушка якога была Хрэн, не маючы сілы з'ядаць хлеб, які ён браў, пэўна, у пяці месцах, карміў ім жывёлу, прадаваў людзям ці проста гнаіў. Апроч хлеба давалі спярша яшчэ мяса, крупы, узімку давалі валенкі, паліто, рукавіцы. Ніякага парадку ў гэтым не было. Браў, хто хацеў ці хто быў да гэтага здатны, і кралі пры гэтым чыноўнікі, пэўна, нялюдскі. К вясне гэтыя падачы скараціліся; перш перасталі даваць мяса, пасля скарацілі выдачу хлеба, а к вясне і зусім перасталі даваць, але бежанцы крыху ўжо абжыліся.

Іваноўскія жылі ў нас доўга, пасля перабрался да нашых сваякоў. Не ведаю, якія былі па сутнасці ўзаемаадносіны ў старых і чаму яны з'ехалі, але сварак, якія бываюць звычайна ў сялянскіх сем'ях, калі дзве сям'і жывуць у адной хаце, у нас не было.

Гэту зіму, пасля двухгадовага перапынка, я жыў дома. Гэта зіма была для мяне самая вясёлая. З братамі хадзілі ўвечары вазіцца на санках, ляпілі баб. Ведама, у нашых з наваградчанамі быў пэўны моцны канфлікт. Кожны хацеў задзець другога, паказаць, што ён лепшы, разумнейшы, культурнейшы, чым праціўнік. Высмейвалі асобныя словы, звычаі, кожны хваліўся чым-небудзь сваім.

Наваградцы казалі «конаўка», а ў нас «кварта». Наш «сталок» у іх зваўся «слон». Гэта з погляду віцкаўцаў было адзнакаю некультурнасці, адзнакаю, што тыя «зусім простыя», а ў нас

мова бліжэй да далікатнай рускай. Тыя таксама знаходзілі словы, якія высмейвалі. У цэлым віцкаўцы былі значна багацейшымі за сваіх сваякоў, як кожныя каланістыя, а наваградцы займалі цяпер становішча паўпарабкаў. Наваградчане, падлеткі і дзеці, па-свойму звычайу збіраліся ў святы ці ў будні ўвечары ў чыёй-небудзь хаце на пагулянкі. Я таксама прымаў удзел у гэтых вечарынках, і гэта дала такую асалоду, якой не меў на вечарынках пасля ўсё жыццё. Наваградчане, хлопцы маіх год, расказвалі мне розныя брудныя гісторыі пра сваіх баб і дзяўчат, узнікаючы цікавасць да адносін мужчыны з жанчынаю. Падзеі, якія адбываліся ў іх, перадаваліся з усімі падрабязнасцямі, уключаючы тарыфы. Нам было па 9-10 год. Каментарыі, як кажуць, тут лішнія.

Для мяне асабіста такая падзея, як прыезд бежанцаў, мела адзін дадатны бок: калі прышла вясна, мне не давялося пасвіць кароў, пасвіць адправілі брата Ваньку. Такім парадкам я быў вызвалены ад гэтай сама страшнай для мяне работы. Я добра разумеў, што Ванька пасе, а я не пасу толькі таму, што ён бежанец, а я не. У мяне, праўда, ніколі не ўзнікала думкі, што я дзеля гэтага нешта лепшае, чым Ванька, ды і каб узнікла, то яе б, пэўна, дома высмеялі. Мне нават было няёмка, што вось пасе хлопец з-за мяне каровы, але я нічога з сабою не мог зрабіць. Што ўставаць рана, было яшчэ паўбяды, але што цэлы дзень, і нават у свята, у цябе няма вольнае хвіліны — ні пагуляць, ні пачытаць (я ўжо накінуўся на кнігі), наводзіла на мяне жах. Я гатоў быў рабіць усё, абы мець вольным свет, абы не пасвіць кароў.

Мне было даручана пасвіць коні. Гэта было ўжо куды прыемней. Там я наслухаўся казак і навучыўся гуляць у карты на грошы, ды так азартна, як ніколі ў жыцці пасля не гуляў. Пасвіць коні — гэта адна асалода, нават калі трэба рана ўставаць, нават у нядзелю ці ў другое якое свята. На ўсходзе сонца, калі ў паветры яшчэ чутны халадок ночы і так галасіста спяваюць птушкі, выводзіш са стайні каня і, напайўшы, садзішся конна. Мама выносіць з хаты бравэрку ці вялікую суконную жакетку — на пашы буйная раса і нельга сесці, каб не намачыцца. У бурку

ўкручана кніга, часамі вялізны фаліант «Нивы» ці «Родины»¹⁵, даўнасць якой часам больш 20 гадоў. Гэта на выпадак, калі буду адзін ці будзе нудна. Мяне ўжо ахапіла прага да чытання, і я чытаю ўсё, што трапіць пад руку. Аднак рэдка калі прыпадае быць аднаму. Звычайна туды ж з'язджаюцца яшчэ некалькі хлопцаў ці дарослых мужчын. У Віцкаўшчыне жанчыны да каня не маюць ніякага дачынення. Найцікавей, калі на пашу прыязджае стары Рыжэўскі. Гэта не віцкавец. Ён арандатар, католік і «паляк», хоць па-польску не ведае ані слова. Ён чалавек просты, не прагне быць шляхтай, нават і не робіць выгляду, што ён з паноў і ўмее гаварыць па-польску. У нас яго нават «шэршнем» не звалі, лічачы хоць і палякам, але з простых.

Калі пасля смерці гаспадара Галенчыка здавалася зямля ў арэнду, то і прыехаў гэты Рыжэўскі з братам. Прозвішча Рыжэўскі далася ім нездарма. Абодва браты былі рыжаватыя, з добрымі рудымі бародамі. У жанатага была рыжаватая жонка. Уся жывёла — каровы, коні — былі рыжыя. Адносна Рыжэўскіх у нас нават песня, ведама нецэнзурная, была складзена. Адзін з братоў хадзіў у свой час ваяваць з туркамі. Пехатою з сваім палком дайшоў з дому да Чорнага мора, але свой ваяцкі талент, здаецца, не надта высокі, так і не паспеў паказаць — надышоў мір. Пабачыўшы ліха ў маскалях, ён вярнуўся дамоў і нежанатым жыве з братам. Ездзіць ён заўсёды паціху. Кабыла яго мае тэмперамент прыблізна такі ж, як і гаспадар, і лічыць, што асабліва спяшацца няма куды.

Ніколі я не бачыў Рыжэўскага без люлькі. Косіць, возіць снапы, гаворыць з людзьмі, трымаючы ў зубах сваю, зробленую з вішні, люльку. Пэўна, і спаў ён з люлькаю. З рота, калі курыць, цячэ сліна на рыжую бравэрку. Гаспадар уцірае рукою сліну і смоча люльку далей.

Рыжэўскі, прыехаўшы на пашу, абавязкова раскладаў агонь — усё роўна, быў гэта гарачы летні дзень, ці ішоў дождж, ці была халодная восень. Ён, пэўна, не мог не раскладаць агонь, як не мог не курыць сваю люльку. Калі не было блізка добрых дроў, ён збіраў ржышча, дубчыкі або цягнуў здалёк сырую ламачыну ці цэлы корч. Мы крычалі: «Во, гэта ж не загарыцца!»,

а ён спакойна навальваў на вогнішча свой корч і казаў: «Хіба ж на агні згніе? На агні ж усё роўна згарыць». І сапраўды, корч дыміў, упіраўся, не хацеў гарэць, але ўрэшце, сапраўды на агні не згніеш, пачынаў гарэць. Агонь дзіўна цягне, вабіць чалавека. Гэта нешта дагістарычнае. Каля вогнішча ўтульней. У людзей ствараецца звычайна ціхі, лірычны настрой.

Рыжэўскі, зрабіўшы адну справу, садзіцца каля вогнішча чысціць сваю люльку, напіхае туды з паўхунта махоркі і пачынае расказваць. Расказваць ён можа, пэўна, з год без перапынку. Адкуль што бярэцца. Расказвае ён розныя выпадкі з жыцця, пра даўнейшае жыццё, пра паноў, пра ваўкоў, свіней, наогул, ён найбольш любіў расказваць пра жывёл. Расказвае ён нават і тады, калі яго ўжо ніхто не слухае. Уставіцца некуды вачыма, смокча люльку, выцірае сліну і дундзіць. Перад намі расчыняецца нейкае дзіўнае жыццё нашых продкаў, калі іх лупцавалі паны агрэстам, палажыўшы на зэдлік. Мільгаюць словы «ахмістрыня», «афіцына», «цівун», «аканом». Усе хвігуры ці разуменні, якіх мы ў жыцці не спатыкалі.

«І вось ідзе цівун з двара і бачыць, што воўк крадзецца да гусей. Гусі панскія пасуцца на канюшыне за плотам, а ён, падла, прыгнуўся да самое зямлі і паўзе паціху, каб гусі не зглядзелі, аж хвост выцягнуў, і не бачыць ужо больш нічога. А цівун, убачыўшы воўка, кій на плечы ды ціхенька за воўкам: воўк да гусей крадзецца, а цівун — да воўка. Толькі воўк наспрактываўся, каб скочыць цераз плот, а цівун яму цераз усю спіну як спярэсціць кіем, дык у воўка бяда. Бачце, калі воўка спалохаюць, дык у яго з жыватом бяда бывае. Дык і тут воўк як пусціць, узяў ды і абліў усяго цівуна, а сам збег ды здох. Бяда цівуну стала тады. Як ён ні пераадзяваўся, як ні мыўся, месяцы з два няможна было на двор яму паказацца: усе сабакі на яго кідаліся. Было, як ідзе, дык яны аж зямлю грызучь».

Усеагульны рогат і рэплікі, парады, што трэба было зрабіць цівуну. Не мяняючы ні позы, ні голасу, Рыжэўскі кажа новы выпадак.

«Было гэта на Вялікадня. Людзі прыйшлі з рэзурэцкыі, і, ведама, усе спалі. Аж чую я — свіння за гумном крычыць не сваім

голасам. Выйшаў я глянуць, што там: бачу два ваўкі, вось воўчае мяса, ухапілі суседскую кормную свінню, якую гаспадыня выпусціла на двор, за вушы, хвастамі, пане мой, паганяюць, тая крычыць немым голасам, але ж бяжыць, як у дышле, дзявацца няма куды. Я, ага воўка, ага воўка, а яны толькі мацней бегчы, на спіну воўк такое свінні не закіне. Я, сеўшы конна, кінуўся даганяць, дык яны, халера на іх, парвалі бок свінні, а самі ўцяклі».

Наша публіка ажывае. Кожны ўспамінае які-небудзь выпадак з ваўкамі, кожнаму хочацца расказаць. На аднаго ўзімку напала воўчая гайня, і ён ледзьве не цэлы дзень прасядзеў на елках. Ваўкі пачалі грызці яліну, каб спусціць яе, але не адужалі, а тут падышоў абоз, і ваўкі спалохаліся. За другім гналіся ваўкі каля станцыі. Сам ён паспеў пераскочыць цэраз рэйкі перад самаю машынаю, а ваўкі не трапілі. Трэці расказвае выпадак, калі малады яшчэ хлопец ішоў з сякераю на цэлую гайню і адсёк ваўку хвост. Гэты трафей вісіць у яго хаце і зараз.

Спутаныя коні ходзяць спакойна. За ўсю раніцу іх трэба адварнуць разы два-тры. Тут толькі сядзі ды слухай. Зусім непрыкметна падымаецца сонца, грэе, налятаюць авадні, мухі і пачынаюць сеч коней. Тыя перастаюць скубці траву, непакояцца. Зараз гатовы, спутаныя, паскакаць дамоў. Пара ехаць. Дома бліны з смятанаю або смажаная бульба ці крупнік.

Цяпер бравэрка ўжо непатрэбна. З ёю горш ехаць. Злююся, што браў, але на роснай траве ляжаць без бравэркі непрыемна, куды лепш на бравэрцы. У другі раз, як еду, ізноў бяру.

Адзін раз, калі пасвілі коні на Сумесным, Міша, наш сусед, прывёз Жукоўскага. Ён наогул не быў вялікі ахвотнік да чытанья, але тут падышоў нейкі ўдалы момант, калі людзям захацелася ўсім паслухаць кнігу.

Падышоў цыбаты Каробка, і мы выцягнуліся ледзьве не праз усё Сумеснае, прыйшоў меланхалічны Банэда Сярко, яго хварсісты брат Аляксей, які лічыў Банаду дурнем і не хацеў лічыць нават сваім братам. З кустоў выйшаў ужо з ламачынаю ў руках Рыжэўскі. Сабралася цэлая гурба малых хлопцаў.

«Значыся, напрымерна, і ты, Міша, сягоння прывёз кнігу, — выказаў сваё здзіўленне Каробка. — А можа, васан, і пачытаў бы

нам сёе-тое». Публіка была ў зборы, артысты быў не пагардлівы, і чытанне пачалося. Міша чытаў у «Шах-намэ»¹⁶ тое месца пра Русцема і Зураба, дзе бацька і сын, не ведаючы адзін другога, сышліся на бой. Паэма адразу захапіла публіку. Усе ад малых да старых слухаюць надзвычайна напружана, калі малады гіне, усе ўздыхаюць і пачынаюць разважаць. Робіцца ціхі сумны настрой. Вечар надышоў непрыкметна, пара ехаць дадому.

Але часцей усяго, пасучы коні, гуляюць у карты. Гуляюць на грошы азартна, гуляюць увесь дзень, і невядома калі той дзень праходзіць. Даўно, яшчэ перад вайною, у нас на Каляды любілі гуляць у карты — у «тысячу», у «рамса», у «ачко». Але гулялі на запалкі, у сваёй хаце, хоць пад канец гульні ў атмасферы азарту, вочы блішчэлі, шчокі рабіліся ружовымі.

Зараз у полі ці ў дуброве я ўцягнуўся ў картачную гульнію на грошы — капейкі, грыўні, шмат па паўрубля. Гульнія робіць нешта дзіўнае. Хочацца гуляць і гуляць бясконца. Калі вязе, каб выгуляць усё, вярней, каб выгульваць, бо калі ў ігракоў нічога ўжо не застаецца, а ў кагосьці шмат, то зусім не шкада даць ім грошай, абы гуляць, абы яны не адыходзіліся. Выгуляўшы з паўрубля, адчуваеш нейкую незвычайную лёгкасць, радасць, як на Вялікадня. Калі ж не вязе, то хвалюешся яшчэ больш. Дадучь першую карту і сядзіш, чакаеш другіх. Сэрца проста перастае біцца, калі кідаюць адну, другую карту. Браць ці не браць яшчэ?

Адзін час я кінуў кнігі чытаць. Увесь вольны час гуляў у карты — на запалкі, на «коцікі» з аеру, на грошы. Цяпер нават не памятаю, калі мінула гэта хвароба. Здаецца, год у чатырнаццаць карты ўжо абрыдлі. Выраслі іншыя інтэрасы.

ІЗНОЎ ШКОЛА

Зіму 1915—1916 г. не вучыліся, не да таго было, але к восені 1916 г. трэба было сабірацца. Ніна ўжо скончыла самахвалавіцкую акадэмію, і ёй належала сядзець дома на гаспадарцы, але яна, самая ціхая дома, выявіла нечаканую ўпартасць. Ніна захацела ехаць вучыцца ў Менск, у гімназію. Гэта была нечуваная рэч. У нас з Віцкаўшчыны вучылася ў гімназіі Вера

Красінская, але ж тая была адна дачка ў бацькоў, з ёю тузаліся ўсё роўна, як з паненкаю. На Ніну насварыліся, але гэта не памагло. Ніна пачала плакаць. Плакала цэлы дзень, тыдзень, месяц. На яе сварацца — не памагае. Рабіць не робіць ці робіць так, што бацька глядзець не можа на такую работу. Урэшце пасля дамовай канферэнцыі вырашылі адправіць Ніну вучыцца ў Менск, у гарадское вучылішча, у трэці клас. Ніна з гэтым не пагаджалася. Яна была ўпэўнена, што можа паступіць у чацвёрты, і, значыцца, навука будзе толькі адзін год. Яна намагалася ў гімназію. Паразважаўшы, вырашылі, што, можа, можна і ў гімназію, але дзеля таго, што ў гімназіі вучацца толькі паны, то паступаць Ніне не ў трэці клас, але ў першы, каб не было ў трэці занадта высока. Ізноў слёзы, рака слёз, і ўрэшце перамога. Ніну садзяць у павозку, і яна едзе з бацькам да Менску паступаць у трэці клас гімназіі. Праз некаторы час варочаецца з Менска ўжо гімназісткай міністэрскай гімназіі. Паступіла ў трэці клас зусім лёгка, магла б паступіць і ў чацвёрты. На Ніну глядзяць крыху са здзіўленнем, крыху з пашанаю. Вунь яна якая.

Цяпер трэба будзе гаршкі, клункі, торбы вазіць у два канцы: мне ў Самахвалавічы і Ніне — у Менск. Але Ніна цешыць бацькоўскія сэрцы. Яна ідзе першаю. Дочкі менскіх паноў, гандляроў прыходзяць павучыцца ў нашай Ніны з Віцкаўшчыны, якая, урэшце, мужычая дачка. Гэта, пане мой, не абы што, гэта гонар, вялікі гонар.

Аднак трэба аддаць справядліvasць бацькам: яны не трубілі пра гэта, не совалі ўсім пад нос, што вунь якая ў мяне дачка. Радасць і гордасць перажываліся ўнутры, крыкліvasці, рысоўкі не было ніколі. Мне яшчэ год быць у Самахвалавічах. Цяпер ужо без Ніны. Гэта азначае большую параўнальна вольнасць, але ўсё ж з Нінаю было лепш. Асабліва наконт арытметыкі. Не люблю я гэтае навукі.

Запісвацца ў школу яшчэ за пару тыдняў да заняткаў едзем з Жэнем у нядзелю самастойна. Мы ўжо не малыя. Мне 10, а Жэню 12 год. Можна сказаць, самастойныя работнікі. Жэня, здаецца, араць ужо ўмее. Я гэтым мастацтвам яшчэ не аўладаў,

але дома работнік на ўсякай рабоце. Самахвалавічы за пару тыдняў не змяніліся. Школа такая ж пахмурая, як і ў першы раз, але зараз у школе ёсць і іншае насельніцтва. Дзеці бежанцаў сабраны ў школе. Яны адзяюцца, ядуць і маюць кватэры за кошт ураду. Браты Іваноўскія ўжо там. Яны расказваюць зайздросна, якія малойцы з наваградцаў вучацца ў Самахвалавічах. Адны прозвішчы чаго варты: Маладзецкі, Казак, а ёсць такі Малей, які скача цераз дарослага чалавека. З сельскімі, г. зн. з мясцовымі, хлопцамі яны б'юцца каламі — народ геройскі. На такую публіку, ведама, цікава паглядзець.

Трэці год вучобы. Мы ўжо выпускныя. Самахвалавічы і ў Самахвалавічах усё ведама. Але ў школе ніякага паляпшэння няма. Як і раней, мяне з братам завуць Швэдамі. Гэта проста раз'ядае мяне. Я ахвотна рабіў бы што трэба, абы мяне звалі па-людску, але мянушка так прыстала, што ад яе адчапіцца проста нельга. Другое — знік мой прыяцель Лёня. Гэта проста няшчасце. Нават дзе ён дзяваўся — невядома. Адзін раз на малітве я ўбачыў хлопчыка, які быў ззаду надзвычай падобен да Лёні. Сэрца ў мяне забілася, але малітва скончылася, і да мяне павярнуўся зусім незнаёмы твар. У дадатак — твар варожы. Нашых самых большых малайцоў ужо забралі на вайну, але яшчэ нямала хлопцаў год па 16-17. Гэтыя хлопцы, як і раней, любяць паказаць сваю сілу.

Я стаю каля печкі ў пераменку і грэюся. Падыходзяць два хлопцы, мала меншыя, чым Каробка, хапаюць мяне за рукі і пачынаюць кідаць то ўзад, то ўперад. Такімі гімнастычнымі нумарамі рук адарваць нельга, але выкруціць — колькі хочаш. Гэта ў іх завецца — паказаць гімназію. Паказаўшы мне гэту навучальную ўстанову, хапаюць другога, хто меншы і не можа з імі біцца, і паказваюць яму. Жорсткасць, біццё слабейшых — гэта сістэма.

Прыглядаюся да наваградцаў. Там ёсць і хлопцы, і дзяўчаты. І Маладзецкі, і Казак, і асабліва Малей сапраўды малайцы — дружныя, дужыя. Асабліва Малей. У яго, яшчэ хлапчука, у руках відаць самастойнасць, сіла. Дзевачкі наваградскія прыгажэйшыя за нашых. Наогул, калі параўноўваць нашых

з бежанцамі, то, бясспрэчна, трэба аддаць перавагу ім. У аднаго з наваградскіх прозвішча было Камар.

«Как ты сказал — Комар?» — здзіўлена запытаў настаўнік, калі той назваў сваё прозвішча.

— Камар, гаспадзін вучыцель.

— Не может быть Комар. Может, твоя фамилия Кóмар?

— Может быть и Кóмар, гаспадзін вучыцель.

Настаўнік і гэтым незадаволен. Ён думае, стукае алоўкам і пытае яшчэ:

— А может быть, не Кóмар, а Фóмар?

— Можа быць і Фóмар, гаспадзін вучыцель.

Як кажуць, «вопрос был исчерпан», і Камар быў запісаны Фóмарам. Гэта зрабіў настаўнік, які ўсё жыццё прасядзеў у Самахвалавічах, пэўна, радзіўся і вырас на Беларусі.

Старая наша, можна сказаць, спрадвечная кватэра ў Крысцяліхі, ужо занята, нас з братам застаўляюць на жыццё ў Пазнякоў. Тут крыху жвавей, чым у Крысцяліхі, дзе дом быў падобен на кляштар: ціха і нудна. У Пазнякоў весялей. Сям'я іх складаецца з дваіх старых і дваіх маладых: брата і сястры. Маладым гэтым, дарэчы, год пад сорок. Брат кульгавы. Некалі яшчэ маладым хлопцам ён пасёк сякераю калена, якое доўга пасля не гаілася. Суседка, спачуваючы такой бядзе, параіла яму заліць рану газаю і зверху яшчэ прыкласці анучку, намочаную ў газе. Хлопец зрабіў гэта і праз пару гадзін курчыўся і крычаў ад страшнага болю. Ледзьве ўдалося пасля такіх «лекаў» адратаваць хоць кульгавую нагу. Сястра яго была здаровая дзеўка з грубым тварам, падобная да нашых карабчанак. Яна была малодшаю дачкою ў маткі, і матка, баючыся страціць у хаце работніцу, усё выправаджвала з хаты сватоў, а цяпер каб і хацела аддаць, то было нельга, і дзеўка пераспела і жаніцца няма каму.

Камандуе ўсімі старая гаспадыня, якая ўсё ведае, усё робіць за ўсіх (гэта ёй так здаецца) і ўсіх лае груба, па-мужчынску, па-беларуску і па-жыдоўску. Па-жыдоўску яна гаварыла таксама, як і па-беларуску. Далікатнасці местачковае ў яе няма ані звання.

Мы яшчэ дзеці. Дома нас так і лічаць. Дарослыя з намі на сур'ёзныя тэмы не гавораць. Адносіны дзелавыя — ідзі зрабі тое, другое. Рабі скарэй, яшчэ ідзі есці, спаць. Калі ж прабуеш гаварыць сур'ёзна, то ў большасці кпяць і часам крыўдна, ядавіта. Ведаючы гэта правіла, мы ў справы дарослых не мяшаліся. Але тут зусім іншае. Перад намі гавораць усё, што думаюць. З намі радзяцца. Слухаюць, што мы расказваем. Дарэчы, тое, што мы расказваем пра Віцкаўшчыну, хіба напалову адпавядае праўдзе, другая ж палова створана ўласнаю нашаю фантазіяю. Мы навывперадкі творым нейкую фантастычную Віцкаўшчыну. Часта маючы ў памяці маленькі факт, развіваем яго ў цэлую паэму. Нас слухаюць. Мала таго, пачынаюць уводзіць у курс дамовых сакрэтаў, у свае брудныя справы. Дачка горка жаліцца на матку, што тая не аддае замуж, і пагражае зрабіць дзіця хоць каля студні, калі пойдзе па ваду. Маці, у сваю чаргу, жаліцца на дачку. Праз пару дамоў ад нас у маленькай абдзёртай хаце жывуць маці і дачка. Нашы гаспадары часта перадаюць навіны, што ў тую хату ходзяць такія-то хлопцы і што яны там робяць. Усе рэчы завуцца сваімі імёнамі. Пэўна, у голаў ім не прыходзіць, што мы малыя і трэба б асцерагацца. Грубасць тут проста выпірае наверх.

Узімку ў Самахвалавічы прыйшоў вялікі кавалерыйскі раздзел. У нас сталі два салдаты — веставыя. Іх ахвіцэры недзе ў панскім доме.

На пляцы зроблены стойкі, на якія паложана жэрдка, і праз гэту жэрдку на конях скачуць ахвіцэры. Для нас у той час ахвіцэр быў нешта надта высокае. Калі пасля школы выходзім з брамы і бачым, што на пляцы ездзяць на конях і скачуць ахфіцэры, то бяжым з усяе сілы, каб пацікавіцца. У салдат з мясцовымі дзяўчатамі і маладзіцамі заводзяцца адразу раманы. Робіцца гэта з надзвычайнай скорасцю. Салдаты пастаяць месяц-два, а іх ужо праводзяць з плачам дзяўчаты.

У Віцкаўшчыне і скрозь навокал Віцкаўшчыны таксама поўна салдат і казакоў.

У нас у кухні жывуць чатыры салдаты-сібіракі. Гэта здаровыя барадатыя мужыкі год пад 40. Яны дзівяць нашых сваімі

звычаймі. Калі ўваходзяць у хату, яны здымаюць шапкі і хрысцяцца на абразы. Такі ўступ мусіць азначаць, што гэта чалавек вышэйшай далікатнасці, але далікатны чалавек, перажагнаўшыся, адзявае шапку ў хаце, а пасля лаецца так, што ў нас ніхто з роду не чуў. Наогул, слухаючы, як салдаты бесперапынна і брудна лаюцца, у нас вырашылі, што гэта людзей прывучаюць так лаяцца толькі ў салдатах, і баяліся, каб і нашыя хлопцы таксама не лаяліся. Што лаяцца так, як салдаты, можна і не на вайне, а і дома, нікому ў голаў не прыходзіла. Салдаты цэлы дзень валяюцца на ганку ў кухні. Прыносяць вялікія, як цагляна, булкі хлеба, у абед капусту і добрую кашу. Увесь вольны час гуляюць на грошы ў карты. Гэта хмурыя, маларухомыя, няўключныя людзі. Яны зусім не падобны на таго ўзорнага салдата, які мусіць быць спрытным, вясёлым, прыгожым хлопцам.

Зусім іншая рэч — казакі. Казакі стаяць на Востраве. Гэта рослы чубаты народ. Яны надзвычайна спрытна садзяцца на коней і дзіўна ездзяць на іх. Яны заўсёды вясёлыя, любяць спяваць песні і спяваюць іх добра, але яшчэ лепш яны танцуюць казачка. У дзядзькавай хаце іх восем ці дзевяць. І кожную нядзелю там танцуюць. Гэта цягне нас, як магнітам. Калі бываем у нядзелю дома, то абавязкова ідзем на Востраў. Танцаваць умеюць усе казакі, і танцаваць добра, але гэта здаецца да тае пары, пакуль у круг не выходзіць казак Забулдыгін. Забулдыгін росту амаль да столі, а плечы такой шырыні, што, здаецца, ён ледзьве ўлазіць у дзверы. На галаве расце нешта зусім незвычайнае па колькасці. Я ніколі не бачыў ні да таго, ні пасля такога кудлатага мужчыну. Калі пачынаюць граць і танцаваць, то ён сядзіць дзе-небудзь убаку і выходзіць у круг, калі ўжо нагрэюцца. Тады ўсе паварочваюцца да яго, хто б ні рабіў свае выкрутасы, адыходзяць убок — Забулдыгін выклікае ўсеагульную пашану і здзіўленне. Вочы ў яго робяцца такія, што ўсе, глянуўшы толькі ў вочы, ужо смяюцца. Ён, пакручваючы вус, выступае пад гармонік спярша паціху, а пасля ўсё паскарае тэмп. Пусціўшыся ўпрысядкі, ён пачынае вытвараць такія нумары, што ўсе валяюцца ад рогату, усім хочацца, каб гэты казак танцаваў, не перастаючы, увесь дзень. Казалі, што ён да вайны

быў у цырку, што яго прозвішча нейкае другое, а Забулдыгіным празвалі за тое, што ён забулдыга (слова для нас незнаёмае), але яго апроч, як Забулдыгіным, у нас ніхто не зваў.

Зімою, не ведаю па чыёй ініцыятыве, у нас быў наладжаны спектакль. Першы спектакль за ўвесь час, як ёсць Віцкаўшчына, і першы, які бачыў я. Тэатрам было дзедава гумно. Сцэна была створана на таку, артыстычныя ўборныя адгарадзілі пра-сцірадамі. Публіка была на таку і на застаронках, а мы залезлі на торп саломы, адкуль глядзець было наймчэй.

Ставілі інсцэніраваную «Песню о купце Калашникове» па Лермантаву. Артыстамі, нават і на жаночых ролях, былі салдаты. Алену граў малады русы салдат, у якога адрасцала залацістая шчаціна і які стараўся гаварыць. Я к таму часу перачытаў ужо гэту «Песню», чытаў п'есы, як «Ревизор», «Недоросль», «Свои люди — сочтёмся»¹⁷, але ніколі не думаў, што гэта можна паказаць так, як зрабілі з песняю. Мяне гэта ідэя ўразіла. Я думаў, што п'еса — гэта асобай формы літаратурны твор і больш нічога.

Калі на сцэне загаварылі Кірыбеевіч, Калашнікаў, а цар Иван з кардоннаю каронаю на галаве грозна стукнуў сваім кіем, у мяне холад прайшоў па спіне. Усё ішло добра, толькі хор быў кепскі. Хор салдат, адзетых у нейкія нявіданыя шапкі з пучкамі наперадзе некалькі раз прабаваў выканаць песню, але кожны раз нічога не выходзіла. «Ах вы, сени, мои сени...». Я, убачыўшы пачатак п'есы, пазнаў знаёмае, але ніяк не мог прыпомніць, дзе я гэта чытаў і як яно завецца. Я расказваў усім, што будзе далей, і страшна хацелася прыпомніць, калі я гэта чытаў і як яно завецца, але не мог. Пэўна, чытаў ды чытаў хрэстамацию, не цікавячыся, хто гэта пісаў, а вялікі твор назаўсёды застаўся ў памяці.

Адзін раз, прыехаўшы па нас з дому, казалі, што дома Ваня. Радасці не было канца. Гнядой кабыле той раз дасталася. Яна мчалася ўсю дарогу, як шалёная. Ваня прыязджаў за час вайны ў другі раз. У пачатку вайны ён ваяваў з немцамі, але меў тут мала поспехаў, немцы ледзьве не дабраліся да Віцкаўшчыны. Тады Ваня перабраўся на турэцкі фронт — на Каўказ. Лісты яго

ішлі з Тыфліса, а цяпер і сам вась тут. Ён нібы вырас з таго часу, як прыезджаў на пары [коней] з цукеркамі з Турава. Мне ён здаецца найвялікшым героем. Прыехаў Ваня ўзброены: пры ім шабля, наган. Гэтыя рэчы маюць надзвычайную прывабнасць. Яны і здалёк прыгожыя, а калі выцягнуць шаблю з ножнаў і пакратаць яе, халодную, думаючы, што гэтай во шабляю Ваня на фронце сёк туркаў, то дух геройства захопіць і мяне. Мне, прыроджанаму анцімілітарысту, хочацца на вайну, каб мець вась такую шаблю. Тое ж, пэўна, адчуваюць і сёстры. Ніна, цяпер гімназістка, якая ходзіць у карай форменнай сукенцы і шэрым халаціку, таксама хоча быць ваяўнічаю. Яна адзяе Ванеў шынель, шапку, падпярэзваецца яго папругаю і надзяе шаблю. Прыняўшы самую ваяўнічую позу, Ніна няёмка бярэцца за шаблю і хоча выняць яе з ножнаў. Гэтага мне ўжо выцярпець нельга. Ніна хоць і гімназістка, хоць і старэйшая, але ўсё ж дзевачка, а шаблямі арудуюць хлопцы. Я кідаюся і хапаю шаблю рукою, якраз у той момант, калі Ніна выцягвае яе з ножнаў. Адзін момант, і ў мяне поўная жменя крыві. Востра адточанай шабляю мне парэзала тры пальцы, але не была б то вайна. Нават болі чуваць не было.

Ваня — чалавек клапатлівы. Нават з вайны ён вязе дамоў падарункі. Мне з чамадана выцягвае тоўстую кнігу, на вокладцы якое нарысаван чалавек з стрэльбаю ў руках. Перад чалавекам лес, над якім узнялася хмара птушак. Кніга завецца «Робінзон Крузо», і на першым аркушы напісана «Коле от Вани. Харьков. 1916 г.».

Гэта кніга дала мне больш радасці, чым усе прачытаныя раней разам. Гэта чароўная кніга. Я чытаў яе, можа, дзесяць раз, праглядаў бясконца малюнкi, гэтую кнігаю хваліўся прыяцелям. Яе перачытала амаль уся Віцкаўшчына, а ўрэшце яна згінула. Кнігу ўзяла пачытаць цётка і не вярнула. Калі я пачаў намагацца, каб цётка вярнула, то яна пачала бажыцца і клясціся, што аднесла ўжо даўно. Я пытаў скрозь ва ўсіх, хто б мог узяць, ці не бралі, ці не бачылі кнігі, але яна згінула, пражыўшы гады два. Я шкадаваў яе, як жывую істоту. Гэта было найлепшае выданне Рабінзона, якое я бачыў.

У нашай хаце, апроч салдатаў, жывуць яшчэ дзве княгіні — міласэрныя сёстры. Яны жывуць у новай хаце. Прыехаўшы раз дамоў, я даведаўся, што ў нас дома жыве прыкрая старая княгіня, якая атручвае ўсім жыццё, і лепшая — маладая. Я ніколі не бачыў жывое княгіні, і было, ведама, цікава паглядзець, але я і сам быў немалою шышкаю, бо кончыў самахвалавіцкае вучылішча. Атрутная старая княгіня заводзіла ліхія парадкі. Нельга было моцна гаварыць ці крычаць на дварэ — зараз вылеціць і пачынае лаяцца, а яе баяцца нават ахвіцэры і нават сам доктар — ведама, княгіня. Калі хочаш зайсці да яе, то трэба раней пастукаць у дзверы і запытаць: «Можна?». Пра такія штукі самыя далікатныя ў нас ніколі не чулі, за гэта асабліва крыўдавалі і лічылі, што гэта капрыз, — як гэта нельга ў сваю хату зайсці.

Сабаку Муніка яна заве Муня і, як на смех, носіць яму ў пакеціку мяса, пачэнне. Але Мунік не любіць яе горш, чым людзі. Калі яна пачынае клікаць, паказваючы спакусліва пакет, то Мунік які раз хопіць скарынку, ідзе да яе ціха, не махаючы хвостом і не выказваючы ніякіх адзнакаў радасці. Есць ён княгініны падарункі з выглядам, нібы робіць ёй вялікую ласку, і ізноў таксама пахмура ідзе назад. Гэта крыўдзіць княгіню больш, чым усё разам узятае. Жывёла дзіўна разумее адносіны паміж людзьмі і цалкам знаходзіцца на баку гаспадара. Пасля рэвалюцыі княгіня значна сцішылася і вясною некуды з'ехала.

...Калі нас распускалі на зімовыя канікулы, па мяне ў Самахвалавічы прыехала з некім яшчэ Ніна. Радасць і гонар проста распіралі мяне. Не ў кожнага ж, ведама, ёсць у Менску сястра-гімназістка. Ніна ў зялёным, модным тады шлеме, таксама ўразіла. Самахвалаўцы, якія ведаюць яе, глядзяць з пашанаю. Гімназісткі нячаста спатыкаюцца і ў Самахвалавічах.

Свет мяняецца відавочна. Калі ўсталявалася жыццё пасля адыходу арміі, то пачаліся найперш знадворныя змены, асабліва ў дзяўчат.

Раней у нас насілі доўгія сукенкі ці спадніцы. Валасы на галаве былі такія, якія часалі ледзьве не з дня нараджэння, стрыг-

чы іх было нельга. Танцуюць. Раней гулялі польку, кадрыля, рэдка — галёпку.

Зараз моды ідуць такія, што старэйшыя сталыя людзі толькі жахаюцца. У хатах ідзе сварка, але гэта тое самае, што крычаць, каб сонца не заходзіла ўвечары. Спадніцы, якія раней мялі па падлозе, зараз робяцца ўсё карацейшыя і карацейшыя. Яны даходзяць амаль да кален, а пасля з'яўляюцца і стрыжаныя дзяўчаты. Гэта яшчэ чужыя міласэрныя сёстры, настаўніцы, але пошасць ідзе далей, і бачыш — нашыя дзяўчаты, якіх у паненкі ніяк нельга вывесці, таксама стрыгуцца. Бацькі лаюцца, сварацца, але памагае гэта мала.

Ніна, паехаўшы ў Менск, скоро варочаецца ў свята, і няёмка сцягвае шлем. Касы няма, валасы астрыжаны да шыі. У нас крычаць голасна, махаць рукамі, тым больш клясці — не прынята. Прызнаецца факт, якому надта не рады, але выправіць яго нельга. Ніна наогул прывозіць з Менска навіны. Паціху ад мамы яна вечарамі расказвае Сашы, Анці, як жывецца ў Менску, як яны ходзяць па скверах (пра гэта найбольш), якія шалёныя ў іх гімназісткі, што завуцца Мура і Нюра (у нас гэта брыдка — Манька і Анця), як Мура з Нюраю чапляюцца і дражняць ахвіцэраў.

Пры маме больш сталыя гутаркі — пра таварышку Надзю. Гэта першая прыяцелька Ніны. Яна дачка мельніка, бацька багаты, дае Надзі грошы. Надзя возіць Ніну на рамізніку, і Ніна, каб не быць горшаю, у другі раз бярэ рамізніка сама, на якім вязе Надзю. Выдатак — 50 кап. Гэта ж грошы, заробленыя цяжкаю працаю ўдома. Ніне наказ — надта не фарсіць там. Няма чаго за панамі гнацца.

Кавалераў зараз у вёсцы — колькі хочаш. Сваіх няма — на вайне, але чужыя, пэўна, яшчэ лепшыя. У Грычыне стаяць матацыклісты. Там у часці хлопцы ўсе вучоныя. Шмат з Петраграда, яны хварсіста адзеты, а яшчэ больш хварсіста расказваюць пра Петраград. Калі паслухаць іх, то ўсе яны з паноў — у аднаго маёнтка, у другога — млын, у трэцяга — крама, але калі паслухаць таварыша гэтага пана, то той кажа, што ён усё ілжэ. Чысты пан — гэта толькі ён. У дзяўчат ад такіх размоў круцяцца

галовы. Часта бываюць вяселлі — выходзяць за салдат. Канец трафарэтны. Калі салдат пераязджае, жонка, часта грубая, застаецца дома, а той, ад'ехаўшы, жэніцца ізноў.

Віцкаўшчына трымаецца, і тут ні адна дзяўчына за чужога салдата замуж не выходзіць.

МЕНСК

Я скончыў самахвалавіцкую школу, і цяпер трэба ехаць вучыцца ў Менск. Куды паступаць — невядома. У Менску ж, ведама, цэлая куча школ. Ёсць гімназіі, ёсць рэальныя вучылішчы, ёсць вышэйшыя пачатковыя школы.

Браты вучыліся ў вышэйшых пачатковых школах. Міша Галеньчык, што вярнуўся некалі разам з Косцікам, таксама цяпер вучыцца ў Менску ў ВПШ¹⁸, але мне туды не хочацца. Мяне вабіць рэальнае вучылішча. Вабіць яно найперш сваёю формаю. Я цікаваў на формы ўсіх школ. Вучні ВПШ хадзілі ў чорным. Кантаў у іх не было, на шапцы адна цэшка. Кепска. У гімназістаў крыху лепшая форма, але недасканалая, ды гімназія — гэта было нешта занадта высокае. Вучні духоўных школ і семінарыяў? Але ж я на папа не хачу вучыцца.

А вось рэальнае вучылішча адпавядала ўсяму. Формы мудрэйшай, здаецца, прыдумаць было нельга. Скрозь жоўтыя канты. Прыгожая шапка, на якой вялізная цэшка. Гузікі блішчастыя, ды кажуць, што рэальнае вучылішча не такое паністае, як гімназія. З нашых краёў два хлопцы вучыліся ў рэальным вучылішчы ў Менску. Гэта былі Ванька Лагацкі з Грычына і Мішка Шчаслёнак з Вострава. Ванька быў старэйшы, ён сядзеў у кожным класе па 2-3 гады і нават у форме рэаліста быў падобен да мокрае курыцы, але затое Мішка ззяў, як сонца. Гузікі, канты, цэшкі... Як яны вабілі тады! Мы ўсе з зайздрасцю глядзелі на Мішку, а ён адчуваў гэта і абы з кім не знаўся.

Праходзіла лета 1917 г. Недзе ішла вайна, недзе рыхтавалася рэвалюцыя. Для мяне ўсё гэта было пастароннім дзелам. Мне 11 год, і бліжэйшая мэта — Менск, школа. У Менску адзін раз я ўжо быў. Гэта было яшчэ да рэвалюцыі, такім чынам я бачыў яшчэ на вуліцы жывога гарадавога. У Менск ад нас ездзілі на

кані, машынаю надта рэдка, бо за машыну трэба плаціць грошы. Пра Менск ходзяць самыя страшныя чуткі.

Найперш, прыехаўшы ў Менск, трэба пацалаваць старую страшную жыдоўку, а калі едзе дзевачка, то жыда. Гэта абавязкова, бо без такое візы ў горад не пусцяць.

Па-другое, у Менску жывуць толькі паны, мужыкоў, людзей простых там няма, і таму трэба, калі збіраешся жыць ў Менску, самому імкнуцца ў паны — г. зн. найперш гаварыць па-руску, каб менскія паны не смяяліся і не звалі мужыком.

Па-трэцяе, у Менску процьма жулікаў, зусім паністыя хлопцы, нават паненкі так ёмка залезуць табе ў кішэню, што ты ніколі і не падумаеш на яго і, тым больш, на паненку, а тым часам грошай з кішэні ці бравэркі або масла на возе і няма.

Слухаючы далей, даведаўся, што ў Менску стаіць грукат, гвалт. Па вуліцах лётае конка, ходзіць машына. Дамы ўдвая вышэй за гумно. Ёсць нешта, што завецца сквер. Заблудзіцца там лягчэй, чым у вялікім лесе, хоць людзей удзень і нават уначы на вуліцах процьма. Уначы на вуліцах гарыць электрычнасць (гэтае штукі таксама ніколі не бачыў), распуснікі менскія, не маючы работы, мыюць штотыдня ў суботу падлогу.

Паны менскія жывуць, ведама, па-панску. Хто длубаецца за сталом з паперамі, хто аціраецца на базары, а хто і зусім нічога не робіць. Калі іх будзяць у 6-7 гадзін раніцы, то яны кажуць, што гэта рана, хоць усім людзям ведама, што 6 раніцы — гэта ўжо позна, а рана — 3 раніцы.

Ядуць менскія паны, ведама, па-панску: штодня булкі і нешта надзвычайна смачнае, што завецца катлеты. Што такое катлеты — ніхто не ведае, і на гэту тэму вялося шмат дыскусій. Паны кідаюцца грашыма, як пяском. У нас раз расказвалі яшчэ да вайны, што ў Менску адзін чалавек заплаціў за абед 5 руб. Было гэта ў будны дзень, калі людзям належыць есці капусту і крупнік. Мы пасля доўгае дыскусіі прызналі, што чалавек ляў, бо на такую колькасць грошай з'есці, ды яшчэ ў будны дзень, зусім нельга.

Усяго я наслухаўся, не казалі толькі мне, што менскія падшыванцы, убачыўшы вясковага хлопчыка, кідаюцца да яго

і б'юць або здалёк закідаюць каменнем. А гэта было самае па-трэбнае, бо з першых крокаў я з гэтым сутыкнуўся.

Першае ўражанне ад Менска было не такое ўжо моцнае. Я ехаў у Менск з бацькам на сваёй гнядой кабыле. Выехалі летнюю раніцай, калі яшчэ было цёмна. Толькі калі праехалі вёрст з 10, пачало віднецца. Ехаць было страшнавата. Трэба было праехаць праз два вялікія лясы, але страшней ваўкоў і разбойнікаў быў аўтамабіль. Кабыла наша, убачыўшы аўто, проста вар'яцела і магла разбіць усё ў шчэпкі.

Напярэдадні, калі я збіраўся ехаць, мяне папераджалі: «Глядзі, прыедзеш у Менск, то трэба будзе цалаваць старую жыдоўку». З гэтым я і заснуў, хоць ведаў ужо, што цалаваць нікога не трэба. Гэта павіннасць адменена. У Менску найперш уразіў мост, наватся якога ездзяць фурманкі, а ўнізе ходзіць машына. Гэта найбольшы цуд тэхнікі, які я бачыў у жыцці. У канцы маста стаіць гарадавы, а павярнуўшы ўлева, уз'язджаеш на базар. Такого тлуму, як на базары, я нідзе яшчэ не бачыў. Гое, што чуў дома пра Менск, спраўджаецца: у Менску толькі паны, вярней, паны і паненкі.

Прыехаўшы на базар, бацька разгарнуў усё, што прывёз, — тут былі сыры, масла, смятана, яйкі, тварог, малако. Тварог, малако ядуць і людзі простыя, але масла, смятану, яйца ў нас елі толькі ў свята, а паны штодня, ведама, яны і прыйшлі купляць. Вазоў на базары шмат. Паміж вазоў ходзяць пані з карзінкамі і пытаюць у бацькі: «Почём сыры?» — «Как да сыра, — адказвае далікатна бацька. — Гэты 20, гэты 25, а той жоўты з смятанай 40 кап.». Пані дзівяцца, што так дорага, і пачынаюць таргавацца. Масла, смятану яны прабуюць шчэпачкамі, на яйца глядзяць праз свет. Але цяпер і паны сталі не такія ўжо пераборлівыя. Цяпер вайна. Цэны растуць, і гандаль ідзе добра. У мяне ніякіх абавязкаў няма, і я проста гляджу ва ўсе бакі. Сапраўды, у Менску штодня свята. Сёння будны дзень, а ўсе прыбраны, соўваюцца паўдня па рынку, калі трэба ім было браць, гавораць усе па-руску. Папросту рэдка хто запытае.

Прадаўшы ўсё, едем да Арыя — двор на Койданаўскай вуліцы, проці ІБК¹⁹, дзе ўжо стаіць шмат вазоў. Па дарозе праяз-

джаем каля царквы, якая проста дзівіць сваёй грандыёзнасцю. Вуліцы чыстыя, усе брукаваныя, дамы вялізныя, усе падобныя адзін на другі, як іх тут адрозніць — невядома.

Калі па вуліцы пралятае аўто, то наша кабыла танцуе мудрэй, чым балерына, а бацька падае ёй адвагі пугаю. На дварэ ў Арыя самае цікавае гэта тое, што з сцяны цячэ вада. Падыдзе хлопец ці баба, паверне нейкі ключ — вада цячэ. Як яна туды трапіла — невядома. Крыніцы там, ведама, няма. Я не адрываюся ад цудоўнае сцяны. Кожны сеанс выклікае новае захапленне.

Аднак Менск мае і свае хібы. У Арыя трэба сядзець на возе і вартаваць, каб тутэйшыя паны не ўкралі гунькі з воза ці хамуты з кабылы, а сядзець абрыдла, а ісці нельга, бо трэба вартаваць, і страшна, бо заблудзіш. А паветра ў Менску паскуднае — смярдзіць, скрозь гоман такі, што ў вушах звініць, гарачыня такая, якой у нас ніколі не бывае. Хай ён згарыць, гэты Менск. Скарэй дамоў, тым больш што цяпер проста распірае, каб расказаць усім, што я быў у Менску і шмат што бачыў. Чалавек падобен да радыё, якое мусіць увесь час перадаваць навіны, інакш яго жыццё траціць сэнс.

Паступаць у школу еду з Нінаю. Едзем машынаю — поездам. Гэта мой першы падарож — поездам. Перад ад'ездам мне быў прачытан курс далікатных паводзін у Менску. На падлогу пляваць нельга, насіць у кішэні заўсёды хустачку, якою і ўціраць нос, а не рукою. Калі цябе чым частуюць, то не ламайся, як у нас цёткі на вяселлі, але еш, а з'еўшы, кажы «спасибо».

Калі дойдзеш да верху дасканаласці, то трэба будзе гаварыць «благодару», але на цяперашні час гэтае слова занадта складана. Гаварыць, бясспрэчна, трэба толькі па-руску, інакш усе будзь лічыць мужыком.

Але адзнакі мужычага паходжання ёсць не толькі ўнутраныя, але і знадворныя. Хлопцы менскіх паноў майго ўзросту носяць штаны кароткія да кален, а больш старэйшыя — доўгія навыпуск. Абуты ў бліскучыя чаравікі. Я звычайна хадзіў у ботах, чаравікі цяпер сшылі, але як далёка ім было да бліскучых чаравікаў менскіх хлопцаў. Штаны кароткія ў мяне былі за ўсё

жыццё адны, але яны даўно знасіліся, і цяпер, каб падагнаць сябе пад пана, мне іх склалі амаль удвая, каб былі кароткія. Усё ж на менскага паніча я быў мала падобен, што цалкам сумленна адбіў фатограф.

...Мы з Нінай дома ўжо знанія работнікі. Час мы прывыклі шанаваць, як дарослыя. Прыехаўшы ў Менск, проста з вакзала ідзем да фатографа, і мяне фатаграфуюць, каб прыкласці картачку да «прошэння». З фатаграфіі глядзіць хлапчук з вялікімі вушамі. Галава нячэсаная, доўгія валасы тырчаць ва ўсе бакі. З-пад каўняра верхняй сацінавай рубашкі глядзіць каўнер другое, кужэльнае. Гэту фатаграфію прынялі ў школу, пэўна, толькі таму, што была рэвалюцыя.

З Нінай мы зайшлі ў школу, каб падаць дакументы. Школа змяшчалася ў гмаху вышынёю ледзьве не ў чатыры паверхі, усе вакольнія домікі былі дробныя. Гэта была школа каля Віленскага базара. Па шыкоўных сходах і па карыдорах хадзілі настаўнікі ў сініх сурдутах з кантамі. На шапках было па некалькі цэшак, наш самахвалавіцкі настаўнік тут быў бы нічога няварты.

Падаўшы заяву, пайшлі да Нініных гаспадароў, якія жылі за Віленскім вакзалам. Тут убачыў яшчэ адзін цуд — лёгкі высокі мост, а ўнізе ходзяць паязды і паравікі. Можна колькі хочаш стаяць і глядзець, але Ніна кліча далей, ды і агульны тон нашае сям'і не дазваляе паказваць, што чым-небудзь здзіўлен, захоплен. Глядзі на ўсё раўнадушна, хоць у самога душа круціцца.

Кватэра Нініна мне абсалютна не падабалася. Дворык маленькі, без травінкі. Пабегаць няма дзе. Легчы няма дзе. За бетоннымі плотам — станцыя, дзе процьма машын. Машыны ўвесь час гукаюць, спакою няма. Паветра, як скрозь у Менску, смярдзючае. Вулачка вузкая, а за ёю — насып. За гэтую гарою ізноў рэйкі. Па насыпе і жалезнай дарозе ходзяць кучы расколаў, у якіх няма другой работы, як толькі кідаць у мяне каменнямі, а сышоўшыся бліжэй — біцца. Пры гэтым яны зусім не трымаюцца рыцарскіх правіл, пра якія я чытаў у кніжцы. Яны кідаюцца на мяне аднаго ўсёю грамадою. Цяжкае жыццё для

мяне падрыхтавана. Добра, што прадбачыцца сумеснае жыццё з братам. Удвох куды смялей. Хата, дзе жыла Ніна, малая, ды яшчэ разгароджаная на некалькі маленькіх пакояў, такіх ужо маленькіх, што я, маленькі хлопец, адчуваю там фізічную цеснату. Наогул, у Менску ўсё спіснута. Прасторы няма нідзе.

Памятаючы інструкцыі, я не плюю на падлогу, выцягаю, калі трэба, з кішэні хустку, але ўнікнуць бяды усё роўна нельга. Калі селі абедать, я геройскі ем нейкі крупнік, хоць ён страшэнна нясмачны, за крупнікам ідзе бульба, а за бульбай яшчэ нешта, што завецца пірог. У нас пірагом звалася булка. Я чуў, што ў Менску завуць пірагом такую булку, у сярэдзіну якое кладуць што-небудзь: яблыкі і мяса. Гэты пірог быў з капустаю і моркваю. Я ніколі не еў печанае морквы і цяпер пабаяўся ўзяць з морквай, але і з капустай вышла мала лепш. Адно толькі я адкусіў і разжаваў кавалак пірага, як пачуў, што праглынуць не змагу, нягледзячы на ўсе высілкі. Ліха ж на яго, на той пірог. Якое паскудства ядуць далікатныя менскія паны. А яшчэ кажуць, пірагі бываюць з салам. Уяўляю, што там такое. Я сядзеў і гарэў ад сорама, пірог у роце, пірог у руцэ. Трэба есці, а есці нельга!

Паціху шапчу пра бяду Ніне. Яна тут свой чалавек. Ані не засаромеўшыся, Ніна кажа мне: «Кладзі пірог на стол, а з рота ціха выймай». Я думаў, што мне пасля такога скандала нельга ўжо будзе жыць у Менску, аднак абышлося ціха. Пашана да Ніны ў мяне вырастае. На другі дзень сястра Ліза прабавала пачаставаць мяне нечым падобным да сырога мяса, нарэзанага круглымі чырвонымі кавалкамі. Гэта нешта звалася памідоры, іх пасыпалі перцам, соллю і елі. Я, навучаны, асцерагаўся ўсяго незнаёмага, хоць кодэкс далікатнасці і гаварыў, што трэба есці ўсё, чым частуюць. З'ясі тут, калі ў нас казалі, нібы паны робяць пірагі з смаўжоў і ядуць жаб!

Адна толькі і была пацеха, што недзе я дастаў журнал, у якім было надрукавана дзіўнае апавяданне вершамі пра кракадзіла, які прылятаў у Петраград. Я не любіў вершаў, але гэтыя звонкія вершы вабілі мяне і проста самі ўкладаліся ў голаў. Чытаў пра кракадзіла з захапленнем не меншым, чым пра Рабінзона.

Назаўтра ізноў машынаю паехалі дамоў. Што я цалкам падрыхтаван да паступлення ў школу, быў упэўнен і я сам, і ўсе ў нас дома. Гэта была ўжо традыцыя. Усе вучыліся добра, і за добрыя поспехі звычайна вызваляліся ад платы за вучэнне. Ніна ішла першаю ў класе. Аднак зусім нечакана адбыўся крах. Скора трэба было ехаць на экзамен. Экзамены былі па арытметрыцы, рускай мове і закону Божаю.

Гэты раз я еду з Нінай і Жэнем. Мы разам з Жэнем канчалі ў Самахвалавічах, а зараз разам будзем паступаць у рэальнае вучылішча. Ужо пачатак паездкі быў няўдалы, прынамсі, зрабіў няўдалае ўражанне. Мы з Нінаю бралі білеты і клікалі Жэню, каб ён таксама ўзяў. Але Жэня выцягнуў з кішэні білет і паказаў, што ён ужо мае. Дарогаю кантроль, правяраючы білеты, узяў Жэнеў і пачаў нешта бурчэць. У Жэні быў білет, на якім ён ездзіў мінулы раз, і паколькі яго не адабралі, то Жэня і лічыў, што па ім можна ездзіць, пакуль не адбяруць. Я трымаўся такога самага погляду, але начальства ў асобе кандуктара глядзела інакш і хацела штрафваць Жэню. Мы ўмлелі. Надыходзіла самае страшнае — трата грошай. Але кандуктар, пабурчэўшы, пайшоў. Мы ўсе ледзьве не пакляліся яму, што заўсёды ўсе будзем браць новыя білеты, але скоро, асвойтаўшыся, ёмка навучыліся ездзіць «зайцамі», уцякаючы з вагона, калі заходзіў кандуктар, а адзін раз, ужо пры немцах, напісалі самі сабе пропуск («ausweis») і распісаліся за дырэктара школы, але гэта яшчэ будучыня.

У грудзях моцна білася сэрца, калі ішлі на экзамен. Каля школы было ўсё так, як апісвала Ніна. Усе скрозь былі менскія хлопчыкі з паноў, якія прышлі з маткамі. Яны адчувалі сябе, як дома. Скора знаёміліся, хадзілі на рынак, куплялі яблыкі і сланечнік. Мы ціснуліся ўбок. Адзін нейкі трэцякласнік палез па рагу дома на балкон, а ўзлезшы туды, зняў сваю форменную шапку і тэатральна раскланяўся.

Калі прышла пара экзаменавацца, нас паклікалі ў школу. Першы раз я ішоў па такім шыкарным будынку, і ах як хацелася застацца тут, каб вучыцца!

Першы экзамен быў па арытметрыцы. Далі рашаць задачу. Задача была лёгкая, я скоро рашыў яе, і ў мяне выйшла 92, але

напісана было брудна, і я вырашыў перапісаць. Побач рашаў Жэня, у якога выйшаў такі ж адказ. За дзвярыма стаяў гул. Цэлы натоўп сваякоў хваляваўся, пэўна, больш, чым вучні. Перш чым мы кончылі перапісваць, некаторыя ўжо рашылі задачу і выйшлі, а калі я кончыў, праз дзверы пачалі гучна крычаць «восемдзсят пяць, восемдзсят пяць!». Пасля адчыніліся дзверы і ў клас усунулі вялікі кавалак кардону з вялікай лічбай 85. Гэта разыходзілася з маёю лічбай, але я не звярнуў увагі, падаю сваю задачу і пайшоў.

— Ну, што было? — спыталі ў нас, калі мы прыйшлі.

— Нічога, задачу рашалі.

— Рашылі?

— Рашылі!

— Правільна рашылі?

Хто ж яго ведаў, правільна ці не? Цяпер ужо зусім не было ўпэўненасці. Я прабаваў пераглядзець задачу, і ў мяне на душы рабілася кепска. Пэўна, павінна быць не 92, а 85, і як гэта я нарабіў? Чаму не рашыў нанова?

Сон быў кепскі. З усіх бакоў світалі паравікі, сніліся лічбы, задачы, басейны, з якіх усё пераліваецца вада, ці пешаходы, з якіх адзін выйшаў на гадзіну раней за другога. Не любіў я гэтую атрутную навуку ў Самахвалавічах. Агіду, пэўна, увагнаў настаўнік.

Калі мы на другі дзень прыйшлі ў школу і селі за парты, каб экзаменавацца па закону Божаю, у клас увайшоў настаўнік з аркушам паперы і сказаў:

— Зараз я прачытаю спіс тых, хто за арытметрыку мае «единицу», а хто мае «единицу», той можа ісці дамоў — ён праваліўся.

Усе напружыліся, у цішы настаўнік пачаў выклікаць:

— Аранович получил единицу. Может идти домой.

Мой сусед, яўрэйскі чысценькі хлопчык, які толькі што давеў мне, што і я, і тыя, у каго адказ быў 85, памыліліся, устаў, збялеўшы, пашукаў у парце шапку і паціху выйшаў.

У мяне ўпала сэрца, зараз і мяне... Але хлопцаў з «единицами» аказалася шмат. У класе рабілася ўсё менш і менш, і я думаў, што застануся, але раптам настаўнік, назваўшы маё

прозвішча, сказаў, што я таксама маю «единицу», таму магу ісці дамоў. Мне адразу стала горача. На ілбе выступіў пот. Ах, як было сорамна. Праімчалася думка, як будуць кпіць дома хлопцы, што не паступіў, як гэта будзе, што я адзіны з сям'і аказаўся няздольны вучыцца. Сорам, страшны сорам. Здавалася, што зараз усе тут загалёкаюць, закрычаць: «Пайшоў з школы». На вуліцы азіраўся, ці не ведаюць людзі, ці не смяюцца, што я маю «единицу».

Праклятая лічба, ніколі да таго я не меў яе. Шкада было і разбітых мараў пра бліскучыя гузікі рэаліста.

Кепска!

Але зараз трэба было схаваць пазор ад менскіх людзей, і мы згаварыліся з Жэнем нічога не казаць, а ехаць адразу дамоў.

— Ну што, здалі? — запыталі ў нас.

— Здалі.

— Прынялі?

— Не ведаем!

— Калі ж вам скажуць?

— Скора, казалі, вывесяць спіскі, а зараз трэба ехаць дамоў. Ідзем на вакзал і бяром з сабою польты.

— На што ж вы бераце польты? Зараз цёпла!

Мы чырванелі і мармыталі, што ў паліце лепш. Там далёка ісці дадому.

Едзем. На душы цяжка, гідка. Проста не хочацца ехаць дадому, дзе пэўна будуць смяяцца.

Але дома спатыкалі лепш.

— Ну, паступіў? — спыталі ў мяне, калі я ў сваім парадным уборы ўвайшоў у хату.

Я нічога не сказаў, сеў на лаву каля стала і заплакаў. Уся крыўда, якая набралася за мінулыя дні, вылівалася зараз слязьмі.

З мяне ніхто не кпіў, не сварыўся. Наадварот, мяне падбадзёрылі, казалі, што не ва ўсе школы скончылі набор і можна будзе паступаць яшчэ, але трэба зараз вучыцца, ліха яго бярэ з гэтым рэальным вучылішчам. Будзем у другім.

Гэта была першая сур'ёзная неўдача ў маім жыцці. Яна прымусіла глядзець на рэчы больш стала. Каб я не праваліў і адзеў

бліскучыя гузікі, я б ужо пачаў глядзець на сябе як на высокую істоту.

Праз чатыры гады я ўсё ж паступіў у тое рэальнае вучылішча, калі яно было сямігодкаю, але жыло яшчэ традыцыямі р[эальнага], і якое ж яно агіднае для мяне сталася. Я ледзьве збег адтуль, атупеўшы і здзічэўшы ў ім. Я і цяпер яшчэ рад, што некалі маленькім хлопчыкам праваліўся на экзамене і не папаў у тую школу.

У Менску, ведама, скоро даведаліся, чаму гэта мы паехалі, узяўшы паліто. Парагатаўшы, пачалі пытаць, дзе ёсць яшчэ набор, і скоро параілі паступаць у чыгуначную гімназію, дзе перавага была для дзяцей чыгуначнікаў. Але ўрэшце мы падалі заяву ў Выш[эйшую] пач[атковую] школу, якая змяшчалася ў будынку духоўнае школы на пляцы Волі. Гэты раз я трымаўся ўжо не так пэўна. Публіка, паступаўшая туды, было больш шэрая, чым у р[эальным] вучылішчы. Экзамены здаў добра, Жэня таксама, і мы былі залічаны вучнямі Другое менскае выш[эйшае] пачатк[овае] школы.

Пачалося жыццё ў Менску. Было шкада, што нельга хадзіць з бліскучымі гузікамі, што няма шапкі з жоўтымі кантамі. Форма выш[эйшых] пач[атковых] вучылішчаў была зусім не бліскучая. Але ўжо стаўшы такімі, трэба было трымацца свайго, і мы, ходзячы грамадою, гатовы былі кпіць, а часам і пабіцца з вучнямі іншых школ. Шкада, ведама, было формы, але ўжо трэба было трымацца свайго. А тут яшчэ, як на бяду, суседскія хлопцы Матусевічы таксама пайшлі вучыцца і паступілі якраз у рэальнае вучылішча. Гэта ўжо была поўная абраза, бо найлепш за ўсіх вучыцца павінны былі мы, Улашчыкі. Гэта было няпісанае і нясказанае правіла, але моцнае. Праўда, паступілі яны праз год.

У нас склад вучнёўскі быў больш шэры, чым у рэальным, але ўсё ж вясковых было мала, а самахвалавіцкіх зусім не было відаць. Я ўздыхнуў лягчэй. Швэдам мяне ніхто не зваў, але, напалоханы сваёю мянушкай, якая нібы ўелася ў мяне, я доўга яшчэ баяўся, каб мяне не назвалі так. Адзін раз гэта боязь вырасла ў рэчаістасць. Ідучы з школы дамоў, на ціхай базарнай

вуліцы я спаткаў кучу хлопцаў у форме гімназістаў, якія ішлі з крыкам і рогатам. Сярод іх быў і той хлопчык, якога я некалі ў Самахвалавічах прыняў за свайго прыяцеля Лёню. Там ён выдзяляўся сярод лапцей і падзёртых ватовак, а тут быў, як усе. Ubачыўшы мяне, ён закрычаў: «Хлопцы, я яго знаю. Гэта Швэд з Самахвалавіч».

Мяне ахапіла шаленства. Як, тут у Менску мяне ізноў будуць зводзіць з свету гэтую клічкаю? Я гатоў быў біцца з усёю кучаю, хоць наогул чуў сябе не надта ёмка ў незнаёмым горадзе, дзе быў для ўсіх чужы, ды і наогул біцца быў невялікі ахвотнік. Мы стаялі побач з праціўнікам, і я з усяе сілы піхнуў яго ў грудзі. Выпад быў зроблен ёмка. Хлопчык ад майго кулака падаўся ўзад на плот, а якраз у плоце была дзірка, і ён праваліўся ў дзірку так, што былі відаць толькі ногі. Прыяцель яго зарагаталі. «Хлопцы, дайце яму», — закрычаў той, чырвоны ад злосці, увесь перапэцканы, вылазячы з шчыліны, а сам не адважваўся кінуцца ў бой. Але з грамады знайшоўся толькі адзін забіяка з упартымі шэрымі вачыма, які кінуўся на мяне. Мы разы два стукнулі адзін другога і разышліся. Я быў мірнага нораву чалавек, а той, пэўна, лічыў, што за чужы інтарэс няварта надта старацца. Рэшта грамады раіла ўступіць са мною ў бой самому пакрыўджанаму, але той асцерагаўся.

Ужо некалькі раз у жыцці мяне дзівілі паводзіны людзей. Часта адзін кідаецца да другога з такім крыкам, енкам, што, здаецца, проста разарве, і сапраўды разрывае, калі другі спалохаецца і кінецца ўцякаць. Але калі праціўнік не ўцякае, а спакойна суне пару раз кулаком пад мікіткі ці ў зубы, то ваяўнічы чалавек адразу суцішыцца. Больш, ён пачынае гаварыць у такім тоне, нібы нічога не было, і робіцца нават прыяцелем. Гаворыць спакойна, старанна абыходзячы нядаўні непрыемны выпадак.

У далейшым жыцці я заўважыў, што ў Менску людзі, пачынаючы ад малых хлопцаў на вуліцы да старых, знаходзяцца між сабой нібы ў стане бесперапыннае барацьбы, вайны. Спаткаўшыся адзін з другім, хочучь чым-небудзь пакрыўдзіць адзін другога, кінуць камнем, зляяць, зрабіць хоць малую крыўду ці проста

паказаць, што ён лепшы: дужэйшы, разумнейшы, харашэйшы. У нас дома такое вайны нібы не было. Чуткі пра Менск нібы апраўдваліся: сапраўды ў Менску жывуць гультаі, сапраўды спяць позна, а ўдзень нічога не робяць, сапраўды, ад няма чаго рабіць мыюць кожную суботу ў хаце падлогу.

Узаемаадносіны паміж членамі сям'і, дзе жылі мы з Нінаю, мяне ўразілі ў самую душу. Іх погляды на жыццё не мелі нічога агульнага з тым кодэксам, які быў усвоены намі з дня нараджэння.

Мы жылі ў сям'і слесара. У іх была дачка, крыху старэйшая за мяне. Паводзіны гэтае дзевачкі выклікалі ў мяне глыбокае абурэнне. Яна вучылася ў гімназіі і лічыла, што гэтым робіць ласку сваім бацькам. Апроч гімназіі яе не павінны былі непакіць ніякаю работаю. З бацькамі яна была на «ты», тым часам калі ў нас назваць бацьку ці маму на «ты» азначала амаль тое ж самае, што падняць на іх руку. Гэта быў грэх. Гэта была для бацькоў страшная абраза. А тут гэта лічылі нармальным, і ніхто не крыўдзіўся, ніхто не абражаўся. Дачка мусіла набіваць бацьку папяроскі табакаю, і за гэта ёй належала пенсія ў 5 рублёў, якую яна вельмі акуратна спаганяла з бацькі. Калі я, здзіўлены, сказаў ёй, што як гэта можна з бацькі трэбаваць за такое глупства аплату, яна накрычала на мяне і сказала: «Яму ж за работу ў дэпо плоцяць, а чаму ж ён мне не будзе плаціць?»

Для нас дома набіць табак у гільзы была не работа, а асалода, і нікому з нас не прыходзіла ў голаў вымагаць за сваю работу ад бацькоў грошы. Гэта было б дзіка, ненатуральна.

Другі раз я бачыў, што тая ж дзевачка, узяўшы нож, старанна рэжа знізу моцную цвёрдую падэшву ў сваім чаравіку.

— Што ты робіш?

— Ды вось старыя чаравікі доўга не рвуцца. Нашу-нашу, а яны ўсё цэлыя. А пакуль гэтыя не падзяруцца, новых не купяць!

Ізноў новы погляд, зусім немагчымы ў Віцкаўшчыне.

У гаспадыні, на наш погляд, работы не было ніякае. Ну сапраўды, што гэта за работа: прыбраць маленькую хату, зварыць есці на 5 чалавек, схадзіць на рынак і купіць яды. Аднак

гаспадыня ўвесь час бурчэла, што ў яе няма аніводнае вольнае хвілінкі, што дыхнуць няма часу, па ваду пасылала гаспадара, або часам хадзілі і мы. Для нас было смешна зваць цяжкай работай прынесці пару вёдзер вады.

Наогул, усе ў Менску рабілі зусім мала, але голасна ўсім казалі, проста крычалі, што ў іх работы па горла, што хай яно, такое жыццё, згарыць, калі няма часу дыхнуць, а самі зусім нічога не рабілі. Галасілі пра работу яны значна больш, чым рабілі.

Нават гаспадар, які працаваў 8 гадзін, быў заняты мала. Бо што за работа, на наш погляд, якая канчаецца ў 5 гадзін? Во парабіў бы ты ў майго дзеда ці бацькі ад рана да ночы, ды ўвесь час пад потам.

Маючы шмат вольнага часу, гаспадары і суседзі нічога ўжо не рабілі, нават кніг не чыталі, хаця ў Менску дастаць іх было значна лягчэй, чым у нас.

Часта гаспадар з гаспадыняю сварыліся. Сварыліся голасна, не саромеючыся чужых людзей, а пасля і біцца пачалі. Пашана да менскіх паноў у мяне адразу знізілася, пачалі расці пагардлівыя адносіны, як да гультаёў, людзей нікчэмных, а разам вырасталі варожыя адносіны і да горада. У горадзе я не бачыў нічога прывабнага: на вуліцах пыл і гарачыня ўлетку, паветра смярдзючае ад паравознага дыму. Гул, шум на вуліцах, а пасля яшчэ голад. Прылады гарадскога жыцця, як вечары, шпацыры па пуці, кіно, для мяне былі зусім не істотны. Пяць год у мяне былі ніякія адносіны, пакуль у пару беларускага рэнесансу яны не змяніліся.

Не ўсё, праўда, было кепскае, што бачыў. Так, мой гаспадар з дачкою, пасварыўшыся, скоро мірыліся. Бацька пачынаў расказваць розныя смешныя выпадкі з жыцця. Усё было хораша. Мы рагаталі, весяліліся, як ніколі дома, дзе смех у будны дзень ледзве не быў забаронен дакрэтам.

Праўда, і тут дзівіла лёгкая змена ад гора да смеху, ад сваркі да ласкі. У нас належала сварыцца сур'ёзна і капітальна, не мяшаючы гэта з жартамі.

Народ у Менску жыве прыдзірчывы. Калі ехаў знаёміцца з горадам, то мне ўчыталі правілы далікатнасці, але ж гэта на адзін-

два дні. Такі тэрмін можна выконваць хоць якія правілы, але трымацца іх штодня — гэта выбачце, гэта проста немагчыма.

Пачаць хоць бы з таго, што ў хаце нельга пляваць на падлогу. Чаму гэта нельга? Што станецца, калі я возьму ды плюну? Свет перакруціцца? У нас дома ўсе плявалі на падлогу, колькі хто хацеў, і нічога. І народ у нас жыве больш варты — у гэтым я зараз зусім пэвен. Гэта вынік назіранняў і часткова ўплыў літаратуры, якая сцвярджае, што ў вёсцы лепш, і людзі там лепшыя.

А тут плюнеш на падлогу, праўда, часта мытую, і табе гвалт, бяда. Сварыцца Маруся, гаспадарская дачка. З гэтую, праўда, можна сварыцца, бо пані яна невялікая, але сварыцца і Ніна, якую ўсё ж трэба слухаць, ды ўрэшце, калі галосіць увесь дом, што пляваць нельга, то пэўна нельга, хоць і крыўдна. Дысцыпліна ўбіта ў нас да самых касцей.

Смэркі нельга выціраць рукавом ці рукою, а трэба хустачкаю. Чыстую хустку дае Ніна. Ну, гэта бяда невялікая. Гэта на тое, каб уціраць у хаце, а ў хаце нос уціраеш рэдка.

Трэба чысціць боты. Чаравікаў у мяне такіх, як носяць большасць хлопчыкаў у школе, няма, і я хаджу ў тых самых рыжых ботах, у якіх хадзіў у Самахвалавічах. І вось загад: чысціць іх, каб заўсёды блішчэлі. На гэта мне купляецца каробка ваксы, на вокладцы якой намаляваны негр, які чысціць боты.

У першы дзень перад адыходам у школу я добрасумленна вычысціў боты спераду, а заднікі і абцасы ў рудой гліне. У такім выглядзе мяне спатыкаюць Ніна з Марусяю і смяюцца: «Вот пачысціў дык пачысціў — спераду ззяе, а ззду гразь».

Для мяне самае горшае — гэта калі чытаюць мараль. Мусіш тое, мусіш гэта. Тое можна, а гэта нельга, але кпіны, смех таксама востра задзяюць. Я чырванею, злую, іду, збычыўшыся, і думаю: «Згарыць няхай тая вакса. Не буду ніколі чысціць больш, тады і перад і заднікі будуць аднолькавыя». К таму ж мяне на вуліцы могуць абазваць франтам ці яшчэ горш францікам.

Свой заповіт я выконваю, колькі мне ні талкуюць, што трэба чысціць, я не чышчу — хоць ніхто дапякаць не можа, што я франт. Праз некаторы час усім абрыдла глядзець на мае боты

і дапякаць. Калі ўзімку была генеральная чыстка кватэры, то з-пад ложка вымялі банку, у якой вакса стала з чорнае злёнаю. Падняўся рогат. Банку насілі па хаце і паказвалі ўсім, а пасля выкінулі на двор. Я ў гэтай барацьбе адужаў і хадзіў у нячышчаных ботах год 5-6.

Трэба, каб рукі былі чыстыя, а пад пазногцямі не павінна быць чорна. Мыць рукі, ведама, трэба. Гэта віцкаўскі звычай, але як зрабіць, каб яны былі чыстыя, а тым больш каб пад пазногцямі не было гразі, гэта я не ведаю. Я жыву віцкаўскімі правіламі. Там рукі ад работы чорныя і грубыя. Іх адмыць нельга, нават калі доўга парыць у гарачай вадзе і церці пензаю, то ўсё роўна рукі зусім чыстымі не бываюць. Дык рукі адмываюць зусім начыста перад вялікім святам — Вялікаднем, Янам, а не кожны дзень. Гэта ж проста немагчыма глядзець, каб увесь час былі чыстыя рукі. Ізноў ідзе валтузня, але я ўжо напрактыкаваўся, як трэба рабіць, каб не зрабіць таго, што вымагаюць. Трэба з усім згаджацца, а самому не рабіць. Урэшце таму, хто вымагае, абрыдне, і ён кіне. Я так і раблю.

Я дзіўлюся на менскіх людзей, што яны, маючы шмат вольнага часу, так мала чытаюць. Мяне кнігі, чытанне цалкам захапілі. Я з прагаю кідаюся на ўсякую кнігу, гатоў чытаць увесь дзень, дома ў нас чыталі кнігі ў кароткія перапынкі між работаю. Ёсць паўгадзіны вольнай — Паўлік ці бацька засынаюць абавязкова з кнігай ў руках. А тут не.

РЭВАЛЮЦЫЯ

Расія — імперыя. На чале імперыі стаіць цар. Цар для нас нешта абстрактнае, хоць я ўжо бачыў людзей, якія бачылі цара. У школе ў нас вісіць партрэт цара і царыцы. Падручнікі па гісторыі, нашы агульныя падручнікі сцвярджаюць, што мы ўсе рускія, што Руская імперыя — самая магутная ў свеце, і гэта ўсё зрабілі рускія таму, што на чале стаіць рускі белы цар. Пра такі свет, дзе няма цара, я не чуў, а што Расія можа быць без цара, гэта мне не прыходзіла ў голаў. Мне было 10 год, але былі вакол мяне людзі, якім было больш, і гэтыя людзі думалі прыблізна таксама, як і я.

Аднак у пачатку 1917 г. здарылася такое, што ўсе ранейшыя тэорыі перакруціліся. Адночы ўвечары да нашых гаспадароў увайшоў высокі прыгожы салдат, які сказаў: «У Расіі няма цара! Цара скінулі». І сказаў новае незнаёмае слова «рэвалюцыя». У першыя дні рэвалюцыі, дарэчы, гэта слова ў нас ужывалася надта рэдка, больш папулярным было «свабода». Салдат быў апрануты не так, як звычайныя салдаты — шынель, штаны, рубашка, шапка. Усё на ім было лепшае, прыгажэйшае, сядзела ёмка. Гэта быў гвардзеец. Прыехаўшы, ён меў на шапцы прыгожую вялікую гвязду, якую, ад'язджаючы праз некалькі дзён, зняў. Салдат выцягнуў з кішэні газету «Русское слово»²⁰ і сказаў, што за яе ў Менску плацілі па рублю, калі надта пачалі рваць з рук. Усе ахнулі. Гэта, здаецца, больш уразіла, чым самая рэвалюцыя.

У нас быў свой чалавек, які добра разбіраўся ў палітыцы, — другі сын гаспадара, цяпер артылерыйскі унцер, а ў мінулым стражнік у Лагойску. Пачалі чытаць газету. Усе сцішыліся і слухалі, як ішлі падзеі ў Петраградзе, як складаўся новы Часовы ўрад. Адносіны да ўсяго гэтага былі невыразныя. «Як жа гэта будзе зараз без цара?» — рэзюміравала ўрэшце старая гаспадыня. Яна, пэўна, асцерагалася, ці ўзыхне заўтра сонца, калі цара скінулі.

У школе пасля перапынку ў клас увайшоў наш новы малады настаўнік, а за ім нейкі незнаёмы сярэдніх год чалавек у зялёным, нібы вайсковым, фрэнчы, але ўсё іншае на ім было цывільнае. Мы ўсталі. Настаўнік сказаў, што зараз гаварыць з намі будзе гэты вось чалавек. Мы сцішыліся, і чалавек пачаў нам гаварыць пра свабоду.

Шмат сказаў ён новага для нас, шмат было і незразумелага. Чалавек казаў, што цар — не такі ўжо дабрадзеі, як пра яго пішуць у нашых кнігах. Пішуць пра яго толькі добрае, бо кепскае пісаць нельга, бо хто хацеў казаць ці пісаць кепскае, таго хапалі і саджалі ў каземат. Гэта слова, якое так часта паўтараў незнаёмы чалавек, было зусім незразумелае. Ён казаў, што даўно ўжо ў Расіі прабавалі рэвалюцыянеры скінуць цара, але кожны раз цар быў мацнейшы за іх і саджаў усе ў той жа каземат. Гэта для

нас была зусім навіна. У кнігах мы чыталі, што ўсе людзі любяць цара і прагнуць за яго памерці, а тут на табе. Мы сядзелі, і ў нас набіралася злосць проці цара. Калі аратар скончыў, то ўсе мы былі рэвалюцыянеры, усе настроены проціў цара. Заняткі спыніліся. Зараз жа ў цара і царыцы зніклі вочы. Іх нехта прадраў так ёмка, што яны і не заўважылі. Настрой ва ўсіх узняты. Хацелася бегачь і крычаць: «Свабода, свабода!».

Бежанцам далі маленькія чырвоныя банцікі, якія тыя прыкалолі сабе да грудзей. Яны адразу сталі больш важныя, чым мы, і нам стала зайздросна. Я кінуўся ў краму, каб купіць сабе чырвонае стужкі, але крамы былі зачынены. У мяне шчыміла сэрца. Чаго б ні аддаў, каб мець чырвоны бант, але наваградчане, ведама, не аддавалі сваіх.

Увечары пад гару каля нашае брамы ідзе дзяўчына з школы. Яна дарослая, год 18. Удзень яе ў школе не было, але цяпер на грудзях нясе чырвоны банцік. Дасада — я хацеў перадаць навіну, а яна ўжо з бантам.

Назаўтра з самае раніцы я быў у краме Ханкі, купіў чырвонай лычкі і панёсся ў школу, хаця да заняткаў было яшчэ далёка. «Ты думаеш, толькі ты свабодны, толькі ты?!» — закрычаў я, убачыўшы першага наваградчаніна, які бег у школу. Твар у мяне гарэў. Хацелася паказаць бант усім людзям.

Па сутнасці, у нас змен няма. Усё ідзе, як і раней. Толькі знялі партрэты цара і царыцы, а пасля наш настаўнік перастаў біцца і вадзіць нас у цэркаў. Гэта здарылася неяк няпрыкметна. Ніякіх дакрэтаў не было, ды, пэўна, ужо ў той час сістэматычнае біццё не было скрозь пашырана ў такой меры, як у нас, і настаўнік уразумеў і без дэкрэта, што мардабойства мінула.

Як перажываліся першыя дні рэвалюцыі ўдома, не ведаю, але ў Менску, чуў, шмат жанчын плакалі, адчуваючы тое, што завецца «растерянность», але пасля суцішыліся: не да цара тут, калі хлеб так даражае, а цукру і газы зусім няма.

Свабоду ў нас некаторыя ўразумелі, ведаю, надта своеасабліва — як такое становішча, калі можна рабіць, што хочаш. Выпадак: Манька Рыжэўская едзе ў павозцы сцежкаю. Ёй трэба пераехаць на другую дарогу, але аб'язджаць дарогаю далёка,

яна паварочвае адразу і едзе праз жыта, якое ўжо спее. Раней ёй гэта ніколі б у голаў не прышло, але зараз — свабода. Гаспадар, убачыўшы такі крымінал, бяжыць і крычыць: «Куды ты едзеш, каб на табе на тым свеце чэрці ездзілі, каб цябе халера забрала!» Манька пакрыўдзілася: «Чаго ты дзярэшся, старая пачвара! Каб табе дух заняло! Што гэта табе старыя парадкі? Цяпер свабода!» І едзе далей.

І так скрозь... Зараз свабода. Але, што ёсць свабода, ніхто толкам не ведае. Што цяпер можна і чаго нельга — невядома. Людзі не ведаюць, як што будзе, але ўпэўнены, што калі можна сабраць грошы, то іх трэба збіраць. А збіраць зараз ой як можна. Цэны на ўсё растуць. Раней трэба было прыехаць у Менск на базар і чакаць, пакуль падыдуць менскія паны купіць сёе-тое, а зараз спатыкаюць на вуліцы, рвуць, плоцяць многа. У віцкаўцаў пухнуць кішэні ад грошай. На кніжках рахункі ўсё растуць. Хто хавае дома, хто здае ў банк. Жыццё ідзе сваім парадкам.

Раней у нас ніхто не чуў пра партыі, а зараз на свеце іх колькі хочаш. Кожны можа абраць сабе тую, якая больш даспадобы. Часам у адной сям’і бацька належыць да аднае партыі, маці — да другой. Хоць, ведама, у партыйных справах, у тонкасцях ніхто не разбіраўся. Больш за ўсё баяліся старыя тых партый, якія адмаўлялі ўласнасць і Бога. Ну там цар скруціўся, дык чорт яго бяры, але без Бога зусім нельга. Тады ж чалавек можа рабіць, што захоча, раз яму на тым свеце не пагражае пекла, то і баяцца няма чаго, — рабі, што хочаш.

К лету часцей і часцей успамінаюць бальшавікоў. Хто яны такія — невядома. У нас у Віцкаўшчыне ёсць свой бальшавік — Міхась Шашкаловіч. Ён быў у салдатах разам з сынам былога віцкаўскага папа, які быў ахвіцэрам. Гэты ахвіцэр неяк так уладзіў Міхася на рабоце, што той прыехаў з тварам, большым за ядро, і асеў дома. У армію ён не ехаў, але часта наведваўся ў воласць, дзе набываў усё больш і больш вагі.

К восені з арміі усё часцей і часцей прыходзілі салдаты, якія назад ужо не ішлі, усё больш з’яўлялася бальшавікоў. Грычына, Сцяцкоўшчына былі цалкам бальшавіцкімі. Цяпер

усе гаварылі, што трэба адабраць зямлю ў паноў і аддаць мужыкам. Віцкаўцы, якія мелі па 30–40 дзесяцін зямлі, таксама спадзяваліся, што ім нарэжуць панскае зямлі. Паноў у нас было нямала, але мужыкоў значна больш. Недалёка ад Віцкаўшчыны так, што ўпіралася поле ў поле, быў толькі адзін малы маёнтак пана Аніхоўскага — Марыполе. Калі б яго падзялілі, то на грычынцаў адных давалося б не больш, як па дзесяціне.

Узімку, ужо пасля Кастрычніковае рэвалюцыі, грычынцы прыйшлі да вываду, што паколькі Віцкаўшчына была панскім маёнткам, які абраблялі іх дзяды і бацькі, то цяпер віцкаўская зямля і Віцкаўшчына наогул належыць ім. Рыхтавалася вайна вялікага Грычына і малой Віцкаўшчыны, але падыход немцаў яе спыніў.

ШКОЛА Ў МЕНСКУ

У школе нічога цікавага няма. У школу хадзіць страшна, бо там б'юцца і вялікія хлопцы, і настаўнік, які лупцуе хоць і не цябе, а твайго суседа, то ўсё роўна непрыемна і страшна.

У школу ўсё ж трэба хадзіць, бо ўсе ходзяць, а некалі, як будзеш вялікім, ад школы будзе нейкая карысць.

Гэта мудрасць ці вынік вучэння ў Самахвалавічах. У Менску змены малыя. У школе таксама нецікава, хоць ужо не так страшна. Тут настаўнікаў шмат, але ніводзін з іх не б'ецца. Тут не завуць цябе «башыбузукам турэцкім», не цягаюць за валасы, але палохаюць двойкамі. Уласне кажучы, двойка ці кол ні ў якое параўнанне не ідзе з тою лупцоўкаю, якую калісь задаваў нам Мархель, але ўсё ж сорамна мець двойкі. Тут асабліва дзейнічае сямейная традыцыя: усе вучыліся добра, Ніна ідзе першаю вучаніцаю, а я каб вучыўся кепска?! Мне, з другога боку, усё тое, што выкладаюць, нуднае. Расейскую мову выкладае нейкі абшлыпаны настаўнік. Для пачатку ён, разбіраючы нейкі прыклад з граматыкі, даводзіць нам, наколькі лепш было да рэвалюцыі, калі быў парадак, і як кепска цяпер пры бязладдзі. У класе прайшло нейкае гурчэнне. Хоць у нас дома не надта скакалі, што зараз цара няма, і я знаходзіўся пад дамовым уплывам, але, аднак, такое адчыненае выступленне проці

рэвалюцыі мне не да густу. А большасць маіх новых сяброў на-строена значна больш рэвалюцыйна. Усе настаўнікам нездаволены. Дысцыпліна кепская. Заняткі нікога не цікавяць. Куды больш цікавей глядзець на сваіх суседзяў. З аднаго боку ў мяне сядзіць брат Жэня, а з другога — нейкі хлопчык з бойкімі вачыма і рассечанаю губою.

«Адамчык Георгій», — выклікае настаўнік першага, і сусед падымаецца. Ён, відаць, добра разбіраецца ў сутнасці справы і, атрымаўшы пахвалу, ідзе на месца. «Белановіч», — кажа настаўнік. Падымаецца другі, маленькі, з спакойнымі рухамі. Ізноў добра адказвае.

На пераменах знаёмімся бліжэй. У нас ёсць і такі хлопец, які можа граць, стукаючы сябе па надутых шчоках і перабіраючы пальцамі па губах. Яго музыка мае вялізны поспех. Граючы на сваім інструменце, устаўляючы руку да рота, ён вабіць да сябе нават і вялікіх хлопцаў з 3 ці 4 клясаў. А гэта ўжо вусатыя хлопцы. Наш музыка Тамаровіч, калі яго раз запытаў настаўнік: «Ты где живёшь?», адказаў: «На Комаровке». Хтось падаў рэпліку: «Камароўскі бычок». Гэта мянушка за ім так і засталася.

Нам па 10-12 год, але амаль усе мы гарачыя палітыкі, падтрымліваем якую-небудзь палітычную партыю. Здаецца, усе шматлікія партыі таго часу знаходзілі ў нас прыхільнікаў. Найбольш было кадзетаў. Бальшавік у класе быў адзін — маленькі Церашчук.

Чым бліжэй справа ішла да рэвалюцыі, тым гарачэй у нас ішлі партыйныя дыскусіі. У класе вісела шмат плакатаў і лозунгаў усіх партый. Усё часцей і часцей успаміналі слова «бальшавік». Што яно такое азначала — з нас ніхто толкам не ведаў, але калі Церашчук вешаў свой лозунг з нумарам спісу, то яго сцягнулі за крысо з парты, і ў класе ледзьве не адбыўся бой. Церашчук усё ж свой нумар вывесіў.

У школе апроч тых дысцыплін, якія праходзіліся ў Самахвалявічах, як расейская мова, арытметыка, геаграфія, праходзяцца новыя, якія выклікаюць цікавасць. Найбольшая зацікаўленасць, пэўна ж, была да замежных моў. Нам імпаніравала тое, што будзем вучыць нямецкую і французскую мовы. Кожны

ўяўляў сабе, што вось ён дома гутарыць па-нямецку, а яго ніхто не разумее. Набываем сабе старыя падручнікі па замежных мовах і пачынаем вучыць незнаёмы альфабэт. Справа таксама не надта цікавая, але ўсё ж лепш, чым вучыць правілы расейскай граматыкі. Тут хоць пахваліцца дома ёсць чым: скажам, прыйшоўшы дамоў, што стол — не стол, а «дэр тыш», а вакно — «дас фэнстэр». Разумејце, з кім маеце справу!

Але наогул у школе нудна, усе навукі нецікавыя. Новыя прыяцелі не падбіраюцца. Некаторыя з іх лічаць сябе важнымі асобамі, настолькі важнымі, што не хочуць абы з кім і гутарыць. Другі ні з кім не гаворыць нармальна. Калі яго кратуюць, то ён неяк рыкае, нібы хоча ўкусіць. Ёсць нібы і харошыя хлопцы, але ўсе яны трымаюцца ізалявана. Некалі, як мяне адсылалі ў Самахвалавічы, мама казала мне: «Ты малы, як хто будзе цябе біць, дык ты ідзі да настаўніка, скажы яму. Настаўнік не павінен даваць цябе ў крыўду». Трэба сказаць, што гэта шырока прымянялася ў Самахвалавічах. Вельмі часта адзін вучань ішоў жаліцца на другога настаўніку, а той, прыйшоўшы ў клас, тузаў хлопца за чуб, а пасля біў па мордзе. Аж цяпер няёмка ўспомніць, як я хадзіў казаць настаўніку, што мяне пакрыўдзіў Радзюк. Радзюк быў высокі дужы хлопец год 17. Ён піхнуў мяне так, што я паляцеў на падлогу, але зрабіў гэта ён ненарокам. Калі я, ушапіўшыся, сказаў: «Вот пайду і скажу пра цябе вучыцелю», то ён спалохаўся і пачаў мяне прасіць, каб я не казаў. І нейкае дзіва. Каб ён не прасіў, то я б і не пайшоў жаліцца, але тут, убачыўшы, што мяне баіцца вялікі дужы хлопец, што ён просіць мяне, мне захацелася, каб ён прасіў яшчэ больш уніжана, а я ўсё ж пайду і скажу. І пайшоў, і сказаў.

Настаўнік прыйшоў, як заўсёды, раўнадушны і спакойны, падышоў да Радзюка, які ўжо скарыўся перад лёсам, і пачаў яго хвастаць. Я глядзеў і думаў: «Так табе і трэба», але ў душы было нядобра. Мне было брыдка і шкада Радзюка. Там на такія даносы адзін на другога глядзелі як на справу нармальную. Нярэдка адзін, ведаючы які-небудзь сакрэт, як, напрыклад, што сусед спісвае задачу, ці чытаючы Евангелле з раўналежным рускім

тэкстам, добра перакладаў славянскі тэкст на расейскую мову, тут жа ўстае і голасна заяўляе настаўніку ці папу пра гэта.

На такога даносчыка тады крыўдаваў пацярпеўшы, сварыўся з даносчыкам, але погляду, што рабіць данос на таварыша брыдка, што грамада вучнёўская можа выступіць проці даносу, такога погляду ў нас не было.

Чытаючы кнігі, я знаёміўся з іншым жыццём. У большасці гэта жыццё было нейкае жудаснае, брыдкае. Надта многа пісалі пра каханне, пра якое мне абрыдла чытаць. Усё апісанае ў кнігах было не падобна да сапраўднага жыцця, але скрозь, аднак, праводзіўся погляд, што данасіць на свайго прыяцеля, асабліва ў школе, нельга. Брыдка. Таварышы мусяць жыць дружна, спаяна. Можна між сабою біцца, сварыцца, але казаць пра гэта настаўніку нельга. Нават словы новыя ў мяне было вычтаны: «фіскал» або «ябеда».

Мне такія погляды падабаюцца. Я думаў, што ў школе ў нас будзе так, як апісана ў раманах Станюковіча, і хоць нічога падобнага не было, нагаворваць настаўніку ні на кога не хадзіў.

Калі адзін раз Тамаровіч, бегучы з мокраю анучаю, хвасянуў ёю мяне па твары, то я стукнуў яму ў спіну кулаком і крыкнуў: «Я на цябе інспектару пажалуюся». Аднак жа жалавацца не пайшоў. Не хацелася адчуваць сябе «ябедаю».

З Менска ездзіць дамоў кожнае свята нельга — далёка, але, ведама, хочацца паказацца дома, бо ў мяне на шапцы ўсё ж прыкручана цэшка, або звёздчка па-віцкаўску, гвезда па-простаму.

Калі з'яўляюся дамоў з такім дробным здабыткам, як цэшка В[ышэйшага] п[ачатковага] вучылішча, то і эффект, адпаведна, выходзіць малы. Хіба ж параўнаць яго з тым эфектам, які б быў, каб я паступіў у рэальнае. Эх! Мяне яшчэ грызе нуда. Першая сур'ёзная жыццёвая няўдача.

Ездзіць дамоў трэба або на кані, або машынаю. Машынаю, ведама, лепш. Я цяпер ужо вучань менскай школы, а на кані ездзяць людзі простыя. Ды машынаю і скарэй, і цікавей. Глядзім у вакно, як ляцяць ваколцы Менска, пасля палі, лясы. Вунь на ўзгорку відаць касцёл Ваўчковіцкі, а скура і Фаніпаль.

Але не заўсёды ездзіць добра і машынаю, вярней, заўсёды нядобра, бо білет дастаць цяжка, людзей, пераважна салдат, налазіць поўныя вагоны, так што нельга прадыхнуць.

Адзін раз, калі мы з Жэнем ніяк не маглі ўбіцца ў пасажырскія вагоны пезда, у канцы таго ж пезда ўбачылі прычэпленыя пару вагонаў таварных, у якіх сядзела толькі некалькі чалавек. Мы людзі нягордыя, залезлі ў тыя вагоны і спакойна чакаем адпраўкі. Каля пасажырскіх — лямант, лаянка, а нам добра. Вось свіснуў паравік, вось едзем. Але чамусь і не едзем?! Уперадзе грукае, а мы не рухаемся. Выглядаем з дзвярэй і бачым, што пасажырскія вагоны пайшлі, а нашы засталіся на станцыі. Вот табе і на! Вот і спакойны вагон! Збянтэжаныя, ідзем дамоў. З нас доўга смяюцца.

НЕМЦЫ, БАЛЬШАВІКІ І ПАЛЯКІ

Вайны ўжо няма. Нямецкія самалёты не пралятаюць, на захадзе не бухаюць гарматы. Армія ідзе з фронту дамоў. На вуліцах скрозь шмат узброеных і бяззбройных салдат, якія крычаць невядомыя словы: «Мир без аннексій», «Контрибуция». У ахвіцэраў зрываюць на вуліцах пагоны. Пра гэтыя пагоны ідзе столькі гутаркі, нібы рэвалюцыя зроблена толькі на тое, каб знішчыць пагоны. Армія ідзе з фронту пехатою, едзе ў паяздах, на конях. Цяперашняе адступленне арміі зусім не падобна на адыход 1915 г. Тады ўсё нішчылася, у людзей усё адбіралі, цяпер наадварот — людзі нажываюцца ад адступаючай арміі. Салдаты едуць на фурманках, санях, а на іх цукар, мука, матэрыі, валенкі, вопратка, і ўсё гэта прадаюць, і прадаюць танна. А грошай зараз у віцкаўцаў колькі хочаш, купляць ёсць за што, ну і купляюць. Коні ідуць зусім за нішто, а зброя — дарма. Яна валяецца на ўсіх дарогах, і, пэўна, у рэдкай хаце няма вінтовак, наганаў.

На вёсках скрозь свята. Хлопцы і мужчыны прыйшлі з вайны, хоць вайна і не кончана. Прывезлі дабро. Зараз будуць дзяліць панскае дабро. Жыццё пачынаецца такое, якім вёска не жыла ніколі. І вёска бушуе.

Нашы хлопцы Паўлік і Косцік навааяваліся да адказу і цяпер прыехалі дамоў. Паўлік у 1917 г. ужо не прагнуў на фронт,

а сядзеў недзе ў тыле. Косцік не прывёз зусім нічога, а Паўлік прыцягнуў мех кніг. На гэты тавар попыт быў надзвычай малы.

Ваня недзе знік. Пра яго доўга зусім нічога не чулі, непакоіліся, і ўжо летам, калі мінула з год пасля апошняга лета, калі ў нас былі немцы, ад яго прыйшла паштоўка: «Лазарет, кормят хорошо. Гановер». Былі рады, што жыву, доўга талкавалі пра гэту паштоўку. Значыцца, Ваня ў немцаў у палоне і яшчэ, відаць, добра пагаладаваў, калі піша, што зараз кормяць. Ён тады ледзьве застаўся жывы ў немцаў. Ад голаду не мог хадзіць.

Адзін раз увосені, ідучы ў школу, я ўбачыў пад дзвярыма дому, які выходзіць на цяперашні сквер з помнікам Лібкнехту, сцяг з подпісам: «Минский совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов».

Калі ішло галасаванне ў воласці, то велізарнейшая большасць сялян падавалі галасы за бальшавікоў. За іншыя партыі галасавалі надта рэдка. Большасць віцкаўцаў нібы таксама падалі голас за бальшавікоў.

У Петраградзе адбылася рэвалюцыя. У Менску недзе ішла барацьба, але да збройнага выступлення не дайшло. Наогул, пераварот у нас на першых парах нічым не адбіўся. З фронту ехала шмат салдат, у Менску і па вёсках фармавалася Чырвоная гвардыя. Па вёсках у гвардыю ішло мала народу, а з Віцкаўшчыны — ніхто. Наогул, у гэты буйны час Віцкаўшчына сядзела, зашыўшыся ў куток — абы не кранулі.

Падаткаў зараз не плоцяць, але багацейшыя, як віцкаўцы, мусяць здаць у воласць нейкую колькасць жыта, пудоў па 20—40 воўны. Гэта дзеліцца паміж бяднейшымі. У воласці творыцца садом. Усе, хто здаецца сабе ці людзям бедным, ідзе ў воласць, каб атрымаць мех жыта.

Маёнтак самахвалавіцкі ўжо ўвесь расцягнулі, а яго ўласніка князя Далгарукага ўтапілі, хоць усе адзначалі, што чалавек ён быў добры. Утапілі нібы дваровыя, але за што — невядома.

Панскія маёнткі ўжо былі разабраны. Грычынцы тым часам пачалі прыпамінаць, што Віцкаўшчына некалі была маёнткам, дзе іх бацькі і дзяды рабілі на паншчыне. А раз усе панскія двары адыходзяць сялянству, таму, якое некалі абрабляла дваровую

зямлю, то, значыцца, зараз і Віцкаўшчына павінна адысці грычынцам, а віцкаўцы няхай едуць да сябе ў Наваградчыну. А паколькі Наваградчына ў немцаў, то і ехаць няма куды, тым больш што і раней там нічога не было. Але цікава, паколькі Грычын — вялікая вёска, а Віцкаўшчына — малая, то, зважаючы на гэта, грычынцы і павінны быць дужэйшыя за віцкаўцаў. Значыцца, ёсць і перспектыва, што грычынцы ўсё ж адбяруць у віцкаўцаў Віцкаўшчыну.

Спяраша гутаркі, што грычынцам належыць адабраць Віцкаўшчыну, ішлі так сабе, але пасля пра гэта ўжо сталі гутарыць сур'ёзна. Зброй ва ўсіх было зусім даволі, і справа магла скончыцца кепска.

Раней і грычынцы, і большасць віцкаўцаў былі бальшавікі, то і віцкаўцы спадзяваліся, хоць і не ўсе, на панскую зямлю, але калі панскае зямлі не дасталося, а суседзі пачалі рыхтавацца да паходу на самую Віцкаўшчыну, то тут віцкаўцы сцямілі, што ім, бадай, невыгодна быць бальшавікамі. Пачалі аглядацца, дзе ж той стражнік, які некалі глядзеў за парадкам. Праўда, зараз жывуць лепш, чым перад вайною: падаткаў не плоцяць, грошай у кожнага ёсць даволі, але калі зараз прыйдуць ды адбяруць зямлю і будынкі, то няхай яно згарыць з такою свабодаю. Дзе ж той, хто захавае для віцкаўцаў Віцкаўшчыну? Няхай ідзе ўсякі, хто б ён ні быў, абы зямля была наша.

І таму, калі ўзімку прыйшлі немцы, то ў Віцкаўшчыне гэта было свята мудрэй, чым Вялікдзень.

У вёсках з'явілася гарэлка. Калі ў пачатку вайны забаранялі продаж гарэлкі, то некаторыя п'яніцы хадзілі, як атручаныя, але і тыя, хто толькі любіў выпіць, таксама доўга ўспамінаў з прагай, што вось ды каб гарэлку! Людзі раней думалі, што гарэлку можна гнаць толькі ў вялікіх броварах, ніхто не чуў, што гэту цудоўную ваду можа зрабіць кожны. Але яшчэ ў 1913 г. пачалі хадзіць чуткі, што нейкія хітрыя людзі навучыліся самі рабіць: зрабяць рашчыну, пасля падаграваюць, пара ідзе праз трубку, якую абкладаюць следамі [?], і з трубка капае гарэлка. Гарэлка выходзіць добрая, мала горшая за тую, што некалі прадавалі ў казёнках. Кожнаму, ведама, захацелася выпіць, але

як зрабіць? Майстры нават пасля рэвалюцыі былі надта рэдкія. Адным з такіх майстраў быў наш гаспадар у Менску, па натуры горкі п'яніца. Ён гнаў гарэлку ў сябе ў хаце на прымусе.

Аднойчы, калі я прыезджаў на свята дамоў, бацька, які таксама ўмеў выпіць, даў мне 10 хунтаў мукі з тым, каб гаспадар выгнаў з яе гарэлкі.

Ехаць у Менск я мусіў цягніком, а на станцыю адвозіў Косцік, які, паваяваўшы на трох франтах, быў зараз дома. Якраз к майму ад'езду прыйшоў прыяцель Косцікаў Міша. Мы селі ў сані і ўвечары паехалі на станцыю. Паязды хадзілі неакуратна, і цяпер казалі, што прыйдзе прыблізна праз гадзіну, а можа і праз дзве, а можа і хто яго ведае калі. Хлопцы, разважыўшы, вырашылі, што ім чакаць няма чаго. Мяне з мукою заставілі на вакзале, а самі паехалі дамоў. Я праचाкаў гадзіну — няма, праचाкаў дзве — няма. Нуда апанавала: сядзець аднаму ў цёмнай станцыі. Аж пачуўся аднекуль здалёк гул. Усе выскачылі на перон. З-за павароту паказалася чырвонае вока паравіка, і, цяжка сапучы, поезд падышоў да станцыі. На станцыі раптам вырас натоўп народу, — адкуль і ўзяліся, і ўсе шуснулі к поезду. Але тады недахопу пасажыраў нідзе не было. А на гэтым поезде іх было далёка звыш камплекту. У вагонах, бясспрэчна, было поўна, салдаты, абвешаныя зброяю, з вялізнымі мяшкамі, сядзелі на версе вагонаў, на тармазах, на паравозе, на цендзеры, на буферах ляжалі дошкі, на якіх таксама было поўна пасажыраў. Каля дзвярэй ішла страшная лаянка: адзін другому пагражалі рэвальверамі і бомбамі. Як ні прабаваў я, ніяк нідзе не мог улезці. Куды там такому малому, калі, пэўне, усе вялікія засталіся на вакзале. Гледзячы на хвост пезда, я разважаў, што ж мне рабіць?

На станцыі начаваць нельга — няма ў каго, дамоў ісці страшна: трэба ісці праз лес, а ў лесе ваўкі, а за лесам бандыты, якіх таксама нямала. А ехаць няма з кім, нават і пехатою ніхто не ідзе. Што ж тут рабіць? Аднак жа рабіць нешта трэба, бо робіцца ўсё пазней — гэта значыць, страшней.

Я здаў муку нейкаму тэлеграфісту, а сам вырашыў ісці дамоў. Лес глядзіць здалёк пахмура, а ў мяне ані кічка, каб бараніцца

ад ваўкоў, калі набяжыць гайня. Іду шыбка з узнятым настро-
ем. Вось і лес. Дрэвы, кусты абсыпаны снегам. Страшна! Вунь
стаіўся чалавек, ён стаіць нерухома. Іду проста дарогай. Чалавек
усё стаіць, а калі падыходжу бліжэй, то бачу, што гэта ядлавец,
а вунь воўк, толькі, кажучь, у воўка блішчаць вочы, а ў гэта-
га — не. А можа, гэта і не воўк? Прайшоўшы з паўлесу, асмялеў:
ваўкоў няма, і бандытаў няма, але іду сора, сэрца б'ецца. Абы
скарэй з лесу. У чыстым белым полі далёка на небасхіле відаць
чорныя плямы — засценкі, і чарнеюць бярозы гасцінца. Чуюся
смялей. Калі ўзыходжу на горку, з якой відаць наша царква, то
зусім акрыяў. Іду і думаю, як буду хваліцца, што прыйшоў адзін
са станцыі. Каля вярбы мяне спатыкае Мунік. Ён скача і, зда-
ецца, рад не менш за мяне, што я вярнуўся. Дамоў прыходжу
позна — гадзін у 10. «Чаго ж ты прыехаў? — пытаюць дома. —
А дзе ж Косцік?» — «А хіба ж Косцік не дома?» — пытаю я. —
«А дзе ж Косцік, хіба ж вы асобна?»

Становішча высвятляецца, я адчуваю сябе героем. Усім
смешна: што ж будзе гаварыць Косцік, калі вернецца і застане
мяне дома. Толькі я павячэраў, як рыпачь у кухні дзверы — ідзе
Косцік. «А — во! Чаго ж ты дома? Хіба гэта другі. Мы аднаго
кінулі на вакзал!»

Хлопцы, заставіўшы мяне, заехалі ў госці да настаўніцы і ў яе
праседзелі цэлы вечар. Тым часам я прыйшоў дамоў. Гэтым
выпадкам я мог хварсіць доўгі час.

Вучэнне наша ідзе кепска: то ў школе (мы вучымся ўвечары)
гасне электрычнасць, то не прыйдзе настаўнік, то няма крэй-
ды, паперы, а нарэшце нас пачалі пераводзіць з аднаго будын-
ка ў другі. За год пераводзілі тры разы, і кожны раз, зразумела,
у нас быў доўгі перапынак.

Вось і з новага года чуваць, што да нас прыйдуць немцы. Гэта
чутка зараз у нас нікога ўжо не палохае. Гэта ў пачатку вайны,
разглядаючы ў «Огоньку» доўбні, якія знарок рабіліся немцамі,
каб дабіваць раненых рускіх, мы жахаліся і ўяўлялі іх сабе як ней-
кае звяр'ё на двух лапах. Пасля, пабачыўшы гэтых самых немцаў
палонных, нічога асабліва страшнага не бачылі. Людзі як людзі.
Пахмурья, праўда, але ж не танцаваць ім, калі трапілі ў палон.

Зараз куды страшней, чым немцы, гэта грычынцы, якія прагражаюць адабраць у віцкаўцаў зямлю. Зараз у людзей мінуў псіхоз, і ўсе разважаюць між сабою, што калі б зараз і надыходзіла вайна, такая, як у 1913 г., то ніхто б не ўцякаў са свае хаты, а пераседзеўшы вайну, застаўся б на другім баку фронту. Дзівяцца, успамінаючы, як гэта ў 1915 г. мільёны людзей уцякалі, кінуўшы ўсё, і беглі невядома куды.

У лютым у Менску мітусня. Немцы рушылі наперад. Фронту няма. Ён увесь разышоўся, кінуўшы тое, што нельга было прадаць. Атрады Чырвонай гвардыі не стрымліваюць нямецкае навалы. Яна ідзе наперад і набліжаецца да Менска. Заняткі ў нас спыняюцца. Прыязджае бацька і забірае нас дамоў за дзень да прыходу ў Менск немцаў. Мы едем гасцінцам. Дні ўжо даўгаватыя. Сонца свеціць ярка і пачынае грэць. Каля Прылук насустрач нам ідуць двое з вінтоўкамі за плячыма ў незнаёмым адзенні. Набліжаемся і бачым двух салдат у сталёных шлемах, у зялёных шынелях. Салдаты саступаюць дарогу, нічога не кажучы.

Бацька кажа ім: «Дзень добры!». Немец адказвае [*неразборл.*], і мы едем далей. Праехаўшы пару кіламетраў, спатыкаем новую пару, праз нейкі час яшчэ і яшчэ. Немцаў вялікімі раздзеламі не было відаць; яны ішлі па ўсіх дарогах дазорамі, невялічкімі атрадамі. У Менск яны прыехалі проста цягніком.

Заняўшы край, немцы перапісалі ўсё, што мелі людзі, і абклалі падаткам. У пэўны час немцы збіралі яйкі, сала, масла, збожжа, мяса, коней. Наогул усё, што можна было забраць, але бралі без гвалту, без кпін, не паказваючы, што яны вышэйшыя істоты. Немцы, у большасці пажылыя мужчыны, заслужылі нават пашану ў нашых людзей за свае гаспадарлівыя адносіны да жывёлы і наогул да маёмасці. Немец, едучы на фурманцы, заўсёды злазіў, як і гаспадар, і ішоў пехатою на гару. Як добры гаспадар, ніколі не хвастаў каня пугаю і не гнаў яго праз меру. Дзівіла нашых людзей тое, што, убачыўшы на дарозе конскі капыт ці костку якое-небудзь падлы, немец абавязкова забіраў гэта з сабою. У іх былі асобныя пункты, дзе такое дабро збіралася і ішло ў пераработку.

Улетку немцы прымусілі віцкаўцаў вылазіць з гразі. У нас на вуліцы былі дзве знакамітыя ямы — пад Ванем і пад Іваноўскім, ямы, дзе ледзьве не гразлі ўвосень каровы. Віцкаўцы клялі гэту гразь, але адносіліся да яе, як да стыхійнае з’явы, не прабуючы капітальна выправіць вуліцу. Немцы прымусілі правіць вуліцу. У адзін дзень сабралася ўсё сяло. Адны паехалі па галлэ, другія вазілі пясок, і праз дзень яма пад Іваноўскім была засыпана. Засыпку другое ямы адклалі на другі раз, і адклалі так капітальна, што засыпалі яе, прывялі да ладу праз адзінаццаць год — у 1929 г.

Віцкаўшчына вабіць да сябе немцаў не толькі салам ці яйкамі. Нашы красуні карыстаюцца ў іх значным поспехам. У першую віцкаўскую красуню закахайся нямецкі ахвіцэр з Познані, які ўмеў гаварыць па-польску, такім парадкам нашы сьяк-так умелі з ім гутарыць. Немец наезджаў часта, і на Вялікадня быў надта здзіўлены багаццем ежы, якую ўбачыў у віцкаўцаў. Увайшоўшы на Вялікадня ў пакой, дзе на стале ляжала смажанае парася, шынка, кілбасы, паляндвіца, пірагі, бабкі, наогул усё, чым віцкаўцы частавалі адзін другога ў свята, немец аж рукамі пляснуў: «Чатыры ляты вайны!»

Доўгі час хадзіў па Віцкаўшчыне анекдот, што ў адным доме немец, запрошаны на пачастунак, убачыў на стале столькі ежы, што яе ледзьве маглі б з’есці цэлы ўзвод галодных немцаў, а тут быў ён толькі адзін. Па нямецкаму звычаю трэба з’есці ўсё, што даюць гаспадары, і немец прыйшоў у роспач. Аднак, будучы добрым ваякаю, вырашыў не паддацца і пачаў уплятаць. Еў немец, еў, а гаспадыня толькі дзівілася, куды што дзяецца. Аднак урэшце ваяка не вытрымаў. Ледзьве жывы, чырвоны, ён устаў і, прыкладаючы руку да сэрца, вымавіў: «О, пані, я хуч, но не мога!» Гэта азначала, што «панечка, я б з далікатнасці з’еў усё, што тут ёсць, але не магу!». А гаспадыня тым часам думала: «Няхай цябе халера з’есць, калі ты думаеш усе гэта зараз адзін з’есці».

Стаўшы на месцы, немцы адразу выявілі сваю арганізаванасць і тэхніку. На малых рэчках з’явіліся электрастанцыі; яблыкі, якія раней у нас гнілі, зараз збіраліся і ішлі на заводы

па вырабу павідла, пра якія раней ніхто не чуў. Дзе станавіўся нямецкі атрад, там пракладаліся дарогі, вадаправод, рабілася чыста.

Немцы бралі, як і ўсе на вайне, але бралі арганізавана, без глуму над насельніцтвам, чым выгадна адрозніваліся ад палякаў, якія прыйшлі пазней.

Лета 1918 г. ідзе нармальна. Перыядычна з'яўляецца пара нямецкіх салдат, збіраючых прадукты. Стары фронт, заліты ў немцаў бетоном, яшчэ існуе, але бежанцы ідуць ужо назад. Там зараз ціш, хоць у нашых не засталася ніводнага кавалачка цэлае зямлі: усё перакручана, пабіта снарадамі. Ні дрэва, ні кусціка, ані знаку будынкаў.

Увосень ізноў едзем з Нінай у Менск. Оля пачынае хадзіць у школу ў Віцкаўшчыне. Я — зараз ужо вучань другога класа. Усе мы зараз адчуваем сябе ў школе, якая, дарэчы, яшчэ раз пераехала ў новае памяшканне, упэўнена. Стукаем па патыліцы першакласнікаў. Маладой настаўніцы французскае мовы кінулі праз вакно букет кветак. Соладка думаецца, што праз год ужо будзем у трэцім класе, а яшчэ праз год будзем канчаць гэту школу.

Вучэнне ідзе, як і раней, нецікава. Дзіва, як нудна нашы настаўнікі ўмелі выкладаць свае дысцыпліны. Праходзім прыродазнаўства: кветкі, тычынкі, песцікі, дуб, пальма. Сустракаюцца назовы знаёмых раслін, жывёл. Настаўніцы, здаецца, у голаў не прыходзіць, што трэба паказаць нам якую-небудзь расліну, бо завучыўшы «тычынка, песцікі», мы ў прыроды не маглі разабраць, дзе тая тычынка. Ніколі не казалі пра характэрнасць лесу, ракі. Праходзілі проста па падручніку, дзе шэрымі фарбамі былі зроблены малюнкi ці схемы раслін.

Слухаеш, што дуб адносіцца да ліственных дрэў, а яшчэ ёсць нейкія голасемянныя ці спаравыя, і нецікавым здаецца прыродазнаўства.

Лепш ужо геаграфія ці гісторыя. У канцы падручніка па геаграфіі змешчаны апавяданні пра падарожжа ў невядомыя краіны, пра вулканы, апісваюцца розныя дзіўныя справы. Гэта глытаеш з прагаю, а гісторыя яшчэ цікавей. У мяне гэты нахіл яшчэ

з Самахвалавіч. На малюнках відаць людзі ў нейкім дзіўным жалезным адзенні, нейкія дамы з высачэннымі глухімі сценамі, унізе подпіс «средневековый замок».

Настаўнікі тут таксама не надта шмат трацілі энергіі на тлумачэнне, але, прынамсі, хоць самому цікава чытаць. Гэта ж не геаметрыя і не анатомія.

Чыстая пакута была з маляваннем. Няглядзячы на ўсе старанні, я не магу намаляваць нават просты кубік або конус. Прапорцыя не вытрымліваецца, сшытак заўсёды брудны. Зайздросціш глядзець, як сусед праз 10 хвілін намалюе вазу, якую ставіць настаўнік на сталае, і пачынае маляваць партрэт суседа. На партрэце сусед выходзіць ёмка: нос — як добрая бэра, адно вока — вялізнае і знаходзіцца каля вуха, другое — маленькае, здзіўлена пазірае ўгару. Суседзі мастака зацікаўлены. Ніхто ўжо не робіць свае работы, а глядзяць на партрэт, усе пырхаюць.

Уводзіцца новая дысцыпліна — чарчэнне. Тут поспехаў ані не больш, чым у маляванні. Мне купляюць гатавальню, лінейку. Праслухаўшы тлумачэнні настаўніка, набіраю ў рэйсфэдэр туш і пачынаю весці лінію, але, не разлічыўшы, набраў замала тушы, да канца рыскі не стае. Трэба набіраць ізноў. Бяруся за пёрка, але тым часам кратую лінейку, тая напаўзае на рыску, і ў мяне на паперы заміж прыгожае роўнае рыскі выходзіць шырокая пляма. Кепска.

Паціху выдзіраю ліст і пачынаю вадзіць па новым, захоўваючы найвышэйшую асцярожнасць, але справа ўсё роўна ідзе дрэнна. Рыскі — адна танейшая, другая таўсцейшая — сходяцца ў мяне не пад простым кутом, як ім належала, але неяк коса. Чаму гэта так, не разумею. Калі справа ідзе к канцу, нечакана саджаю на ўсё сваё маляванне вялізнага «жыда», і ўсё гіне ізноў. Робіцца гарача, нават выступае пот, рукі ўсе перапэцканы ў тушы, пачынаю ўсё нанова, аж тут звініць званок, і ў мяне нічога не зроблена. Гадзіна прайшла, як пара хвілін.

Бесперапынныя правалы ў галіне мастацтва так глыбока закрунулі мяне, што я не магу нічога ні намаляваць, ні выкрасіць, за гэта не браўся 16 год. Калі ў Суславе давялося ізноў сесці за

такую работу, я, здзіўлены, пачуў, што гэта простая і лёгкая работа, і выходзіць чыста.

Заняткі ў гэты год ідуць ненармальна. Зноў няма дроў, няма святла, настаўнікі галадаюць, падручнікаў, прылад няма, а ўзімку пачалі хадзіць чуткі, што немцы мусяць ачысціць край, і прыйдуць ізноў бальшавікі.

Мы жывем каля Віленскага вакзала, за бетонным плотам безліч усякага дабра, пераважна зброі і шмат фурманак, збруі, ёсць хлеб, матэрыі. Усё гэта зараз расцягваецца. Каля брамы стаяць нямецкія часавыя, але яны за 5–10 марак дазваляюць цягнуць, што хочаш. Наш гаспадар, як чалавек ёмкі, цягне ўсё, што пападзе. Калі раз трэба было выцягнуць вялізную вайсковую павозку, то ён паклікаў мяне з тою ўмоваю, што я буду мець пай.

Немцу далі пяць марак, выбралі лепшую павозку і пацяглі яе па страшнай гразі нашага завулка. Дома павозку разабралі на кавалачкі. Жалеза ішло на вёску, дзе на яго быў вялізны попыт, а драўляныя часткі ў печ, бо паліць не было чым. У пасажырскіх вагонах выдзіралі люстэркі, адрывалі ад дзвярэй ручкі, зрывалі абіўку з канап. Усё гэта ішло ў вёску ў абмен на прадукты.

Цэлы стары паравік, які раней грэў ваду, быў расцягнуты пакрысе. Засталіся самыя цяжкія часткі, якіх нельга ўжо было знесці.

Мы з Жэнем пералазілі праз плот і цягалі дынаміт. Гэта выбуховая матэрыя ў той час ішла на распал дроў. Звычайна, сырыя дровы сіпелі ў печы і не хацелі гарэць. Тады клалі пачку шэрага, падобнага на мус, дынаміту і запальвалі з аднаго канца пачак. Полымя з свістам вырывалася з пачкі. Сырыя дровы мігалі, загараліся. І нічога. Ад такога паліва наша старая хата не паляцела ў паднябесе, нікому не адарвала галавы.

Немцы едуць к сабе дамоў цэлымі эшалонамі, дарогаю хапаючы ўсё, што можна. Вёскі акружаюцца войскам, салдаты бяруць усё, што кідаецца ў вочы. У нас дома забралі гнядую кабылу. Ёй ужо год пятнаццаць, але жвавая яна была, як жарбка. Усе надта шкадуюць гнядую, а я асабліва. На кім жа буду

ездзіць конна ўлетку? Засталіся наваградскія коні, вялізныя, дужыя, як сланы, але цяжкія на бег. На такіх не раз'ездзішся.

Зімовым днём пранесліся чуткі, што ў Менск прыходзіць Чырвоная армія, не Чырвоная гвардыя, як было з год назад, а армія. Ведама, што ўсе кінуліся глядзець. Я таксама. Па Захараўскай вуліцы ішла бальшавіцкая пяхота, пасля конніца, за ёй артылерыя. Гэта была сапраўдная армія. У парадку, стройнымі шарэнгамі, добра апранутая, абутая ў валенкі. Конніца ехала на добрых конях. Нічога падобнага да тых куч узброеных людзей, якія год назад адыходзілі перад прыходам немцаў.

Спераду здарылася заміна. Рух арміі спыніўся. Аднекуль з-пад новага касцёла падляцела куча коннікаў. Пачулася команда: «Конніца, готовься к бою! Артылерыя, готовься к бою!».

Немцы, адыходзячы, не хацелі здаць зброі і хацелі сілаю прабіцца да сваіх. Каманда перадалася па аддзелам. Кар'ерам прамчалася яшчэ некалькі коннікаў. Цывільныя, што прыйшлі дзвіцца на гэта відовішча, кінуліся ва ўсе бакі. Хто ў дзверы бліжэйшага дому, хто цераз плот, я — у завулак і дадому. Адбегшыся, паслухаў: нічога было не чуваць.

Немцы саступілі без бою. Бальшавікі каціліся на захад, займаючы ўсю Беларусь і Літву, спыніліся на граніцах Польшчы. Гэты час самы цьмяны ў маёй памяці. Ні то перад самым адыходам немцаў, ні то ўжо за бальшавікамі нечакана вярнуўся дамоў Ваня.

Была зімовая раніца. На дварэ цёмна. Мама пякла бліны, нехта сёк у балеіцы гарачую вараную бульбу, пара адская засцілала кухню. Я коса глядзеў на бліны з скваркамі. Нізкія старыя дзверы ў сені з скрыпам адчыніліся, у тумане з'явілася нейкая фігура. Мама, кінуўшы чапялу, з плачам абняла гэту фігуру. Гэта быў Ваня, пра якога столькі часу не было нічога чуваць. Праз хвіліну Ваню абдымалі ўсе. Хата ўся скакала. Апошні член сям'і вярнуўся жывы і здаровы, але надта галодны.

На стол паставілі талерку гарачых бліноў. Прыцягнулі слоік масла. У Вані трасліся рукі, пазней ён расказваў, што еў і баяўся, каб ніхто ў яго не адабраў бліноў. Узяты ў палон, калі вайны

не было, ён жудасна галадаў там. Выходзячы на паверку, людзі хісталіся ў шарэнгах. Адзін раз зварылі нейкага марскога сабаку. Людзі, з'еўшы суп, есці сабаку не адважваліся. Урэшце да катла падышоў адзін салдат і, адрэзаўшы кавалачак, пачаў асцярожна жаваць, а пасля пачаў есці як след. За ім падышоў другі, трэці, а пасля кінуліся ўсе. Сабаку разарвалі на шматкі ды яшчэ і пабіліся. Голад не цётка.

Мелі па 200 грам страшнага хлеба і суп, дзе на літр вады плаваў кавалачак бручкі. Французы, італьянцы, тым больш ангельцы, мелі пасылкі з дому, жылі някепска, а нашы паміралі з голаду, хоць мы з дому маглі слаць колькі хочаш пасылак.

К гэтаму часу Віцкаўшчына і ўсе падобныя да віцкаўцаў былі перасыпаны грашыма. Ужо з першага году вайны раслі цэны на ўсё, чым былі багаты заможныя сяляне, а зараз цэны растуць шалёна. Колькасць грошай у людзей усё павялічваецца. Самі людзі кепска разбіраюцца ў грашах. Золата лічаць тымі ж самымі грашыма, што і папяровыя грошы, і часта было, што не хочучь браць цяжкіх залатых грошай, а бяруць папяровыя, або абменьваць золата на паперкі. Але паперкі збіраюць надзвычайна прагна.

Пераважная большасць віцкаўцаў мела грошы на кніжках. Зараз кажуць, хто клаў грошы на кніжку, таму не вернуць, грошы згінулі. Людзі ў гэта кепска верылі, але ўсё ж пачынаюць грошы хаваць у сябе ў хаце, замуроўваюць у печ, хаваюць у страсе, закопваюць у зямлю. Калі прыйшлі бальшавікі, то стала ведама, што ў Менску забаранілі таргаваць. Рынкі разганяюць або арыштоўваюць усіх, хто туды ідзе. Ішла пара вайсковага камунізму. Але гэта нельга на рынку, а за рынкам усё ж можна, бо ў адных ёсць лішкі тавару, а другім нешта трэба есці, і пачынаецца пара мяшочніцтва. Людзі з горада едуць самі купляць прадукты ў вёску, прапануючы ў большасці не грошы, але рэчы. Менск увесь абклеены паперкамі: прадаецца стол, прадаецца дыван, люстэрка, камода. Здаецца, прадаецца ўвесь горад, бо рэдка няма дома, на якім няма паперкі, што прадаецца. Усё гэта дарагое гарадское начынне часта за нішто ідзе ў вёску.

У заможных сялян і ў шляхты ў хатах з'яўляецца мяккая мэбля, часам асобныя рэчы, а часам і гарнітуры, вялізныя люстры, трумо, добрая пасуда, а ў рэдкіх выпадках і раяль, на якім, ведама, граць не ўмеў ніхто. Але рэчы бралі ўсё ж больш фарсістыя людзі, большасць напірала на сутнасць, а сутнасцю ўсім яшчэ здаваліся папяровыя грошы.

Вясковыя пачалі глядзець на гарадскіх ужо з пагардаю. «Ага, паны, ліха вашай матары. Бачыце, як без мужыка, без хлеба. Мы без вас абыходзімся, а вы без нас — не». Нярэдка і такія адказы, калі пытаюць, ці няма, дзядзька, мукі: «Мукі табе, а сена не хочаш есці?!».

Селянін зараз чуе сябе вышэйшай сілай, якая можа выратаваць ад смерці, а можа і замарыць голадам.

Штодня ўвечары, калі прыходзіць цягнік з Фаніпаля, з-за царквы цягнецца хвост людзей. Гэта едуць з Менска купляць прадукты. Хто з мяшком, хто з кошыкам. У большасці твары худыя, сцягнутыя. Людзі часта просяць, жаляцца на цяжкое жыццё, але ў значнай часткі яшчэ засталіся зняважлівыя адносіны да селяніна, як бы гэты селянін высока не ставіў сябе. Цвёрда памятаючы асноўную тэзу, што кожны гарадскі чалавек вышэй кожнага вясковага, некаторыя з гарадскіх галодныя, абдзёртыя, завуць нас мужыкамі, укладаючы ў гэтае слова ўсю знявагу, як да чалавека ніжэйшай пароды. У асобных выпадках у людзей разуменне свае перавагі так ужо ўелася, што яны зневажаюць не па злосці, а ў сілу прывычкі, не разумеючы. Часта яны і самі надта невялікія паны, якія нават гавораць толькі «папросту», устаўляючы асобныя рускія словы. Гэта нядаўнія выхадцы з вёскі, якія надзвычайна выраслі ў сваіх вачох, перасяліўшыся ў горад.

Аднойчы да нас у хату зайшла куча баб. Гэта былі, пэўна, жонкі рабочых ці тэхнічныя работніцы, непісьменныя, грубыя бабы. Аднак яны ў хаце адчувалі сябе ледзьве не гаспадарамі. Разглядаючы хату, крытыкавалі ўсё голасна, крыклівымі галасамі, паказваючы маме, як і што трэба перарабіць, каб было, як у паноў. Прабавалі вучыць, як весці гаспадарку, каб перарабіць на панскі капрыл. Відаць было па іх, што яны сыпалі залатыя

словы, якія трэба было тут жа ператвараць у жыццё, але ў нашай хаце былі людзі, якія разумелі цану і не такім панам і таму недалікатна казалі, што ім няварта траціць пораху ў нашай хаце. Бабы, здаецца, ані не былі абражаны, але затое моцна здзіўлены. Здзіўлены, як гэта мужыкі слухаюць без пашаны гарадскога чалавека ды яшчэ каж[уць], што гэтыя разважанні дурныя.

Мінулае сядзіць у чалавечых мазгох надзвычайна моцна і выцскаецца толькі з цягам часу. У масе самых страшных зрухі не робяць капітальных змен.

Магчымасць набыць шмат грошай даводзіць людзей да шаленства. Каробка, кажуць, есць два разы ў дзень, каб больш прадаваць. Адзяецца проста, як жабрак, усё збірае, збірае грошы. Ён не надта моцны ў матэматыцы і, пэўна, не ведае і сам, колькі зараз мае грошай, але ў цэлым шмат. Не толькі віцкаўцы, але і ўся ваколіца ведае, што Каробка прагна збірае грошы, з яго ўсе кпяць, сын лаецца проста ў вочы, і, зразумела, усе зайздросцяць, што чалавек так многа мае грошай. Кажуць, яго грошы замураваны ў гаршку ў печы. Другі капіталісты віцкаўскі — Сярко Аляксей. Ходзяць чуткі, што Сярчыха скоро будзе шыць сабе спадніцу з грошай. Дома мама бядуе, што вось людзі колькі назбіралі грошай, а ў нас няма. Усё ідзе на вас, гэта значыць на нас. Мы ведаем гэта і самі, што ў сям'і грошай сабрана мала, што ўсе здабыткі ідуць, каб вучыць нас. Але што зробіш. Не кідаць жа зараз школы, тым больш што пэўна і мама ніяк бы не згадзілася збіраць дома грошы, а нас не вучыць.

За гэты час у нас з'явілася, здаецца, толькі люстэрка, выдзертае з вагона, вымененае на некалькі хунтаў мукі. Матэрыя ніякіх няма, абутку няма. Няма газы, цукру, солі, каламазі, наогул, няма нічога такога, што раней куплялі ў горадзе, і, зразумела, што пашана да горада знікае. Горад або выменьвае на старое, або адбірае сілаю.

Людзі і горада, і вёскі пачынаюць прывучацца жыць толькі сваім. Заміж лямпы ў хаце гарыць лучына, і бацька расказвае, што як ён быў малы, дык толькі лучына і гарэла. Для нас гэта

навіна. Без цукру можна абысціся, хоць і чуваць, што нехта робіць цукар з буракоў, але без солі — нельга. Саліць трэба, а соль дастаюць з вялікаю цяжкасцю.

Адзяюцца ў саматканае палатно, як было даўно, калі мама была дзевачкаю і жыла ў Некрашэвічах. Перш з палатна шылі з бяды, не маючы крамнага, а пасля гэта стала модна. Дзіўная рэч мода. Людзі робяць тое, што не мае сэнсу, але модна.

Абутак дзяўчаты робяць кожная сама сабе: шыюць палатняныя туфлі, а падэшвы робяць з вяровак. Ніна ўвесь час шые сабе туфлі, а я ўю ёй вяроўкі. Высокія каблукі выражаюць з дрэва і прыбываюць адным вялікім цвіком. Такі абутак нямоцны. Калі выходзіла замуж Паўловічава Анця, то гулялі вяселле ў гумне. Ток быў няроўны, калі пасля вяселля бацька маладой вымятаў гумно, то намёў цэлы кошык гэтых самых дзявочых каблукоў. Танцуючы па ямках, амаль усе дзяўчаты страцілі свае каблукі.

Але ў палатнянае адзенне дзяўчаты адзявацца не хочуць. Гэта мужчынскае адзенне.

Зараз у вёсцы нібы няма начальства, вярней, яно ёсць, ёсць даволі, але яно займаецца пераважна зборам падаткаў і п'янствам. П'е начальства самагонку зверскі. Ездзіць да заможных сялян ці шляхты і балюе цэлымі тыднямі, але не саромецца ў таго гаспадара забраць каня, калі знойдзе патрэбным, ці абкласці яго кантрыбуцыяй. Тады падатку не было. Бралі ў людзей на вока. Але міліцэйскай службы ў воласці няма. Міліцыянеры ў воласці, праўда, ёсць, але іх занадта мала, а падругое, гэтыя міліцыянеры вялікай прагі да выканання сваіх абавязкаў не праяўляюць.

Пашана да ўласнасці, якая была да вайны, цяпер знікае. Бадзеецца шмат чужых невядомых людзей, якія заўсёды гатовы ўкрасці або і забіць. Выплывае і з сваіх вёсак муць. Усе цёмныя асобы, якія раней кралі пакрысе, зараз чуюць поўную безадказнасць. З'яўляецца і скоро вырастае да нязвычайных пameraў бандытызм. Увесь час чуваць, што там на хутары выразалі цэлую сям'ю, праз пару дзён ці тыдзень выразалі, уключаючы малых дзяцей, другую сям'ю, вычысцілі ўсю хату. Па гасцінцы

ці па лесе ўвечары, тым больш уначы, ездзіць нельга. Бандыты дзейнічаюць надзвычайна нахабна, адчуваючы поўную безадказнасць.

Сялянства самаарганізуецца для барацьбы з бандытамі. У рэдкай сям'і няма захаванай зброі. Яе зараз трымаюць пад рукою. У хаце заміж ранейшых тонкіх засовак робяць капітальныя засовы. Усё бярэцца пад замок. Заводзяць асабліва сярдзітых дбайных сабак. Калі ў хаце ёсць некалькі мужчын, то ад вясны да зімы яны спяць паасобна: хто ў хаце, хто ў гумне, у свірне, каб на выпадак трывогі маглі выскачыць і паведаміць суседзяў або бараніць з тылу. З усіх канцоў ідуць паведамленні аб грабежніцтве і забойствах. У вёсцы, тым больш на хутарах, людзі жывуць, як на пазіцыях. Кладучыся спаць, не ведаюць, ці прачнуцца. Страшна ехаць з Менска дамоў. У Менску такога грабязю няма.

Сялянства, кінуўшы спадзявацца на міліцыю, зараз само вядзе барацьбу з бандытамі. Выследзіўшы і злавіўшы зладзеяў ці бандытаў, вядуць іх у воласць, дзе здаюць у міліцыю. Там іх саджаюць у халодную, але праз тыдзень бандыты невядомымі шляхамі выходзяць на волю, і гісторыя паўтараецца. Самахваліцкім міліцыянерам, відаць, даспадобы шынкі, сала, грошы, што збіраюць у сябе бандыты.

Праз кароткі час сяляне ўпэўняюцца, што здаваць у міліцыю бандытаў — рэч безнадзейная, бо бандыты ў помсту, выбраўшыся з халоднае, нападаюць, зразумела, найперш на тых, хто іх цягаў у міліцыю. Пачынаецца эпоха самасуду. Злавіўшы злыдняў ці бандытаў, іх на месцы прымітыўна судзяць і, прыгаварыўшы да смерці, тут жа забіваюць ці яшчэ прасцей — забіваюць без усякага суда.

Адна бандыцкая хеўра складалася з дваровых парабкаў. Іх было 13 чалавек. Раз'юшаныя сяляне, дабраўшыся да іх, забілі ўсіх да страты прытомнасці і хацелі так кінуць, але адзін запра-тэставаў. У яго гэтая банда нядаўна на дарозе зняла боты, адзіныя боты, якія ён меў.

Чалавек залажыў у вінтоўку абойму і скамандаваў: «Станавіся!» Ледзьве жывых бандытаў ставілі ля печкі, а пацярпеўшы

аднаго за другім усіх 13 чалавек перастраляў. Ніхто не выказаў-ся проці.

Дабрынеўскія бандыты былі злоўлены з крадзеным ранічкаю, недалёка ад дому. Адразу збегліся мужчыны і пачалі біць злодзеяў каламі. Іх перш забілі да непрытомнасці, а пасля забілі насмерць, б'ючы па родавых органах. Ізноў у абарону не выступіў ніхто. Мужчыны прызвычайліся на вайне да зброі, крыві, трупаў, а дома яшчэ далучылася спрадвечная варожасць да злодзеяў, асабліва канакрадаў.

Не ўсё, ведама, было ў той час цяжкое і трагічнае. Людзі жылі, елі, працавалі. Жаніліся, гулялі. Радзіліся новыя і паміралі старыя. Людзі прызвычайваюцца да ўсякай абстаноўкі, нават у астросе бывае вясёлы і чысты смех, ёсць свае радасці. Нават выпадкі з бандытамі могуць быць камічнымі.

Наш дзядзька жыве на хутары, ды яшчэ каля лесу. Месца самае небяспечнае, хоць дзядзька — чалавек адважны, які нічога не баіцца. Але прыйшоў і на дзядзьку звод. Адзін раз зімою ўначы, калі платы трашчалі ад марозу, нехта прайшоў каля дома да ганку. Снег рыпеў пад нагамі. Тады ўсе былі так настроены, так напалоханы, што кожны баяўся бандытаў, і таму ў хаце не было іншае думкі, як тае, што гэта бандыты. У хаце паднялася трывога. Лямпу пагасілі, усе пахаваліся хто куды: на печку, пад ложка, пад лаву, але дзядзька быў не з такіх. Ён са стрэльбаю стаў у сенях, каб бараніць хату. Зладзеі, патаптаўшыся каля ганку, пайшлі да свірна, але не ламалі ў ім дзверы, а, пастаяўшы крыху, пайшлі да стайні. Дзядзька чакаў, што зладзеі зараз будуць ламаць завалу, але і каля стайні ўсё было ціха. Дзіўныя бандыты соўгаліся па ўсім дварэ з канца ў канец, нічога не робячы. Дзядзьку абрыдла чакаць. Ён вырашыў даць бой на дварэ, але, выйшаўшы на ганак, убачыў, што два кормныя япрукі вылезлі з свайго хлевушка і шпацыруюць па дварэ. «Бандытаў» выцягнулі пугаю і загналі ў хлёў.

Віцкаўшчына, каб уратавацца ад бандытаў, устанавіла ў сябе варту. Вартаваць мусяць два суседзі з вечара да раніцы. Але вартаваць дарослым мужчынам няма часу, і таму часцей вы-

значаюць на гэта дзяцей ці падлеткаў. Мне было 13 год, я быў асноўны вартаўнік ад хаты.

Павячэраўшы з суседскім хлопцам Косцікам, крыху большым за мяне, бяром кій і клякотку, якую зрабіў наш бацька, і паціху ходзім па вёсцы з канца ў канец. Заходзім у хату пагрэцца і зноў ходзім гадзін да 2-3, калі кладземся спаць і калі падыходзіць самая пара для зладзеяў. Падчас майго вартавання ніякага крыміналу не здарылася, але чуткі, што ў Каробкі ёсць кацёл з грашыма, ведама, вабіў зладзеяў, і таму раз адбылося такое здарэнне.

Пасля дванаццаці ночы варта ў складзе хлапчука і старога мужчыны ішла каля хаты Каробкі і напаткала некалькі мужчын.

— Хто вы такія? Пакажэце вашыя дакументы, — затрэбавала наша варта.

— Дакументы? Зараз.

Мужчыны засунулі рукі ў кішэні, і кожны выцягнуў адтуль па нагану. У варты і кій вываліліся з рук. Вось дык мандат!

— Ну, хлопцы, — сказалі гэтыя малайцы, — вядзеце нас зараз да Каробкі.

Варта павярнулася, падышла да ганку Каробкі і пачала грукаць у дзверы. Незнаёмыя стаялі ля самых дзвярэй.

— Хто там? — запытаў Каробка, выпаўзшы з ложка.

— Мы, варта, — адказалі вартаўнікі, ляскаючы зубамі ад адвагі.

— Чаго ж гэта, значыцца, напрымерна, вас носіць апоўначы? — ласкава запытаў гаспадар.

— Справа ёсць да цябе, пан Каробка, — адказала варта, якую невядомыя людзі падбухторвалі сваімі «дакументамі».

Недаверлівы Каробка запаліў тым часам лучыну, закурыў люльку і ўсё не хацеў пускаць, але сэрца не камень, здаўся і ён.

— Якая ж гэта халера вас носіць у такую пару? — казаў Каробка, выцягваючы цяжкую завалу, і асёкся. Каля носа яго тырчэлі два наганы. Бандыты загналі ў хату варту і сказалі:

— Ну, Каробка, паказвай, дзе твае грошы схаваны?

У Каробкі вылецела з зубоў люлька. Узяўшы ў рукі лямпу, ён вёў паказаць, дзе тыя грошы, як здарылася нечаканае.

У хаце ззаду былі яшчэ маленькія дзверы, пра якія не ведалі бандыты. Дачка, якая спала ў каморы, пачуўшы пра бяду, выскачыла на вуліцу і падняла гвалт. Бандытам было не да грошай. Яны зніклі.

Паданне кажа, што Каробка выскачыў з хаты з запаленаю лямпаю ў руках і схваўся з ёю ў каноплях. Там яго і знайшлі, выняўшы з акамянеўшых рук лямпу.

Другі раз бандыты былі залезлі, ізноў жа да Каробкі, ужо невядомым шляхам. Другі раз Каробка паказваў, дзе ляжаць грошы, але ізноў vyrатавала дачка. Яна залезла на гару і пачала крычаць: «Гвалт, людзі, гарым!» Усе павыскоквалі з хаты. Пажару, ведама, не было, але зладзеі другі раз з нічым уцяклі. Суседзі доўга клялі Каробку і дакляравалі, што каб ён смажыўся сам у агні, то няхай смажыцца. Ніхто з іх трывожыцца з-за гэтае скнары не будзе. Але больш на Каробку ніхто не нападаў. Сора старыя грошы страцілі канчаткова сваю вартасць.

Сярод грабяжоў і налётаў вызначаецца адзін, які быў зроблен цыганамі. Недалёка ад нас быў хутар, дзе жылі толькі дзве сястры. Сям'я была вядома сваім жарабцом. Калісь яшчэ да вайны брат, які за руды колер зваўся бронзавым, купіў у Наваградчыне 2-х гадоў жарабка. Жарабок быў чорны, як крот. Праз пару год, стаўшы дарослым жарабцом, ён вырас у звяругу. Незвычайна шырокі, з магутнымі персямі, з вогненнымі вачыма, ён быў сярдзіты, як звер. Паламаў гаспадару безліч калёс і саней, парваў збрую і перакалечыў шмат народу. У хлопца, які праводзіў яго, калі абганялі бульбу, ён адкусіў вялікі палец, вырваўшы жылу ад локця з добрым кавалкам мяса, гаспадару адкусіў вуха і зламаў рабрыну. Жыццё гаспадара ледзьве-ледзьве ўратавалі суседзі. Гэты жарабец не даваў сесці на сябе самым спрактыкаваным кавалерыстам. Даволі таго, што ў той трывожны вайсковы час, калі бралі найперш коней, жарабец перакалечыў шмат салдат усіх армій і застаўся дома, хоць яго ніхто нікуды не хаваў.

Гэты жарабец даваў надзвычайна ўдалае племя, і гаспадару не было адбою ад людзей з кабыламі, хоць аплата ў яго была надта высокая. Гаспадар разжыўся і стаў знакаміты з свайго

жарабца. Калі прыйшлося ісці ваяваць, то ўсё дабро засталася ў дваіх сясцёр, дзяўчат ужо год за трыццаць.

Аднойчы валачашчыя цыганкі зайшлі да іх, прапануючы, як звычайна, пагадаць, просячы ўсё, што ёсць у гаспадарцы. Як была справа — невядома, але ў скорым часе цыганкі паклікалі сваіх і пачалі грузіць на вазы ўсё, што было ў хаце: падушкі, пярыны, адзенне, сала, забралі грошы. Сёстры самі памагалі ім рабаваць сябе, насілі і клалі на фурманкі сваё дабро. Калі ўся хата, камора, свіран былі парожнія, цыганкі сказалі, што ў іх недзе яшчэ ёсць самагонка. Сёстры і самі не ведалі, дзе яна ёсць, але цыганкі нейкім нюхам далі ўразумець, і сёстры, адкапаўшы ў манежы гарнец гарэлкі, аддалі яе цыганам, і тыя, не спяшаючыся, паехалі. Сёстры спакойна засталіся дома, нібы гэта і не іх абрабавалі.

Аднак цыганам спажыць не давялося. Яны ад'ехаліся недалёка ў дуброву і пачалі дзяліць. Дзяльба ішла няўдала, цыганы пачалі сварыцца, а пасля дзве пакрыўджаныя цыганкі пабеглі ў суседнюю вёску і сказалі, што і як адбылося. Зараз жа з вёскі наляцела куча хлопцаў. Цыганы ад старых да малых былі збіты. Цыганка, якая кіравала ўсею аперацыяй, ледзьве засталася живою. Усё дабро, крыху яшчэ прыхваціўшы цыганскага, адвезлі адурэўшым сёстрам, якія толькі цяпер нібы прачнуліся, а пабітыя цыганы пацягліся далей. Доўга ў нас казалі, што цыганы вернуцца і спаляць вёску, але ад іх і следу не засталася.

Віцкаўшчына жыве, нажывае грошы, але незадаволена. Нездаволена таму, што трэба плаціць кантрыбуцыю, даваць збожжа ў воласць. Нормы ніякае няма. Невядома на каго сколькі накладуць. Тут, пэўна, вызначалася згодна фантазіі нейкага начальства, а начальства было не надта сумленнае і накладала на таго менш, хто больш даваў самагонкі ці лепш частаваў.

У нас зараз начальнік Міхась Шашкаловіч. Ён камандуе Віцкаўшчынаю, пераважна ён вызначае колькасць кантрыбуцыі і хлеба на гаспадарку, ён вызначае, каму трэба ехаць у абоз. А гэты абоз стаўся горш, чым кантрыбуцыя. Каму куды ні хочацца ехаць з начальнікаў, ён зварочаецца да ўпаўнаважанага ў нас Міхася, і той вызначае фурманку. Гаспадар улетку

адрываецца ад работы і вязе нейкага чалавека, якому часта трэба ехаць выпіць. Міхася не любяць, больш, яго ненавідзяць усе, выключаючы некаторых прыяцеляў, якія разам п'юць з ім самагонку. Міхась ездзіць з валаснымі начальнікамі па шляхце, морда ў яго стала шырокая, тлустая. Ён ужо гаворыць, што жонка ў яго нявартая. Жаніўся ён ў 18 год, калі падзяліўся з сваім братам, якога дражнілі Мароз, а зараз яго жонка ўжо стараватая кабеціна і цэлая куча дробных дзяцей — усё дачок. Міхась спадзяецца, што зараз за яго пойдзе добрая малая дзеўчына, можа, якая шляхцічка, але тады ў нас разводы практыкаваліся мала, і ён не паспеў прагнаць сваю жонку.

Раз у прастольную нядзелю, калі бацька галіў сваю бараду, прыйшоў Міхась і, крыху пасядзеўшы, пачаў гаварыць, што каля Самахвалавіч забілі двух членаў валаснога выканкому, і зараз па ўсёй воласці ідзе збор сродкаў на помнік ім. Трэба нешта ахвяраваць.

Бацьку гэтыя начальнікі былі — як горкі палын, пэўна, ён бы не надта шкадаваў, каб і яшчэ каго падстрэлілі. Будучы чалавекам мала палітычным, ён не даў ні капейкі, але Паўлік узычыў нейкую дробную манету.

У другім месцы гаспадар, каб пакпіць над Міхасём, паказаў яму саракарублёвую керанку — у той час нямалую манету. Міхась ёмка выхапіў у гаспадара грошы і выскачыў з хаты. Услед яму гаспадыня зычыла халеру, пранцы і іншыя хваробы.

Па ўсёй воласці ішоў збор сродкаў. Праз год я быў у Самахвалавічах і бачыў сам помнік. Каля царквы, за царкоўнаю агароджаю стаіць гранітны помнік, подпіс на якім кажа, што тут пахаваны барацьбіт за рэвалюцыю Лапацік і нейкі другі.

Справа была так: гэтыя валасныя начальнікі паехалі па воласці збіраць кантрыбуцыю. У большасці тады кантрыбуцыя вызначалася на вока, і грошы бралі без квіткаў. Пэўна, злоўжыванняў тут было колькі хочаш. Лапацік з прыяцелем ехаў па самай заможнай шляхце, якая або плаціла, або частавала, такім чынам адкупаючыся ад кантрыбуцыі. Аб'ездзіўшы пэўны раён і назбіраўшы торбу грошай, прыяцелі скемілі, што сабралі малавата — можна было б на хутарох сабраць яшчэ. З-пад самых

Самахвалавіч яны вярнулі назад, але тут здарылася гісторыя, апісаная тысячу год назад у «Повести временных лет».

Пачне воўк авец цягаць — усіх перадушыць. «Трэба яго забіць», — вырашылі хлопцы і, дацікаваўшы, калі тыя ехалі праз алешнік на грэблі, забілі абодвух, а грошы, пэўна, забралі сабе. Так перадавалі ў нас, хоць, можа, гэта былі і проста бандыты, якіх тады было больш, чым даволі.

Улетку ў гаспадарцы адбываецца самая буйная страта — у нас забіраюць гнядога жарабца. Увосені 1915 г. бацька памяняў у наваградчаніна маладую гарачую жаробку на вялізную кабылу з жарабём. Праз два гады гэта жарабя вырасла ў вялікага няўкладнага жарабка, якога я за непаваротлівасць зваў Цюхцяй. Яшчэ праз два гады з жарабка вырас жарабец нявіданых памераў і нечуванай сілы, але спрыту ў яго не дабавілася ані.

Высачэнны, даўгі, з густою грываю і хвостом, з капытамі велічынёю ў шайку, ён цягаў вазы, якія б на яго ні накладалі, заўсёды без натугі, нібы ён ідзе проста. Бацька, шмат пражыўшы на свеце, казаў, што коней такога росту і сілы ён не бачыў. Толькі бегач не ўмеў гэты конь. Скура на ім была, пэўна, як у насарога, характар флегматычны, бо колькі бывала ні лупцуеш, ён крыху пабяжыць трухам, скрабучы капытамі па зямлі і падмятаючы пыл сваімі шпоркамі, а пасля ізноў ідзе паціху. Цыганы даўно таргавалі яго і давалі 25 тысяч. І вось улетку 1919 г., нікога не пытаючы, у стаўню зайшлі двое людзей, выбралі лепшую вобруць і, адзеўшы яе на Цюхцю, засядралі на дварэ і паехалі, выдаўшы бацьку квіток.

— Добры конь! — казалі ваякі, агледзеўшы Цюхцю. — Гэты ў пары з Гамезавым будучь удвох цягаць гармату.

Па квітку належала з нейкага атрымаць 15 тысяч рублёў, але, страціўшы з сотню на дарогу, калі прабавалі спагнаць гэтыя 15 тысяч, бацька кінуў дамагацца, тым больш што скоро адбылася змена ўлады — прыйшлі палякі. Наезды з такімі канфіскацыямі робяцца ўсё часцей. Жарабцоў пазабіралі амаль усіх, выключэннем быў толькі Гамезаў, які сам сябе не даваў, забіваючы насмерць, хто прабаваў забраць яго.

Аднойчы летнім вечарам да нас прыехала некалькі коннікаў, якія сказалі, што будуць трэсці у нас, паколькі ходзяць чуткі, нібы ў нас ёсць сядло з срэбнымі страмянамі і зброя. У нас сапраўды было нейкае сядло, купленае, калі разбягалася армія ў 1917 г., але ніякага срэбра там не было. У нас звыклі ездзіць без сядла і сядлом мала хто карыстаўся. Асабіста я, папрабаваўшы ездзіць у сядле, зусім забракаваў яго. У сядле надзвычайна трэсла, было слізка, і спераду і ззаду нешта падпірала — наогул было няёмка. Бацька палез на жэрдкі над стайняю, зняў адтуль сядло і падаў: «Калі страмяны срэбныя, то вось яны, але мне гэта срэбра здаецца жалезам».

Збраўшы сядло, крыху патрэслі хату і, выдаўшы распіску, паехалі. З распіскі следала, што гэту аперацыю рабіў камандзір дывізіёна Жучкоў.

Гэтага ваяку, дарэчы, апранутага ва ўсё цывільнае, за тое, што ён нарабіў столькі клопату, папрасілі зрабіць паслугу — забіць Муніка. Калісь Мунік быў лепшы на Віцкаўшчыне сабака. Быў наш усеагульны прыяцель, добра вартаваў гаспадарку, ганяў зайцоў і грызся з сабакамі, але цяпер зусім састарэў, ледзьве хадзіў і зусім аглох. Цяпер ён быў непатрэбен у гаспадарцы, выраслі двое маладых сабак, і Муніка вырашылі забіць. Але зрабіць самім шкада, і цяпер, карыстаючыся выпадкам, просім чужых.

Жучкоў згаджаецца адразу, тым больш хадзіць нікуды не трэба. Мунік ляжыць каля ганку. Відаць, Жучкоў стралок быў не першай рукі, бо, страляючы за пару крокаў, ён не папаў усё ж у сабаку. А Мунік, пачуўшы стрэл, устаў і паціху патрусіў за вугал. Шкада было прыяцеля, хоць яго ўжо замяшчалі маладыя.

Муніка паклікалі з другога ганка, і калі ён падышоў, стралок добра злажыўся і забіў на месцы.

Заміж забранага цяжкага жарабца ў нас гадуецца ад той самай кабылы другі жарабок, які падобен да свайго старэйшага брата толькі масцю: цёмна-гняды, з густою чорнаю грываю і хвастом. Ён любімец усяе нашай сям'і і асабіста мой. У гэтага жарабка, яшчэ пярэзімка, афрыканскі тэмперамент. Ён не

мога ўстаяць на месцы, голас у яго проста артыстычны. Ён іржэ часта і звонка. Ходзіць, выгнуўшы дугою шыю і прыгожа перабіраючы нагамі. На такім жарабку ездзіць чыстая асалода. Едзеш на ім, яшчэ жарабяці, нібы на аркестры. Гэты аркестр грызе цуглі і прабуе стаць дыбка. Усе, хто ні сустрэнецца, — глядзяць. Хараство.

Прыручан ён быў у мяне да рук ледзь не з першых дзён свайго жыцця і бегаў да мяне на голас. Адзін раз, будучы яшчэ сынуном, ён натварыў бяды. Маленькая Оля, каб паказаць таварышкам, што яна не баіцца коней, паклікала жарабка. Ён падышоў, але, убачыўшы такое малое стварэнне, пэўна быў абражаны, бо адварнуўся і адною задняю нагой убрыкнуў Олю. Удар папаў Олі проста ў зубы. Пару зубоў Оля тут жа выплюнула, а сама схавалася ў садзе ў лазе, баючыся паказацца маме. Толькі ўвечары, пасля папярэдніх перагавораў з сёстрамі, Оля прыйшла ў хату, дзе ў яе аглядзелі рот. Зубы малочныя ў Олі ўжо сышлі, і была пагроза, што новыя не вырастуць, але надзіва скоро выраслі новыя ў трэці раз, але зубы ў Олі ўсё ж засталіся слабыя. Гэта не тое, што ў Сашы, якая сваімі цудоўнымі зубамі грызла дрот.

Гэтага каня праз год таксама забралі проста ў мяне з рук.

Па Віцкаўшчыне ходзяць чуткі, што скоро бальшавікам канец. Ідуць белыя. Белых віцкаўцы чакаюць і спадзяюцца, што ад тых будуць сыпацца міласці. Хто такія белыя — невядома. Што яны дадуць — таксама невядома, але ўсім здаецца, што будзе лепш. У Менску зараз, кажуць, зусім кепска. Есці няма чаго, і нейкая страшная чэка знішчае людзей.

У вёсцы часцей з'яўляюцца атрады збройных людзей, гэта бальшавікі, назовы «чырвонаармеец» вёска тады яшчэ не ведала. Чамусьці цяпер гэтыя бальшавікі мала падобны да тых, якія ўзімку займалі Менск. Тады ішла стройная, добра ўзброеная і апранутая армія, а зараз асобныя аддзелы, апранутыя і ўзброеныя кожны па-свойму. Той бальшавік, што забраў жарабца, быў у сіняй рубашцы, чорнай кепцы, хромавых ботах. Прыблізна ў тое ж быў апрануты і Жучкоў. За спіною — у каго рускі, у каго японскі карабін, наганы найчасцей запхнуты за

папругу. Пяшком ходзіць мала хто — больш конна, а коні ўсе з бліжэйшых хутароў і засценкаў. Таму любіць бальшавікоў за сцяноўцамі ніяк не выпадае, таму і слухаюць прагна пра белых, а калі чуткаў няма, то і самі ствараюць іх.

У жнівені 1919 г. уначы, калі мы ляглі спаць у гумне, на вуліцы пачуўся тупат коней. Нехта праімчаўся па вуліцы кар’ерам, за ім яшчэ і яшчэ. Дзверы ў гумно расчыніліся, убег бацька:

— Хлопцы, уставайце! Трэба ўцякаць з коньмі ў лес. Бальшавікі ўцякаюць!

Чацвёрты раз за чатыры гады адыходзіць праз нашу мясцовасць армія, і цяпер усе ведаюць, што ў адступаючай арміі ні да чаго няма такое прагі, як да коней. Коняў забіраюць у ва ўсіх, тым больш забяруць у заможных віцкаўцаў.

Праз дзве хвіліны ў стайні застаецца толькі пярэзімак, які дзіка іржэ ў сваім стойле. Яму таксама хочацца быць з усімі. Хвілін праз пяць на двор ускаквае коннік.

— Хозяин, хозяин, — стукае ён у вакно хаты.

— Што трэба? — пытае мама.

— Хозяйка, где хозяин? Эй, запрягай лошадь! — следуе расійская формула не ад злосці, а проста так.

Бацька выходзіць з хаты, нібы толькі з ложка, і тлумачыць, што коней няма: толькі што прыезджаў таксама коннік і забраў каня.

Коннік не верыць, пытае, дзе стайня, і ідзе туды з бацькам. Там прарэзліва іржэ жарабок. Коннік аглядае яго, прызнае нягодным для фурманкі, садзіцца з лаянкай на каня і едзе далей.

Праз хвілін 10–15 на дварэ другі коннік.

— Эй, хозяин! Где лошади?

Гісторыя паўтараецца. Чырвонаармейцы яшчэ не надта спрактыкаваны, ды і сапраўды ў чалавека не сто коней. Хто прыйшоў наперад, той і забраў, а хто спазніўся — той без каня.

Трывожная ноч, ніхто не спіць, хіба толькі малая Оля. Мы жывем з краю, і таму тлум даходзіць да нас слаба. Каб даведацца, што творыцца ў сярэдзіне вёскі, нехта камандыруецца туды і скоро варочаецца з паведамленнем, што ў некага бальшавікі забралі ў хаце шынель як вайсковую рэч і гітару, пэўне каб было весялей.

У нас рух. Шынель і гітару, якія былі і ў нас, нясуць у сад і хаваюць у лазе. Нікому не прыходзіць у голаў, што ў хаце поўна добра і ёсць што браць, апроч гітары і старое шынелі. Аднак праз кароткі час у гэтым можна ўпэўніцца.

На святло лямпы ў хату бягуць два ўзброеныя чалавекі. Рухі ў іх нервовыя, нібы спалоханыя. Яны спяшаюцца.

— У вас есть оружие? Сейчас сделаем обыск, — кажуць яны, не чакаючы адказу, і кідаюцца ў новую хату, а там адзін лезе ў шафу з адзеннем, а другі кідаецца за шафу, дзе таксама вісіць адзенне.

Нервова рыюцца ў адзенні, спалоханая мама з лямпаю ў руках глядзіць, што гэта будзе. Відаць, гэтыя людзі кепска разбіраюцца ў зброі, бо абодва замест зброі, якая падлягае канфіскацыі, цягнуць з цвікоў па гарнітуру. Маці, убачыўшы, якую «зброю» збіраюцца канфіскаваць гэтыя ваякі, з плачам кідаецца да аднаго і хапае за гарнітур, шкло з лямпы ляціць на рукі марадзёру, пячэ руку, ён кідае фрэнч і ўцякае з хаты з галіфэ. Другі з другім гарнітурам выскаквае з-за шафы, мама хватае за другі гарнітур і вырывае галіфэ, той выскаквае і знікае з фрэнчам.

Назаўтра рана камандзір, слухаючы пра ўсё гэта, пытае, якое часці былі салдаты, і кажа, што за гэта належыць расстрэл. У нас спалоханы. Згараць няхай тыя галіфэ, калі за іх гіне чалавек. Аднак усё больш каштоўнае хаваюць куды пападзе — у саломе, у садзе, у жыце.

Арміі на фронце, па сутнасці, не было. Ішлі паасобныя, слаба аформленыя атрады байцоў, крыху ішло артылерыі. Бою ніякага не было, недзе каля Грычына белая конніца кінулася ў атаку на пяхоту чырвоных, тая адступала. Нават Менск армія бараніла нібы надта негеройскі.

Па абедзе нясуцца чуткі: белыя ўжо прыйшлі. Дзе яны і якія, яшчэ ніхто не ведае, але ў лес перадаюць, што ўжо прыйшлі тыя белыя, якіх чакалі, вылазце. Але народ стаў недаверлівы. Лічаць за лепшае яшчэ пачакаць, паглядзець, якія там белыя і ці не трэба ім коней таксама.

А тым часам па гасцінцы ідуць ужо раздзелы белых. Гэта стройныя калоны, салдаты ідуць не кучаю, як у адышоўшых

бальшавікоў. Пад вечар у вёсцы ўжо некалькі белых, прычым выходзіць, што гэта зусім не белыя, а палякі. Палякі шукаюць бальшавікоў. У нас на ўсю Віцкаўшчыну толькі адзін бальшавік — Міхась. Яго ўсе не любілі, зычылі тысячу раз яму халеру. Палякі ўжо ведаюць пра яго і проста пытаюць у людзей, дзе Міхась, але віцкаўцы адразу страцілі памяць. Ніхто ніколі не чуў, што Міхась — бальшавік, нават не ведаюць, хто такі і дзе жыве.

Два палякі на вуліцы спатыкаюць Ваню. На ім палатняны гарнітур з зялёнымі шнурамі — знакам яго прыналежнасці да ляснога ведамства, але палякам здаецца, што шнуры — гэта адзнака прыналежнасці Вані да бальшавікоў. Ляскаючы затворамі вінтовак, палякі вымагаюць, каб Ваня сазнаўся, што ён — бальшавік. Ваня абвяргае гэта, тады палякі пачынаюць другое.

— Powiedz, Szaszkołowicz jest bolszewik?²¹

— Не знаю, — кажа Ваня, — не чуў пра такога.

Аднекуль нясе Стасіка, якога я калісь выратаваў ад смерці. Палякі кідаюць дарослага і прыстаюць да малага:

— Chlopek, Szaszkołowicz jest bolszewik?

— Не, я не ведаю.

Ваня тым часам знікае. Сам Міхась сядзіць недзе ў саломе ці ў лесе, чакае, калі міне першая навала. Яму, здаецца, і ў голаў не прыйшла думка адыходзіць разам з чырвонымі, хоць гэта першы і адзіны ў нас бальшавік. Пасля, калі крыху сціхла, Міхась вылез, і, здаецца, яго некалькі раз выцягнулі бізуном. На гэтым справа і скончылася.

Першыя дні панавання палякаў праходзяць спакойна. Віцкаўцы ў захапленні ад новых уладароў, сабралі па ўласнай ініцыятыве масла, яец, булак, каб пачаставаць людзей, якія вызвалілі ад бальшавікоў. Польскія ахвіцэры супыніліся ў папоўскай хаце. Поп у нас з свайго папоўскага роду, ужо спрад-веку так ідзе, што поп мусіць не любіць палякаў-каталікоў, але зараз, пэўна, і поп рад.

Бальшавікі — гэта ж такія людзі, якія кажуць, што бога няма. Калі няма бога, то навошта ж і поп. Але ў папа казённы дом, паўтары валокі казённае зямлі і някепскае, на мужычы погляд,

зусім някепскае жыццё. Яно, пэўна, і на папоўскі погляд някепскае. Праўда, насельніцтва, якое не надта верыць у бога, не надта шчыра моліцца і не любіць даваць папу за трэбы, якія даволі ахвотна слухае. Хоць бога і няма, занадта крытыкаваць яго баіцца, бо хто ж яго ведае, як яно там сапраўды: ты пасмяешся, а ён табе гахне зверху, або па смерці прымусяць чэрці лізаць патэльнію. І таму ў папа пакуль яшчэ ішло ўсё спраўна. Людзі, хоць у меншай колькасці, у царкву хадзілі, зямля была яшчэ папоўскай, з хаты папоўскай пакуль не выжывалі, але гэта ўсё дачасна. Усё ішлі гутаркі, што папа з зямлі зжывуць, а ахвотнікаў на гэту зямлю і на папоўскія будынкі было колькі хочаш.

Таму поп і рад, што бальшавікі ўцяклі. Прыйшлі, праўда, не свае, але ўсё ж хоць бога шануюць.

Першыя дні палякі нічога не чапаюць. Па гасцінцы ідуць у парадку раздзел за раздзелам. Усе салдаты апрануты ў форму, армія мае выгляд сапраўднай арміі, але ж людзям, прыйшоўшы, трэба есці.

Летнім вечарам, калі ў нас на прыпеку варыўся булён, а я даглядаў за ім, у хату ўвайшло з бацькам двое польскіх жаўнераў. Запалілі маленькую лямпу і селі на зэдлік вольна, як дома.

— Колькі пан мае кароў, свіней, курэй, коней? — пытаюць палякі і пішуць адказы на паперцы. Тым часам у хату ўваходзяць мама, Паўлік, некаторыя з дзевачак, народ прыбывае. Палякі, спісаўшы ўсё, падыходзяць да прыпека, пачынаюць выкладаць: трэба даць ім столькі-та хунтаў сала, масла, дзясяткаў яец, жывых курэй і г. д. За гэты час у хату прыходзіць Косцік, а праз хвіліну дзверы рэзка адчыняюцца, і рэзка, як заўсёды, з'яўляецца дзядзька-астралец. Яго шырокая вялізная фігура засланяе дзверы, у руках — цяжкая, кутая жалезам палка, на канцы якой сякерка. Дзядзька — такі чалавек, які не баіцца нікога. Ён чуе толькі канец: трэба даць сала, трэба даць яец, адразу разумее, у чым справа, і, не адкладаючы, грывіць. Дзядзька — чалавек бывалы, ён служыў некалі ў гвардыі, жыў у вялікіх гарадох, але на панскі капыл яго не саб'еш. Ён ніколі і не прабуе гаварыць, як другія заможныя сяляне па-руску, не хоча быць іншым, чым ёсць сапраўды. Вялікія рыжыя вусы

грозна ўздымаюцца ўверх, галава адкінута назад, махаючы рукой, у якой сціснута палка-сякера, ён наступае на палякаў: «Што? Масла, сала, курэй, а трасцы не хочаш? А чытаў, у газеце напісана, што няможна браць у людзей нічога!?! Косцік, на, чытай!»

Дзядзька выхватвае з кішэні газету і соўгае яе ў рукі Косціку. Гэта беларуская газета «Звон»²². У першыя мядовыя дні пасля акупацыі Менску ў гэтай газеце сапраўды апублікован загал нейкага генерала, што браць у насельніцтва войска не можа нічога. Газета, тым больш беларуская, у нас рэдкае з'явішча.

Косцік чытае, можа, першы раз у жыцці беларускі тэкст, блытаючы, але ўсё ж выходзіць, што браць нельга. Дзядзька не можа спакойна вытрываць, ён увесь час падае рэплікі і крычыць на палякаў. Дзверы рыпяць яшчэ: у хату ўваходзіць далікатны дзядзька Іваноўскі, які ў жыцці ні на кога ніколі не крычаў, а за ім — авечы пастух Стафан. У маленькай кухні цесна. Палякі, пэўна, кепска разумеюць і тое, што чытае Косцік, і тое, што крычыць дзядзька, але добра разумеюць, што гэтая грамада мужчын можа добра даць, ведама, не сала, але дручкоў. Яны ўжо падабраліся да печы, карабіны ў руках. Не даслухаўшы загаду, вылятаюць з хаты. Дзядзька бушуе. У хаце ўрачыстасць, як пасля перамогі. Во як трэба з палякамі!

Аднак мядовы тыдзень цягнецца нядоўга. Не бывае так на зямлі, каб армія акупантаў не брала ў насельніцтва нічога. Устанаўліваецца нейкая ўлада. У воласці сядзіць польскі камендант, пры ім — жандары, якіх у нас завуць за жоўтыя шнуры — канаркі, пры ім — нехта з шляхты — войт, а ў вёсках — солтысы. Ці, можа, наадварот — не памятаю зараз.

У Віцкаўшчыну ідуць патрабаванні — мяса. Віцкаўцы складаюцца і купляюць карову ці цялушку і аддаюць. Праз тыдзень — яец. Ізноў збіраюць з сваіх кашоў. Мукі, сала, грошай вымагаюць спасіцелі ад бальшавікоў. Віцкаўшчына пачынае крахтаць. Яно то бальшавікі — кепска, гэта бясспрэчна, але і палякі не мёд: плаці ды плаці, давай ды давай. Ідуць чуткі, што сялян, якія жывуць каля маёнткаў, зараз вымушаюць аддаваць усё, што бралі ў двары, калі адыходзілі немцы, і чуваць яшчэ, што б'юць. Б'юць не як-небудзь, але страшна, бізунамі цераз

спіну або раздзеўшы. Чуваць у першы раз такія знакамітыя далей словы «двадзесце пеньць», што азначае дваццаць пяць удараў шомпалам ніжэй спіны.

Я чуў ад мамы, што некалі за паншчынай людзей, раздзеўшы, клалі на сталок і білі іх розгамі ці папросту, чуў гэта ж ад бацькі, ад Рыжэўскага, чытаў з кніг, але ўсё гэта было мінулае, а тут вось прыйшло ў натуры.

Вёска, ведама, не надта далікатнага выхавання: там і б'юцца, і сварацца, але каб улада арганізавана біла насельнікаў у воласці ці дома, біла сістэматычна, на людзях — гэта было занадта. Старая ўлада царская — ураднік, стражнікі — ведама, дазваляла сабе трахнуць у зубы, але гэта за вялікую крыўду не лічылася, ды гэта і не мела выгляду сістэмы, было выпадкам. Гэта даставалася найбольш правініўшымся людзям ці ў дадатак тым, якія не карысталіся ніякаю пашанаю. А тут гэта прымае арганізаваныя формы, і чым далей, тым горш. Палякі нібы хочучь ададраць увесь народ.

Перыядычна трэба ездзіць да пастарунку ў воласць і чакаць там, пакуль не знойдзецца пасажыр, якога трэба куды-небудзь везці. Часцей за ўсё пасажыр — гэта крыху падпіўшы валасны невялікі начальнік, які едзе да шляхты, каб выпіць як след. Па дварэ воласці носяцца, як ашалелыя, канаркі. Іх нармальнае становішча бывае на высокіх градусах. Цвярозыя бываюць рэдка. Невядома, калі яны лепшыя: цвярозыя ці п'яныя. Пэўна, аднолькавыя. Рука, у якой заўсёды тоўстая гумавая трубка ці бізун, аўтаматычна ўздымаецца і б'е селяніна куды папала. Жаліцца няма куды. Пэўна, каб хто пайшоў жаліцца, то на яго найперш бы здзівіліся, а пасля ададралі б ужо капітальна.

Польшча нібы сабрала ўсё, што ў яе было найгоршага, і выкінула на Беларусь, бо думаць, што цалкам народ польскі складаецца з дзікуноў ці п'яных вар'ятаў рызыкаўна.

Гэтыя канаркі, здаецца, глыбока перакананы, што яны стаяць ужо фактам свайго нараджэння ў Польшы значна вышэй за іншых людзей на свеце. Яны адрозніваюць нас ад расійцаў, але адносяцца аднолькава, як да людзей ніжэйшай расы. Гэта арганічнае хамства. Гэта банда дзікуноў рабуе і б'е насельніцтва,

нават Віцкаўшчына, якая ненавідзіць і баіцца бальшавікоў, якой дастаецца значна менш, чым «простым», гэта Віцкаўшчына пачынае ненавідзець палякаў.

Палякі, як ашалелыя, носяцца па ўсяму краю, зневажаючы, б'ючы, рабуючы. У іх няма тае сістэмы выкачвання багацця, якая была ў немцаў, яны не стараюцца сабе стварыць прыхільнікаў, як бальшавікі. Іх прыхільнікі хіба толькі паны і шляхта, але іх мала. Палякаў пачынае ненавідзець насельніцтва яшчэ і за бога, за свайго бога. У палякаў, ведама, свой бог, польскі, у нашых іншы — рускі. Калі бальшавікі казалі, што бога няма, то гэта быў паход проці ўсіх багоў: і рускіх, і польскіх, і жыдоўскіх. Цяпер польскі бог стаўся панам сярод іншых багоў. У праваслаўных адбіраюць цэрквы і перарабляюць іх у касцёлы. Католікаў у нас зусім мала, і калі глядзець проста практычна, то католікам у адабраных цэрквах рабіць няма чаго, а для праваслаўных — гэта крыўда.

Уся польская палітыка ідзе к таму, каб выклікаць нянавісьць да сябе. Дзіва, як у такі буйны час насельніцтва ўсё гэта пераносіла, не выказваючы пратэсту. Пра махноўшчыну, нават у дробнай форме, у нас не было і чутак.

Людзі ненавідзелі палякаў, баяліся іх, але і бальшавікі мала вабілі. Не маючы пэўнага ідэалу, зносілі ўсё, чакаючы ратунку ледзьве не з неба. Тыя элементы, якія спачувалі бальшавікам, якія чакалі іх звароту (іх была большасць у вёсцы), таксама сябе нічым актыўна не праявілі. Больш дзейныя знаходзіліся на франтах, сышлі з Чырвонаю арміяй, а слабейшыя сядзелі сцішка, чакаючы, калі прыйдзе Чырвоная армія і выратуе. Ні дробных выступленняў, ні падпольных арганізацый у нас не было.

У пачатку панавання палякаў ім былі рады і шляхта, і заможнае сялянства. Толькі бедная вёска, у якое зараз адпалі ўсе віды на панскую зямлю, ненавідзела палякаў з самага пачатку, а ў канцы, калі палякі адыходзілі ўлетку 1920 г., іх не любілі амаль усе. Нават частка шляхты — каталікоў, не чакаючы нічога добрага ад бальшавікоў, не любіла і асперагалася палякаў. І нянавісьць была законная. Палякі зрабілі ўсё, каб яе заслужыць.

Увосені, як звычайна едзем вучыцца ў Менск. Мне 13 год, я ўжо дома работнік, хоць яшчэ няпоўнацэнны: я яшчэ не хаджу касіць, мне не даюць араць, я толькі бараную. Мае равеснікі касіць яшчэ не пачалі, але з плугам арудуюць даўно. Уласна кажучы, гэта механіка зусім нескладаная. І я першы раз пайшоў за плугам зусім проста, але ў нас у гэты час хапала работнікаў дарослых, і мяне бераглі. Наогул, мне і асабліва Олі жыццё выдалася найбольш лёгкае з усяе сям'і.

У Менску ўжо трэці год. З горадам добра знаёмы. Я люблю бадзяцца па менскіх зялёных закавулках. Яны прыгожыя, пахучыя ўвесну. Трэці клас у нашай школе азначае, што я ўжо ў старэйшым класе. На будучы год — выпускнік. Зверху ўніз глядзім на вучняў першага і другога класа, а там, між іншым, з'явілася нямала хлопцаў, значна большых за мяне. Такім, нягледзячы на старшынства, па патыліцы не надта дасі. У гэтым годзе ва ўсе класы школы прыходзіць шмат новых хлопцаў. Гэта пераважна вяскоўцы. Зараз вёска разжылася на грошы. Шле сваіх сыноў і дачок у Менск вучыцца. Вучацца найперш насіць добры гарнітур, пераймаюць тон, гэта ў палякаў. Толькі польская мова не карыстаецца ўсё ж пашанаю. Нават адзеўшы сінюю варшаўскую шапачку, хлопцы стараюцца гутарыць па-руску. Польская мова ўводзіцца скрозь урадавымі дэкрэтамі, але поспех мае занадта малы.

Аднойчы на вуліцы я спатыкаю хлопца, які разам з Нінаю вучыўся ў Самахвалавічах, — Матусевіча. Тады ён ужо меў шляхоцкія замашкі: хадзіў у глянцованых ботах, курыў папярсы, гутарыў не з усякім і зваў шмат каго мужыком. Аднак таму Матусевічу да сучаснага было як ад зямлі да неба. Зараз па вуліцы ішоў паніч, апрануты па самай найнавейшай модзе, з найноўшымі жэстамі.

Апрануты ў новыя фрэнч і галіфэ. На нагах новыя бліскучыя боты, у руках стэк, на грудзях прышпілены да гузіка электрычны ліхтарык, у зубах папярса. Корпус адкінуты назад, выпраўка нібы ў старога ахфіцэра або ў сучаснага польскага. Пэўна, яны і служылі ўзорам. Ён размаўляе з некім на вуліцы і глядзіць на яго, прыжмурыўшы вочы. Агульны выгляд такі, нібы ён робіць

вялікую міласць таму, з кім гаворыць. Па невядомых прычынах ён быў без акуляр. Карціна выходзіла няпоўная. Цяжка было надумаць што-небудзь больш пустое і надутае, чым гэты вясковы хлопец, які абавязкова хацеў быць падобным да пана. Дарэчы, гэтыя хлопцы жылі ў Менску, у большасці нічога не робячы. Кожны заможны селянін зараз палупанак, і некаторыя бацькі цешацца з сваіх дзяцей, якія спаганяюць з сябе пана. З дому возяцца прадукты, грошы. Абібокi жывуць у Менску, вучацца, хадзяць у рэстараны і глядзяць зверху ўніз на сваіх бацькоў.

У Менску выходзяць газеты на польскай мове («*Kurjer Litewski*»²³), на рускай — «*Минский курьер*»²⁴, а пад канец акупацыі — «*Утро Белоруссии*»²⁵ і беларускія — «*Звон*», «*Беларусь*»²⁶.

Польскія газеты ў нас ніхто не чытае: не ўмее і не хоча, беларускія — надта рэдка, у большасці з дасадаю. Звычайна, наша газета — «*Минский курьер*». «*Минский курьер*» вядзе вострую палеміку з беларускімі газетамі. У ім ёсць трапныя фельетаністыя — *Димов* і *Додо*, прынамсі, тады іх фельетоны здаваліся трапнымі. Адзін фельетон *Димова* трактаваў адносна разбухання вёскі ад грошай і з'яўлення ў Менску новае мільённае сялянскае буржуазіі, якая можа зараз купіць цалкам галодны горад. Едка высмейваліся грамадзяне, падобныя да Матусевіча, што прагнуць з мужыка адразу стаць панам і хапаюць, як звычайна, у першую чаргу знадворныя рысы.

.....

Гаспадар гнаў самагонку. Ад Касьяна не засталася і следу. Яго пасля прабавалі прыцягнуць да адказнасці, і хоць з гэтага нічога не выйшла, усё ж дзяржаву сваю віцкаўскую ён страціў. Дарэчы, пасля такіх непрыемных выпадкаў ён жывіў някепска, але ўсё ж другога паталыку [?] набыць сам не мог.

«Не будзе Гіршы, то будзе чорт іншы», — кажуць у нас, але «чорт іншы» ўсё ж такім хапугаю не быў. Пра Касьяна засталіся толькі легенды. Пад шэрсць Касьяну былі і валасныя начальнікі. Доўгі час каля Самахвалавіч было небяспечна ездзіць. Нейкія бесцэрэмонныя бандыты абіралі людзей каля самага мястэчка. Міліцыя насілася скрозь, але злавіць нікога не магла. Вайны ўжо не было, але водгукі яе былі чуваць яшчэ

моцна. Далей ў лясках Ігуменшчыны хадзілі вялікія банды, і часта ўначы ішлі сапраўдныя баі. Наш край бязлесны быў больш зацішны. З боем на мястэчка ніхто не хадзіў, але гандляроў і багатых сялян па дарозе рабавалі часта. Злавлі бандытаў нашых зусім нечакана.

Адзін раз яўрэйка-гандлярка, якая страціла свой тавар каля самахвалавіцкіх могілак, ішла ў Менску каля ЧК і раптам убачыла бандытаў, якія абрабавалі яе. Бандыты, добра апранутыя, нікога не баючыся, ішлі па галоўнай вуліцы горада. Яўрэйка кінулася ў ЧК, заявіла, і бандытаў тут жа затрымалі для праверкі. «Вы, мусіць, памыліліся, грамадзянка, — сказалі гандляры ў ЧК. — Гэта не бандыты, але старшыня Самахвалавіцкага выканаўчага камітэту і начальнік Самахвалавіцкай міліцыі. Як жа яны могуць быць бандытамі?» Аднак яўрэйка стаяла на сваім, кажучы, што якраз яны абрабавалі. Тады ўжо арыштаваных затрымалі і на іх кватэры зрабілі вобыск, прычым знайшлі цэлы пакой да столі, напханы рознымі таварамі і ўсякім сялянскім дабром. Пасля суда каля Самахвалавіч стала спакойна.

У нас заняткі скончыліся рана, і я амаль з вясны быў дома. Ніна ва ўніверсітэце затрымалася пазней і прыехала дамоў пад Сёмуху. Яна, хоць і працавала самастойна ўсю зіму, але па-старому звычайу ўсё ж прыехала на лета дамоў на работу. Яшчэ з Менска перадавала, што прывязе для мяне нейкіх цікавых кніг. І прывезла. Мы прыбіралі двор, ставілі бярозкі каля варот, прынеслі кветак на букеты. Быў мяккі паўвясенні-паўлетні вечар. Вымецены двор зелянеў шаўковай купай травы, якая вабіла паваліцца і пакачацца, як жарабяці, калі з'явілася вясёлая жвавая Ніна. Яна прынесла дзве навінкі — «Новую зямлю» Я. Коласа і «Курс беларусоўеденія»²⁷, выдрукаваны ў Маскве. Гэтага падарунка я нават не чакаў. Паколькі тады ішло трохднеўнае свята, то я і засеў на гэтыя дні чытаць, не ведаючы, за каторую кнігу трэба раней ухапіцца.

«Новая зямля» — гэта было найбольш сваё, што даводзіла мне чытаць у жыцці. Людзі, прырода, характар, падзеі, паводзіны — усё было сваё, усё знаёмае, без кпін і насмешак і без ідэалізацыі. Гэта была народная эпічная паэма. Было апісана

наша жыццё, апісана ўмела, цяжкаватым, старамодным вершам. Бліны ў нядзелю, грыбы ўлетку, баляванне ў Міхася былі схоплены надзвычайна. Ды і само апавяданне, як сям'я білася, каб не глядзець ласкі з панскіх рук, зажыць на сваім кавалку зямлі, для нас было сваёю сямейнаю справаю. Наш дзед і бацька прайшлі якраз тым жа шляхам. З такою кнігаю нельга было ўрымсціцца. Трэба было бегаць да ўсіх, усім чытаць урыўкі. Успрынята «Новая зямля» была ўсімі добра.

«Курс белорусоведения» аказаўся цэлаю энцыклапедыяй. Тут табе і гісторыя, і мова, і этнаграфія, і літаратура. Тады ўсе артыкулы былі для большасці Амерыкаю. Пачынаецца зборнік артыкулам Пічэты «История белорусского народа». Назва выбрана палітычная, але да таго часу я, ды і пераважная большасць не толькі падлеткаў, а і дарослых, ведалі толькі «Историю Литвы» ці «Историю Литовско-русского государства», дзе беларусам адводзілася роля пакорных авечак, якія толькі падпарадкоўвацца другім, больш моцным, і нават «народ змарнелы таго краю свайго нат імені не знаў»²⁸.

«Мы — народ без гісторыі, мы ў гісторыю не ўпісаны», — сцвярджала ўся ранейшая літаратура, а тут, хоць і занадта асцярожна, падзеі перадаваліся крыху інакш, а найбольш цешыла сама назва, — Беларуссія, а не Литва.

Вайна і рэвалюцыя ніякіх істотных змен у Віцкаўшчыне не зрабілі. Былі тыя ж гаспадары, у якіх працавалі нанятая парабкі і дзяўчаты. (Віцкаўцы, што былі, то і засталіся, хіба што выраслі малыя, ды ў Антося Каробкі на вайне выбіла вока.) Зямля ўся, што была раней у віцкаўцаў, засталася. Нават у самага багатага Матусевіча не краталі зямлі, хоць прадаваць яе ўжо было нельга. Толькі ў Рубілках у Лойкі, які меў 90 дзесяцін, адрэзалі невялікі кавалак і далі беззямельнаму грычынцу.

Праўда, гаспадарку віцкаўцаў у цэлым нельга было раўнаць з даваеннай, уся яна была значна слабейшаю, асабліва кепска было з жывёлаю, але гэта было нажыўное. Сама ж сутнасць гаспадаркі засталася. Пара гаспадарак разбілася на дзве пры падзеле братоў, але гэта было натуральнае ў нас драбленне, не звязанае ні з вайною, ні з рэвалюцыяй. Пасля аднаўлення

свабоды гандлю, устанаўлення продпадатку, з'яўлення цвёрдае валюты ў выглядзе раней уведзеных рублёў, пасля чырвонцаў усё пачало прыходзіць да даваеннае нормы. Здаецца, нават нанятая парабкі звалі гаспадара панам, толькі парабкі былі зараз не наваградчане, а свае зблізку ці закінутыя здалёк хлопцы, якія пасля вайны не маглі ці не мелі ахвоты ісці дамоў.

У самой тэхніцы апрацоўкі зямлі нічога не змянілася, хоць уся моладзь была далёка па свеце і шмат бачыла новага, што магло б палепшыць гаспадарку. З таго часу, як пачалася вайна, як пачалі расці цэны на сельскія прадукты, віцкаўцы, амаль усе, пачалі збіраць грошы. Адны — прагна, як Каробка, збіралі толькі грошы, усё роўна якія: царскія, думскія, керанкі, нямецкія, польскія, савецкія. Другія — збіралі не толькі грошы, але і рэчы, хоць грошам, бясспрэчна, аддавалася перавага. Толькі самыя бедныя, як Воня, не назбіралі грошай. Усе, хто збіраў грошы, былі ўпэўнены ў іх магічнай сіле. Перад вайною можна было вольна мяняць грошы папяровыя на залатыя, і зразумела, што людзі бралі больш ахвотна папяровыя як перспектыўныя. Калі грошы сталі таннымі, то людзі думалі, што гэта рэчы дарагія, і ўсё не ўяўлялі сабе розніцы паміж золатам і грашовай папераю. Але вось ужо мір, з'яўляюцца новыя цвёрдыя грошы, усе ранейшыя трацяць усякую вартасць. Надзеі Каробкі, што дадуць хоць капейку за рубель, мінулі. Усе, хто збіраў грошы, стаўся зараз уласнікам кучы папяровых паперак, аднак жа былі і такія, хто хаваў не толькі паперу, але і золата. Такіх было мала, але ўсё ж яны былі і зараз пачалі вылазіць угору.

Недалёка ад Віцкаўшчыны быў заможны хутар Стукавічы, дзе жыў Валодзька. Чатыры ці пяць сыноў Валодзькі былі падобны адзін да другога — усе ёмкі, грашова народ. Чым толькі яны ні займаліся! Адзін брат асабліва выдзяляўся сваім спрытам: маючы нейкі капітал, пачаў скрозь навокал ствараць дробную прамысловасць. Як з зямлі раслі паравыя млыны, пільні, сырбнікі, тарфяныя таварыствы. Гэты ж Валодзька з нейкім яшчэ Пракоф'евым пачаў будаваць паравы млын у Віцкаўшчыне.

Будынак для млына павінен быў паставіць Матусевіч, які за гэта меў аднаразавую ўплату і нейкі працэнт даходу з млына. Для пабудовы млына ён разбурыў сваю старую адрыну і ма-неж. Ураджаі цяпер скараціліся, і класці ў адрыну не было чаго. Машыну і абсталяванне для млына прывозілі аднекуль здалёк, і млын пайшоў у ход. Раней трэба было ездзіць малоць далёка на вадзяныя млыны — на Пціч ці Усу, чакаць там, а зараз усё было пад бокам.

Такім жа парадкам ствараліся прадпрыемствы і ў другіх месцах. Работнікаў там было 3-4 чалавекі. Самы важны быў машыніст, да якога, па старой памяці, віцкаўцы адчувалі пашану. Абсталяваны млын быў кепска. Для прыкладу можна сказаць, што ўжо значна пазней, калі млын працаваў некалькі год, у кош папаў неяк чалавек, рабочы млына, і быў начыста размолаты. Дробныя прадпрыемствы раслі ў самых неспрыяльных для іх умовах, паколькі ўрад тармазіў рост капіталістычных элементаў, пры поўным абясцэньванні ўсіх раней быўшых грошай.

У нашай гаспадарцы змен не было. Яна засталася чыста земляробчай, толькі выдзяліла з свае сям'і найбольшую колькасць народу ў горад — «у навуку». Політэхнічны інстытут у Менску зачыніўся. Косцік збіраўся ў Петраград. Петраград тады здаваўся, пэўна не толькі мне, далёкім горадам, чужым, галодным і халодным. Голад яшчэ не сышоў у той час, і калі Косціка збіралі ў дарогу, то пакавалі яму і сала, і кілбасы, і хлеб. «На чужой старане цяжка жыці мне». Дзівіцца трэба зараз, як нам, якія вучыліся, з дому дваццаць год пакавалі клункі, давалі адзенне, боты, каб вывесці ў людзі.

З усяго лета найбольш памятны дзень выдаўся перад Спасам. Яшчэ да ўсходу сонца паехаў я араць пад жыта, трапіў амаль на Казлоўшчыну, дзе і прабыў гадзін да дзевяці, а прыехаўшы дамоў і крыху паснедаўшы, адразу пачаў вазіць жыта. Жыта было сухое, дзень стаяў па-летняму гарачы. Трэба было звесці з поля ўсё, бо далей ішлі падрод два дні свят. Работа была гарачая, абедась нават не было часу, перакусвалі ў павозцы, калі ехалі ў поле. Так вазілі да цямна, і нават тады, калі сцямнела. Пад канец я зусім даўся. Распрагаючы каня, ужо гадзін пад

дванаццаць ночы, я неяк гарэў, у хаце ўжо не хацелася і есці, нібы трэсла трасца. Заміж вячэры я ўзяў кажух і пайшоў у гумно на сена спаць. Два святочныя дні заміж таго, каб аб'ядацца грушамі і салодкімі яблыкамі, праляжаў я на торпе, адчуваючы нейкую слабасць і жар. Было крыўдна, што хварэць давялося ў свята, а як ісці зноў на работу, дык я і паправіўся.

Увосень у нас важная сямейная справа. Саша выходзіць замуж. У нас яшчэ не было ні разу вяселля. Усе старэйшыя былі хлопцы. Ваню ўжо мінула за 30, Паўлу было 27, але яны, здаецца, не надта спяшаліся жаніцца. Ведама, Саша ўжо раней сама вырашыла ўсё, але нашы старыя традыцыі вымагалі, каб усё прайшло ў пэўным парадку. Сашын нарачоны мусіў прыехаць да нас у сваты. У васенні халодны вечар нехта гукнуў у хаце: «Сваты», і адразу ўвайшлі Іван Дубовік з братам Якавам. Прывітаўшыся, паставілі на стол пляшку самагонкі, і гутарка пачалася з бацькам. Саша недзе схавалася. Паколькі ўсё было вырашана яшчэ раней, то надта доўга і гутарыць не было аб чым, але форма вымагала, каб сваты наступалі, а бацька ўпіраўся. «Адклад не ідзе ў лад, сваце, — казаў Якаў, куляючы, пэўна, дзясятую чарку. — Чым скарэй, тым лепш». «Пачакаўшы, будзе бог ласкаўшы, — адказваў яму бацька. — Спяшацца няма чаго». Усе сядзяць за сталом на покуце, выпіваюць, закусваюць. Лішнія сышлі ў кухню.

Выпілі адну пляшку, узяліся за другую і ўрэшце сталкаваліся: вяселле мусіла быць перад самаю Піліпаўкаю. Назаўтра ў нас мітусня. Трэба тэрмінова рыхтавацца да вяселля. Пасадзя Сашы быў гатоў раней. Там адзенне, палатно, рушнікі, сурвэты, але ў такой справе заўсёды выплывае куча нечаканых патрэбаў. Тое трэба купіць, тое зрабіць дома. Трэба нагнаць самагонкі, бо гарэлкі няма, яна забаронена, а без гарэлкі ў нас вяселле ніяк не можа абысціся. Гэта ўжо зусім складаная справа, бо за гарэлку сурова караюць, сюды-туды сноўдаецца міліцыя, а ведаючы, што будзе вяселле, яна павінна сачыць за нашай хатаю асабліва пільна. Аднак усё выйшла добра.

Самагонку ў нас гналі ўжо гады чатыры і ўладалі самагоннай тэхнікай дасканала, бо ніхто не гнаў такой чыстай гарэлкі,

як у нас. Усё самагоннае абсталяванне было раскідана ў розных мясцох, найбольш закапана ў саломе ці сене. Калі людзям моцна прыпірала з гарэлкаю, то яны, звычайна, ішлі ў лес, але зараз у лесе холад, ды на агонь яшчэ лягчэй прыйсці, і таму вырашылі гнаць дома ў кухні. Апоўначы, завесіўшы адзінае вакно тоўстай коўдрай, раскладалі пад катлом з рашчынаю агенчык, закрылі кацёл крышкай, умазалі і, прываставіўшы трубку, пачыналі чакаць. Тады трэба было толькі мяняць ваду каля трубка ды глядзець, каб агонь гарэў малы. Спецыялістам быў Паўлік, асістэнтам я. У такой лабараторыі за некалькі начэй мы нагналі ледзь не селядзеўку гарэлкі, добрай, чыстай гарэлкі, закарсілі яе сушонамі вішнямі і схавалі ў салому. Пахвалы гэтай гарэліцы, якія раздавалі госці на вяселлі, былі ўплатай за бяссонныя ночы і страхі перад міліцыяй.

Час ляцеў. Мы ўжо жылі і вучыліся ў Менску, калі надышло вяселле. З Менска на вяселле нас ехала куча. Ніна везла сваіх прыяцелек, школьных і новых — універсітэцкіх. Нініны прыяцелькі прыязджалі да нас ужо не раз, у свята, дзівячы ўсіх весялосцю, жвавасцю і тым, што па-руску завецца «непринуждённостью». Зараз гэта грамада мусіла весяліцца сама і весяліць другіх. На тое было і вяселле.

Я быў шаферам, і мяне грызла сумленне, бо сваёй шаферцы я не вёз цукерак, як гэтага вымагаў звычай. Шыкоўны, так сказаць, узорны шафер мусіў частаваць яе цукеркамі, танцаваць, вазіць на шалёным жарабцы, весяліць, паказваць сваю хлапцоўскую адвагу. Гэта значыць — піць шклянкамі гарэлку, курыць. А я нічога такога і здалёк паказаць не мог. Цукерак не вёз, бо не было за што купіць. Уласных грошай у мяне не было ані. Прасіць ці вымагаць у старэйшых у нас было не ў звычай. Танцаваць я не ўмеў і ўсімі сіламі адмаўляўся вучыцца, часткова з-за сарамлівасці, часткова як пратэст проці таго, што людзі ўкладаюць у танцы душу, апроч танцаў і гульняў у іх няма ніякіх інтарэсаў. Пракаціць на добрым жарабцы было зусім немагчыма, бо ў нас была толькі кабыла, даволі худая, мірная і флегматычная па характару, якую трэба было добра хвасянуць пугаю, каб яна трухам прабегла. Гарэлка была праціўная, і піць

яе на тое, каб паказаць сябе героем, я не хацеў, бо ўжо ведаў, што геройства паказваецца не тое, хоць мне самому падабаліся вясёлыя гуллівыя хлопцы, але такія, у якіх п'янства і гульня выходзілі натуральна, а не з нацяжкаю.

Музыкі на вяселле былі запрошаны з Мазуроў — Мірановічы: скрыпка, цымбалы, гармонік. Гэта быў у нас самы дасканалы аркестр, які ўмеў усе танцы, пачынаючы ад самых модных і канчаючы старасвецкім кадрылем. Нават беларускае вяселле, якога я да таго ніколі не чуў, гралі гэтыя музыкі.

Каля Сашы быў цэлы рой дзяўчат, якія прыбіралі яе, глядзелі на яе жаднымі вачыма. Дзівіцца можна, чаму так людзей цікавіць чужое вяселле. На двор ехалі фурманкі за фурманкаю. Цёткі, кумы, сваякі розных ступеняў, вылазячы з брычак ці простых драбінак, цягнулі за сабою вузлы, якія пасля складаліся ў сеньях. Пасля Оліных хрэсьбін адзінаццаць год у нас не было нічога падобнага. Пад вечар на паповай сенажаці за аселіцаю паказаўся цэлы абоз з парных і аднаконных брычак і павозак. Ехаў малады. Музыкі выскачылі ў сені, і калі коні маладога пераходзілі раку, разанулі марша. Усе кінуліся на ганак ці на двор. Мама, якая трымалася ўвесь час, голасна заплакала, уціраючы твар хвартуком. Нават у мяне моцна зашчыміла. Саша ідзе ў чужую сям'ю. Наша сям'я рушыцца.

На вяселле трэба ехаць на самых лепшых конях. Раней, да вайны, звераватым жарабкам лілі яшчэ ў ярмо пляшку гарэлкі, ад якое жарабец зусім дзічэў і імчаўся як шалёны. Але наш малады быў чалавек салідны і ехаў зусім спакойна. На дварэ і ў хаце тлум. Збіраюцца ў цэркаў. Туды маладыя едуць паасобку, а назад ужо разам. У нас на дварэ носяцца як ашалелыя шаферы: хто запрагае каня, хто прывязвае. Хоць яшчэ афіцыйна ніхто не піў, але ад усіх мужчын добра аддае гарэлкай. Кожны паспеў дзе-небудзь, хоць у каморы ці свірне, добра каўтануць, і цяпер у іх вочы глядзяць весялей, гутарка больш жвавая, а калі музыка заграе, то яны пачынаюць тупаць нагамі. Вяселле дык вяселле! Дзяўчаты і жанчыны аглядаюць Сашыну камоду, куфар, перабіраюць пасаг. Дзяўчаты, пэўна, думаюць, што ім скоро таксама пара замуж. Нядаўна гэта яшчэ дзеці ці

падлеткі, зараз дарослыя здаровыя людзі, а неяк неўзабаве зробяцца і старымі. Скрозь адзін канец.

Вянчае Сашу віцкаўскі поп у сваёй царкве, дзе некалі яе прыцелям здавалася, што і ўсё жыццё пройдзе тут. Я, як шафер, трымаю над галавою Сашы вянец. (Мая шаферка, на шчасце, стрыечная сястра, не дачакаўшыся ад мяне цукерак, зле.)

З цэрквы возьмем ужо маладых. Зараз і пачынаецца само вяселле. Хата застаўлена сталамі. На сталах і варанага, і смажанага, і печанага — усяго колькі хочаш. Скрозь пляшкі вішнёвай самагонкі. Ешце і піце, дарагія госці, каб памяталі вяселле. Маладыя на покуце, каля іх самыя шаноўныя госці, як ляснічы Казлоўскі, поп, бліжэйшыя сваякі. Не стае толькі Косці, які зараз у Петраградзе. Хата ў нас малая, усе не змяшчаюцца, а танцаваць зусім няма дзе, і таму музыку і танцы перанеслі да дзядзькі Стафана Іваноўскага. Там вольна музыка рэжа ва ўсю вальсы, тустэпы, падэспані і іншае, а моладзь да поту выпісвае ўзоры. Як жыву, не бачыў нідзе, каб людзі маглі столькі вытанцоўваць, як у нас. Хата поўная, круг для танцораў малы, ад падлогі падымаецца пыл, ілбы ў танцораў ужо мокрыя. У хаце робіцца гора, хоць на дварэ холад, а ў хаце не палена. Дзверы адчынены. Час ад часу модныя танцы перапыняюцца, музыка рэжа казака, і хто з хлопцаў ці дзяўчат пачынае выкручваць узоры казачка, а пасля таго ізноў вальс ці тустэп.

І нараканні ў сям'і, што працы надта многа, што няма калі дыхнуць, былі рэдкія. Прыкладам была маці, якая працавала цэлы дзень і не мела тае ўцехі, якую меў кожны член нашае сям'і, — маці не чытала кніг, а мы, трэба сказаць, таксама не чыталі ёй. Нават у свята мама рэдка калі была вольная: тупала то сюды, то туды, не маючы вольнай хвіліны. Адначасна маці ніколі не выстаўляла на людзях, што ў яе шмат работы, што яна робіць адна за ўсіх, як гэта любяць выхваляцца звычайна жанчыны. І я доўгі час не мог спакойна чуць такіх хвалебных одаў сваёй працаздольнасці.

Ніна, падабраўшы найлепшыя рысы маці, успрыняла і гэту. Хвала табе, Ніна. Ты з Оляю ў самую страшную пару майго жыцця падалі мне руку, каб выйці ізноў у жыццё. Пішу гэта

Вам, сёстры, перажываючы ўсё цяжкае. Няхай успамін аб мінулым застанеца і дзецям. Невядома, як і колькі яшчэ дзядзецца жыць. У жыццёвым брудзе, па якім мы ўсе ходзім, светлая радасць звязвае нас, і рэдкія хвіліны шчасця даюць моц для далейшага жыцця. І тое, што раней хвалявала, узрушала, зараз успрымаецца спакойна.

Цяжар здаецца не такім, як было ці здавалася некалі, але няхай будзе на паперы так, як здаецца зараз. Аб'ектыўна пішу ўсё, як перажываў у свой час, перадаю свет такім, якім ён здаваўся некалі.

«ЯКОЙ ВЫ ВЕРЫ?»

Лета і восень 1920 г. былі надзвычай неспакойнымі. Увесь час цягалі ў абоз. Чырвоная армія кацілася да Варшавы, транспарт быў наладжан кепска. Большасць войска, прадуктаў і, пэўне, зброі перавозілі на конях. Асобныя вайсковыя раздзелы бралі па дарозе коней, такім чынам даходзячы да лініі фронту. Колькасць коней у раздзеле надзвычайна вырастала, але і гэтага не ставала. Таму ледзьве не штодня да нас заходзілі чырвонаармейцы з упаўнаважаным сельсавету Паўловічам, намагаючыся, каб ехалі ў абоз.

Адвагаю Паўловіч ніколі не вызначаўся, а тут у такі суворы час яму было зусім кепска. Мама расказвае, што адзін раз у нас каля гумна, калі нейкі начальнік пачаў моцна крычаць на Паўловіча, дык у таго ад страху так трэсліся лыткі, што халявы аж стукалі на іх.

Часамі ад абору ўдавалася адкруціцца, але часцей дзявацца не было куды і, пасварыўшыся, пажаліўшыся на цяжкое жыццё, прыходзілася запрагаць Дэрашку і ехаць. Ездзіў заўсёды я. Першыя разы, калі мяне выпраўлялі, то глядзелі яшчэ, як на малага, які едзе выпадкам, але калі такія выпадкі пачалі здарацца 2-3 раз у тыдзень, то і я сам, і ўсе дома прызвычаліся, што я стаў падарожным чалавекам. У гэты час я аб'ездзіў, пэўне, усе вёскі навокал па невялікаму радыусу, а некалькі раз заязджаў даволі далёка на захад. Некаторыя выпадкі ўрэзаліся ў памяць, пэўна, на ўсё жыццё.

Адзін раз яшчэ ўлетку з воласці прыйшоў загад адвезці ў воласць з вёскі пудоў 200 жыта. Жыта расклалі на гаспадаркі, сабралі і вызначылі з 8 хурманак, каб завезці ў Самахвалавічы. Да воласці было недалёка, і мы меркавалі вярнуцца яшчэ да вечара дамоў. Выехалі з дому пад поўдня. Але, прыехаўшы ў воласць, даведваемся, што хлеб трэба везці ў Менск. У воласці начальнікі толькі зірнулі на нас з ганку, добра, што не абляялі.

Пастаяўшы крыху ў Самахвалавічах, паехалі ў Менск на Вясёлую вуліцу, дзе ў старых млынох былі склады збожжа. Покуль ездзілі, покуль ссыпалі, прыйшоў вечар, і мы выехалі з Менска ўпрыщемку.

Быў ціхі, цёплы летні вечар. На гасцінцы не было чутно нікога. Мы ехалі трухам адзін за другім. Ад'ехаўшы ад Менска кіламетраў з шэсць, я задрамаў і не чуў, як праехалі Скарынічы, далей Скарыніцкі лес. Кабыла добра ведала сама дарогу, і непакоіцца не было чаго.

Прачнуўся я ад некага дзікага крыку, які быў чуцен ззаду. Спрасоння я нават не ўразумеў, дзе знаходжуся. Здавалася, што на некага напалі, б'юць ці рэжуць, і ён крычыць немым голасам.

Я крута павярнуў каня назад, выцягнуў яго разы два лазінаю, і конь паімчаўся ўніз кар'ерам. Толькі тады пачаў углядацца ў дарогу і меркаваць, дзе я знаходжуся, а адначасна прыйшлі ў голаў пытанні: і куды ж я еду, што там здарылася?

Управа ад мяне быў вялікі сад, і я пазнаў, што гэта Прылукі. Ехаў я з самае Прылуцкае гары ў лагчыну, за якою ўздымалася другая гара, а за ёю сінеў лес. Пакуль усё гэта адклалася ў голаў, я быў ужо ў лагчыне на мосціку, дзе і ўбачыў катастрофу, якая здарылася з Рыжэўскім.

Стары Рыжэўскі ехаў за мною на сваёй рыжай сляпой кабыле і таксама, як і я, спаў. Кабыла ўзышла на мосцік без парэнчаў па самаму краю, і фурманка з гаспадаром сцялжылася, звалілася пад мост. На шчасце гаспадара, мост быў невысокі, і пад ім было зусім суха. Перапалоханы гаспадар нема закрычаў і пабудзіў мяне. Калі пад'ехаў я, то ў яго перапалох ужо мінуў, цяпер пераважвала злосць на сляпую кабылу, якую

ён кляў. Рыжэўскі быў наогул майстар клясці, але ніколі гэты талент так не быў выяўлены, як пры гэтым выпадку. Здаецца, ён перабраў тут увесь запас кляцьбы і яшчэ дадаў, што магло прыйсці ў голаў. Спярга ішло «а каб цябе воўк з’еў», «каб халера ўзяла», «каб пярун забіў», затым ішло «а чаму ж цябе...», і так да бесканечнасці. Такіх майстроў кляцьбы, як на Беларусі, я не бачыў нідзе, бо ў Расеі проста і трафарэтна лаюцца, а тут было нешта творчае.

Кабыла, пэўна, не прымала гэтага ўсяго на свой адрас, бо флегматычна скубла траву тым часам, як гаспадар пробаваў паставіць зад фурманкі на перадох. Удвох мы лёгка справіліся з гэтым заданнем, можна было ехаць далей, але стары тым часам згубіў капшук з тытунём і пачаў упоцёмку мацаць рукамі зямлю, шукаючы сваё дабро. Капшук ніяк не знаходзіўся, а кабыла, каб не траціць часу, ізноў пачала скубіць зямлю і зноў сцялежыла: фурманка з грукатам перакулілася, і задок паехаў пад мост. Гэта перавысіла меру цяжкісці, Рыжэўскі, плачучы, кінуўся біць пугаўём кабылу, я не вытрымаў і пачаў рагатаць. Аднак усяму ёсць канец. Капшук знайшлі, павозку ўладзілі, селі і паехалі. Я аглядаўся назад — з люлькі старога сыпаліся іскры: ён курыў. Мы ўз’ехалі на гару, адкуль я павярнуў, спуціліся ўніз і пераехалі праз Пціч. Я паціху ізноў задрамаў, а праязджаючы праз Прылуцкі лес, прачнуўся і глянуў назад — за мной нікога не было. Бандытаў у той час не было, і ехаць было нястрашна, хача пра стражніка Прылуцкага лесу ў нас расказвалі, што ён з жонкаю быў у хеўры з бандытамі і рэзаў людзей. Назаўтра дома дачуўся, што з Рыжэўскім у дарозе другі раз яшчэ здарылася бяда: ён ізноў задрамаў, ізноў вывернуўся ў канаву, але выцягваў усё ўжо адзін — сам-насам.

Раз пад восень я прарабіў самую цікавую паездку кіламетраў за 80 на захад за Нёман. Мяне забрала ў абоз невялікая партыя чырвонаармейцаў. Нас, абознікаў, было чалавек з 8, апроч мяне, старых ці дарослых людзей. Калі забіралі ў абоз, то казалі, што толькі на адзін дзень, але ўжо адразу, выехаўшы на гасцінец, даведаліся, што паездзем значна больш, можа да Буга. Мама, ведаючы, як доўга можна прабыць у абозе, наклала мне

добрую торбу, бо ў нас, нягледзячы на вайну і грабежніцтва, і сала, і кілбас, і шынак усё ж было.

У чырвонаармейцаў нашых, здаецца, апрача некалькіх баханак хлеба, нічога не было, і яны, як людзі спрактыкаваныя, вырашылі ехаць не гасцінцам, але бакавымі дарогамі, гэта будзе крыху далей, але затое можна больш дастаць прадуктаў, бо есці нешта трэба. Ад'ехаўшы крыху гасцінцам на Койданава, мы звярнулі ўбок на Станькава і адтуль на Негарэлае — Сверхань. У кожнай сустрэчнай вёсцы ці кінутым двары нашы багаці раслі. У Станькаве, дзе з-за дрэў парку быў відаць палац Чапскага з выбітымі шыбамі, нічога не было — усё ўжо было раней спляжана. Але ў наступнай вёсцы курыца, якая хацела перабегчы нам дарогу, у долю хвіліны трапіла мне на воз. Малады, спрытны чырвонаармеец так ёмка стукнуў яе каменем, што яна і не кеўкнула. За вёскай на саўхозным полі за хвілін дзесяць накапалі мех бульбы, далей у нейкім былым панскім садзе натрэслі пару мяхоў яблык. Была ранняя залатая восень, і ўсяго на зямлі было даволі.

Адпачываць сталі на беразе ракі Усы. Расклалі агонь, убілі колікі і пачалі варыць булён з бульбы, яблыкаў і курыцы. Калі я пачаў трэсці сваю торбу, то чырвонаармейцы крыкнулі мне, што я цяпер казённы чалавек і карміцца павінен на казённы кошт. Я прысеў да іх. З'еўшы курыцу і з паўмяха яблыкаў, адпачылі і паехалі далей, прыхваціўшы з сабою вялікі броднік, які ляжаў на беразе ракі. Ехаць было весела. Чырвонаармейцы былі вясёлыя, жартаўлівыя хлопцы, пагода ясная, сонечная, было не гарача, але яшчэ і не холадна.

Начаваць спыніліся ў полі, на беразе маленькай рэчкі перад Негарэлым. Дзве капы канюшыны, якія стаялі недзе на небасхіле, у момант апынуліся ў нас. Сцямнела. На неба высыпалі зоры. Мы нападлі коней ў рэчцы і ляглі спаць, накрывшыся кажухом.

Назаўтра падняліся рана, далёка давідна, запрэгли і рушыліся. Амаль адразу дарога пайшла лесам, які цягнуўся да Сверханя на Нёмане. Спярша ішлі ціха. Яшчэ не прайшоў сон, было неяк трывожна. Байцы выцягнулі вінтоўкі, начальнік, які ехаў

на рыжым кані, агледзеў свой наган. Лес цягнуўся кіламетраў на 30, і яму не надта верылі. Далей, аднак, настрой стаў больш вясёлы. Нехта паціху заспяваў песню мінулай вайны: «Горные вершины спят во тьме ночной, Карпатские долины — могилы храбрцев...»²⁹. Іншыя сталі падпяваць.

Пачало віднець. Нядаўна лес быў пад артылерыйскім абстрэлам. Па нізе прайшоў агонь. Галлё, шышкі і часткова сухастой згарэлі, але сам лес быў цэлы, і хваіны паціху махалі сваімі зялёнымі галовамі. На дарозе валяліся цэлыя кучы зарадаў малых калібраў — «стананаў», а часам траплялі і вялікія. Галоўкі ў іх усіх былі выкручаны.

Я чакаў Нёмана. Мама і бацька расказвалі нам пра Нёман. Мама сама ніколі на Нёмане не была, але чула ад другіх. Нёман я ўяўляў вялікаю буйною ракою, цэнтральнаю ракою Беларусі. Беларуская літаратура, якую я чытаў, сцвярджала тое ж самае.

Узышло сонца, лес зашумеў. У яго суцэльнай масе з'явіліся светлыя плямы, і мы выехалі на край. Далёка была відаць вёска ці мястэчка, а перад ёю бліснула рака Нёман. Я ішоў каля павозкі і глядзеў уперад, жадна, прагна чакаў Нёман. Вялікае расчараванне чакала мяне ад Нёмана. Я ўбачыў нешырокую раку, мала чым большую за Свіслач, з пясчаным дном і нізкімі пясчанымі берагамі. Праз Нёман быў перакінуты мост на простых козлах. Недзе з боку былі рэшткі старога моста, які спалілі палякі. Глыбіня Нёмна была такая, што нават мне без усякае рызкі можна было, толькі зняўшы штаны, перайсці ўсю раку.

Распрогшы каня і даўшы яму есці, я пашоў у Свержань і папрабаваў адрэабілітаваць Нёман. І свержанцы, патрыёты Нёмна, далі мне ўсё, што я хацеў. Па іх расказах Нёман быў таксама вялікаю глыбокаю ракою, толькі каля Свержня ён плыткі, а каля Стоўпцаў ён такі глыбокі, што туды даходзяць параходы. Парахода я ніколі не бачыў, і мне было цікава паглядзець на яго, але цяпер ніякіх параходаў не было. Была вайна.

Да вечара мы ад'ехалі яшчэ ад Свержня кілам[этраў] на 30, і там нас змянілі. Дамоў ехалі ўночы, кепска спадзеючыся на паперку, якую даў начальнік, што мы толькі што едзем з абозу.

Другі раз быў за Нёмнам ужо зусім увосень, калі ночы сталі халодныя, з дрэваў сыпаўся ліст, і гусі ляцелі ў вырай. Рух Чырвонай арміі на захад спыніўся, яна спешна адыходзіла на ўсход. Мы стаялі зрана на беразе Нёмна каля Магільна і меркавалі, як перабрацца праз раку, бо тут Нёман хоць і нешырокі, але быстры, а мост, як скрозь, спалены палякамі. Чакаць было нудна. Чырвон[аармейцы] час ад часу стралялі ў трыкутнікі гусей ці журавоў, якія ляцелі над намі, і тыя з перапалоху падымалі гвалт і блыталі строй.

Пад вечар нечакана для ўсіх нас на захадзе пачуўся гром. Неба было яснае, пара васення. Грому нібы не павінна і быць. І раптам усе зірнулі адзін на другога. Гэта быў не гром, але страляніна. Ніхто не чакаў, што адыход Чырвонай арміі адбываецца такімі тэмпамі. Меркавалі, што фронт яшчэ недзе пад Бугам.

Пантонны мост на рацэ тым часам паправілі, і мы асцярожна перабраліся на другі бок. Устрывожаная каманда хацела нас цягнуць на самы фронт, каб не перагружаць з фурманкі на фурманку, але дома бацька пастараўся, каб я ехаў не надта далёка: на восі ён адзеў ледзьве жывыя колы, спадзеючыся, што яны дарогаю скора зломяцца, і тады ехаць далей будзе нельга. Я ўсё пазіраў на тыя колы, але яны ніяк не ламаліся ў полі. Мы праехалі Магільна, даехалі да першае вёскі, і калі я заварочваў у нейкі двор, кола хруснула, і павозка, драпаючы зямлю воссю, уз'ехала на двор.

Чырвонаармеец пачаў мяне лаяць, кажучы, што гэта зроблена знарок. У азарце ён палез у гумно да гаспадара шукаць новае павозкі, каб я перапрагаў каня і ехаў з імі разам, бо кабыла была добрая, якое не дастаць тут. Я пратэставаў, і ўрэшце мяне пусцілі.

Кола зламалася пярэдняе. Я зняў задняе і надзеў на пярэдняю вось. Яно было значна большае, чым пярэдняе, але гэта невялікая бяда. Адламаўшы паціху кавалак жэрдкі ад плота, я прывязаў яе пад задняе кола па звычаю тых часоў і быў гатоў у дарогу. Гаспадар даў крыху атавы, і я з вечара рушыў назад. Разам са мной ехаў на кульгавым кані стары Банэда Сярко.

Мая кабыла была таксама кульгавая, але дужая, і дома заста-лося жарабя. Яна то ішла такім буйным крокам, што звычайны конь мусіў бегчы трухам, то бегла. Я крыху здаіў ёй разбухшае вымя. Дарогай пасля поўначы мы на ваколіцы нейкай вёскі пакармілі коней, крыху перакусілі самі і рушылі далей. Сярко недзе згубіўся. Яго конь прыстаў. Я ехаў адзін і задрамаў, але раптам мяне нешта нібы штурхнула. Я ўзняўся на фурманцы і зірнуў уперад: па дарозе ішло некалькі чалавек мне насустрач. Я звярнуў убок на ржышча і абмінуў іх. Невядома, хто ідзе ўночы цяпер дарогаю, хоць, пэўна, гэта былі свае хлопцы-дэзерціры. Усе лясы, кусты і гумны тады былі поўны дэзерцірамі.

Перад усходам сонца я быў дома, праехаўшы за ноч кіламетраў 70. Кабылу адразу схавалі ў манежы за стогам сена і павозкамі, а я, сказаўшы, што палякі недалёка, пайшоў крыху паспаць. Гэта была апошняя паездка вайною. Скора ізноў пачалася трывога вайсковых дзён.

Увосень, калі ночы марозныя, зямля цвярдзее і грукае пад нагамі, а на стрэхах з'яўляецца белы мароз, надзвычайна добра спіцца ў гумне.

Залезеш ў атаву, накрыешся кажухом, і нідзе так салодка не спалася, як там. Адною такою ноччу салодкі сон быў перапынены. Мiane ніхто не будзіў, але нервовасць атмасферы перадалася адразу і разбудзіла. Унізе, каля торпа, бацька гутарыў з нейкім. Нехта моцным шэптам перадаваў, што бальшавікі адступаюць і во-во будуць палякі. Трэба ўцякаць з коньмі. Я зваліўся з торпа і кінуўся ладзіць драбіны — напіхаць у іх канюшыны. Мама збірала ў торбу ежу. Уцякаць трэба было далёка пад Нёман, у Завішыншчыну, у вялікую пушчу, бо нашы пералескі былі зараз голяыя, і хавацца было цяжка.

Пакуль збіраліся ўцякаць, па гасцінцы ўжо пачуўся рух, такі характэрны для адыходзячай арміі. Была сухая, халодная вясенняя ноч, і ўсе гукі перадаваліся надта далёка. На гасцінцы раней тарахцелі колы — гэта ішоў абоз, а пасля пачуўся цяжкі, такі ўжо знаёмы грукат: рушыла артылерыя. У гэты роўны гул адступаючай арміі раптам уварваўся чалавечы дзікі крык. Некалькі галасоў чырвонаармейцаў страшна лаяліся і ў нечым

абвінавачвалі, другі адзінокі голас мужчынскі дзіка енчыў. Здалёк было чуваць, як білі гэтага чалавека, а ён, нема крычучы, апраўдваў сябе. На сэрцы адразу стала цяжка і пуста. Невядома, можа, во тут у нас схопяць каго, пачнуць паласаваць бізунамі, і чалавек будзе круціцца, вочы будуць вылазіць на лоб, потам залецца твар, а з расчыненага рота будзе чуцен нялюдскі энк.

Па закамяналай грудзе вуліцы нехта бег да нас. За агародам, па лужку кар'ерам праімчалася некалькі чалавек: знаёмая карціна — людзі хаваліся ў лес з коньмі.

Мы чакалі чужога, аднак прыбег нехта свой і сказаў, што на гасцінцы енчыў нехта з мазуроў, якога злавілі на гасцінцы і, прыняўшы за шпіёна, добра адлупцавалі бізунамі.

Грукат артылерыі і абозу пачуўся у самой Віцкаўшчыне. Раздзел з'ехаў з гасцінца і пайшоў на Самахвалавічы. Вёў іх Красінскі, якога выцягнулі з хаты, ледзьве даўшы абуць боты і накінуць кажух.

Да раніцы ўжо ніхто не спаў, але гэта адступленне ішло, як ні адно, ціха. Рэдка забягалі ў хату чырвонаармейцы: прасілі есці і, з'еўшы хлеба з малаком, спяшаліся ізноў. Гэта, ужо невядаемае па ліку, адступленне скончылася надзвычайна скора і ціха. Нават пра коней пыталі мала. Уся армія прайшла амаль у суткі. Нават грукату дальніх баёў не было чуваць. Па ўсіх законах вайны ўслед за адступіўшай Чырвонай арміяй мусіла ісці армія польская. Яе чакалі тут жа, але яна не прыйшла. Праз поўдня яе яшчэ не было, праз дзень таксама, мінула яшчэ пара дзён і яшчэ — няма. Стварылася дзіўнае становішча, у нас не было ніякае ўлады. Бальшавікі сышлі, палякі не прыйшлі. Мы былі самі па сабе.

Аднак жа бульба была на полі, ржышча яшчэ не заарана. Вайна вайною, а рабіць трэба, і людзі пакрыху з асцярогаю выходзілі ў поле, прымаліся за работу, аглядаючыся ва ўсе бакі, ці няма якое вайны.

Адзін раз вайна такі выткнулася. Нехта заўважыў, як з Сцяцкоўшчыны выехала невялічкая куча коней. Яны ехалі, рассыпаўшыся дарогаю і па полі. Мы, стоячы ў сябе, стараліся дагатацца: хто гэта? Бальшавікі ці палякі?

Было далекавата, і проста вокам разглядзець было нельга. У аднаго бліскала на сонцы шабля. Такая шабля магла быць толькі польская, бо ўланы насілі даўгія шаблі з бліскучымі ножнамі, але чаго тады палякі едуць з усходу?

Раптам аднекуль пачулася частае таканне кулямёта. Коннікаў як зняло. Яны кінуліся ў лагчыну і зніклі. Ужо назаўтра мы даведаліся, што ехала бальшавіцкая разведка назад на захад і была абстрэлена сваім кулямётам. Больш пра бальшавікоў не было нічога чуто.

Пачакаўшы яшчэ пару дзён, парадзіўшыся, вырашылі, што пара вылазіць з лесу. Палякі проста недзе згубіліся дарогамі. Чалавек шэсць віцкаўцаў сабралі торбы і пайшлі ў Завішыншчыну забіраць назад коні. Я быў у гэтай кучы. Дарогаю нам скрозь — у Красным, Дабрынёве, Данілавічах — казалі, што ў нас няма нікога, можна вылазіць з лесу.

Завішыншчына была падобна на вялізны кірмаш. Сюды збегліся з жывёлаю з усіх канцоў. У лесе хавалі і хатняе дабро. На цэлыя кіламетры лес быў забіты коньмі і каровамі. Тут, пэўна, было некалькі тысяч коней. На краю лесу сядзелі кучкі хлопцаў з вінтоўкамі. Усё гэта былі людзі, прайшоўшыя школу сусветнай і грамадзянскай вайны, усе людзі, прызвычайныя да бою. Казалі, што ў іх былі кулямёты. Абодва ваюючыя бакі ведалі, што ў такія лясы слаць малыя раздзелы нельга, бо дэзерціры, не памагаючы ні адной арміі, ніколі не дапускалі ваяваўшых у лес да скаціны.

Гняды жарабец паціху заіржаў, калі я падышоў да яго. Я быў узрадаван, пэўна, не менш. Я накрыў жарабца гунькаю, падвязаў папругаю і, упрогшы ёмка, мы рушылі дамоў. Ехаць сталіся ціха, але як там будзе ціха, калі мёрзлая зямля грукае, а колы гурчаць!

Ужо каля самога дому ў прысадах з-за бярэзіны вышла фігура, якая адразу напусцілася на нас: «Чаго вы прыехалі? Зараз жа якраз адступаюць бальшавікі!» Гэта быў бацька. Цэлыя дывізіі бальшавікоў, абкружаныя палякамі, зараз прарваліся і ішлі на ўсход. Гэта ўжо не было ціхае адступленне першых дзён. Байцы ішлі разгарацця, сярдзітыя. Вымагалі коней, ежы.

Мы проста адурэлі. Я, каб лепш падумаць, злез з каня, але адразу паваліўся на зямлю. Ногі разламала ад доўгае язды без сядла, зараз яны зусім не трымалі.

Становішча было сапраўды складанае. Мы вылезлі з вялізнага лесу, дзе ніхто не мог нас дастаць. Вярнуцца назад нельга, бо пойдзем насустрач адступаючай арміі. Дома хавашца ў сваіх кустох нельга — усё відно. Для пачатку паехалі і спыніліся на ноч у Вомшары. З гэтага дня пацягнулася бадзячае жыццё ў лесе, у кустох — дзе дзень, дзе гадзіна пад вечнаю трывогаю, што во-во падыдуць і забяруць каня. Нервы былі напруджаны, слых стаў востры.

Усю халодную восень праседзелі мы ў лесе, у кустох. Уночы прыносілі з дому сена коням і нам паесці. Калі былі далёка ад дому, то скублі сена з стагоў ці бралі ў бліжэйшых знаёмых.

Па сузор'ях на небе я навучыўся вызначаць час. Адвыклі ад хаты, адвыклі мыцца. З Вомшара скора пераехалі пад Козеля, але тут ужо было зусім іншае, чым улетку. Тады густая пышная зелень кустоў хавала ўсё. Можна было прайсці ці праехаць зусім блізка і нічога не заўважыць у кустох, а зараз тыя ж кусты былі голяыя, у іх нудна свістаў халодны вецер. Сыпаў дождж. Мы мерзлі, і не было дзе сушыцца.

Падзеі на фронце разгортваліся павольна. Фронт набліжаўся ў наш бок, чырвоныя адыходзілі з боем. Пасля ўжо казалі, што на рацэ Усе, каля Крычава, што на дарозе ў Койданаў былі асабліва крывавыя баі. Некалькі раз абодва бакі пераходзілі праз раку, і ў рацэ з трупаў вырасла гаць. Мы ды, бадай, і ўсе ваколічныя ніякага ўдзелу ў гэтай барацьбе не прымалі. Шмат хто хацеў прыходу палякаў, шмат хто баяўся гэтага, але надта рэдкія чым-небудзь выяўлялі гэта. Найбольш хіба сімпатыі абодвух бакоў выяўляліся ў тым, што гаспадыні кармілі ахвотна байцоў свайго лагера.

Урэшце фронт наблізіўся і да нас. Седзячы з коньмі, мы чулі, як недалёка бухаюць гарматы, б'е кулямёт. Гэта быў трывожны для нас дзень. З усіх бакоў хадзілі і ездзілі чырвонаармейцы, шукаючы коней. Ішла страляніна. Насіліся коннікі — свае і чырвонаармейцы. Дайшла чарга і да нас. Група пешых чырвонаармей-

цаў паказалася недалёка за кустамі. Праглядзелі, як яны падышлі. Першы чалавек, які вартаваў каня, аддаў яго ў рукі, другія паспелі сесці і кінуліся наўцёкі! У нас таксама пачаўся перапалох. Коні рваліся. Мы, сеўшы конна, кінуліся ўцякаць. Пераязджаючы праз рачулку, я азірнуўся. Чырвонаармейцы нешта крычалі і пагражалі вінтоўкамі. Мая бравэрка, перакінутая на спіну, з'ехала ў ваду. Я падхапіў за рукаво і кінуўся да лесу. Ад'ехаўшы ўжо далекавата, вырашылі хавацца ў маленькім лесе — малінніку, але я надумаў, што такая куча людзей і коней у малінніку будзе відаць здалёк і вырашыў трымацца асобна ад ўсіх і паехаў убок. Ад'ехаўшы ўбок, я прывязаў коней да куста і сам лёг, слухаючы гукі ўжо недалёкага бою. Але мае разважаны былі спынены самым нечаканым парадкам. Недалёка ад мяне пратрусіў на маленькім рудым коніку Юрка Войцікаў, парабак. Толькі ён выткнуўся з кустоў, як на яго наляцеў коннік, за якім ехала на пары фурманка. Кароткая размова — і Юрка паказвае рукой у мой бок. Я рваў повад, рукі дрыжэлі. Трэба ўцякаць ад конніка. Толькі паспеў закінуць повады на спіну, як коннік быў побач. Убачыўшы, што я рыхтаваўся ўцякаць, ён адшпіліў кабуру і выцягнуў наган. «Эту лошадь в телегу», — скамандаваў ён падбегшым чырвонаармейцам. Праз хвіліну выгадаваны мною цудоўны гняды жарабок быў запрэжан. Пратэстуючы, ён два разы даў задам, але чырвонаармейцы спрытна адскоквалі. Конь узняўся на дыбы, яго выцягнулі бізуном. Выпражанага з фурманкі, здохлага, карослівага сібірака далі мне ўзамен. Самі, запрогшы, селі ў павозку, жарабок рвануў і памчаўся туды, дзе ішла страляніна. Усё адбылося за пару хвілін. Каб згінула гаспадарка, я б, пэўна, так не шкадаваў, як шкадаваў таго каня.

З новаю каросліваю брыдою хавацца не было чаго, і я, узяўшы яе за повад, пайшоў дадому, думаючы, як яшчэ можна выратаваць жарабка. І надумаў. Дайшоўшы да арэшніка, здаў некаму карослівага, а свайго вырашыў украсці і ўцячы. Пайшоў туды, куды паехала фурманка, у Юнцаўшчыну. Я ішоў лагчынамі, страляніна ўсё набліжалася.

Юнцаўшчына, калі я прыйшоў туды, была ўся растрэсена. Стралялі свіней. Нейчы кормны япрук, забіты і ўжо асмалены,

ляжаў на фурманцы. Рэзалі гусей, курэй. Хаты ўсе расчынены. Скрозь фурманкі, чырвонаармейцы, сваіх зусім не відно. Над галавою зусім нізка круціўся самалёт. Зірнуўшы на яго, я здзіўлена заўважыў, што гэта самалёт польскі. Але ён трымаў сябе зусім далікатна: ён не кідаў бомбаў, не страляў, а байцы ўнізе не зварочвалі на яго аніякае ўвагі. На недалёкім узгорку ўжо ляжалі чырвонаармейцы, і страляў кулямёт. Гэта былі першыя лініі бою.

Я, прайшоўшы пару раз праз гэты тлум, запытаў у людзей, ці не бачылі каня, вырашыў, што больш быць тут не варта, тым больш надыходзіў вечар. Тою ж лагчынаю дабраўся да арэшніка, дзе ізноў убачыў паганую постаць карослівага каня. У распачы лёг на зямлю, слухаючы, як разыходзіўся бой. На гасцінцы быў страшны шум. Страляніна ўсё ўзрастала. Ужо стала цёмна, як я пачуў над сабою нейкія гукі. Здавалася, нібы над галавою зазвінела тугая струна, пасля другі раз. Я нічога так і не ўразумеў, хоць звінец стала часта. Але тут нехта з дарослых крыкнуў мне, што гэта звінец кулі, і трэба хавацца. Мы папаўзлі ўніз з узгорка на сенажаць. Часцей пачалі біць гарматы, і над намі пачалі пралятаць зарады. На гасцінцы стаяў суцэльны гоман, які ўвесь час прасоўваўся ўперад. Палякі моцна наступалі.

Калі бой перайшоў у Грычын, да нас ў арэшнік прыйшла Ніна, прынесла нам есці і сказала, што дома ўсе жывы. Есці не хацелася ані. Не хацелася нічога. У душы было пуста. Некалькі чалавек паднялося і пайшло ў Дуброву, дзе было больш народу. Я пайшоў з імі. Сярод кучы нашых сялян стаяў маленькі чырвонаармеец, які не ведаў, куды яму ісці. Нашы раілі яму кінуць вінтоўку, скінуць шынель і ўцякаць пад выглядам селяніна, але той, увесь час азіраючыся навокал, не пускаў з рук вінтоўкі. Ён баяўся ўсіх, і ўсё казаў: «Усё нічога, але страшна, каб не засекалі шабляю». Ён быў Курскага палка. Шум боя ўначы каціўся на ўсход. Здаецца, за ноч палякі падышлі да Менска. Мы вылезлі з лесу і начавалі дома. Дома ўсе былі з узнятым настроем, расказвалі, якая была бяда, калі пачаўся бой, як і дзе хаваліся. Найбольш цікава хаваліся мама з Оляю. Калі пачалі лятаць

кулі і зарады, мама, ведаючы, што трэба хавацца як мага ніжэй, схапіла Олю і залезла ў маленькую яму, выкапаную на дварэ каля хаты, дзе і прасядзелі да канца бою. Усе пасля дзівіліся, як гэта ў такую ямачку можна было ўціснуцца.

Рана ў нас ужо гаспадарылі палякі. Гэты раз яны нібы былі больш спакойныя, чым ў першы прыход. Збіралі зброю, гута-рылі. Біць ці страляць каго не кідаліся.

На поплаве скрозь валяліся вінтоўкі, патроны, гранаты, кулямётныя ленты. Пастушкі і дарослыя мужчыны паціху цягнулі і хавалі гэта дабро, мяркуючы, што некалі, можа, будзе мець вартасць. У агародзе Іваноўскага ляжаў забіты чырвонаармеец. Гэта быў невялікі, відаць, слабы і ўжо немалады селянін. Асколкам зараду яму прабіла чэрап. Зарады рваліся каля самае вёскі. Я першы раз бачыў забітага на вайне чалавека, але застаўся зусім безразлічным да гэтага. Пэўна, усе трывогі мінулага жыцця вытраслі з мяне чуласць.

Як належыць на вайне, прыйшлі скоро гнаць у падводы. У нас зараз было на чым ехаць. Да карослівага каня падагналі хамут, запраглі ў старыя колы. Цяпер не было чаго баяцца, што адбяручь, — на такое шчасце ніхто паквапіцца не мог.

Вайна кацілася ўсё на ўсход, жыццё нібы ўваходзіла ў норму, як ваенная абстаноўка ізноў змянілася — ізноў палякі пайшлі на захад. Пайшлі чуткі, што вайна скончана. Палякі самі крычалі: «Копіес војніе!», але, адступаючы, дралі мала менш, чым улетку, у самы разгар вайны. Асабліва даўся ў знакі апошні дзень. Да нас на двор прыйшоў узвод салдат з ахвіцэрам, маладзенькім падпаручнікам, затым прыехала з дзесяць фурманак, якія занялі ўвесь двор. Ахвіцэр лёг адразу спаць у новай хаце, а жаўнеры доўга сноўдаліся, вымагалі сабе ежы, лазілі па ўсіх закавулках, цягнулі, што маглі, хоць такога адчыненага грабежніцтва, як улетку, усё ж не было. Коням пацягалі з паўторпа сена і заслалі ім увесь двор. На гары свірна ляжалі яблыкі. Пах ад іх разносіўся па ўсім двары і вабіў палякаў, але сходы наверх былі разабраны. Пара жаўнераў усё ж залезлі туды і пачалі ламаць дзверы, але іх па просьбе мамы сагнаў нейкі невялікі начальнік.

Раніцаю, калі ахвіцэр выходзіў з хаты, каб сесці на каня, бацька папрасіў заплаціць ці даць распіску за забранае, але ахвіцэр раўнадушна сказаў: «Раніе, nie widzyjali wojny. Така wojna»³⁰, — сеў на каня і паехаў. Быў ён, як лялька. Невялічкі ростам, спрытны, прыгожы, і глядзеў на ўсіх нас з знявагаю, як належыць паляку ды яшчэ ахвіцэру.

Праз некаторы час у хату ўвайшоў вялізны сяржант. Ні з кім не вітаючыся, з выглядам гаспадара ён сеў у крэсла (была ня-дзеля) і пачаў гутарку на тэму, што мы без палякаў загінем. Прыядуць бальшавікі і з'ядуць нас жыўцом. Апанентам сяржанту выступіў я. У мяне была агіда да гэтага самаздаволенанага ваякі, і я пачаў яму выкладаць свае крыўды і крыўды беларускія наогул. Далей залез у гісторыю і сказаў, што Рэч Паспалітая згінула якраз ад такога палітыкі, якая паўтараецца сёння. Я ўвайшоў у азарт і пачаў лаяць палякаў наогул. Сяржант, відаць, не чакаў ад такога дробнага стварэння апазіцыі і спярша слухаў мяне моўчкі, а пасля выставіў моцны аргумент: «Маўчы, бо дам па мордзе!». Гэта быў самы пэўны канец дыскусіі, і я прыціх. Тады паляк ізноў пачаў хваліць польскую армію, Польшчу, палякаў. Я не вытрымаў яму адвагу, з якою палякі ўцякалі ўлетку ад бальшавікоў. Паляк прывёў ранейшы аргумент: «Маўчы, бо дам па мордзе!». Ён нават паімкнуўся ўперад і адышоў крыху назад. Я зусім мірнага нораву, але тут гатоў быў біцца з дарослым, дужым чалавекам. Перада мною нахабна, у позу Наполеона, сядзеў сам польскі імперыялізм, які не хацеў нас лічыць сапраўднымі людзьмі. Было ад чаго палезці на сцену.

Урэшце ўсе палякі сышлі, а бальшавікоў не было. Не было дзень, два, тры. Нешта падобнае, як было раней, калі адступалі бальшавікі. Мы былі самі па сабе. Наша мясцовасць трапіла ў дэмаркацыйную лінію. Ніхто ў нас нікуды не ездзіў, усе сядзелі дома, чакаючы, што будзе далей.

Неяк па абедзе, стоячы за гумном, я ўбачыў кучку людзей, якая ішла ад Сцяцкаўшчыны да нас. Углядаючыся лепш, убачыў, што гэта ўзброеныя людзі, значыцца, бальшавікі, і пабег сказаць дамоў. Сапраўды гэта быў маленькі бальшавіцкі раздзел, які, не спыняючыся ў нас, выйшаў на гасцінец і пайшоў на Койданава.

Праз дзень ці два да нас прыйшоў полк, які размесціўся па ўсіх ваколiшных вёсках. У нашай хаце стаў камісар палка Сцяпан Мацвеевіч Макараў. Ёсць трафарэтная характарыстыка палякаў: чалавек, які маніць, хваліцца, а сам труслівы, адным словам, зажоба. Вось такім «зажобай», толькі маладым і жывым, быў наш камісар. Пра сваю адвагу, геройства ён мог гаварыць цэлы дзень і каму хаця: ад старых да малых. У сэнсе слухачоў, публікі, ён быў чысты дэмакрат. Ён высякаў адзін ледзьве не цэлыя палкі палякаў, пры атаках спакойна выходзіў з акапаў і ішоў перад чырвонаармейцамі спакойна, так як вы вась ідзяце ў гумно. Дзе ён камандаваў, былі толькі перамогі. Страляў ён без промаху. Кладучыся спаць, гэты грозны ваяка абкладаўся кругом зброяю, бо на такую высокую асобу, зразумела, маглі напасці бандыты ці палякі. Рэвальвер ляжаў пад падушкаю, каля ложка стаяла заўсёды набітая вінтоўка.

Аднойчы Саша з Нінаю захацелі пацікаваць на яго адвагу. Увечары, калі камісара не было ў хаце, коўдру яго прышылі да вярочкі, вяроўку паднялі каля сцяны да столі і на круках у бэльцы правялі другі канец у спальню. Камісар, прыйшоўшы, не заўважыў нічога, аглядзеў сваю зброю і лёг спаць. Толькі ён задрамаў, як коўдра пачала паўзці ўгару. Гэта было зусім незразумела, бо па законах прыроды яна магла ляцець уніз, а не ўгору. Камісар тузянуў за коўдру, і яна ўпала. Праз некаторы час коўдра ізноў палезла ўгору. Гэта зусім устрывожыла камісара, прымусіла напружыцца, але калі ўслед затым яно ўсё паляцела ўгору, адважны ваяка не вытрымаў, сарваўся з ложка і схпіў вінтоўку. Рогат у спальні прывёў яго ў норму. Другі раз увечары ён прыйшоў увесь пад потам і папросту расказаў маме, што зараз ішоў адзін з Грычына і страшна баяўся бандытаў. Ад Грычына да Віцкаўшчыны было метраў 300, і ніколі ні аднаго бандыта ў нас не было.

Калі раз з'ехаліся на граніцы з польскімі ахвіцэрамі, то ён быў проста ачарованы іх уборами: новыя мундзіры і хромавыя боты, новенькая зброя. Гэта не давала яму спаць. Скончыў гэты камісар тым, што ўцёк да палякаў.

У нашу хату правялі тэлефон, да камісара ўвесь час хадзілі людзі, наогул хата стала падобная на базар. Штодня быў вясель

ад'ютант Багін, прыходзіў малады палітрук Чугуноў з чорнымі ўпартымі вачыма. Былі ардзінарцы, веставыя, чырвонаармейцы. Камандны склад падабраўся амаль увесь з поўначы, але адзін раз з'явіўся і паўднёвы чалавек. Хто ён такі, мы даведаліся толькі тады, як ён выйшаў з хаты, і надта шкадавалі, што не разглядзелі як след. Гэты чалавек кідаўся ў вочы сваім ружовым маладым тварам, з яркімі блакітнымі вачыма, твар быў нейкі тонкі, ён кідаўся ў вочы.

Адзеты гэты інтэлігент быў у шынель, які невядома на чым трымаўся на плячо, такі ён быў падзёрты і зашмальцаваны.

Калі ён выйшаў з хаты, камісар сказаў, што гэта — студэнт Харкаўскага ўніверсітэта. Я ніколі не бачыў студэнтаў, але адносіўся да студэнтаў з найвялікшаю пашанаю і шкадаваў, што не разглядзеў бліжэй. Пашану да студэнтаў прышчапіла літаратура, якая звычайна выстаўляла студэнтаў, як герояў.

Нашы паўночныя камандзіры, часта ўвечары сабраўшыся, гутарылі пра поўнач — Архангельскую, Аланецкую губерні, успаміналі Сібір. Па іх апавяданнях выходзіла, што лепш за поўнач няма краю на свеце: бяскрайнія лясы, магутныя рэкі, велізарныя вазёры. У вадзе безліч рыбы (з аднаго возера неяк выцягнулі невадам 250 пудоў рыбы), у лясх — звера. Пусты, вольны край, і людзі там жывуць багата, вольна. Аднак скептыкі казалі яшчэ, што там мух, камароў безліч, што хлеба, яблык, груш няма. Хлеб хоць купляюць, а яблык нават і не бачаць. Там зіма доўгая і цяжкая, а лета зусім няма. Мяне поўнач не вабіла.

Аднойчы ўвечары паднялася трывога. Прымчаўся коннік, званіў тэлефон. Камісар паліў на прыпеку сакрэтныя паперы, а пасля некуды знік. Раніцаю даведаліся, што нешта творыцца ў Койданаве. Полк, які стаяў у нас, выступаў на Койданаў. Камісар зусім ператрусіў і, садзячыся ў фурманку, казаў: «Ну, гэты раз чую, што мне канец будзе. Гэта я чую пэўна».

Полк пайшоў, аказваецца, на вайну. Ваяваць павінен быў з Койданавам, якое абвясціла сябе незалежнаю дзяржаваю³¹. Вайна была кароткая, бо ў Койданаўскай арміі, якая адначасна была і ўрадам, было трыццаць ці сорок хлопцаў. Яны крыху пастралілі, убачыўшы бальшавіцкае войска, і ўцяклі. Забітых,

здаецца, ні з аднаго боку не было. Увечары пераможцы з трыумфам прыйшлі назад. Найбольш казырыўся камісар. Ён выскачыў з парнае брычкі. Гэта быў упэўнены пераможца. Ён зусім не быў падобен да таго чалавека, які так баяўся раніцаю, што яго заб'юць. Гэта быў пераможца, які разбіў варожую армію і прывёў з сабою палон. Палон прывялі ўслед за камісарам, і ў нашай хаце пачаўся допыт. Дзеля таго, што паўстаўшая армія ў поўным складзе ўцякла да палякаў, прыйшлося ў палон браць людзей ужо другога ці трэцяга гатунку. У нас поўную хату напыхалі маладых дзяўчат, сярод якіх быў адзін глухі зусім стары дзед, з якога і пачаўся допыт.

— Старик, говори правду, — крычаў яму камісар, — иначе завтра утром будешь лишен жизни.

— Га, дзеткі, што? — казаў стары, нахіляючы голаў да следчага.

— Старик, говори, — ізноў крычаў камісар, нервуючыся і стукаючы рэвальверам па стале. — Старик, я шутить не люблю.

— Ага, дзеткі, ага, — ківаў глухі галавою, ані не чуючы, што крычыць начальства.

Нічога не дабіўшыся ад старога, камісар прыняўся за дзяўчат.

— Какой религии, гражданка? — звярнуўся ён да першае.

— Запольская.

— Да я не фамилию спрашиваю, а религию вашу!

Усе маўчаць і мяркуюць, што ад іх трэба.

— Религию, религию, — намагаецца камісар. — В какого бога верите?

У дзяўчыны ад перапалоху і язык адняўся. Яна толькі глядзіць перапалоханымі вачыма і не можа сказаць ані слова. На дапамогу приходзіць суседка.

— Пытаюць, какой ты веры?

— Веры, да-да, веры какой? — ізноў пытае камісар.

— Альбіна, — адказвае зусім адурэўшая дзяўчына.

Выручае ізноў палітычная суседка.

— Польской веры, рымска-каталіцкай, таварыш камісар, — адказвае яна.

Камісар, які ўжо сам упацеў ад такога допыту, запісвае і пытае далей, каго яна ведае з паўстанцаў. Але ад тае дамагчыся

чаго-небудзь, хоць маленькага, нельга. Яна адказвае так, што, нягледзячы на сур'ёзнасць моманту, усе ў хаце рагочуць. Урэшце яе выводзяць і прымаюцца за другіх.

Увесь час паўтараюцца прозвішчы: Басманчык, Бавэлчык. Гэта койданаўскія ці макоўчыцкія хлопцы, якія былі заправіламі ці ініцыятарамі ўтварэння з Койданава Рэспублікі. Чуваць, бегалі, збіралі зброю, стралялі, калі падыходзілі бальшавікі. Уразумець што-небудзь з таго хаосу, які паказвалі арыштаваныя, было цяжка.

Паоўначы допыт кончыўся. Год праз 9 я прачытаў пра Койданаўскую рэспубліку ў нарысе Бабровіча і Шпілеўскага.

Скора пасля перамогі камандаваннем было вырашана наладзіць вечар, дзе чырвонаармейцы будуць прысутнічаць разам з мясцовым насельніцтвам. Вечар ладзілі ў грычынскай школе — самым вялікім у нас будынку. Пасля ўрачыстай часткі мусіў быць спектакль, а за ім пачастунак.

Частаваць павінны былі яблыкамі, а самі яблыкі знаходзіліся ў былым двары Навасёлкі каля Койданава. Сабралі некалькі хурманак, паслалі і мяне на карослівым кані. Увечары мы даехалі да двара, знайшлі нейкага начальніка, дабраліся і да яблык, якія ляжалі ў доме, дзе жыў, пэўна, аканом. Было ужо цёмна. Мы прыцягнулі з стога саломы, расклалі з яе ў хаце вогнішча і пры такім святле пачалі насыпаць у мяшкі дрэнныя піпінкі. Навалілі вазы, крыху прыпалілі падлогу ў хаце і паехалі назад.

Урачыстасць пачалася прамоваю камісара Макарава, які для такое справы адзеўся, як на вяселле. Самым шыкоўным на ім былі шнураваныя да кален чаравікі. Хоць школа ўжо была даўно поўна, але мітынг не пачынаўся, бо камісар чакаў, калі прыйдуць самыя важныя для яго госці — Ніна, Саша і Вера Крак, перад імі ён хацеў паказаць свой аратарскі талент.

Калі гэтыя госці з'явіліся і селі на пачэсныя месцы ў першым радзе, камісар пачаў прамову. Зусім не памятаю, што ён казаў, але ні хвіліны ён не быў на месцы, увесь час маршыруючы з аднаго канца сцэны на другі.

Прамовы тады яшчэ былі навіною, не паспелі абрыднуць, і ўсе слухалі ўважліва, а калі скончылася, усе дружна апладзі-

равалі. Спектакль ставілі пераважна сіламі палітаддзелу з удзелам мясцовых дзяўчат. У далейшым у гэтых спектаклях выступала Саша.

У Грычыне, у былым памяшканні сядзельца Лагацкага адчынілі бібліятэку. Я пачаў хадзіць туды па кнігі. У нас дома ніякага новага прытоку кніг не было. Тыя кнігі, што некалі прывёз з арміі Паўлік, былі даўно перачытаны, і я з нуды чытаў нават духоўныя кнігі, дзе пісалася рознае глупства, як чэрці дурнылі людзей, як спакушалі святых і г. д.

Тут, у Грычыне, выбар быў невялікі, але ўсё ж было нешта новае для мяне, між іншым Караленка. Свежасць яго твораў, яго ўменне перадаць у высокамастацкай форме такія народныя апавяданні, як «Лес шуміць», легенду пра Хапуна, здзівілі мяне, тым больш што гэтыя апавяданні ў жартаўлівай форме перадаваліся і ў нас.

Адзін раз, калі я прыйшоў у бібліятэку, там быў сход. Кніг не давалі, і трэба было дачакацца канца сходу. Гаварыў да чырвонаармейцаў малады новы палітрук, які змяніў Чугунова. Ён расказваў пра розныя формы ўладання зямлёю і пра розныя формы апрацоўкі зямлі. З яго слоў выходзіла, што найвышэйшая форма землекарыстання — гэта саўхоз. Палітрук прыводзіў шмат довадаў за гэта. Я слухаў і дзівіўся, дзівіўся ўжо не толькі з палітрука, але з іх усіх, як гэта яны могуць разважаць наогул, ані не прымаючы пад увагу тое, што фактычна творыцца навокал. Разумныя, практычныя ў большасці жыццёвых спраў, яны разважалі, як дзеці, каторыя ніколі не бачылі жыцця.

Я за лета і восень быў амаль ува ўсіх вакольных былых дварох, цяпер саўхозах, і бачыў скрозь адно — развал, кралзёж. Парабкі нічога не рабілі, сноўдаліся. Платы былі паламаны, поле не заарана. Праўда, гэта можна было тлумачыць тым, што няма коней, плугоў, але і тое, што можна было даглядаць, ляжала прахам. Усе лічылі гэта чужым, якое няма патрэбы даглядаць.

Вечарамі ў нас паміж мамаю ці бацькам і камісарам ішлі гутаркі: што вот у людзей толькі бяруць ды бяруць, а даваць нічога не даюць, ды нават і купіць нельга, бо нічога няма. Вунь

палім лучыну, няма солі, ботаў, мазі. Ды і купляць наогул нельга, бо гэта чамусьці завецца спекуляцыя.

Нават у нас на папрадухах модная суседская дзеўка, энергічна тузаючы з барады кудзелю і прадучы ніткі, прарэзлівым голасам спявае:

— Спікулянт, спікулянт спікуліруе,

А савецкая ўласць рэквізіруе...

Камісар сущішаў, казаў, што вось вайна зараз кончыцца, будзе мір, а тады вёску ў абмен за яе хлеб засыплюць усімі гарадскімі таварамі. Камісар у нас змяніўся. Заміж Макарава прыехаў чалавек сярэдніх год без усякае вайсковае выпраўкі, таўставаты, у акулярах, Паўлаў. Ён быў раней рабочым у Петраградзе.

РАСЧАРАВАННЕ Ў ПАЛЯКАХ

Віцкаўцы чакалі ў свой час палякаў, як збавення, і рады ім былі бязмежна. Рады былі яшчэ некалькі часу пасля прыходу, але чым далей, тым больш гэта радасць пачынае гаснуць. Новыя прыяцелі аказаліся не такімі ўжо дабрадзеямі.

Ведама, вайна ёсць вайна. Гэта разумелі нават і вяскоўцы. Не ўсё ж прадаць хлеб, сала, сыры па дарагой цане, а купляць усё іншае па таннай. На вайне даводзіцца несці і страты. Гэта няўхільна. Усякая ўлада, што была тут, брала, брала, мала саромячыся і мала зважаючы на лямант, слёзы. Брала царская армія, бралі немцы, бралі бальшавікі. У віцкаўцаў бальшавікі бралі найбольш. Вёска, якая сваім дабрабытам выдаецца сярод усіх ваколільных вёсак, ведама, не магла не прыцягваць увагу ўсіх, каму трэба было што-небудзь узяць.

У хатах гарэла лучына, а каб не застацца без святла, людзі запальвалі кавалак торфу ці вяроўкі, якая пакрысе і курэла. Калі трэба было здабыць агонь, то гэты торф раздувалі ў полымя. Чалавек едзе ў поле араць, на возе ляжыць цагліна сухога торфу, разносячы пах гарэлага — калі трэба будзе закурыць, то прыкурваюць ад гэтае цагліны. З гэтым торфам ідуць на сенакос.

Ператрасаліся старыя куфры, адкуль выцягвалі дзядоўскія красалы, шукалі ў полі крэмень і высякалі агонь. Палатно

фарбавалі ў бочках з жалезам. Людзі варачаліся на стагоддзі назад.

На бальшавікоў найбольш крыўда была за тое, што яны толькі бралі, а ўзамен нічога не давалі. Зразумела, не ўзамен таго, што бралі. Падатак, кантрыбуцыя — гэта другое дзела. Гэта бярэцца дзяржаваю на сваю карысць, без усялякага эквіваленту, але крыўда была на тое, што і на рэшту вольных сродкаў купіць было нельга. Найперш таму, што няма дзе купіць — няма солі, газы, мануфактуры, абутку, запалак, наогул няма нічога, а па-другое, што і нельга. Была эпоха вайсковага камунізму, купляць-прадаваць было нельга. Усё рабілася спатайка, усё было забаронена.

Цяпер, калі прыйшлі палякі, з'явілася шмат тавару, праўда, не ўсё, што трэба, але галоўнае было. Палякі прынеслі з сабою грошы «касцюшкі» — папяровыя грошы, на якіх быў партрэт Тадэвуша Касцюшкі. «Касцюшкі» былі мала мацнейшыя за бальшавіцкія грошы, і цана іх няўхільна падала. Апроч «касцюшак» былі яшчэ грошы, і якіх тады толькі ні было грошай — і нямецкія маркі, і керанкі, і царскія, і думскія, і нават час ад часу амерыканскія даляры. На ўсе гэтыя грошы быў асобны курс, і на ўсім гэтым нажываліся спекулянты ў Менску. Там была чорная біржа, дзе спекулянтам грошы цяклі ў кішэню ракою.

Дык першае, што трэба было ад новае ўлады, — даць тавараў, дазволіць гандаль. Яна дала. Другое — трэба было ўпарадкаваць падаткі. Пры бальшавіках падаткі браліся на вока — колькі вальасная дума захоча, столькі пакладуць. Чалавек ніколі не быў упэўнены, колькі і чаго ў яго возьмуць: у суседа, скажам, які можа добра пачаставаць, маглі зусім нічога не браць, а ў другога забяруць усё. Ад такіх парадкаў на сцяну мог палезці не толькі вясковец.

Палякі крыху ўпарадкавалі і гэту галіну жыцця, падаткі пачалі раскладацца больш раўнамерна, але прычын для непаразуменняў набіралася колькі хочаш. Якую б тоўстую скуру ні меў чалавек, як бы ён зняважліва ні адносіўся да ўсяго свайго, лічачы яго ніжэйшым за суседскае, аднак жа калі гэтыя суседзі толькі і робяць, што плююць на гэтае сваё, хоць

і кепскае, плююць літаральна, то гэта ўрэшце мусіць выклікаць нянавісць, а пасля ў нейкай форме пратэст. А палякі рабілі ўсё для таго, каб выклікаць гэту нянавісць, рабілі старанна, штодня, на ўсіх участках жыцця. Можна было думаць, што палякі, у прыватнасці тое смецце, якое кіравала тылам, — каменданты, жандары, жаўнеры і свая наша шляхта, якая ашалела ад гонару, прайшлі нейкія спецыяльныя курсы, дзе іх навучалі, як трэба здзекавацца над людзьмі. Можна, у даўнія часы, калі еўрапейцы заваёўвалі першыя свае калоніі, гэта лічылася не так страшна, але тая пара прайшла.

Заўсёды п'яныя, ніколі не выпускаючы з рук бізун ці гумовую тоўстую трубку, камендант і жандары лупілі ўсіх сялян, што спатыкаліся на дарозе. Усіх непаякаў і некаталікоў лічылі ніжэйшаю пародаю, з якою ўсё дазволена. Біццё стала настолькі звычайнаю з'яваю, што сяляне, едучы на стойку ў воласць — адбываць падводную павіннасць, апраналі па два кажухі, каб менш балела. Толькі доўгімі гадамі папярэдняга рабства можна вытлумачыць, што пры ўсіх здзеках у нас не пачалося агульнае паўстанне, і польскі фронт разваліўся пад ударамі арміі.

Бальшавікоў у той час ненавідзела і баялася невялікая меншасць, большасць насельніцтва горача падтрымлівала іх. Палякаў не любіў ніхто, хіба паны, велізарная большасць іх ненавідзела, а невялікая кучка багацейшых цярпела іх, і то таму, што бальшавікі былі яшчэ горш. Каб з'явіўся хто трэці з больш прымальнаю праграмаю, ён адразу знайшоў бы сабе спачувваючых.

Бальшавікі, адышоўшы да Бярозы, спыніліся. У палякаў сіл было не надта шмат, і перайсці за раку яны не змаглі. Што тварылася на другіх франтах, было ў нас невядома. Што будзе далей — таксама было невядома. Менскія газеты, якія ў нас чыталіся, увесь час пісалі, што вось-вось бальшавікам будзе канец. Здаецца, увесну 1920 г. праехаў з савецкай Расіі праз Менск на захад пісьменнік Меражкоўскі. Урывак з яго рамана быў надрукаваны ў «Минском курьере»³². Пісьменнік расказваў пра Расію жудасныя рэчы. Віцкаўцам хацелася, каб

бальшавікам быў канец, але задно хай бы згінулі палякі і пачалося такое жыццё, як да вайны. Большага не хацелі.

Але бальшавікі, ведама, не хацелі паміраць. У чэрвені, калі буйна красавала жыта, у нас пайшлі чуткі, што паны прадаюць зямлю разам з жытам на надзвычайна выгадных умовах — зусім танна. Грошай зараз было даволі, але чутак, што хто-небудзь купляе панскую зямлю, не было. Толькі чуткі пра зямлю радзілі новыя чуткі, што, відаць, на фронце нядобра, калі паны прадаюць зямлю, відаць, скоро палякам збірацца дамоў.

У нас скончылася вучэнне. Мы ўсе вярнуліся дамоў, а зменнікіх не адбылося. Людзі, ходзячы, цмокалі: можа і кепска, што не купілі хутар у пана — сядзеў бы сабе зараз сам панам.

Усё ішло сваім чародом: цвілі сады, аралі і сеялі ў полі, рабілі грады і саджалі на іх капусту, бручку, агуркі.

Прышоў і Ян. Ян — весялейшы дзень у годзе. Ян для Віцкаўшчыны не менш, чым Вялікадня. Ян — гэта фэст, калі ўсе прыбіраюцца, пякуць, вараць, а зараз гоняць яшчэ і самагонку. Ян — гэта гулянка такіх памераў, што ўсе госці павінны хадзіць ракам. Гулялі Яна або ў нас, або ў дзядзькі на Востраве. Гэты год гулянка павінна быць у нас. Дзень, як звычайна на Яна, найпрыгажэйшы — ясны, гарачы, увесь пранізаны сонечнымі праменнямі, святочны, урачысты сам ужо па сабе.

Перад Янам увесь дзень мітусня. На дварэ рэжуць парасят, курэй або і цяля. У хаце прыбіраюць, чысцяць, месяцць, пякуць, вараць, смажаць. Самагонкі нагналі раней, і зараз яна, разлітая ў гарцовыя бутэлькі, у саломе, у габлюшках чакае свайго часу. Я не быў тады спецыялістам наконт выпіць, але ўсе аўтарытэты аднагалосна сцвярджалі, што ў нас гарэлка была добрая. Ну добрая дык добрая!

Увечары, калі прыйшлі з царквы, у нас пачалася гулянка. У хаце было гарача — сталы, лавы, столікі, крэслы, табурэткі, наогул усё, на чым можна было паставіць і на чым можна было сесці, выцягнулі ў сад, на сталы паставілі смажаных парасят, кілбасы, шынкі, паляндвіцу, масла, бутлі са свяцонаю вадою. Справа ішла, як належыць быць. Ужо нехта спяваў песню пра Каперніка, які дарэмна працаваў цэлае жыццё, каб даказаць,

што зямля круціцца. Даказаць гэту ісціну можна было значна прасцей. Варта толькі добра выпіць, каб зямля відавочна пачала круціцца. Усё робіцца, можна сказаць, умомант. Граў гармонік, і некалькі параў танцавалі вальса.

Цямнела, надыходзіла пара, калі можна было як належыць разгуляцца. Але раптам пранеслася трывога. Нехта прыбег і сказаў, што жаўнеры ходзяць па Віцкаўшчыне і выганяюць людзей з фурманкамі, каб правіць мост у Прылуках, які зламаўся ў самы непатрэбны момант. Кажуць, нібы палякі пачалі адступаць, але ў гэта кепска верылі. Чуткаў хадзіла столькі, што верыць усяму было нельга.

Тым часам і ў нас на дварэ з'явіўся польскі жаўнер, які залямантаваў па-польску, каб хутчэй запрагалі каня. Па жаўнеру было відаць, што ён трапіў на віцкаўскі фэст не без карысці для сябе: вочы былі вясёлыя, ногі хадзілі не зусім удала. У нас трымаліся палітычна: каня? Зараз! Але ці не хоча наш ваяка крыху выпіць? Гарэлка ўсё роўна — як познаньскі спірытус.

Наш ваяка выпіць хацеў, але не крыху, а добра. Калі яму пачалі наліваць добрую чарку, то ён адхіліў і загадаў частаваць сябе са шклянкі. Для такога пана, ведама, было не шкада і шклянкі. Калі дзве шклянкі загінулі, то ўсім стала відавочна, што гэтага даволі: паляк лёг на сталах спаць, паклаўшы каля сябе карабін. У гэты час пад'ехалі фурманкі, сабраныя для работы, на адну з якіх быў паложаны дашчэнту п'яны жаўнер. Ад нас фурманкі не пайшло, але фэст раскідаўся. Устрывожаныя, разыходзіліся дадому.

Так пачалося ў Віцкаўшчыне ліпеньскае адступленне польскай арміі.

ТРЫВОЖНАЯ ПАРА

Пачалася трывожная пара, якая цягнулася праз увесь 1920 год. Але трывога адно, а работа другое. Назаўтра раніцаю, як і заўсёды, паехалі ў поле. Паўлік пачаў баранаваць поле, я паехаў абганяць бульбу пад Дубовіка. Дзень быў прыгожы, ясны. Сонца паднялося, і раса высыхала. Быў мірны дзень, як учора на Яна, як пазаўчора, як іншыя папярэднія дні.

Абганяючы, я глянуў на сцэжку і зацікавіўся: там бегла Ніна. Па Ніне было відаць, што трывога. Трывога гэта датычылася і мяне. Я спыніўся. Ніна, дабегшы, перадала мне, каб я кідаў работу і хаваўся ў лес. Палякі адступаюць, ідуць бальшавікі. Палякі зараз шукаюць коней і забіраюць усіх, каго ўбачаць. Адзін жаўнер прыходзіў забраць коні ў Паўліка, але Паўлік уцёк пад абстрэлам паляка. Мне трэба хавацца ў вомшар і чакаць загаду.

Я кідаю плуг у полі, саджуся конна і лагчынаю еду ў лес. Лес — вомшар, але ў ім ёсць асобныя густыя купкі бярэзніку, зараз зялёнага, кучаравага. Тут наша ягаднае месца. Як памятаю сябе, мы заўсёды хадзілі ў вомшар па ягады. Зараз тут трэба хавацца ад вайны. Што творыцца дома — невядома, але трывога скрозь.

У вомшары я не адзін. Праехаўшы крыху ў лес, бачу пару коней, прывязаных да хвойкі, а побач сядзіць гаспадар. За кустамі яшчэ коні, далей — коні дзядзькі. Дома з хутароў пазіраюць на дарогу і ў поле — ці няма нечаканых гасцей. На выпадак трывогі будуць уцякаць адсюль у далейшыя большыя лясы.

Сядзець у лесе аднаму з канём нудна. Увесь час сядзіш напружаны. Трывожна. Нуда проста заядае. Там у полі на сонцы, дзе відаць што-небудзь, — лепш. Тут бачыш вакол сябе бярозкі, хвойкі. Крычыць варона. Можа, вось зараз падыдзе паляк, дасць прыкладам і забярэ каня.

Як цяжка жыць на свеце: вайна і вайна. Калі пачалася яна, я быў яшчэ зусім дзіцём, і з таго часу як памятаю: усё ваююць і ваююць, і няведама, калі вайна скончыцца. А мы павінны працаваць — араць поле, жаць, малаціць, архаваць, а калі зерне пападае ў свіран ці яшчэ ляжыць у тарпах, яго трэба здаць. Мы гадуем коней, даглядаем за жарабём з дня нараджэння — кормім, чысцім, любуемся, а як вырастае конь. А прыходзіць чалавек з вінтоўкаю, якога мы ніколі не бачылі і якога пэўна не ўбачым, забірае каня, а пры гэтым яшчэ смяецца ці грозіць. Мы робім упарта цэлаю сям'ёю цэлымі днямі, мала адчуваючы свята, сеем і жнём ізноў жыта, гадуем новых жарабят, але прыходзяць новыя людзі з вінтоўкамі, гранатамі і забіраюць ізноў. Вайна!

Вайна, калі яна пачыналася, здавалася нечым далёкім, прыгожым і геройскім. Мільёны маладых, вясёлых, прыгожых салдат ішлі на захад, а зараз вайна вось тут, у нас дома. Нічога ў вайне прыгожага няма. Ёсць грабежніцтва, страх, бізуны. Людзі ходзяць, баючыся, аглядаючыся, чакаючы толькі бяды. Я ўзненавідзеў вайну, і ніколі не было такое вострае нянавісці да яе, як улетку 1920 г.

У лесе я праседзеў нядоўга. Нехта з старэйшых забраў у мяне каня, я пайшоў дадому. Палякі насіліся як ашалелыя. З Мары-поля праз Віцкаўшчыну гналі панскае быдла. За быдлам паціху ехала брычка, у якой на фэст прывозілі з Менска архірэя. Паны адусюль перад войскам уцякалі ў Польшчу. Вось чаму так танна прадавалася панская зямля, ды яшчэ з жытам.

Па гасцінцы яшчэ мала руху. Наш гасцінец ідзе з Менска на Негарэлае, Стоўбцы, і па ім заўсёды ішлі асноўныя сілы арміі, але зараз яшчэ, відаць, яны не дакаціліся. Навучаныя ўсімі мінулымі адступленнямі, віцкаўцы хаваюць усё: хаты, кладовыя ачышчаюцца. Хаваюць адзенне, грошы, сала, масла, вужышчы. Хаваюць, не чакаючы паведамлення, што палякі рабуюць. Цяпер і без паведамлення ведама, што будуць рабаваць без усякае літасці. Але як жа схаваеш усё ў гаспадарцы? У гумне, на палатках, у хлявах схоў ненадзейны. Захаваўшы раз, ідуць перахоўваць у больш надзейныя месцы. Мама, узяўшы які-небудзь гарнітур, ходзіць з ім з гумна ў манеж, адтуль у сад, усё тоячыся, гледзячы, каб не наляцеў паляк, ламаючы голаў, дзе схаваць так, каб не знайшлі. Але калі падумаць, то скрозь можна знайсці. Клумкі цягнуць у равок на лужку, у жыта. Жыта, высокае, каласістае, жыта стаіць навокал. У ім знайсці цяжка, але і класці небяспечна. Цэлы дзень, цэлую ноч цягаюць, хаваючы, і, ведама, не схаваюць усяго. Тое ж робіцца скрозь.

Ідзе армія, армія, азвярэўшая ад няўдач. Пакідаючы край, яна хоча, каб у ім не засталася нічога на пажыву ворагу. Каб не заставіць нічога ворагу, трэба знішчыць усё, што ёсць на зямлі. Край мусіць стаць пустыняю. Колькі раз ужо на нашай зямлі было гэта. Хто тут ні хадзіў, хто ні плюндраваў, дзівячыся, што край бедны, і не дагадваючыся, што багатым ён ніколі не

будзе, калі час ад часу знішчаць усё. Не хадзілі толькі па краі свае абаронцы. Не было толькі людзей, якія б прагналі ўсіх грабежнікаў.

Веснікі ў нас рыпяць і рыпяць. Маладыя сабакі Абрэк і Кайзер бесперапынна брэшучь. Скрозь на Віцкаўшчыне чуваць сабачы брэх. Гэта бегаюць легіянеры, шукаюць коней. Ходзяць па адным, кучаю, ходзяць з старастаю Віктарам Шпакоўскім. Адыходзіць, дакладней, уцякае ад бальшавікоў цэлая армія, і ўсім трэба коней. Трэба везці зброю, адзенне, жаўнераў. Трэба везці нарабаванае дабро, бо польская армія, адыходзячы, рабуе ўсё, што трапіць пад руку. Ды палякі гэта не народ — паны. Пэўна, не толькі ў нас прыдумалі гаварыць: толькі далікатныя людзі — паны. Такого ж погляду, пэўна, прытрымлівалася большасць самых палякаў. Пану, ведама, хадзіць пехатою не выпадае. Пану трэба фурманка, тым больш што ісці як-небудзь не выпадае. Трэба ісці скоро, амаль бегчы, бо бальшавікі напіраюць з усіх сіл.

«Коней, коней!» — крычаць ашалелыя жаўнеры.

«Няма коней. Усіх забралі ў абоз», — адказвае вёска.

«Коней!» — крычыць паляк, лаючыся і па-польску, і па-руску.

«Няма, пане, коней, усе ў абозе».

Так ад рана і да вечара. Час ад часу тэма мяняецца: у хату ўвальваецца куча легіянераў, у іх такі выгляд, нібы ўвесь свет ім падпарадкуецца. Не здымаючы шапак, не вітаючыся з гаспадаром, яны праходзяць у хату, займаюць лепшыя месцы і камандуюць: масла, яец, сыру, саланіны. Бульба, хлеб, крупнік — усё тое, што ядуць у нас сяляне, адкідаецца як нягоднае.

Паляк ёсць пан. Пан бульбы не есць. Пан есць толькі масла і яйкі. Калі гэтага няма, то хоць сам знясі яйца, з сябе набі масла, але дай. Дай, бо паляк, раззлаваўшыся, пачне крышыць усё ў хаце. Ён пасячэ сякераю камоду, хоць гаспадыня, ледзьве не млеючы ад жалю, стаіць побач з ключамі і можа адамкнуць. У яе ўсё багацце ўсяго жыцця ў камодзе. Тут пасаг яе і пасаг, што збірае дочкам. Паляк не звяртае ўвагі на слёзы — ён чалавек высокага палёту і зважаць на слёзы лічыць непатрэбным. Ператрасае ў камодзе ці кумы ўсё, адбірае, што падабаецца, на

развітанне ж выцягне гаспадыню ці гаспадара бізуном ці грукне прыкладам. Гэта не ад злосці, а так сабе: поўзаюць нейкія стварэнні, стукну, хай памятаюць польскага вяяку.

Здаецца, ідзе не армія, а нейкая дзікая навала, якая ўсё крышыць, усё паскудзіць. Усе адступаючыя арміі бралі. Але тое, што паказала польская армія ў ліпені 1920 г., перавышала ўсё раней разам узятае. Ішлі гуны, якія мусілі пакінуць пасля сябе нянавісць і пустыню. Ніхто не можа ў нас сказаць, што палякаў ненавідзелі дарма. Яны зрабілі ўсё для гэтае нянавісці.

Наш дом крайні ад гасцінца, да нас даходзяць менш. Хто ўбаку ад дарогі, за ляском, як на Востраве, там яшчэ лепш. Жаўнеры не надта ахвотна адыходзяць у бок ад дарогі, бо за першым кустом могуць забіць. Нам, як крайнім, менш і дастаецца. Увесь час ходзяць па дварэ, па хаце, па хлявах жаўнеры. Яны цягнуць усё, што пападзе пад руку. Ратунку няма. У Станішэўскага яны вывелі з хлява жаробку-пярэзімку, запраглі яе ў брычку і паехалі. Гаспадар быў непатрэбен.

Выцягвалі з кублоў сала, шынкі, крышылі пасуду, распараджаліся, не зважаючы на слёзы гаспадара ці гаспадыні. Уночы гвалцілі дзяўчат.

Мужчыны ўсе разбегліся і пахаваліся ў кустах, лесе, у жыцце, бо, спаткаўшы мужчыну, адразу пачыналі біць яго бізунамі, вымагаючы коней ці проста завучы яго бальшавіком.

Кароў раней усіх загналі ў дуброву, але свінні, куры былі дома. Кормных свіней хто мог пахаваў у жыцце, дзе яны маглі загінуць ад спікі.

На гасцінцы дзень і ноч рух. Польская армія коціцца на захад — да сябе ў Польшчу. Гэта было ў нас, крыху ўжо з тылу ад гасцінца, дзе народ ніколі не спрабаваў выступіць проці палякаў. А што ж было ў вёсках, на самым гасцінцы, за чатыры дні адступлення польскае арміі, там народ ледзьве цалкам не звар'яцеў.

З усяе польскае арміі бачыў толькі двух маладых хлопцаў, якія былі падобныя да людзей. Яны зайшлі ў хату і па-чалавечы папрасілі есці. Дома былі Саша з Нінаю. Мама, хворая, баязлівая, начавала недзе ў рове сярод поля. Саша, узрадаваная,

што ўбачыла жаўнера, які гаворыць, як нармальны чалавек, пабегла ў лазу па масла. Ніна з адрынкі несла яйкі. Выцягнулі малако. Пажаліліся палякам на іх таварышаў. Тыя сядзелі, жартавалі, з'елі яечню і праганялі ўсіх іншых легіянераў, што прыходзілі пазней іх.

Уночы другога дня адступлення я панёс есці Паўліку, які сядзеў з коньмі ў дуброве. Незвычайна жыла тады дуброва. Маленькі лясок быў туга застаўлены коньмі. Вараны лысы суседскі жарабец рваўся і час ад часу іржаў. Морда яго была падвязана да алешыны так высока, як толькі наогул можна было падвязаць, Але жарабец усё ж умудраўся іржаць. Тады Косцік, які даглядаў жарабца, біў яго па назе тоўстаю арэшынаю. Гэта крыху сцішала тэмпераментнага каня. Але калі боль праходзіў, жарабец ізноў пачынаў іржаць.

Пад кожным кустом ляжаў вясковец, даглядаючы сваіх коней, былі і з другіх засценкаў ці хутароў. У кустах стаялі каровы. Іх даглядалі дарослыя. Каровы ляжалі, людзі сціха гутарылі, што ўночы трэба ўцякаць далей, у маліннік ці на Казееў груд, дзе большы лес, абкружаны балотамі, незнаёмы чалавек там лёгка можа заблудзіцца. Мяне адаслалі дамоў, а на другую ноч ужо трэба было несці торбу на Казееў груд.

Быў у графа Чапскага лёкай Казей. Служыў ён графу чэсна: падаваў талеркі на стол, даглядаў вялікага пана. Раз ён не дагадзіў пану, той кінуў паданую яму талерку проста ў зубы лёкаю і выбіў яму два пярэднія зубы. За гэта і за другія ўчынкi, што перацярапеў Казей, дараваў яму граф хутар у дзве валокі зямлі з невялікім, але гоным ляском, хутар на зайздрасць усёй шляхце і не шляхце. Каля самага лесу цякла рэчка, тая ж, што і ў Віцкаўшчыне, але тут ужо з бягучаю вадою, з чыстым пясчаным дном. Хутар стаіць на ўзгорку, на грудзе, з таго часу і завецца Казееў груд.

Сыходзіліся даўней на Казееў груд людзі на Яна з усяго краю. Збіралася, можа, тысяча народу. Нядаўна, яшчэ перад нашым жыццём, быў Ян паганскім святам, усенародным, усебеларускім. Людзі кідалі работу з поўдня перад Янам, ішлі грамадою, адзетыя ў святочнае, неслі гарэлку і ежу. Да ранку на грудзе

ішла гулянка. Палілі вогнішчы, спявалі дзяўчаты купальскія песні, весяліліся, жаніліся. Да нашага часу дажыў Казееў груд як месца гуляння, але зараз сабраўся народ не на гулянне.

Я дарогу да груды не ведаў, трэба было ісці з суседам і ўночы. Калі стала цішэй, а на дварэ было зусім цёмна, накіраваліся мы на груд. Прайшлі Дуброву, абмінулі Рубілку, пайшлі сцежкаю. Ноч Чорная, цёплая чэрвеньская ноч раптам асвяцілася. Адразу стала відно: недалёка ад нас убаку загарэўся хутар, пачуўся енк, некалькі стрэлаў адзін за другім прарэзалі цішу. Жудасна слухаць уночы енкі. Каля асветленага долу замітусіліся фігуры. Мы скочылі ў канаву і пабеглі скарэй.

Да Казеева груды ісці трэба было ўмеючы: скрозь балоты, топкія сенажаці. Прайсці аднаму пехатою можна, але конь адразу ўгрузне. Ісці трэба адною дарогаю, з бакоў яе балота. На грудзе — як кірмаш. Месца ўбаку ад гасцінцаў і ўсіх важных дарог. Туды ідуць толькі сцежкі ды сцежкі. Палякаў там не было відаць. Сюды паехалі хавацца сотні людзей з коньмі. Скрозь на рэчцы ў лазніку, у алешніку прывязаны коні, іх тут сотні ці тысячы. На поплаве каровы, ляжыць скарб. Сямсот год назад па нашай мясцовасці ішлі татары на Койданава. Пэўна, мабыць, было тое ж, што і ў 1920 г.

Я доўга не сядзеў на грудзе. Трэба было дамоў. Ранічкаю пабег ізноў дамоў, дзе сядзелі, не сплочы ўжо каторую ноч, сёстры. А ўвечары прынеслі вестку, што Казееў груд разгромлены.

Палякам даказалі, што ў алешніку хаваюцца людзі з коньмі. Атрад палякаў рушыў туды праз поплава. Іх убачылі, паднялася паніка. Сеўшы на коней, кінуліся ўцякаць. Палякі пачалі страляць. Было нешта падобнае да вайны, толькі адзін бок быў узброены, а другі спадзяваўся толькі на свае ногі. Уцяклі не ўсе. Частка коней засталася: іх, як вайсковую здабычу, забралі палякі. Скрозь валяліся кажухі, буркі, торбы, кінутыя, калі садзіліся на коней. Палякі падабралі лепшае.

Здаецца, канца няма адступленню. Па гасцінцы ідуць і ідуць, ідуць і едуць. Чуваць енкі, усё яшчэ б'юць, крышаць, страшаць. Свіней, парасят, курэй, што маглі знайсці, з'елі ўсіх. Шафы, камоды, куфры паламаны. Жанчыны, што сядзяць дома, ссох-

лі, вочы ўваліліся, сталі перапалоханыя. Усе чакаюць бальшавікоў як збавення. Усе, нават віцкоўцы, нават шляхта.

На Пятра, на пяты дзень адступлення, стала відаць, што канец блізкі. Ідзе менш, ідуць скарэй. Забягаюць у хату, спяшаючыся, рвуць, што пападзе, і далей.

Далёка, у баку ад Менска, чуваць страляніна. Пад вечар пачуліся два цяжкія ўдары, адзін за другім: палякі рвалі масты на рацэ Пціч. Яшчэ было невядома, які будзе канец усяго, нехта сказаў, што блізка будзе бой. Трывога ўзрасла. Сонца садзілася далёка крывава-чырвоная, і стары Рыжэўскі, пхаючы махорку ў сваю люльку, казаў: «Кепска будзе, вунь якое сонца, як у крыві».

Мы ізноў сядзелі далёка ад дому ў кустах. Надыходзіў вечар, пачало цягнуць. Далёка на гасцінцы былі чутны крыкі і стрэлы. Скора нам казалі, што палякаў прагналі, прыйшлі бальшавікі. Навучаныя людзі з коньмі засталіся ў лесе чакаць, што будзе далей. Я пайшоў дамоў і, залезшы ў салому, спаў у гумне да ўсходу сонца.

Пасля ўжо нам перадавалі, што каля Воўчкавіч, дзе жалезная дарога ідзе па высокім насыпе, адбылося крушэнне двух цягнікоў. З Менска ішоў адзін цягнік, набіты палякамі-бежанцамі, насустрач яму быў з Фаніпаля пушчаны другі, таварны. Машыніст, давёўшы свой паравік ледзьве не ў лоб сустрэчнаму, скочыў з паравоза. На ўсім хаду трахнуліся абодва паравозы, і абодва цягнікі паляцелі ўніз.

У Грычыне апошніх палякаў-марадзёраў, якія яшчэ ў апошнія часы бегалі па хатах, грычанцы перабілі. Некалькіх, казалі, пабілі бабы. Пара польскіх жаўнераў было забіта грычынцамі, калі тыя, адстаўшы ад сваіх, хаваліся ў кустах. Адзін прасіўся, стаўшы на калені. Яму прыкладам разнеслі чэрап. Бабы разнеслі палякаў на кавалкі матыкамі, лапатамі. Гэта не было вынікам асобнай лютасці грычынскіх баб. Паводзіны палякаў пры адступленні маглі прывесці ў злосць самую ціхую авечку.

Палякі, адыходзячы з Грычына, запалілі мост на нашай рачулцы. Мост гарэў, як свечка. Першым увайшоў у Грычын кавалерыйскі раздзел у пяць чалавек.

— Дзе палякі? — закрычалі кавалерысты.

— Вунь за могілкамі, — паказалі ім грычынцы.

Кавалерысты нашпорылі коней і паімчаліся туды.

Палякаў было шмат, але такая ўжо псіхалогія адступаючых, што яны кінуліся ўцякаць. У аднаго конніка каля моста забілі камя. Ён выхапіў шаблю і з ёю пабег уперад. Палякі ўцякалі далей.

Назаўтра рана, ідучы ў хату, я адскочыў убок, схаваўся за свіран: у нас на дварэ перад хатаю спалі тры палякі. Адкуль яны ўзяліся? Аднак зараз жа даведваюся, што гэта бальшавікі, толькі апранутыя ў шэра-зялёныя польскія мундзіры. Бальшавікі скоро прачнуліся і аказаліся здаровымі маладымі хлопцамі, апранутымі кожны на свой лад. Адзін быў у ботах, другі ў вялізных салдацкіх чаравіках. У аднаго быў наган, засунуты проста за папругу, у другога збоку вісела доўгая блішчстая польская шабля. Хлопцы былі суровыя. Яны з’елі крыху хлеба з малаком. Пра масла, яйкі, сала тут не было і гутаркі. Селі конна і паехалі.

З самай раніцы па гасцінцы ішлі і ехалі бальшавікі. Іх спатыкалі з абразамі, цалавалі, неслі з хат усё, што мелі. Плакалі з радасці. Гэта не толькі грычынцы. Багаты Войцік, уласнік хутара ў 80 дзесяцін зямлі, чытаў бацьку Евангелле і казаў: «Папомні, браце, бальшавікі — гэта тыя, пра якіх тут пісана. А палякі — гэта злыдні, нячыстая сіла». Калі ў Войціка адрэзалі добры кавалак зямлі, ён погляды змяніў.

З прыходам бальшавікоў у насельнікаў з’яўляецца раптам ваяўнічы пост. У Грычыне ствараецца партызанскі атрад. Атрад, відаць, лічыць найбольш небяспечным месцам ваколіцы Грычына, бо на фронт не ідзе, але цягаецца навокал, шукаючы ворага. У нас на Казлоўшчыне знайшлі нейкага чалавечка, якога з лаянкаю, падганяючы прыкладамі, прыгналі ў Грычын. Здабытак аказаўся невялікі, бо ён аказаўся сваім. Быў забраны палякамі ў абоз і, уцёкшы ад іх, хаваўся ў жыце.

У той жа дзень у Грычыне забілі дзядзьку Клімовіча. Клімовічы былі арандатары дзедавай зямлі, якія ўраблялі зямлю напалавіну — адалі палову ўраджаю дзеду. Пасля рэвалюцыі, калі ўсё перакруцілася, Клімовічы адрэзалі сабе палову дзедавай зямлі і пачалі ўрабляць яе як уласнікі. Кавалак быў някеп-

скі, бо дзед меў 50 дзесяцін. Клімовічы былі каталікі, у нашым разуменні палякі. Калі прыйшлі палякі, яны былі рады, скрозь бубнілі, што прыйшлі «нашы». Яны крыху ўмелі чытаць папольску і чыталі віцкаўцам першыя дэкрэты, якія вывешвала новая ўлада на сцяне хлява, дзе вывешваліся ўсе навіны.

Фэлька, старэйшы хлопец, сора прысябраваўся да палякаў. Маючы паганую душу і каталіцкую веру, гэта было зрабіць лёгка. Тыя чалавечыя агрызкі, якія былі ў нас камендантамі, жандарамі, тварылі ўсялякія брудныя справы, і ім былі патрэбны мясцовыя людзі, якія казалі, што ў каго можна адабраць.

Неўзабаве перад адыходам палякаў на Востраве былі абрабаваны Дубовік і краўцы, якія ў той час жылі ў яго. Увечары, калі яшчэ добра не сцягнула, з лесу выйшла кучка людзей і пайшла пагонкаю да хаты. Здалёк не было відаць, хто яны такія, а калі тыя падышлі да дому, то ўцякаць было позна, а ўцякаць, канешне, трэба было, бо госці былі ў масках, а ведама, якія людзі ходзяць увечары ў масках.

Бандыты скруцілі ўсіх, сцягнулі ў хату, а самі пачалі гаспадарыць, ператрасаючы хату і складаючы ўсё дабро ў кучу. Каб гаспадары і краўцы гаварылі весялей дзе што ёсць, ім пачалі падпякаць пяткі і калоць цела, а каб тыя не галасілі пры гэтай аперацыі, ім заткнулі раты.

Аднак усё прадбачыць нельга і бандытам. Адна дзяўчына выскачыла з вакна, забегла да суседа і падняла гвалт. Народ замітусіўся, дарагія госці, спяшаючыся, не маглі забраць усё, што хацелі.

У нас доўга і ўпарта казалі, што бандыты былі самахвалавіцкія жандары, і сярод іх Фэлька. Бліжэйшым прыяцелем Фэлькі некалі быў Міхась Шашкаловіч, віцкаўскі бальшавік. Раней, да прыходу палякаў, і Фэлька быў амаль бальшавік, але пасля змяніўся. Міхасю стаць палякам было нельга. Паступова між імі вырасла варожасць. Зараз, з прыходам бальшавікоў, Міхась ім спрыяў, а Фэлька знік. На яго помсціліся, і нашы думалі, што ён сышоў з палякамі. Можа, Фэлька быў не такі.

Ужо ў першы ж дзень прыходу бальшавікоў грамада грычынцаў, сярод якіх быў і Міхась, стоячы на вуліцы, убачылі дзіва:

па гасцінцы ехала фурманка, а на возе сядзеў Фэлька. Фэлька быў адзеты чырвонаармейцам, у руках меў вінтоўку, на шапцы ззяла чырвонаармейская зорка. На возе стаяла кадлушка з маслам, ляжалі нейкія клумкі. Фэлька ўжо разжыўся і зараз, як чырвонаармец, наступаў на Варшаву. Гледзячы на натоўп, ён пасмехваўся: вось які я!

Шмат было ў нас змен, але такога яшчэ ніхто не бачыў. У людзей аж раты расчыніліся, але гэта на хвіліну. Дык ты, Фэлька, ужо бальшавік, а ўчора, ліха тваёй матары, быў палякам!

Падзеі разгарнуліся хутка. Прыяцель Міхась кінуўся да плоту, вырваў добры кол і гакнуў Фэльку па галаве раз, другі, трэці. Грычынцы памаглі. Праз хвіліну Фэльку з рашчэпленую галавою, без усякіх адзнакаў жыцця выкінулі з фурманкі ў канаву, зброю і масла канфіскавалі.

Аднак праз некалькі часу Фэлька ажыў. Чыясць добрая душа прынесла яму вады. Фэлька выпіў і праскрыпеў, што будзе жыў. У гэты час ехаў па вуліцы коннік і запытаў у грычынцаў, што гэта за хворы ў канаве. Яму казалі. Грычынцы, не забіўшы адразу, лічылі, што чалавеку павязло, дык няхай ужо жыве. Пад'ехаўшы да Фэлькі, коннік сказаў: «А ну падыміся». Той, стогнучы, пачаў станавіцца ракам, у той час коннік шабляю ўдарыў яго зверху па шыі. Душа Фэлькі паляцела ў канаву. Маці забрала яго, закруціла ў коўдру і схавала не на могільках, але на канцах, за Станішэўскім.

У жыцці пачынаецца новая эпоха. Бальшавіцкае войска коціцца на захад, на Варшаву. Чырвонаармейцы крычаць: «Даеш, пан, Варшаву!» Армія ідзе дзень і ноч, літаральна ідзе або едзе на фурманках. Чырвонаармейцы ўсе адзеты кепска. Поўны набор абмундзіроўкі мае мала хто. Шмат ідзе баяком ці ў лапцях. Амаль усе без прадуктаў і жывуць тым, што корміць насельніцтва. Узброены разнастайна, нешта падобнае да чырвонае гвардыі 1918 г., але значна большай па колькасці. Кожны атрад мае абоз з сялянскіх коней, але дадаткова яшчэ бяруць падводы, каб ісці ўперад і ўперад.

Старэйшыя хлопцы ізноў ідуць у армію, як у 1915 г. Дома застаемся з мужчын бацька і я. Цяпер я ўжо вырас, стаў амаль

паўнацэнным работнікам. Мяне шанавалі ў сям'і. Як малодшаму, мне было менш работы, і нават араць я пачаў у 19 год, хоць брат Паўлік і другія хлопцы хадзілі за плугам у 11–12 год. Ідзе такія араты, і за плугам яго не відаць.

Цяпер найбольшая гаспадарская работа — гэта ехаць у абоз. Штодня, а то і некалькі раз у дзень рыпяць веснікі — ідзе чырвонаармеец з членам сельсавета. «Хазяін, давай падводу.» Ніколі яшчэ не было чаго-небудзь падобнага.

Тых, хто пайшоў у абоз у першыя дні, хто адразу вылез з лесу з коньмі, няма тыдзень, і два, і месяц. Трапіўшы амаль у першую лінію вайны, яны ішлі ды ішлі, пераплылі праз Буг і набліжаліся да Варшавы. Віцкаўцы ледзьве не ўзялі гэты панскі горад, але палякі неяк выцерабіліся.

Да абозу для арміі далучаецца яшчэ бяда: трэба ўрабляць панскія двары. Паны паўцякалі, двары кінулі, забраўшы ўсю жывёлу, папсаваўшы машыны. Сяляне думалі, што як у 1918 г., двары раздадуць ім, аднак выйшла інакш. Двары аб'явілі маёмасцю дзяржавы і назвалі саўхозамі, а паколькі там нічога з жывёлы не было, то ўрабляць зямлю давялося нам.

Першыя разы ездзіў да адыходу ў армію Паўлік, а пасля сеў на фурманку я, ды так і праездзіў да вясны 1921 г. Першы раз мяне паслалі з другімі ў двор Русіновічы малаціць жыта. Дома свае работы было даволі, але нічога не зробіш.

Прыехаўшы ў двор, мы першым чынам пайшлі ў сад і на-трэслі сабе яблыкаў, а пасля выпраглі коней і, лёгшы на траве, пачалі есці яблыкі: не так ужо і кепска адбываць паншчыну!

Аднак гэты кайф цягнуўся нядоўга. Прышло, лаючыся на ўвесь двор, нейкае начальства і загадала нам запрагаць коні ў малатарню. Мы запрэглі, пачалі паганяць, а былыя дваровыя парабкі рабілі ўсё іншае: падавалі цапы, адкідалі салому, адграбалі. Тады я першы раз убачыў, як робіць чалавек не на сябе. Ледзьве варочаючыся, адкідаючы з саломаю, пэўна, з палову жыта, парабкі рабілі як на смех. Каб так ішло ў нас, то бацька даўно б разагнаў усіх. «Работа ідзе, як мокрае гарыць», — казалі ў нас пра такую работу.

Аднак, парабіўшы гадзіны тры, нешта намалацілі, другія пачалі архаваць. Адзін з начальнікаў, здаровы русы мужчына, год пад 30, калі з'архавалі, насыпаў чатыры мяшкі жыта пудоў з дваццаць і адкінуў іх у бок.

Па абедзе, калі мы адпачылі, той самы начальнік, ідучы па дварэ, крыкнуў, паказваючы на маю сіваю кабылу: «Чый конь? Запрагай!» Жыта трэба было везці ў Менск. Я запрог каня, тым часам да воза падышлі начальнік у палатняным балахоне і яшчэ нейкі вясёлы чарнявы хлопец. «Едзь у гумно», — загадаў мне старэйшы. У гумне тыя чатыры мяшкі ўжо былі пад саломаю. Абодва начальнікі, саскочыўшы з воза, выцягнулі мяшкі, паклалі іх у маю драбінку і заклалі сенам так, каб не было відаць. Самі селі ззаду, а я, як фурман, мусіў ехаць у перадку.

«Ну, ну, весялей! — крыкнуў начальнік. — Ты думаеш, што ў Менск трэба заўтра». Ён быў увесь час сярдзіты, гаварыў толькі начальніцкім тонам з усімі. Раўні яму на свеце не было. Хто ён такі, не ведаю, але нянавісць ёсць яшчэ і цяпер.

Пад'ехаўшы да млына, прыцелі выскачылі, забралі мяшкі і панеслі ў млын. Праз паўгадзіны вынеслі толькі два мяшкі, відаць, іншыя два былі застаўлены другім злодзеям, каб маўчалі.

Зараз наш шлях ляжаў проста ў Менск. У Менску заехалі ў двор на рагу Магазіннай і Сярпухоўскай. Мае начальнікі пайшлі ў хату, а я, выпрагшы каня, лёг у цяньку каля воза. Крыху з'еў, крыху задрамаў, надыходзіў вечар. Мае гаспадары тым часам, відаць, праводзілі час някепска. З хаты, куды яны пайшлі, чуваць было гармоніка, песні. Час ад часу з дзвярэй выскаквала дзяўчына і бегла праз двор. Я дзіка абурыўся. Як гэта — я ўзяты на работу, каб абслугоўваць асабістыя патрэбы нейкага пройды, які крадзе дзяржаўнае дабро, п'е і гуляе? Конь з'еў усё сена, папаіць яго нельга, бо няма вядра, я сам з'еў усё і зараз галодны.

Я рашуча ўстаў і пайшоў да дзвярэй. Дзверы замкнёны. Я па чаў бразгаць.

— Каго трэба?

— Паклікаць начальніка!

Праз хвіліну суровы начальнік быў перада мною. За тры крокі ад яго несла самагонам, твар быў ружовы, але вочы тыя ж камандныя і суровыя.

— Чаго табе трэба? — сурова крыкнуў ён.

— Дакуль я буду ў вас? — запытаў я. — Мяне бралі на дзень, а зараз вечар. Конь не кормлены.

— Будзеш датуль, пакуль захачу. Сядзі і маўчы. — Начальнік павярнуўся і пайшоў назад.

Каб было што ў руках, я б стукнуў яго. Брама была замкнёна. Выхаць нельга. Я пайшоў да Косціка. Косцік служыў у Менску і быў нейкаю невялікаю шышкаю.

Калі я вярнуўся з Косцікам, то сілы былі прыблізна роўныя. Я ізноў загрузаў у дзверы. Начальнік вылецеў, гатовы біцца, Але, убачыўшы Косціка, крыху сцішыўся.

— Чаму не пускаеце хлопца, дакуль ён будзе ў вас? — запытаў Косцік.

— Якое вам дзела, хто вы такі? — завяў начальнік.

.....

РЭВАЛЮЦЫЯ ЎВА МНЕ

На свеце адбываюцца грандыёзныя падзеі. Ствараюцца і гінуць цэлыя дзяржавы, бальшавікі ў сябе будуюць зусім новы свет, але ў нас змен няма. Людзі жывуць тым, чым жылі і да вайны. Вайна, рэвалюцыя толькі затрымліваюць ці пакараюць набліжэнне да мэтаў, калі яны ў каго былі. Мэты больш энергічныя ў сялян — купіць большы і лепшы кавалак зямлі, меншыя — набыць харошыя боты, добра паесці, менш рабіць.

Няма змен і ў мяне. Я яшчэ не думаю, хто я буду. Больш схіляюся ісці за братам па лясной часці. Лес вабіць заўсёды і ўсякі. Хваёвы лес улетку мае адну прывабнасць: пахне смалою, стукае дзяцел; увосень — другую: ціха шумяць вяршыны хвоек, нікне трава. У полі свішча асенні вецер, а тут ціха. На душы адразу робіцца таксама ціха, спакойна. Узімку, засыпаны снегам, ён захоўвае ціш нават тады, калі за лесам круціць мяцеліца. Свішча вецер, круціцца снег, сыпле з усіх бакоў у твар, а ў лесе

толькі вярхі хвоек калышуца і ціха-ціха падае снег. Здаецца, што трапіш у хату. Нага правальваецца ў глыбокі чысты снег. Маленькія елачкі ўсе абсыпаны снегам. Хораша ў такім лесе.

Лес дубовы мае сваё хараство. Ён расце ў большасці над ракою, у нізкім месцы. Зімою гэты лес голы, нудны. Вечер ходзіць па ім, як у полі; не мае ён хараства і ўвосень, калі сыплюцца лісця, а ўся зямля засыпана жалудамі. Гэта мокры лес, які не мае ні шэпату вяршынь, ні мяккасці моху ўнізе, але які харошы гэты лес увесну ці летам.

Зялёны кудравы лес з мяккай муравой вабіць здалёк. Прыход у лес спатыкаюць сотні галасоў птушак. Яны нібы стараюцца адна другую перасвістаць. Магутныя дубы, белыя бярозы ста-яць зусім нерухома. Сонца аблівае гарачымі струменямі ўсё на-вокал, за лесам пераліваецца паветра, і здаецца, што ў паветры ідуць хвалі, прарэзаныя яркім сонцам, а тут прахалода. Сонца прарываецца скрозь голле і кладзе на зямлю плямы белыя, зялёныя і чорныя. Час ад часу праскочыць вавёрка, праімчыцца заяц. Ранняя вясною, калі цвіце чаромуха, такі лес пахне.

Прышоўшы ў лес, не хочацца з яго выходзіць. Ён прыго-жы і днём, і вечарам, і ўночы, а найлепшы пры ўсходзе сонца, калі асабліва голасна свішчуць птушкі, трава і дрэвы мокрая ад расы. Калі ж праз лес цячэ рэчка, то хараство лесу падвой-ваецца. Невялікая рака — не Волга, але наша маленькая рака, якую часам няцяжка пераскочыць, і няма прыгажэйшай у нас ракі, як Свіслач у лесе. Чыстая вада цячэ па пясчаным дне мі-ма зялёных дубоў, прыбраная ўнізе лазою, арэшнікам. Уночы яна блішчыць срэбрам пад месяцам, удзень вабіць пакупацца. Уночы над ракою крычыць філін ці сава, дзікі голас здаецца прыемным. Ёсць нейкая гармонія ціхага цёмнага лесу, ціхай малой ракі і гэтага далёкага крыку драпежніка. Не забываюцца дзіцячыя і юнацкія паходы ў лес.

У лесе можна жыць аднаму, так, як жыве Ваня. Стаіць сярод вялікага лесу дом, перад домам бэз, ружы, арэлі, за домам сад. У канцы сада рэчка, а далей на дзясяткі, сотні кіламетраў — лес. Ніколі б я не выходзіў з лесу. Ваня расказвае, што старыя леснікі, якія ўсё жыццё пражылі ў лесе і звольненыя з работы,

скара паміраюць — нуда па лесе заядае іх. Так і павінна быць. Вырваць чалавека з лесу — гэта значыць адарваць яго ад зямлі. Чалавек у паветры жыць не можа.

Але зараз свет змяніўся. Дзе ж я буду вучыца на ляснічага, ды мне пакуль толькі 13 год. Лес застаўся мілы сэрцу на ўсё жыццё, аднак у гэтым годзе адбываюцца падзеі, якія ставяць мяне зусім на іншыя рэйкі. У мяне адбываецца рэвалюцыя, я ўспрымаю маё новае вучэнне і адразу захапляюся ім увесь. Мяне распірае ад новых ідэй, хочацца, каб усе думалі і рабілі тое ж, што і я. Рэвалюцыя гэта нацыянальная. Гэта даўняе, нявырашанае пытанне. Час ад часу яно ўсплывала, трывожыла, выклікала думкі, але заставалася нявырашаным. Былі непаразуменні, няўвязкі ў поглядах, але ўсе навокал казалі, што гэта так, і я ўспрымаў, што гэта сапраўды так.

Мы — рускія, ёсць яшчэ палякі, жыды, цыганы, татары. Гэта тыя, каго мы бачым; апрача таго недзе жывуць немцы, французы, ангельцы, аўстрыйцы. Немцаў і аўстрыйцаў бачылі падчас вайны, іншых — не. Мы — рускія праваслаўнай веры, ходзім маліцца ў царкву, палякі польскае ці каталіцкае веры моляцца ў касцёле. Каля Рубілак ёсць малы старэнькі касцёлік, куды з'язджаецца маліцца шляхта на свае польскія святы. Нашы хадзілі маліцца ў касцёл, палякі бывалі ў царкве. Розніцы вялікай няма. Хіба тое, што палякі — гэта пераважна шляхта, «шэршні», але ёсць сярод іх простыя. Кажуць, недалёка ад нас ёсць Юнцаўшчына, Клаўсова, дзе палякі жывуць не на хутары ці ў засценку, як звычайна, а ў вёсцы, зусім як простыя людзі. Палякі мусяць гаварыць па-польску, але нашы палякі слабыя наконт гэтага.

Мы — рускія, але гаварыць хараша па-руску не ўмеем. Мы гаворым папросту. Гаварыць хараша па-руску ўмее той, хто вучыўся. Руская мова — гэта навука, мастацтва, якім трэба аўладаць. Саматугам гэта даецца кепска. Прыкладам можа быць Мікалайка Тамковіч.

Нашы палякі таксама гутараць папросту. Па-польску ідзе размова толькі ў святы, калі шляхта з'язджаецца на сваіх жоўтых і зялёных брычках да царквы ці касцёла на фэст, але і то такія

далікатнасці трымаюцца да таго часу, пакуль не падап'юць, а пасля ізноў ідзе папросту. Калі ў 1915 г. у нас з'явіліся палякі-бежанцы, то нашы палякі селі, паколькі ніхто з іх не мог гаварыць з палякам. У Менску шляхты няма. Там палякі-рабочыя ў большасці чыгуначныя. Гэта палякі мудрэйшыя, чым наша шляхта. Як людзі гарадскія, яны ўмеюць гаварыць і па-руску, але ў большасці карыстаюцца простаю моваю, бо па-польску або зусім не ўмеюць гутарыць, або гавораць не лепш, чым наша шляхта. Віцкаўскія погляды прыблізна такія: вясковы чалавек, радзіўшыся і жывучы ў вёсцы, зразумела, умее гаварыць толькі папросту. Раз у 1919 г. я чуў, як нашы дарослыя людзі здзівіліся, што маленькая дзевачка аднаго менскага грамадзяніна гаворыць па-руску. «Такая малая, а як хораша гаворыць». Значыцца, прыроджанаю натуральнаю моваю кожнага чалавека была мова простая, а ўжо пасля, з ростам, калі чалавек удасканальваўся, ён вучыўся гаварыць ці па-руску («хораша»), ці па-польску («далікатна»).

Што ёсць сяляне, простыя мужыкі, якія гавораць без усякае навукі па-руску, пэўна, не ведалі. Увесь свет здаваўся такі, як Віцкаўшчына, Рубілка, Шкіндзяроўка.

Кнігі, зразумела, пішуца толькі па-руску ці па-польску. Жыды маюць свае кнігі. Што кніг, пісаных па-простаму, няма — гэта зусім натуральна. Чалавек, які чытае кнігу, той вучыцца. Раз вучыцца, то значыцца, не хоча быць простым. Самая ідэя, што кнігі могуць быць надрукаваны па-простаму, здавалася дзікаю. Аднак між моваю, на якой пісана кніга, і моваю людзей, што гутараць па-руску, ёсць розніца: у кнізе пішацца «карова», а гавораць усе — і простыя, і няпростыя — «карова». Пішацца «вода», а ўсе гавораць «вада». У расейскай граматыцы пісана, што калі гук «о» чуваць невыразна, то трэба змяніць склон, але як ні змяняй склон, «карова» ўсё роўна будзе адно.

Паўлік, прыйшоўшы першы раз у адпачынак з салдат, здзіўлена казаў, што ёсць салдаты, якія гавораць чыста па-кніжнаму: «окно», «вода», «карова». Мы такіх яшчэ не бачылі.

Я чытаю «Вечера на хуторе [близ Диканьки]» і спатыкаю там слова «ховзятся», гэта значыцца, коўзацца. Мяне злуе, чаму

гэта аўтар піша ні па-простама, ні па-руску, перакручвае простыя словы. Другія словы песні зусім ужо нікуды: «ой місяц, місяцю». Ну што гэта за «місяц»? Аднак гэта таксама мова простых людзей, бо Вакула ў Пецярбурзе дзівіцца, чаму запарожац зварачаецца да царыцы па-простама, калі можа гутарыць павучонаму. Пазней, калі я чытаў «Женитьбу»³³, мяне цешыла, што лейтенант *Жевакин* мае погляды на рэчы, якраз як віцкаўцы — ён расказвае, што ў французскай зямлі Сіцыліі ўсе, нават мужыкі, гутараць па-французску, а па-руску зусім не ўмеюць. Во гэта дык мужыкі, мудрэй рускіх паноў, якія не заўсёды ведаюць французскую мову, не раўнуючы як наша шляхта польскую.

Кніг, пісаных па-простама, на зямлі няма, але простыя вершы ўспрымаюцца як дзіва. Яны робяць такое ўражанне, што звычайны чалавек, раз праслухаўшы такія вершы, запамінае яго на ўсё жыццё. Так у нас часта дэкламуюць «Панскае ігрышча»³⁴, горад і вёска не ведаюць і не чуюць зусім пра аўтара.

Першы раз я пачуў, як чытаюць беларускую кніжку, у дзяцінстве. Дзед па нейкаму выпадку запрасіў да сябе гасцей, якіх набралася поўная хата. Была, здаецца, Сёмуха. Калі я, учапіўшыся за маміну руку, увайшоў у новую хату дзеда, то ўбачыў хлопца, які ў святочным адзенні, у шапцы сядзеў каля вакна на лаве і чытаў кнігу. Каля яго стаяла яшчэ некалькі хлопцаў, якія час ад часу рагаталі. Гэты хлопец чытаў па-простама, утрыруючы словы. Ён вымаўляў словы «ўзноў, зыноў, падноў», што ў нас лічылася крайняю ступенню простасці. Хлопцы рагаталі з таго, што былі людзі яшчэ больш простыя, чым яны, пра іх пішацца ў гэтай кнізе.

У 1913 г. мне трапіла кніга «Сказки и рассказы белорусов-полешуков» Сержпутоўскага. Я прабаваў чытаць яе, але скоро кінуў. Ізноў было нешта простае, але перакручанае, несапраўднае. Было зусім натуральна, што чалавек, які вучыцца, перастае гутарыць па-простама, пачынае па-руску. Руская мова — гэта навука, і хто ў школе не навучыўся гутарыць па-руску, то, значыцца, нічаму не навучыўся.

Што чалавек можа ўмець гаварыць па-руску, але не будзе карыстацца гэтым дарам неба, здавалася немагчымым. Гэта

быў бы проста дурань, які не хоча вылезці з мужыкоў у вучоныя.

Ад'язджаючы першы раз у Самахвалавічы, маю загад ад мамы: «Глядзі, каб ты навучыўся там гаварыць хораша па-руску». Успрымаю гэты загад, стараюся з усіх сілаў, але ў Самахвалавічах гэта выходзіла кепска. У нас па-руску гаварылі толькі настаўнікі, ды на гэтай мове напісаны кнігі, а мы ўсе ў школе і за школаю гаварылі папросту.

У нашых чытанках такая мова, што, прачытаўшы сказ ці ў апошні год верш, пачынаем рабіць пераклад, настаўнік дамагаецца ад нас, каб мы разумелі сэнс прачытанага. «Горит восток зарёю новой, / А на равнине, по холмам»³⁵, — надрукована ў кніжцы. Пасля запытанняў выходзіць, што восток — гэта ўсход, а «заря» — зусім не зорка, бо зорка — гэта «звезда». Крыху падобна да чытання Евангелля на славянскай мове, дзе славянскі тэкст перакладаў па-руску, а рускія словы яшчэ тлумачылі па-беларуску.

Нашы настаўнікі і поп глядзелі на беларускую і расейскую мову, як і вяскоўцы. Хто кепска ўладаў расейскаю моваю, той быў тупіца, які не ўмее аўладаць навукаю. За беларускія словы з нас настаўнікі кпілі, дражнілі, звалі мужыкамі. Мы стараліся адказваць ім па-руску. Як у нас гэта выходзіла, сам не ведаю, пэўна, не надта ўдала, хоць нейкія поспехі, зразуме-ла, былі.

Гэта ў Самахвалавічах, але ў Менску сталася больш скла-дана. У Менску ўсе гавораць па-руску, усе былі паны. У кроў прасочвалася разуменне, што гарадскія лепш за вясковых: усякі гарадскі вышэй за ўсякага вясковага.

«У Менску нават сын дворніка ці ізвозчыка будзе смяяцца з цябе, бо ты з вёскі», — казала мне Ніна перад ад'ездам. І гэта сапраўды было так. Наша «простая» мова, нашы рудыя боты, шытыя Фядосам, пільты скрозь выклікалі кпіны. У год рэвалюцыі гэта зменшылася, бо ў нас быў хлеб, а паны сядзелі галодныя, але дух застаўся. Усякі, хто хацеў перайсці ў стан паноў, а перайсці хацелася ўсім, мусіў найперш гаварыць па-руску: гэта было важней, чым добры гарнітур. Абшарпаны ча-

лавек, які мякка вымаўляў «р», заўсёды мог разлічваць на поспех. Усё сваё ганьбілася. Пра гэта пісаліся кнігі, казалі разумныя і вучоныя кнігі, і самі «мужыкі» ўспрымалі гэта.

Аднак напляваць на ўсё сваё было не так проста. Мы ўспаміналі апавяданні свае самахвалавіцкае гаспадыні пра Пензенскую губерню. Гэта губерня, дзе ўсе гаварылі па-руску, была нібы дзікунскім краем, дзе не ўмеюць ні адзецца, ні есці, дзе ўсе п'яніцы. За час вайны шмат хто пабыў у Расіі. Мой адзін прыяцель жыў у Разані і расказваў пра яе прыблізна тое ж, што і пра Пензенскую губерню, — таксама нейкі дзікунскі край.

Мы крыху пачалі адрозніваць мову ад іншага жыцця. Адзін раз у першым ці другім класе я пачаў дэкламаваць «Горад і вёску»³⁶. К таму часу вёска ў маіх вачах ужо значна падрасла. Вакол сабраліся вучні. Здаецца, я сам дэкламаваў, каб крыху пакпіць, во як проста гавораць у нас. Адзін з вучняў, высокі, добра апрануты хлопец, які ўмеў надта хораша, чыста гаварыць па-руску, хоць прозвішча меў польскае і лічыўся палякам, сказаў мне: «Говори, говори попросту. Я понимаю, как говорят в деревне». Гэта была нібы пахвала, але сказана так зверху ўніз, што я абразіўся не асабіста, але за вёску, што такі-то вась пан можа так зняважліва гаварыць пра вёску.

Трэба было стаць зусім хамам, каб смяяцца і труціць усё сваё. Шмат такіх хамаў і дала вёска. Погляд, што сваё «простае» пусціла надта глыбокія карані ў нас, быў не індывідуальны погляд людзей, якія стаялі на версе вёскі, погляд не толькі паноў ці тых, хто імкнуўся ў паны, але масавы погляд большасці саміх сялян. І таму ў нас перад вайною знікаюць свае песні, і дзяўчаты спяваюць: «Когда б имел золотые горы» і «Маруся отравилась»³⁷. Спяваюць, зразумела, на свой лад, так, як жніўныя ці купальскія.

Непараўнанна больш трывалая, устойлівая была свая казка, прыказка, прымаўка, звычай. Тут амаль не было ўзораў для пераймання. Песня перадаецца проста праз паветра, а гэта мае больш інтымны характар. Мы, малыя, успрымаючы погляды старэйшых, лічылі, што так і належыць. Такія ж погляды прышчапляла нам і літаратура. У Менску, і нават прыезджаючы

дамоў, я стараўся гаварыць толькі па-руску, і шмат кпін, шмат горкіх хвілін перанёс, як і ўсе мае равеснікі-вяскоўцы, за няўменне гаварыць «хораша па-руску».

Усё гэта прыпомнілася пасля.

Узімку 1919 г. у нас у школе пачаліся змены. У праграму была ўведзена польская мова. Праўда, гэта ж было зроблена і ў другіх школах. Нават нашы «палякі» кепска разумелі па-польску, а мы — тым больш. Выкладаць польскую мову пачала жонка інспектара. Настаўніцы ў нас наогул карысталіся малою пашанаю, народ мы былі кепска дысцыплінаваны, а тут яшчэ з польскаю моваю, а мы ж рускія, рускія, выхаваныя на «Тарасе Бульбе»³⁸, з аднаго боку, і з варожасцю да «шэршняў» — ужо арганічна і без усялякіх кніг. І таму, калі першы раз прыйшла да нас настаўніца на заняткі і загаварыла да нас па-польску, то, апрача канфузу, нічога не выйшла.

Толькі настаўніца пачала з намі гутарыць, як на задняй парце здаровы хлопец год 18 замяўкаў, ды так, што больш сумленая частка аж падскочыла. Настаўніца зірнула туды, папрасіла сядзеццэ цішэй, але з другога канца класа нехта кеўкнуў. Ізноў рух і рогат. Настрой адразу ва ўсіх смяшлівы. Усім захацелася дурэць. Калі настаўніца пачынала гаварыць, то ўвесь клас за ёю галасіў тое ж слова. Тлум быў незвычайны. Рогат, крыкі. Клас рабіў абструкцыю польскай мове.

У другіх школах Менска было не лепш. Настаўніца не вытывала. Са слязьмі, не дачакаўшы званка, выскачыла яна ў карыдор, і на наступны раз прыйшоў ужо сам інспектар. Пры ім прыйшлося сцішыцца, але калі заспакоены інспектар выйшаў, у класе адразу падняўся такі гвалт, што настаўніца, нават не прабуючы нас сцішыць, уцякла з класа.

Доўга нас прывучалі да польскай мовы, але так і не прывучылі. Пасля ўжо крыху стала лепш з дысцыплінаю, стала мажліва зацікавацца хоць і з бядою, без інспектара, але поспехі нашы ў польскай мове былі больш чым мізэрныя. Усімі сіламі адкручваліся мы ад гэтай мовы і к вясне 1920 г. адужалі кароценькі верш і сяк-так, кульгаючы, навучыліся разбіраць па-польску чытанку.

Другою навіною ў школе быў ксёндз. Поп у нас выкладаў закон Божы з першага класа. Гэта для нас здавалася нармальна. Ды і поп тут проці самахвалавіцкага быў някепскі. Малады, прыгожы, ён нікога не біў і не лаяў, як самахвалаўскі вядзьмак, а тут раз перад урокам закона Богага ў клас увайшоў ксёндз. З нас шмат хто, у тым ліку і я, ніколі не бачылі ксяндза і таму з цікавасцю ўставіліся на гэту фігуру. Ксёндз быў такі, якіх звычайна малюе літаратура: малады, ружовы, апрануты амаль так, як і поп, але валасы былі кароткія, а на галаве быў выгалены кружок.

Ксёндз запытаўся, хто з нас палякі. У класе такіх знайшлося чалавек 6 ці 7. Гэта былі або шляхцюкі з-пад Менска, як браты Шаблоўскія, або дзеці менскіх рабочых. Па-польску яны гутарылі мала лепш за нас, г. зн. амаль зусім не ўмелі, але паколькі былі каталікі, то гэта ў нас ужо аўтаматычна азначала, што чалавек паляк. Адначасна, калі мы праходзілі закон Божы з папом, нашы «палякі» праходзілі свой польскі закон у другім класе.

Пасля ўсяго гэтага ў нас праняслася чутка, што старыя настаўнікі адменены і ў школу назначаны новыя настаўнікі — беларусы, якія будуць вучыць нас папросту, што зараз завецца па-беларуску. Вучэнне і простая мова ў нашым разуменні наогул былі такія розніцы, якія ніяк не сумяшчаліся ў нашай галаве. Ніколі мы наогул не чулі, што ёсць такія школы і што можна вучыцца папросту. Першая мэта навукі — навучыцца гутарыць па-руску, калі ж будзем гутарыць папросту, то сэнс вучэння траціцца.

Мы абсалютна не былі прывязаны да сваіх настаўнікаў. Адзін з іх, які выкладаў расейскую мову і тэорыю літаратуры, галіўся, пэўна, разы два ў год, калі рудая барада прымала пагражальныя памеры. Мундзір на ім, падзёрты пад пахаю, паказваў вялікі кавалак бруднае кашулі, калі ён падымаў руку. Сваю дысцыпліну ён выкладаў надзвычайна нудна і ў дадатак зваўся *Корнилий Ев-тихиевич*. Прычын любіць яго ў нас не было ані.

Другія настаўнікі, можа, і не такія шэрыя, ані не цікавіліся намі. Арганічнай сувязі з настаўнікамі не было ніякае. Асабліва

праціўны быў настаўнік, які выкладаў гімнастыку. Галава ў яго была голая, уся ў гузах. Камандуючы «направа», «налева», ён расказваў розныя патрыятычныя ўчынкі з рускае гісторыі, у большасці тыя, якія мы і самі чыталі ў сваіх падручніках. Ніколі не мінаў ён выпадку, каб пакпіць над вёскаю ці абарваць нас, калі хто-небудзь казаў слова папросту. Мы мусілі быць удзячнымі, што з нас робяць людзей, але бесперапыныя кпіны над вёскаю абражалі, выклікалі варожасць.

Перад самым прыходам у клас настаўніка-беларуса на дошцы з'явіўся надпіс: «Долой новых учителей». Пісаў Расунович, той самы, што першы замяўкаў на першай польскай лекцыі. Ён быў з бежанцаў, некалькі год жыў у Расіі і хоць адносіўся да той Расіі, дзе ён жыў, зусім зняважліва, але па-руску гаварыў чыста. І зараз у нас быў першы пратэстант і проці палышчызны, і проці беларускасці. Мы ўсе падтрымлівалі яго. За палышчызну было некалькі нашых «палякаў», за беларусаў не было ніводнага.

Празвінеў званок, усе селі на месцы, чакаючы новага, невядомага настаўніка-беларуса, і ў клас увайшоў малады, высокі, русы настаўнік. Клас напружыўся, чакаючы, што будзе, а настаўнік на дзіва ўсім нам загаварыў зусім проста і папросту. Я прыблізна чакаў, што ён будзе вымаўляць, як той хлопец некалі ў дзедзе: «узноў, зыноў, паднюў». Але настаўнік гаварыў так, як гаварылі ў нас, і ў гэтым было дзіва. Настаўнік, чалавек вучоны, мусіў гаварыць толькі па-руску, бо інакш ён быў «просты», нявучаны, а тут загаварыў папросту чалавек, які ўмее гаварыць і па-руску, але не гаворыць, бо лічыць, што «простая» нашая мова не горшая, чым руская ці польская.

На вялікае наша здзіўленне, настаўнік кажа, што ён не адзін такі, што такіх шмат, што на простаі мове друкуюцца кнігі, газеты. Для ўсіх нас гэта была Амерыка. На першы раз настаўнік надта не закідаў нас новымі ідэямі. Выклаўшы асноўнае, што гаварыць «папросту» зусім не брыдка, ён рэшту часу гутарыў з намі пра вясковае жыццё, пры гэтым не глуміўся з вёскі, не смяяўся з простых людзей, мужыкоў, але даводзіў, што яны лепш за іншых. Гэта таксама Амерыка. Першы раз за ўсё жыццё наша не высмейвалі, не здэкаваліся, не кпілі, але спачувалі,

разумелі. Чалавек ведаў вёску і ведаў, якія струны зачапіць у нас. Гэта было іншае, чым польская мова, чым усе іншыя. Гэта была рэвалюцыя.

Клас сцішыўся. Ніхто не прабаваў галёкаць, але шмат было ахвотнікаў запытацца, паспрабаваць пасмяяцца з настаўніка, зрэзаць яго. Настаўнік адказваў спакойна, не злуючы, нібы разумеючы, чаму так пытаюць хлопцы.

Празвінеў званок, і настаўнік выйшаў. Група была ўзрушана, але на першы раз, здаецца, не знайшлося ніводнага прыхільніка. Недзе глыбока ў нас былі зачэплены струны, але кожны яшчэ баяўся паказаць сябе прыхільнікам гэтай новай рэлігіі. Старыя багі былі моцныя. Наш светапогляд трэба было пераабраць дашчэнт, і школа пакрысе гэта рабіла.

Старыя настаўнікі не ўсе былі зменены, але зараз яны ўжо сцерліся, пра іх існаванне проста забыліся. Цяпер нас цікавілі толькі новыя: што скажуць, як трэба нам трымацца, што пытаць у іх. Варожасць, зразумела, за першыя дні не знікла.

На другі дзень мы знаёміліся яшчэ з новым настаўнікам. На лекцыю геаграфіі заміж прывычнага нам высокага рыжавусага настаўніка ўвайшоў новы чалавек з худым энергічным тварам. Апрануты ён быў у шынель, але гэты шынель быў абрэзаны каля самага хлясціка, таму з яго выйшла нешта падобнае да жакеткі, штаны з шынельнага сукна і салдацкія боты. Ад такога адзення настаўнік шмат траціў у нашых вачах. Мы паважалі больш добра, прыгожа адзетых настаўнікаў і спаткалі яго заявамі, што не хочам вучыцца па-беларуску. І тут прыводзілася ўся тая аргументацыя, пра якую ўжо пісаў. Настаўнік слухаў зусім спакойна нават рэзкія выкрыкі і адказаў так, што крыкушам стала сорамна. І гэты настаўнік казаў, што брыдка не гутарыць папросту, але брыдка смяяцца з гэтага простага, брыдка смяяцца з свайго. А далей катэгарычным тонам казаў, што спрэчкі скончаны, і зараз ідзе лекцыя. Ізноў клас скарыўся, сціх і пачаў слухаць цікавую лекцыю настаўніка. Гэты ўмеў гаварыць.

І так дзень за днём. Прыходзілі настаўнікі, сцвярджаючы старую тэзу, што простая мова не горшая за рускую, і штодня

высоўваючы новыя і новыя тэзы. Настаўнікі казалі, што нас шмат — дзесяць мільёнаў, мы цэлы асобны народ. Наша тэрыторыя большая, чым тэрыторыя Польшчы, Літвы, Бельгіі, Швейцарыі, у нас вялікая, слаўная гісторыя. І ўсё гэта было страчана, калі народ зрокся свае мовы. Уласна зрокся не народ, але паны. І тая акалічнасць, што ў нас некалі былі вялікія паны, якія гутарылі па-беларуску, робіць вялізнае ўражанне. Цяпер у нас паноў, якія б гаварылі па-беларуску, няма, ці ёсць толькі адзінкі, і ўсё нанова павінны рабіць людзі, якія выйшлі з мужыкоў. Гэтыя ідэі падаваліся не сістэматычна, урывачна. Частка іх забылася і пасля, у 1922—24 гг., была адноўлена.

Праз тыдзень у нас яшчэ навіна — беларускія кнігі. Далей, калі мне траплялі ў рукі беларускія кнігі, то яны разглядаліся амаль як кур'ёз. Чытаць было цяжкавата. Самае незразумелае і цяжкае было «дз». Усё як трэба, кніга напісана так, як у нас гавораць, але ў нас кажуць не «дзеці», не «дзякуй» — гук «дз» не рэзкі, і патрэбен для яго быў асобны значок, каб унікнуць непаразуменняў. Ну, але гэта была невялікая бяда, і мы скоро з ёю асвойталіся. Дзіўна было і тое, што ў кнізе гаворыцца пра людзей і пра падзеі такія ж, якія бываюць у нас у Віцкаўшчыне, у Грычыне. Дагэтуль колькі і чаго я ні перачытваў, скрозь апісвалася чужое, а тут — Віцкаўшчына. Зразумела, што такая кніга не магла не выклікаць цікавасці.

Першаю кнігаю, якая трапіла да нас у школе, былі «Родныя з'явы» Гушчы-Коласа. Гэта была наша хрэстаматыя. Мы чыталі яе, разбіралі творы, адначасна разбіраючы ўсё жыццё вёскі. Працэнтаў на восемдзсят школа была з вясковых, гутарылі ўсе на тую ж тэму — пра простую і няпростую мову, і тыдні праз два-тры большасць школы выразна перайшла на бок новых настаўнікаў. Школа на вачах рабілася не толькі па назве, але і па духу беларускай. Мы, яшчэ дзеці, усмоктвалі новую веру, убіралі яе прагна, кідаючыся на літаратуру, якая хоць чым-небудзь кратала наш край. Мы ўспомнілі крыўды, якія кожны з нас перанёс у горадзе за тое, што ён з простых, а цяпер выходзіць, што гэта простае не горшае за панскае, што мы народ, што мы тут, а не паны-палякі гаспадары. Гэта ўсё было

ў дзіцячым разуменні. Шмат, ведама, было незразумелага, найўнага, але самае важнае было закладзена. З школы пачалі бегаць у рэдакцыю па беларускую газету, некалькі хлопцаў з старэйшага класа пайшлі ў беларускае войска. Яны прыходзілі ў школу, апранутыя ў вайсковае, як і польскія жаўнеры, толькі заміж белага арла на шапках у іх была «Пагоня» — рыцар на кані. Чытаючы словы Багдановіча:

Бійце ў сэрцы іх, бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць,
Хай пачуюць, як сэрца начамаі
Аб радзімай старонцы баліць³⁹, —

загараліся і самі. Хацелася несці сваю новую рэлігію, тлумачыць яе людзям.

Я не разумеў, чаму людзі не ўспрымаюць гэтага таксама, як і я, чаму яны смяюцца і кпяць з беларускага. Мяне гэта злавала да слёз. Я гатоў быў з усімі сварыцца, біцца, калі хто абражаў. Найперш, ведама, пра гэту змену паведаміў дома, калі прыехаў туды на свята. Дома, як і належала быць, спаткалі ўсё гэта скептычна. Гледзячы на мае гады, я не павінен быў яшчэ наогул высоўвацца, а тут яшчэ з такімі поглядамі. Аднак у гэтым пункце я не саступаў ані. Уся дысцыпліна згінула. Я, прыехаўшы, сказаў, што гаварыць па-руску не буду, а буду толькі па-беларуску, а па-беларуску — гэта значыць папросту, карацей, так, як гавораць дома. Гэта было парушэнне правіл.

Усе, хто вучыўся, павінен быў забыцца, вытруціць простую мову, а тут хлапчук, адурэўшы, хоча ўжо здабыты скарб выкінуць. На мяне пачалі сварыцца, я ўпёрся.

Тады пачалі дыскутаваць, але я, наслухаўшыся настаўніка і начытаўшыся кніг, адчуваў сябе мацней, чым апаненты, а найчасцейшым апанентам быў бацька.

Рэдкі вечар быў такі, каб у хаце не было на гэту тэму дыскусій. Нават было спецыяльнае месца для дыскусій. Скончыўшы работу, у хату прыходзіў бацька, садзіўся на лаву за стол і, круцячы папяросу даўжынёю з паўметра, іранічна паглядаў на мяне. Я ведаў, што калі толькі прыйду ў хату, то спрэчкі не мінуць.

Гэта злавала, нервала, але я ішоў і чакаў. «Ну, што ж наш беларус сягоння скажа?» — пачынаў бой бацька, закурыўшы папяросу і выпускаючы з-пад вусоў дым.

Я адразу чырванеў. Каб гэта не быў бацька, то ён бы меў адразу сварку, Але тут, стрымліваючыся, я пачынаў даказваць, крычаў, пераскокваў з тэмы на тэму.

З мяне дзівілася і кпіла ўся сям'я. Ніна, самая мірная, угаворвала маўчаць, бо размовы часта пераходзілі ў сваркі, а ў нас гэтага не павінна быць. Гэта не памагала, ды скоры і Ніна перайшла ў новую веру. На мяне ледзьве не прыходзілі глядзець сваякі, пайшла пагалоска, што вось ёсць такі хлопец, які, умеючы, не хоча гаварыць па-руску і кажа, што ў нас усе павінны гаварыць па-просту.

Чытанне кніг аб Беларусі адначасна выклікала цікавасць да беларускае этнаграфіі, і паколькі старасветчыны ў Віцкаўшчыне было мала, то прыйшлося звярнуцца з просьбаю да бацькоў, каб яны расказалі, што ведаюць аб мінулым жыцці. Мама расказвала менш, але бацька вельмі ахвотна ўспамінаў мінулае, а я прагна слухаў. У мяне заміж цікавасці да гісторыі і геаграфіі наогул расла цікавасць да гісторыі Беларусі. Захацелася даведацца, як жылі ў нас даўней, але новыя грозныя падзеі закруціліся ізноў і спынілі гэта імкненне на доўгі час.

[1936–1937, 1970-я]

МЕМУАРНЫЯ ЗАПІСЫ МІКАЛАЯ УЛАШЧЫКА

Мне пашанцавала ў жыцці ў свой час пазнаёміцца з некалькімі старэйшымі беларускімі інтэлігентамі. З некаторымі з іх я пазнаўся вельмі блізка і меў працяглыя кантакты ў непасрэдных сустрэчах, ліставанні.

Людзі, чыя маладосць прыпала на 10–20-я гады ХХ стагоддзя ды што так ці іначай прычыніліся да тагачаснага духоўнага ўздыму, названага Адраджэннем, захавалі ў душы высокі ідэал свабоднай, суверэннай Беларусі. Кожны з іх быў нечым адметны на ўласнай дзялянцы працы і вылучаўся як асоба. У кожнага з іх, натуральна, быў свой жыццёвы грамадскі досвед, часам няпросты, горкі. Яны ацалелі пасля неверагоднага молаху рэпрэсій 30–40-х гадоў ды люта адшумелай у Беларусі і свеце апошняй вайны.

Канец 50-х—60-я гады мінулага стагоддзя былі пазначаны, сказаў бы, нясмелым ажыўленнем нефармальнага беларускага грамадскага жыцця ў выглядзе культурніцкіх яго праяваў, сустрэч. Нагодамі для знаёмстваў было публічнае чытанне вершаў маладымі беларускімі паэтамі ў сціплым пісьменніцкім дамку на Энгельса або ў Тэатральна-мастацкім інстытуце, а таксама выстаўкі, ладжаныя маладымі мастакамі, якія няўзнік адыходзілі ад прадпісаных зверху афіцыйных мерапрыемстваў.

Падзейнае значэнне ў 70-я гады набылі мастацкія выстаўкі, прысвечаныя паэтэсе-рэвалюцыянерцы Цётцы (Алаізе Пашкевіч), беларускаму паэту высокага еўрапейскага Адраджэння Міколу Гусоўскаму і ўпершыню паўней сабранай для паказу глядачу мастацкай спадчыне ўніверсальнага ў сваёй творчасці Язэпа Драздовіча.

На адной з такіх святочных па настроі імпрэзаў я быў прадстаўлены высокаму, інтэлігентнага выгляду чалавеку, гісторыку з Масквы, як тое было сказана пры знаёмстве. Мікалай Мікалаевіч Улашчык пацікавіўся, дзе працую. Прызнацца, з той першай сустрэчы мала што засталася ў памяці. Хіба што адно: недзе ў канцы нашай гаворкі Мікалай Мікалаевіч заўважыў,

што, калі чытаў мой нарыс пра мастацтвазнаўца Шчакаціхіна, кінулася ў вочы, як я сабраў на яго лекцыі студэнтаў розных факультэтаў і ўзростаў. Сам выпускнік БДУ, ён ведаў кожнага з успомненых мною ў нарысе былых універсітэцкіх студэнтаў, што называецца, у твар.

Гаварыў Мікалай Мікалаевіч, і гэта нельга было не заўважыць адразу, мовай, крыху адрознай ад нашай, якую потым нехта назваў «звяздоўскай». Яго маўленне было неяк бліжэй да традыцыйна беларускай народнай гаворкі. Пазней гэта можна было заўважыць па яго кнізе «Была такая вёска», прысвечанай малой радзіме вучонага — Койданаўшчыне.

Неўзабаве пасля першага знаёмства я ўбачыў на прылаўку акадэмічнага кніжнага кіёска кнігу М. Улашчыка «Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белорусии». З яе даведаўся пра аграрную рэформу Сігізмунда Аўгуста, якая адыграла значную ролю ў эканамічным жыцці Літвы-Беларусі і стала перадумовай спецыфічнага гаспадарчага іх развіцця.

У мяне, як і ў Генадзя Каханоўскага, Вячаслава Чамярыцкага, Міхася Ткачова, завязаліся з Мікалаем Улашчыкам даволі сталыя кантакты. Яны аблягчаліся тым, што, як прызнаваўся сам самавіты гісторык, яго цягнула на Беларусь, на сцежкі малодасці.

У Інстытуце гісторыі АН СССР у Маскве ён меў сталае навуковае становішча, яго цанілі калегі па працы на чале з дырэктарам інстытута Віктарам Буганавым. Але навуковы інтарэс М. Улашчыка цалкам палягаў у гісторыі яго радзімы Беларусі. Кожная чарговая праца ягоная працягвала дапытлівыя пошукі рупліўца беларушчыны, выяўленне і вырашэнне нейкіх істотных праблем мінулага беларускага народа, выдання беларускай гістарычнай спадчыны.

Так склалася, што, пэўна, у кожны прыезд у Мінск, а наведваўся да нас Мікалай Мікалаевіч не менш як два разы на год, спыніўшыся ў сястры Вольгі, ён тэлефанаваў, што «вось, маўляў, я тут, загляніце...».

У міжчасе я атрымаў ад М. Улашчыка яго «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального

периода» 1973 г. выдання. У кнізе гісторык паказаў дзейнасць І. Грыгаровіча, У. Лабойкі, І. Даніловіча, С. Пташыцкага, М. Доўнар-Запольскага, У. Пічэты і інш., стварыў аб'ектыўную, дакументальна-абгрунтаваную карціну беларускай мінуўшчыны. Для акадэмічнага выдання Поўнага збору рускіх летапісаў М. Улашчык паспеў падрыхтаваць, пракаментыраваць і адрэгадаваць 32-і і 35-ы тамы, літоўска-беларускія летапісы, настольнае выданне для беларусазнаўцаў усіх профіляў.

А ўся спадчына высокаадоранага вучонага-гісторыка — дзейная ўспамога, духоўная апора ўсім, хто хоча жыць у незалежнай дэмакратычнай Беларусі.

У часе адной з размоваў з Мікалаем Мікалаевічам, калі ён казаў пра некаторыя рэаліі з жыцця Савецкай Беларусі 20-х гадоў і заакцэнтаваў на нейкім факце суверэннасць рашэнняў беларускага савецкага ўрада, я незнарок усміхнуўся. Суразмоўца рэзка перапыніў мяне: «Не ўсміхайцеся, малады чалавек, у 20-я гады мы мелі сваю дзяржаву. Так, так, мелі ўласную дзяржаву», — паўтарыў цвёрда.

І яшчэ неяк раз давялося пачуць ад аўтарытэтнага гісторыка нечаканае азначэнне ролі Інстытута беларускай культуры ў стаўленні дзяржаўнасці Савецкай Беларусі, наданне ёй беларусацэнтрычнай скіраванасці. «Дваццатыя гады ў Беларусі былі эпохай Інбелкульта», — сказаў Мікалай Мікалаевіч. Я адразу не мог ацаніць гэтай максімы ў дачыненні першынца беларускай навукі. Пазней, асэнсаваўшы дасягненні культурна-дзяржаўнага будаўніцтва першых дзесяці год існавання БССР, не раз вяртаўся думкай да знакавасці людзей на чале з Усеваладам Ігнатоўскім, што былі дзейныя ў тыя часы ў навуцы і практычнай палітыцы Беларусі.

Дзесь незадоўга да сыходу з жыцця Мікалай Мікалаевіч пакінуў мне рукапіс сваіх мемуарных запісаў, зробленых у чатырох агульных і дзевяці звычайных школьных сшытках. Як вынікае з запіскі, прыкладзенай да рукапісу, успаміны запісваліся нашым гісторыкам у 1939—1937 гг. ва Ульянаўску, часткова ў 1940 г. у Маскве. У цэлым жа натаваліся яны ў перапынках паміж чарговымі арыштамі і высылкамі іх аўтара. А ўсіх тых

арыштаў і высылак Мікалая Улашчыка было ажно чатыры. Толькі ў другой палове 1950-х гг. ён здолеў вярнуцца да нармальнага жыцця. Упадабанай гістарыяграфіяй патрапіў стала заняцца, толькі маючы пяцьдзясят гадоў. Але ж колькі яшчэ паспеў зрабіць у навуцы! Які дар, творчы патэнцыял меў, каб, нягледзячы на перажыванья цягам чвэрці веку рэпрэсіі, пакінуць нашчадкам такую багатую, каштоўную навуковую спадчыну!

Што да мемуарыстыкі Мікалая Мікалаевіча Улашчыка, то яна, на жаль, засталася ў фрагментах. Прынамсі, запісы, што рэальна захаваліся і маюцца ў нашым распараджэнні, ахопліваюць час 1918–1921 гг., перыяд, вельмі складаны ў жыцці Беларусі. Адна акупацыя на нашых землях змянялася другой, і кожная мела сваю спецыфіку, па-свойму адбівалася на жыцці, лёсе народа.

Аўтар запісаў фіксаваў усё, як было, без аглядкі на нейкія ідэалагічныя арыенціры. Калі ўдалося збольшага расчытаць рукапіс мемуараў, уразіла, як схоплены, перададзены ў іх атмасфера, дух часу і дасканаласць пісьма сталага літаратара, пісьменніка.

Арсень ЛІС

МАРИИНСК — СУСЛОВО

Сентябрь 1933 г. Едем в Сибирь, в сибирские лагеря¹. Говорят, что в Мариинск. Где это находится — не имею понятия. Но в общем ничего. Казалось, могло быть хуже.

При переезде на лошадях из Нолинска в Вятку схватил воспаление лёгких, но за два дня пребывания в тёплой внутренней [тюрьме] в Вятке отошёл. В июне начал распухать подбородок. Это следы туберкулёза желёз, залеченных в 1926 г. в Минске. После голодовки и скандальных переговоров с комендантом получил двухчасовую прогулку каждый день. Это было совершенно удивительно: комендант не только пообещал, но и дал такую прогулку. Я выходил один и лежал на траве, закинув голову и подставив свой подбородок солнцу. Как-то получилось так, что стал чувствовать себя лучше.

Затем объявили приговор: на оставшийся срок в сибирские лагеря. Можно было ждать худшего. Оказалось, что нужно отбыть 22 месяца. Потом и эти месяцы показались какими длинными, но сперва представлялось, что можно вытянуть. В вонючей Вятской тюрьме хлеба давали 300 г и больше в сущности ничего: пол-литра супа, в котором, кроме воды, ничего не было, и вечером ложка пшённой каши. Началась цинга. В Вятке я увидел, что бывает от цинги (человек передвигался на двух руках, на локтях и одном колене, другая нога как-то тянулась по полу). Опасаясь таких же последствий стал усиленно натирать дёсна солью, делать гимнастику, почаще мыться. Солёной воды не пил и раньше. Это помогло. Верхние дёсна, которые приобрели вид гнилого мяса и отваливались кусочками, стали краснеть, становиться нормальными.

Наконец — «Давай с вещами!». В купе (столыпинского вагона) важно попасть первым или в числе первых. Тогда можно вскарабкаться на верхнюю полку и лежать там одному, последних же конвой подбодряет сапогами или прикладами. Один раз в купе находился 21 человек. Это предел, но и пятнадцати достаточно, чтобы нельзя было повернуться.

Здесь попадаю первым и тотчас залезаю на верхнюю полку, против меня на верхней оказывается совсем молодой парень с очень противным лицом, как бы сделанным из пня. Позже выясняется, что он убил жену и тещу, но так как тогда ему не было 18 лет, то расстрел заменили 10 годами.

Публика в купе разная. Среди них выделяется Володя Субботин, оренбургский казак. Это студент Ленинградского медицинского института, не успевший сдать 1-2 экзамена. Он среднего роста, фигура атлетическая, курчавые русые волосы и улыбающееся лицо. Все зовут его Володей, и даже мой сосед, который, растягивая «а», тянет: «Ваалодя». Переболев в Мариинске тифом, Володя оказался инвалидом: сдало сердце. Едут и два топографа, одному дали 5 лет, другому 10. В те времена срок в 10 лет казался ужасным, бесконечным. Спустя 20 лет десять едва не называли малым сроком, а настоящим — числилось 25.

Когда ехал той же дорогой в 1951 г., конвой любил делать такие трюки: запускал в купе одного или двух бандитов, которые начинали потрошить небандитов, вернее, потрошить их вещи, отбирая, что получше. На станциях конвой выменивал барахло на водку. На каком-то перегоне наш начальник еле стоял на ногах, часть водки перепала, конечно, и бандитам. В 1933 г. ничего такого не случилось, и мы мирно катили дальше и дальше на восток.

Люди, бывавшие в лагерях, рассказывали неопытным, что нас ждёт. Как только прибудем в лагерь, нас накормят и дадут дня два или больше отдыхать. Ведь мы сейчас не работники. Все такие вымотанные, дохлые. Когда отлежимся, станут разбирать по специальностям: кто слесарь, кто столяр, а вас, учёных, заберут на канцелярскую работу. Слушаем — верится не очень. Приходилось ведь слышать что-то совсем иное.

Наконец приезжаем в Мариинск. Прямо перед нами, метров за 300, тяжёлое, громадное здание тюрьмы, построенное ещё при царизме. Недалеко от него — новое двухэтажное, деревянное. Это оказалось здание Управления сибирских лагерей. День хороший, солнечный. Разминаемся, ждем отдыха и прежде всего кормежки. Голодны все зверски. Приводят

в чисто вымытый барак со сплошными двухэтажными нарами. Залезаю наверх.

Через короткое время подаётся каша, почти густая гречневая, даже чем-то сдобренная каша. Нас разбивают по 8 человек и на всех приносят таз (у кого какой, но у всех давным-давно немытый) каши. Я черпанул полную ложку, но когда сунулся во второй раз, то таз был почти пустой, а вокруг него валиком лежала на нарах каша. Озверевшие люди глотали горячую, прямо с огня, кашу, давились и вновь глотали, а ту, которую раскидали около таза, запихивали в рот руками. Если бы каждому выдали его порцию отдельно, то получилось бы какое-то питание, так как на душу приходилось, видимо, раз в десять больше, чем в тюрьме, но при общественном питании не насытился никто. В лагере, конечно, были миски и ложки на всех, но, как везде, всем на всё было наплевать.

После такого ужина и проверки, когда нас считали раз десять, можно было лечь и отдохнуть от вагонной толчеи и качки. Два дня будем отдыхать, а потом будет видно. Однако через каких-то полчаса явились надзиратели и начали вызывать добровольцев: кто пойдет на станцию на погрузку картошки (часа на два), тот получит дополнительную порцию каши. Ну, кто? Ну, кто? Целую миску каши. Добровольцев не оказалось ни одного. Надзиратели стали повышать голос, выкрикивая призыв, но затем, видя бесполезность этого, перешли к более действенным мерам.

«Так вы думаете, что приехали на курорт, что с вами тут будут возиться?!» Припоминая всех родных заключённых, надзиратель ухватил первые ближайшие к нему ноги лежавшего з/к и потащил его с нар. Другие стали тащить соседних. Завидя это, лежавшие зашевелились, стали соскакивать с нар. Разъярённое лицо другого надзирателя перекошилось от возмущения: «А вы чего лежите?! Вас тоже надо тащить за ноги на пол!?» Поднялись и мы. Картошку из буртов насыпали в мешки, носили и сыпали в вагоны. Часа в два ночи пришли в барак, действительно получили каши, на этот раз как-то более по-человечески, и легли спать.

До предела умотанный, я уснул, но тут же проснулся от каких-то укулов. Лампа была сильная и хорошо освещала спавших. Я взглянул на свою подушонку. По ней бегало не меньше десятка весьма резвых клопов. Я встряхнул подушку, но как только положил её на место, откуда-то выскочили десятки тощих рыжих кровопийц. Глянул на соседей. Их лица прямо облеплены клопами, но спят почти все. Кто-то вскрикивает, кто-то ворочается. В нарах, видимо, были прямо-таки сотни тысяч паразитов. Как ни был утомлён, я слез с нар, присел у стола и задремал там.

Почему Мариинск, захудалый городишко, раскинувшийся на совершенно ровной, даже немного болотистой местности, стал столицей сибирских лагерей (в этом звании он, возможно, числится и сейчас)? Когда начали создавать лагеря в Сибири, не было ещё ни Колымы, ни Норильска, ни других знаменитых впоследствии лагерей. Большие города (Омск, Новосибирск, Красноярск) едва ли были удобны как центры распределения лагерников, поэтому и выбрали заплёванный Мариинск, не предвидя грандиозного роста лагерей в дальнейшем. Кроме того, в Мариинске находилась огромная тюрьма, так что на первое время было куда поместить и легко караулить прибывающих лагерников. Для Управления же было построено специальное двухэтажное здание. Перед этим зданием часто виден был фаэтон, запряжённый гнедым раскормленным жеребцом. По коридорам Управления ходили шикарные дамы в модных тогда длинных платьях, немало работало там и специалистов из з/к высокой квалификации — главным образом инженеров и бухгалтеров.

Дорогой бывшие лагерники рассказывали и о том, как отбирают специалистов. Потом я это увидел и своими глазами. Произведя первоначальную разборку документов, устанавливали, какие в этапе есть специалисты, а затем их вызывали к начальству. Заведующие разных производств или начальники командировок (отделений лагеря) начинали отбирать себе людей. Между ними возникали споры тут же, перед самым «товаром». В зубы, конечно, не заглядывали, мышц не щупали.

Поскольку в Мариинск пришлось приехать вторично (в 1951 г.), то есть смысл сказать, какая произошла за 16 лет перемена (уехал отсюда первый раз в феврале 1935 г.), учитывая, что были 1937—1938 гг. и война. Разница за это время оказалась огромная. В 1933 г., когда немного огляделся, т. е. примерно через неделю, сказали, что некоторые из заключенных живут в городе, снимая там комнату. Конечно, это было доступно для тех, кто получал из дома деньги, притом получал через кого-то, так как получать на имя з/к и вообще иметь при себе деньги запрещалось. Через какое-то время о вольной жизни (в сущности, это была жизнь не лагерная, а ссыльных, с той, однако, разницей, что по первому требованию лагерного начальства з/к, живший в городе, должен был вернуться в лагерь) я узнал более определенно.

В Омске к этапу присоединили несколько женщин, среди них (когда шли от станции до тюрьмы в Мариинске) была видна молодая девушка, хорошо одетая, по виду интеллигентка. По колонне мужчин прошёл слух, что это Маруся Стазаева, что посажена из-за жениха, который в чём-то обвиняется, что дали ей два или три года. Летом 1934 г. мой начальник (начальник строительства Сусловского отделения) М. М. Галеньчик рассказывал после поездки из Суслова в Мариинск, как хорошо он там провёл время. Был в гостях у Маруси Стазаевой. Стол, понимаете, накрыт скатертью, водка не из бутылки, а из графина (начальник был большой, даже очень большой выпивоха).

Ещё более удивительная история получилась с Женей Пфляумбаум. В октябре 1934 г. я поехал в Мариинск, чтобы забрать рамы для строящихся бараков. Оформив дело и собираясь отправиться на вокзал, чтобы ехать обратно (от Мариинска до Суслова одна остановка, а там от станции до отделения 7 км), я подошёл к газетному киоску и купил «Литературную газету». В это время женский голос сзади спросил: «А больше «Литературной газеты» нет?» «Нет», — сказала киоскёрша. Я оглянулся — за мной стояла Женя. Когда меня в 1930 г. удалили из Библиотеки, я передал дела Жене, а теперь — встреча в Мариинске. Естественно, завязался разговор. Она потащила

к себе (комната с покатым полом в дряхлом домике), где угостила затиркой. Долго сидеть там я не мог, но успел узнать, что Женя делает в Мариинске. Оказывается, Максима Лужанина [мужа] засудили на два года, и он сейчас работает в Управлении в УРО (Учетно-распределительный отдел), а она приехала, чтобы быть вместе или, по крайней мере, близко.

Максим заходит к ней если и не часто, то во всяком случае раз в неделю. Женя сообщила, что Максим сейчас сильно ослабел. Летом как-то с кем-то ещё пошли за город, взяли с собой выпивку и закуску. Выпили понемногу (мужчины), по пол-литра, но Максима после этого рвало так страшно, что он сейчас почти не пьёт совсем. Женя стала настаивать, чтобы я на обратном пути зашёл в УРО, чтобы встретиться с Максимом. Я зашёл, но оказалось, что тот был весьма не рад этому. В чём дело — не знаю и сейчас.

Были и ещё вольности, которые в последующие годы казались совершенно невыносимыми: з/к ездили в дальние города (Барнаул, Бийск) в командировки. После убийства Кирова (декабрь 1934 г.) всех бывших в командировках срочно вызывали обратно, многие из бесконвойных были переведены в подконвойные, и вообще стали прижимать. 5 февраля 1935 г. я уехал из лагеря, и что происходило дальше, не знаю, знаю лишь то, что были ликвидированы зачёты, причём их не только не стали делать впредь, но и ликвидировали те, которые з/к уже имели, т. е. были ими заработаны. В результате получилось, что если срок у з/к заканчивался, скажем, завтра, и он уже собрался уезжать, то вдруг ему сообщали, что поскольку зачёты отменяются, то ему полагается отсидеть ещё годик или два-три и т. д. А это ведь страшнее, чем получить тот самый срок вначале.

Через день-два после приезда стали спрашивать: кто тут грамотный? Это означало: кто из вас может грамотно писать? Среди прочих грамотным оказался и я, и нас повели в здание тюрьмы, чтобы оформлять документы на вновь прибывших в лагерь, среди них находились и наши документы.

Старик, руководивший этим делом (тоже з/к), просил нас работать побыстрее, так как предвидится ещё большой этап,

а до его прихода нужно обработать уже имеющиеся материалы. Мы старались. Всё же лучше сидеть под крышей, чем копать котлованы или грузить картошку. Работа над документами оказалась полезной и в другом смысле. Нам не давали (старались не давать) наших собственных дел, что вполне понятно. Однако каждый из нас, попросив соседей, всё же получил и свои материалы. В моём деле (как я, впрочем, и ожидал) переписчик спутал (из-за неясности формулировки) срок окончания моей отсидки: вместо 1935 показал 1938 г. Я сказал об этом старику. Тот встревожился — откуда я знаю, но, забрав дело, сам переписал нужные документы, и таким образом я спасся от неизбежной неразберихи при окончании срока.

Самым главным для всех нас было питание. Изголодавшие в течение длительного срока, получавшие и в лагере скудный паёк, все говорили только о том, где бы достать чего-либо поесть. В те времена сибирские лагеря были в первую очередь сельскохозяйственными. Очевидно, создавая их, Гулаг намеревался, используя целинные земли Сибири, организовать в широком размере производство продуктов питания: зерна, мяса (свиного) и молочных продуктов. Промышленные предприятия, имевшиеся в системе лагерей (овчинно-шубный завод, маслодельный), занимали небольшое место. Среди з/к, по крайней мере среди недавно прибывших, распространились слухи о роскошной жизни, т. е. о хорошем питании в отделениях (лагпунктах), раскинувшихся около Мариинска: там огромные картофелехранилища, и всегда можно испечь себе картошки, там масса моркови, которую можно есть и сырой, там сотни коров и можно добыть если не молока, то «обрата» — отходов при переработке молока, там нет заборов и люди ходят вольно и т. д.

Узнав обо всём этом, мы начали расспрашивать, в каком из отделений всего лучше и как туда можно попасть. Между прочим, я спросил, нет ли в лагере белорусов, надеясь встретить знакомых.

Да тут половина лагерников белорусы, — ответили мне. А нет ли минских? Есть и минские, сколько угодно. А кто,

наприклад? Да вот начальник строительства в Суловском отделе — Галеньчик. Ого! А как его зовут? Выяснилось, что зовут Михаил Игнатьевич. Так. Значит, это Миша, почти сосед по Вицковщине, ближайший приятель брата. Теперь стало ясно, где в лагере обетованное место. Нужно пробиваться в Сулово. Я послал туда записку, и через какое-то время мне сказали, что я направляюсь в Сулово в распоряжение начальника Стройчасти.

Поездка из Мариинска в Сулово, с точки зрения более позднего времени, тоже может показаться фантастикой. Меня просто выпустили за ворота тюрьмы и сказали, чтобы шёл на станцию, садился в поезд и ехал одну станцию, а там спрашивал, как попасть в лагерь (может, есть подводы, а то и на своих двоих). Таким путём я попал в Суловское отделение Сиблага.

Для центрального пункта Отделения было отведено несколько тысяч гектаров земли, для его командировок (их первоначально организовали три) — ещё несколько тысяч. Когда-то на этом месте была тайга, памятником чего остались огромные, около метра в диаметре, пни кедров, но к моему времени от этого ничего не сохранилось. Кажется, км 20 от железной дороги в обе стороны леса не было, т. е. росли берёзки, осинки, иногда были деревья лет по 50, но в общем это было голое поле, кое-где поросшее кустарником или молодым лиственным лесом. Строительный лес привозили на станцию, а оттуда транспортировали на место стройки на лошадях. Зато земля — это метр чернозёма, никем никогда не паханного. Урожай на нём были огромные, но из-за бестолковости едва ли не большая часть его пропадала или раскрадывалась.

Отделение, в то время только создававшееся, раскинулось на местности, полого спускавшейся к небольшой речушке Юре (приток р. Кии, Кия — приток Чулыма, Чулым впадает в Обь). Забор из колючей проволоки, вышек и прочего лагерного убранства не было видно. Среди каких-то домишек высился двухэтажный сборный дом, называвшийся в то время «Дом ШО», что значило (будто бы) «Шведский остров».

Перед «ШО» стояла какая-то хата-пятистенка. Оказалось, что это контора, сердце Отделения. Около находилось ещё несколько совсем уж хатёнок и строилось несколько бараков. Впрочем, один барак, в линию с «ШО» был готов. В стороне от этих построек был виден высокий плотный забор с вышкой. Там, оказалось, находятся подконвойные. Их утром выводили под конвоем на работу, а вечером уводили туда же. В двух небольших бараках подконвойных находилось человек 80—100, временами меньше.

В стороне от жилых построек находились разного рода хозяйственные строения: овощехранилища, зернохранилище, конный двор, коровник. На одном участке работа кипела особенно энергично. Тут строились ЗОССы.

Галеньчик рассказывал, что когда его назначали начальником строительства, то все начальники подчёркивали, что главной его задачей будет строительство ЗОССов; все остальное не так спешно. Галенчик был смущён: он никогда не слышал о стройке с таким названием, предполагая, что это нечто совершенно новое, технически самое совершенное. Как-то осторожно он завел разговор о ЗОССах с одним из з/к и тот ему сказал, что ЗОСС — это примитивный свинарник, а происходит такое хитрое название от слов «Зонально-опытная свиноводческая станция».

Строились свинарники так: основу составлял сруб в 3—4 венца. Крыша была покатая, из драни. Промежуток между срубом и крышей заплетался плетнём и обмазывался глиной. Всё это делалось в спешке и поэтому весьма успешно разваливалось, рассыпалось или расползлось во время дождей. Сейчас несколько раз читал о знаменитой Мариинской тайге. Очевидно, это тайга, находящаяся где-то в районе Мариинска, но к северу или югу от Мариинска, тайги нет, тогда же выражение «Мариинская тайга» даже не слышал.

Вообще, в краю, знаменитом на весь мир тайгой, леса резко недоставало, и при постройках сараев употребляли саман, который в условиях холодного и относительно влажного климата был явно непригоден, во всяком случае непригоден в лагерных условиях, где всё делилось отменно скверно.

Очевидно, наиболее удачным примером нелепости лагерного хозяйства в Суслове служит история о мельнице-электростанции.

Из Мариинска в Суслово я ехал с грузным мужчиной, назначенным мельником на Сусловскую мельницу, которую оканчивали строители. Бывший будённовец Головкин был очень доволен своим назначением. «Будем булки есть вдоволь», — говорил он. Расщедрившись, приглашал на пир и меня: «Приходи, я и тебе дам булку». Однако когда мы приехали, то мельница (водяная, на р. Юре) еще далеко не была закончена, даже стены не были выведены полностью. Стройку продолжали вести зимой, когда рабочих не гоняли в поле. Дело шло к завершению, как вдруг случилась беда. 31 марта 1934 г. нас подняли криком: «Аврал! Вставай все! На мельницу!».

Несмотря на весеннее время, мороз оказался в 30 градусов. Все помчались на мельницу. Оказалось, что речушка, истоки которой находились на юге, в предгорьях Алтая, казавшаяся такой смиренницей, показала свой нрав. Она пробилась под будущим водосливом и грозила смыть его совсем. Пробиваясь через узкое промытое отверстие, речушка гудела. В литературе, вернее, в газетных статьях того времени много писали о героизме лагерников при постройке того или иного объекта. В особенности, оказывается, отличались «отчаянные тридцатипятичники» (уголовники), которые в случаях, подобных нашему, кидались в ледяную воду, заделывая прорыв.

Среди собравшегося на берегу народа пошел разговор на эту тему, но в ироническом смысле: «Ну, ты, Багдасов, герой. Чего стоишь? Скидай бушлат и сигай в воду!». Все понимали, что место это не героическое и что охотников кидаться в воду, хотя бы ее было и до колена, здесь нет.

Летом 1934 г., когда здание было готово и нужны были лишь какие-то доделки, чтобы пустить мельницу в ход, пришли сильнейшие дожди, и речушка опять напроказила. Проектировщики стройчасти засели составлять проект доделок, нормировщики подсчитывали, во что это обойдется (сколько трудодней), затем на мельнице опять стало ковыряться несколько человек.

При моем отъезде в начале февраля 1935 г. мельница была примерно в том же виде, как и летом 1934 г.

Приехав в то же Суслово в 1951 г., я увидел здание мельницы и спросил: что это такое? Мне ответили, что это электростанция (гидростанция), что её строят давно, но никак не могут закончить. Я был, пожалуй, единственный человек, который знал начальную историю этого предприятия. Каждое лето сообщалось, что идут последние работы, и электростанция вот-вот даст ток, но тут повторилась история 1934 г. может быть, она повторялась десятков раз): нужно было что-то доделать плотникам, чтобы всё было готово окончательно, но плотников на несколько дней отправили в поле на уборку. В это время опять зарядили дожди, река опять что-то промыла или прорвала, и опять всё оказалось на уровне 1934 г.

Когда я уезжал из Сулова в марте 1955 г., электростанция была в том же положении. Очевидно, если посчитать, во что она обошлась, то окажется, что за такие средства можно было построить крупную электростанцию (мельницу), которая давно бы работала. Ответственность за это если кто и понёс, то, конечно, з/к, которому можно было давать сколько угодно сроков за срыв, а то и за вредительство. Начальники, понятно, были не причём.

При отсутствии заборов и загоронок считалось, однако, что, з/к не должны отходить от зоны дальше, чем метров за 200—300. Тем не менее мы изредка ходили на реку, несколько раз даже купались летом, а один раз произошло совсем необычайное событие. Было сказано как-то в августе 1934 г., что для улучшения питания нужно организовать сбор грибов, но только в нерабочее время, т. е. с самого раннего утра и притом, чтобы все возвратились обратно к назначенному часу. Назавтра рано утром высыпал едва ли весь лагерь. Вернулись в назначенное время, завалив кухню грибами. Там похвалили и сказали, что подобные походы предвидятся и в будущем. Однако это вряд ли было согласовано с третьим отделом или самим начальником отделения. Скоро пошли разговоры, что кому-то за такую инициативу здорово нагорело, и что подобное не повторится.

В самом деле, заключённые официально отправляются в лес, откуда так просто выйти на железную дорогу, а там, глядишь, и дальше. Впрочем, едва ли возможность побега в том случае тревожила начальников, так как в то время побег был явлением обыденным.

Можно ли было бежать в то время из лагеря? Можно, даже вполне можно. И даже не только можно, а и бежали тогда очень многие. Чаще всего бежали весной, когда подсыхала земля, и далее летом и осенью, в общем, в такое время, когда побег был всего удобнее, но не исключалось и любое время года. В 1934 г., в мае-июне, мне пришлось несколько ночей дежурить в конторе у телефона, принимать разные сообщения и вписывать их в соответствующую книгу. С первого же раза после полуночи начинались звонки с командировок: бежал такой-то (имя, отчество и фамилия, возраст, национальность, номер дела). За ночь таких сообщений поступало 3-4. Очевидно, с одного только отделения за лето бежали десятки, если не сотни. Все беглецы направлялись на железную дорогу, там-то их и ожидали оперативники, одетые в гражданское. Беглые (бежали почти исключительно уголовники) были изда-лека видны по своему наряду и каким-то специфическим лицам (были, конечно, и такие, которые походили на что угодно, только не на беглых арестантов, но их было мало), и оперативники сразу узнавали, что это за народ. Поэтому беглые, забравшись в вагон, прятались под скамейками, а более искушённые ложились на крышах, прятались под вагонами, в общем, проявляли изобретательность, но все эти штучки оперативникам были тоже известны, и часть беглых возвращалась обратно, но часть исчезала без следа.

Один из бежавших уголовников, которым отделение гордилось, так как он ходил на работу и выказывал намерения настолько благородные, что о них можно было написать в «Правду», прислал своему другу письмо из Барнаула или Бийска, в котором сообщал, как хорошо он живет: на ворованные деньги ходит в рестораны, имеет девочек и пр. О письме стало известно начальнику, тому самому, который гордился,

что у него перевоспитываются правонарушители. Начальник приказал написать беглецу письмо, обещая полное прощение за побег, но ответ получился в лагерном стиле, примерно такой, как писали запорожцы султану...

Среди прочих несколько раз бежал бывший в Суслове член ЦК немецкого комсомола. Его ловили и привозили обратно, не меняя, однако, режима. Его приятель не бегал ни разу, беглец же говорил, что будет бежать вновь и вновь. Важным недочётом беглеца-немца было то, что он почти не умел говорить по-русски; его поэтому сразу отличали в вагонах и кто-то тут же сообщал о подозрительном пассажире оперативникам.

Состав з/к в Суслове был очень разнообразен во всех отношениях, т. е. социальном, национальном и по статьям, т. е. по приписываемым преступлениям; кроме того, в лагере совместно были мужчины и женщины при громадном перевесе мужчин. Если припомнить, кто там был, то получают русские (большинство), масса украинцев, значительно меньше белорусов, были татары, евреи, поляки, немцы, была большая группа белорусов из Западной Белоруссии, были грузины и армяне и т. д. В социальном отношении, кажется, всего больше было крестьян, относительно немного рабочих и ремесленников и очень большая прослойка интеллигентов. Не знаю, куда отнести прочих, т. е. воров и бандитов. Во всяком случае «шалмана» в лагере было очень много. Один раз, когда был в конторе, начальник отделения кричал в телефон начальнику строительства:

«Инженер Галеньчик! В отделение прибывают двести уркаганов и триста харьковских блядей. Приготовить помещение!». Для такого случая в лагере имелись громадные двойные брезентовые палатки. Промежуток между внутренней и внешней частью составлял около полуметра. Этот промежуток забивали соломой, ставили внутри чугунные печки, валили солому на пол, на которой спали, и жильё было готово. Хорошо, что имелось достаточно соломы. Мужчины-шалманы иногда имели даже щеголеватый вид, но женщины, вернее большинство женщин, — это были страшиды: грязные, трёпанные, вечно голодные.

«Шалман» жил где-то как бы вдалеке от нас, но иногда приходилось и встречаться. Раз зимой вечером я зашёл в контору. Там сидела женщина лет 30, могучего сложения; она что-то рассказывала. Я захватил только конец: как она с кем бежала из лагеря в Архангельске. «Потом переплыли Двину», — закончила она. «На чём переплыли?» — полюбопытствовал нормировщик. «На руках», — ответила женщина. Переплыть Двину у Архангельска осенью — дело нешуточное. Когда она ушла, я спросил, кто это. «Мокрушница», — отвечали мне просто. Были там и бандиты-мужчины, но встречи с ними если и происходили, то при обстоятельствах, когда не знал, кто это такой. Зато видел человека, который «приводил приговоры в исполнение». По его словам, это дело простое: пальнул в затылок и всё. Он тоже сидел за какое-то дело, но «по специальности» не работал.

Стройчасть числилась учреждением как бы аристократическим. В ней действительно были собраны квалифицированные, технически грамотные з/к. В качестве примера можно привести следующее. Едва ли не в конце 1933 г. мне было поручено поехать в Мариинск, вывести из-под конвоя и привезти в Суслово двоих работников по строительной части. Я нашёл их обоих сидящих в том же бараке, в каком сидел сам осенью, и доставил в стройчасть. Один из них оказался главным инженером Наркомлегпрома — Иван Иванович Зайцев, другой был совсем молодой техник. Пост делопроизводителя стройчасти до меня занимал профессор фортификации Миролюбов, а когда я в начале 1935 г. уезжал, то сдал дела хранителю патриаршего престола Самойловичу. Чертёжником в стройчасти работал пианист Ленинградского ТЮЗ Шура Григорович, его брат, виолончелист, тоже работал по строительству, как и третий — кинохудожник. Все три брата были осуждены за шпионаж и все имели по 5 лет срока. Шпионов в лагерях имелось такое количество, что о них рассказывались анекдоты, т. е. о том, как, кому и за сколько они продавались, но статья о шпионаже была скверная, т. е. официально они всё же числились шпионами (отсюда разные ограничения).

Стройчасть разделялась на собственно «строй», т. е. технический отдел (5–6 человек) и бухгалтерию. Хотя открыто это и не высказывалось, но техническая часть относилась к счётной несколько иронически, счётная же старалась изо всех сил повысит себя в чинах, показать, что выше счётного работника на свете не может ничего быть. Лагерники самых разных чинов любили хвастануть друг перед другом, рассказать, как они жили когда-то, и в этом смысле счётная часть не уступала никому. Даже в самом лагере была потребность перед кем-то блеснуть занимаемой должностью. Придя в нашу убогую библиотеку, я увидел карточку бухгалтера, на которой было написано «Зав. финчастью стройчасти», а у счетовода стояло — «бухгалтер». Это была невинная хитрость, так как всем было известно, что собой представляли эти граждане, но им хотелось хоть немного подвысить себя.

Как-то раз в конторе вечером начался разговор на ту же тему: кто сколько зарабатывал и как жил ранее, причём особенно напирала на заработки сверх оклада: как легко было, поработав пару вечеров, получить какую-то немалую сумму. Наш счетовод стал доказывать, утверждал, что, выверяя счета, можно заработать чуть ли не всего больше.

Вообще, наш счетовод Миша Бучнев был едва ли не самой примечательной фигурой в стройчасти. Среднего роста, но очень полный, с ярко румяными щёками (ему было лет 20), он держался очень уверенно и любил рассказывать, как он жил ранее в Харбине (в лагере было несколько человек, работавших на КВЖД в Харбине и затем переехавших в СССР); разумеется, всех их потом забрали, предъявив едва ли не всем обвинение в шпионаже). Миша рассказывал, в какой роскошной квартире он там жил, а ел так, «как не ест и Калинин». Бухгалтер, родом из Гомеля, был просто дрянь. Он хвастал лишь тем, как в бухгалтерии время от времени начинали ловить утерянный гривенник, из-за которого не сходился баланс. «Раз из-за трёх копеек вся бухгалтерия просидела целое воскресенье, но таки нашли к вечеру». Это была профессиональная гордость.

В технической части весьма примечательной личностью был Л. И. Тихомиров. Как-то в марте 1934 г. прошёл слух, что к нам из одной из командировок придёт в качестве техника Тихомиров. Кто такой Тихомиров? — спросили в конторе. Шпаковский, перебежавший из Западной Белоруссии в Восточную и получивший за это 10 лет, сказал: «К вам прибывает такая зануда, какой свет не видел. Спроси у него перо или ножик хлеб отрезать, так он скажет: свой надо иметь».

Через несколько дней пришло известие о прибытии Тихомирова, которого следовало вывести из-под конвоя (под конвоем — это в той самой брезентовой палатке, которую поставили для харьковских красавиц, стражи там никакой не было, но считалось, что они не имеют права свободного хождения по лагерю). В качестве делопроизводителя из-под конвоя должен был вывести я. Помня характеристику Шпаковского, я не торопился и пришёл к палатке только к вечеру. Там меня встретил высокий, худой, с военной выправкой человек, с почти седой головой и усами. Голубые глаза его смеялись, во всём чувствовался человек какой-то особой (теперь сказал бы — высокой) культуры.

Он стал работать в стройчасти, но так как там и без него было немало работников, то его деятельность ограничивалась, пожалуй, походами на строящиеся объекты, где он любил разговаривать с рабочими. А так как у него в запасе имелись едва ли не сотни старых армейских анекдотов, то принимали его везде с радостью. В дальнейшем выяснилось, что это был начальник артиллерии Северо-западного фронта в 1917 г., что в Красной армии он был с 1918 г., что работал с весьма высокими персонами и едва ли не десять лет уже находится в лагерях, правда, с перерывами. Срок его оканчивался в 1935 г., но где-то в самом конце. Он окончил сперва физ.-мат. факультет Московского университета, Михайловское артиллерийское училище, живописи учился в Строгановском училище, бывал и на Востоке (Русско-японская война), и в Западной Европе, знал о всех постановках московских театров, знал, что находилось в Эрмитаже и Третьякове и т. д. В разговорах с ним я часто попадал в неловкое положение.

* * *

В 20-е годы по стране носились жуткие слухи о Соловках, где заключённые были лишены всех человеческих прав. Однако число побывавших там было невелико, и вообще в то время репрессированные встречались редко. Слово «арыштант» сохраняло свое давнее значение: это отпетый человек, с которым неудобно иметь дело. В праздники всё еще продолжали распевать песню, в которой говорилось: «Церкви и тюрьмы сравняем с землей»². Число мест заключения если и превышало до-революционное, то немного.

С конца 20-х гг. всё это резко изменилось. Печать и радио без передышки передавали, что в стране есть страшный враг — кулак, что этот кулак скрывает хлеб, не выполняет ряда возложенных на него обязанностей, что он эксплуатирует трудовой народ и т. д. Все, кто был объявлен кулаком, лишались права голоса. Вообще, это право реально не имело никакого значения, так как во всех случаях сперва происходило назначение и только потом голосование, но лишённые права голоса лишались ряда реальных прав, в первую очередь на них и обрушились репрессии. В тюрьмы стали сажать массой, из деревень более богатых, в городах — тех, у кого предполагалось золото, с тем, чтобы арестованные это золото отдали. Тогда их выпускали, но некоторые получали сроки, обычно три года.

В Белоруссии в феврале началось массовое выселение кулаков, то же и в других районах страны. В связи с этим стали знамениты Котлас, Великий Устюг, Архангельск. Там сосредотачивалось столько народа, что все прежние показатели выглядели просто как игрушечные. Затем по стране один за другим стали проходить политические процессы, прежде всего СВУ³, потом Промпартии и ещё, и ещё. Преступников оказалась такая масса, что в тюрьмы втиснуть их оказалось совершенно невозможно, тогда началась эпоха лагерей.

В 1931 г. всё больше и больше стали говорить о строительстве Беломорско-Балтийского канала, где работали только заключённые. Туда и шли эшелоны со всех концов страны. Что там делалось — никто, разумеется, не знал, но скоро в печати

стали появляться удивительные статьи о том, что получается в результате сидения в лагерях.

Оказывается, что все бандиты, воры, растратчики, фальшивомонетчики, в общем, вся дрянь, которая скапливается в стране, попав в лагерь и оказавшись под руководством чекистов, в кратчайший срок, в течение одного-двух лет, превращаются не просто в добропорядочных граждан, занимающихся общественно полезным трудом, но что они своей гражданской активностью намного превышают обычных людей, не сидевших в лагерях. Это было чудо: с одного конца лагеря доставлялись сотни тысяч преступников, а через короткое время из тех же лагерей выпускались лица, способные служить едва ли идеалом человека. Не упоминались лишь те, кто был осуждён по знаменитой 58-й статье. Если отбросить эту оговорку, то казалось, что всякий, не бывший в лагерях, должен стремиться туда попасть, чтобы через год-два выйти оттуда уже в качестве образцового жителя вселенной.

Постройка канала была окончена в 1933 г., причём огромное большинство тех, кто остался живой, получили досрочное освобождение. О стройке канала было издано два тома, в которых описывалось, как строился канал и как там происходила «перековка» (это слово вскоре стало чрезвычайно популярным, оно означало, что человеческий мусор у нас переделывается в нечто сияющее, достойное нового социального строя). В двухтомнике имелось немало фото, на которых были изображены главным образом те славные чекисты, которые и организовывали работу в лагере и делали чудо. Особенно хорош был начальник строительства Коган, сидевший в небрежной позе, с папиросой в углу рта, у телефона. Из з/к почему-то всего больше прославлялась инженер Кобылина.

Один из разделов книги о Беломорканале был озаглавлен «Туфта», в нём говорилось, что, к сожалению, на стройке имелось и мошенничество. Так, инженер Галеньчик, начальник одного из участков стройки, не добрал 20 см скального грунта, что выяснилось уже после того, как стройка была объявлена законченной. За это начальник, получавший до того кучу благо-

дарностей и освобождённый досрочно, должен был вновь попасть под суд, который и вlepил недавнему герою новых три года. По прибытии в Мариинск он и был назначен начальником строительства в Суслове.

Чуть ли не сразу после окончания стройки Беломорканала начали строить канал Москва — Волга. Печать и радио, описывая положение там, взяли нотой ещё выше. Это был почти рай. Действительно, бывшие там рассказывали потом, что на стройке недалеко около столицы условия были хорошие, т. е. гораздо лучше, чем в других лагерях. Но вообще после окончания постройки канала расписывать о радости пребывания в лагерях перестали, переделка-перековка арестантов перестала быть важнейшим моментом, а затем этот момент и вообще исчез. Подходил 1937 г., и размазывать сентименты перестали.

Вполне естественно, что все лагерные начальники хотели, чтобы и о них написали, как они перевоспитывают (у нас везде и всё время кто-то кого то воспитывает) злодеев, превращая их в почти ангелов, а чтобы усилия начальников не погибли втуне, было постановлено учредить должность историографа. На этот пост был назначен небольшой украинский писатель. Он показывал свою очень неряшливо изданную книгу. Какие инструкции были даны ему начальством — не знаю, но, конечно, в первую очередь он должен был отметить личную деятельность начальника отделения товарища Чухиля.

Чтобы хоть в какой-то мере походить на идеальный лагерь, весной 1934 г. было решено провозжать бригады, выходящие на работу, с музыкой. Из музыкальных инструментов имелись мандолины и гитары (больше, кажется, ничего). Получалось всё это таким образом. Рано утром, в мае, когда ещё весьма свежо, за ворота выходили бригада за бригадой. Это испитой, исхудавший народ, одетый в рвань. В самых воротах огромная лужа, на сухом месте стоит начальство. Все они выбритые, в новеньком обмундировании, упитанные даже, не мёрзнут, так как почти все в гимнастёрках. Оркестр в составе 3-4 человек замёрзшими руками играет бодрые марши, дирижирует женщина в ватной юбке, в грязном бушлате. Женщина давно

спилась и стала шалманом. Если бы был художником, то лучшей сцены для показа лагеря 1934 г. не придумать.

Из всего, что делалось (или хотя бы казалось, что делалось) на стройке Беломорканала, выход рабочих под музыку начальнику Сусловского отделения организовать было всего проще. Другое дело, что голодных и угнетённых рабочих этот процесс никак не веселил, а, скорее, раздражал. Что касается других, более существенных деталей жизни з/к, то, возможно, начальник ничего не мог сделать и при желании. Прежде всего это касалось питания. То, что в Мариинске казалось вполне естественным — испечь картошки, набрать моркови или капусты, получить «обрата», — на деле оказалось или полностью невозможным или возможным в самой малой мере.

Через несколько дней после приезда в Суслово я пришёл в стройчасть и, вымыв великолепную морковь, начал её есть. «Где вы взяли морковь?» — спросил меня счетовод. «Вытащил из земли вон за тем бараком», — ответил я. Счетовод почти онемел. «Это ведь строго, очень строго запрещено, и вы можете иметь крупную неприятность, если вас захватят с этой морковью!» Вот тебе и на! На морковном поле оставалось столько моркови, что ею можно было накормить десятки, если не сотни людей, но взять, оказывается, нельзя. Вот тебе и кормёжка в совхозе. «А как с картошкой?» — спросил я счетовода. Ну, это уж совсем запрещено. Если так допустить, то в каждом бараке будет своя дополнительная столовая... Я всё же таскал морковь и потом, остерегаясь попасть на глаза начальству.

Основу питания составлял хлеб. Его выдавали минимум 500 г на человека, а служащим, труд которых не нормирован, давали по 600 г. У тех, чей труд нормировался, размер пайки зависел от процента выработки. При выработке в 125 % выдавали 1 200 г. Чем ниже был процент, тем меньше пайка. Для человека средней упитанности съесть 1 200 г хлеба в сутки трудно, тем более трудно, если он получает и ещё что-то, однако в лагерных условиях это совсем иначе. Работая целый зимний день на воздухе, плохо одетые люди, получая совсем мизерный приварок (щи часто из промёрзлой капусты, немного каши),

съедали 1200 г (тем более если пайка была меньше) едва ли не сразу (тут мне припомнилось, что у владелицы трепального заведения в Орле (Н. Лесков) трепачи съедали в день по 8 фунтов хлеба, имея к тому немалую добавку в виде горячей пищи). Лучше всех питались ИТР⁴, для которых была отдельная кухня. По сравнению с тем, что давали «придуркам», там было и больше, и лучше изготовлено, но ИТР было едва ли больше 15 человек.

Очевидно, вообще рацион на з/к был небогат, но, кроме того, значительную часть (надо полагать) раскрадывали как начальники, так и те из з/к, кто работал на кухне или был близок к ним, а то и просто за деньги.

Так же скверно, как кормили, одевали лагерников. Зимой полагались бушлаты и ватные штаны, бригады получали и то, и другое, но что собой представляла эта одежда? Бушлаты, вытертые до предела, годились, может быть, при нулевой температуре, а тут бывало и по 30, и по 40 на ветру. Особенно трудно доставалось кровельщикам. Крылись все постройки дранью из осины. Осиновый кряж распиливался на куски длиной около полуметра. Его разрушали на куски и опускали часа на два в кипяток, а затем примитивным станком, на котором работало два человека, отстругивали тонкие планки. Это и была дрань.

Прибивать дрань к опалубке полагалось гвоздями, но этого товара в лагере почти никогда не было, и прибивали «вермишелью» — проволокой, которую разрубали на кусочки длиной см в 10. Полагалось, чтобы один конец такого гвоздя был тупой, а другой острый, т. е. чтобы его отрубали косо. Те, кто рубил «вермишель», не очень заботились сделать концы острыми, да если и делали, то загнать гвоздь в промёрзшее дерево молотком, который держали замёрзшей рукой, было трудно. Промерзая до костей на ветру, всячески ругаясь, кровельщики прибивали дрань так, чтобы она только не свалилась тут же. Это была хотя и не самая трудная, но самая неудобная работа. Плотники, сидевшие на срубах, промерзали не так, ещё лучше было положение работавших внутри здания, где, по крайней мере, не продувал ветер.

ВОЙНА В ЗОНЕ

Когда в июне или июле 1951 г. я приехал в Мариинск, то первым делом услышал о «ледовом побоище». Так называлась действительно побоище, произошедшее весной того же года в Мариинском лагере, точнее, в самом Мариинске.

В то время в Мариинске находилась крупная партия уголовников одного из толков, а в пришедшем этапе оказалась примерно такая же по количеству группа другого, резко враждебного направления. Узнав, кто прибыл, жившие заранее засели в бане, а прибывшие, узнавшие, кто там находится, начали штурм. Когда двери и окна были выбиты, началось побоище, при котором человек пять было убито, а около двадцати ранено. Говорили, что начальник тут же получил 10 лет за принятие мер.

Уголовники являются единственной организованной силой в советской стране (вне органов власти). Где бы ни находились воры или бандиты, они всегда организованы, т. е. у них есть вожак — пахан, которому они безусловно подчиняются. Пахан всегда сыт, притом питание его самое лучшее, часто пьян, в баню ходит в сопровождении адъютантов, которые несут бельё, мыло, веник, моют там и парят своего повелителя. Но всё это довольно безобидное дело. Но вот кто то провинился, выдал кого-то, не уплатил проигравное, вообще нарушил уголовный кодекс (разумеется неофициальный). Такому «преступнику» выносится приговор, часто весьма суровый, нередко смертный. Вынесенный в Бресте, он может быть приведён в исполнение в Одессе или даже на Колыме. Сообщение о приговоре идет от этапа к этапу, из лагеря в лагерь, из тюрьмы в тюрьму, и наконец кара наступает виновника. Начальство знает обо всём этом, но относится к таким художествам если не покровительственно, то и не проявляет никакой ретивости, чтоб изжить.

Что уголовники организованы, это вполне естественно. Вот если это не уголовники, тогда дело совсем другое. Тогда следует делать даже наоборот, т. е. находить организацию там, где ею и не пахло, а уж найдя, славные чекисты имели достаточ-

но средств, чтобы члены организации подписали что следует и признали бы свою виновность. Срывы в этом деле редки.

В Суслове, когда я туда попал, уголовников было достаточно, и они занимались своим обычным делом, т. е. грабили работяг, отбирая вещи, а также взимая часть тех денег, которые работяги получали. Делалось это совершенно легально. В конторе, где в определённые дни работягам выдавали деньги, дежурили представители уголовников (кажется, всегда там стоял один из самых отвратных типов по фамилии Арбузенко, а по кличке Бабушка или Старуха). Сразу по выходе получивший должен был отдать какую-то часть заработка бандитам. Они же получали долю с посылки.

Такая мирная жизнь продолжалась до начала 1954 г. (а может, до конца 1953). В то время в Суслово прибыл этап колымчан, одних уголовников, уголовников настолько оголтелых, что сусловские оказались уже на положении не грабящих, а ограбленных. По лагерю пошел стон. Гости стали отбирать всё, что находили не только у работяг, но и у уголовников. Молодой литовец, часто информировавший меня о положении, сообщил, что прибыли две группы колымчан, одна из которых придерживается «закона» — правил уголовников, другая же не желает знать никаких правил. Они называются махновцами, беспредельщиной или «красными шапочками». Махновцев было человек 30. Их поместили в секции того же барака, где была камера хранения, но не рядом, а через секцию инвалидов. «Законные» заняли секцию в бараке, находившемся в углу зоны. Контакт между ними, разумеется, не было.

Ограбленные работяги подняли шум, обращаясь к начальству. Они требовали удаления колымчан, грозя забастовкой, так как после их ухода из барака туда приходят колымчане, перетряхивают их добро и забирают что хотят.

Начальство заявляло (кажется, чистосердечно), что и само радо было бы избавиться, но им приказано принять, они и приняли.

Тогда работяги в союзе с частью уголовников стали готовиться к сражению. Руководили этим делом дальневосточный

матрос Ежов и грузин, капитан Илья Степанашвили. Работяги запасли большое количество кольев. Такого оружия, как ножи, топоры, вообще металлическое снаряжение, у них не было, хотя они как раз и делали оружие: ножи, вернее, кинжалы, по требованию бандитов.

Атмосфера в лагере становилась всё более тревожной, мой помощник, знавший об обстановке гораздо больше меня, предсказывал грозные события.

Раз вечером стало как-то особенно тревожно. По зоне пробегали кучки заключённых, что-то выкрикивая, слышались угрозы. Я досрочно закрыл своё заведение, ночью несколько раз вставал, прислушиваясь — нет ли чего плохого. Но всё было спокойно. Утро началось нормальное, пришло несколько человек за вещами. На вопрос — что там, отвечали, что ничего особенного. Затем начался развод, но на работу вышли очень немногие — для корма свиней и ещё кое-кто, остальные отказались.

Началась забастовка, но в зоне было тихо. Глядя на это, мы начали мыть пол — операция скучная и тяжёлая, так как грязи натаскивали много. Часов около десяти утра я выглянул в окно (окна выходили на юг и на восток) и сразу бросился запирать дверь на все запоры. При малейшей замятне уголовники должны были бросится в камеру и расхватать всё, что там было. И так уже несколько раз ночью передавали, что я связанный, с заткнутым ртом, лежу под топчаном, а в камере хранения остались лишь пустые мешки и сундучки.

Заперев дверь, я опять кинулся к окну. Прямо против окон находилась большая толпа работяг, вооружённых кольями. Командовал матрос. Выделялась пара грузин с какими-то особенно большими дубинами. Толпа стояла если не тесно сжавшись, то и не свободно. Примерно на шаг друг от друга. Все молчали.

Через окно с восточной стороны была видна армия колымчан. Она придерживалась почти такого же строя, как и работяги, т. е. шли не очень компактной толпой. Вооружены колымцы были гораздо лучше работяг.

У многих, кто был впереди, в руках имелись ножи-кинжалы, говорили, что у некоторых ножи были насажены на палки, и таким образом получились копья.

Начиналась война дофеодалного времени. Молча обе толпы сблизились шагов на пятнадцать, и тогда из колымчан вырвались вперёд двое совсем молодых парней, лет по 18. В руках у них были длинные ножи острием вниз. Они подвигались как-то прыжками, опустив головы. Вид у них, в особенности у одного, был совсем бандитский. По законам феодальной или дофеодальной эпохи, навстречу им должны были выйти тоже два удальца, чтобы сразиться один на один, но дело пошло не в рыцарском тоне. Когда бандиты не допрыгали шагов пять до работяг, совершенно оторвавшись от массы своих, работяги кинулись на них и стали быть кольями. С первых же ударов оба колымчанина упали, и тогда вокруг них образовался круг, и видно было только, как мелькали колья. Через минуту оба молодца неподвижно лежали на снегу, а ободрённые работяги двинулись вперёд.

Как только в зоне началась суматоха, туда прибежало всё начальство, человек тридцать. Все они были безоружны, так как в зону было строжайше запрещено входить с оружием (чтобы его там не отобрали).

По адресу матроса были слышны угрожающие выкрики и требование, чтобы он вёл людей в бараки, но никто не обращал внимания на это. Однако когда колымчан стали колотить кольями, туда бросился врач и пытался защитит. Кажется и ему при этом попало, но зато он потом заслужил похвалу за смелость: «Жид, а какой смелый».

Когда работяги двинулись вперёд, колымчане стали медленно отходить к своему бараку, а потому бросились бегом, заперлись и приготовились к штурму. Они разломали нары, разобрали печи, забаррикадировали дверь, загородили окна. Работяги добежали до их барака и, не глядя на угрозы начальства, стали совать кольями в окна, но на штурм, т. е. на попытку выломать дверь или влезть в окна, не рискнули.

Тем временем начальство пыталось как-то договорится с обеими сторонами, прежде всего нужно было оттеснить работяг

подальше от барака колымчан, чтобы те не сделали вылазки, и тогда кровопролитие будет неизбежно.

Переговоры закончились тем, что колымчане согласились сложить оружие и уехать в другой лагерь. От их барака до вахты было метров 200, и начальство растянулось цепочкой от двери до вахты, продолжая выкрикивать угрозы в сторону работяг. Колымчане разобрали свою баррикаду и двинулись с оружием на вахту. Выходя из зоны, они бросали оружие и тут же садились на машины. Оружия у вахты оказалась целая куча.

Во время этой суматохи на вышках стояло по два автоматчика вместо обычного одного, а за воротами стоял наготове «максим» с вдетой лентой. Лежавших неподвижно убитых колымчан (врач пощупал у них пульс и махнул рукой, что значило — конец) санитары подобрали на носилки и понесли в больницу. Недалеко от больницы один из покойников поднялся, слез с носилок и ко всю прыть помчался на вахту, навеки испортив себе репутацию. Сбежать на вахту означало отдать себя под защиту вертухаев, чего приличный вор никак не должен был делать.

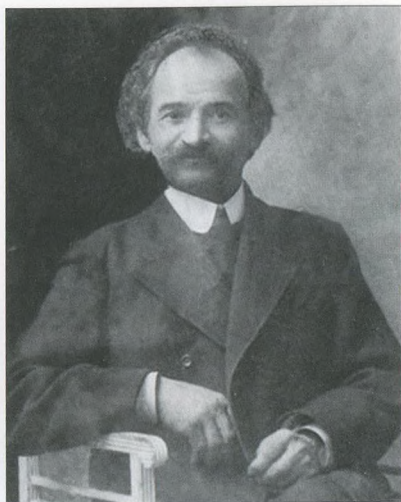
Когда машины ушли, в камеру набралась толпа возбуждённых работяг, и тут только я узнал, с чего война началась. Ярость работяг прежде всего обрушилась на махновцев. В секции махновцев окна находились на уровне земли, и прибежавшие работяги первым делом выбили рамы и стёкла, но кинуться в помещение не рискнули, так как там их ждали вооружённые металлическим оружием махновцы. Тогда работяги принесли бинты, размотали их, свернули в клубки, облили керосином, подожгли и стали бросать в секцию. Начинался пожар. Махновцы так и так должны были выйти из секции, а там их ждали. Тогда начальство уговорило работяг отойти, выпустило махновцев из секции и отправило на вахту, а оттуда на машины. Лишь после этого начался тот период, который был виден из окна.

Мікалай Улашчык

Маці — Соф'я Іванаўна

Бацька — Мікалай Феліцыянавіч

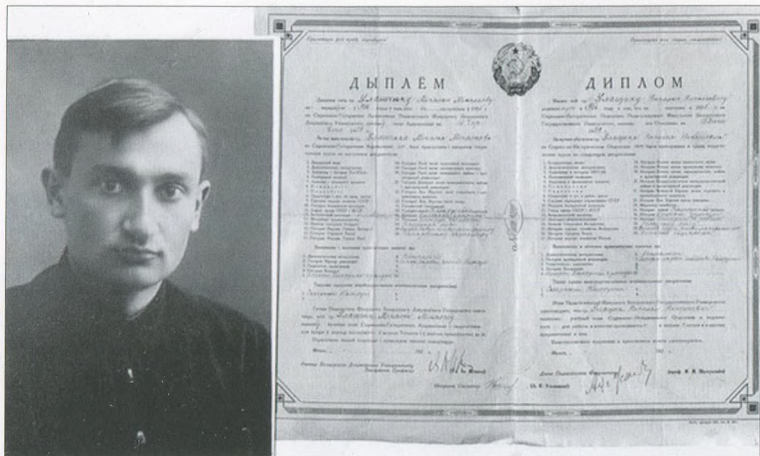
*З братамі і сёстрамі.
Стаяць: Ніна, Павел; сядзяць: Канстанцін, Вольга, Мікалай*

*З сябрамі Нічыпарам Чарнушэвічам, Валерыем Валогам,
Алесем Дарашэвічам*

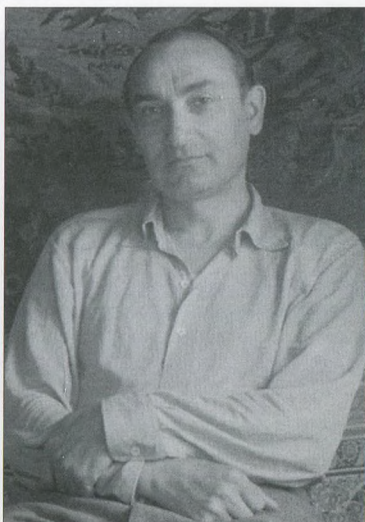
*На высылцы. Мікалай Азбукін, Яўхім Кіпель, Мікалай Улашчык.
Налінск, 1931 г.*

Мікалаі Улашчык — выпускнік БДУ. 1929 г.

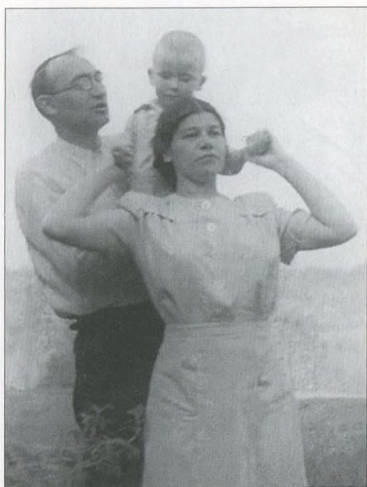
Пасля лагера. 1936 г.

У Ленінградзе. 1940 г.

*Швагер М. Улашчыка мовазнавец
Янка Бялькевіч*

*З жонкай Наталляй і сынам
Аляксандрам. 1949 г.*

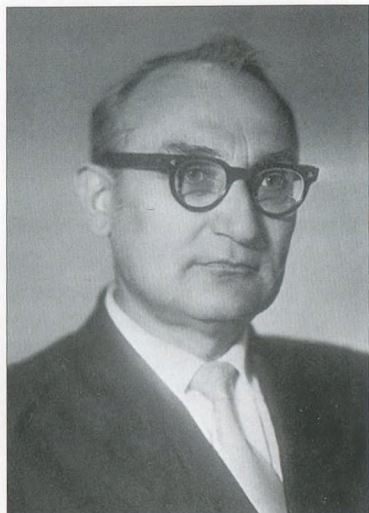

Школьны настаўнік М. Улашчык з вучнямі. Ленінград, 1941 г.

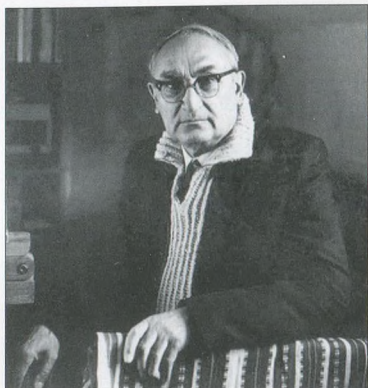
Мікалай Улаішчык. 1953 г.

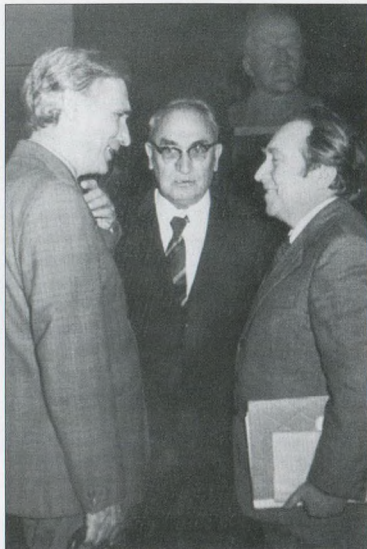
Доктар гістарычных навук. 1964 г.

Ля Тэатра імя Янкі Купалы. Мінск, 1965 г.

Мікалай Улашчык. 1977 г.

*З гісторыкамі Мечыславам
Ючасам (Літва) і Міколам
Кавальскім (Украіна).
Вільня, 1978 г.*

На Міжнародным кангрэсе гістарычных навук. Масква, 1970 г.

«Віншоване Івану Павловічу Мележу в день яго юбілеюшу». Мінск, 1971 г.

У тэлектудыі. Я. Каношка, П. Садоўскі, У. Содаль, М. Улашчык. 1985 г.

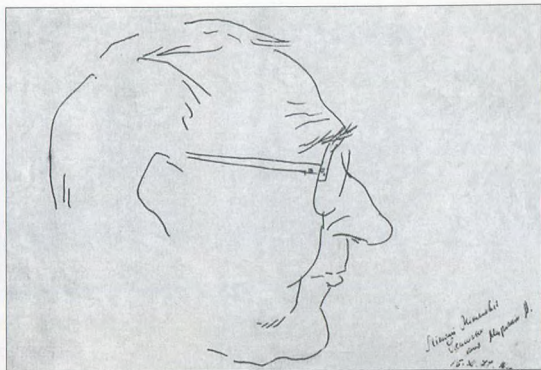

*Супрацоўнік Інстытута
гісторыі СССР.
Масква, 1970-я гг.*

*На родным котлішчы.
Віцкаўшчына, 1977 г.
Фота В. Ждановіча*

*Міхась і Святлана Чарняўскія, Мікола Купава, Лілія і Ігар Чарняўскія,
Мікалай Улашчык, Міхась Ткачоў, Сяргей Панізнік, Мяфодзій Чарняўскі,
Вячаслаў Дубінка, Ірына Марачкіна, Яўген Кулік. Мікасецк, 1981 г.*

М. Улашчык вачыма мастака Аляксея Марачкіна ў 1977-м...

...і Яўгена Куліка ў 1986-м

*Мікалай Улашчык
і Аляксей Каўка*

Даран і любі
Мікалаю Мікалавіч,
прыйце ад мяне гэты
зборнік з папучымі
захапленнямі Вамі — аднаго
з Атланты нашай роднай
Кудэтурт.

З павагай і падзякай
Рыгор Барадулін

5. IX. 75г.
Караліштава

Ніла Гілевіча | **РОДНЫЯ
ДЗЕЦІ**

Рэцэнз у спіраві

Вяраваю
Мікалаю Мікалавічу
Гілевічу — з шчырай
павагай, удзячнасцю і
піднім памаганні ад
роднай дзялі

Гілевіч

24. IV. 65
Мінск

Міхаіл
«Мастацкая літаратура»
1975

УЛАДЗІМІР
КАРАТКЕВІЧ

**ЗЯМЛЯ
ПАД
БЕЛЫМІ
КРЫЛАМІ**

НАРМС

Мілаю Мікалаю
Улашчыку з
адрывамі зя ід, што ён зраўну з
мала і даў «Зямля пад белымі крыламі»
Ф. Караткевіч

8 лістапада 77 г.

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1977

ВАСІЛЬ БЫКАЎ

**СОТНІКАЎ
АБЕЛІСК**

АДРЕС

Мікалаю Мікалавічу
Гілевічу,
Вяраваю, павагай, падзякай,
з павагай і шчырай
Васіль Быкаў
Мінск 70. 1975

ВЫДАВЕНТРА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК 1972

Аўтографы Мікалаю Улашчыку ад Рыгора Барадуліна,
Ніла Гілевіча, Уладзіміра Караткевіча і Васіля Быкава.
Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі

З мастакамі. Віктар Маркавец, Мікола Купава, Міхась Раманюк, Мікалай Улашчык, Аляксей Марачкін, Уладзімір Крукоўскі, Яўген Кулік. Мінск, 1978 г. Фота В. Дубінкі

80-годдзе гісторыка. Сядзяць: Аляксандр Улашчык (сын), Аляксей Каўка; стаяць: Усяслаў Бялькевіч з дачкой Марынай, Мікалай Улашчык, Тамара Аroseва, Леанід Алякseeў. Масква, люты 1986 г.

КАК Я СТАЛ ЗНАМЕНИТЫМ

Летом 1940 г. выйдя утром на Невский, я в первом попавшемся киоске купил «Правду». Взглянув на неё на ходу, удивился — показалось, что-то знакомое. Вглядываясь в передовицу, я увидел там свою фамилию¹, достаточно редкую, и тогда стал читать всё. В передовице писалось, что вот у нас в СССР есть недобросовестные работники, которые ни с того, ни с сего уходят с работы, нарушая таким образом правильный ритм деятельности предприятия или учреждения. В качестве примера приводился случай, когда из школы в Дергачёвском районе Саратовской области самовольно ушли два учителя.

Смысл передовицы был такой: такие безобразия необходимо прекратить. В то время готовился закон, запрещающий уход с любой работы без разрешения начальства, вернее прикреплявший любого гражданина СССР к месту его работы. Уход стал зависеть от воли или просто каприза начальника. Каким бы жестоким (в сущности крепостническим) ни был этот закон, но пока он не был издан, то и нарушить его было невозможно, из передовицы же следовало, что было какое-то нарушение со стороны и моей, и неизвестного мне другого учителя той же Дергачёвской школы. Удивляла и нелепость приведённого примера. Как мог уход двух учителей из сельской школы отразиться на состоянии хозяйства и культуры государства? Неужели, готовя такой закон, редакция не нашла примеров, которые хотя бы в какой-то мере могли показать на необходимость введения правила, лишаящего граждан права выбора работы, а нередко и места жительства.

Как, однако, получилось, что я попал в передовицу и какие это могло иметь последствия? Последствий никаких не оказалось, что можно приписать случайности и ещё тому, что были летние каникулы (я в то время работал учителем Первой школы Приморского района в Ленинграде). Каким-то образом ни ученики, ни учителя, ни тем более директор не заметили этой передовицы, но вообще, стать объектом критики «Правды» в то время было делом чрезвычайно рискованным, а в некоторых

случаях и смертельным. Всегда находилась масса людей, желавших прославиться тем, что они проявили бдительность, что «вскрыли» и т. д., ну и начиналась круговерть: признайся, покаяйся, а затем и действительно бдительные лица и т. д.

В Дергачи я попал в начале ноября 1937 г. Приехав в Саратов из Ульяновска, в надежде устроиться в большом культурном центре, попал в тяжёлое положение. Шли знаменитые процессы, стреляли направо и налево. Бдительность была поднята на невиданную никогда высоту. Зайдя в какой-либо техникум или в РОНО, я получал анкеты на 12 страницах, которые имелись для работников спецслужб. Начальники упорно выпытывали у меня: не был ли я когда-либо арестован, не имею ли родственников за границей, какие мои вообще политические настроения и т. д. Взяв анкету, я выходил и бросал её в урны и шёл дальше, но и дальше было то же. Кончилось тем, что когда был в ОблОНО, меня увидел завуч младших классов Дергачёвской школы (это на самом востоке области, на границе с Казахстаном) и пригласил на работу, ничего не спрашивая. Я согласился сразу.

После выхода из лагеря в 1935 г. у меня было жёсткое правило: работать на одном месте не больше одного года. Правда, в этом было большое неудобство: нужно было бросать в какой-то мере обжитое место, оставлять учеников, с которыми были наилучшие отношения, и ехать неизвестно куда, но опыт показал, что для того времени это был наилучший способ сохранить свободу и жизнь.

Во всяком учреждении, большом и маленьком, есть стукачи. Естественно, что когда появлялся новый, неизвестный им человек, они проявляли к нему особый интерес, да и начальство, тоже следившее за всем, всего вероятнее, прямо наказывало своим агентам узнать побольше о новичке. Стукач старался, но поскольку о новичке вообще никто ничего не знал, то сбор сведений шёл медленно, когда же материалы поднакапливались, я брал расчёт и уезжал, никому не говоря, куда еду, тем более что и сам не знал.

В Дергачи я ехал тоже до весны, а весной необходимость отъезда оттуда увеличилась по двум обстоятельствам. В февра-

ле арестовали в Минске [сестру] Нину, и очень можно было ждать, что через какое-то время хотя бы в связи с этим вызовут и меня, т. е. если и не арестуют сразу, то начнутся допросы, которые неизбежно окончатся арестом. Сверх того, в Дергачи на 1 мая приехала [жена] Наташа, и мне нужно было поскорее перебраться поближе к Ленинграду. В общем, всё сложилось так, что как только окончились занятия в младших классах, я должен был взять расчёт и уехать, о чём я и заявил директору. Но директор сказал, что это решает зав[едующий] РОНО, грузный, тяжёлый мужчина, а этот мужчина категорически заявил, что я должен отработать ещё по крайней мере год.

Тогда я сказал, что он не имеет права задерживать, тем более что больше чем четыре месяца мне делать в Дергачах нечего. Зав[едующий] сказал, что, может быть, права и нет, но что он не даст мне справки о работе (без чего не возьмут на работу в другом месте) и, кроме того, не выдаст отпускных, что было уже совсем незаконно. Я мог, конечно, обратиться к прокурору или в ОблОНО, но везде из меня стали бы вытягивать душу — почему я не хочу, и так протянулось бы всё лето, а за то время за мной пришёл бы кто-либо ночью и т. д.

На мое счастье, я преподавал ещё и в вечерней школе, директор которой без всяких разговоров написал справку, что я работал с такого-то по такое и ушёл по собственному желанию. Имея такой документ, я без всяких разговоров дал подписку зав[едующему] РОНО, что осенью вернусь, получил отпускные и, забрав свой красный ящик, сделанный из кедра в Суслове, отбыл из Дергачей, а зав[едующий], не дождавшись меня, вероятно через год, послал письмо в «Правду», которая и нашла нужным сообщить об этом читателям. Попасть в «Правду» — это и теперь означает стать известным, попасть в передовицу — означает стать знаменитостью.

СНЫ

Прыехаўшы з Суслава, я доўгі час не мог з ім развітацца: лагер стаяў перад вачыма — часам удзень, але часцей у сне. Гады два ці тры мне снілася, што ў акно камеры лезе нейкая кудлатая дзікая галава. Гэта не было нешта персанальнае, ніводзін злодзей ці бандыт не паходзіў на тых, хто быў у Суславе. Гэта быў нейкі сімвал лагера.

Прайшло некалькі гадоў. Бандыт стаў прыходзіць рэдка, але заміж яго ўтварылася нешта іншае. Нібы я іду па зоне, але зона не заўсёды падобна на Суслава — суцэльная бясконцая роўнядзь, нібы сухая балоціна, дратоў і агароджы не відаць. Я іду, і паступова да мяне пачынае даходзіць, што я тут не павінен быць, я вольны і мушу адсюль выйсці. Трэба ісці да нейкага начальніка, трэба намагацца, каб паднялі дакументы для майго вызвалення. Гэты сон сніўся, відаць, гадоў 15, і толькі нядаўна перастаў.

Заміж яго з'явіўся сурагат: нібы я знаходжуся ў нейкім надта забруджаным месцы, дзе цяжка ступіць, каб не трапіць у якое паскудства. Другі варыянт — бачу вялізных вошай. У свой час, некалькі гадоў раней, такі сон азначаў (гэта абавязкова), што я заняджуаю. Пасля і нядужасці не сталася.

Больш вясёлыя сны ў той самы час. Нібы я выходжу на Пясчаную плошчу каля дома, узмахваю, як птушка, рукамі і ўздымаюся ў паветра. Паветра пругкае, і я магу, махнуўшы некалькі разоў, узняцца прыблізна на ўзровень тэлеграфнага слупа, але вышэй, над дамамі, не лётаў ніколі. Гэты сон нагадваў дзіцячы. Малым я таксама лётаў. Тады было так: нібы стаю я на высокім плоце, а пад пахаю ў мяне доўгі (метраў два) кій. Раптам я зрываюся з плоту ў паветра і лячу.

Апошні сон такі: нібы іду ў школу здаваць экзамены, экзамены цяжкія — выпускныя за дзясяты клас. Мне вельмі няёмка, бо я босы. Патроху ў сне ў мяне вырастае думка: калі не здам у школе, то не бяды, бо я ж такі скончыў універсітэт.

ПОСТАЦІ

СЯРГЕЙ ШУТАЎ

12 верасня 1972 года ў Ленінградзе памёр Сяргей Сяргеевіч Шутаў. З яго дзейнасцю звязаны пачатковыя крокі Студэнцкага краязнаўчага таварыства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, а ў нейкай ступені — і беларускай савецкай археалогіі.

Нарадзіўся С. С. Шутаў 5(18) ліпеня 1906 года ў Новым Быхаве, мястэчку Быхаўскага павета Магілёўскай губерні. Новы Быхаў стаіць на беразе старога рэчышча Дняпра. Паміж старым і сучасным рэчышчамі цягнуцца больш чым на кіламетр сенажаці, сярод якіх сустракаюцца невялічкія сажалкі, «гаршкі» па-тутэйшаму. У гэтых «гаршках» вадзілася процьма рыбы, а ў чаротах, сітнях і аеры — рознае птаства. Не дзіва, што Сяргей і два яго браты былі з маленства заўзятыя рыбаловы і паляўнічыя.

Але не толькі качкі і шчупакі вяліся ў ваколіцах Новага Быхава, тут было і шмат помнікаў дзейнасці старажытнага чалавека, што ў значнай меры спрыяла, каб у быхаўскім хлапчуку абудзіўся археолаг.

Бацькі Шутава, Сяргей Фёдаравіч і Крыстына Мартынаўна, працавалі ў Быхаве настаўнікамі. Дома была невялікая бібліятэка, а ў ёй, сярод іншых кніг, «Запіскі Паўночна-Заходняга аддзялення геаграфічнага таварыства» з артыкуламі пра Беларусь, у тым ліку па археалогіі. Асаблівае ўражанне на малага Сяргея зрабілі працы Е. Раманава, значная частка якіх прысвечана Магілёўшчыне. Пра мінулае краю расказвала і бабка — яна памятала, як пад Быхавам расстрэльвалі паўстанцаў 1863 г.

Шутаў, і малы, і дарослы, быў чалавекам няўрымслівым і, прачытаўшы працы па археалогіі, пачаў шукаць, ці няма чаго падобнага навокал. Пошукі адразу далі плён: каля самае сядзібы Шутавых 11-гадовы археолаг натрапіў не толькі на крамянёвыя вырабы, але і на мамантавыя косці. На гэты час Сяргей ужо меў сваю археалагічную калекцыю.

Пасля пачатковай школы ў Быхаве Сяргея аддалі вучыцца ў Магілёўскую гімназію, адкуль ён перайшоў у Рагачоўскую школу другой ступені, якую і скончыў у 1923 г. Гэта быў цяжкі яшчэ год пасля вайны, і трэба было выбіраць, куды ісці далей. Сам Сяргей марыў пра археалогію, але бацька быў за медыцыну, тым больш што вучыцца можна было б у недалёкім адносна Мінску.

Шутаў добрасумленна вучыўся на доктара, але душа яго заставалася «археалагічнай», і, будучы студэнтам, ён шмат чытаў спецыяльнай літаратуры, найбольш творы В. А. Гарадцова, самага вядомага ў тыя часы савецкага археолага. А калі ў пачатку 1925 года ва ўніверсітэце ўтварыўся маленькі краязнаўчы гурток, Шутаў стаў адным з самых чынных яго ўдзельнікаў.

У той час усе мы лічылі, што краязнаўства — гэта ў першую чаргу археалогія, а ўжо затым збор фальклору і помнікаў этнаграфіі. Таму мы былі здзіўлены, калі пазней да краязнаўчай працы пачалі далучацца батанікі, глебазнаўцы і нават медыкі. Увогуле, ніхто з арганізатараў гуртка не ведаў толкам, што і як трэба рабіць. Толькі адзін Шутаў ведаў. І калі мы ўпершыню прыйшлі на раскопкі і Шутаў, дастаўшы з кішэні кампас, пачаў здымаць план гарадзішча, усіх нас яго кваліфікацыя не проста ўразіла — ашаломіла.

Увесну 1925 года пад кіраўніцтвам І. А. Сэрбава каля вёсак Пятроўшчына і Рылаўшчына пачаліся раскопкі курганоў. Гэта была адна з першых спроб аднавіць археалагічную дзейнасць (у канцы 1924 ці ў пачатку 1925 года пра свае раскопкі ў Заслаўі рабіў даклад былы настаўнік Мінскага рэальнага вучылішча М. Маслакавец). На раскопкі ў Пятроўшчыну рушылі, як на свята (у той час такая дзейнасць мела рамантычны характар). У невялікім натоўпе ішлі навуковыя і ненавуковыя дзеячы, сярод іх географ М. Азбукін, пісьменнік І. Барашка, быў і нейкі пахмурны, негаваркі, нікому неведомы чалавек гадоў пад 30, галава якога пачала ўжо сівецць. Гэта быў Алесь Каваленя, як хутка стала вядома, баец Грамадзянскай вайны, удзельнік Перакопскага штурму. Пазней, блізка пасябраваўшы з Каваленем, Шутаў гады два жыві з ім у адным пакойчыку ў невялічкай

хатцы недалёка ад вакзала, на Сяргееўскай вуліцы, якой цяпер ужо няма.

Увосень 1925 года ў жыцці Шутава і маім адбылася важная падзея: мы адкрылі Банцараўскае гарадзішча. Было гэта так. Знаёмы студэнт-аграном сказаў мне: «Вось ты ўсё шукаеш старасветчыны. А ці ведаеш тое, што каля Банцараўшчыны ёсць гара, якую завуць гарадзішчам?» У наступную нядзелю мы ўжо ішлі паўз Свіслач і здалёк убачылі стромкі ўзгорак, з некалькіх бакоў абведзены ровам і валам. Капануўшы трохі сапёрнаю лапаткаю, убачылі тое, што і павінна было быць на гарадзішчах: чорную зямлю, а ў ёй чарапкі ад глінянага посуду, кавалкі іржавага жалеза. Усхваляваны, як толькі можа быць усхваляваны прыроджаны археолаг, Шутаў станцаваў «танец дзікіх», а пасля пачаў здымаць план. Праз тыдзень аб гэтай знаходцы было паведамлена на паседжанні гістарычна-археалагічнай секцыі Інбелкульты, а ў чэрвені 1926 года на гарадзішчы пачаліся раскопкі, якія працягваліся і значна пазней, у 1948—1949 гадах.

Раскопкі ў Пятроўшчыне і Банцараўшчыне і наш удзел у іх зрабілі пэўнае ўражанне, і па сканчэнні навучальнага года выканаўчае бюро студэнцтва вырашыла арганізаваць археалагічную экспедыцыю з дзвюх асоб. Гэтымі асобамі былі Шутаў і я.

Даехалі да Асіповіч і за два тыдні прайшлі берагам Свіслачы нямала кіламетраў, рэгіструючы помнікі, здымаючы планы гарадзішчаў, робячы першапачатковыя раскопы. Справаздачу аб экспедыцыі пісалі асобна: я — у форме падарожных нарысаў, спадзеючыся аддаць іх у «Наш край»¹, Шутаў — як прафесіянальны археолаг. Напісанае Шутавым (пры невялікім маім удзеле) і было надрукавана ў 1929 годзе².

Пасля экспедыцыі 1926 года гурток быў рэарганізаваны ў Студэнцкае краязнаўчае таварыства, на чале якога стаў рэктар універсітэта У. І. Пічэта.

Улетку 1927 года была арганізавана экспедыцыя ў Тураўскі раён тагачаснай Мазырскай акругі. На гэтую экспедыцыю рэктар вызначыў 400 рублёў, а яшчэ 400 даў Мазырскі акруговы выканкам з умовай, што экспедыцыя падрыхтуе том прац, надрукаваць які павінен быў выканкам. У экспедыцыі археалагічнай

часткаю загадвалі С. Шутаў і А. Каваленя, якія далі апісанне археалагічных помнікаў каля вёсак Хільчыцы, Рычоў, Тураў, а таксама поля пахавальных урнаў каля ўрочышча Казаргаць, недалёка ад Турава. Гэтыя матэрыялы былі надрукаваны ў 1930 годзе ў «Працах» кафедры археалогіі АН БССР.

Трэцяя студэнцкая экспедыцыя была арганізавана на Полаччыну ў 1928 годзе, але яна дала значна меншы плён, чым ранейшыя.

У тым самым 1928 годзе Шутаў удзельнічаў у раскопках палеалітычнай стаянкі ў Бердыжы, прычым яму, доктару, было даручана бінтаваць косці мамантаў, каб, трапіўшы з-пад зямлі на паветра, яны не рассыпаліся.

Археалагічныя доследы Шутаў вёў не толькі ў экспедыцыях, але і дома, у Быхаве. Паводле звычаяў таго часу, студэнт, бацькі якога мелі зямлю, павінен быў на канікулы прыязджаць дадому, каб дапамагчы бацькам. У 1926 годзе мы не скончылі доследаў, бо Шутаў спяшаўся трапіць дадому на Пятра (29 чэрвеня), калі ў іх пачынаўся сенакос. У Быхаве ён увесь вольны час блукаў па ваколіцах, надзвычай багатых, як мы памятаем, на археалагічныя матэрыялы, і ў яго склалася значная калекцыя, пераважна неалітычнага характару. У тое ж лета Шутаў знайшоў каля Быхава палі пахавальных урнаў, якія пазней (не надта ўдала) раскопваў Сербай.

У 1929 годзе з універсітэцкім дыпламам санітарнага лекара Шутаў паехаў у Клімавічы (у той час акруговы горад), адкуль у 1930 годзе яго узялі ў армію. Скончыўшы вайсковую службу ў 1931-м, ён едзе на Далёкі Усход, дзе да 1933 года працуе на навукова-даследчай станцыі аховы здароўя і аздараўлення працы, а ў маі 1933-га пераязджае ў Ленінград, дзе і жыў да апошніх дзён, за выключэннем 1941–1947 гадоў, калі зноў быў у арміі.

У Ленінградзе Шутаў пачаў працаваць у Інстытуце прафесійнальных захворванняў і ў хуткім часе стварыў прыбор, на які атрымаў аўтарскае пасведчанне.

З першага дня вайны Шутаў зноў у арміі; ён — начальнік медсанбата, палявых і эвакуацыйных шпіталей. Кваліфікаваны арганізатар і лекар, ён паказвае высокую мужнасць у час небяспекі.

Дэмабілізаваны па інваліднасці, Шутаў вяртаецца ў Ленінград. Аднаўляецца яго цікавасць да археалогіі. Ён уважліва чытае археалагічную літаратуру, і, пэўна, не было ніводнай вартай працы, якой бы ён не ведаў. Асабліва ўважліва сочыць Шутаў за развіццём археалогіі ў Беларусі. З канца 40-х гадоў ён наведвае паседжанні Ленінградскага аддзялення Інстытута археалогіі АН СССР, улетку 1952 года ўдзельнічае ў раскопках Старой Ладагі, у 1953-м быў на раскопках у Косценках (Варонежская вобласць). У 1955 годзе Шутаў паехаў у Беларусь, але дарогаю захварэў і быў вымушаны вярнуцца назад.

Паступова С. Шутаў траціў слых і зрок, перажыў складаную аперацыю. Але кожны тыдзень ці па колькі разоў на тыдзень ён ездзіў у Публічную бібліятэку, дзе праглядаў літаратуру.

Жыццё гэтага выдатнага чалавека склалася так, што ён пакінуў вельмі невялікую спадчыну, але ён быў піянерам, зачынальнікам новых шляхоў, якімі пазней пойдучь многія, і ўжо за гэта ён варты нашай сардэчнай удзячнасці і павагі.

1973

ЯНКА КУПАЛА

У ліпені 1927 года студэнцкае Краязнаўчае таварыства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта арганізавала комплексную экспедыцыю па вывучэнні Тураўскага раёна тагачаснай Магдэбургскай акругі. У экспедыцыі ўдзельнічалі часткова прафесары і выкладчыкі ўніверсітэта (П. А. Бузук, М. А. Збіткоўскі), але ў асноўным гэта былі студэнты 3–4 курсаў педагагічнага і медыцынскага факультэтаў. Работу вялі групамі па спецыяльнасцях: археалагі, батанікі, моваведы і гэтак далей. Я трапіў у комплексную групу, у склад якой увайшлі Я. І. Бараноўскі (санітарна-гігіенічныя ўмовы жыцця), М. І. Касіловіч (тэхніка земляробства), К. Пастуховіч (фатограф); я займаўся зборамі матэрыялаў аб будынках і часткова адзенні.

Перад выездам (ці выхадам) на аб'екты нас у раёне інструктавалі — давалі папярэднія звесткі адносна тых населеных пунктаў, куды мы збіраліся пайсці. Сярод нас не было ніводнага палешука, і ўяўленне аб Палессі складалася па цьмяных

апавяданнях тых, хто часам там быў, ці з літаратуры. А наогул мы ўсе ведалі, што збіраемся ў нейкую экзатычную краіну, дзе ўсё не як у людзей. Такое ўяўленне адразу пачало пацвярджацца афіцыйнымі асобамі з раёна. Тыя нам казалі, што на хутары Обзаў яшчэ не была савецкая ўлада (але казалі не вельмі пэўна). Ужо зусім пэўна паведамлілі, што ў вёсцы Радзілавічы (на захад ад якой — Польшча, а на поўдзень — Украіна) усё насельніцтва хварэе на пранцы, і таму раілі ў гэту вёску не заходзіць.

Зразумела, што такія звесткі толькі павялічылі нашу цікавасць, аднак, каб часам чаго не «захапіць», мы, ад'язджаючы, узялі з сабой хлеба, кілбасы, сыру і іншага, каб быць незалежнымі ў сэнсе жывлення. У Тонеж (пра гэтую вёску так таленавіта напісала В. Палтаран) прыехалі, калі яшчэ было на небе сонца, і адразу пабеглі, каб за святлом пафатаграфавачь і наогул пазнаёміцца з вёскай. Наш фурман тым часам (выпіўшы таго паўлітра, які меўся ў нас) павярнуў каня і паехаў у Тураў з усімі нашымі запасамі: такім чынам мы засталіся перад страшнымі Радзілавічамі цалкам безабароннымі. У Радзілавічах, якія да 1923 года знаходзіліся ў Польшчы, сапраўды былі пашыраны бытавыя пранцы, але наогул усё гэта мела не такія страшныя формы, як нам казалі, і там усё лета жыў студэнт-этнограф з Ленінграда М. Я. Грынблат.

Каб даведацца, ці сапраўды ў Обзаве не была савецкая ўлада, мы схадзілі і туды. Гэта быў хутар на выспе сярод неабсяжных балотаў. Граніца ад яго была ў адлегласці нешта метраў з пяцьдзясят. Прайшла гэтая граніца так, што адрэзала ўсе дарогі, таму хутар і быў ізаляваны. Але побач з хатаю жылі пагранічнікі, і такім чынам улада там была.

Наогул чацвёрта нас абышлі амаль увесь раён, зрабілі шмат фатаграфій, часткова набылі жаночае адзенне, убачылі Палесе. За гэты час з намi здараліся розныя смешныя выпадкі. Часам і не надта смешныя, але ў перадачы Ю. Бараноўскага ўсё гэта прымала заўсёды камічны характар. Такім чынам, калі мы кончылі свае доследы, то аб нашай групе, а пасля і наогул аб усёй экспедыцыі, стварыўся цыкл апавяданняў, у якім сапраўднасць

была так пераблытана з фантастыкаю, што адрозніць адно ад другога было цяжка.

У канцы жніўня, калі пачалі з'язджацца студэнты ў Мінск, пагалоска пра нашу экспедыцыю (галоўным чынам у інтэрпрэтацыі Бараноўскага) пашырылася на ўсё ўніверсітэт і набыла вялікую папулярнасць. Са мною разам вучылася Іна Рытар, сястра жонкі паэта Грамыкі. Яна жыла ў Лёсіка і была знаёма з усімі пісьменнікамі. Праслухаўшы цыкл апавяданняў, вырашыла пазнаёміць з ім і старых, у тым ліку і Янку Купалу («старому» Купалу тады было 45 гадоў).

Неяк у канцы верасня 1927 года «старыя» ў складзе Янкі Купалы і Уладзіславы Францаўны, М. Грамыкі і яго жонкі Лідзіі Іванаўны, В. Ластоўскага (жонкі яго, здаецца, не было) і маладыя — Бараноўскі, філолаг І. Юрашкевіч і я — сабраліся ў Лёсіка на банкет (ці то знаёмства). Зразумела, была і арганізатар усяго гэтага Іна Рытар.

Праз кароткі час размова з'ехала на экспедыцыю, і тут Юзік паказаў, які ён ёсць (пазней стаў добрым хірургам, памёр сем гадоў назад у Бабруйску). К таму часу апавяданні аб розных выпадках яго адпаліраваліся, і ўсе слухалі іх з цікавасцю. Купала прасядзеў за поўнач, часта смяўся. Пасля мне казалі, што так з ім бывае вельмі рэдка: калі здараецца нешта зусім цікавае.

Праз некаторы час (пэўна, ужо ў 1928 годзе) я надумаўся зрабіць апісанне мясцовасцей, звязаных з жыццём і творчасцю Янкі Купалы: сфатаграфавачь і апісаць дарогі, што ідуць з Мінска да тых мясцін, дзе жыў ці хадзіў Купала, тое ж зрабіць адносна ўсіх вёсак ці наогул населеных пунктаў. Пэўна, што намер быў цьмяны і мне самому, але калі б работа пачалася, то аб'екты апісання выраслі б. Уладзіслава Францаўна вельмі ўхапілася за гэтую ідэю. Пачатак дзейнасці быў пакладзены толькі ў 1929 годзе. Адзін раз мы ўтрох (Бараноўскі, археолаг А. Каваленя і я) выехалі ў Астрашыцкі Гарадок, другі раз схадзілі пехатою на Лысую гару, пераначаваўшы ў Бяларучах (фатографа з намі не было: у той час апарат лічыўся такою раскошаю, што меў яго мала хто). Далейшыя доследы спыніліся падзеямі 1930 года.

Але вярнуся да ранейшых успамінаў. Купалу ўбачыў першы раз напрудвесні (у сакавіку) 1922 года. Сястра Ніна, якая была студэнткаю, ішла на святкаванне (ушанаванне) Янкі Купалы і паклікала мяне з сабою. Святкаванне адбывалася ў будынку былога яўрэйскага рэальнага вучылішча (у той час вуліца Магазінная, цяпер Кірава). Будынак быў добры, з шырокімі сходамі і вялікім светлым залам. На другім паверсе на пляцоўцы стаялі У. Ігнатоўскі і М. Чарот, абодва ў доўгіх кажухах. У зале ўсе сядзелі апранутыя, толькі рэктар У. Пічэта быў у гарнітуры — як заўсёды («ёрапец»).

Уступнае слова сказаў Пічэта, за ім выступаў Вазнясенскі. Пасля Купала чытаў верш «Перад будучыняй». Гэты верш быў надрукаваны на першай старонцы ў зборніку «Адраджэнне» (у скорым часе зборнік канфіскавалі, а пасля пачалі прадаваць ужо без верша).

Купала быў на паседжанні ў старой бекешы шэра-жоўтага колеру. Я ўпершыню ўбачыў паэта — ды яшчэ Купалу, прафесара — ды яшчэ Пічэту: дарэчы, першы раз убачыў там і раяль.

Пасля часта спатыкаў Купалу ў Беларускай дзяржаўнай бібліятэцы (працаваў там з 1925 па 1930 год), але нічога не пісаў, ні вершам, ні прозаю, і таму ў доме яго не быў ніколі. Апошні раз бачыў у Оршы на вакзале летам 1936 года.

1977

МІТРАФАН ДАЎНАР-ЗАПОЛЬСКИ

Я быў на першым курсе ўніверсітэта (1924—25 гады), калі пачуў, што ў Мінск прыязджае прафесар Даўнар-Запольскі; пазней пачалі гаварыць, што ён стане рэктарам універсітэта. Зразумела, для нас было цікава ведаць, калі ён прыедзе і што сабою ўяўляе. Было вядома, што ён напісаў стос кніг і што прымаў удзел у выданні другіх, у прыватнасці ведалі, што гэта ён выдаў «Календарь Северо-Западного края»¹, што ён пісаў пра «Тараса на Парнасе»² і пра Дуніна-Марцінкевіча. Але гэта былі нейкія агульныя ўражанні, грунтоўна пра яго творчасць пэўна з нас, студэнтаў, не ведаў ніхто.

Нарэшце, прыблізна ў жнівені 1925 года, Даўнар-Запольскі прыехаў, з ім прыехала жонка, значна маладзейшая за яго, і дарослая дачка. Ва ўніверсітэце ён пачаў чытаць лекцыі па гісторыі гаспадаркі Беларусі і весці семінар, а разам працаваў у Дзяржаўнай планавай камісіі. Скора мне давялося ўбачыць яго. Прафесару ў той час было 58 гадоў! Па сучасных мерках гэта калі не малады, то проста сталы мужчына, але мне было 19 гадоў і старымі здаваліся ці не ўсе, каму было за сорок.

Даўнар-Запольскі быў росту сярэдняга, можа, трохі вышай за сярэдняга, каржакаваты, моцнага складу, валасы меў курчавыя, трохі была відна сівізна, але ніякіх адзнакаў, што лысее, не заўважваў. Хадзіў ён у ношаным гарнітуры і такім самым паліто, на галаве насіў кепку, якую адзяваў трохі набок. Наогул пры першым спатканні ён мне здаўся падобным да немаладога шляхціца з нашай мясцовасці. З намі ён гаварыў па-беларуску, часта ўжываючы выраз «масе разумець», але наогул гаварыў па-руску без тае мяккасці, якая асабліва ўласціва ленінградцам («чян», «чюжой»).

У 1925 годзе Мінск быў маленькім, кватэрнай праблемы не існавала, і прафесару далі верхні паверх двухпавярховага дома, які знаходзіўся ў дварэ Інбелкульта (зараз Рэвалюцыйная, 15а). На першым паверсе дома раней знаходзіліся стайня і вазоўня.

У той час я надта захапляўся археалогіяю, але не сутнасцю, а рамантычнаю часткаю: дзе якія паданні ці легенды пра гарадзішчы ці руіны. Значна больш сур'ёзна цікавіўся археалогіяю мой прыяцель Сяргей Шутаў, хаця ён быў на медыцынскім факультэце.

Адзін мой знаёмы неяк сказаў мне: «Вось ты цікавішся археалогіяю, а ці ведаеш, што ў Банцараўшчыне ёсць гарадзішча? Ты б схадзіў туды паглядзець — што гэта такое». У бліжэйшую нядзелю мы з Сяргеем, узяўшы сапёрную лапатку, пайшлі ў Банцараўшчыну. Мінуўшы Крупкі, убачылі стромкі ўзгорак, калі ж падняліся на яго, то ўбачылі, што ён абведзены глыбокім ровам і валам. Гэта было гарадзішча, тое самае, якое пазней стала вядома ўжо з літаратуры.

Мы прыблізна (ці не крокамі) абмералі яго і накідалі план. Затым пакапаліся ў розных мясцох і, набраўшы сякога-такога матэрыялу, пайшлі дамоў.

К таму часу ў Інбелкульце была створана Гісторыка-археалагічная секцыя, старшынёю якой быў прызначаны Даўнар-Запольскі, а сакратаром З. Даўгяла. Паседжанні секцыі адбываліся на кватэры Даўнар-Запольскага, кажучы дакладней, у першым пакоі яго кватэры. Далей за першы пакой я не заходзіў, але калі браць толькі першы, то можна было думаць, што ўся кватэра прафесара ўяўляе сабою бібліятэку. Казалі, што ён прывёз з сабою 25 тысяч кніг, пазней гэта лічба знізілася да 15 тысяч, ва ўсякім разе бібліятэка была велізарная (пакідаючы Мінск, ён заставіў там бібліятэку, якая стала асноваю Бібліятэкі Акадэміі навук). Нават у тым пакоі, дзе адбываліся паседжанні, амаль палавіну займалі паліцы з кнігамі. Паліцы былі простыя, з сасновых дошак, і вышынёю да самай столі. Каб падняцца да верхняй паліцы, трэба было станавіцца на драбіну, такую ж простую, як і паліцы. У гэты ж пакой мы ўдвух прыйшлі на паседжанне, каб паведаміць пра Банцараўшчыну.

У той час яшчэ лічылася, што археалогіяю можа займацца кожны адукаваны (гэта значыцца, з сярэдняю асветаю) чалавек, і таму ў камісію трапілі людзі, якія ў археалогіі разумелі кепска (адзін раз член камісіі Аніхоўскі прывёз планшэт, на якім было нашыта некалькі пляскатых камянёў, кажучы, што гэта помнікі палеаліту; што гэта проста каменьчыкі, ён ніяк не згаджаўся), але былі і спецыялісты — Палікарповіч, Дубінскі.

Мы далажылі пра нашу знаходку, і гэта ў камісіі было прынята да ведама, пасля чаго нас пачалі запрашаць на паседжанні. Пазней, калі далучыўся Каваленя, для нас не ставала месца, таму мы клалі драбіну бокам і сядзелі на ёй.

Вясною 1926 года было вырашана зрабіць на Банцараўшчыне раскопкі. Туды ў нядзелю паехала ці не ўся камісія. Быў Даўнар-Запольскі з жонкаю, Даўгяла, Сербаў, Шчакаціхін, Палікарповіч, Дубінскі, Харламповіч (дырэктар музея). Было зроблена фота, якое зараз набыло вядомасць. Маё знаёмства

з прафесарам, аднак, мела характар афіцыйны, яно ніколі не набыло блізкасці.

Вясною таго ж года, здаецца ў сакавіку, камісія арганізавала выхад на Мінскае замчышча. У той час гэта мясцовасць была больш вядома як Ніжні базар. Над ракою, праўда, было відно невялікае ўзвышша, але што было пад ім, ніхто не ведаў, а пра базар ведалі ўсе. Гэта быў невялікі аднапавярховы будынак, падзелены жалезнымі сценкамі на безліч невялічкіх клетак, дзе таргавалі чым толькі можна, у некаторых клетках кармілі і паілі чаем.

З паседжанняў пры Даўнар-Запольскім запомнілася тое, на якім М. Шчакаціхін паклаў на стол тоўсты рукапіс, пісаны рукою, вельмі прыгожым почыркам. Аўтар коратка далажыў пра змест рукапісу (гэта быў том першы «Гісторыі беларускага мастацтва») і сказаў, што ім складзены план поўнай гісторыі беларускага мастацтва ў шасці тамах. Запомнілася, што будучы тамы пра малярства і скульптуру.

На семінарскіх занятках у Даўнар-Запольскага я не быў, бо ён вёў толькі на трэцім курсе, а я быў на другім. Пазней Сцяпан Баркоўскі неяк іранічна сказаў, што, пачынаючы заняткі, прафесар нібы прапанаваў: «Напішам кнігу». Відаць, гэта азначала — пішэце даклады так, каб іх можна было надрукаваць. Прафесар, пэўна, хацеў прывучыць студэнтаў да самастойнай навуковай дзейнасці, бо наогул семінарскія заняткі ў той час мелі шкалярскі характар.

Прыблізна праз год пасля прыезду, у жніўні 1926 года, Даўнар-Запольскі пакінуў Мінск і выехаў у Маскву, дзе стаў прафесарам у Інстытуце народнай гаспадаркі. Вясною 1930 года, калі быў у Маскве, я зайшоў да яго. Прафесар жыў у аднапавярховым доме на Сталешнікавым завулку ў доме № 9. Пры ім была жонка. Даўнар нядаўна хварэў на запаленне лёгкіх, казаў, што перанёс лёгка, выглядаў прыблізна так, як у Мінску.

Яшчэ праз шмат гадоў я даведаўся ад Бандарчыка, дзе жыве яго ўдава. Яна сказала, што памёр Даўнар-Запольскі ў 1934 годзе, што архіў яго скора пасля смерці забраў адзін з кіеўскіх вучняў, але скора забралі самога вучня, і архіў такім чынам загінуў.

Пішу скрозь не «Доўнар», але «Даўнар». Думаю, што націск на перадапошнім складзе даецца пад польскім уплывам, але звычайна, калі ёсць «Даўнар» без «Запольскага», націск ставіцца на апошнім месцы. Каля Віцкаўшчыны ёсць вёска Даўнары.

1985

МАКСІМ ГАРЭЦКІ

Максіма Іванавіча Гарэцкага я ведаў прыблізна з 1925 года, ведаў як аўтара «Гісторыі беларускай літаратуры» і «Дзвюх душ». З 1925 года я працаваў у Дзяржаўнай бібліятэцы і даволі часта дзяжурыў ці проста сядзеў у Беларускім адзеле (адзел знаходзіўся ў тым будынку, дзе зараз Дом мастацтваў, на Ленінскім праспекце, а ў той час на Савецкай вуліцы).

У адзеле знаходзілася сталая выстаўка новых кніг, і туды часта заходзілі прафесары з універсітэта, супрацоўнікі Інбелкульты і наогул культурныя працаўнікі (Міровіч, напрыклад). Часам заходзіў і Максім Іванавіч, а некалькі разоў ён прыводзіў рабфакаўцаў, сваіх вучняў, каб паказаць ім выданні Скарыны, Літоўскі статут 1588 г. і іншыя старадрукі. Там я і ўбачыў Максіма Іванавіча, з тых сустрэч і ён ведаў мяне; звыш гэтых рэдкіх спатканняў я амаль з ім не сустракаўся.

Наколькі я памятаю, ён бываў вельмі рэдка і на тых літаратурных сходах, якія ў той час вельмі часта наладжваў «Маладняк»¹ і на якіх бывала пераважна моладзь (М. І. Гарэцкаму ў 1925 годзе было 32 гады, і ён лічыўся калі і не зусім старым, то каля таго). Цэнтральнае бюро «Маладняка» збіралася амаль штотыдня. На гэтых сходах абмяркоўваліся як розныя арганізацыйныя справы, так і новыя, надрукаваныя ці ненадрукаваныя творы.

У той час у маленькім Мінску было некалькі літаратурных і нелітаратурных часопісаў («Савецкае будаўніцтва»², «Наш край»³ і інш.), і ў рэдактараў клопат быў не пра тое, што аўтары завальваюць іх сваімі творамі, але што гэтых твораў малавата.

На паседжаннях «Маладняка» часцей за ўсё выступалі такія «генералы» таго часу, як Андрэй Александровіч, Анатоль Ажгірэй (Вольны), Іларыён Барашка. Уся гэта моладзь была кеп-

ска падрыхтавана да абавязкаў літаратурных крытыкаў, да таго ж станоўчыя ці адмоўныя ацэнкі часам даваліся ў залежнасці ад асабістых адносін. Значна больш цікава праходзілі паседжанні, у якіх удзельнічаў Дубоўка, які на той час жыву ў Маскве.

Памятаю адно выступленне Максіма Іванавіча Гарэцкага. Увечары ў рэдакцыі «Звязды» абмяркоўвалася апавяданне Кузьмы Чорнага «Мяшчане ў густой пары» (было надрукавана ў «Савецкай Беларусі»). Не памятаю, як і хто выказаўся адносна гэтага твора, але Максім Іванавіч, узрушана ўстаўшы, сказаў, што пад гэтым творам ён свайго подпісу не паставіў бы.

СЦЯПАН БАРКОЎСКИ І ЯГО САЛОН

У лістападзе 1920 года на тэрыторыі Беларусі была адноўленая савецкая ўлада, пачалося замацаванне заваёў Кастрычніка ў мірных умовах. Народ узяўся за аднаўленне гаспадаркі, стварэнне новай культуры. Рост культуры ў 20-я гады быў надзвычай інтэнсіўны, асабліва выявілася гэта ў літаратуры. «Старых» пісьменнікаў (ім было гадоў па сорок) з нашаніўскага часу было мала: Янка Купала, Якуб Колас, Цішка Гартны, Змітрок Бядуля, Леапольд Родзевіч і яшчэ некалькі. Але адразу сталі з'яўляцца новыя прозвішчы, сярод якіх найбольшую вядомасць адразу набыў Міхась Чарот з яго паэмаю «Босыя на вогнішчы». Не ўсе разумелі гэту паэму, і чытачы часам пыталі аўтара, што азначас тое ці іншае месца, на што аўтар адказваў цьмяна. Аднак папулярнасць Чарота была такою, што Крапіва, які пачынаў як паэт, выказваўся прыблізна так: «Не ганюся за Чаротам, я й Купалу не раўня»¹. Купала тут быў на другім месцы, і, можа, гэта сталася не толькі для рыфмы.

Услед за Чаротам у літаратуру пайшлі зусім маладыя: Андрэй Александровіч, Анатоль Вольны, Паўлюк Трус, Язэп Пушча, Нічыпар Чарнушэвіч, але найбольш вядомым з маладых быў Уладзімір Дубоўка, які вызначаўся сярод іншых і сваім выключным талентам і высокаю культураю. На тую пару ў Мінску нават людзей з вышэйшай адукацыяй было малавата, не кажучы пра сапраўдную высокую культуру, якую ніякая адукацыя не можа даць.

Вялікаю падзеяй у культурным жыцці рэспублікі было заснаванне ўвосень 1923 года літаратурнай арганізацыі «Маладняк». Гэта арганізацыя неўзабаве пачала выдаваць часопіс з такою ж самаю назваю «Маладняк». Арганізатары «Маладняка» былі ва ўзросце, які ў наш час лічыцца амаль падлеткавым; толькі некалькім з іх «пераехала» за дваццаць.

Час паказаў, што такая арганізацыя стварылася ў пару: праз некалькі гадоў у «Маладняку» лічылася ці не 500 чалавек, філіялы «Маладняка» былі арганізаваны амаль па ўсіх акруговых цэнтрах (у той час Беларусь адміністрацыйна падзялялася на акругі), пачала выходзіць прыгожа аформленая серыя кніг розных аўтараў пад агульным грыфам «Маладняк».

Зразумела, што за 3-4 гады і не магло нарадзіцца 500 паэтаў ці наогул пісьменнікаў, адбор стаў больш жорсткі, а скоро ад «Маладняка» адкалолася група найбольш таленавітых і кваліфікаваных пісьменнікаў і крытыкаў, якія ўтварылі новую арганізацыю «Узвышша»², а рэштка «Маладняка» стала звацца «БелАПП»³.

Аднак за кароткі час свайго існавання «Маладняк» зрабіў шмат чаго. Надта актыўныя маладнякоўцы скрозь наладжвалі літаратурныя вечары, не задавальняючыся Мінскам і акруговымі гарадамі, яны выязджалі ў мястэчкі (зараз гэта ў большасці гарадскія пасёлкі), а часам і ў вёскі. Маладнякоўцаў пазнавалі на вуліцах, часам да іх адносіліся іранічна: «Напісаў два вершы, дык ужо і “паэта”», але і з пэўнаю зацікаўленасцю: нешта ж такі надрукаваў, там выступіў са сцэны! У тых часы пачэсна было не толькі быць маладнякоўцам, але быць знаёмым з кімнебудзь з іх, тым больш — быць прыяцелем. Зразумела, да паэтаў прыхільна ставіліся дзяўчаты, што было і зусім ужо зайздросна.

Гняздом, установаю, адкуль выходзіў тлум паэтаў, быў Беларускі педагагічны тэхнікум, дзе большасць было вяскоўцаў — і хлопцаў, і дзяўчат. Роля ўніверсітэта ў гэтым сэнсе ўзрасла толькі пад канец 20-х гадоў, калі былыя навучэнцы тэхнікума пайшлі ва ўніверсітэт. (Дарэчы, тэхнікум знаходзіўся на сучасным Ленінскім праспекце, на яго скрыжаванні з вуліцай

Янкі Купалы. Будынак застаўся ў вайну цэлы, але праспект пашыраўся, тэхнікум стаў амаль упоперак вуліцы, і яго знеслі.)

Дзясяткі маладых пісьменнікаў, найбольш цесна звязаныя паміж сабою, часта сыходзіліся ў каго-небудзь, каб пагаманіць аб сваіх справах, проста пабачыцца, як звычайна бывае ў моладзі. Неяк у друку паведамлялася, што такія зборы былі ў Глебкі на Мацвееўскай вуліцы, такім самым чынам некаторыя з пісьменнікаў збіраліся і ў Сцяпана Баркоўскага; гэтую кватэру я і заву салонам, бо хоць памеры як самога «салона», так і колькасць людзей, якія там збіраліся, і былі мізэрныя, але гэта была новая з’ява ў жыцці Мінска, і пра яе варта сказаць.

Адна з прычын, чаму збіраліся якраз у Сцяпана, была тая, што ён меў асобную кватэру, уласную, у мураваным доме, на Камсамольскай вуліцы, паміж сучасным Ленінскім праспектам і Інтэрнацыянальнаю вуліцаю. Кватэра знаходзілася на першым паверсе і мела асобны ўваход, што надавала ёй асаблівую прывабнасць. Складалася яна з аднаго пакоя метраў 15-16. Адразу пры ўваходзе была невялічкая ніша, дзе распраналіся, побач кухня метры на паўтары. Там быў стол, на якім стаяў прымус, і пара табурэтак, у самім пакоі знаходзіўся ложак, стол, табурэткі, на сцяне — паліца з кнігамі (Сцяпан быў вялікі майстар збіраць кнігі). У параўнанні з тымі пакойчыкамі, дзе жылі па два ці тры студэнты, а некаторыя проста ў закутку, дзе гаспадыня не любіла, каб да яе кватарантаў хадзіла шмат людзей, асобная, свая кватэра была раскошай.

Часцей за ўсё ў Баркоўскага сядзеў драматург Васіль Сташэўскі (ён зваў Баркоўскага — Барковіч). Гэта быў самы гаваркі з нас. Разам з тым не помню выпадку, каб ён што-небудзь зачытваў са сваіх твораў, але падчас гаворкі ён пераказваў розныя сцэнкі, размовы паміж людзьмі, уражанні. Пэўна, гэта былі сцэнкі, якія складаліся ў яго галаве, а пасля клаліся на паперу. Выявілася, што ён добра ведаў драматурга Васіля Шашалевіча, але сам Шашалевіч заходзіў да Баркоўскага рэдка, прынамсі, я яго там не бачыў.

Другі, хто часта заходзіў у «салон», быў Васіль Каваль — сярэдняга росту, каржакаваты, з чорнымі вачамі. Каваль меў

у рысах твару (так мне здавалася) нешта мангалоіднае. Наколькі гаваркі быў Сташэўскі, настолькі маўклівы — Каваль. Такая частая бяда беларусаў — сарамлівасць — у Кавалю выдавалася надта моцна. Трэці — Мікола Нікановіч, сярэдняга ці трохі больш за сярэдняга росту, прыгожы, хадзіў мяккаю нейкаю далікатнаю хадюю, па таленце гаварлівасці знаходзіўся паміж Сташэўскім і Кавалём. Чацвёрты — Валерык Маракоў. Той прыходзіў менш за іншых. Маракоў — яшчэ зусім хлопец, нават падлетак. Высокага, надта высокага росту, прыгожы, «лірычны» знешне.

Чатыры названыя былі калі не прафесіяналы-пісьменнікі, то ва ўсякім разе друкавалі свае творы сістэматычна, але ў «салон» заходзілі і такія, хто пісаў вершы ці апавяданні, але па нейкай прычыне баяўся (саромеўся) аддаць іх у рэдакцыю. Былі і такія, хто мастацкіх твораў не пісаў, але быў якім-небудзь чынам звязаны з рэдакцыямі ці выдавецтвам, хто (як і сам гаспадар) пісаў рэцэнзіі, публіцыстычныя нататкі, наогул выяўляў сябе як «творчая асоба», хоць і зусім дробнага памеру.

З тых, хто пісаў вершы, але не друкаваў (а можа, што і друкаваў пад псеўданімай), быў Алесь Дарашэвіч. Паходзіў ён з-пад Цімкавічаў, у яго быў харошы голас, гэта было тым больш прыемна, што астатнія былі безгалосыя. Дарашэвіч, будучы студэнтам рабфака, адзін год пражыў у Адэсе, адкуль прывёз стос адэскага фальклору, хоць на першым месцы ў яго заставаліся цімкавіцкія песні. Ён надта любіў спяваць, а мы слухаць вясельную: «Ой, ляцелі гусанькі цераз сад...». Затым ішла адэская: «Дул ужасный зунд прямо в Трапезунд, по морю ходила быстро лодка...»⁴ і г. д.

Дарашэвіч ведаў урыўкі і з той вялікай эпічнай паэмы, што спявалі яго сястра і іншыя дзяўчаткі, якія калісь прыходзілі да Дарашэвічаў на папрадухі. У маёй памяці застаўся толькі адзін радок з таго, што спяваў Алесь: «Уцякала Невяроўшчынка, а за ёю, за ёю тры Станкевічы (Станкеўчыкі)». Колькі я ні пытаў, ніхто з фалькларыстаў пра такую паэму не чуў, а можа, гэта ўрываек з таго гераічнага эпасу, якога ў нас ніяк не могуць знайсці.

Да тых, хто ніколі не пісаў ні вершамі, ні прозаю, належалі сам гаспадар і яго бліжэйшы прыяцель — Вігаль Скардзіс. Гэта быў ліговец маленькага росту, гарбаты. Ад цяпла да цяпла ён хадзіў у доўгім да пят счарнелым кажусе, якім уночы накрываўся. Скардзіс быў чалавекам высакародным і меў такі ўзровень культуры, які рэдка спатыкаўся ў студэнтаў таго часу. Між іншым, Скардзіс прапапаваў навучыць мяне па-літоўску, кажучы, што мы павінны ведаць мовы сваіх суседзяў, і што вывучыць будзе проста. Я адмовіўся. Мне здавалася: навошта мне мова невядомага для нас народа. Памылка, якую не ўдалося выправіць і пасля (мы, увогуле, і сёння надта мала ведаем пра літоўцаў, хоць пражылі побач пяцьсот гадоў).

Часта ў Баркоўскага быў і яшчэ адзін студэнт — Юзік Бараноўскі, случак, будучы хірург. Юзік быў вядомы, пэўна, ва ўсім універсітэце — за свой востры язык, за спрыт, за ўменне зрабіць усё са смехам, жартамі і кепікамі. У студэнцкім часопісе ён быў за стыль рэдактара і за перакладчыка, дапякаючы аўтараў, калі ў іх думкі чапляліся адна за адну і выходзіла няўладна. Зусім проста было для яго прыдумаць пра каго-небудзь з прысутных гісторыю, дзе праўды быў драбок, а калі той, пра каго пайшла размова, спрабаваў пратэставаць, то выходзіла яшчэ горш, у Юзіка знаходзілася безліч новых «фактаў», якіх герой гісторыі ніяк не мог абвергнуць. Слухаючы гэта, Шашэўскі падгаварваў Юзіка разгарнуць экспромт у сцэнку, вартую і да друку.

Заробкаў толькі-толькі ставала на пражышчэ. Пад канец 20-х гадоў заробкі сталі большыя, пісьменнікі маглі наведваць рэстаран Венгжэцкага (знаходзіўся на тым месцы, дзе зараз Саюз мастакоў — на рагу Ленінскага праспекта і вуліцы Энгельса), але тыя, хто бываў у «салоне», калі і заходзілі ў слауты рэстаран, дык рэдка. Шыкоўна было пабываць не толькі ў рэстаране, але і вечарам у звычайнай сталоўцы і заказаць там, скажам, гуляш. Ён падаваўся проста ў патэльні, поўнай смажанага мяса і поліўкі, а гэта пахла так прывабна. Каштаваў гуляш 50 капеек, а хлеб, заўсёды свежы, мяккі, з сеянай жытняй мукі, стаяў па стале ў драцяных кашолачках і даваўся дарма. (Калі ў чалавека было зусім кепска з грашыма, ён ішоў у сталоўку, заказваў адну

ці дзве шклянкі салодкага чаю за 3–4 капейкі і еў хлеба столькі, колькі мог.)

Варта сказаць і пра адзенне таго часу. 18 сакавіка 1922 года ўніверсітэт наладзіў ушанаванне Янкі Купалы (гэты выпадак у жыцці як паэта, так і ўніверсітэта біёграфы Купалы чамусьці не адзначаюць). Урачыстасць адбывалася ў будынку медыцынскага факультэта на сучаснай вуліцы Кірава, а тады Магазіннай (гэты будынак не захаваўся). Ідучы на святкаванне, я ўбачыў на пляцоўцы лесвіцы двух мужчын у доўгіх, добра-такі паношаных кажухах. Адзін з іх быў Міхась Чарот. Сам Купала сядзеў на сцэне ў бекешы нейкага няпэўнага колеру, ад каўняра на бекешы заставаліся толькі рэшткі. У гарнітуры на ўшанаванні быў ці не адзін рэктар Пічэта, які сам зрабіў асноўны даклад пра творчасць Купалы.

Тая моладзь, якая так густа пайшла ў сталіцу адразу пасля сканчэння вайны, хадзіла ў латаных ботах, у шарачковых штанах, у фрэнчах з дамаатканага сукна, у заношаных ватоўках, вельмі папулярныя былі кажухі ці кажухі (зразумела, зімою). Сярод студэнтаў шмат хто хадзіў у шынялях (шынель насіў маленькі Туміловіч). Аднак пачынаючы прыблізна з 1925 года ўсё пачало хутка мяняцца.

У Мінск прывезлі, пэўна, цэлы цягнік сініх бобрыкавых палітонаў. І раптам на вуліцы выйшлі сотні мужчын у гэтым адзенні. (Паліто каштавала 40 рублёў. Прашу прабачэння ў жанчын — што прывезлі для іх, не памятаю). Відаць, у той самы час з'явіліся добрыя хромавыя чаравікі па 12 рублёў. Хто меў магчымасць, пачаў мяняць латаныя боты на чаравікі. (Між іншым, Ажгірэй-Вольны, які падпісаў свае фельетоны «Алёша», пісаў, што аднаму паэту плацілі «тры грыўні за радок». Значыцца, каб зарабіць паэту на чаравікі, трэба было падаць верш у 40 радкоў, а на паліто — цэлую паэму.) Пачынаючы з 1926 года прадаваць пачалі драпавыя палітоны, шавіётавыя гарнітуры і іншыя рэчы «люкс».

Прыблізна да 1925–1926 гадоў чалавек у капелюшы і з гальштукам выклікаў на вуліцы, ды і не толькі на вуліцы, іранічныя заўвагі, нават акуляры лічыліся адзетымі для форсу, але чым далей, тым больш з'яўлялася «алігантаў».

Першым ды адзіным у «салоне» надзеў капялюш і гальштук Нікановіч. Ён, дарэчы, і без капелюша выглядаў добра апра-нутым. Але найбольшае дзіва з пісьменнікаў паказаў Пятро Глебка. Неяк на вуліцы я ўбачыў яго ў новым гарнітуры, відаць, высокай якасці, такое ж паліто, на галаве — капялюш, гальштук «бабачкаю». Дэталлю, якая рабіла, можа, самае большае ўражанне, быў кіёчак, далікатны, тонкі, з якім і раней хадзілі толькі «аліганты». Некалькі знаёмых дзяўчат глядзелі на Глебку як на абраз: во гэта хлопец!

Сам я ніколі не пісаў ні прозаю, ні вершамі, з пісьменнікаў блізкім быў адзін Нічыпар Чарнушэвіч, але цікаvasць да літаратуры была такая вострая, што я стараўся пабываць на ўсіх літаратурных паседжаннях, дзе ні разу не сказаў ні слова: баяўся, што скажу якую-небудзь недарэчнасць.

А зараз вось, праз столькі гадоў, захацеў расказаць маладым, ды і немаладым, старонку з жыцця 20-х гадоў.

У самым канцы варта адзначыць, што Баркоўскі пасля розных прыгодаў, вярнуўшыся ў Мінск, выдаў невялічкія зборнікі былых сяброў па «салоне» — Васіля Каваля і Валерыя Мараква.

ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКИ

Канец 1930-х — пачатак 1931 г. прабыў на верхнім паверсе «амерыканкі»¹, дзе «нумары» былі на дваіх (унізе камеры былі агульныя, чалавек на 20). Прыблізна тры месяцы жыў разам з Іванам Цвікевічам, за сценкаю народ мяняўся, але ці не ўвесь час быў Дудар, а з ім адзін час Алесь Адамовіч, затым наркам земляробства Прышчэпаў. Неяк уначы ў суседзяў пачаўся нейкі незвычайны рух, затым на пляцоўцы тупат. Стала трывожна, пачулася нешта страшнае. Праз гадзіну ці паўгадзіны Дудар пастукаў, што Прышчэпаў зачапіў на батарэю (батарэі ў «амерыканцы» былі пад столлю) і павесіўся. Толькі ён паспеў павесіцца, як дзяжурны глянуў у акенца, узняўся вэрхал, хоць і ціхі, прыбеглі дзяжурныя, знялі з пятлі і панеслі. Казалі, што Прышчэпаву далі дзесяць гадоў лагера, што ён быў на Беламорканале і там загінуў². Тое ж сталася і з Адамовічам, па

чутках, на канале ён звар'яцеў. Ці было так, ці інакш, дакладна сказаць не магу.

У пачатку 30-х гадоў звычаі ў турмах былі яшчэ ліберальныя: са следчымі сварыліся, нават хапалі адзін другога за грудкі, звычайным было перастукванне, хаця, убачыўшы, што нехта стукае ў сцяну, начальнікі ляліся, але на гэтым і канчалася.

З дому перадавалі кнігі, а пакуль не зніклі прадукты ў горадзе, прыносілі добрыя перадачы. Кармілі ў Мінску да самага ад'езду (красавік 1931 г.) добра, ва ўсякім разе так, што жаліцца на голад не было прычыны. Апрача перастуквання, перадавалі адзін другому запіскі, асабліва шырока перапіска ішла пазней у Бутырках, праз туалет.

Цвікевіч быў цікавым суседам, ва ўсякім разе, ён у свой час скончыў у Брэсце гімназію і медыцынскі факультэт Кіеўскага ўніверсітэта. Некалькі гадоў пражыў у эміграцыі ў Берліне, пазней у Літве спатыкаўся з усімі палітычнымі і культурнымі дзеячамі Беларусі. У апошнія гады ён быў загадчыкам выдавецкага аддзела Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі і наогул знаў усіх дзеячаў. У параўнанні з намі, людзьмі савецкага часу, маладымі, якія толькі пачыналі жыць, ён не толькі больш бачыў, бо перажыў дарослым гады вайны, рэвалюцыі, эміграцыю, але быў наогул больш культурным: чытаў тое, што нам не даводзілася і бачыць, быў у тэатрах, у тым ліку і ў МХАТ, бачыў легендарных артыстаў і г. д. Наогул раскажаць яму было што, а мне ў турэмнай нудзе, чакаючы нечага надта нядобрага, слухаць яго было надта цікава.

Праўда, варочаючыся часам з нейкіх доўгіх паседжанняў, ён казаў, што вось сёння напісаў, як было сярод эмігрантаў, якая гэта была дрэнь, як яны сварыліся. Прайшоўшы муштру ў палкоўнікаў і генерала Аргава, я, слухаючы гэта, адчуваў нейкую няёмкасць — надта ўжо і без «дапамогі» арыштаваных была выдуманая фантастычная арганізацыя і дадаваць палкоўнікам новых матэрыялаў не было патрэбы.

Цвікевіч быў высланы ў пасёлак Калпашава (Томская вобл.), дзе прабыў, працуючы доктарам, пяць гадоў, а пасля, стаўшы вольным, паехаў на Алтай, на курорт Элікманар, дзе ў 1937 г.

быў расстраляны. Можна думаць, што матэрыялы для абвінавчвання ён даў сам сваімі запісамі ў 1930 г.

У студзені 1931 г. мне сказалі: «Давай с вешчамі». Кожны раз, калі прыходзіў такі загад, трэба было перажыць, перахвалявацца: куды і да каго? Дзень быў харошы, сонечны, і мне трэба было ісці як мага цішэй, але, узнерваваны, я спяшаўся — а куды ж было спяшацца!

У камеры (смярдзючай, але прасторнай і з вялікім акном) знаходзілася некалькі чалавек, усе знаёмыя, сярод іх В. Ю. Ластоўскі, М. І. Каспяровіч, А. Т. Дарашэвіч, Барыс Бойка, Валерак Валого, працаўнік Наркамзема Альбіцкі, пазней прывялі двух сялян з-пад Бабруйска (іх, пэўна, раскулачвалі і па звычаях таго часу спярша трымалі ў турме). Хутка даведаўся, што ў суседніх камерах знаходзяцца Алесь Аніхоўскі, Адам Бабарэка і наогул ці не ўсе, каго забралі летам 1930 г.

Следства было скончана, і, зважаючы па газетах, справы ішла пад канец. А адчувалася з газет, што такой грымучай справа не будзе, бо ніхто больш не намагаўся, каб ГПУ далі ордэн за тое, што яно выратавала [Савецкі] Саюз, вынайшаўшы і абязброіўшы такіх злачынцаў. Відаць, ад сваіх, хто прыходзіў на спатканні, ішлі чуткі, што ніякага працэсу не будзе, што Купала два разы рабіў замахі на сваё жыццё³.

Перадаць турэмную нуду, пэўна, можа толькі вялікі мастак, ухапіўшы нейкі адзін момант, адзін выпадак. Як ішло жыццё, калі ўжо нібы быў бачны канец? Перш за ўсё стала спакайней, бо ведалі, што сярод ночы не загрымаць дзверы, з-пад дзвярэй не крыкне канваір «выходзь!». Не павядуць па пераходах у нейкі кабінет, дзе некалькі гадзін (а часам і некалькі дзён) будучь нудзіць «прызнацца» ў тым, што ўжо ў палкоўніка напісана, не будзеш чужь пагроз, але тут ціснула думка: што ж з намі зробіць? У тыя часы найбольш практыкавалася высылка, раней на тры гады, пазней на пяць у якія-небудзь гарады на ўсходзе СССР, але ўжо пачалі пасылаць і ў «концы», у большасці на пяць гадоў.

У Мінску за ўвесь час кніг турэмных не давалі, ды іх, пэўна, і не было там, але дазвалялі прыносіць з дому. Вядома, заказаць,

каб прынеслі тое, што ты хочаш, было нельга, бо дома такога не было. Мне, напрыклад, сястра прыносіла адзін том за другім твораў Заля, бо ў яе неяк сабраўся Поўны збор твораў гэтага пісьменніка. Заля — пісьменнік цяжкі, для турмы пажадана было б што-небудзь больш вясёлае, але дзе ўжо там было перабіраць.

У Ластоўскага было некалькі кніг па этнаграфіі, з іх Вацлаў Юстынавіч найбольш аддаваў перавагу кнізе Фрэзера «Золотая ветвь»⁴. Гэту ж кнігу ён рэкамендаваў прачытаць і мне. Я перачытаў, але сутнасць гэтай кнігі не надта клалася ў галаву. Час ад часу Ластоўскі пачынаў са мной размову адносна фактаў, выкладзеных у кнізе, пераходзячы пра звычаі, выкрываючы іх сутнасць. Тое ж і адносна легенд ці песень. Час ад часу ён чытаў свае вершы, напісаныя ў турме, гэта (так здаецца зараз) было нешта стылізаванае пад старасвецкія вершы, падобныя да некаторых твораў Максіма Багдановіча. Дарэчы, ён сказаў, што назву «Вянок» Багдановічу падказаў ён. Час ад часу ён расказваў пра тое, як працавалася ў «Нашай ніве», як сабіраліся матэрыялы для музея ў Вільні. Раз, нібы ў Полацку, ён знайшоў гравюру Дзюрэра, запэцканую так, што нічога не было відаць. Не ўпэўнены, што гэта такое, Ластоўскі, аднак, купіў яе нешта за рубля ці два, а калі прачысціў, то такі ўпэўніўся, што гэта Дзюрэр, і прадаў гравюру (так, здаецца, за пару тысяч рублёў).

Ластоўскі казаў, што, разумеючы ў старажытнасцях, Луцкевіч і ён сам набывалі розныя рэчы, калі яны прадаваліся танна, не для музея, але каб прадаць за большыя грошы, а на заробленыя грошы набывалі тыя рэчы, якія былі патрэбны для Беларускага музея. Зусім выразна памятаю, што раз ён купіў старасвецкі срэбны пас Тышкевічаў. Пас ахвотна, як сваю фамільную рэч, купіў Тышкевіч за 800 рублёў.

Ластоўскі амаль нічога не гаварыў пра Купалу, якога, аднак, ставіў значна вышэй, чым Коласа. Вельмі высока ставіў паэта Петрашкевіча (псеўданім Калінка), кажучы, што яго талент быў не ніжэй, чым Купалы. Петрашкевіч загінуў на вайне. Пэўна, былі размовы і пра яго жыццё ў Літве, але з усяго памятаю, што Сметану ён лічыў выдатным палітыкам.

Дзяржаўная бібліятэка атрымоўвала рэгулярна часопіс «Крывіч»⁵, і мы прагна прачыталі так цікава напісаныя там артыкулы, большасць з якіх была падпісана ініцыяламі. Калі зайшла размова пра гэты часопіс, то Ластоўскі сказаў, што, за выключэннем некалькіх, усё, падпісанае ініцыяламі, пісаў ён сам. Пазней, пераглядаючы «Крывіч», я ўбачыў, што дзве літары псеўданіма ў часопісе заўсёды азначаюць чарговыя літары прозвішча Ластоўскага. Да пераезду Ластоўскага ў Мінск у 1927 г. я мала што ведаў пра яго, пераважна гэта было пра яго артыкулы ў «Крывічы».

Значна больш рэпутацыя яго ўзнялася, калі ў 1926 г. ён прыехаў на Акадэмічную канферэнцыю па рэформе беларускага правапісу і прывёз свой слоўнік⁶ і «Гісторыю беларускай (крыўскай) кнігі». Гэту кнігу ён падарыў Бялькевічу, мелася яна і ў бібліятэцы. Кніга рабіла ўражанне сваім памерам і мастацкім афармленнем. Нічога падобнага раней у беларускай літаратуры не было, і мы проста ганарыліся тым, што вось ёсць такая беларуская кніга, якая не саступае ніякім другім. Узровень культуры ў нас у той час быў такі, што ў Мінску не знайшлося спецыяліста, каб напісаць рэцэнзію па сутнасці. Рэцэнзію ў «Полымі», здаецца, даў Сцяпан Некрашэвіч, але яго ведаў было занадта мала, каб сказаць пра гэту кнігу па сутнасці.

Прыехаўшы ў Мінск, Ластоўскі стаў дырэктарам Дзяржаўнага музея, а разам неадменным сакратаром Інбелкульта. Часам з акна бібліятэкі я бачыў, як узімку Ластоўскі выходзіў з музея і садзіўся ў санкі, накіроўваючыся ў Інбелкульт. Мне здавалася, што такой панскасці не варта паказваць.

Увосень, вярнуўшыся з экспедыцыі ў Тураўскі раён, я прынёс у музей некаторыя экспанаты, здабытыя на Тураўшчыне, уключаючы намітку, тураўскія шырачэзныя паясы і нешта яшчэ. Я не ведаў, ці можна за ўсё гэта браць грошы, але размова пайшла неяк так лёгка, што мае разважанні зніклі, і я атрымаў за ўсё столькі, колькі назваў.

Дамовая сустрэча з Ластоўскім адбылася толькі адзін раз — у Лёсіка. Пра гэта нават ужо напісана ў Ялугіна, не называючы, аднак, прозвішчаў. Іна Рытар, швагерка Грамыкі (сястра

яго жонкі) жыла ў Лёсіка, які набыў сабе добры драўляны дом, добра адрамантаваў яго і адзін пакой аддаў Іне. У другой палове дома жыве брат Лёсіка — Антон. Іна, захацеўшы пазнаёміць маладых са старымі, запрасіла на банкет ці вячэру ад «старых» Янку Купалу з Купаліхаю, Ластоўскага з жонкаю, Грамыку з жонкаю, ну, вядома, прысутнічалі сам гаспадар Язэп Лёсік з жонкаю і іх дзеці. Ад маладых былі запрошаны студэнты: медык, будучы хірург (пазней быў у тым самым Калпашаве, дзе і Юзік Бараноўскі, і Цвікевіч), літаратуразнаўца Іван Юрашкевіч і я. Самыя языкаты з нас быў Юзік, вядомы на ўвесь універсітэт, родам з-пад Слуцка, з засценка Працавічы, паходзіў з сям'і праваслаўнай шляхты, з чаго ён ні зракаўся, хаця ў той час [меў] вялікую рызыку, бо за шляхецтва лёгка маглі выкінуць з універсітэта.

З таго часу, калі адбывалася экспедыцыя на Тураўшчыну, мінула чатыры месяцы, і Юзік за гэты час адпаліраваў свае апавяданні, у значнай ступені фантастычныя, пра тое, як праходзіла экспедыцыя і персанальна пра яе ўдзельнікаў. Апавяданні Юзіка былі настолькі цікавыя, што Купала, які звычайна з такіх бясед ішоў дамоў каля дзесяці, тут заседзеўся да пасляпоўначы. І Купала ўсё радзіў яму усё запісаць, інакш забудзецца. У той вечар ніхто з нас з Ластоўскім не меў размовы, апрача нейкіх звычайных слоў.

Адзін раз Каспяровіч, звярнуўшыся да Ластоўскага, сказаў: «Пра вас шмат ведаюць тыя, каму, можа, і не трэба было б ведаць, а мы вось нічога. Варта было б, каб вы расказалі пра сваё жыццё». Ластоўскі адразу згадзіўся і гаварыў, можа, гадзіну, можа, дзве. Запомнілася наступнае.

Нарадзіўся на Дзісеншчыне, хто былі бацькі, не памятаю. Ці быў у школе, ці не, — таксама не памятаю. Калі было гадоў 12-13, бацька аддаў хлопца на работу ў краму, булачную ці, пэўна, кандытарскую, дзе можна было есці цукеркі і іншае салодкае. Звычайна ў такіх крамах не перашкаджалі есці салодкае, бо яно хутка рабілася праціўным і яго наогул пераставалі есці. У гэтай краме Ластоўскі прабыў сем ці восем гадоў; гэтыя былі гады вучнёўства, калі вучань працаваў (вучыўся) бясплатна.

Пасля сканчэння навучання хлопец мог застацца працаваць за пэўную плату, а калі не хацеў, то меў права ісці куды хоча. Пры развітанні з гаспадаром вучань атрымоўваў добрае адзенне (не памятаю — толькі гарнітур ці таксама паліто і абутак) і тузін добрай бялізны. Ластоўскі, здаецца, адразу забраўшы свой «пакаг», паехаў у Пецярбург.

Зважаючы, што нарадзіўся Ластоўскі ў 1889 г., то ў Пецярбург ён прыехаў у 1900 ці 1901 г. і пражыў там да 1909 г., калі прыехаў у Вільню, дзе пачаў працаваць у «Нашай ніве». На якія сродкі ён жыў у Пецярбургу, інакш кажучы, чым зарабляў у гэтыя гады, невядома, але бяспрэчна, што ён надзвычайна напружана займаўся самаадукацыяй. Нават невядома — ці хадзіў ён (як Купала) на курсы Чарняева⁷, ці не. Ва ўсякім разе, калі ў 1910 г. ён ужо выдаў «Кароткую гісторыю Беларусі», адзіную спробу стварэння нацыянальнай гісторыі за ўсе часы, то можна думаць, што за 8-9 гадоў жыцця ў сталіцы ён набыў шмат чаго, у тым ліку і ведаў аб музейных рэчах.

Да рэвалюцыі ў нас былі тры культурна-нацыянальныя дзеячы: два Луцкевічы і Ластоўскі. З тых сведчанняў, якія маем зараз (і якім не трэба надта верыць), самым выдатным з усіх быў Іван Луцкевіч, які памёр у 1919 г. Калі бяруць жывога і нябожчыка, то звычайна нябожчык выдаецца (ці здаецца) большым за жывога. У дадзеным выпадку сказаць нічога нельга, бо пра ўсіх траіх вядома занадта мала. Ва ўсякім разе з тых, хто пачынаў адраджэнцкую дзейнасць і хто далучыўся да яе пазней (Язэп Лёсік і Аляксандр Цвікевіч), Ластоўскі выдаецца як найбольш выдатны, ва ўсякім разе найбольш выдатны як культурны дзеяч, бо якраз ён даў найбольшую навуковую прадукцыю, і да таго ж найбольш выдатную.

Ва ўсякім разе яго «Гісторыя беларускай кнігі» і да нашага часу з'яўляецца нечым, да чаго сучасным вучоным дасягнуць не стае сілы. Зразумела, у гэтай кнізе ёсць даволі і прымітываў (нарманы), ёсць пропускі, але ж трэба заўважыць, што пісаў гэту кнігу ён у эміграцыі, у Коўне, дзе, пэўна, было цяжка з кнігамі (навуковая бібліятэка там пачала стварацца толькі пасля 1920 г.), не было і асяроддзя, з кім бы можна было абмеркаваць

той тлум праблем, якія, бясспрэчна, узнікалі пры напісанні гэтай кнігі. Трэба мець на ўвазе і тую акалічнасць, што пасля прыезду ў Вільню і да 1921 г. (калі стала колькі-небудзь спакойна і ў Літве) было толькі пяць даваенных гадоў, калі можна было ў больш-менш спакойных умовах займацца культурнай дзейнасцю. Беднасць на дзеячаў рабіла тое, што яны павінны былі разам займацца і тым, на што яны былі здольныя, і тым, што ім зусім мала падыходзіла, інакш кажучы, культурныя дзеячы — гісторыкі, этнографы, літаратуразнаўцы — павінны былі адначасна стаць палітычнымі дзеячамі, і на гэту дзейнасць (трэба думаць) ішла найбольшая частка сіл. Да таго ж, як звычайна, на такім (ды і не толькі на такім) этапе паміж асобнымі дзеячамі і тымі невялічкімі купкамі, якія сабіраліся каля галоўных асоб, пачыналіся сваркі, папрокі. У такіх умовах рабіць што-небудзь было цяжка.

У далейшым адзін з найбольш выдатных — Лёсік — заставаўся ў Мінску, дзе рэдагаваў (у розныя часы) газеты, пасля пісаў падручнікі і спрабаваў працаваць у галіне публіцыстыкі (Адраджэнне). Зразумела, яго кваліфікацыя (настаўніцкая семінарыя і больш за дзесяць гадоў катаргі і ссылки) не магла быць высокай, але яго веды далёка перавышалі галіну мовы. Аляксандр Цвікевіч скончыў гімназію і Пецярбургскі ўніверсітэт — юрыдычны факультэт. У значнай ступені гэта таксама быў не звычайны адвакат.

1986

НІНА БЯЛЬКЕВІЧ

Ніна скончыла школу вясною 1915 г. Ішла вайна, але яна была яшчэ недзе далёка. Ваяваў покуль толькі Іван, 9 мая толькі забралі Паўла. Ніхто не думаў, што к восені вайна пачне так шпарка насоўвацца на нас і пераменіць усё. Ніна, пэўна, яшчэ ў Самахвалавічах надумала (марыла) пайсці вучыцца далей, у Мінск, і найбольш, пэўна, не ў вышэйшую пачатковую школу, але ў гімназію. Аднак яшчэ ў канцы лета 1915 г. па гасцінцы пацягнуліся бежанцы, спярша ломжынскія, пасля гродзенскія, а ўрэшце і наваградскія. У армію забралі Косціка,

бацька пайшоў капаць акопы; з мужчын дома застаўся я адзін. Мне было 9 гадоў, і толькі я ўмеў запрэгчы каня і не баяўся коной. Пачалі збірацца ў бежанцы. Дзе ўжо там гімназія!

У кастрычніку прыехалі бежанцы Іваноўскія, а за імі цэлая грамада цырынцаў, але фронт стаў, і мы засталіся дома. Але і так пра гімназію не было і мовы, тым больш што работы дома было звыш усякай меркі. Дзяўчаты к таму часу ўжо выраслі: Сашы было 15, Ніне 14 гадоў. У Ніны ўжо выпрацаваўся почырк, і яна пісала зусім пісьменна. Дзевачкі пісалі лісты братам у «действующую армию» і часам (рэдка) атрымоўвалі лісты ад іх.

Калі прыйшло лета 1916 г., Ніна пачала плакаць. Казаць бацьку, што яна хоча вучыцца, было нельга; за яе хадайнічала мама. Маючы зусім мала надзеі, Ніна аднак увесь час рыхтавалася да экзамену ў гімназію. На гэта ішоў не толькі вольны час у нядзелю ці ў якое свята, але яна жаць ішла з падручнікам, і калі іншым жнеям пасля абеду ці полудня давалася якая часіна адпачынку і яны засыналі, то Ніна чытала падручнік. З усяго гэтага, аднак, нічога б не выйшла, каб не шчаслівы выпадак: у жніўні 1916 г. прыйшоў у адпачынак Паўлік. Як угаварылі бацьку, не ведаю, але ўгаварылі хаця і не на гімназію, а на пачатковую школу (там вучыцца год ці не больш як два і плаціць менш). Аднак Паўлік узяў адказнасць на сябе: Ніна пайшла паступаць у гімназію ў трэці клас, хаця (так скоро высветлілася) магла б паступіць і ў чацвёрты. Не ведаю, як абышлося з французскаю моваю, якая там была абавязковаю і якой Ніна не ведала зусім, ва ўсякім разе паступіла. Як саступіўся бацька, не ведаю, але саступіўся.

Гімназія — гэта не жарцікі. Трэба знайсці кватэру, за якую трэба будзе плаціць, трэба неяк адзець гімназістку і абуць, а тут між іншым цэны на ўсё надта палезлі ўверх. Праўда, яны падняліся і на масла, і на сала, і на ўсё іншае, што давала вёска, але такі крыўдна было плаціць за ўсякую крамніну. Бяда была і тая, што хаця ўжо пажалі і авёс, але ў полі засталася бульба, а выбіраць яе ўжо давялося без Ніны. Як яе апранулі, не ведаю, ва ўсякім разе не надта, наўрад нават ці сшылі якую новую сукенку, а чаравікі далі маміны, якія, можа, і былі моднымі, то

ў пачатку стагоддзя, ды і то на вёсцы. Калі Ніна ва ўсім гэтым з'явілася ў класе, то ніхто з гімназістак не захацеў пусціць яе да сябе на парту, покуль адна, што сядзела на апошнім месцы, не паклікала яе да сябе. Мінскія паненкі, ведама, смяяліся і з яе чаравікаў і адзення, але гэта было нядоўга. На ўроку па матэматыцы настаўнік пачаў пытаць пра нейкую формулу, пра якую ніхто ў класе не чуў. Ніна ведала, але чакала, што, можа, выткнецца якая-небудзь лепшая за яе, аднак такой не было. Тады яна падняла руку і пайшла да дошкі. Формула была вырашана проста, пасля чаго ей далі яшчэ некалькі запытанняў, ня якія яна адказала, як і на папярэдняе. Гэта так уразіла паненак, што ў перапынак пасля ўроку адна прапанавала ей сесці на вольнае месца каля яе (вольным, ведама, было і калі Ніна ўпершыню прыйшла ў клас). Праз некаторы час высветлілася, што Ніна добра ведае не толькі матэматыку, але і ўсё іншае; у выніку гэтага за яе давялося заплаціць за вучэнне толькі за першую чвэрць, а надалей ужо больш ніколі. Гультаяватыя паненкі адразу здагадаліся, што заміж таго, каб сядзець за падручнікамі, можна проста падысці перад урокам да Ніны і спытацца ў яе, што трэба ведаць. Першы год з гэтага карысталіся, можа, менш, але ў наступных класах дзяўчаты (у большасці яны паходзілі з сем'яў мінскіх чыгуначнікаў ускраін Мінску), якія былі ў адным класе і нават класам вышэй, або запрашалі Ніну да сябе, каб атрымаць кансультацыю, або прыходзілі да яе на кватэру. Зразумела, апрача навукі, там ішлі чыста дзявочыя размовы (у Мінску поўна было аліганцкіх афіцэраў, якія былі так ласы на гімназістак), зразумела, тут былі вядомы ўсе плёткі з гімназіі (Вольга Іванаўна ў настаўніцкай сядзела на каленях у Аляксандра Аляксандравіча і г. д.). З гэтымі дзяўчатамі ў Ніны засталіся вельмі добрыя адносіны ці не на ўсе жыццё, ды дзяўчата гэтыя былі варты таго. Яны былі вясёлыя, пэўна, больш за ўсё на свеце любілі танцаваць; ужо ў 1916–1917 гг. жылося цяжка, далей стала яшчэ горш, але яны заўсёды здаваліся ў добрым гуморы, рагаталі, спявалі.

Першы год жыцця, тым больш першыя месяцы навучання, у Мінску, Ніна была надта ўзрушаная. Жарцікі: у Мінску,

гімназістка. Тут столькі розных дзіваў, гэтыя мінскія дзяўчаты столькі ведаюць. Як яны могуць перадражніць страшнага настаўніка гісторыі і назваць яго Сашкам; яны ведаюць усё пра Мінск. Прыехаўшы да хаты, Ніна, з якой лезлі навіны, апераджаючы адна другую, кажа, што вось яны раз сядзелі на скверы (!!!). Падумаць, на скверы, але каб не паказаць свае невуцтва, не кажуць нічога. Дык вось, сядзім на скверы (у будзённы дзень, калі людзі павінны рабіць), глядзім — дом. Пачынаем лічыць паверхі — іх сем!!! Сем наверху! Хіба дурань паверыць, што можа быць такі дом! Аж гэта, сапраўды, быў такі. Знаходзіўся ён на сучасным Пляцы Волі, а ў той час на Саборнай плошчы, і зваўся гасцініца «Еўропа» (у першы дзень вайны ў яго трапіла бомба і ўвесь разнесла).

Крыніцы, адкуль папаўняліся веды пра свет, была дачка гаспадыні, дзе жыла Ніна. Бацька дзяўчынкі быў слесар з мінскага дэпо. Нібы асоба не надта, але ўжо адзначалася, што і ў віскаўцаў, і ў нявіскаўцаў усякі, хто не ўрабляе зямлю, карыстаўся пашанаю; а тут яшчэ слесар паходзіў з Масквы, і час ад часу з Масквы прыезджала цёця, ды не проста цёця, а добра апранутая і ў пенснэ. Проста акулеры ўжо рабілі чалавека нечым, а тут пенснэ. Пачыналіся размовы пра Маскву. Нініна прыцелька таксама бывала ў Маскве, і таму час ад часу (гэта ўжо калі і я быў у тым доме) пачыналіся размовы пра гэты горад (сталіца знаходзілася ў Петраградзе, і Масква не была ў такой пашане, як зараз); Маруся-Маня казалася, што там яны пілі кумыс (што б гэта такое было?), і гэта такое паскудства, што пасля заплявалі ўсю Садовую вуліцу. І гэта дадавалася ў Нінін багаж ведаў. Эмансіпацыя пайшла далей: прыезджае Ніна дамоў, а ў яе няма касы і пастрыглася! Ці не пашкадавала мама, што згадзілася паслаць у гэты шалёны Мінск. Дзяўчына без касы, а пасля, можа, спадніца стане да кален. Перад вайною жанчыны хадзілі ў спадніцах да самай зямлі; як пачалася вайна, то гэта ўбранне стала ўвесь час скарачацца. Праўда, зараз спадніцы яшчэ значна ніжэй каленяў, але што можа быць далей?

Думаю, што захоўваючы такт, Ніна казалася далёка не ўсё, што магла сказаць і ад чаго яе проста распіралася. Ніна вучылася

і панавала, а Саша сядзела дома і рабіла на яе. А ці добра гэта? Праўда, прыезджаючы дамоў, Ніна пачынала рабіць усё разам з іншымі, але не прала ды, здаецца, і не ўмела, а гэта ж было абавязковым для вясковай дзяўчыны. Жала Ніна разам з усімі, але вось перад самым адыходам палякаў у 1920 г. ездзіла ў госці да тае свае прыяцелькі, якая адразу ўразумела, што вучыцца можна не толькі ў настаўнікаў, але і ў гэтай дзяўчыны, абутай ледзьве ў лапці. Зразумела, што для Сашы гэта было немагчыма. Была Ніна ў тым самым 1920 г. у гасцях і ў Івана, які быў недалёка ляснічым; і гэта для Сашы было немагчымым.

У 1919–1920 навучальным годзе, пры паляках, польскія ўлады спрабавалі, хоць неяк асцерагаючыся, уцвердзіць польскую мову і культуру як наогул, так і ў школах. Перш за ўсё ў школах (пэўна, усіх, апроча пачатковых) пачалі вучыць чытаць па-польску, а ў гімназіі з'явіліся настаўніцы таго рангу, якія да рэвалюцыі зваліся класнымі дамамі. Такія дамы былі прызначаны і ў гімназію, дзе вучылася Ніна. Дама засталася надта незадаволена ёю тым, што знайшла ў класе, і дакарала вучаніц: «Панны не выхованы ест». Гэта была святая праўда, бо гэтыя «панні» не надта былі выхаваны і раней (у большасці паходзілі з яўрэйскіх сем'яў), а тут у звязку з рэвалюцыяй і вайсковымі падзеямі і ад таго, што мелася, засталася мала. Польскі элемент у той час на Міншчыне быў, але ўжо слабы. Сярод школьніц і школьнікаў знаходзіліся такія, што лічылі сябе палякамі, і таму ахвотна перавучваліся ці навучаліся па-польску, але іх было надта мала; скрозь панавала ўжо культура руская. Занадта кароткі час у Мінску былі палякі, каб прышчапіць што-небудзь больш грунтоўнае, і ад іх дзейнасці ў гэтым кірунку скоро нават і следу не засталася.

Прышла рэвалюцыя. Як яна была ўспрынята насельніцтвам, гісторыкі зараз пішуць рознае, часам зусім фантастычнае, казкі. Зразумела, што рэвалюцыяю розныя людзі ўспрыямалі па-свойму; але для вялікай колькасці гэта азначала проста, што зараз не будзе цара, а як будзе без цара, то гэта невядома. Праз кароткі час надта шырока стала гучаць слова «свабода» (слабода). Для шмат каго гэта азначала, што зараз магу рабіць,

што хачу. Скрозь ішлі мітынгі, і можна думаць, што гімназісткі таксама бывалі на мітынгх, ва ўсякім разе гаворкі пра гэта было даволі. Зразумела, яны скора і лёгка запомнілі ўсе рэвалюцыйныя песні таго часу, у першую чаргу «Отречёмся от старого мира»¹), што скора пачалі перадаваць у іншай форме: «Отречемся от старого мыла, перестанем мы в баню ходить» і т. д.

Наколькі закранула ўсе гэта Ніну персанальна? Пра гэта сказаць нельга, але калі сабраўся Усебеларускі кангрэс² у канцы 1917 г., то яна была ў тэатры. Зірнуўшы праз занавес, убачыла, што ў зале поўна барадатых салдатаў, надта ўзрушаных. Стала страшна, а тут яшчэ Крывашэін (брат таго, які разганяў Кангрэс) сказаў Ніне і тым, хто быў з ёю, каб скарэй уцякалі адтуль, бо можа зараз пачнецца страляніна. Адкуль было знаёмства з Крывашэіным, не ведаю, але дзяўчаты, спалохаўшыся, пабеглі дахаты ці наогул з тэатру. Кангрэс разышоўся без бою.

Скора пасля рэвалюцыі пачалася дзейнасць беларускіх арганізацый; пачаў стварацца знакаміты хор Тэраўскага; пачаліся нейкія беларускія сходы ці вечарынкi. Ніна неяк казалася, што Міша Галеньчык пачаў спяваць у хоры і што на яго адзелі надта смешную рубашку, такую, як некалі насілі ў Некрашэвічах (так назвала мама). Відаць, на Ніну нацыянальная дзейнасць не зрабіла ўражання, бо да той пары, калі я ў 1919 годзе не перайшоў «у беларускую веру», у нашым доме да гэтага адносіліся абыякава, нават, калі ў хату трапіў «Звон», то іранічна.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі змены ў жыцці адбываліся паскоранымі тэмпамі. У школе гэта азначала стварэнне вучнёўскіх камітэтаў, аслабленне дысцыпліны, часам — перапынкі заняткаў. Эканамічна горад надта аслабеў, бо колькі-небудзь рэальнага заробку меў мала хто. Праз тры месяцы пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі прыйшлі тыя самыя немцы, з якімі ўжо чацвёрты год ішла вайна. Нейк у лютым прыехаў бацька і забраў нас дамоў. Гэта не было ні свята, ні канікулы. Калі мы прыехалі ў Прылукі і пераехалі праз мост на Пцічы, бацька пачаў часта выглядаць з-за каня, нешта вельмі хвалюючыся. Мы з Нінаю таксама пачалі ўглядацца і ўбачылі першы раз двух нямецкіх салдатаў, якія ішлі дарогаю. На іх былі стальных шаломы, за

плячамі вінтоўкі. Бацька звярнуў з дарогі і прывітаўся з імі: «Дзень добры». Яны кіўнулі галовамі і адказалі прыблізна тое ж самае, зразумела, вымаўлячы інакш. Праз метраў 200 ішлі яшчэ два немцы, за імі яшчэ два — так чалавек з дзесяць, а можа і больш. Пасля казалі, што ў Мінск немцы прыехалі ў цягніку і што іх на Віленскім вакзале спаткалі з музыкаю. Прайшоў тыдзень ці два; нас павезлі ізноў у Мінск, пачаліся заняткі, больш-менш такія, як былі да рэвалюцыі.

У канцы 1918 г. у Мінск прыйшла Чырвоная армія; улада стала ізноў савецкая, але ў жніўні 1919 г. прыйшлі палякі і былі да ліпеня 1920 г. У 1919—1920 гг. мы жылі на Койданаўскім тракце, недалёка ад бетоннага мосту. Ні немцы, ні полякі братоў не чапалі, і з некаторага часу Косця жыў у Мінску. Такім чынам, нас, уключаючы Жэню, было на кватэры чацвёрэ. Да нас часта заходзілі Галеньчык і другія хлопцы, прыяцелі Косціка, а да Ніны цэлы натоўп дзяўчат. Здаецца, што гэта была пара вясёлая, бо дзяўчата і з хлопцамі, і асобна танцавалі неяк без перадыху, усяго больш вясеннімі вечарамі на самым мосце; а калі так было нельга, то ў знакамітага сярод небагатай моладзі Бандарэнкі, танцавальны зал якога змяшчаўся ў старым драўляным доме недалёка ад сучаснага Заходняга маста. За ўваход туды трэба было нешта плаціць, і як дзяўчата ўладжвалі гэту праблему, не ведаю, бо і ў іх кавалераў грошай таксама не было. Незадоўга перад смерцю Ніна казала, што хадзілі яны туды са сваім музыкам, які іграў на мандаліне. У горадзе быў каменданцкі час — ад 10 вечара да пяці ці шасці раніцы хадзіць было нельга; а натацавацца да дзесяці было нельга, і таму даводзілася танцаваць літаральна ўсю ноч, аж покуль не можна будзе выйсці. Гадзіны у 2-3 рана і музыка, і танцоркі змагаліся, сядзелі, дзе трапіцца, драмалі; аж час ад часу музыка прачынаўся, пачынаў трымкаць на сваім інструменце, дзяўчаты ўскаквалі і пачыналі танцаваць, а пасля ізноў садзіліся.

У 1920 г. курс гімназіі быў скончаны. Да позняй восені ў тым годзе ішла вайна, і мы ўсе сядзелі дома, а праз год у Мінску адчыніўся ўніверсітэт. Гэта была навіна для Мінску, нешта непрывычнае. Школьніцы збіраліся ў школу, раіліся, што ра-

біць. Ва ўніверсітэт пайшло мала, але ў Ніны, пэўна, ніякіх ваганняў не было — пайду. Але куды, на які факультэт, па якой спецыяльнасці. Перш за ўсё хацела на медычны, але для гэтага спярва схадзіла ў анатамічку паглядзець, як там працуюць над трупамі. Вярнулася адтуль ледзьве жывая. Дні два-тры яе рвала, есці не магла нічога, і, зразумела, гэта кар’ера адпала. Апрача медычнага быў яшчэ ФОН (*факультет общественных наук*), які скоро пераназвалі педагагічным (пра рабфак, ведама, гаворкі не было — там былі тыя, хто не меў сярэдняй асветы). На ФОН, але на якое аддзяленне? Па ўсіх сваіх поспехах Ніна павінна была пайсці на матэматычнае аддзяленне, але чамусьці трапіла на тое, якое вымавіць было цяжка — этнолагалінгвістычнае. Пра такое ніхто з нас раней і не чуў. Заняткі ва ўніверсітэце ў той час ішлі галоўным чынам пасля пяці, таму што, можа, большасць студэнтаў павінна была працаваць, каб зарабляць на жыццё.

3 лета 1921 г. мы жылі ў той самай Гаўрыліхі, у якой некалі жыў Іван. Дом гэты стаіць і зараз.

Скора пасля паступлення ва ўніверсітэт Ніна пачала працаваць на маслазаводзе. Вёска павінна была здаваць дзяржаве свае «лішкі», а разам з усім і масла. Кавалкі масла, якія прыносілі на здачу, былі невысокай якасці; паляжаўшы на складзе, яны абрасталі нібы мохам, і наогул, здавалася, што на ўжытак былі нявартымі. Вось гэты няварты прадукт і пераапрацоўваўся на заводзе. «Дух» там стаяў, відаць, цяжкі. Часам з заводу Ніна прыносіла збан нейкай нібы сыроваткі, якую мы елі з бульбаю. Час быў цяжкі. За сем гадоў абнасіліся, абадраліся нават і Улашчыкі, якія жылі лепш за іншых, і таму Нінін прадукт, хаця і не надта варты, успрымаўся з падзякаю. На заводзе было холадна, працавалі там у політах, і скоро паліто Ніны знізу стала такім, што казалі ў жарт, нібы на ім можна пячы бліны.

Праз год ці два Ніна стала настаўніцаю. Школа яе знаходзілася на Камароўцы, прыблізна там, дзе зараз плошча Перамогі. Жыла там і раней бядота, пасля вайны насельніцтва зусім згалела. Як настаўніца, Ніна карысталася папулярнасцю, нават вялікаю папулярнасцю. Адзін раз я праводзіў яе рана да школы

і бачыў, як яе сустракалі вучні, асабліва дзевачкі. Яе убачылі яшчэ далёка ад школы (дзеці першага ці другога класа) і, убачыўшы, закрычалі «Цёця Ніна» і рынулі да яе. Першыя, якія дабеглі, ухапілі яе за рукі; хто спазніўся, тыя хапалі за край паліта, папку з рук забралі, каб было можна трымацца за рукі. Такім тлумам увайшлі ў школу.

Пазней, па сканчэнні ўніверсітэту, калі вярнулася з Мсціслава, пачала выкладаць у той самай школе, былой гімназіі, дзе вучылася сама.

З пераходам ва ўніверсітэт, кантакты з былымі прыяцелькамі па школе калі не абарваліся цалкам, то значна скараціліся; тым больш што некаторыя выйшлі замуж і паехалі з Мінску. Самаю блізкаю з часу, калі жылі ў Гаўрыліхі, да Ніны была Надзея Галубоўская, якая жыла ў суседнім доме, у Такарэвіча. Яна часта заходзіла да нас, паведамляла пра літаратурныя навіны, між іншым прынесла «Сцэнічныя творы», дзе была змешчана «Паўлінка» Купалы. Гэта быў вясёлы дзень ці вечар, калі мы гуртом чыталі камедыю.

Часта заходзілі двое капляян — паэты Алесь Гурло і Алесь Дземідовіч. Абодва былі закаханы ў Ніну, але наколькі суцільным быў матрос Балтфлоту Гурло, настолькі ж шумлівым Дземідовіч. Каб не перашкаджаць адзін другому, яны прыходзілі па чарзе.

Блізкімі прыяцелькамі Ніны ў той час сталі сёстры Сапуны, Соня і Ганна. Ніна нават раз ездзіла да іх у госці ў вёску ці на хутар. Сапуны вучыліся на гістарычным аддзяленні, і, пэўна, праз іх завялося знаёмства з вядомымі у той час Аніхоўскім і Мамчыцам, за якіх пазней сёстры Сапуны выйшлі замуж.

Мама старалася, каб яе дочки былі, выказваючыся па-сучаснаму, культурныя: навучала, што нельга дома ці нават на двары крычаць і тым больш сварыцца; што да старэйшых трэба адносіцца з павагаю; пры сустрэчы дзядзькоў і цёткаў цалаваць ім руку (цалаваць руку трэба было бацьку і маці пры сустрэчы, калі нейкі час не былі дома). Зразумела, на дзяцей найбольшае ўражанне рабіла навакольнае жыццё, якое маціна навучанне толькі ўводзіла ў нейкія рамкі.

Малыя дзевачкі стараліся паходзіць на старых ці, больш дакладна, на старэйшых, а паходзіць на старэйшых гэта было, у першую чаргу, адзець доўгую, да зямлі, спадніцу. Зразумела, у звычайным жыцці зрабіць так было нельга; але калі дарослых не было дома і пачыналіся гульні, то часцей за ўсе дзевачкі даставалі маміну спадніцу і пачыналі выконваць ролю гаспадыні: частаваць гасцей, прасіць, каб яны елі як мага больш і г. д. Калі да нас заходзіла суседская дзяўчына (з арандатарай суседа), амаль ужо дарослая, і, пагуляўшы і пагаварыўшы, збіралася да хаты, то дзевачкі, захоўваючы этыкет, чапляліся за яе і пішчалі: «Пабаўся, Любка, пабаўся» (так належала прасіць пасядзець яшчэ).

Дзевачкі з самых малых гадоў умелі танцаваць, і мама навучала іх, што, танцуючы, трэба мець выгляд сур'ёзна, «не выскокацца», бо падумаюць, што для вас танцы ўжо бог ведама якое шчасце. Кавалераў у дзевачак яшчэ не было, і яны звычайна танцавалі параю, самі з сабою. Адзін раз, калі танцы адбываліся ў востраве ў дзядзькі (у яго быў грамафон), дзевачкі, круцячыся, відаць, у польцы, пачулі, як пачаўся смех, але яны, згодна з мамінымі правіламі, не звачалі на гэта ўвагі, яж наляцелі на папярэднюю пару, якая павалілася, і паваліліся самі. Тады ўжо не вытрымалі і пачалі смяцца і самі.

Вясковыя дзяўчаты былі надта сарамлівымі, а паколькі ў нашай рэчцы дзевачкі калі і купаліся, то толькі ў дваіх, без чужых нават дзяўчат. А дома мыліся ў кухні ў начоўках, відаць, сам-насам (ведама, калі не былі зусім малымі). У Мінску такая сарамлівасць не падыходзіла. Прыехаўшы ў Мінск, Ніна адзін час жыла ў стрыечнай сястры Лізы, тэлеграфісткі. У суботу Ліза сказала, што трэба ісці ў лазню. Забраўшы ўсё, што трэба для лазні, пайшлі недалёка ў сваю лазню для чыгуначнікаў. Там ужо быў натоўп ад малых да сталых і старых жанчын, і ўсе яны былі або голыя, або раздзяваліся ці адзяваліся. Ліза скінула з сябе адзенне, але Ніне было страшна: як жа можна раздзецца перад усім гэтым натоўпам! Ліза крыкнула: «Ну, што ж ты не раздзяешся?» Ніне стала зусім страшна, сукенку яна скінула, але кашулю, доўгую, палатняную, не магла. «Ну, дык і стой тут

або мыйся у кашулі», — сказала Ліза і пайшла мыцца. У душы Ніны за кароткі час павінны былі рушыцца традыцыі, асвойтаныя за стагоддзі, і яны такі рушыліся: скінуўшы кашулю, пайшла мыцца, а на другі раз гэта стала ўжо звычайным.

МІХАЛ ГАЛЕНЬЧЫК

Галеньчык Міша (Міхал Ігнатавіч) варты спецыяльнага раздзела. Яго дзед ці бацька купіў у Харошкі 20 дзесяцін зямлі на траіх дарослых братоў. Гэта было не надта, тым больш што куплена было часткова ў крэдыт, каб не таўчыся траім на 20 дзесяцінах, два пайшлі ў «навуку», сталі кавалямі добрай кваліфікацыі. Пра тое, што іх спроба заснаваць кузню ў Віцкаўшчыне кончылася нічым, ужо пісаў. Браты вярнуліся ў Мінск, сталі працаваць у дэпо і добра зараблялі, але адзін з іх моцна піў. Гэта выклікала дома сваркі. Жонка, відаць, баба энергічная, урэшце прымусіла свайго мужыка даць прысягу, што ён перастане піць. Гэта была падзея, бо прысягаў Галеньчык усенародна ў царкве (у чыгуначнікаў была свая царква — «пад візанціку»). Яе, зразумела, [пазней] узарвалі, не прыдумаўшы нічога больш разумнага. Прысягнуўшы, Галеньчык перастаў піць гарэлку, але заміж яе стаў піць віно. Невядома, што горш, ва ўсякім разе гарэлкі не піў. Ці не варта было б у наш час зрабіць тое самае.

На зямлі застаўся адзін бацька Мішы. Дома ў нас гаварылі, што бацька быў надта клапатлівы і разумны чалавек. Убачыўшы ў нас стол, зроблены майстрам-сталяраром з Каварлян Сянькевічам, ён захацеў зрабіць такі самы, прытым зрабіць самому. З аршынам ці якою другою меркаю ён часта прымяркоўваўся, запісваў памеры, вывучаў форму, і казалі, што змайстраваў сабе стол калі і не лепшы, то і не горшы, чым Сянькевічаў. Памёр маладым, відаць, меў мала больш за 30, прычым памёр ад хцівасці.

Зімою вечарам некалькі гаспадароў дамовіліся назаўтра (у базарны дзень) ехаць у Менск прадаваць япрукоў, але ўночы ўзнялася такая нялюдская завея, што ніхто не захацеў ехаць. Адзін Галеньчык вырашыў, што раз такая мяцеліца, то прывоз будзе

малы, а значыцца — цэны вялікія. Паехаў, прадаў за добрыя грошы, але схпіў запаленне і праз некалькі дзён памёр.

На тагачаснай фатаграфіі ён мае вельмі прыемны выразны твар, голеная барада і невялікія вусы. Побач жонка і Міша, якому, відаць, гадоў пяць-шэсць. Жонка была (нават і не па вясковых нормах) тоўстая і маўклівая. Нарадзіла толькі аднаго, што па нормах таго часу лічылася занадта мала. Покуль быў жывы гаспадар, падначальвалася яму, а пасля, як троха падрос сын, стала падначальвацца яму.

Міша з самага малку паказваў свой характар (можа, таму, што быў адзін). Казалі, што калі бацька паміраў, маці паклікала Мішу снедаць. Міша таго, што прапанавала маці, не захачеў і пачаў намагацца, каб дала яечню. Пачуўшы гэта, бацька паклікаў сына, ухпіў яго і адсцёбаў (можа, проста патузаў за валасы ці пакруціў за вуха, бо ўжо быў слабы). Вёска, зразумела, доўга ўспамінала пра гэта.

Застаўшыся ўдавою, Галеньчыха прадала коней, наогул скаціну, заставіўшы сабе толькі падсвінка і курэй. Па звычаю таго часу, арандатар павінен быў аддаваць гаспадару палавіну ўсяго сабранага на зямлі, але Галеньчыха дамовілася, што ёй павінны даваць столькі і столькі бульбы, жыта (ці мукі), заставіла сабе частку агарода, рэшту — грашыма.

Адкуль прыехалі арандатары, не ведаю. Бацька-арандатар быў мужчына гадоў пад 40—45. У кантакты з віцкаўцамі ён не ўваходзіў, і ўся знешняя палітыка ішла праз нежанатага брата, той вадзіў пасвіць коні, ездзіў, калі была патрэба (у прыватнасці, пачынаючы з 1919 г., калі без канца пачалі ганяць), «у абоз». Прывёўшы коней на пашу, гэты чалавек, якая б ні была пагода, нават у летнюю спякоту, збіраў якое натрапіць ламачча і раскладваў вогнішча, а затым садзіўся, закурваў люльку і пачынаў пра што-небудзь апавядаць. Пра тое, каб яго хто слухаў, ён не клапаціўся, бубніў і бубніў. У свой час ён хадзіў ваяваць з туркамі. Вайна была гадоў сорок назад, але нам здавалася гэта так даўно, нібы ў мінулую эпоху.

Рыжэўскія (афіцыйна Рыдзеўскія) былі каталікі і таму лічыліся палякамі, але гаварылі, у прыватнасці дзядзька, на такой

чыстай беларускай мове, ад якой віцкаўцы ўжо пачалі адыхоць. Ад яго, пасучы коні, я чуў ці не самыя цікавыя паведамленні пра тое, «як даўней было» (у свята даўней людзі як выйдуць, дык ва ўсім белым, усе як адзін). Жылі Рыжэўскія надта ізалявана, сустракаліся хіба ў полі: ні яны ні да каго, ні да іх ніхто.

Кантакты з людзьмі меў толькі хлапчук Адам, бойкі, смелы. Затое двое дарослых дзяўчат сядзелі ўвесь час дома. Відаць, у іх недзе былі сваякі, да якіх яны часам наезджалі, але пра гэта, можа, ніхто не ведаў. Жылі Рыжэўскія надта ашчадна, пра што пазней.

Міша быў хлапчук жвавы. Сядзець дома з маткай было нудна, і таму ў большасці знаходзіўся ў суседзяў ці наогул у каго-небудзь. Падросшы, ён вельмі асвойтаўся з нашаю сям'ёю. Два старэйшыя браты былі толькі на некалькі гадоў старэйшыя за Мішу, а сёстры амаль равесніцы. У нас, у Паўла, быў гармонік, пасля набылі яшчэ балалайку. Калі зрабілі «гіганы», то наш двор улетку стаў цэнтрам, куды збіралася моладзь. Бойкі, прыгожы Міша, да таго ж добры танцор (ці не нашы дзяўчаты навучылі яго танцаваць), з харошым голасам быў на такіх зборышчах на месцы.

У 1912 г. Косцік, скончыўшы двухкласнае вучылішча ў Самахвалавічах, паступіў у трэці клас Койданаўскага вышэйшага пачатковага вучылішча, з ім паехаў і Міша, які паступіў у першы клас. Відаць, ён прайшоў там тры класы, бо калі я ў 1917 г. паступіў у першы клас Менскага выш[эйшага] пачатковага, то Міша знайшоўся там ужо ў чацвёртым класе. Гэта быў не проста Міша Галеньчык, але таварыш старшыні вучнёўскага камітэта. Гэта была асоба.

Па тых часох Міша быў добра апрануты (боты, галіфэ, нейкая тужурка), у зубох — папярса. Трымаўся ён ужо ў той час як нейкі алігант. У ім ужо не было нічога ад вясковага хлопца, які ўсунуўся сярод паноў, наадварот, часта менчукі выглядалі каля яго як няўключныя вяскоўцы. У далейшым гэтыя знешнія паказнікі аліганта яшчэ падвысіліся.

Міша часта заходзіў да нас у наступныя гады — 1918–1921. Можна думаць, што ў 1918 г., калі ў нас ужо былі немцы, ён

скончыў школу і атрымаў адпаведны дакумент. Па-сучаснаму гэта была сямігодка, а прымаючы пад увагу, што ўсё адбывалася ў вельмі неспакойны час, то ведаў у яго было небагата. Неяк у 1918-м ці 1919 г. Ніна казала, што Міша спявае ў хоры і што яго для гэтага надта смешна адзелі: рубашка на спіне са зборкамі — як насілі раней у самых глухіх вёсках і г. д. Відаць, гэта быў хор Тэраўскага, які надта скоро набіраў у той час вядомасці. Калі жыў дома, то карміла маці з таго, што даваў арандатар, а ў Менску за кватэру, часткова за ежу плаціў, відаць, тым, што меў ад таго ж Рыжэўскага за арэнду. Groшы ў 1919—1921—1922 гг. хадзілі самыя разнастайныя, агульнае ў іх было тое, што яны былі надта танныя, асабліва ў 1920—1921 гг. Відаць, у Мішы была нейкая канвенцыя з арандатарам, згодна з якою той плаціў Мішу па нейкім курсе, а скарэй за ўсё — золотам, бо як высветлілася пасля, у арандатара залатыя грошы былі.

У 1921 г. у Менску адчыніўся Політэхнічны інстытут, куды паступіў разам з Косцікам і Галеньчык. Скора ён прыйшоў да нас у форменнай шапцы нейкага тэхнічнага інстытута з малаточкамі заміж цэшкі. У тых часы мы жылі ўжо ў Гаўрыліхі, пакой быў адносна прасторны, і да нас набівалася столькі хлопцаў (тым больш калі набягалі і дзяўчаты), што недзе было і сесці. Праз год інстытут зачынілі (у маленькай, кволай рэспублікі не ставала сродкаў на ўніверсітэт і інстытут), а студэнтам прапанавалі паехаць у Ленінград (у той час Петраград) і там паступаць у тэхналагічны (можа, можна было падацца і яшчэ куды-небудзь, але ведаю толькі пра тэхналагічны). Блізкіх прыцяляў сабралася чалавек дзесяць, але наогул паехала больш. Амаль усе гэта былі вясковыя, амаль усе былі на вайне, часткова — афіцэрамі (падпаручнікі, паручнікі), даць з дому што-небудзь, каб у тым Петраградзе хоць троха забяспечыць, не было чаго. Косціку далі, пэўна, коўдру, падушку, пару прастынь са свайго палатна, сала, можа, кілбасу, масла. Усяго гэтага хапіла, можа, на пару месяцаў, ды і то не ва ўсіх.

Як жылі першы час, не ведаю, але пасля ім (блізкім да Косці) далі вялікую кватэру на Екацярынінскім канале (цяпер — канал Грыбаедава). Патроху яны набылі сякую-такую мэблю (сталы,

ложкі, крэслы), а можа, былыя гаспадары гэта не паспелі спаліць. Трэба было не толькі вучыцца, але і зарабляць на жыццё. Каб даць які-небудзь заробак студэнтам, забяспечылі дзейнасць на «Гарачым полі», гэта значыцца ў парту — грузіць вугаль, відаць, той, які прывозілі з Англіі, бо Данбас толькі-толькі пачынаў дыхаць. Грузіць хадзілі прыблізна раз у два месяцы, варочаліся адтуль чорныя як чэрці, работа была, што называецца, «тая».

Міша не любіў хадзіць мурзатым і скора ўладкаваўся там у начальнікі, стаў нібы касірам, які вёў з партовым начальствам разрахункі. Асабісты яго заробак, відаць, стаў на той час добры, а паколькі ён любіў выпіць, то заробак у добрай частцы пайшоў туды. Відаць, займаючыся грашыма, ён пазнаёміўся някепска з бухгалтарскаю працаю, ва ўсякім разе ў скорым часе ён пачаў працаваць на нейкім прадпрыемстве, дзе меў справу з грашыма. Гэта была пара нэпа. У газетах часта паведамлялі пра тое, што вось тут укралі, там укралі. «Растратчык» стаў вельмі папулярнаю фігураю. Не пазбег гэтай папулярнасці і Міша.

Неяк мы з Паўлам Салаўём, прыяцелем Косці, ішлі па Садовай, недалёка ад Неўскага, і Салавей, паказваючы на рэстаран, які знаходзіўся з тылу Публічнай бібліятэкі, сказаў: «Во ў гэтым рэстаране Міхаіл Ігнатавіч прасадзіў свае тысячы». Вясковаму хлопцу, прывабнаму на выгляд, добраму танцору, да якога ліплі жанчыны, захацелася «пажыць», а паколькі пад рукою былі грошы, а кантроль над імі слабы, то ён і вырашыў «пажыць». Скура, аднак, ва ўстанове тыя, хто памагаў набываць і траціць грошы, заўважылі, што надыходзіць усяму канец, што зараз трэба будзе несці адказнасць, і прапанавалі пашпарт і грошы з тым, каб Міша знік. Тады можна будзе ўсю адказнасць ускласці на яго. Міша і сам бачыў, што залез глыбока. Узяў грошы і паехаў у Віцкаўшчыну. Маці яго к таму часу памерла (казалі, проста з голаду). Міша дамовіўся з арандатарам, што перадае яму ўсю гаспадарку, інакш кажучы, адмаўляецца ад усяго на карысць Рыжэўскага, а той яму плоціць 700 рублёў.

Гэта быў 1926 ці 1927 г., грошы былі ў цане. Казалі (гэта ішло ад самога Галеньчыка), што ён атрымаў гэтыя грошы золатам.

Зважаючы на тое, як жыў арандатар (надта ашчадна) і што былі гады, калі прадукты надта высока цаніліся, такія грошы ў арандатара маглі быць. Атрымаўшы грошы, Міша паехаў спярша ў Маскву, дзе пагуляў як след, праз некаторы час ужо з тым, што засталася, прыехаў у Петраград, напалохаўшы сваіх калегаў, бо суд у такім разе быў непазбежны.

Сапраўды, Мішу скоро арыштавалі і судзілі. Суды ў час нэпа былі літасцівыя. Украў? Украў. А якога паходжання? Пралетарскага! Прымаючы пад увагу пралетарскае паходжанне, даць яму два гады, але зважаючы на паходжанне, няхай будзе ўмоўна. Забіў? Забіў! За што? Гэта мой класавы вораг (гэта, праўда, ужо ў 1930 г.). З класавым ворагам належыць змагацца. Залічыць умоўна два гады, а было, што і так: раз класавы вораг, то можна забіваць без адказнасці.

Галеньчыку далі два ці тры гады, не ўмоўна, а сапраўды. К таму часу ён зусім разбазарыўся, піць стала неабходнасцю, а за што піць? Няма за што. Скора, аднак, і ў гэтым неяк палепшала. Як студэнта, значыцца, чалавека адукаванага, да таго ж такога, які ўмеў трымацца на людзях, яго скоро прызначылі культурным дзеячом з правам выхаду ў пэўныя часы з турмы. Гэта было скарыстана ў такім сэнсе, што ён прыходзіў у «запарожскую сеч» (так звалася тая кватэра, дзе змясціліся менчане), і каго заставаў дома, камандаваў: «Стаў паўлітра». Для народа небагатага, які і сам любіў выпіць, гэта быў цяжкі падатак. Выпіў бы і сам, дык няма за што, ідзі пазыч — камандаваў госьць. Адбіцца было цяжка, пачыналася сварка.

Яшчэ праз нейкі час госьць стаў прыходзіць рэдка, бо турма пачала даваць свайму культурніку грошы на набыццё розных рэчаў. Культурнік прапіў іх і тады трапіў у суд у другі раз. Канец быў кепскі: 10 гадоў. Галеньчыка адправілі з Ленінграда ў Ладзейнае Поле, але скоро разгарнуліся падзеі, у параўнанні з якімі ўсё мінулае стала драбніцаю. Кулак быў абвешчаны горшым, чым самы горшы драпежнік, і яго пачалі вывозіць мільёнамі на Поўнач. Асабліва «папулярнымі» ў той час сталі Котлас і Архангельск. Штодня паміралі тысячы, асабліва касіла смерць дзяцей і старых. Хто заставаўся жывы, трэба было неяк

карміць, каб гэта было не дарма, трэба было даць работу. Экспарт лесу, мільёны кубоў якога нагналі ў Архангельск, не адбываўся — яго [за граніцай] адмовіліся купляць. Як ратунак была абвешчана пабудова Беламорска-Балтыйскага канала.

Рэклама гэтага прадпрыемства была пастаўлена на высокі, нават надта высокі ўзровень. Абвешчалася, што там не толькі ўсякія злачынцы перарабляюцца ў дабрадзеіных грамадзян (нават лепшых за тых, хто і не быў злачынцам), разам даводзілася да ведама, што жывуць злачынцы ў добрых умовах і робяць вельмі патрэбную справу: злучаюць каналам Балтыцкае мора з акіянам. У дадатак да ўсіх дабрачыннасцяў, якія ўрад рабіў злачынцам, на пабудове быў адчынены тэхнічны інстытут, дзе злачынцы маглі падвысіць сваю кваліфікацыю. Не пісалі толькі пра тое, што будаваць пачалі ў глухой мясцовасці, што будаўнікі жылі ў палатках, а мароз пры ветры па трыццаць градусаў, што летам там усіх елі камары і наогул розная поскудзь. Гэта была так сабе дробязь, пра якую не варта і ўспамінаць.

У інстытуце (трэба так думаць) выкладалі сапраўдныя спецыялісты, якіх у лагеры было даволі. У 30-я гады (у пачатку) самае моднае злачынства, побач з «агітацыяю», было шкодніцтва. Барацьба з гэтаю бядою была ўзнята на такі узровень, што амаль усе спецыялісты сталіся шкоднікамі. Зразумела, іх адсылалі на «перакоўку» ў лагеры, а там тым, каму пашчасціла, сталі выкладчыкамі інстытута.

Галеньчык, які к часу свае бяды лічыўся на трэцім курсе Тэхналагічнага інстытута, да таго ж стаўся добрым арганізатарам, быў прызначаны начальнікам аднаго участка канала ў вельмі складаных умовах, а разам ён паступіў у інстытут, які і скончыў. Пад камандаю Мішы працавала, здаецца, 800 чалавек, сярод якіх, можа, былі выдатныя спецыялісты, у якіх ён шмат чаму навучыўся. Піць там можна было патроху (ды, можа, занятасць самога не надта цягнула на п'янку). Як бы там ні было, але калі будова скончылася, Галеньчыка (як і амаль усіх, хто быў на будове) вызвалілі. Здаецца, што ў яго набралася і грошай колькі-небудзь. Пры такіх умовах Міша збіраўся трыумфальна ехаць у Ленінград, аж тут здарылася! Нейкая камісія,

правяраючы работу, дацікавала, што ў сектары Галеньчыка недабрана 20 см скальнага грунту, і што, значыцца, усе тыя прэміі, якія выдаваліся яму як начальніку, выдаваліся дарма. Было так сапраўды ці было вынікам нейкіх сварак сярод начальства — невядома. Ва ўсякім разе ў тым двухтомніку, які выйшаў у 1934 г. і павінен быў праславіць тых, хто камандаваў усёю справаю, у раздзеле «Туфта» напісана, што Галеньчык абманваў дзяржаву. За гэта яму далі тры гады лагераў.

Летам 1933 г. заміж таго, каб ехаць у Ленінград, ён прыехаў у Марыінск, дзе ў той час (як і цяпер, дарэчы) была сталіца Сібірскіх лагераў. Прыехаў ён туды з некаторымі са сваіх памочнікаў. Галеньчыку як вядомаму спецыялісту адразу даручылі ўзначаліць будаўніцтва ў Суслаўскім аддзяленні Сіблага. Пазней ён казаў, што пачатак быў цьмяны. Кіраўнікі Сіблага казалі, што ў першую чаргу ён павінен будаваць ЗОСС¹. Ніколі нідзе не чуўшы пра такое, Галеньчык моўчкі ківаў галавою, а сам паціху распытваў, што гэта такое — ЗОСС? У Суслава Галеньчык трапіў летам 1933 г. і некаторы час быў падканвойным, пасля яго расканваіравалі. Я трапіў у тое ж Суслава ў кастрычніку 1933 г. і стаў пры ім дзелаводам. Як казалі старэйшыя лагернікі, да Галеньчыка начальнікам будаўніцтва быў нейкі Сіманаў, чалавек нібы не зусім нармальны, які надта любіў здэквацца над людзьмі. Неяк цьмяна здаецца, што сярод яго забавак была і такая, што ён з нейкім прыяцелем (ці не вольнанаёмным) цешыліся тым, што стралялі з паляўнічай дубальтоўкі (значыцца, шротам) у людзей. Стралялі не зблізку, значыцца, забіць не спадзяваліся (цэлілі не ў голаў), але наогул: ці пападу. А паколькі абодва пры гэтым былі п'яныя, то пападалі рэдка, але што магло стацца з п'яным...

У параўнанні з Сіманавым Галеньчык быў джэнтльмен, культурны чалавек, які адносіўся да сваіх падначаленых, часта людзей высокай кваліфікацыі, з пашанаю, рабочыя таксама лічылі яго не проста «чалавекам», але чалавекам харошым, разумным начальнікам.

У Чухіля, начальніка аддзялення, Галеньчык карыстаўся неабмежаваным аўтарытэтам: «Інженер Галеньчык», — крычаў

у тэлефон начальнік. «Інженер Галеньчык», — казаў ён, сустраўшыся дзе-небудзь на аб'екце.

Каб мы, не надта асвечаныя, маглі пабачыць, якія могуць быць начальнікі, нам прыслалі намесніка Галеньчыку. Раз Галеньчык, увайшоўшы ў пакой, дзе мы сядзелі вечарам, сказаў: «Ну, зараз мне прысылаюць памочніка, інжынера Валынскага. Ён вам дасць прыкурыць». Праз дзень сапраўды прыехаў гэты інжынер. Быў ён надта блізарукі, але справа не ў гэтым.

Адзін з масквічоў атрымаў нядаўна пасылку. Валынскі зайшоў у пакой якраз у той час, калі масквіч карыстаўся пасылкаю. Інжынер выйшаў і праз хвіліну прыйшоў Лукіч, загадчык гаспадаркаю Галеньчыка, і звярнуўся да масквіча: «Алег Аляксандравіч! Паслаў мяне Валынскі да вас, каб вы далі яму селядца», і чагосьці яшчэ. Лукіч прасіў прабачэння, канфузіўся, але зрабіць нічога не мог, бо выконваў загад начальніка. Пасылкі прыходзілі мала каму, і рабаваць даводзілася мала каго. Пасля даведаліся, што і выпіць інжынер любіць толькі за чужы кошт. Між іншым, Галеньчык да гэтага не даходзіў ніколі (ну, апрача сваіх сяброў).

Скора намеснік паказаў сябе і як будаўнік. Выехаўшы ў адзін з філіялаў (здаецца, гэта была *Перековка* — назва надзвычайна папулярная ў той час, у памяць тае «перакоўкі», якая праводзілася на людзях на канале), сказаў, што там не ўмеюць будаваць. Стары сібірак, які быў там прарабам, рыхтуючы да пабудовы хлёў, загадаў капаць канавы, каб закласці падмурак. Гэта было неабходна, каб будынак пасля не сеў. Валынскі сказаў, што гэта глупства і загадаў класці сцены з саману проста на дошку. Шкодніцтва ў той час было надта папулярна, і прараб, ведаючы, чым скончыцца такая навіна ў будаўніцтве, прымчаўся да Галеньчыка, паведамляючы, што робіцца. Валынскага паклікалі назад і адаслалі з першым этапам невядома куды. Пасля намеснікам стаў другі, вядомы па Сібіры, інжынер, добры спецыяліст і не на ЗОССы.

Юзік Бараноўскі пытаў у мяне, чым мне можна памагчы? Ходзячы ўвесь час галодным, я хацеў сухароў. Неяк вышла так, што дамовіліся: Юзік пашле грошы гэтаму інжынеру, даклад-

ней кажучы, жонцы інжынера, той загадае жонцы купіць мукі, спячы хлеба і насушыць сухароў, а інжынер перадасць мне, а таксама рэшту, бо не [на] 100 рублёў сушыць сухары. Юзік грошы выслаў, жонка інжынера атрымала іх, інжынер забраў і прапіў да апошняй капейкі. Нават для прыліку мне не дастаўся ні адзін з сухароў, якіх і не было. Невядома, што горш, — ці баяк Валынскі, ці вядомы на ўсю Сібір спецыяліст. Стары чалавек, калі давлялося гаварыць пра гэта з ім, сядзеў і плакаў. Даехалі!

Начальнікам будаўніцтва Сібірскіх лагераў быў Чыбрыкаў — малады, прыгожы, разумны. Наш тэхнік Уманскі, які ведаў шмат што, казаў, што Чыбрыкаў скончыў будаўнічы тэхнікум, але яму падначальваліся сапраўдныя спецыялісты, якіх у лагеры было даволі (у адным філіяле Суслаўскага аддзялення прарабам быў Іван Іванавіч Зайцаў, нядаўна галоўны інжынер Наркамлегпрама). Чыбрыкаў часам прыязджаў да нас конна на сівым пародзістым кані. Ездзіць ён умеў. Той самы Уманскі казаў, што Чыбрыкаў марыць, каб выбрацца скараэй з лагера, але няма яму намесніка, і ён ужо пагадзіўся з начальствам, што як Галеньчык скончыць тэрмін (у яго заставаўся прыблізна год), то начальнікам будзе прызначаны Галеньчык. Так яно і сталася, але ўжо тады, калі я быў вольным.

Часам Галеньчык выязджаў у Марыінск, часам на філіялы (яны зваліся — камандзіроўкі), каб выпіць і пагуляць з дзяўчатамі. У сакавіку 1935 г. у Іванава прыехаў Калцуняк — архітэктар і скрыпач з Львова, які быў тэхнікам у стройчасці. Ён раскажаў пра бяду Грыгаровічаў, якія атрымалі вялізную спадчыну ў Амерыцы, пра вольнага Галеньчыка ён ведаў мала што, бо той, стаўшы начальнікам, перабраўся ў Марыінск. Думаю, што ў яго стала розуму і культуры, каб не паказваць сябе вялікім чынам у праўленні, але не піць ён не мог. А тут, вядома, знайшлося даволі тых, хто браўся арганізоўваць усё гэта на «самым высокім узроўні», гэта значыцца, стол павінен быць засланы не газетаю, але сурвэтаю, гарэлка не ў бутэльках, а ў карафінах, але ўсё гэта не на Садовай, а ў Марыінску. Больш верагодна, што, не зракаючыся прымітывізму, начальнікі балявалі не

столькі ў жабрацкім рэстаране, але дома, тым больш што дома было значна больш прывольна адносна дзяўчат.

Ці быў Галеньчык генералам? Пэўна сцвердзіць не магу, але бачыў сам, як нядаўны з/к хадзіў у шынялі з ромбам ці двума, але ён раней быў супрацоўнікам ГПУ.

Нехта пазней казаў, што Галеньчык быў начальнікам нядоўга, з год. Звольнілі яго (думаю, што не сам пайшоў) за бесперапыннае п'янства і яшчэ больш, пэўна, за дзяўчат: начальству забаранялася кантактаваць з жанчынамі з/к. Патроху, ведама, было можна, але тут магло стацца, што не «троха». Усё гэта плёткі. Але вось і не плёткі. Косцік, будучы ў Маскве ў 1936-м ці 1937 г., напаткаў Мішу, якога нейкі расхлістаны мужчына клікаў, і Міша, не пагаварыўшы, адразу пайшоў за ім. Відаць, пасля яшчэ Ціхаміраў казаў, што Галеньчык быў прызначаны начальнікам будаўніцтва недзе каля Архангельска, але не затрымаўся і там, а ўжо перад самаю вайною, калі я спаткаўся з ім сам, ён сказаў, што ў 1937 г. быў прызначаны начальнікам будаўніцтва ў Калужскай ГЭС.

Прадчуваючы ў Ніны бяду, летам 1937 г. пачаў шукаць ёй месца, каб выбрацца з Менска. Трэба было знайсці нейкую кватэру, якую можна было памяняць на Менск. Гэта было цяжка (уладкаваў толькі ў Саратаве Бібілу). Быў па гэтай справе і ў Калуге, не знайшоўшы нічога, паехаў далей.

Нечакана спатканне адбылося перад самаю вайною ў Ленінградзе. Было не больш як два тыдні да вайны, калі пазваніў Косцік: «Прыехаў Міша, спыніўся ў [гатэлі] “Асторыя”, кліча абавязкова ўсіх на банкет». Разумеючы, што там будзе, я не пайшоў, тым больш што ў школе ішлі экзамены, на якіх я павінен быць. Назаўтра — яшчэ званок ні то ад Косціка, ні то ад Мішы: сёння абавязкова прыходзь да Косці. Міша вечарам ад'язджае на работу, трэба сустрэцца і развітацца. Прыйшоў. Даведаўся, што адбывалася ўчора. Банкет быў у нумары, было ўсяго. Зважаючы, што быў выданы закон, які караў за спазненне больш чым на 20 хвілін турмой у шэсць месяцаў, Косцік вырашыў спыніць гулянку недзе каля пяці рана. Ён залез у халодную ванну, троха адышоў і а шостаі быў дома, каб паказацца, што жывы.

Вечарам у яго сабраліся самыя блізкія з Менска. Галеньчык быў прызначаны ўзнаўляць Карэльскі перашыек. Гадзін каля 12 ночы ён паехаў на вакзал і з таго часу знік, што сталася — невядома.

Звычайны віцкавец быў рахманы, нават ціхі. Штукарствам вызначаўся Міхась Шашкаловіч, любіў паказаць сябе, нават надта любіў «чорны цыган» — Матусевіч, але, бясспрэчна, самаю яскраваю асобаю стаўся Міша Галеньчык.

ВЛАДИМИР ПИЧЕТА

Конспект доклада

1. Впервые увидел его в 18 марта 1922 г. на чествовании Купалы, последний раз — незадолго до смерти в 1947 г. В течение этих 25 лет встречался с ним в Минске (1925—1929 гг.) и в 1944—1947 гг. в Москве. Встречи эти имели всегда официальный характер — на лекциях, на семинарах, на заседаниях. «Домашних» встреч никогда не было. Не участвовал и в «Пичетниках».

2. Чествование Купалы происходило в здании медицинского факультета (б[ывшее] еврейское реальное училище, сейчас ул. Кирова, здание не сохранилось).

3. Придя в день чествования, на площадке второго этажа увидел двоих мужчин в длинных, потёртых кожухах. Они о чём-то разговаривали. Один был Игнатовский, нарком просвещения, другой — поэт Михась Чарот.

4. Незадолго перед чествованием я прочитал книгу Купалы «Шляхам жыцця» и находился под очарованием стихов Купалы, поэтому, войдя в зал, первым делом уставился на него.

5. Купала был человек среднего роста, после перенесённой болезни и плохого питания он выглядел слабым и утомлённым. Одет был в старенькую бекешу с потёртым воротником (кроме Пичеты и ещё кого-то, все на сцене были в пальто). В конце заседания Купала прочитал свои последние стихи. Читал он слабым голосом, без пафоса, не выкрикивая, не пытаясь сделать эффект. Артисты читали его стихи гораздо лучше.

6. Пичете в то время было 43 года. Он был красив, изящен, хорошо одет. Было впечатление, что он не специально нарядился

для вечера, а такова яго сутнасць. Чта это інтэлігент высокай культуры — сразу бросалось в глаза, тем более что мне в то время таких деятелей просто не приходилось видеть.

7. Первый доклад о творчестве Купалы делал Пичета, сравнив его с творчеством Шевченко для Украины и Мицкевича для Польши. При этом он цитировал на память стихи Шевченко. Пичета говорил по-украински, как настоящий полтавчанин. Один раз, выходя из института (на Волхонке), я увидел на высоком крыльце Пичету. Шёл дождик, и он переждал непогоду, а тем временем, отстукивая тросточкой такт, пел: «И шумыть, и гудэ, дрибэн дождык идэ». По-белорусски Пичета говорил, сдваивая слова: «Наркомпросасьвета, Беларуский дзяржаўны госудаственный университет», однако писал на хорошем белорусском литературном языке. Вообще, как окончивший классическую гимназию, хорошо знал латинский язык, знал и греческий. Один раз он вошёл на заседание сектора очень возбуждённый и сказал, что нужно было прочитать что-то на греческом языке. Думал, что забыл, но вот, оказывается, прочитал всё. Знал французский, видимо, немецкий, чешский, польский, но говорил на польском плохо.

8. Семинарские занятия. Очевидно, учитывая наши бедные познания, на первом семинаре старался научить «выжимать» из источника по возможности всё и в то же время научиться излагать добытое в самом кратком виде. На занятиях по первому Статуту он заставлял нас читать «артыкул», а затем устно изложить его сущность «в двух словах». Добившись, насколько возможно, этого, далее он заставлял излагать сущность «артыкула» на бумаге. Попутно сообщал разного рода данные об эпохе, когда составлялся статут, о том, кто его составлял, вообще, об условиях жизни в ту пору, когда составлялся статут. Тоже и на другом семинаре, посвящённом послевоенным конституциям (в сущности, конституциям вновь созданных государств). В оценке докладов на семинаре был очень осторожен. Помню только один случай, когда он сказал о докладе «блестяще». Вообще, учил не делать категорических заключений, а в слу-

чае, если так было сделано, предупреждал про это ошибочное суждение (плохая копия польской конституции).

9. Проверка знаний. Экзамены. Те, кто занимался в его семинарах, в сущности не экзаменовались. Один раз был свидетелем, как студентка, городившая ужасную чепуху, вывела профессора из равновесия, и он стал кричать: «Как Вы смеете приходить ко мне с такими знаниями. Уходите прочь» и т. д.

10. Очень суровые требования предъявлял к аспирантам. Почти все они были в возрасте около 30 лет, т. е. окончили в своё время гимназию или духовную семинарию, т. е. знали латинский и, видимо, французский язык. Их Пичета заставлял приходить к себе по воскресеньям около 11 часов, где и происходили беседы. Тяжёлым испытанием для аспирантов было написание рецензий на огромные тома недавно вышедших книг. В 20-е гг. часто (в особенности, на Украине) выходили огромные тома, посвящённые старым учёным. Пичета давал эти книги, требуя, чтобы аспирант написал на них рецензию очень краткую, на 4-5 машинописных страниц, т. е. опять «в двух словах». Эти изложения предназначались для печати, и рецензент был вынужден штудировать все 600–800 страниц, не пытаясь делать это кое-как.

11. Краеведение. В 1925 г. студентами гуманитарных отделений был создан краеведческий кружок. В то время краеведение было очень популярно, в особенности в Белоруссии, и в союзной печати постоянно сообщалось о «бурно-кипучей» деятельности Инбелкульта, центра краеведения. В 1926 г. мы вдвоём с Шутовым организовали археологическую экспедицию на нижнюю Свислочь. Деньги (20 руб.) выделило Исполнительное бюро факультета. Осенью бюро, выслушав отчёт об экспедиции и рассмотрев добытые экспонаты, решило реорганизовать кружок в [краеведческое] общество. Вскоре после этого я был вызван к ректору. После короткой беседы о проделанной работе общества, Пичета спросил о перспективах и о том, кого мы намерены избрать председателем. Не ожидая такого вопроса, я, однако, догадался сказать, что мы просим его. Пичета сразу согласился, и это имело очень большое значение для

организации. Узнав, кто будет возглавлять общество, в него сразу вступило несколько профессоров разных специальностей, в том числе организатор Березинского заповедника профессор Федюшин, языковед Бузук, ботаник Збитковский, проф. Гайдуков. В короткое время было организовано несколько секций. Заседания правления происходили в кабинете ректора. Быть членом общества стало престижно. В газетах появились заметки о работе общества, но самым важным стала организация на будущий год (на лето 1927 г.) экспедиции. Решено было послать комплексную экспедицию в Туровский район Мозырского округа, чтоб[ы] сделать разностороннее описание района. Ректор отпустил на это 400 рублей, сумма по тому времени немалая, но все же этого было мало. Поэтому постановили послать в округ депутацию, чтобы она добилась дополнительных средств от округа. 30 апреля 1927 г. депутация (два человека) выехала в Мозырь и попала прямо на первомайскую демонстрацию. Верительных грамот депутаты не имели, но, увидев на демонстрации Лакина (будущего ректора Педагогического ин[ститу]та), обратились к нему и он пообещал познакомить с властями, тоже находившимися на улице. Через полчаса депутатов принял председатель окрисполкома («Ну, што вам, хлопцы, трэба?») и тоже пообещал 400 руб. с условием, что описание будет напечатано в Мозыре.

12. Наиболее характерным для Пичеты считаю его педагогические наклонности. Он любил растить исследователей и делал это умело. Никто и ничто не требовало, чтобы он взялся руководить краеведческим обществом, как никто не требовал, чтобы он каждую неделю собирал своих аспирантов на «Пичетники», однако он всё это делал. Пичета был работником крупного масштаба.

КАЗАЎ УЛАШЧЫК

З пачутага і запісанага

Многія з блізкіх знаёмых Улашчыка захапляліся ягоным драмам апавядальніка. Слухачь яго заўсёды была асалода, хоць часам і змяшаная з гарчынкай. Усім вабіў, прыцягваў суразмоўцу. Высокай, асілкавай постацю, гоным абліччам. А найперш — легендарнасцю свайго няпростага жыцця, дарэшты, мабыць, выпрабаванага на чалавечнасць, беларускасць, вучонасць, на іншыя прыкметныя якасці ў гэтым абаяльным чалавеку.

Большасць гадоў выпала яму правесці за межамі Беларусі. Увесну 1931 года пасля карнай аперацыі ГПУ над беларускай творчай элітай нядаўняму выпускніку ўніверсітэта давялося падзяліць выгнанніцкі лёс з найбулейшымі патрыётамі-адрэджэнцамі — Вацлавам Ластоўскім, Язэпам Лёсікам, Мікалаем Азбукіным, Максімам Гарэцкім, Адамам Бабарэкам, Уладзімірам Жылкам... Усіх не пералічыць.

І ўсё ж Улашчыку пашчасціла. Праз пакуты, выпрабаванні, але вытрымаў, выжыў. Каб сказаць сучаснікам і нашчадкам праўду за сябе ды за тых, хто не вярнуўся. Улашчыкава праўда — Беларусь. Ім створаная магутная Краіна Духу — з уласнай вялікай гісторыяй, высокай культурай, з мужным і працавітым, сумленным і дасціпным народам. Краіна, непадуладная размаітым пігмеям, духовым карузілкам — колькі б тыя ні нявечылі, ні аплёўвалі ейную плоць і душу.

Размоўцу нашага ўспрымаеш жывым увасабленнем найлепшых рысаў суродзічаў. Такім сабе Беларускамі Асветнікам, наўсуцэль заклапочаным адвечнымі пытаннямі беларускімі: мінулым і будучыняй, роднай моваю, нацыянальнай годнасцю, наогул гістарычнай трывушчасцю Беларусі як самастойнае краіны, самабытна-непаўторнага тыпу духовасці. Пытанні гэтыя, як заўважыць чытач, і складалі вядучую, скразную тэму роздумаў гісторыка, ці, як мы ўжо казалі, беларускага асветніка.

Па-рознаму можна разглядаць прапанаваны жанр: успаміны, развагі, думкі ўслых... Але рэч не ў фармальнай дэфініцыі,

а, хутчэй, у сутнаснай напоўненасці тэксту. «Казаў Улашчык» — гэтага, лічу, дастаткова. Тым болей што ў творчай спадчыне нашага Асветніка не заўважаеш нічога дробязнага, малавартаснага. Бадай ці не ўсё ім напісанае, прамоўленае поўніцца думкамі і сэнсамі, спасціжэнне якіх будзе займаць, пэўна, яшчэ не адно пакаленне беларусаў.

Змешчаныя ніжэй нататкі — вынік сустрэчаў, гутарак з навукоўцам на працягу апошніх чатырох гадоў (1983—1986) ягонага жыцця. Спрыяла нашым кантактам, апрача ўсяго, і суседства ў Маскве, паблізу Беларускага вакзала. Запісы звычайна рабіліся мною ў працэсе размовы або адразу ж пасля яе. Фактычны змест, стыль маўлення суразмоўцы (*хадзеце, уявецце, гадох...*) аўтэнтычныя, амаль дакладныя. Кажу «амаль», бо дакладнасць не стэнаграфічная. Тым не менш усё тут Улашчыкава: думкі, словы, настрой.

Аляксей Каўка

* * *

Бацька ведаў на сто кіламетраў ад нашай Віцкаўшчыны ці не кожан паварот — дзе ехаць, дзе зварочваць. Казаў нам, дзецям, пра замак Чапскіх, пасля Прылук, на самым узгорку. Дадумаліся пазней — пад дом адпачынку аддаць. Няхай бы пад гістарычны музей. Яшчэ на маёй памяці заставаліся парабчанскія хаты ў Прылуках. Замест каб апісаць, як парабкі жылі, дык яны «спачуваюць» ім. А гумно ў 1922 годзе спалілі з усёй маёмасцю.

* * *

Бацька вельмі за капейку трымаўся. Але прачытаў больш за сотню кніг. У Менск ездзіў разы два на месяц да прыватнай бібліятэкі Станішэўскага. Браў за невялікую плату колькі кніг і чытаў вечарамі, над «Ганнай Карэнінай»¹ плакаў нават. Ад бацькі і дзеці, пакуль у школу хадзіць, чытаць панавучваліся.

Сфатаграфаваліся ён з братам маім старшым, які на лесніка вывучыўся — паністым стаў! Бацька сядзіць у манішцы з галь-

штукам, брат за ім стаіць. Дык я пазней забраў той здымак і ў мастацкае фота занёс: асобна бацькаў партрэт зрабіць. Усе глядзяць: які ж гэта мужык? Панам глядзіцца! А гэты «пан» праз усе гады тапара ці гэбліка з рук не выпускаў. За што і раскулачылі, саслалі ў Котлас. Паміраць дамоў адпусцілі. На могілках нямецкіх у Менску пахаваны. На пліце радня надпіс зрабіла: «Мікалай Феліцыянавіч Улашчык. 1861–1934». Зянон Пазняк кажа, мусіць, гэта адзіны надпіс надмагільны па-беларуску. Цяпер на месцы пахавання клумбу зрабілі. А дзедавы магілы — там, у Віцкаўшчыне. Каб і мой попел — туды.

* * *

Маці, Соф'я, — яна з Іваноўскіх, з-пад Шчорсаў паходзіла. Так што я ў пэўным сэнсе таксама наваградзец. Янку Брылю кнігу сваю падпісаў — як земляку. Добрай, далікатнай была наша маці. І строгай, калі трэба. Трымалася свайго кодэксу педагагічнага: дзяцей шкадуй, але і волі залішне не давай. Як каторае правінілася — дубец з веніка напаягове. Не сказаць, каб часта, але, здаралася, дубцы хадзілі па спінах. Пакаранаму ж балела не гэтулькі ад дубца, як ад таго, што дражнілі сёстры ці браты: «Зарабіў? Хвастанула мама!». Крыў Божа, каб пры матулі хто лаяўся або ўспамінаў чарта. Заўсёды — рана ці ўвечары — дзеці чыталі пацеры. Калі падраслі, перасталі хадзіць да споведзі — маці надта перажывала.

* * *

У 1912-м, на Новы год, у Самахвалавічах ёлку ставілі. Там нейкі хлапец «Горад і вёску»² на памяць прачытаў. Прышоў брат дамоў, прачытаў, і я ўсё таксама запомніў. Сёстры — ім не менш спадабалася, адразу запомнілі. Такое было ўражанне моцнае:

Бог хоць раз прывёў Гаўрылу ў велькім горадзе пабыць,
Але мілу сваю вёску не магу ніяк забыць.
Як я доўга не пабачу сваю хату, поле, луг,
Жаль і гора, чуць не плачу, тут я целам, тут мой дух.
Там табе усе знаёмы, свой парадак, свой народ,

Не ляпей нідзе, як дома — тут дзень пройдзе, як там год.
 Прыйдзе свята, у цэркаў сходзіш, пасля ляжаш, аддыхнеш,
 Ё поле сходзіш, там паходзіш, неяк проста аджывеш...

* * *

Я не любіў — цягніком. Ад Фаніпаля — пехатой, кіламетраў дваццаць гасцінцам. Дарога паўз самы плот маёнтка. Лебедзі яшчэ плавалі ў Пцічы. За Пціччу адразу ж — паштовая станцыя.

А ці знаеце — ніхто дагэтуль не зацікавіўся — недалёка ад Прылукаў вёска Скарынічы, хіба ад Скарыны. Ад Скарынаў пайшлі дзеці, унукі, праўнукі. Так і вёска ўтварылася. А які лес быў! Гасцінцам ідучы, — спярша Лошыца, за ёю, кіламетры праз два, Сенніца, убок троху — Каралёў Стан. Назва чаму такая, ведаеце? Як ішло войска Жыгімонта на Маскву тут, пацяперашняму кажучы, стаўка каралеўская была...

Недалёка — Воўкавічы. Цяпер гэтыя начальнікі, хай іх халера, перарабілі на Валчковічы! І скрозь лес Скарыніцкі. Вясною да таго лесу падыходзіш — сэрца ад хараства млее. Не ведаю лесу, дзе б так гожа птушкі спявалі. У 1921 годзе быў загад Троцкага рыхтаваць лес на паліва для чыгункі, дык я хадзіў на піраванне... Далей ішоў лес Прылуцкі, куды горшы, — цяпер кемпінг там зрабілі. Балюціста там было і, вядома, «нячыстая сіла» вялася. Коні гразлі, вясной трэба было далёка аб'езджаць. А Скарыніцкі — на высокім месцы. Зяблікі, зязюлі, а жаваранкаў! Адусюль, здавалася, туды пазляталіся — такі галас густы, пералівісты! Вось пішу да сястры: помніш, як мы праз Скарыніцкі лес хадзілі?..

* * *

У школе на законе *Божьем* скрозь чаўплі: *даж нам днесь*³... Ну вучылі, зубрылі, а што гэты *днесь* значыць, ніхто не ведаў. Або — *жертва*. Бубнілі сабе *жертва, жертва*, не ведаючы, што гэта такое. І ўсё яно, выкладанне рэлігійнае, чужое, незразумелае, адштурхоўвала толькі дзяцей. Але няможна было спаць легчы, пакуль гэтыя пацеры не прагаворыш. Усе, бачы-

це, лічылі, што з Богам гаварыць на сваёй, зразумелай мове нельга, а толькі — на мудрай, недаступнай. Дык вось вам і 400, і 500 гадоў, а змен ніякіх. Толькі ў Закарпацці, сярод уніятаў, прынялася свая мова ў царкве.

* * *

У Менску пры Пілсудскім дзве беларускія школы адчыніліся: пачатковая, 3-класная, і сярэдняя (рэальная). Мая мара была трапіць у рэальную вучэльню: надта ж прыгожая была форма ў рэалістаў! Але адзінка па арытметрыцы на ўступным экзамене ўсё перакрэсліла. Што ўжо адплакаў тады... Так я апынуўся ў пачатковай. У трэцяй класе — 1919 год — да нас трое настаўнікаў новых прыйшло. Шнаркевіч Язэп — мову і літаратуру беларускую весці, Гурскі Міхась — пазней дырэктарам Купалаўскага тэатра працаваў, з ім мы на высылцы, у 31-м, ад Мядзведка да Кацельніча ў адным чоўнеплылі, а трэці, Тэраўскі, спевы выкладаў, — маленечкі такі, лысы.

Дык ведаеце, гэтаму Шнаркевічу спатрэбіўся які месяц, каб з нас «русский глянec» дашчэнтку злез. Дагэтуль жа ледзь не кожан з вучняў наровіў падкрэсліць сваю «нетутэйшую» культурнасць. Было троху шляхцюкоў, троху жыдкоў, пераважна з горада, а рэшта — прасцейшыя, з вёсак колькі чалавек. Аднаго разу прачытаў быў «Горад і вёска» Сігізмунду, аднакласніку. Той старэйшы быў, гадоў мо 18, вечарамі ў рэстаране афіцыянтам прырабляў ужо. І ўявецце сабе, выслухаў гэты шляхцючок маю дэкламацыю, але ж як паблажліва: «Я прастой язык панімаю», — вось і ўсё яго ўражанне. Мне ж рупіла паказаць, што і я адукаваны, не горш за іншых, а тут...

Пасля, як прыйшоў Шнаркевіч ды пачаў чытаць нам «Дыяменты беларускай паэзіі»⁴, затым «Родныя з'явы» Коласа... А следам за настаўнікам і вучні пацягнуліся да беларускага слова. Памятаю, у класе ўголас чыталі «На Вялікдзень»⁵. Не паверыце, а чытанне тое і праз шэсцьдзесят гадоў да драбніц помніцца: «Ноч была ціхая, цёмная, цёплая...». Надта ж гэта да душы прыпала, што велікодная ноч зазвычай бывае і цёплая, і ціхая. І вось гэты Шнаркевіч пазаймаўся з намі якіх з паўгода,

а як жа разварушыў пачуцці, фантазію — пад настаўніка ледзь не кожан мкнуў раўняцца. Пра Нямігу колькі ён цікавага распавядаў, здаецца, тады «Слова аб палку Ігаравым» упершыню пачуў як беларускі твор. З Шнаркевічам я пасля спаткаўся ў Вільні — у 1966 годзе. Меў ужо сваю кнігу — прывёз яму.

Тое ж самае і з Тэраўскім — ці не ўпершыню пачалі мы, вучні, па-беларуску спяваць: «А ў бары-бары тры дарожанькі, тудою ішлі тры жаўнерыкі...». Гэта ж спазніўся быў на лекцыю ці што, не помню ўжо, але ў класу не пайшоў. І вось стаю на калідоры пад дзвярыма і слухаю, як яны ў класе спяваюць — ладна так, стройна «А ў бары-бары...». І крыўда нейкая агарнула, памятаю, мяне, што яны там спяваюць, а я за дзвярыма стаю.

* * *

25 сакавіка 1920 года — вяснова было, помніцца, сонечна. Вывелі нас, вучняў, на вуліцу — свята, кажуць. Што за свята? — пытаемся. — Дзень Беларускай Народнай Рэспублікі! — такім макарам і першае маё дзяржаўнае святкаванне ад іх — ад Шнаркевіча і Тэраўскага. Тады ж з нашай класы тры чалавекі пайшлі ў Беларускае войска. Форма звычайная, але на шапках — Пагоня. Глядзелася! І нам, маладзейшым, зайздрасна было. Бядуля ж Змітрок маёрам Беларускага войска быў⁶. І Леціна, і бальшавікоў сцябаў, але не кранулі яго, пранесла...

* * *

Скарына, бачыце, пачаў друкаваць кнігі. Але ж існавала ўжо багатая рукапісная традыцыя, з якой ён вырас. Дык вось паспрабуеце ўявіць сабе, з якімі рукапісамі знаёміўся Скарына. І якой кніжнасцю — і рукапіснай, і, магчыма, друкаванай — Полацак тагачасны жыў, і што мог чытаць малады Францішак. Відаць, і летапісы ведаў ён. І ў самым Полацку вельмі верагодна, што вялося летапісанне. Урываю, на які спасылаўся Тацішчаў, наўрад ці выпадковы. Тое ж самае і з друкаванымі кнігамі — у Скарынавы часы траплялі яны на беларускія землі. Калі б прааналізаваць Скарынавы прадмовы, іншыя яго тэксты, можна натрапіць на якія ўскосныя звесткі, што ён чытаў.

Але ж трэба чытаць ды перачытваць: не пяць, не дзесяць, а хаця б разоў дваццаць. За кожным такім перачытваннем нешта новае заўважаеш.

* * *

Скарына — ён жа і дзяржаўнік, не толькі перакладчык Бібліі. «Братія мои русь» — гэта ж пісалася, калі Літва спрабуе стаць цэнтрам усяе рускае дзяржавы, палітычна кансалідаваць рускія землі, насуперак Маскве. Адсюль і Смаленск — цэнтр руска-літоўскага летапісання. Чаго не могуць зняпраўдзіць Абэцадарскі і вучні, скрозь у іх адно і тое ж: Літва дэнацыяналізувала Беларусь. Падумаць толькі — пануючы народ дэнацыяналізуецца.

* * *

Кажаце пра граматынасць таго [Скарынавага]* часу. Вядома, не па цяперашніх крытэрах яе вызначаць. Але ж, як на тую пару, узровень пэўны быў. Гэтулькі пісалася папер розных — грамат, соймавых, судовых рашэнняў, позваў і г. д. Нехта ж пісаў, нехта ж павінен быў чытаць, выконваць. І гэтае мноства паперы, пэўна, не на абгортку прадуквалася. Іх развозілі па гарадох, мястэчках, дварох шляхецкіх. Нават спецыяльныя ўраднікі дзяржаўныя прызначаліся для гэтае справы — баяры путныя і путныя слугі, слугі ліставыя.

А возьмеце Полацкія граматы. Колькі ж папалена, панішчана добра нашага, але ж нешта яшчэ засталася. Харашкевіч іх [граматы] надрукавала. Маглі б і ў Менску ці, яшчэ лепш, у Полацку выдаць, ды дзе вы бачылі! Там наўрад ці прачытаюць — начальнікі ад навукі. Не ўпэўнены, ці прачытаюць іх хоць ва ўніверсітэце [Беларускім]. І не сорамна прахвостам гэтым — чалавека, які адзін выдаў працы Пічэты, чаго ўвесь універсітэт не зробіў, не пусціць на Пічэтаўскія чытанні!⁷ А Жучкевіч — іхны тапаніміст галоўны — ён жа ніколі, відаць, не чуў пра Акты Віленскай камісіі — пяцьдзясят шэсць тамоў! Гэта ж трэба — галоўнай працай назваць «Книги по большому чертежу»⁸,

* Тлумачэнні ў квадратных дужках належаць Аляксею Каўку. — *Рэд.*

дзе ўсяго толькі 15 назваў па геаграфіі Беларусі. А прачытайце Чапко пісаніну... Скрозь — абэцадаршчына. А Вы кажаце пра вяртанне [у Беларусь]. Дык жа яны ўсе гуртом і ва ўніверсітэце, і ў Інстытуце гісторыі пад мой прыезд з дручкамі б сталі.

* * *

Русь... Ці была ў часы Скарыны розніца паміж Украінай і Беларуссю? Тады і Магілёў, і Валыншчына было тое самае. Любаўскі піша: літоўска-руская дзяржава не саступала ў магутнасці ніякай другой. А вайсковая дэмакратыя ў Літве высака стаяла. Цяпер жа ў беларускіх публікацыях, хай іх халера, так і пішуць — «прастол». А было ж скрозь «сталец». Наваградак — першая сталіца (XIII стагоддзе), з часам уступае ў саюз з Літвой. Але Літва — толькі дапаможная сіла, а кіруючая — наваградская дзяржава. Раскопкі наваградскія, культура — сляды, якіх нідзе няма.

* * *

Ведаеце, у Літве кніга мая [«Введение в литовско-белорусское летописание», М., 1985] захаплення не выкліча. Бо ў ёй Беларусь, Наваградак — самае галоўнае. У XIII стагоддзі ў Наваградку — наймацнейшая крэпасць, і ўсе татары на яе скрозь ішлі. Дзяржава Літоўская не з Вільні расла, а сілай Наваградчыны.

* * *

Унія Літвы з Польшчай. З падручніка ў падручнік: імкненне польскіх феодалаў на ўсход. А тое, што Літва мусіла бараніцца ад Усходу, ад Масквы, — ціша. Гэтаму пстрыкачу з універсітэта я так і напісаў: не трэба хаяць Каяловіча, бо розніца паміж Вамі і Каяловічам у тым, што Вы спасылаецеся на Маркса, а Каяловіч — не.

* * *

Як я гляджу на Ермаловічаву легенду аб заваёве беларусамі Літвы? Гіпотэза карысная. Бо змушае перагледзець устарэ-

ल्या погляды. І маладым імпануе — не яны нас, але мы іх. Але ж спраставаць даўную канцэпцыю — няпроста. Лацінку трэба ведаць і не абы-як, а навукова; летувіскую мову старажытную, нямецкую, стараславянскую, летапісы — так, як ведае іх Лаўмяньскі. Шкода, універсітэт далёкі ад гэтых справаў.

* * *

Значэнне валочнай рэформы вялізнае. Ад каралевы Боны ўсё пачалося. Яна ж прывезла з сабою землямераў. З таго часу пайшлі ў нас хутары. Хутар — гэта ж ферма. Невядома, чаму ва ўсім свеце ферма — гэта добра, а ў нас хутар — нібы якая нячыстая сіла. Вунь пісакі і «Нашу Ніву» памыямі гатовы абліць за тое, што хутары прапагандавала. Вы б паглядзелі на Англію XV–XVI стст., тамашнія гаспадаркі — гэта ж наша Віцкаўшчына. 500 гектараў — на 42 участкі. І з кожнага участка нарэзана патроху, каб усім было. А галоўнае — кампактна, адным кавалкам, у адным месцы. Не вазіць жа гной за 3 кіламетры. Квадрат зямлі — як гэта кніжка перад вамі. На траціну, на чвэрць, бяспрэчна, менш затратаў часу. Не трэба скаціну ганяць далёка, яна тут, пры сядзібе ходзіць. У нас [у Віцкаўшчыне] свой Лойка быў, у яго 90 гектараў. У Войціка — 80, у бацькі майго — 30. Значыць — квадраты. Далей, якасць зямлі — чатыры катэгорыі: добрая, сярэдняя, подлая, надта подлая. У свой час, здаючы экзамен па кандыдацкім мінімуме, пісаў я пра Кобрынскую эканомію. Дык 9/10 усяе зямлі пад Кобрынам лічылася подлай, а цяпер гэта самая пладародная зямля.

* * *

Дастаеўскія — яны ж з літоўскай шляхты. Пераехалі ў Расію ў канцы XVIII ст. Архіў іх у Дастоеве надта багаты быў. Многае парасцягвалі, а тое, што засталася, — ляжыць у Ленінскай бібліятэцы; па тых паперах можна беларускі скорапіс вывучаць. Дастоева пасля нейкі прафесар з Варшавы купіў, дык яшчэ ён на гары сядзібнага дома знайшоў нямала французскіх кніг.

* * *

Заглянуў я неяк у Стоўбцы. Абмялела рака саўсім. Вады ў ёй летам ці не па калена, можа, троху вышэй. А сотню гадоў таму Нёман — гэта быў Нёман! Не проста рака — вялізная дарога водная ў Прусы, у Кралявец⁹. Гэта ж цяпер літаратары на Крулявец перарабілі. Тое ж самае і з Менскам, Берасцем — на польскі лад. Маці мая скрозь гаварыла: Кралявец, і дзед туды, пад Прусы, не раз платы ганяў.

* * *

Звыкла папікаюць нас (беларусаў) цемнатою. Такія ўжо былі забітыя, адсталыя — не вытрымаць. Ды і нашыя вучоныя грамацеі пастараліся тут, як ніхто: адзін перад адным шчыравалі — хто лепш няграматную Беларусь (дакастрычніцкую) пакажа. Я спецыяльна заняўся пытаннем і даказаў: не менш 40 % насельніцтва краю было граматым, гэта значыць, маглі чытаць і троху пісаць. Рэдка хто з іх у школу хадзіў — гэта так. Але ж вучыліся. Бацьку вучыў дзед, а дзед вучыў прадзед. Коласавага «дарэктара» (паэма «Новая зямля») можна было сустрэць у многіх вёсках, на хутарох.

* * *

Бежанства — такая страшная драма! Людзей пагналі, палілі вёскі. Па ўсім свеце беларус — на пакідзішча, да Андыжана, Уладзівастока. Каб гэтую тэму ўзяць было гадоў дваццаць назад! Яшчэ жывыя былі людзі, якія бежанства перанеслі ў Першую [сусветную] вайну. Маглі б вучні распытаць іх: дзе былі, як жылі. Трэба было праз газету. Гаварыў я пісьменнікам, у Інстытуце гісторыі. «У вас такая ідэя, то і рабеце», — вось так. А Танк і гаварыць не стаў. Мне восем ці дзесяць школьніц ад сваіх бабулек успаміны даслалі. Зоська Верас з Вільні меркаванні выказала¹⁰. Але ж работа вялізная, усенародная, лічыце.

* * *

Як паехалі ў свет — знайшлі сваю нацыю. Скрозь жа дома звалі сябе рускімі. А тут, у Тамбове ці Саратаве, ім не без

насмешкі: «Какие же вы русские, — по-русски и говорит как надо не умеете». У нас, у Віцкаўшчыне, падчас першай вайны салдаты стаялі. «Вы хто?» — у мацеры пытаюцца. «Мы рускія», — адказвае. «Какие вы русские! Вы — поляки!» — і на ікону ўніяцкую, на куце, паказваюць.

* * *

Самае хворае ў нас месца — мова. Трэба ж! У школе толькі з трэцяй класы вучыць матчынаму слову дазваляюць. Даеха-лі! Ведама, у нас жа скрозь лічылася: правільна — па-расійску, далікатна — па-польску. Быў я на бацькавай радзіме. У Дзяржынску заходжу ў музей. «Дык чаго ж вы, — пытаюся, — не маглі па-беларуску напісаць?». Ш. — дырэктар школы, з нашай жа вёскі, але ж, бачыце, «правільным» стаў. Што яму беларускае — начальства злаваць. Некалі дырэктару школы ў Клецка я паслаў «Хроніку Быхаўца»¹¹. Адказаў чалавек, таксама культурны і ў паперах дасведчаны: «Очень благодарен за книгу».

* * *

Жыдкі, кажаце? У 25-м, 26-м годзе, як пайшла беларусізацыя, дык яны вунь як стараліся! Шыльды на сваіх крамах — толькі па-беларуску: «Дробны гандзюль...». Тады ж ніводнае шыльды не было, каб не па-беларуску. Го! У тые часы — вы ж не памятаеце — беларусіца модна было. Хто не ўмеў — стараўся.

* * *

Усякія былі і тады. Але не было горшага, як гэты Вальфсон і наваколле. Чыстая банда! Сэрбаў ніколі слова па-беларуску не сказаў, а яго зрабілі прафесарам. Гомельскія, бабруйскія крамнікі... Та ж іхнія сыночкі ў пралетароў перарабіліся. Ну і муштравалі народ «класавай пільнасцю».

* * *

У 1930-м на беларускай мове выйшла 1300 кніг. Цяпер, калі нас у два разы пабольшала, выходзіць 300—400, і то толькі ў апошнія чатыры гады.

* * *

Але ж глядзеце, попыт на беларускую кнігу як узрос! Гадоў дваццаць таму выдалі «Слуцкія паясы»¹² — па два рублі ацанілі, пазней — па 20 капеек. Але марудна ішлі. Троху прадалі рэшту — на макулатуру. Каб цяпер гэтую кнігу, у 3000 экзэмпляраў, на прылаўкі — пэўна, у дзень-другі разабралі б. Хоць і лухты ў тых «Паясох» — сорам чытаць. «Значэнне пояса ў быцц рускага і беларускага народаў...». Без аглядкі на Маскву нават пояса завязаць не патрапяць.

* * *

Чаго жадаў бы, пытаецца? Каб большала працаўнікоў добрых. Але найперш — каб стварылася сапраўдная беларуская школа. На гэтым жа ўсё трымаецца. Па сабе ведаю: адзін настаўнік усю нашу школу некалі перавярнуў.

* * *

Агняцвет-Каган кажа, што ў іх беларускую літаратуру выкладаў Кернажыцкі. Смяяліся тады — якая ў тых беларусаў гісторыя... У 1925–1926 гадах збіраліся вакзал у Менску рэканструяваць, у беларускім стылі, казалі. А якім гэты стыль павінен быць — толкам тады мала хто ведаў. Той-сёй падсміхаўся: гняздо буслінае ўзнясіце над дахам — вось вам і стыль беларускі... Жарты жартамі, але што ні рабілася тады — усё было ў навіну, выклікала цікавасць.

* * *

Пераклаў я «Детство Никиты»¹³ — ужо мяне былі пасадзілі, як кніжачка выйшла. Але ж тады яшчэ настолькі быў я неабчытаны — не ведаў нават, што «Жаўтухін»¹⁴ — гэта ўрываек з апавядання. У 1929-м, як мяне прагналі з Менска, я паехаў да брата ў Ленінград, а ў брата — увесь Талстой, нават Дастаеўскі, якога не ў кожнай бібліятэцы можна было дастаць. Сама чытаць, перакладаць... Праз год які забралі мяне і — ужо пад канвоем — назад, у Менск. Так мае пачаткі перакладчыцкія і засталіся пачаткамі.

* * *

У Вільні ў 1914 годзе таргавалі друкарню. Тады ж там выходзіла 58 перыядычных выданняў — «Памятная кніга» сведчыць. Але шрыфты былі ўжо занядбанія, таму некаторыя ўладальнікі спяшылі пазбыцца свае маёмасці. Гэта Ластоўскі казаў: назбіралі між сабой беларусы 20 тысяч рублёў — каб друкарню набыць. А тут вайна недарэчы наехала. Я не дапытваўся, адкуль тыя грошы назбіраліся, калі нашаніўцы — і выдаўцы, і рэдактары — жылі нэндзна, бульбай з капустай перабіваючыся. Гэта цяпер Карнейчык ды Лойка іх багацеямі, а то і нуварышамі выстаўляюць. Многа гадоў пазней даведаўся я ад Царыка, адкуль тыя грошы былі — Магдалена Радзівіл памагла. Царык — ён жа юрыстам-кансультантам «Нашай Нівы» лічыўся, памёр, 94 гады меўшы.

* * *

Ластоўскі — не раўнуючы — найбольшы з таго часу. У адной жа камеры з ім прасядзеў на пачатку 1931-га. Пра Івана Луцкевіча надта ж добра адзываўся, пра Антона — не вельмі. «Крывіч»¹⁵ яго я скрозь чытаў. Тады ж было проста — ляжалі нумары ў бібліятэцы, прыходзь, хто хоча, — чытай. Ягоная «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» — яна ж рабіла ўражанне! У бібліятэцы, як толькі атрымалі з Коўні, яе часта выстаўлялі. Студэнты, пісьменнікі, настаўнікі не раз прыходзілі, каб толькі паглядзець, пагартаць гэтую кнігу. Самому тады, у дваццатая, не выпала прачытаць яе як належыць. У Вільні адразу пасля вайны натрапіў на яе ў букініста — 250 рублёў, каля 5-і цяперашніх. Але ж тады — гэта траціна мае аспіранцкае стыпендыі. Кнігу ўзяў і вось чытаю, перачытваю каторы дзясятка гадоў. Па кнігазнаўстве нашым нічога падобнага па грунтоўнасці дасюль не было і, пэўна, доўга яшчэ не будзе.

Ён жа, Власт, і ў жыцці быў практычны, дасведчаны. Помню, расказваў, як лепей бярозавік спажываць. У бочку, цэбар, як пачне пеніцца, сыпануць аўса. Зерне не тоне, зверху па нейкім часе і прараствае. Летам прараслую скарынку зрываюць — у спякоту дык няма смачнейшага!

* * *

Казаў, помню, як студэнты нашыя ў Пецяярбургу — у 1913-м ці 1914-м — «Валачобнікамі» Шахматава расчулілі. Сабраліся гуртом маладыя, Тарашкевіч сярод іх, і да акадэміка проста на кватэру, павіншаваць. Ён жа прафесарам быў ва ўніверсітэце, беларусам спрыяў. Вось і праспявалі хлопцы свайму настаўніку проста з парога:

Ішлі, прыйшлі валачобнікі,
 Іграючы, спяваючы,
 Дружна пана гукаючы.
 Ды ці дома, пане гаспадару?
 Хрыстос васкрэс, Сын Божы.
 Калі дома, сядлай каня,
 Хрыстос васкрэс, Сын Божы.
 Сядлай каня, едзь на поле:
 Па твайму полю сам Бог ходзіць,
 Сам Бог ходзіць, ды ніва родзіць...

Слухаў, слухаў гаспадар, ажно заплакаў, гэтак быў узрушаны, рады. Ну, адразу ўсіх да стала і, казалі, так частаваў шчодра, міла, як ніхто, ніколі.

* * *

Уся, бачыце, небяспека, што поперак рэвалюцыі стаў дзясятка Ластоўскіх. Дык у іх не было аніводнага салдата, ні стрэльбы для аховы. А палашчуць людзей колькі часу, не перастаюць — ворагі, нацыяналісты. У нацыяналістаў жа гэтых толькі і віны: хацелі быць беларусамі і ў Беларусі жыць па-беларуску.

* * *

Езавітаў відны быў хлопец. І талент — не па гадах: ад паручніка да палкоўніка, хуткі ўзлёт. І выглядаў на добрага еўрапейца — і фігурай, і манерамі. Латышам, казалі, вельмі імpanаваў сваёй паставай. Нашы з Менска — Іван Цвікевіч казаў — як прыехалі да яго, ледзь не лорда ўбачылі. Гожа глядзеўся.

* * *

Гэта ж стаім мы, першакурснікі, толькі што залічаныя, на калідоры ля акна. Падыходзіць дзядзька нейкі — мажны выглядам, у гарнітуры, пры гальштуку, тварам лагодны, усміхаецца: як, студэнты, навука? Яшчэ нешта запытаўся, руку кожнаму паціснуў і пайшоў сабе далей.

Падыходзіць Ніна, сястра, — яна ўжо на трэцім курсе была, ці не ўсіх ведала. Мы да яе — хто, маўляў, за чалавек такі ветлы? А яна смяецца: каб ведалі вы, хто рукаўся з вамі, на калені перад ім сталі б. Аказваецца, гэта быў Смоліч. Дак жа яго «Геаграфію Беларусі» ці не кожны з нас ужо ведаў да ўніверсітэта. Раней жа так нас вучылі, што нічога вартага ў гэтых беларусаў няма. А тут такая раптам кніга: і прырода, і мінулае, і культура, і звычаі, ну і граніцы свае, беларускія. Краіна, Дзяржава, Народ! Хто раней падобнае чуў, чытаў?

Ён жа і ў краязнаўстве стараўся — з Азбукіным разам. Хаця Бюро [краязнаўчае] узначальваў Бялуга, намеснікам — Казак, сакратаром — Каспяровіч, інструктарам — Крапіва, Бядуля ў кіраўніцтве таксама. А Каспяровіч — вельмі светлая галава. Малады, а столькі выдаваў: і слоўнікі, і па мастацтве, і па краязнаўстве кнігі. Нам жа ўсім высылку далі, а яго ў Кузбас, антрацыт здабываць... І Смоліча — ажно ў Омск загналі, у часы Яжова зноў яго забралі — застрэлілі, а можа, з голаду дайшоў. Дачка Смоліча каля Кіева жыве; Буйле [Канстанцыі] у Маскву пісьмы раней слала...

* * *

З Дубоўкам у Маскве знаёмства не вадзіў. Паслаў быў яму свой аўтарэферат доктарскай. Водгуку ніякага, то і мне болей не выпадала набівацца на сустрэчу. Ведаецца, «лішэнцы» былыя трымаліся насцярожліва, далей адзін ад аднаго. Здаралася, што і пры сустрэчах выпадковых узаемна не прызнаваліся ды спяшылі хутчэй размінуцца, не павітаўшыся. У 1931-м па мерах менскай турмы хадзіў Дубоўкаў верш:

Шумеце, шумецца, высокія сосны,
Пілуйце вы дошкі адна у адну, —

друкаваўся і Багдановіч. Сам жа Пічэта герцагавінец, а Багдановіч і Герцагавіну закранаў у сваіх публікацыях.

Пічэта, калі яго пасадзілі (1930 год), спрабаваў павесіцца ў камеры, на трубе батарэйнай. Але вярхоўка самаробная, з кавалкаў, парвалася. У нас па суседстве вешаўся Зміцер Прышчэпаў — таксама сарваўся, ды ў стане ўжо беспрытомным. Нам у камеру адстукалі тады праз сцяну, што Прышчэпаў павесіўся.

У Пічэты, наведаўшы за два дні да смерці, я спытаўся: што вы мелі на мэце, калі ў сакавіку 1922 года ладзілі вечар у гонар Янкі Купалы? «Хачеў, — пачуў у адказ, — бачыць універсітэт цэнтрам нацыянальна-духовага жыцця». Мне і рупіла гэтым бсяком сённяшнім сказаць на чытаннях¹⁸, што зрабіў тагачасны рэктар для беларускае культуры. А ў іх, бачыце, хапіла сораму дзвярыма перада мною бразнуць.

* * *

Пічэта паміраў, а такі ясны, востры погляд меў. «Якія ў вас, Уладзімір Іванавіч, маладыя вочы», — кажу. «Праўду гаворыце? То можна яшчэ пажыць». А вось у Беражкова — семдзесят год — вочы, як у старых, выцвілыя. Тады ж, на Купалавым вечары, Пічэта цытаваў яго вершы. Але спярша — Шаўчэнку («яка чыста людина»). Па-ўкраінску ён гаварыў без усялякага акцэнту.

* * *

Скажу яшчэ аб добрых людзях. Дружынін, пазней акадэмік, — мала што высокай культуры, дык і чалавек харошы, спагадлівы. На абароне маёй кандыдацкай выступіў, раіў надрукаваць. Але зноў мяне тады на «казённы харч» саслалі, — яшчэ колькі год згарэла, пакуль вярнуўся да навукі. Ну яшчэ і Нечкіна — скрозь далікатна, чула ставілася да мяне. Пашуту, пэўна ведаеце? Ён з выгляду строгі, аж куды! На маім банкете пасля абароны доктарскай за маршалка быў — у рэстаране Дома пісьменнікаў. І папілі добра, і паспявалі, і пасмяяліся — спраўна маршалкаваў!

Дык вось, Дружынін на маю доктарскую ніяк не адгукнуўся. Пасля я пытаўся ў жонкі ягонаі — разам жа працавалі, — ці чытаў ён маю працу? — «Не», — кажа. Што ж, і прэтэнзій не магло быць: чалавеку ўжо за семдзесят, і заняты. Пасля, гады праз два, бароніцца Кавальчанка. Думаю, мая дысертацыя не горшая была. Аднак Дружынін напісаў водгук і рэкамендаваў Кавальчанку ў члены-карэспандэнты, а пасля той як пайшоў ды пайшоў. Цяпер — акадэмік, аўтарытэт у гістарыяграфіі крыніцазнаўчай. Пра той раён, пра які пісаў Кавальчанка, — сотні працаў. А пра які я пісаў — аніводнай.

* * *

Гэта ж насеў быў Ціхаміраў, дырэктар наш, каб я станавіўся загадчыкам. Я адзін раз у жыцці ў начальніках хадзіў — загадваў «камерой хранення» ў лагеры тры гады; колькі разоў «уркі» страшылі — зарэжуць. І вось зноў у начальства вылучаюць. Гэта ж сядзі, чакай, хадзі да дырэктара, марней на паседжаннях розных... Жонка Наташа ўсхадзілася — не ідзі! Буганаў быў падаў заяву Ціхаміраву; той зноў да мяне: «А вы проследілі, што он напісал в дирекцию?» І раптам Ціхаміраў злёг, праз месяц памірае. Буганаў напісаў па ім надта харошы некралог. На тым і скончылася: я на пасаду не палез. Буганаў не злаваў, так мы і суіснавалі.

* * *

Гэта ж быў я ў Маладэчні. Што зрабіў Каханоўскі! Адчыняю дзверы ў музей¹⁹, а там, бачу, партрэт мой — з подпісам, што я акадэмік. «Здымай, — кажу, — хутчэй, пакуль не ўбачыў Абэ-цдарскі!»

* * *

Гэта ж трэба — такое паскудства растыражаваць тысячамі экзэмпляраў²⁰! І паўсюдна — у Менску, у Маскве. Урэшце даведаліся, хто галоўныя душыцелі Купалавага таленту. Усё тыя ж нацыяналісты — Луцкевічы, Ластоўскі. Перад Кірпоціным аўтар гатовы капялюш зняць, а Луцкевіча, на чыіх сухотных

плячах ці не ўся газета трымалася, з гразёй мяшае. Што ўжо казаць пра дробязі — адно невуцтва, хоць і напышлівае. І нідзе з рэцэнзіяй не прабіцца — гэткім частаколам абставіўся. Ведама, не абы-хто, «автор семи поэтических сборников». Вось я гэтаму раманісту проста на дамашні адрас і паслаў, паглядзеце: «Чытаю Вашу кнігу ўрыўкамі, бо запар не стае сілы. Раней галоўным фальсіфікатарам у Беларусі быў Абэцадарскі, а цяпер Вы; далёка Абэцадарскаму да Вас. Як бы ўзрадаваўся Бэндэ, калі б быў жывы! І што зрабіў бы Купала, прачытаўшы такую кнігу пра сябе?».

* * *

У «Весцях» Акадэміі навук дагаварыліся да чаго: «Наша Ніва» — орган аграрыяў.

* * *

Пілатовіч, каб выбіць глебу з-пад нацыяналізму, загадаў напісаць кнігу, што Беларусь за Літвой, у Сярэднявеччы, так уціскалі — не вытрымаць. Сабралі аўтараў. Сярод іх адзін Грыцкевіч спрабаваў сумленна падысці да справы, дык яго і выжылі. І вось нешта там навядумвалі, здалі ў выдавецтва. А там уперліся, паслалі мне на рэцэнзію... Гляджу бібліяграфію. Згадваюць адну кнігу Пічэты з 1924 года, якой ён выракаўся ўсё жыццё. Даўнар-Запольскі абыдзены. У складзе паноў-рады Вялікага Княства Літоўскага — адны каталікі, праваслаўныя нічога не вартыя. Грыцкевіч жа складаў ім рээстр паноў-рады паводле веравызнання, — узялі павыкідвалі. Сто гадоў таму Любаўскі пісаў пра Літоўска-рускую дзяржаву. Хаця б прачыталі. Дзе ж вы бачылі! Трэба было ім давесці: летувіска-польскія феодальны-каталікі ўціскалі беларусаў-праваслаўных, Польшча захоплівала, Расея бараніла, вызваляла. Чытаць такое — трэба немалых сілаў. Вось і напісаў я ім...

* * *

Перыядычны друк на Беларусі — ад «Минского листка»²¹. Што з іх возьмеш — з гэтых ёлупняў? Яны ці ведаюць, што

яшчэ ў дваццатая гады ў рэспубліканскую бібліятэку здадзены быў годні камплект «Тумczasowej gazety Mińskiej» — з пачатку XIX стагодзя. Належаў ён памешчыку Каладзеву з Барысаўшчыны. У таго ў музеі хатнім багата было назбіралася розных памятак беларушчыны, але недзе ўсё расцярушылася ў першую вайну.

* * *

Паслаў жа я ў «Польмя» пра сваю Віцкаўшчыну. Ёсць там спрыяльны чалавек, меўся падаць як «3 маіх успамінаў». Але галоўны [рэдактар] заўпарціўся. Няхай, кажа, давядзе да сучаснага дня, тады надрукуем. Нават суаўтара запрапанавалі. Смеху варта.

Гэта ж трэба — ледзь не ў палову тыраж абваліць, з 12 да 7 тысяч. А што з яго [галоўнага рэдактара «Польмя» Кастуся Кірэенкі] возьмеш — начальнік сам, на начальства і азіраецца. На маю «Археаграфію»²², колькі ні прасілі, адмовіўся рэцэнзію даваць, нават Мележ не мог даць яму рады. А ў мяне ж 17 водгукў на гэтую кнігу — і палякі, і немцы, і чэхі заўважылі. З Беларусі таксама адгукнуліся, Капыскі, але толькі праз маскоўскі друк. Свайго ж часопіса [гістарычнага] няма, а Кірэенку не ўпрасіць. Што яму нейкая там археаграфія, калі ў яго сам Кузьмін за сябру, ездзяць разам рыбу лавіць.

* * *

Ну, не цікавіць вас гэтая вёска Віцкаўшчына — вазьмеце шэсцьсот «Хатыняў» ды апішэце іх як след, што гэта былі за вёскі. Ці не ў 90 % нашых вёсак гісторыю можна пачынаць з XVI стагодзя. Дык яны там [у Інстытуце гісторыі] ужо дваццаць гадоў рыхтуюць працу пра Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага — карціць ім, бачыце, давесці, што Беларусь нічога за Літвой не значыла, нічога не бачыла, апрача прыціску.

* * *

Вазьмеце вёскі нашыя. Пра іх жа — пісаць ды пісаць! Гава-рыў я гэтым «генералам», дайце гісторыю хоць 50 вёсак, няхай

сабе 25, 15 для пачатку. Але зрабеце, як трэба, грунтоўна. Украінцы ж патрапілі гэтую цаліну падняць! І ў нас жа матэрыял, лічы, пад рукамі, толькі бяры. «Слоўнік геаграфічны...» працэнтаў пяцьдзясят звестак дае. Далей — Акты Віленскай археаграфічнай камісіі. Дык жа трэба варушыцца. Пра «Хатыні» напісалі — добра. Але ж нас не толькі палілі. Пачнеце, казаў, з Багацькаўкі. Колькі людзей знаных павыходзіла! З аднае толькі вёскі. А Нізок на Уздзеншчыне!..

* * *

Гарэцкі! Такая з'ява! Каб адзін каморнік і такую гісторыю нацыянальнай літаратуры напісаў! Дзе вы бачылі падобнае?

* * *

А Менская гімназія. Ніхто ж не напісаў дасюль. А з яе ж гэтулькі людзей павыходзіла...

* * *

Наколькі я ведаю фальклор беларускі, там царэвіч і цар выступаюць надта рэдка. У рускіх абагаўленне цара і царэвіча — норма. У нас цароў не было і, адпаведна, пакланення не было. У сястры пытаўся, што гэта за фантастычная рыба Алер'я патрапіла патопіць карабель, на якім плыў каралевіч — там толькі каралевіч успамінаўся.

* * *

З Нясвіжа вучні пішуць: «Хотим дружить с Вами», просяць параіць кнігі «о нашем крае». Але ж трэба — з якое б школы ні пісалі, скрозь па-расейску. Ты ім — па-беларуску, у адказ — «сплошные любезности»: «Очень Вам благодарны...». Ці гэта настаўнікі дзяцей панавучвалі, а чытаць — мала радасці. Што іншае — з Гудзевіч: не пішуць — спяваюць. Прачытаеш — сусцешышся: недзе ж засталася яшчэ школа беларуская ў Беларусі... Гэта ж я некалі ў свае Самахвалавічы кнігі пасылаў, пісаў. Школа, маўляў, у вас цяпер вялікая, мо хто зацікавіцца гісторыяй сваёй вёскі, пра Беларусь не казаў нават. І думаеце, хто

адгукнуўся? Ні вучань, ні настаўнік — ніхто. Скрозь толькі «юные следопыты», ананімы, віншаванні мне слалі. Цяпер ужо не шлюць. Яны, бачыце, усе патрон той шукаюць, з запіскай, што «стоялі насмерць»...

Там жа, у нашым баку, ёсць чаго шукаць. Недалёка ад пясёлка помнік стаіць, а на ім прозвішча: *Лопатин*. Відаць, прыезджы, бо каб мясцовы, то быў бы Лапацік. Хаця і перарабіць маглі на *Лопатина*, у нас жа без перароблівання не могуць. Дык гэты Лапацін, казалі, аблажыў паўволасці ў сваю карысць, — хто яго тады кантраляваў надта, у 1919-м? Ездзіў неяк, збіраў падаткі, насцягваў і кажухоў, і шынак з сялянскіх двароў. Дык яго хлопцы падпільнавалі каля Пяцеўшчыны і прыстрэлілі. Вось табе і герой — звычайны злодзеі.

* * *

Але ж басякі, папрывыкалі: як што якое, дык скрозь ад Пятра I ці ад Кацярыны. Так ім, бачыце, цары чужыя засланілі сваю гісторыю. Нейкі цікаўны напісаў у газету «Вячэрні Мінск»: калі ў Беларусі пачалі ўпарадкоўваць лясную гаспадарку? І што, думаеце, адказалі? — «При Петре I». Вось вам і гісторыя. А ёсць дакладная дата апісання лясоў Вялікага Княства Літоўскага — 1559 год. Пішу ім пра гэта ў рэдакцыю, толькі ці захочуць там сябе папраўляць.

Вярнуўся нядаўна з Каралішчавічаў, з адпачынку. Да чаго лес запушчаны! Вываратняў, сухастоін, гнілля ўсякага — вочы не глядзелі б. І гэта пад бокам горада-сталіцы! Мусіць, ад часоў каралевы Боны гаспадарская нага там не ступала...

* * *

Мне казаў Ластоўскі: музей Луцкевіча не меншы быў, чым Дзяржаўны ў 20-я гады. Каб жа яго з Вільні забралі... Але ж парасцягалі. Што бабы на палавікі, а што — летувісы ў свае музеі. З Беларусі, гаварылі мне, нейкія афіцыйныя дамы паехалі ў Вільню пасля вайны, у 45-м, музей той глядзець. Ну, возьмуць яны андарак ці пояс — крывяцца: «Зачем нам эти националистические тряпки!» Так і вярнуліся ні з чым.

* * *

На 90-годдзе Багдановіча... Я ж лічуся ў Радзе па беларускай літаратуры [пры Саюзе пісьменнікаў СССР]. Калі-нікалі на рэцэнзію рукапіс дадуць, як гісторыку. А тут — запрашэнне на ўрачыстасць. Пайшоў, дайце, кажу і мне слова. Начальнік просіць, каб я нядоўга. Заўважыў яму, што не ўмею доўга гаварыць. Узяў чатыры вершы Багдановіча на гістарычныя тэмы. Пачаў з таго, чаму Багдановіч напісаў верш пра Скарыну. Бо гэты ж парадокс з беларусамі толькі і мог здарыцца. Прыйшло ХХ стагоддзе, а яны пра сваю такую вялікую постаць нічога не напісалі. Адна кніга расійскага вучонага Уладзімірава.

Відаць, Багдановічу рупіла не толькі напісаць верш, але звярнуць увагу чытачоў. Глядзеце, маўляў, якога чалавека мела Беларусь. Нам жа ў школе і «Фелицию» Дзяржавіна, і чаго толькі ні чыталі! Але ж нічога — пра Беларусь.

Дык вось, Багдановіч у «Летапісцы», памятаеце, кажа пра Магілёў. У Стрыйкоўскага, я пішу ў сваёй кнізе, гаворыцца пра нашыя летапісы, якімі ён карыстаўся і якіх мы не ведаем. Што Літоўскае княства стваралася сілай Наваградка. Ні адзін чалавек у нас раней, да Багдановіча, не падкрэсліў Магілёў як асяродак хронікапісання.

* * *

Якая фігура Раманаў! Спрабавалі пісаць пра яго. Але дзе ж вы бачылі — не стаўшы ва ўмовы, пра каго пішаш. З аднаго пералічэння — працаваў тут, працаваў там — мала цікавага. Я недзе чуў, што маці яго звычайнай прыбіральніцай у школе працавала. Гэта ж з такою сілай энергія з людзей лезе. Ці вось — Федароўскі. Аднаму і гэтулькі багацця падняць: дваццаць сем тамоў! З цяперашніх акадэмікаў не кожны патрапіць, каб хоць адзін каторы з тых тамоў адолець, прачытаць. А то — напісаць. У Раманава — дваццаць два тамы! І ў такіх умовах...

* * *

Качалаў-Шверубовіч — з уніятаў. Даніловіч, Анацэвіч, Баброўскі — мала не ўсе гуманітарныя сілы ва ўніверсітэце Вілен-

скім з уніятаў паходзілі. Дык ведаеце, Лукошына напісала мне ліст: «Пасля Вашага выступлення [у тэлеперадачы “Ліра” ў лютым 1986 г.] я іначай стала глядзець на гэтае пытанне».

* * *

У «Прымхах» Сержпутоўскага чытаю: «Агонь у сэрцы і холад у галаве...». Гэта ж такая філасофія! Была сіла. Колькі разоў казаў я Гілевічу: перавыдайце!

* * *

Тураўскае Евангелле... Дык, ведаеце, знайшлі стары рукапіс у прошлым веку ў тураўскага папа. У начоўках, куды пападдзя попел ссыпала.

* * *

Баброўскі Міхал — Лабынцаў надта ж ім зацікавіўся. Таксама з уніятаў. Быў канонікам, па-беларуску казанні гаварыў. Пятнаццаць моваў ведаў. У старажытных тэкстах парушаўся як ніхто. Гэта ён у Супраслі натрапіў на рукапіс XII стагоддзя, знаны цяпер як Супрасльскі летапіс. Ды па свеце ў расцяроб пайшоў. Пачатак рукапіса — у Замосці, яшчэ частка — у Пецярбургу. Толькі нам, гаспадарам, — фігу. Так ці не скрозь з нашым багаццем.

* * *

А возьмеце Друцкае Евангелле. Ціхаміраў, акадэмік, збіраўся вярнуць рукапіс беларусам. Але ж трэба — гэткая недарэчасць зашкодзіла: у Віцебску царкву Дабравешчанія ўзарвалі. «У вас там дикари — в мире не сыскать!» — гняўліва на мяне абрынуўся, нібы я асабіста тую царкву ўзрываў. Так і паплыў фонд ціхаміраўскі ў Новасібірск. А магло ж нешта з таго багацця і на Беларусь трапіць.

* * *

Але ж гэты хлопец [Генадзь Каханоўскі] патрапіць старацца. Бачыце, ізноў кніга [«Адчыніся, таямніца часу», 1984]. У нас

пакуль што, пры нашай беднасці, толькі генераламі ды героямі й захапляюцца. Пра іх — у энцыклапедыях, па іхніх слядох штолета школьнікі гуртом. А тут — культура: людзі, селішчы, легенды, гісторыя. І Чэчат, і Баршчэўскі [Ян], і нікому дасюль нязнаных Лявон Лобік, Язэп Шпэт, Мікола Мокры... А як ён падаў, як падаў! Не піша — спявае. Наш абавязак пра ўсіх такіх (пісаць). Большала б нам Каханоўскіх, Белакозаў... Вось — Бібіла, казаў жа пра яе. Але ці гаварыў — маці яе ведала Каліноўскага і ўсё ўздыхала па тых, страчаных з Кастусём разам. Каб жа гэта тады знайшоўся хто толкам распытаць, запісаць...

* * *

З выдавецтва «Педагогика» — на тысячу старонак рукапіс. Просяць рэцэнзію — «История педагогической мысли в Белорусии». Шмат тут цікавага, новага, чаго дасюль у Беларусі не бачылі, не чулі. Пішуць супроць паланізацыі, русіфікацыі, праводзяць ідэю нацыянальнай школы. Самі толькі па-беларуску што пісаць, што гаварыць — не надта кідаюцца. Бачыце: русіфікатары, але супроць русіфікацыі...

* * *

Ніхто не зрабіў на мяне такога ўплыву ў жыцці, як гэты Шнаркевіч. Ён жа першым прынёс нам у школу беларускія кніжкі. Што найбольш з таго пачатковага чытання запомнілася? «Родныя з’явы» Коласа. Настаўнік выклікаў нас чытаць уголас; рупіўся, каб мы болей самі гаварылі, вучыліся літаратурнай мовы. Уявецце сабе, ад тае пары памятаю: «Ноч была ціхая, цёмная, цёплая...». Гэта ж пра велікодную ноч. Звычайна ў нас цёплыя былі ночы перад святам. Як пасвенцяць у царкве, ішлі да хаты, — займалася зара. Чаму запомнілася? Дзіцячыя ўспаміны самыя вострыя. Маці нас, малых, падымала гадзіны ў 2-3, перад раніцай; не ўсю ж ноч таўчыся ў царкве. А тут, у Коласа, царква недзе далёка была. Мужчыны збіраліся ў хаце і спявалі велікодныя песні. Мне чамусьці надта шкада было іх: чаму гэта не ў царкве спяваюць? З нашага акна царкву добра было відаць. Вось такой яна на гары і стаяла, як Марачкін намаляваў.

Волька, сястра, яму расказала; яна меншая, але шмат чаго з дзяцінства запомніла.

* * *

Нямала я пабачыў за восемдзесят гадоў... Думаў, у Менск перабяруся. Заахвочваў і Барысевіч, прэзідэнт Акадэміі навук. Але ж абэцадарчыкі²³ — гарой супроць. Цяпер ужо — не. Позна.

* * *

Што чытаў Скарына? Пытанне важнае, на добрую манаграфію цягне. Напэўна, чытаў ён і рукапісы, і, мажліва, летапісы, пісанья ў Полацку, пра якія згадваў Тацішчаў. Калі б добра прааналізаваць Скарынавы прадмовы, можа, і знайшліся б якія ўскосныя звесткі, што ён чытаў. Калі б прачытаць тыя прадмовы не пяць, не дзесяць, а хаця б дваццаць разоў... Бо за кожным разам штосьці новае заўважыш.

* * *

Адзін — дзесяць тысяч артыкулаў пра вёскі, мястэчкі нашыя напісаў. Цуда-чалавек гэты Ельскі, як і Кісялёў, — вартыя грунтоўнай працы... Яны ж у Інстытуце сядзяць побач — Кісялёў і Коршунаў. Той, другі, піша пра Філіповіча, але ж не напіша, што гэта шпіён маскоўскі, выхоўваў самазванца Лжэ-дзмітрыя.

* * *

«Адна, ізноў адна, як колас той у полі...»²⁴. Гэта ж з 1919 г. памятаю, з менскае школы. Тады і «Курганную ветку» Буйлы і «Вянок» Багдановіча чыталі. Шнаркевіч, настаўнік, кніжачкі тыя прыносіў у клас. І скажэце, семдзесят, болей гадоў прамінула, а ўсё помніцца.

У Віцкаўшчыну беларуская кніга ці газета не траплялі. З дзевак каторая, трапіўшы ў Менск, тужылася гаварыць «правільна», удаючы потым, што не разумее па-вясковаму. Так і з Анцый было, жыла праз дзве хаты ад нашае. Уладкавалася на Нямізе ў нейкага жыдка за няньку. Па нейкім часе, сустрэўшы

на Камароўскім базары брата — той прывёз парасят на продаж, — не стрымала здзіўлення:

— Гавруша, што эта ў цябя за зверкі такіе?

Рэагаваў Гавруша (Гаўрыла) не вельмі па-рыцарску, але адпаведна:

— Ах ты, падла, гэта ж свінні, якіх ты яшчэ ўчора карміла.

Доўга з Анціных «звяркоў» пацяшалася вёска.

* * *

Што мне казала [Ю.] Бібіла. Яна ж па маці — сваячка Каліноўскага. Ёй я ў Саратаве нараіў жанчыну, ахвочую памяншца кватэрамі на Менск, пакуль той вэрхал яшчэ не пачаўся. Але ў 1938-м да яе дабраўся і там [у Саратаве]. Чатыры месяцы адседзела. Тады паклікалі: цяпер вы вольная, падпішэце, што не маеце прэтэнзій. «У мяне ёсць прэтэнзіі (жахліва!). Мяне абражалі — “блядь, блядь”». Так і не падпісала. Яшчэ з два месяцы пратрымалі, а такі выпусцілі. Самі, відаць, падпісалі... Маці яе гаварыла, як у 1938-м нацдэмаўскія кнігі кучамі звозілі, недзе за Свіслач, аблівалі газай і палілі. Помпай палівалі, не вёдрамі — механізацыя!

* * *

Гэта ж Сергіевіч — «Брама віленскіх могілак Росы». [Паказвае на жывапіснае палатно над рабочым сталом.] Набыў на яго персанальнай выставе ў Менску за 250 рублёў. Яго ж Рушчыц паслаў у Кракаўскую акадэмію. Там югаславы, немцы, аўстрыякі, чэхі, украінцы — усе ў зямляцтвах сваіх гуртуюцца, пасвойму. Ён да іх не падыходзіў. Так пачалася, успамінаў, яго беларускась.

* * *

Гэта ж неяк мяне Шушкевіч [Станіслаў Пятровіч] завёў у «Полымя» і такім урачыстам тонам прадстаўляе: доктар з Масквы! Падымаецца чалавек з канапы, светлы тварам, удумлівыя вочы; працягвае мне руку: Мележ. Дык была ж пара, што ў рэдакцыі збіраліся пісьменнікі, навукоўцы —

пагаманіць, паспрачацца. А цяпер прымаюць так, што ня над-та й ахвота туды заходзіць.

Мележ — моцны, глыбокі паляшук. Так да яго ў літаратуры ці пісаў хто. Глушак²⁵ ягоны — гэта ж тып: наровісты, цягавіты, скнарысты, адно — мужык. Я свайго дзеда ўспамінаю — чысты Глушак.

* * *

Прыехаў я першы раз — у 1946-м — у Вільню. Сяджу ў архіве, а да мяне падыходзіць дзядок, прадстаўляецца: Матулайціс (кніга ў яго пра паўстанне 1863 года выходзіла²⁶ — слабенькая). І вось акадэмік пачынае пытацца ў аспіранта, што той ведае пра 1863 год...

* * *

Бачыце, беларуская хата на канверце. Тых канвертаў сто пяцьдзясят тысяч наштампавалі. Нехта, відаць, настукаў, і ў Гудзевічы — аніводнага, а Белакоз быў у бальніцы. І выйшла так, што нідзе не дапасці таго канверта — ні ў Гродне, ні ў Менску, нават у музеі Гудзевіцкім няма. Можа, увесь тыраж у Маскву перакінулі, каб нацыяналістаў не бянтэжыць. Трэба адсюль у Беларусь пасылаць. А глядзіцца вабна. Мастак — нехта Ліпскі, добры мастак.

* * *

Ведаеце, раней у метро едзеш, ідзеш дзе — думка штурхаецца, хвалюе. Дамоў прыходзіш і — за стол, пішаш, пішаш... А цяпер не тое. Такі прытаміўся чалавек.

* * *

Трэба падзякаваць Ігнаценку, што не ўзяў мяне ў свой Інстытут [гісторыі], хоць Барысевіч [прэзідэнт АН БССР] і згаджаўся, кватэру нават абяцаў. Можа, яно і лепей, што той пракурор [дырэктар Інстытута гісторыі] адмовіў. Сапхнуў бы ў куток, і не было б ні «Летапісаў», ні чаго яшчэ. А мне так хацелася на радзіму, у Менск...

* * *

Як з'ездзілася ў Менск — пытаецца? Прымалі, што таго артыста, з гонарам. Народу ў студию назапрашалі²⁷ — настаўнікаў, вучняў. З гадзіну ці болей гаварыў, але ж такі выстаў, не прысеў. Пытанні розныя былі, талковыя. Адна дзяўчынка пацікавілася: як так, маўляў, ледзь не ўсё жыццё чалавек здаля ад радзімы, і такая мова чыстая, не забылася.

«А што ж яе забываць? — кажу. — Вунь расліну рэдкую ў Чырвоную кнігу заносаць. А гэта ж — мова». Але гэта ў эфір не пайшло. А пасля Іпатава мяне букетам, пад развітанне, адарыла. Першы атрымаў — у Гарадзенскім універсітэце, я там спецкурс па крыніцазнаўстве чытаў, дык пад заканчэнне кветкі далі. Другі нядаўна, у Інстытуце, — на юбілеі. І вось цяпер — трэці, відаць, апошні.

ЛІСТЫ

1. НАТАЛЛІ ШАМАРЫНАЙ

2 декабря 1942 г. [Златоуст]

Дорогая Наташенька.

Пишу тебе из одного домишки на проклятой Златоустовской горе¹. Думал написать по такому поводу весёлое письмо, но вышло несколько иначе. Во-первых, и вышел я довольно дохлый после больницы, а вчера еще сломал у ключицы правую руку, настоящая проверка будет только завтра в Бугульме, т. к. я уезжаю туда сегодня вечером на постоянное жительство. Оттуда ближе к тебе и жизнь легче. Но всё это пустяки. Рука скоро заживёт, а вчера фельшер даже уверяла, что она вообще цела. Всё к лучшему. Деньги пока есть, затем продали, что можно. 29/XI послал тебе телеграмму.

Привет. Целую. Очень желаю видеть. *Николай.*

2. УЛАДЗІМІРУ ПІЧЭТУ

22 сентября 1943 г.

Уважаемый Владимир Иванович!

Обращаюсь к Вам с просьбой, о которой Вы уже знаете. За прошлые годы я много метался, поступил на факультет электрофизики, окончил один курс Института иностранных языков, написал монографию о своей деревне, начатую ещё в Университете. С горя, не зная что с собой делать, даже писал драмы и пробовал стать альпинистом. Наконец перебрался в Ленинград и занялся своим настоящим делом.

Женился. Жена у меня физиолог, работает у Орбели и совсем похожа на меня.

В Ленинграде работал над темой самостоятельно, будучи учителем истории в школе. К началу войны сдал два экзамена

и подготовил часть диссертации. К сожалению, всё это, также и монография, погибло. Теперь делаю все сначала.

Но здесь условия для работы несравненно хуже: библиотека бедна и многих книг достать нельзя. Ко всему тому я теперь человек воздуха: после длительной болезни нигде не работаю и ни к чему не приписан. Я иждивенец жены и огородник. Из-за этого создаётся целый ряд дополнительных трудностей и недоразумений. Поэтому я обратился с заявлением в Академию Наук с просьбой о зачислении в аспирантуру. Я согласен на любые условия и обязуюсь сдать диссертацию в срок значительно короче установленного. Экзамены могу начать сдавать через две-три недели. Но по некоторым вопросам мне нужна солидная консультация. К наиболее трудным относятся: вопрос о Великом водном пути и в связи с этим вопрос о истории Скандинавии раннего средневековья, вопрос о территориальном распределении литовцев и славян в начале их исторической жизни, почему столица Литвы была создана в Новогрудке и ряд других вопросов.

Я плохо знаком с польской литературой (читаю на польском и немецком языках), польской библиографии здесь достать невозможно, и, кроме Вас, помочь в этом деле никто не сможет. Если найдётся возможность ответа, прошу передать ответ через мою знакомую, — это подруга моей жены.

О своем лучшем друге Барановском ничего не знаю. Он был хирургом, конечно, хорошим. Поседел, но остался, каким был. Последний раз писал в день объявления войны.

Поздравляю Вас со званием заслуженного деятеля науки Узбекской ССР и недалёким избранием в академики.

Н. Улашчык.

3. СЦЯПАНУ АЛЕКСАНДРОВІЧУ

12 красавіка 1960 г.

Сцяпан Хусаінавіч.

Напішу Вам усё па парадку. Я працую ў Інстытуце гісторыі Акадэміі навук СССР. Неяк адзін наш супрацоўнік вярнуўся з Краснаярска і сказаў, што там у архіве сярод іншых матэрыялаў

заходзіцца і асабовы фонд Грыгаровіча. Праз некаторы час усе матэрыялы Юдзіна, у якіх і быў фонд Грыгаровіча, пераслалі ў Маскву — у Архіў літаратуры і мастацтва. Мяне папрасілі зайсці туды, каб што-небудзь сказаць пра тых матэрыялы. У дырэкцыі тады казалі, што не ведаюць, што рабіць з тым фондам, — ці адсылаць назад у Краснаярск, ці ў Ленінград, дзе ён быў раней?

Я адразу напісаў, што адаслаць трэба ў архіў Акадэміі навук у Мінск, аб чым падаў паперу ў Архіў, а тым часам напісаў пра ўсё гэта ў Мінск Крапіве. На гэтым уся справа і скончылася. Мне неяк казалі, што Крапіва перадаў мой ліст Судніку. Можа быць і так, але мне з Акадэміі ніхто не адказаў. Тады я напісаў у «ЛіМ», і Вы зараз першы, хто адгукнуўся. Вельмі шкадую, што ў свой час напісаў не Сіманоўскаму, а ў Акадэмію.

Мая спецыяльнасць — сацыяльна-эканамічная гісторыя Літвы і Беларусі. Да таго ж я быў упэўнены, што ў Мінску адразу ўхопяцца за магчымасць набыць такі цікавы архіў. Таму я перагледзеў яго настолькі, каб можна было напісаць заключэнне. Я раю Вам так: перад тым як ехаць у Архіў, напішэце ім ліст або пазванецце па тэлефоне (Д-829-72), бо за гэты час, можа, што здарылася.

З вялікаю цікавасцю чытаў Вашы кнігі. Канчаючы ўніверсітэт (гэта было ў 1928 г.), я меркаваў зрабіць часткова тое, што зараз зрабілі Вы: абысці і сфатаграфавалі ўсе мясцовасці, дзе калі-небудзь жыў Купала. Купала і, асабліва, Уладзіслава Францаўна з вялікаю ахвотаю падтрымалі гэту думку, але здзейсніць яе не давалося. Калі будзеце ў Маскве, то проша зайсці.

Улашчык.

4. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

17 красавіка 1960 г.

Станіслаў Пятровіч.

Месяц быў у Ленінградзе, а калі прыехаў дахаты, то знайшоў цэлую папку карэспандэнцыі, а таксама прысланы Вамі «ЛіМ». Я такі быў ужо даўно ўпэўнены, што артыкул не пойдзе, але толькі не ведаў, якая таму прычына — аўтар ці персанаж¹.

Я думаў, што трэба было б дзе-небудзь друкаваць перыядычна звесткі пра старую літаратуру, якая тычыцца Беларусі XVIII—XIX ст., бо з нашых усіх гісторый выходзіць, што ў гэты час Беларусь выглядала нібы нейкая пустыня, дзе былі зубры і каўтун. А між тым і ў гэты час друкаваліся кнігі, але амаль выключна на польскай мове.

Я думаю, што ў Вашай газеце належала б змясціць некалькі артыкулаў пра Сыракомлю, які не толькі ўсё жыццё пражыў на Беларусі, але выпусціў тры кніжкі пра свае вандраванні па Беларусі (у апошняй, праўда, больш пра Літву), а таксама даў, здаецца, першы нарыс пра новы Мінск («Ateneum», Wilno, 1857).

Праз месяц у Мінску збіраецца нарада беларускіх гісторыкаў. Відаць, буду і я. Тады можна будзе пагаварыць пра ўсю гэту тэматыку.

У віленскім часопісе «Rubon» за 1845 г. бачыў артыкул, прысвечаны беларускай паэзіі ці, лепш кажучы, фальклору. Мне здаецца, я нідзе не бачыў спасылкаў нашых літаратуразнаўцаў на гэты артыкул. Паведаміў пра яго Баркоўскага.

Сярод іншых матэрыялаў, здабытых у Ленінградзе, знайшоў звесткі, як і колькі лавілі рыбы на Міншчыне ў 1804 г. Тады ў нас вадзіліся яшчэ асятры, а адных шчупакоў здабылі ажно 700 вазоў!

Прывітанне ўсёй Вашай Хаце. *Улашчык.*

5. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

28 кастрычніка 1961 г.

Станіслаў Пятровіч.

Вялікае дзякуй Вам за зборнік¹. Прачытаў яго, як кажуць, не сыходзячы з месца. Мне больш за ўсё спадабаліся вершы пра Сямашку і «Балаголы». Вы надта добра перадаеце ўражанні, якія ў нас засталіся ад нашых дзіцячых гадоў.

Стала з беларускае літаратуры чытаю толькі «ЛіМ». Кнігі хаджу праглядаць у магазін, а часопісы бяру за некалькі месяцаў у бібліятэцы. Не маю нават у сябе твораў Купалы, бо ўсё хачу знайсці выданне 1925—1926 гг.

Чытаў палеміку пра «Ростані»². Я, як толькі ўбачыў афішу, што гэты фільм ідзе ў кіно, адразу пайшоў браць білеты. З самога юнацтва засталася нешта надта харошае ў памяці, калі чытаў гэту аповесць першы раз. Прыйшоў, але выседзець змог толькі хвілін 10–15. Мяне неяк пачало круціць, гледзячы на такое калецтва. На другую серыю не пайшоў і, пэўна, не пайду. Калі там філосаф падлічыла, што фільм праглядзелі 800 тыс. чалавек, то няхай мае на ўвазе, што вялікая колькасць глядачоў (як і я) уцяклі, не дачакаўшыся канца.

Улашчык.

Б. СЦЯПАНУ АЛЕКСАНДРОВІЧУ

3 лістапада 1961 г.

Сцяпан Хусаінавіч.

Дзякуй Вам за кнігу¹. Трэба сказаць, што, жывучы тут, даставаць беларускую літаратуру цяжка. У самой Маскве кнігі прадаюцца неяк выпадкам, а даставаць з Мінска таксама нялёгка, бо проста не ведаеш, што выйшла, а калі даведаешся, то ўжо позна. Добра, што засталася троха знаёмых, якія і перасылаюць сёе-тое, але іх турбаваць не заўсёды хочацца.

У мяне некалькі заўваг адносна Вашых артыкулаў. На Наваградчыне (так завуць свой край самі наваградчане) процьма Чэчатаў, а іх у літаратуры заўсёды завуць Чачотамі. Можа, Вы зламаеце гэту традыцыю?

Па-другое, пра Залескага. Праўда, ён быў блізкі Шаўчэнку чалавек, праўда, ён ненавідзеў царызм, але ж ён быў членам-экспертам у Рэдакцыйных камісіях, калі выпрацоўваўся праект адмены паншчыны, і там ён змагаўся за самы рэакцыйны праект, змагаўся нават тады, калі не было ніякага сэнсу змагацца, бо праект Рэдакцыйных камісіяў пайшоў ужо на зацвярджэнне.

Значыцца, Залескі рабіў гэта ўжо для гісторыі, каб паказаць, што ён змагаўся да апошняга, а там будзе бачна. Гэты ж самы Залескі напісаў першую гісторыю адмены паншчыны на Беларусі (ён з ганьбаю адкідаў назву Беларусь, лічачы яе Літвой, а Літву — толькі адною з трох правінцыяў Польшчы),

у якой выказаў увесь свой жаль з прычыны таго грабежніцтва, якое ўчыніў урад над панами.

У адным з артыкулаў я троха сказаў пра гэту дзейнасць Залескага. Прыслаць яго Вам не магу, бо друкаваў ужо даўно. Калі Вы цікавіцеся гэтай справай, то возьмеце «Исторические записки», т. XXXIII, М., 1949 — «Подготовка крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии».

Улашчык.

7. ЮЛІ БІБЛА

8 чэрвеня 1962 г.

Юлія Осіпаўна.

У Гродне ў архіве я знайшоў тэстамент Касцюшкі, падпісаны ў Швейцарыі, якім ён даваў вольнасць сваім падданым у Кобрынскім павеце. Тэстамент гэты фатаграфаваны некалькі раз, але я не бачыў, каб хто-небудзь яго ў нас надрукаваў (змест быў надрукаваны ў польскай газеце яшчэ ў 1817 г., праз некаторы час пасля падпісання).

Знайшоў там і матэрыялы пра Крошына і пра Багрыма. Гэта таксама вядомыя матэрыялы, але верш, з-за якога там усё закруцілася, я нідзе [раней] не бачыў; можа, гэта з-за таго, што не ўсё ведаю. Верш гэты Баграм прачытаў чыноўніку, які прыехаў наводзіць у Крошыне парадкі, і які так здзівіў чыноўніка, што той папрасіў Багрыма запісаць яго. Следству не ўдалося даведацца, хто быў аўтарам, але пэўна гэта не Баграм, бо ў той час ён быў зусім хлопчыкам. Напісаны верш на навагрудскай або слонімскай мове (*панэ, барэ*). Па змесце вельмі падобна на «Мужыцкую праўду»: заклік да знішчэння паноў і ўсхваленне старой Польшчы, нават заклік да барацьбы за аднаўленне Польшчы.

Думаю, што з-за гэтай самой Польшчы верш надрукаваць у Мінску будзе цяжка, хаця яго рэвалюцыйны дух бясспрэчны. Што ў такім разе рабіць? У манаграфіі я перакажу змест і дам каментарыі, але гэта не тое, што трэба. Верш напісаны, пэўна, у 1812 г., адразу пасля прыходу французаў, покуль тыя яшчэ не даліся як след у знакі, і таму аўтарам не можа быць Баграм.

Беларуская літаратура таго часу такая бедная, што ўсякая знаходка цікавая. Вы лепш ведаеце ўмовы і, можа, параіце мне, што рабіць? Я думаў пісаць Сцяпану Александровічу, але пасля вырашыў напісаць раней Вам.

У Навагрудку не быў. У нядзелю ездзіў у Самахвалавічы: некалі мы з Нінай там вучыліся. З Гродна таксама не мог дабрацца ў нядзелю, бо далёка, а на таксі дорага, да таго ж і грошы канчаліся.

У Мінск едзе Бялькевіч — той, што жыве з Янкам, пляменнік. Ён вайсковы інжынер і нашымі справамі не цікавіцца. 1 ліпеня едзе усёю хатаю у Палангу на 17 дзён.

Улашчык.

8. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

22 сакавіка 1965 г.

Станіслаў Пятровіч.

Дзякуй Вам, што памаглі надрукаваць «Хроніку». Калі троха стане свабодней, прышлю Вам артыкулы пра апісанне Мінскай губерні, зробленае ў 1800 г. Гэта вялізны рукапіс, адзін экз. якога знаходзіцца ў Вайсковым архіве ў Маскве, а другі — у Ленінградзе. У Ленінскай бібліятэцы ляжыць архіў вёскі (ці маёнтка) Дастоева пад Пінскам, адкуль паходзяць Дастаеўскія. Некрануты ляжыць архіў Кубліцкіх, у якім ёсць лісты ўсіх імянітых паноў Беларусі і г. д.

Кнігагандаць адмовіўся даваць заказ на маю кнігу¹, бо яна «дапатопная» (літаральна сказана так намеснікам дырэктара кнігагандлю Казлоўскім). Калі яны не дадуць заказу, то кніга на Беларусь наогул не трапіць, бо тыраж (1100 экз.) вызначаецца па заказах. Праз месяц, пэўна, будзе сігнал.

М. Улашчык.

9. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

16 ліпеня 1965 г.

Станіслаў Пятровіч.

Канчаю пісаць артыкул пра пісьменнасць у дарэвалюцыйнай Беларусі. У «Гісторыі Беларусі» (выд. Акадэміі навук БССР)

напісана, што пісьменных было 23 % ці нават крыху менш. Па маіх жа падліках, іх было больш паловы насельніцтва.

Магу надрукаваць артыкул тут, але было б лепш — у якім-небудзь беларускім выданні. Памер артыкула — каля 20 машынапісных старонак.

Пішу пра гэта Вам, бо з Мінска надта не любяць адказваць на лісты, іначай кажучы, звычайна не адказваюць зусім. Калі Вы можаце пагаварыць пра гэта ў «Полымі» ці дзе ў другім месцы, буду Вам удзячны. У артыкуле шмат табліц.

Кнігу маю 22 чэрвеня адаслалі ў Белкнігагандаль, пэўна, скоро будуць прадаваць.

М. Улашчык.

10. НІНЕ БЯЛЬКЕВІЧ

9 кастрычніка 1965 г.

Ніна.

Трыццаць год таму ў Суславе сустрэўся з князем Галіцкім, а ўчора былі са Славай у графа Талстога. Сустрэча атрымалася вельмі добрай¹. Мы перадалі яму аўтабіяграфію Янкі, твае запісы, складзеную намі са Славай біяграфію і артыкул у «ЛіМе». Ён абяцаў даць афіцыйны водзыў аддзела філалогіі Інстытута славяназнаўства, затым перагаварыць з акадэмікам Вінаградавым, каб той даў водзыў ад Інстытута мовы Акадэміі Навук СССР, і затым напісаць артыкул для «ЛіМа» з запытам, чаму няма да гэтага часу адказу на артыкул Лапава і Германовіча. З другога боку, яшчэ раз сказаў, што будзе вельмі карысна, калі з такой жа просьбай выступіць Саюз пісьменнікаў, і таму, калі спатрэбіцца маё ўмяшальніцтва ў гэту справу, то прышлі тэлефон Глебкі. А ўвогуле, даведайся, як гэта зрабіць, як прайсці да Броўкі, каб атрымаць водзыў (для гэтага найлепш напісаць усё самой, каб Броўка толькі падпісаў, ці падпісаў, унёшы самыя неістотныя папраўкі; пагавары пра гэта з Ю. О.).

Вялікім плюсам у гэтай справе з'яўляецца тое, што ў 1968 г. у Празе будзе чарговы з'езд філалагаў-славістаў. Да гэтых з'ездаў звычайна і падганяецца выданне капітальных прац.

Пісьмо тваё атрымаў сёння. Як добра, што ўсё аказалася на месцы. Калі б цябе не было, то чаго-небудзь так і не далічыліся б, а потым давялося б разбірацца. З М. К. больш, вядома, ніякіх спраў весці нельга. У яе на ўсё свае меркаванні, каторыя, здаецца, ніколі ёй не ўдаюцца.

Пры ўсіх абставінах трэба мець рукапіс у найбольшай гатовасці, бо такая вялікая і цяжкая для выдання кніга будзе яшчэ доўга рыхтавацца да набору тады, калі пытанне аб выданні будзе вырашана станоўча. Па сучасным палажэнні рукапіс праходзіць такія этапы. Найперш чытае і дае водзыў адказны рэдактар (у дадзеным выпадку — Суднік). Вельмі часта, калі не звычайна, адказны глядзіць толькі самую сутнасць, не ўдаючыся ў дэталі, альбо даручае дэталі сваім падначаленым. Затым рукапіс ідзе да тэхнічнага рэдактара, каторы павінен найперш уніфікаваць усё, г. зн. прывесці ў такі стан, каб усё было зроблена аднолькава, затым правярыць усе спасылкі на літаратуру, звычайна ён размячае, якімі шрыфтамі будуць набіраць тыя ці іншыя словы. Для слоўніка адна разбіўка шрыфтоў займае шмат часу. Пасля гэтага рукапіс ідзе ды вычыткаў, каторыя правяраюць усе дэталі і пасля ўзгаднення з рэдактарам адпраўляюць рукапіс у набор.

Слоўнікі ўсе, здаецца, набіраюць у Маскве. Дык вось, мне здаецца, што табе варта было б пагаварыць з Суднікам адносна падрыхтоўкі (тэхнічнай) рукапісу да друку. Я думаю, што тэхнічным рэдактарам варта запрасіць Ю. О. (за кожны аркуш тэхн. рэдактару плоцяць 10 руб., значыць, уся праца будзе каштаваць каля 800 руб.), калі яна ведае гэту справу, але, можа быць, гэту працу варта зрабіць табе самой ці сумесна з Ю. О. Пры ўсіх умовах табе варта было б авалодаць гэтай справай, і тады ты зможаш браць такую працу ў выдавецтва. Не гаворачы пра заробаткі, гэта проста цікавая праца.

Наташа вярнулася з Крыма вельмі пасвяжэлай і цяпер здзіўляецца, як гэта яна жыла некалькі гадоў без выхадных, увесь час не высыпаючыся. На будучыню вырашана больш такіх глупстваў не рабіць. Дай божа.

11. ЮЛІ БІБЛА

26 кастрычніка 1965 г.

Юлія Осіпаўна.

У мяне наладзіліся адносіны з [Мінскім] абласным музеем у Маладзечне. Сёння супрацоўнік музея Генадзь Каханойскі прыслаў трагічны ліст. Ён піша, што ў Заходняй Беларусі застаўся шмат старых рукапісаў і кніг, якія зараз гінуць: іх паляць, рвуць. Што рабіць?

Я б мог перадаць усё гэта Археаграфічнай камісіі, і, пэўна, яна паслала б туды сваіх працаўнікоў, але ў такім разе ўсе матэрыялы пойдучь у камісію. Ведама, гэта лепш, чым даць загінуць, але ж трэба, каб іх забралі ў Мінск.

Пішу Вам, каб Вы парайліся з Сіманойскім. Не пішу яму проста, бо ён, пэўна, не скоро адкажа, калі наогул адкажа. Можа, мне трэба напісаць артыкул у якую-небудзь мінскую газету? Можа, напісаць у ЦК Шауры? Можа, яшчэ што зрабіць?

Пасля смерці Ціхамірава камандаваць Летапіснаю групам (дзе лічуся і я) будзе акадэмік Рыбакоў. Хаця ён некалі на Бюро аддзялення гістарычных навук прапанаваў паставіць праблему вывучэння беларускага адраджэння, я не надта спадзяюся на тое, каб ён зрабіў нешта рэальнае ў такой бядзе.

Прашу Вас пагаварыць з Сіманойскім, што трэба зрабіць. Думаю, што пасля смерці Ціхамірава выпусціць тут зборнік да 450-годдзя беларускага друку не ўдасца.

Улашчык.

12. НІНЕ БЯЛЬКЕВІЧ

24 студзеня 1966 г.

Ніна.

Сёння са Славаю мы былі ў Гарэцкага. Ён жыве км за 30 ад Масквы ў невялічкім рабочым пасёлку. Спаткаў ён нас надзвычайна ветліва і абяцаў зрабіць усё, што зможа, пагаварыць з прэзідэнтам і Крапіваю. У яго нават захавалася фатаграфія, дзе ты з Галубоўскаю сядзіш, а над вамі стаяць Сапунянкі. Максім Гарэцкі назваў тое фота «Чатыры багародзіцы».

Калі будзеш размаўляць з Гарбуновым, не называй сваё прозвішча, бо я зачапіў яго ў сваёй кнізе, а, пэўна, прыйдзецца зачапіць яшчэ больш. Скажы, што ты Бялькевіч.

Мне трэба было б спаткацца тут з Броўкам або, на горшы выпадак, з Глебкам. Калі можаш, даведайся, калі яны будуць тут. Пра гэта буду пісаць яшчэ М. К., тым больш што некалькі дзён назад адаслаў ёй лякарства, патрэбнае для Сцяпана.

Шлю табе чарнавік сваіх самахвалавіцкіх успамінаў. Шушкевіч ужо размаўляў у «Полымі» пра іх надрукаванне. Яшчэ невядома, выйдзе што з гэтага ці не, але пашлю. Цябе прашу, калі зможаш разабрацца ў рукапісе, прачытай і зрабі свае заўвагі. Калі будзе цяжка, аддай спярша машыністцы, няхай перадрукуе, а пасля ўсё ж прачытай. Асабліва няпэўны ў мяне канец — пра тое, што мы ведалі, канчаючы другі клас. Зараз я здаў у рэдакцыю артыкул пра пісьменнасць дарэвалюцыйнай Беларусі, і ўспаміны павінны быць нібы ілюстрацыяй да артыкула. Палемізую з працаўнікамі інстытута, якія вельмі заніжаюць паказнікі пісьменнасці.

Калі ў Мінску няма паперы (перадрукаваць трэба ў трох экз.), то я прышлю, бо зараз тут яна ёсць. Вітаем цябе з днём Ніны і шлем табе каробку цукерак. За ўсімі імянінамі і днямі нараджэння ў нас даглядае бабка.

Чакаем use Олю.

13. ІВАНУ МЕЛЕЖУ

26 красавіка 1966 г.

Іван Паўлавіч.

Скончыў чытаць «Подых навальніцы». Уражанне такое, што мушу напісаць хаця б што-небудзь. Яшчэ чытаючы «Людзі на балоце», я пачуў, што Ваша творчасць пазбаўлена стандарту, што для Вас Палессе — не той раён, пра які трэба падабраць як мага больш экзатычных матэрыялаў (выдумала ж нейкае боўдзіла, што вёску назвалі Убібацькі таму, што на Палессі да рэвалюцыі кожны, хто хаця, мог забіць свайго бацьку), што гэта тое месца, дзе Вы раслі, што Вы яго любіце і ведаеце яго так, як можа ведаць толькі той, хто там рос.

Тое, што было накідана ў першай частцы, разгарнулася з вялікаю сілаю ў «Подыху». Падзеі пачынаюцца летнюю раніцаю, і гэту раніцу я адчуваю амаль фізічна. Я рос пад Мінскам, у нас сенажаць была за самым гумном, дзе мы спалі ўлетку, і адно з самых радасных уражанняў дзіцячых гадоў было пачуць на ўсходзе сонца, калі так звяняць жаўранкі і вішчаць ластаўкі, як менцяць косы. Можа, таму мне здаецца, што калі б Вы перадалі раніцу праз прызму ўражанняў малага, уздзеянне было б яшчэ большым.

Троха ідылічная карціна раніцы змяняецца паказам выхаду ўсяе вёскі на сенажаць, а затым драмаю Ганны¹, драмаю для яе страшнаю, але на якую вёска амаль не зварачае ўвагі. Як гэта праўдзіва.

Вашы разважанні пра ціхіх і няціхіх палешукоў, пра тых таленты, якія ёсць скрозь, маюць агульначалавечы сэнс. Тыя старонкі, дзе Вы пішаце, як праз газетны артыкул знявечылі маладога паэту, ацэнка Маёвым дзейнасці літаратурных арганізацый таго часу, наогул усё, што Вы пішаце, так насычана чалавечаю праўдаю, што я схіляюся перад Вамі. Мне не давялося [у жыцці] спаткаць Апейку. Звычайна гэта былі больш жорсткія людзі, але Ваш вобраз прымушае думаць, што гэта таксама не цень, але жывы чалавек.

Нас многа раз абвяшчалі пакойнікамі, і шмат каму ўжо даўно здаецца, што мы пакойнікі, але Вашы кнігі паказваюць, што народ, які высоўвае такія таленты, — жыве. Вашы кнігі паказваюць, што беларуская літаратура ўзнялася так высока, што ёй не трэба рэкамендацый, не трэба дапамогі, не трэба нікуды «высоўваць», яна стаіць на сваіх нагах.

«Хроніка» просіцца на экран². Але тыя фільмы з беларускаю тэматыкаю, якія я бачыў да гэтага часу (асабліва экранізацыя [твораў] Коласа), інакш як калецтва назваць нельга. Пэўна, ні рэжысёр, ні артысты ніколі не бачылі Беларусі, можа, нават нічога і не чыталі, і таму выйшла нешта шэрае, пасрэднае, нецікавае. Вам патрэбен рэжысёр рангу Даўжэнкі, і, можа, сапраўды знойдзецца той, хто дасць нацыянальны фільм.

Думаю, што Ваш раман дасць уяўленне аб Палессі (і наогул аб Беларусі) не толькі чытачам (у Беларусі Беларусь ведаюць вельмі кепска), але і самім палешукам, бо той, хто можа паглядзець на сябе ў люстэрка, ведае пра сябе больш, чым той, у каго люстэрка няма. Мне здаецца, што ні адзін з відаў мастацкай творчасці не можа даць чалавеку столькі, сколькі літаратура, бо кніга заўсёды пад рукою.

У мове Вы — віртуоз. Кожны з герояў гаворыць так, як гаворыць у жыцці, інакш кажучы, індывідуальна. Вы, пэўна, ні разу не перайшлі тае мяжы, дзе будзе чуцен «націск». Нават калі гаворыць Андрэй Руды, які нібы выпушчаны знярок для таго, каб ён быў «смешны», гэтага не чуваць. Разумею, як цяжка было адабраць слоўны матэрыял, каб не перайсці тае мяжы, якую так цяжка абазначыць.

Я ўжо казаў, што я з-пад Мінска і ў нас ужываюцца іншыя тэрміны, чым ужываеце Вы. Можа, яны Вам на што-небудзь прыйдуцца. У вас не «адбіваюць» косы, але «клеплюць». Слова «канюшня» ўжывалі толькі тыя, хто не хацеў гаварыць «папросту», а гаварылі «стайня» (адсюль «стаеннік»). «Каратай» слова цюркскае, нават не адно, а два, і азначае «чорны жарабец». Веялкаю ў нас звалі не тую машыну, якую чысцяць збожжа, але шуфлік, маленькую лапату з загнутымі краямі, выдзеўбаную з дзерава, з кароткім тронкам. Раней гэтаю веялкаю веялі збожжа, а ў мой час скрозь веялі архамі, і таму самы тэрмін «веяць» амаль знік і замяніўся словам «архаваць». Заміж «вейкі» ў нас ужываецца слова «веялкі».

Вялікае дзякуй Вам ад чытача за кнігу. Вашы «Людзі на балоце» ніколі не ляжаць на паліцах, «Подых навальніцы» пойдзе з яшчэ большым поспехам.

14. РЫГОРУ БАРАДУЛІНУ

[Лета 1966 г.]

Шаноўны тав. Барадулін.

Атрымаў Ваш і Шушкевіча ліст з Кактэбеля. Не адказваў доўга таму, што ў той самы час быў на Каўказе.

Я пачаў прыпамінаць, што чытаў пра Смаргонь, і не мог нічога прыдумаць. Пасля ўзяў бібліяграфію і паглядзеў на паказнікі. Знайшоў адзін артыкул пра Смілавічы і — ніводнага пра Смаргонь наогул, і тым больш пра «Акадэмію»¹. Даўней Смаргонь належала Зяновічам, ад іх у 1668 г. перайшла да Радзівілаў, ад Радзівілаў да Пшаздзецкіх. Палкоўнік напалеонаўскіх войск Пшаздзецкі ў 1831 г., калі ў Заходняй Беларусі паднялося паўстанне, узначаліў паўстанчы атрад Ашмянскага павета, у выніку чаго Смаргонь была канфіскавана і стала дзяржаўным маёнткам.

У 40-я гады сын смаргонскага аконама Бакшанскі, які быў зусім яшчэ хлопчыкам высланы з бацькаўшчыны, а пасля вярнуўся, напісаў адозву да смаргонскіх сялян і салдат, якія там стаялі, заклікаючы іх перабіць усіх паноў і афіцэраў. Гэта адозва нарабіла ў свой час перапалоху і скончылася трагічна для яе аўтара. Пра гэта ёсць у кнізе А. Ф. Смірнова пра паўстанне 1863 г. у Беларусі і Літве², а найбольш поўна — у кнізе польскага даследчыка Файнгаўза³.

Зварочваючыся да «Акадэміі», павінен сказаць, што пра яе я ведаю, пэўна, столькі, столькі і ўсе: даўней вакол Смаргоні былі вялізныя лясы, у якіх вадзілася шмат рознай зверыны. Смаргонскія мяшчане зрабілі сваёй спецыяльнасцю лоўлю гэтых звяроў, а мядзведзяў вучылі рабіць розныя рухі (танцаваць). З гэтымі «вучонымі» мядзведзямі яны хадзілі не толькі па Беларусі, але бывалі і ў Расіі, і далёка на захадзе (пэўна, і ў Германіі). Пра ўсё гэта, відаць, можна знайсці ў архіве Радзівілаў (ён знаходзіцца ў Мінску), але гэта доўгая і цяжкая праца, бо ў радзівілаўскім архіве больш за 6 тыс. папак, і матэрыялаў пра Смаргонь ніхто яшчэ не прабаваў улічваць.

Я троха ведаю літаратуру пра Радзівілаў, але, апрача асобных сказаў, нічога пра «Акадэмію» не памятаю.

Выбачайце, што так мала магу дапамагчы Вам, выбачайце і за тое, што пішу на прозвішча, бо не ведаю, як Вас клікаць па бацьку.

Улашчык.

15. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

15 снежня 1966 г.

Станіслаў Пятровіч.

Вітаю Вас з выхадам новай кнігі¹, а зараз дзякую, што прыслалі мне. Літаратурнае жыццё Беларусі ведаю такі кепска, на ўсё не стае. Найбольшае ўражанне на мяне зрабіла «Палеская хроніка» Мележа. Мне здаецца, што аўтара, які б так ведаў і так паказаў вёску, як Мележ, у Саюзе, можа, і няма.

Пісаць пра перажытае нам трэба, але шмат пра каго, што Вы спыталі, я ведаў зусім мала. З Бабарэкам ехаў ад Масквы да Вяткі і жыў там з тыдзень разам (1931 г.). А ў 1935 г., улетку, бачыўся яшчэ троха, але гэтага замала, каб сказаць што-небудзь, апрача таго, што ён быў вельмі разумны і прыемны чалавек. Зараз у Маскве жывуць яго жонка і адна дачка, а другая дачка — у Ленінградзе. Адрас, відаць, ёсць у маёй сястры Ніны (Кахоўская, д. 28, кв. 65).

З Пічэтам у тыя гады ў Вятцы бачыўся адзін раз і таму таксама нічога сказаць не магу, хіба што ён быў нарміроўшчыкам нейкай кааператыўнай гаспадаркі. Зараз у Маскве жыве яго жонка, але яна пісаць нічога не будзе. Часта спатыкаўся я з Пічэтам у 1944—1947 гг., жывучы ў Маскве. А Ліс прапанаваў нават мне напісаць невялікую кнігу пра Пічэту, але ў мяне зараз выйшла так, што я не паспяваю са сваімі планавымі заданнямі, і таму адмовіўся.

У 1931 г., у самым пачатку жнівеня, Азбукін, Гурскі (дырэктар тэатра), Міцкевіч (пэўна, таксама Ваш настаўнік, матэматык) і яшчэ некалькі [чалавек] выехалі з Вяткі, каб ехаць на поўдзень сучаснай Кіраўскай вобласці. Мы даехалі чыгункаю да Кацельніча, дзе спаткаліся з Савічам (той, што працаваў у «Беларускай вёсцы») і Жылкам, які пад той час прыехаў з Мінска. У Кацельнічы мы думалі-думалі, як ехаць, а ўрэшце зрабілі так, як там рабілі тубыльцы: купілі вялікую лодку і паплылі. Плылі 6 ці 7 дзён, адзін раз ледзьве не ўтапіліся (нас зганяла пад плыт), але ўрэшце даехалі.

Я з Азбукіным жыў у горадзе Налінску (гэта 20 км ад р. Вяткі), а праз Вятку км за 60 ад нас, у Уржуме, жыў Жылка. Азбукін

неяк адразу пасля прыезду стаў настаўнікам у школе сялянскай моладзі, дзе выкладаў прыродазнаўства, а пазней быў адначасова і загадчыкам краязнаўчага музея. З вясны па зіму 1932 г. ён збіраў гербарый і сабраў нешта 600 розных раслін. Гэта ўсё знаходзілася ў музеі, а пасля яго ад'езду ў Вятку (1933 ці 1934 г.) гербарый аддалі карове. У Вятцы Азбукін таксама быў настаўнікам і троха займаўся навуковымі даследамі, але гэта было так сабе, бо друкаваць было немагчыма, нават каб што і добрае.

У Вятцы (ці ў той час ужо ў Кіраве) ён прабыў, здаецца, да лета 1936 г., а пасля пераехаў у Ульянаўск, які тады быў яшчэ раёнам. Там ён таксама пачаў працаваць у сярэдняй школе выкладчыкам геаграфіі і зноў збіраў гербарый і розных казюрак, рабіў невялікія экскурсіі каля горада (за Волгаю там пачынаецца стэп), пасябраваў з дырэктарам музея, але ўсё гэта было ізноў толькі так сабе, бо сапраўды навуковаю працаю займацца было нельга.

Улетку 1937 г. я паехаў уніз па Волзе і спыніўся ў сяле на граніцы з Казахстанам, а Азбукін рушыў далёка на ўсход і даехаў да Таджыкістана, дзе і загінуў у пачатку вайны.

Старэйшая яго дачка, казалі мне, працуе ў Ленінградскім універсітэце, але яна мала ведала бацьку (прыезджала троха ў Налінск і Ульянаўск), тым болей, што яе бацькі разышліся, калі яна была малая. Другая дачка (ад другой жонкі), казалі, працуе недзе каля Разані саавадам, але яна была зусім малая, калі загінулі бацькі. І пэўна, таксама нічога не памятае пра бацьку. У жыцці Азбукін быў тое, што завецца «лёгка» чалавек, звычайна, у добрым гумары. Ён шмат што ведаў і быў бы, пэўна, добрым вучоным.

З Максімам Гарэцкім спатыкаўся толькі некалькі разоў, і скажаць пра яго няма чаго.

З вясны 1931 па 1936 ці 1937 г. у Вятцы жыў Н. Чарнушэвіч. Але ж ён жыве ў Мінску, і найлепш было б зайсці да яго самога, тым больш што ён хворы і бывае надта рады, калі да яго хто зойдзе. Можа, як дзіва для Вас скажу, што ён адзін час быў дацэнтам фізікі ці біяфізікі ў Вяцкім (здаецца, ветэрынарным)

інстытуце. Каб весці заняткі, ён працаваў не менш як 20 гадзін у суткі. Скончылася гэта тым, што ў яго сталіся глыбокія каверны, і дактары ў 1932 г. казалі, што ён праз месяц ці два памрэ. Працу ён, ведама, пакінуў, але, зарабіўшы грошай, наказаў насіць сабе малака і штодня па кавалку масла. Піў гарачае малако з маслам, і вось жыве да гэтага часу.

З Уржума некалькі разоў званіла мне жонка Жылкі². Яна пакінула яго прыблізна ў чэрвені 1932 г. і паехала ў Ленінград (прыехала ў Уржум у верасні 1931 г.). Жылка прысылаў мне свае апошнія вершы і пераклады са скандынаўскіх паэтаў. Прыслаў і свой «Тэстамент», з якога памятаю толькі адзін радок: «Умыйся чэрвеньскім дажджом, жыві, расці, цвіці бясконца».

Усё гэта ў свой час загінула. Відаць, ніхто не ведае нават, дзе яго магіла. У студзені (здаецца) 1933 г. яму дазволілі паехаць у Крым, але ён быў зусім хворы, жыў адзін і выехаць не мог. Памёр, пэўна, увесну 1933 г. Казаў пра сваю маленькую дачушку³, якая, здаецца, гадалася ў яго маткі. Можа, праўда, што і блытаю, бо было вельмі даўно, але прыезд і ад'езд жонкі памятаю добра.

Гурскі і Міцкевіч у 1933 ці 1934 г. прыехалі ў Вятку, дзе Міцкевіч скоро памёр. Вось пакрысе тое, што памятаю.

Улашчык.

16. СЦЯПАНУ АЛЕКСАНДРОВІЧУ

13 мая 1967 г.

Дарагі Сцяпан Хусаінавіч.

Па-першае, пра гісторыю беларускага друку і Ваш артыкул. Пасля тае рэцэнзіі, якую далі Шабуня і Абэццдарскі на артыкул Вашага папярэдніка, іншага і чакаць было нельга. Я думаю, нават упэўнены, што рэцэнзенты калі і чыталі што з «Нашай нівы», то выпадкам асобныя нумары. Ды ім больш нічога і не трэба было, бо яны і так усё, што трэба, ведалі наперад. Таму мне здаецца, калі бераце такую вялікую тэму, то трэба ўзяць «Нашу ніву» — толькі як нейкі асяродак, стрыжань, і паказаць, што яна ўяўляла сабою сярод іншых віленскіх выданняў таго часу (1905–1914).

Перабіраючы «Памятные книги» Віленскай губерні за гэтыя часы, я быў здзіўлены, убачыўшы, колькі перыядычных выданняў выходзіла ў той час у Вільні. Большасць з іх была выразнага, нават занадта выразнага, рэакцыйнага напрамку, у тым ліку і розныя «беларускія» выданні. Віленскія выданні разыходзіліся не толькі па Беларусі і Літве, але і далёка далей, і калі б Вы ўзяліся за гэту тэму, то, пэўна, выйшла б цікавая і вялікая праца.

Праўду кажучы, гаворачы пару месяцаў назад з дзеўчынаю, якая шукала сабе тэмы па гісторыі друку, я параіў ёй таксама звярнуцца да віленскага друку таго часу, але ёй трэба ўсяго напісаць дысертацыю, а Вам — вялікую працу. Таму, калі яна нават узялася за гэта, Вы пэўна адзін другому пярэчыць не будзеце.

Адносна друкавання Вашага артыкула тут. Пра часопісы сказаць нічога нельга. Мой артыкул пра колькасць пісьменных у Беларусі зацверджаны да друку гады паўтара назад, і калі выйдзе — невядома. Тое ж самае і ў іншых часопісах (мой ляжыць у «Истории СССР»). Зараз у нас увесь час ідуць размовы, што мы занадта прысталі да сацыяльна-эканамічных праблем і зусім закінулі пытанні культуры, таму мажліва будзе падбірацца які-небудзь зборнік, у які можна будзе пусціць і Ваш артыкул. У нас яшчэ даволі часта выходзяць зборнікі ў пашану каго-небудзь, але туды прымаюць не больш 12–15 старонак.

У 1958 г. эстонцы арганізавалі ў сябе першы сімпозіум па аграрнай гісторыі, і з таго часу сімпозіумы збіраюцца штогод, і ў «Ежегодниках» за гэты час надрукавана значна больш артыкулаў, чым у самой Беларусі. Варта таму ўзняць пытанне, каб наладзіць прыблізна такія сімпозіумы па справах культуры. Пра гэта буду гаварыць тут — дзе толькі можна. Наогул, калі будзе магчымасць куды-небудзь прыладзіць Ваш артыкул, па-ведамлю.

Цяпер пра Смаргонь. У мяне неяк пыталі пра тое ж самае пісьменнікі, і я сказаў, што нічога парадзіць не магу, усё, што ведаю, не выходзіць далей анекдотаў. У 1831 г. Смаргонь належала Пшаздзецкім, ад якіх была канфіскавана дзяржаўнымі органамі. Калі набылі яе Пшаздзецкія — зараз не памятаю,

але калі будзеце шукаць у Радзівілаў, то майце на ўвазе і гэтых уласнікаў. Між іншым, Радзівілаўскія фонды ёсць, апрача Мінска, яшчэ ў Ленінградзе (гляньце артыкул Копреевой у «Трудах» Бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына (том V (8), у Вільні, у Львове, а можа, і яшчэ дзе (не кажучы пра Польшчу).

Смаргонь была не адзіным такім цэнтрам, бо мядзведзяў на Беларусі вучылі яшчэ ў Семежаве (пра гэта, здаецца, ёсць у матэрыялах, якія знайшоў П. Казлоўскі з Інстытута гісторыі), а пэўна, і яшчэ дзе. Мы так кепска ведаем сваю гісторыю, што можам знайсці ў архівах самае незвычайнае.

Я паставіў сабе зараз тэмаю даследаванняў крыніцы па гісторыі Беларусі (не падручнік, але манаграфічнае распрацаванне) і думаю, што гэтага мне стане да смерці, тым больш што зараз рыхтую да выдання беларускія хронікі.

Улашчык.

17. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

15 чэрвеня 1967 г.

Станіслаў Пятровіч.

У № 47 «ЛіМа» змешчаны артыкул пра Пічэту. Я прачытаў яго па тэлефоне жонцы Пічэты, якая была вельмі ўзрушана і прасіла, каб як-небудзь здабыць гэты нумар. Калі будзе магчымасць, прышлеце газету на маё імя, бо яна скоро едзе некуды на курорт.

Атрымаў ліст з Дзяржынска са спасылкаю на Вас. Папраўдзе сказаць, я не ўразумеў, што яны хочуць? Пэўна ж, каб напісаў пра Койданаў, а ў лісце напісана — нібы просяць успамінаў.

Койданаў быў некалі сталіцаю Койданаўскага графства і належаў Радзівілам, а з 30-х гадоў XIX ст. перайшоў да Вітгенштэйнаў. У архіве Радзівілаў у Мінску, пэўна, ёсць інвентары і іншыя матэрыялы пра Койданаў. Самае лепшае было б, калі б за гэта ўзяўся які-небудзь настаўнік з самога Дзяржынска. Кадры павінны расці на мясцох, як гэта было некалі.

Між іншым, пра Койданаўскі замак (што ён разбураецца) я пісаў у «Савецкай Беларусі» ў 1926 ці 1927 г.¹

Улашчык.

18. НІНЕ БЯЛЬКЕВІЧ

21 кастрычніка 1967 г.

Ніна.

Каб не выпісваў «ЛіМ», то і не ведаў бы, што Сіманоўска памер. Перажыў гэту смерць, як страту вельмі блізкага чалавека. Не спатыкаў яшчэ чалавека, які б так самааддана працаваў, быў бы такім практычным работнікам, а разам з тым так мала ўвагі аддаваў уласным інтарэсам. Цяпер вельмі шкада, што не зайшоў да яго перад ад'ездам. Чакаў, што напішуць Ю. О. [Бібіла] ці Шушкевіч, але ніхто не напісаў, апрача цябе.

Мы неяк гаварылі ў сябе, што Саша, пэўна, ужо прыслала табе некалькі лістоў, аж няма ніводнага. Пэўна, палыхацца няма чаго, бо покуль аглядзіцца, прыехаўшы, пройдзе няма часу. Мы тут з вакзала заехалі да нас, паснедалі, Саша троха адпачывала, а пасля паехалі на вакзал і пасадзілі ў вагон за паўгадзіны да адыходу.

Патроху ўцягваемся ў работу, бо першыя дні было проста цяжка сядзець за сталом. Можна, нішто так не прыліпае да чалавека, як гультайства. Заўтра Наташа едзе ў Ленінград — будзе там даводзіць сваю працу. Часу ёй далі мала — толькі тыдзень, які ў яе застаўся ад адпачынку, інакш кажучы, не далі зусім. Набытае ў Каралішчавічах здароўе вельмі сора расходзецца.

Паслаў «Курган» Купалы Дылу. Ён быў расчулены. Гарэцкі павінен быць у Мінску, абяцаў паклапаціць пра слоўнік. Саша зараз сядзіць так, як яшчэ не сядзеў ніколі, нават на экзаменах, але да Вас у госці збіраецца. Юзіка прапісалі ў Маскве на год, і ён таксама збіраецца прыехаць на свята ў Мінск. Пра забарону ўезду ў Маскву, пэўна, плёткі, ва ўсякім разе, я не чуў. Грошы Олі за посылку перадам праз таго, хто прыедзе, або вышлю пераводам, калі нікога не будзе. Аўтарэферату Чамярыцкага я яшчэ не атрымаў, з чаго вынікае, што абарона будзе, відаць, не раней снежня.

Калі зможаш, дастань мне «Нёман» (№ 9), дзе змешчана тая рэцэнзія. Тут «Нёмана» не дастаў. Прывітанне Вам усім ад Наташы.

М. Улашчык.

19. ЮЛІ БІБІЛА

22 лютага 1968 г.

Юлія Осіпаўна.

Троха хварэю, троха залішне шлюць мне рукапісаў, таму да гэтага часу не пісаў яшчэ Сівіцкай (напішу сёння), не пісаў і Вам. Я здабыў том IV «Записок северо-западного отдела Русского географического общества», а паколькі адзін экз. гэтага тома ў мяне ўжо ёсць, магу даслаць яго ў Мінск. Прашу Вас — даведайцеся, ці патрэбен гэты том Дзяржаўнай ці Акадэмічнай бібліятэцы. Ёсць у мяне таксама адзін нумар «Савецкай краіны» за 1932 г. Таксама магу пераслаць.

Адна з тутэйшых гісторыкаў (пэўна, з Мінска) пытала мяне: якое гэта выданне на гектографе¹, падпісанае *Даніло Боровик*? Выданне беларускае, выйшла не за граніцаю, але ў XIX ст. нелегальна ў Расіі. Ці няма ў Вас якіх звестак пра яго?

Шушкевіч прыслаў запрашальны білет на свой юбілей. Шкада, што не змог прыйсці, бо гэта вельмі сімпатычны чалавек.

Віншую Вас з выбарам Абэцадарскага членам-карэспандэнтам Акадэміі педагагічных навук. Пры такім складзе педагогіка, ведама, пойдзе далёка.

Прывітанне маім на Кахоўскай. Пішуць яны рэдка. *Улашчык*.

20. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

17 сакавіка 1968 г.

Шаноўная Людвіка Антонаўна.

Некалькі дзён таму назад меў размову з рэдактарам нашага галоўнага часопіса «История СССР». Пытаў яго пра магчымасці друкавання артыкула пра бежанцаў. Ён адразу ўхапіўся за гэта (ніхто не ведае зараз, што такое бежанства), сказаў, што з ахвотаю будуць друкаваць (гэта яшчэ не азначае, што скоро надрукуюць), але паставіў умову. Па-першае, у артыкуле павінны быць узняты агульныя праблемы бежанства (якія прычыны, колькі выселілі, куды паехалі і г. д.). Па-другое, каб адзначыць, якое значэнне меў зварот бежанцаў на развіццё рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі.

Скарыстаць гэту магчымасць неабходна, бо калі ў «Истории СССР» будзе змешчаны артыкул, то гэта знойдзе водгук, тым больш я пастараюся даць прыпіску, што гэты артыкул павінен узрушыць цікавасць да бежанства і стаць пачаткам збору матэрыялаў.

Не ведаючы зместу тых Вашых артыкулаў, якія знаходзяцца ў «Полымі», паведамляю Вас аб размове з рэдактарам. Калі Вашы артыкула не адпавядаюць вымаганням рэдакцыі, ці не можаце Вы перапрацаваць які-небудзь з іх, а калі Вы не можаце, то, можа, ёсць хто другі? Штурхаць іх тут, у рэдакцыі, буду я, хаця, як адзначаў, спадзявацца, што гэта адбудзецца скорар, нельга.

Думаў, што ў сярэдзіне сакавіка буду ў Мінску, а зараз заехаў бы і ў Вільню, але гэта справа ўсё адкладваецца.

Улашчык.

21. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

20 мая 1968 г.

Шаноўная Людвіка Антонаўна.

Дзякаваць Вам за прысланыя запісы. Запіс пад № 1 (Улановіч) зроблен проста па-мастацку. Запісвала, пэўна, унучка, і ў каго-небудзь — ці ў бабкі, ці ў Ганны — ёсць мастацкія здольнасці.

Напішу ўступ і пашлю ў Мінск, думаю, нават не проста ў рэдакцыю, а каму-небудзь са знаёмых, каб яны, прачытаўшы, параілі, куды даць. Першыя запісы абавязкова трэба друкаваць, каб даць ахвоты другім.

Паспрабую 2-3 з прысланых Вамі запісаў надрукаваць цалкам, астатнія ў выкладзе.

Пасылаю Вам свой апошні артыкул; два экз. артыкула адсылаю ў школу вучням, якія зрабілі запісы. Калі справа ўзрушыцца, трэба будзе вызначыць месца, дзе хаваць запісы.

Улашчык.

22. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС*1 чэрвеня 1968 г.*

Шаноўная Людвіка Антонаўна.

Я напісаў уступ на 4 стар., перадрукаваў запіс Улановіч і па-слаў у Мінск, просячы дзе-небудзь змясціць. Мне казалі, што зараз найбольшая надзея на «Полымя». Чакаю адказу, хаця па-слаў некалькі дзён назад.

Ва ўступе Ваша прозвішча не ўспамінаў, каб не ўскладняць гэту справу.

*Улашчык.***23. ЗОСЬЦЫ ВЕРАС***16 жніўня 1968 г.*

Шаноўная Людвіка Антонаўна.

Ваш апошні ліст дайшоў да мяне сёння, бо я зараз у Каралішчавічах у Доме пісьменнікаў. Ліса не бачыў, бо калі быў у Мінску я, не было яго.

Быў у Вільні, да Вас не прабаваў зайсці, бо надта ўходзіўся за дзень. Калі ведаеце новы адрас Кісялёва, то прашу паведаміць. Бібіла паехала таксама ў Гудзевічы.

*Улашчык.***24. ВАДЗІМУ КРУТАЛЕВІЧУ***2 кастрычніка 1968 г.*

Шаноўны тав. Круталевіч.

Уважліва чытаю Вашы артыкулы ў «Полымі», прысвечаныя ўтварэнню Беларускай рэспублікі; асабліва цікавым мне здаўся артыкул, змешчаны ў № 9 («Абвяшчэнне рэспублікі»). У сувязі з гэтым магу паведаміць Вам невялікую дэталю, якая мае дачыненне да Вашых заняткаў.

У Беларускім адзеле Дзяржаўнай бібліятэкі (Мінск) у 20-я гг. захоўвалася карэктурна Маніфеста, якім абвяшчалася ўтварэнне Беларускай ССР. Гэта быў аркуш паперы прыблізна 1,2 метра ў шырыню і 1 метр у вышыню. У самым версе вялікімі літарамі

(сантыметраў 20) было набрана слова «МАНІХВЭСТ», а далей ішоў сам тэкст.

Карэктурну правіў Жылуновіч. Гэта ведаю добра, але не ведаю, ці тыраж быў выпушчаны з тою праўкаю, якую рабіў Жылуновіч, ці не. Гэта, пэўна, ведае Я. Л. Дыла, які зараз жыве ў Саратаве. Жылуновіч правіў не карэктурныя памылкі, але мяняў словы.

Жылуновіч усё жыццё гаварыў капыльскаю гаворкаю, пэўна, гэтаю ж гаворкаю быў напісаны (ці адрэгаваны ім) і Маніфест.

Калі ўсё гэта адбывалася, я быў занадта малы, каб уразумець падзеі, але абвяшчэнне рэспублікі асабліва вялікага ўражання на жыхароў Мінска не зрабіла. Бясспрэчна, на гэта мела ўплыў тая акалічнасць, што падзей было надта шмат у кароткім часе.

Перад самаю Кастрычніцкаю рэвалюцыяй у нашай школе дзесяцігадовы бальшавік хацеў павесіць у класе на сцяне бальшавіцкі лозунг, а кадэты цягнулі яго за ногі са стала, куды ён узлез, каб павесіць свой лозунг.

Улашчык. Москва, А-252, Новопесчаная, д. 21, кв. 19.

25. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

15 лютага 1969 г.

Шаноўны Мікалай Іванавіч.

Узнятая Вамі праблема вельмі складаная. Па сутнасці яна распадаецца на некалькі меншых, кожная з якіх вымагае спецыяльных доследаў. Як мне здаецца, цэнтральным з'яўляецца пытанне адносна тэрыторыі, на якой жыла тая літва, што дала назву народу і дзяржаве. Па-другое, трэба больш-менш дакладна вызначыць час, калі балцкае насельніцтва гэтага раёна было асімілявана нашымі продкамі. Калі гэта будзе зроблена, рэшту будзе вырашаць значна прасцей.

Першае пытанне Вы вырашаеце на падставе летапісных вестак, тапанімікі і дадзеных археалогіі, але выразнай карціны не атрымалася. Нават чытаючы вельмі ўважліва, нельга ўявіць дакладна тэрыторыю першапачатковай Літвы. Разумею, што гэта залежыць ад крыніц, бо звесткі «Повести временных лет» і другіх летапісаў не маюць цвёрда акрэсленага зместу. Паве-

дамленні пра Лаўрышаўскі манастыр, які знаходзіўся на мяжы Літвы і Русі, спатыкаюцца вельмі рэдка. Павінен сказаць, што да звесткі Густынскага летапісу адносна Заслаўя трэба аднесціся крытычна, бо гэты летапіс пісаўся ў XVII ст. на Украіне, а ў той час на Украіне Беларусь інакш як Літвой не звалі (за выключэннем Падзвіння). Зважаючы на тое, што на Украіне ёсць сваё Заслаўе (на Валыні) аўтар летапісу мог падкрэслена сказаць, што гэта тычыцца не Валынскага, але «літоўскага» Заслаўя.

Значна больш багатыя звесткі можа даць тапаніміка. Каб выкарыстаць іх, спісу населеных пунктаў на канец XIX ці XX ст. недастаткова. Варта было б звярнуцца да тых крыніц, якія былі надрукаваны ў XIX—XX ст., як «Акты Віленскай камісіі» і іншыя археаграфічныя выданні, дзе пералічаны не толькі назвы населеных пунктаў, але і ўрочышч.

Аднак самыя дакладныя весткі могуць даць археолагі. Зараз усё больш вызначаецца, што старэйшымі насельнікамі на большай частцы Беларусі былі балцкія плямёны, а ў апошні час было паведамленне (здаецца, Побаля), што недалёка ад Барысава над Бярэзінаю знойдзена літоўскае гарадзішча, можа, найбольш высунутае на ўсход. На гэта варта звярнуць увагу, бо ў дакументах XV—XVI ст. «рускія воласці» пачынаюцца на ўсход ад Бярэзіны, ды і сама назва «Беларусь» на працягу цэлых стагоддзяў адносілася толькі да беларускага Падняпроўя і Падзвіння, рэшта ж звалася Літвой. Гэта трымаецца так моцна, што ў тэме V шматтомнай гісторыі СССР (дзе гаворыцца пра рэалізацыю рэформы 1861 г.) Мінская губ., не кажучы пра Гродзенскую, аднесена да літоўскіх.

Але наогул у назву «Літва» ўкладаўся (тэрытарыяльна) самы разнастайны змест. Часцей за ўсё Літвой звалі ўсё існаваўшае ці былое Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае.

Вызначаная тэрыторыя дагістарычнай Літвы абавязкова павінна быць нанесена на карту. Уражанне ад гэтага бывае зусім іншае, чым ад друкаванага тэксту.

Калі была каланізавана тэрыторыя Літвы славянамі, продкамі беларусаў? Крыніцы гавораць, што першаю сталіцаю Літвы быў Навагрудак (навагрудчане завуць гэты горад *Наваградак*),

але сучасная польская і літоўская гістарыяграфія адмаўляе гэта. Адмаўленне гэта ў вельмі значнай частцы мае патрыятычны характар, бо літоўцам здаецца абразлівай думка, што іх першая сталіца была заснавана не на літоўскай тэрыторыі. Я кепска ведаю археалогію Літвы на сённяшні дзень, але да нядаўняга яшчэ часу было ведама, што ў Жэмайціі нават у сярэдзіне XVI ст. не было гарадоў у поўным сэнсе гэтага слова, гэта зн. паселішчаў, дзе б насельніцтва займалася галоўным чынам гандлем і рамяством.

Зараз шмат капаюць у Вільні, але я таксама не ведаю, ці ўдакладнілі час, калі Вільня стала горадам? Магчыма, значна пазней, чым Навагрудак. А паколькі сталіцы засноўвалі ў найбольш эканамічна развітых гарадох, то пэўна можна заставацца пры старым поглядзе, што першаю сталіцаю такі быў Навагрудак.

Далейшыя раскопкі могуць вырашыць гэта пытанне, ці ва ўсякім разе шмат чаго высвятліць.

Прыняўшы, што Навагрудак быў калоніяю славян-беларусаў на літоўскай раней тэрыторыі, трэба высветліць, калі ж было асімілявана ваколічнае насельніцтва і ці прыняло яно назву «літва»? Запіс у Гіпацкім летапісе гаворыць, што на Валыні раён Навагрудка ў сярэдзіне XIII ст. лічыўся Рускаю зямлёю, а за Нёманам была літва. Трэба мець на ўвазе, што рускімі, як у той час, так і значна пазней (да нашага часу), зваліся асобы праваслаўнага веравызнання, і таму варта падумаць аб тым, што азначалі выразы «Літва» і «Русь».

Мне здалася вельмі цікаваю гіпотэза пра Варуту, бо да гэтага часу ніхто не ведае, дзе яна была. Зараз у Літве висоўваецца нават думка, што Варута — гэта Вільня. Праўду кажучы, чытаючы Вашу прапанову і звяраючы з адпаведным тэкстам летапісу, бачыш нацяжку. Каб упэўніцца, што не было Варуты на Руце, варта было б зрабіць там археалагічныя даследы. Зважаючы на летапісныя дадзеныя, гэта павінен быць немалы населены пункт, і знайсці яго не будзе цяжка (у тым, вядома, разе, калі ён там сапраўды быў). Пра гэта вельмі варта было б дамовіцца з археолагамі.

Наколькі мне ведама, найбольш дакладныя і падрабязныя весткі аб граніцах літоўскіх плямён ёсць у працы Лаўмяньскага, але Вы чамусьці ні разу не ўспомнілі пра яе. Мне здаецца, што скарыстаць гэту працу тым больш неабходна, што і манаграфія Пашуты ў значнай частцы адыходзіць ад Студыяў Лаўмяньскага. Акрамя таго, яна вельмі вартая з метадалагічнага боку. Не скарысталі Вы і апошняя працы Любаўскага, а гэта ж быў самы большы спецыяліст у гэтай галіне («Літва і славяне. Працы клясы гісторыі», т. III, Менск, 1928).

Праца Ваша пачынаецца з нападак на Стрыйкоўскага і беларускага летапісы (пісаныя па-беларуску). Гэтай праблеме прысвечана манаграфія А. І. Рогава. «Русско-польские культурные связи (Стрыйковский и его хроника)». Наогул, спрэчным з'яўляецца не столькі Стрыйкоўскі, сколькі тыя летапісцы, працамі якіх карыстаўся Стрыйкоўскі, перш за ўсё той, хто напісаў хроніку Быхаўца. Даволі сказаць, што пасля выхаду гэтай хронікі ў перакладзе, на яе ў Польшчы выйшлі тры рэцэнзіі (Е. Ахманьскага нават не рэцэнзія, а цэлы палемічны артыкул, аснова якога схожа з Вашым поглядам). Не спасылаючыся ні на кнігу Рогава, ні на гэтыя артыкулы, Вы не можаце ні абвергнуць, ні прыняць погляды, выказаныя ў гэтых працах. Бясспрэчна, таксама трэба было б скарыстаць артыкул Чамярыцкага пра летапісы, змешчаны ў кнізе «Гісторыя беларускай літаратуры». Цікава і кніга І. Грэкава («Очерки по истории международных отношений восточной Европы XIV—XVI вв.»).

Наколькі я ведаю ўмовы, то мне здаецца, што ў тым памеры, які Ваша праца мае зараз, яе надрукаваць будзе цяжка, і таму я параіў бы Вам узяць спярша адну праблему ці не больш як дзве, названыя. У такім разе памер будзе меншы, а змест больш сціплы. Мне здаецца, ці не варта было б Вам прапанаваць такую працу ў Кіеў — ва «Украінскі гістарычны журнал», Паколькі гэтыя падзеі звязаны з Украінаю, на гэта можна спадзявацца. Ды ў такім выглядзе яе скарэй можна будзе зрушыць і ў Мінску.

У Вашай працы часта спатыкаюцца вельмі рэзкія выпадкі проці Пашуты і некаторых другіх аўтараў. Ведаючы ўмовы,

я скажу, што зараз ні адна рэдакцыя не будзе друкаваць гэтага, і таму раю Вам самому выключыць гэтыя месцы.

Некалькі заўваг па парадку тэксту. Калі летапісы, якія рэдагаваў Гедройц, былі цалкам пралітоўскія (стар. 3), то які быў сэнс пісаць, што сталіцаю Літвы быў Навагрудак? Спасылаючыся на Іпацьеўскі летапіс, Вы пішаце, што Валадар панаваў «у Гарадцы на тэрыторыі Літвы» (ст. 3). У летапісе няма, што на тэрыторыі Літвы. Пра гэта можна толькі выказаць свае меркаванні. У Вас напісана, што Іпацьеўскі летапіс заве Навагрудак, Тураў, Пінск незалежнымі гарадамі (ст. 16), але ў летапісе так пэўна пра гэта не сказана. Вы сцвярджаеце, што навейшыя навуковыя дадзеныя абвяргаюць думку, нібы фармаванне беларускай народнасці пачалося XIV–XVI (ст. 18). Думаю, што сапраўды розніца была значна раней. Закарпацкія ўкраінцы, якія ніколі не жылі разам з рэштаю Украіны, усё ж гавораць на мове, блізкай да астатніх украінцаў, а такога не магло б быць, каб яшчэ ў IX ст. не было тых рысаў, якія розняць украінскую мову ад іншых славянскіх.

Думаю, што Ваша сцверджанне, нібы з канца XII ст. цэнтр палітычнага жыцця Беларусі пераносіцца з Полацка ў Наваградак, не мае покуль падставы. Полацк у той час быў мацнейшы (ст. 19).

Спасылкі на Каніскага, Міцкевіча і іншых мала што даюць, бо ў той час заходняя і часткова цэнтральная Беларусь зваліся толькі Літваю (ст. 34).

Наогул, праслядзіць, які сэнс укладваўся ў тэрмін «Літва» ад X да XX стагоддзя — гэта тэма, вартая спецыяльнага доследу.

Літоўцы не звалі беларусаў «крэвамі». Так звалі латышы ўсіх усходніх славян, бо з усіх усходніх славян яны спатыкаліся толькі з крывічамі. Маўродзін — крыніца вельмі няпэўная. Тое ж можна сказаць і пра Нарбута, у якога багата фантастыкі. Думаю, што і факт хрышчэння 1405 г. вельмі няпэўны (ст. 53).

Самае няпэўнае месца ў гіпотэзе аб полацкім паходжанні літоўскіх князёў — гэта іх паганства (язычства). Гэта была эпоха, калі з паганства скрозь пераходзілі ў хрысціянства, у першую чаргу гэта рабілі феадалы, а тут вышла наадварот (ст. 51–53).

Ці былі разбіты татары пад Койданавам? Гэтым пытаннем займаецца некалькі польскіх даследчыкаў, а ў Літве — Ромас. Згодзен, што звязць назву Койданава з Кайданам, пэўна, няма падставы. Між іншым, у Стрыйкоўскага гаворыцца пра тры паразкі і адну — рускіх князёў пад Магільным. Можа, археолагі што-небудзь скажуць пра гэта ў свой час (с. 58).

XIII ст. — самы цьмяны час у гісторыі Беларусі, і, закранаючы яго, усе аўтары павінны высоўваць свае меркаванні. У Вас таксама багата прапаноў і меркаванняў, і таксама не ўсе яны здаюцца грунтоўнымі. Прапанова, што Вайшэлк прабыў тры гады ў Палонінскім манастыры, каб набраць манахаў для хрышчэння літвы (ст. 84), думаю, не можа быць прынята. Гэта яму можна было б зрабіць неяк прасцей, не трацячы столькі дарагога часу.

Самае супярэчнае і незразумелае для мяне месца ў Вашай працы знаходзіцца на стар. 66–76. У 1248–51 гг. Навагрудак заваяваў Літву (ст. 76), а ў 1254 г. Міндаўг стаў князем літоўскім, у Навагрудку ж абаснаваўся Вайшэлк (ст. 77). А раней сказана, што Міндаўг быў перабежчыкам з Літвы ў Навагрудак. Калі не ведаць, чым быў у той час Навагрудак, якія ў яго былі матэрыяльныя рэсурсы, перш за ўсё тэрыторыя, якая падначальвалася гэтаму гораду, а таксама тэрыторыя Літвы, то ўсё гэта мае абстрактны характар. Незразумела і тое, чаму адразу пасля заваявання Навагрудчына ізноў раскалолася на Навагрудак і Літву. Усё гэта павінна быць удакладнена, інакш будзе толькі кампраметацыя ідэі.

Мне здаецца, што Вам трэба раскласці Вашу працу на некалькі частак і ў першую чаргу высветліць, каго належыць разумець пад назваю «літва», і пасля — як эвалюцыянавала гэта назва, каго пад літваю сталі разумець пазней.

Выбачайце, што я зрабіў столькі заўваг, але мне не хочацца, каб, спасылаючыся на некаторыя няўдалыя старонкі, завалілі б самую ідэю перагляду гэтага пытання.

Улашчык.

26. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

22 лютага 1969 г.

Вячаслаў Антонавіч.

У мяне да Вас просьба. Калісь пісаў у «ЛіМ» артыкул пра Івана Грыгаровіча (пра яго спадчыну). Там напісаў, што некаторыя з дакументаў другога тома «Белорусского архива» змешчаны ў «Актах Западной России». Зараз у яго біяграфічных матэрыялах прачытаў, нібы ў «Актах...» былі надрукаваны не асобныя дакументы, але ўсе цалкам.

З таго часу, як пісаў, мінула 10 гадоў, і зараз не памятаю, ці дакладна я звернуў. Цяпер прашу Вас, калі гэта можна (каб не ехаць з-за гэтага знарок у Мінск), перадрукаваць (з архіва літаратуры) змест таго тома (нумар па парадку, год і назва дакумента).

У «Историко-юридических материалах» змешчаны вершы 1625 г. да герба горада Магілёва — адзін па-беларуску, а другі па-польску. Я перапісаў іх. Ці вядома пра іх літаратураведам, а калі невядома, то што рабіць?

Улашчык.

27. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

13 сакавіка 1969 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Дзякуй Вам за «змест». Папраўдзе кажучы, я думаў, што гэта зробіць архіў, а я заплачу машыністцы, але адно думаць, а другое — напісаць. Здаецца, памыліўся больш І. Грыгаровіч, чым я, бо ў «Акты...» такі трапіла не ўсё.

А зараз у мяне да Вас яшчэ просьба. Ва ўсіх біяграфіях Грыгаровіча гаворыцца, што пачатак яго слоўніка (да літары В) надрукаваны ў «Известиях II отделения Академии наук», але ніхто не сказаў, за які год надрукаваны гэты слоўнік і ў якім нумары «Известий...». І Суднік, калі пісаў пра Грыгаровіча («Беларусь», 1945, № 11–12), зрабіў тое ж самае, інакш кажучы, не паспрабаваў даведацца — быў такі слоўнік надрукаваны ці не.

Я зараз перабраў, здаецца, усе «Известия...» (яны выходзілі з 1852 па 1863 г.), але знайшоў толькі звесткі, што слоўнік рыхтуецца, але самога не бачыў. Таму да Вас яшчэ просьба: спытайце ў моваведаў — быў такі слоўнік ці не, а калі быў, то дзе надрукаваны.

Між іншым, чытаючы «Историко-юридические материалы», бачу, што магілёўскі магістрат вёў свае кнігі па-беларуску ў 1710 і 1711 гг. (кірыліцаю), а ў 1712 — польскаю графікаю (перад тым некалькі год пісалі па-польску). Таму я дзіўлюся на моваведаў, чаму яны не скарыстаюць гэтае крыніцы, дзе ёсць і аканне, і дзеканне, і цэканне, і наогул ва ўсіх падручніках сказана, што з 1696 г. па-беларуску больш не пісалі.

Хаця вы мне і прыслалі змест «Архіва...», але такі прыйдзеца прыехаць, каб паглядзець на яго, лепш кажучы, каб прачытаць.

Між іншым, з археаграфічнага боку выданні Грыгаровіча былі непараўнана лепшымі, чым больш познія віленскія ці віцебскія, нават з боку карэктарскага.

Улашчык.

28. МІКОЛУ ЕРМАЛОВІЧУ

2 красавіка 1969 г.

Шаноўны Мікалай Іванавіч.

Я ізноў доўга не адказваў Вам, бо прабаваў уявіць сабе перспектывы Вашых доследаў, а таксама трэба было пагаварыць з археолагамі.

Ведаючы ўмовы ў інстытутах і рэдакцыях, мне здаецца, што Вам ні падаваць увесь Ваш рукапіс на абмеркаванне, ні падаваць яго ў рэдакцыю няма сэнсу. Тая частка рукапісу, дзе гаворыцца, што думка аб захопе літоўцамі беларускіх зямель ці слаба абгрунтавана, ці зусім не мае грунту, будзе прынята (думаю, часткова). Але ў другой, дзе гаворыцца пра захоп Літвы Наваградкам, аргументаў таксама зусім мала, і Вашы слухачы, можна думаць, не захочуць мяняць прывычную гіпотэзу на новую, калі новая абгрунтавана не надта капітальна.

Думаю, што Вам пры гэтым будзе пастаўлена шмат пытанняў, напрыклад, чаму крыніцы лічылі Літву народам іншамоўным; інакш кажучы, як будзе растлумачыць, што толькі невялікі кутчак усходніх славян так грунтоўна адчапіўся ад іншых, што яго скрозь прымалі за чужакоў (*литва поганая*). Таму мне і здаецца, што Вам нельга ставіць на абмеркаванне ўвесь артыкул, а толькі археалагічную частку (ці, лепш кажучы, тапанімічную), бо без грунтоўнага даследавання літоўска-славянскіх рубяжоў IX–X ст. усё іншае павісне ў паветры.

Карту я Вашу бачыў, але, ведаючы троху ўмовы працы археолагаў, магу сказаць, што гэта іх не ўпэўніць, патрэбна больш грунтоўная. Таму я Вам і напісаў, што патрэбна яшчэ карта.

Пра паходжанне назвы «Крэва» не ведаю, але ведаю, што «крэвамі» латышы завуць сучасных рускіх, беларусаў — балтакрэвамі, раней жа, сутыкаючыся толькі з беларусамі (па тагачаснай тэрміналогіі — рускімі), звалі крэвамі беларусаў літоўцы.

Аб літоўска-славянскіх адносінах па Нарбуту ў свой час зрабілі выбаркі аўтары прадмовы да кнігі «Собрание древних грамот и актов городов: Вильно, Ковно, Троки» (Вильно, 1843 г.).

Глебку я нічога не пісаў, і покуль мы з Вамі не пагодзімся, пісаць не буду (і наогул нікому).

Шлю Вам нумар «Советской этнографии» з артыкулам Сядова. На мой погляд, гэта самы кваліфікаваны даследчык славяна-балцкіх адносін.

Калі ў Вас жаданне напісаць што-небудзь яму, то яго адрас: Москва, ул. Д. Ульянова, д. 19, Институт археологии АН СССР.

З пашанаю да Вас — *М. Улашчык*.

29. НІЛУ ГЛЕВІЧУ

26 верасня 1969 г.

Дарагі Ніл Сямёмавіч.

Прыехаўшы дахаты, прачытаў Ваш артыкул-рэцэнзію на зборнік вершаў Гаўрука¹. Рэцэнзія напісана вельмі сардэчна, і нам абодвум (мне і жонцы) гэта вельмі прыемна, бо ў 1967 г. мы разам з Гаўруком былі ў Каралішчавічах, і ён нам вельмі

спадабаўся. Галенавіты чалавек з вельмі цяжкім лёсам, якому рэдка даводзілася чуць пра сябе добрае слова.

На вялікі жаль, я не бачыў гэтай кнігі ў магазінах і таму не набыў яе. Быў бы вельмі ўдзячны Вам, калі б Вы змаглі прыслаць яе.

Пасылаю Вам два свае артыкулы. У тым, дзе напісана пра пісьменнасць, галоўны пасля апошняй карэктуры выкрасліў мае падлікі, што ў Беларусі к 1917 г. пісьменных было каля 40 %.

Прывітанне ўсяму Вашаму сямейству. *Улашчык.*

30. УЛАДЗІМІРУ КАЛЕСНІКУ

4 кастрычніка 1969 г.

Шаноўны Уладзімір Андрэевіч.

Я ведаў Жылку з таго часу, як ён з'явіўся ў Мінску (не памятаю добра — у 1926 ці 1927 г. г.). Я ў той час вучыўся ва ўніверсітэце і адначасова працаваў у Дзяржаўнай бібліятэцы, куды заходзілі ўсе культурныя дзеячы Мінска.

Жылка скоро стаў рэдактарам «Літаратурнай старонкі» газеты «Звязда», якая выходзіла адзін час па нядзелях (Вам варта праглядзець камплект гэтых старонак, калі Вы не зрабілі гэтага і без мае рэкамендацыі). Здаецца, два разы даваў у гэту старонку некалькі артыкульчыкаў і я. У гэты ж час намеснікам рэдактара «Звязды» быў Купцэвіч, які ў 1928 ці 1929 гг. пераехаў у Маскву і стаў там фрэзероўшчыкам, а адначасна пісаў крытычныя артыкулы ва «Узвышша». Купцэвіч перапісваўся з Жылкам у 1931—1932 гг., але праз некаторы час знік, і цяпер ніхто не ведае, дзе і калі ён скончыў свае жыццё¹. Я ведаў яго жонку, але яна і сама нічога [не] чула пра лёс свайго мужа.

Памятаю, што ў рукапісе «Тэстаменту» былі некалькі раз шматкроп'і, але не больш, як тры разы: першы раз, здаецца, тры радкі, пасля два разы па адным радку. Думаў, гэта зроблена таму, што аўтар адчуваў сябе вельмі дрэнна, баяўся, што не паспее скончыць, і адсылаў тое, што было. Пра тых радкі, што Вы прыслалі, не магу сказаць нічога, бо ў памяці яны ня захаваліся.

Калі ва Уржуме архіў у гаспадыні забраў не брат паэта, то гэта мог быць толькі Бэндэ, які рабаваў усе архівы пісьменнікаў

(апрача Бэндэ, ніхто ж з пісьменнікаў ці літаратуразнаўцаў пэўна не ведаў, калі і дзе памёр Жылка).

Жонка Жылкі прыезджала да яго ў верасні 1931 г., пражыла там да чэрвеня ці ліпеня 1932 і затым паехала ў Ленінград.

У Мінску я ніколі не спатыкаўся з Жылкам неафіцыйна, а толькі ў бібліятэцы ці ў рэдакцыі «Звязды». З журналістаў таго часу (большасць рэдакцый у той час змяшчалася ў адным будынку, дзе было і Дзяржаўнае выдавецтва), які пэўна ведаў Жылку, але таксама няблізка, зараз жывы Алесь (Аляксандр Лявонцьевіч) Матусевіч.

Вы, пэўна, ведаеце з літаратуры, што зборнік вершаў Жылкі («3 палёў Заходняй Беларусі») быў сустрэчаны крытыкаю (у той час кожны часопіс лічыў амаль сваім абавязам аблаяць кнігу аўтара, які быў у другой арганізацыі) ваража. Пасля была вельмі непрыгожая гісторыя, калі ініцыяламі Жылкі («Ул. Ж.») падпісваўся, здаецца, Дудар, што выклікала пратэсты Жылкі.

Вось, здаецца, і ўсё, што я магу паведаміць Вам. У апошнім нумары «Полымя» Александровіч [Сцяпан] піша, што ён атрымаў ад дачкі Краскоўскага той архіў Жылкі, які заставаўся ў яе. Неяк у размове Жылка ўспамінаў пра яе, казаў, што, скончыўшы філасофскі факультэт універсітэта, яна зарабляе на жыццё вышыўкамі.

Я прашу Вас прыслаць копію верша, але мне здаецца, што спасылацца на мяне ў прадмове не варта, бо я ведаю толькі, што «Тэстамент» быў напісаны і што (мне так здаецца) аўтар лічыў яго няскончаным, чаму і ставіў шматкроп'і.

Пра Жылку павінен ведаць Шушкевіч [Станіслаў], які так многа піша пра загінуўшых, хаця ў свой час Шушкевіч быў у БелАПП, а Жылка, пэўна, ва «Узвышшы».

Улашчык.

31. УЛАДЗІМІРУ КАЛЕСНІКУ

16 кастрычніка 1969 г.

Шаноўны Уладзімір Андрэевіч.

Бясспрэчна, што пакладацца толькі на памяць, успамінаючы пра падзеі, якія адбыліся 37 гадоў назад, нельга, але пра нека-

торыя дэталі магу сказаць зусім упэўнена. Той «Тэстамент», які прысылаў мне Жылка, быў значна меншы ад таго, што маеце Вы. Той экзэмпляр, што быў у мяне, пэўна, заняў бы не больш, як тры машынапісныя старонкі.

Зусім пэўна магу сказаць, што з сучаснага тэксту ў мяне былі тры раздзелы, якія стаяць пад нумарамі 15, 20 і 23, але мне здаецца, што нумар 15 знаходзіўся ў самым пачатку, гучэў як уступная частка. Выходзячы з гэтага, аднак, нельга рабіць вывад, што нехта дапісаў рэшту; найбольш верагодна, што Жылка, цяжка хворы, паслаў мне ўрывац. Дарэчы, ці ёсць у Вас той верш пра трох сяброў, аб якім я пісаў Вам? На гэты верш я пісаў яму адказ.

Цяпер пра дэталі. Наколькі памятаю, арыштаваны Жылка быў не ў 1929, але ў 1930 г., прыблізна ў чэрвені. Пад арыштам пабыў каля 3-х месяцаў. У г. Кацельніч (Кіраўская вобл., на рацэ Вятцы) прыехаў у пачатку жніўня, значыцца, з Мінска адправіўся ў канцы ліпеня. З Кацельніча да прыстані *Медведок* (на р. Вятцы, проці Уржума, які знаходзіцца ўбаку ад ракі) плыў лодкаю (Жылка зваў яе *чайкаю*) у таварыстве з 7 іншымі. Плылі з 4 па 10 жніўня. Сасіновіч (студэнт-прырадавед Бел. дзярж. універсітэта) не быў жанаты і не было чуткі, што ён ажаніўся, покуль быў жывы Жылка. Жылка на яго крыўдаваў, казаў, што яны амаль не спатыкаюцца. Пра тое, што ў лютым 1933 г. Жылка атрымаў дазвол выехаць у Крым, ужо пісаў Вам.

Адрас жонкі Купцэвіча магу Вам дастаць; між іншым, яна хоча пераехаць у Мінск. Думаю, што ў яе няма нічога, бо ў 1938 г. бяда сталася і з ёю. Купцэвіч быў у Мінусінску разам з Пятром Рагачэўскім, з якім моцна не ладзіў (Рагачэўскі быў троха пісьменнік, троха журналіст). Калі прышлю адрас жонкі Купцэвіча, то паведамлю, на каго можна спасылацца (як даведаліся пра яе адрас).

З узвышаўцаў зараз у Мінску жывуць Крапіва, Глебка і Лужанін, але пра Жылку, пэўна, больш ведаюць Юрай Паўлавіч Гаўрук і Дубоўка. Калі будзеце пісаць ім, то прашу не спасылацца на мяне, бо ні з кім я гэтага не пагаджаў.

Я зусім згодзен з тою спасылкаю на мяне, якую Вы прапанауеце, але «доктара» варта было б выкінуць — у такой справе чыны не маюць вартасці.

Знаёмства маё з Жылкам было вельмі кароткім, і я прачытаў у Вашым артыкуле шмат для сябе новага.

У 1917 г. я паступіў у вышэйшую пачатковую школу, якая ў той час змяшчалася на сучасным Пляцы Волі, у будынку ранейшага духоўнага вучылішча, а пазней Камісарыята асветы (дом застаўся цэлы). У класе кароткі час (можа, да Новага года) вучыўся Жылка. Ці не быў гэта брат Уладзіміра?

Улашчык.

32. ЛАРЫСЕ ГЕНІЮШ

6 лютага 1970 г.

Дарагія Ларыса Антонаўна і Іван Пятровіч.

Выбачайце, што пішу з такім спазненнем. Новы год распачаўся няўдала. З канца мінулага года ўсё хварэю. Здаецца, зараз адышоў. Са спазненнем вітаю Вас з Новым годам. Прымаючы пад увагу жыццёвую практыку, выказваю толькі пажаданне, каб ён не быў горшым, чым мінулы.

У мінулым годзе скончыў працу, прысвечаную публікацыям крыніц па гісторыі Беларусі. Паколькі праца (нечакана для мяне) вырасла за межы дазволенага, давядзецца летапісы, статуты, мемуары, дзённікі і штось яшчэ не ўключачь у свой агляд. Адклаў гэта на другую частку. Кнігу павінны былі абмяркоўваць 3 лютага, але па розных прычынах адклалі на канец месяца.

У гэтым годзе павінен падрыхтаваць да друку том летапісаў (ці хронік), пісаных на мове, якую я анік не магу ўцяміць — беларуская ці ўкраінская? Для XVII ст. разабрацца ў гэтым, ды яшчэ не філолагу, вельмі цяжка. Цяжка таксама дайсці — карыстаўся аўтар хронікі Стрыйкоўскім ці, наадварот, Стрыйкоўскі пісаў сваю хроніку на падставе падобных матэрыялаў?

У мінулым годзе былі з жонкаю ў Пушчы — Свіслачы — Гродне. Раней ездзіў у Пушчу з сынам, які вырас у Маскве і не ведае свае Бацькаўшчыны.

Улашчык.

33. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ*15 чэрвеня 1970 г.*

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Лічу бясспрэчным, што калі Вы мяркуеце пісаць манаграфічную працу, то на яе трэба глядзець як на дысертацыйную.

Якую браць тэму? На адлегласці гэта пагодзіць цяжка, але толькі магу сказаць, што, жывучы ў Маладзечне і, пэўна, не маючы магчымасці на месяцы выязджаць у розныя гарады на працу ў архівах, трэба браць тэму, якую можна распрацаваць у асноўным па апублікаваных крыніцах. Выходзячы з такіх меркаванняў, мне здаецца, што Вам або трэба ўзяць тэму аб семінарыях у самым шырокім сэнсе, г. зн. разглядаючы зараз усю сістэму асветы на Беларусі ў нейкі пэўны час, ці вызначыць тэму з гісторыі гарадоў Беларусі XVI ст. (у тым аспекце, які не закрануў Капыскі).

У першым выпадку Вы маеце вельмі багаты архіўны фонд папячыцеля Віленскай акругі ў Цэнтральным гістарычным архіве ў Вільні, у другім — апублікаваныя матэрыялы ў серыі «Акты Виленской комиссии» і іншых выданнях. Думаю, што ТБШ¹ крапаць не варта.

Калі ў Вас ёсць магчымасць працаваць больш-менш доўгі час у Мінскім архіве, то ёсць вельмі цікавая тэма — дослед аб Радзівілаўскім архіве, у прыватнасці, аб яго складзе, бо, маючы такія багаты архіў, ніхто з даследчыкаў не ведае ў поўнай меры яго складу.

Наогул не спяшайцеся з вызначэннем тэмы. Гэта трэба прадумаць вельмі ўважліва. Можа, у Вас ёсць больш канкрэтна звыш таго, што Вы напісалі.

*Улашчык.***34. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ***22 ліпеня 1970 г.*

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Дзякуй Вам за кнігу¹. Я нават не ведаў, што яна выйшла, акуль бы прасіў, то і дастаць праз Мінск было б, пэўна, немагчыма.

Жучкевіч да гэтага часу (прынамсі, было так нядаўна) ходзіць у рэдакцыю, маючы намер абвергнуць мяне, даказаць, што я ў тапаніміцы нічога не разумею. Але і мая рэцэнзія не надта пайшла на карысць. Усе дэфекты навучання ў нашых інстытутах ці ўніверсітэтах так і лезуць з яго новай кнігі. Ён такі ж нават і не прабаваў праглядзець паказнікі розных археаграфічных выданняў, натуральнае чалавечае прозвішча ў яго *Іваноў*, і таму, напрыклад, назву *Петрыкаў* ён выводзіць ад прозвішча *Петрыкаў* (гэта зусім упэўнена). А не ведае, што Петрыкаў у не надта нават старых крыніцах звяўся Петрыкавічы і г. д. Да яго не дайшло, што тапаніміст павінен быць моваведам з шырокім круглядам, інакш заўсёды будзе не майстрам, але партачом. Пра гэту кнігу пісаць нічога не буду, каб не мела выгляду людаедства, але наогул каму-небудзь варта было б адзначыць.

Пра Вашу тэму, пра педагогіку і грамадскія падзеі. Я скончыў кнігу пад назваю «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўстве гісторыі Беларусі феадальнага часу», і мне, кажучы пра дзейнасць Віленскай камісіі, давялося крануць тых, хто ўзначальваў камісію, якія вымаганні былі адносна гэтай установы, часткова крануць публіцыстыку.

Думаю, што і Вам, кажучы пра семінары, проста неабходна будзе звярнуцца да тых асоб, якія ўзначальвалі на Беларусі палітыку, у першую чаргу Мураўёва з усімі яго дакументамі (вялікая колькасць яго «Запісак» знаходзіцца ў Цэнтральным архіве ў Ленінградзе, у фондзе Заходніх камітэтаў), затым Карнілава, які ўзначальваў школьную палітыку і надрукаваў некалькі кніг, у тым ліку і пра Мураўёва. Варта будзе крануць Мілавідава, што многа пісаў і пра асвету на Беларусі. Наогул, я так і разумею, што праца Ваша ў асноўным будзе не педагогічная, а гістарычная.

Жадаю поспехаў у рабоце. У мяне гэты год цяжкі, адпачынку покуль няма, і невядома, калі буду яго мець, а адпачыць было б трэба.

Улашчык.

35. УЛАДЗІМІРУ КАЛЕСНІКУ

22 ліпеня 1970 г.

Шаноўны Уладзімір Андрэевіч.

Дзякуй Вам за кнігу¹, прысланую мне, а таксама дзякуй і ад аўтара, паколькі сам ён не можа гэтага зрабіць. Сярод пакінутых і забытых Жылка быў, пэўна, самы пакінуты і забыты. Павінен сказаць, што партрэт яго на вокладцы няўдалы: твар надта напружаны, што для Жылкі было зусім неўласціва. Вельмі добрае фота, якое цалкам перадае выраз Жылкі, было змешчана ў «ЛіМе». Наогул, гэта быў вельмі мяккі па характары і вельмі культурны чалавек. Здаецца, пісаў Вам, што сярод апошніх лістоў ён прысылаў мне свае пераклады, былі там і вершы скандынаўскіх паэтаў. Але ўсё гэта быцам у тумане — бо адбывалася ў пачатку 1933 ці ў канцы 1932 г.

Улашчык.

36. АРСЕНЮ ЛІСУ

28 снежня 1970 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Урэшце пераехаў у новую кватэру. Здаецца, тое ж здарылася і ў Вас. Новая кватэра значна большая, чым ранейшая, але ў ёй ёсць значны дэфект (не кажучы пра тое, што ранейшая стаяла сярод паркаў, а новая — каля вакзала, дзе тоўпіцца процьма народу, уключаючы цыганак), бо ў ранейшай была вялікая гара, а тут малая. У свой час, канчаючы якую-небудзь працу, я адкладаў на гару ўсе адпрацаваныя матэрыялы, такім чынам там з часам утварыўся нібы склад ці архіў. Пераязджаючы на новую кватэру і выцягваючы пакунак за пакункам, я жахнуўся: нават для новай кватэры іх занадта шмат. Зараз узнікла пытанне: што з імі рабіць. Самому, пэўна, яны больш патрэбны не будуць, а выкідаць шкада, тым больш, што сярод іх ёсць рукапісы, якія не друкаваліся і друкавацца не будуць.

Калі чалавек памрэ, то яго зборы ахвотна бяруць бібліятэкі, але паколькі я яшчэ жывы, то не ведаю, куды б іх здаць. Буду вельмі ўдзячны Вам, калі спытаеце — ці не возьме якая

з бібліятэк у Мінску? Калі жыў Сіманоўскі, то ў мяне былі добрыя кантакты з Дзяржаўнаю, але зараз гэтага няма, і мне ўсё роўна, куды здаць, абы не здаваць у макулатуру.

Дзякуй Вам за кнігу. Калі пачнецца выхад серыйных тамоў і ці не будзе на іх падпіскі? У той цеснаце, у якой жыў раней, сам часта не мог знайсці патрэбную кнігу. Зараз, раскладаючы па паліцах, прабую зрабіць нейкі парадак.

Калі быў у Мінску, Ткачоў казаў, што збіраецца ў Маскву, і хацеў зайсці да мяне. Перадайце яму ад мяне запрашэнне і адрас. Яшчэ раз вітаю Вас з Новым годам, гэты раз па часе.

37. ГЕНАДЗІЮ КАХАНОЎСКАМУ

22 кастрычніка 1971 г.

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Атрымаў і прачытаў Вашу кнігу пра Маладзечна. Вітаю Вас з яе выхадам, бо ведама, што надрукаваць часам бывае не менш цяжка, чым напісаць. Чытаючы, адчуваеш, што аўтар добра ведае свой матэрыял, адчуваеш і другое — пісаць ёсць пра што, а яшчэ адчуваеш — памер кніжкі малаваты.

Ёсць у мяне і дробныя заўвагі. Раней вагоны былі не 3-х класаў, а чатырох, і ў чацвёртым класе — самым танным — паліцы раскладаліся суцэльным палком на ўвесь вагон. Ёсць троха заўваг пра мову. Гэта ўсё дробязі, а наогул вітаю Вас з вялікаю падзеяй у жыцці.

Скора павінен выйсці том першы «Гісторыі Беларусі», дзе я лічуся адным з рэдактароў. Пераклад на беларускую мову рабілі машыністкі. На першыя раздзелы рабіў свае заўвагі, на якія, пэўна, ніхто не звярнуў увагі. Мова там цяжкая.

Ці маеце літоўскае выданне — «Літоўскія замкі»? Кніга выдана артыстычна. Там ёсць малюнкi Навагрудскага, Лідскага і Крэўскага замкаў. Літоўцы прапанавалі беларускаму ўраду адрамантаваць Крэўскі замак, зважаючы на тое, што там адбываліся вялікія падзеі, звязаныя з гісторыяй Літвы.

Мой знаёмы Каралюк прасіў мяне дастаць яму адзін ці некалькі рушнікоў з вышыўкамі. У яго зараз надта цікавая калекцыя абразоў і розных вырабаў з вёсак. Ён надумаўся на-

пісаць артыкул пра вышыўкі на ўціральніках з розных раёнаў і пытаў — ці не магу я дзе дастаць з Беларусі, абавязкова пашпартызаваных. Калі што наткнецца — паведамце. Людзі ў нас багатыя і плоцяць за рэчы столькі, колькі скажа гаспадыня.

Мой новы адрас: *Москва, А-40, 125040, Ленинградский проспект, д. 2, кв. 16, тэл.: 251-75-84.*

38. АЛЕГУ ЛОЙКУ

18 снежня 1971 г.

Алег Антонавіч.

Прачытаў Ваш артыкул пра Багдановіча ў «Полымі», успомніў мінулае і захацелася троха пагаварыць пра гэтага паэту. З самага пачатку ён так перавышаў узроўнем свае культуры і інтэлекту сярэдняга беларускага чытача, што было б дзіва, каб уразумелі, што такое Багдановіч. Я трапіў у беларускую школу ў 1919 г., і там мы дзецьмі завучылі «Пагоню» і «Слуцкіх ткачых». Настаўнік, здаецца, нават нічога не казаў пра аўтара. Пасля я быў на паседжанні, на якім выступаў бацька Максіма, але ўважліва пачаў чытаць яго вершы (падкрэсліваю, што вершы, бо іншае значна слабейшае) толькі зараз, набыўшы «Маладзік» і двухтомнік.

Пішу Вам усё гэта, каб звярнуць увагу на яшчэ адзін бок творчасці Багдановіча — на яго зацікаўленасць мінулым. Для гэтага я бяру толькі адзін верш — «Агата». Такого пранікнення ў мінулае, уключаючы паэмы Купалы, у беларускай літаратуры няма. Мне здаецца, што верш гэты з’явіўся ў выніку знаёмства Багдановіча з тымі працэсамі пра ведзьмакоў, якія друкаваліся ў «Археаграфическом сборнике документов». Наогул, гэта вельмі цікавыя дакументы, і вельмі шкада, што рэдактары, выдаючы гэтыя тамы, не здагадаліся сабраць усе «вядзьмацкія» матэрыялы ў адным месцы. Відаць, гэта было вынікам таго, што, рыхтуючы да друку гэтыя тамы, усе надта спяшаліся, бо Карнілаў (папячыцель акругі) быў упэўнены, што калі выйдзе з друку тамоў дзесяць дакументаў, у якіх гаворыцца пра праваслаўныя цэрквы на Беларусі, то ўсім будзе зусім ясна, што гэта край праваслаўна-рускі.

Вітаю Вас з надыходзячым Новым годам. Атрымаў загад ехаць чытаць лекцыі ў Мінскі педінстытут, але гэта покуль не пагоджана з Мінскам.

Улашчык.

39. АЛЯКСАНДРУ КУЗЬМІНУ

10 красавіка 1972 г.

Шаноўны Аляксандр Трафімавіч.

Выйшаў з друку том першы «Гісторыі Беларускай ССР». Я з'яўляюся адным з рэдактараў гэтага тома і адразу пасля выхаду кнігі атрымаў адзін экзэмпляр, які, аднак, аддаў рэцэнзенту, а сабе думаў набыць, калі прыеду ў Мінск чытаць лекцыі (у Педагагічным інстытуце). Аднак, прыехаўшы, даведаўся, што купіць кнігу нельга, бо яна выдаецца па падпісцы, а прадавалася ў руці некалькі экзэмпляраў. Пра гэта я не ведаў, але каб і ведаў, то не ўсё было б добра, бо я, звычайна, купляю мінскія выданні ў колькасці 3–6 і болей экз., якія рассылаю па СССР і ў Польшчу, а падпісацца на 5–10 экз. пяцітомніка нельга. Я хацеў паслаць «Гісторыю» ў Варшаву, Познань, Вроцлаў, Беласток, на Украіну, але не змог купіць і сабе. Тое ж здарылася і з другімі рэдактарамі і аўтарамі — купіць пару экз. тома першага «Гісторыі» няма дзе.

Выязджаючы з Масквы, абяцаў, што арганізую прысылку 30–40 экз. у кіёск, які знаходзіцца ў будынку Інстытута гісторыі СССР (вул. Дз. Ульянава, д. 19), дзе яшчэ знаходзяцца інстытуты этнаграфіі, археалогіі і ўсеагульнай гісторыі. Спецыялісты гэтых інстытутаў (а таксама і МГУ) чакаюць кнігу і ўпэўнены, што могуць набыць яе, а Беларускі кнігагандаль (ці хто іншы) зрабіў так, што кніга, у якой падагульнены дасягненні гістарычнай навукі ў БССР, сталася даступнаю толькі падпісчыкам.

Бясспрэчна, трэба зрабіць так, каб некалькі сот кніг пусцілі ў продаж без падпіскі. За адным разам, калі ўжо турбую Вас, павінен сказаць пра адносіны кнігагандлю да выданняў Акадэміі навук СССР, якія непасрэдна адносяцца да Беларусі.

Калі выйшла кніга Л. В. Аляксеева («Полоцкая земля») — самае лепшае даследаванне па гісторыі Беларусі эпохі ранняга феадалізму, то Беларускі кнігагандаль загадаў 10 экз., а пасля,

пабачыўшы, які на гэту кнігу попыт, заказаў яшчэ 800 экз., але тыраж разышоўся за 1-2 месяцы ў Маскве, і, такім чынам, беларускі чытач змог набыць яе толькі выпадкам. Калі выхадзіла мая кніга («Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии»), то кнігагандаль наогул адмаўляўся ўзяць хаця б адзін экзэмпляр. 400 экз. гэтага выдання Кнігагандлю ўпіхнулі літаральна сілом.

Крыўдна, працуючы ў Маскве выключна над беларускаю тэматыкаю, сілом соваць свае кнігі на Беларусь.

Выбачайце, што турбую Вас, але прапаганда беларускай навуковай кнігі — занадта вялікая справа, каб не прабаваць што-небудзь зрабіць для гэтага.

М. Улашчык, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі СССР АН СССР, доктар гістарычных навук.

Москва, А-40, Ленинградский проспект, д. 2, кв. 16.

40. ЛЕАНІДУ ПОБАЛЮ

15 верасня 1972 г.

Дарагі Леанід Давыдавіч.

12 верасня 1972 г. у Ленінградзе памёр Шутаў. Гэта быў вельмі своеасаблівы чалавек з задаткамі выдатнага вучонага, які, аднак, зрабіў практычна вельмі мала. Ён першы з удзельнікаў студэнцкага Краязнаўчага таварыства ўніверсітэта вёў практычную даследчую работу і наогул цікавіўся археалогіяю з дзесяці гадоў. На вялікі жаль, бацька прымусіў яго пайсці на медыцынскі факультэт, хаця ён усё жыццё адносіўся да гэтай спецыяльнасці абьякава. Адзін час працаваў у Інстытуце прафэсійных захворванняў, канструяваў вельмі складаны апарат, а пасля, не паладзіўшы з дырэктарам, кінуў гэта і стаў санітарным урачом.

У яго засталася даволі багатая бібліятэка і архіў, у архіве ёсць цікавыя матэрыялы (між іншым, адзінае, пэўна, камандыровачнае пасведчанне ў экспедыцыю на Полаччыну 1928 г. са штампам і пячаткаю Краязнаўчага таварыства ўніверсітэта).

Пішу ўсё гэта на тое, што пра яго трэба было б надрукаваць нейкі артыкул у беларускім друку, а паколькі Вы член рэдакцыі, то звараचाюся да Вас.

Дзяцей у Сяргея не было. Жонка яго мала што разумее ў гэтых справах і, думаю, што пры вырашэнні гэтых пытанняў гадоўнаю фігураю будзе яго брат, які таксама жыве ў Ленінградзе. Сёння пішу ліст і да яго. Думаю, калі будзе магчымасць што надрукаваць, то пісаць будзе ці яго брат Леў, ці я. Думаю яшчэ, што яго архіў трэба было б перадаць у аддзел рукапісаў Акадэмічнай бібліятэкі. Пра гэта таксама напішу брату.

З 9 верасня збіраўся прыехаць у Мінск, лепш кажучы, у Каралішчавічы, але захварэла жонка, і зараз не ведаю, ці змагу паехаць і ў Гродна на сімпозіум.

Прывітанне ўсім археолагам. *Улашчык.*

41. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

10 лістапада 1972 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Атрымаў сёння Ваш ліст і разжаліўся. Мне так хацелася мець «Гравюры»¹, але чамусьці кожны раз, як быў у мінскіх крамах, забываўся пра іх. Між іншым, гэта не першы выпадак, што Ленінскі [праспект] блытаюць з Ленінградскім, але кожны раз мяне знаходзілі па адрасным стале, і пошта даходзіла, хаця і са спазненнем.

Калі ў Вас будзе якая магчымасць, то прашу паслаць гэту кнігу другі раз, але яшчэ лепш будзе, калі Вы пашлеце не толькі мне, але і Рогаву (калі не высылалі), і Каралюку. Гэта для Вас, каб замацаваць знаёмства.

Летапіс прызначаны да выпуску ў апошнім квартале наступнага года. З рэдактарам павінен пачаць працу ўвесну. Манаграфія мая ўжо ідзе, кажучы дакладней, прачытаў першую карэктурку і ў панядзелак (13 лістапада) здаю паказнікі. Думаў, што яна выйдзе ў лістападзе, але, паколькі прызначаны выхад у 1973 г., то выйдзе не раней, як у канцы снежня.

У Мінску гутарыў адносна набыцця маіх выданняў. Нібыта штосьці наладзіў, казалі, што возьмуць на продаж належную колькасць. Вам усім, зразумела, прышлю сам. Заказваю сабе 150 экз.

Даўно павінен выехаць у Польшчу. 3-за кніг, хворасці Наталлі Маркаўны і яшчэ сякіх-такіх акалічнасцяў усё затрымлі-

ваюся і нават зараз не ведаю, калі гэта будзе. Кнігу па археалогіі прыслаў Лысенка.

Прывітанне (хаця і са спазненнем) юбіляру. *Улашчык.*

42. НАТАЛЛІ ШАМАРЫНАЙ

17 декабря 1973 г.

Сегодня воскресенье. Пошёл с утра в Национальный музей. Внешность и содержание его очень удивили. Огромное здание из трёх крыльев, почти без окон и ничем не примечательно, но оказалось огромным — почти как Эрмитаж. Целое крыло почти целиком занимают фрески VII—VIII вв., привезённые из Египта, где поляки много лет ведут раскопки. Вот тебе и поляки!! В другом крыле — материалы о древней Греции, куда я не ходил, а центр или больше, чем центр, занимает польская живопись. Два или три зала занимает живопись того порядка, которая длительное время была предметом находок и насмешек у нас. Там действительно есть какое-то тряпье, настоящие железные вилы, кусочки тонкого картона и прочее]. Хаять не рискну, так как не понимаю. [...]

Модницы (слушайте, слушайте) ходят в штанах клёш, клёш почти такой, как у моряков в 1918 г. Молодёжь ходит в обнимку с двух сторон. На голове часто — меховые картузы с огромными козырьками. Больше можно увидеть, если пойти в театр. Но пока театра ещё не выбрал. Хочется посмотреть что-то специфически польское. Впрочем, сегодня статья в газете о постановке «Макбета».

Вчера на 10 мин[ут] забежал тот самый Александрович из Познани, который был у нас на Песчаной [в Москве]. Получилась очень интересная встреча. Сегодня по телефону было приглашение прийти в один дом, но детали уясним при встрече в четверг.

В архиве копирую себе хронику из времен 1648 г. Её, кажется, ещё никто не использовал. Рукопись можно по дешёвке микрофильмировать, но даже фото не даёт возможности правильно её скопировать, а потому пока просто переписываю её. Нужная мне (и ранее давно известная) хроника погибла в войну.

Сыро и почти мокро, дни коротенькие, и поехать куда-либо за город нет желания. Ходил с твоим рецептом. Посылали [на улицу] Рэкну (Красивую), где есть заграничные лекарства, но там тоже нет. У меня план Варшавы, но, ходя по городу, безбожно плутаю. Мне нужно иметь 3-4 экземпляра моей [неразборл.] книги, но я заберу сам, когда приеду в Москву.

43. МАКСІМУ ЛУЖАНІНУ

28 ліпеня 1973 г.

Шаноўны т. Лужанін.

На жаль, не магу нічога напісаць пра сустрэчы з Глебкам, бо амаль 40 гадоў наогул не бачыў яго. Пры спатканнях у Маскве размова ішла галоўным чынам адносна выдання слоўніка Бялькевіча; тое самае было і ў Мінску. Наогул, у мяне кантакты з пісьменнікамі узнавіліся ці не ў апошнія 10 гадоў, але і зараз яны не надта моцныя, бо живу наводшыбе.

Як нейкую навіну, паказваю людзям будынак Інбелкульта і пакой, у якім знаходзіўся «Маладняк». Чаму гэта стала такім забытым, такі важны этап у развіцці беларускай літаратуры?

Вашага «Коласа...»¹ забраў у мяне і зачытаў Уладзімір Мурашка. Ён жыве недалёка тут.

Ці запісаў хто першыя этапы існавання «Маладняка»? Зараз засталася так мала ўдзельнікаў гэтай арганізацыі. Я сам быў толькі частым госцем (хаця і прошаным) у літаратурных арганізацыях, а пра ўнутранае жыццё нічога не ведаю. На жаль, не ведаю і таму не магу напісаць і пра Глебку.

Улашчык.

44. НІНЕ ВАТАЦЫ

5 студзеня 1974 г.

Шаноўная Ніна Барысаўна.

Памерла Аляксандра Пятроўна Пічэта. Зараз ліквідуецца ўся кватэра Пічэты, рэшткі яго бібліятэкі забірае кафедра славяназнаўства МГУ, рукапісы і ўсё іншае аддаецца ў архіў АН. Кіруе ўсім гэтым дачка Уладзіміра Іванавіча — Ксеня Уладзіміраўна.

Учора я быў там, памагаў вызначаць, што куды. Сярод іншага мне трапіўся памяты карэктурны ліст, які пасылаю Вам, бо гэта зараз унікум.

У 1929 г. бібліятэка (Бел. дзяржаўная) пачала друкаваць вялікую працу па бібліяграфіі Беларусі. Друкарскаю часткаю ведаў я. Пры мне (гэта значыцца, у пачатку 1930 г.) было надрукавана 16 аркушаў тыражом у 1000 экз., усяго ж павінна было быць каля 40 аркушаў. Друкаванне кнігі спынілася, ні ў каго, здаецца, не засталася нічога ад яе, загінуў і арыгінал (па звычаях таго часу набор рабілі проста з картак). Зараз я ўбачыў гэты лісток, узрадаваўся і перасылаю яго Вам.

Апрача таго, у Пічэты ляжаць некалькі нумароў «Полымя» за 1922–1925 гг. і кніга, якой я ніколі не бачыў. Карэктурку адсылаю Вам, а кнігі, калі яны ёсць у Вас, то можа, адаслаць у Акадэмічную бібліятэку? Прашу Вас напісаць — куды іх належаць адаслаць. Пра карэктурку паведамце Юлію Восіпаўну, бо падрыхтоўкаю бібліяграфіі да друку ведала яна.

З Новым Вас годам. *Улашчык.*

45. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

12 студзеня 1974 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Памерла ўдава Пічэты, і яго кватэра цалкам ліквідуецца. Кіруе гэтым дачка Пічэты — Ксеня Уладзіміраўна. Я ў свой час длубаўся ў архіве акадэміка, адбіраў артыкулы для друку, але неяк сталася так, што шмат пра якія неапублікаваныя рукапісы не ведаў. Зараз, калі яны скампанаваныя ў адным месцы, рукапісы выглядаюць вельмі салідна. Сярод іх ёсць перадрукаваныя на машынцы, а ёсць і пісанья ад рукі. Почырк у Пічэты быў страшны, і прачытаць яго пісаніну цяжка. Сярод перадрукаваных — вялікая колькасць напісана па-беларуску.

Пічэта гаварыў па-беларуску камічна («Беларускі дзяржаўны-государственный універсітэт» і г. д.), але пісаў зусім добра. Усё гэта ідзе ў архіў Ахадэміі навук СССР.

Сярод іншага мне аддалі зборнік вершаў Чарота. Я ніколі не лічыў Чарота выдатным паэтам, і для мяне яго кніга не мае вялікай каштоўнасці. Перасылаю яе Вам, спадзеючыся, што для Вас яна будзе цікаваю, хаця б як помнік культуры.

Зараз пасылаю Вам і тую дробязь, якую часам пішу (пачаў пісаць фантастычную хроніку Магілёва, але кінуў гэта даўно). Аснову «нарыса» складае панегірык, які быў зачытаны на банкеце пасля абароны доктарскай Наталіяй Маркаўнаю. Яна шле Вам і ўсёй Вашай сям'і сваё прывітанне, а сама ўсё хварэе і марыць пра паездку ў Мінск. З Новым Вас годам.

46. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

25 красавіка 1974 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Найперш вітаю Вас з усёю Вашою сям'ёю з блізкім святам (можа, гэты ліст трапіць да першага мая). Па-другое, паведамляю, што прыблізна ў сярэдзіне мая будзе карэктура летапісаў. Прыехаўшы з Польшчы, я падвёў варыянты па Кракаўскаму экз[емпляру] і, здаецца, перагледзеў увесь том яшчэ раз, але перад тым, як адправіць у друкарню, давялося яшчэ дарабляць, а дарабляючы, убачыў непагоджанні. Пэўна, будзе так і далей, тым больш, што фактычна ў выдавецтве рэдактар не чытаў тэксту, паколькі там няма спецыялістаў, якія разумелі б увесь тэкст.

Зараз з усяе сілы спяшаюся з падрыхтоўкаю другога тома. Альшэўскі, Пазнанскі, Красінскага і Румянцаўскі [летапісы] ляжаць у машыністак. Нягледзячы на абяцанне, што буду даплачваць звыш нормы, якую плаціць Інстытут, машыністкі паціху клянучь мяне, а друкаванне ідзе так павольна, што невядома, калі і скончыцца. Я зрабіў з т[ома] XVII ксеракс, гэты тэкст правіў, аде правіў так многа, што часамі сапраўды прачытаць цяжка. Зараз пачаў працу ў ЦДАСА¹.

Усе летапісы знаходзяцца на месцы, г. зн. іх лёгка знаходзіш па вопісах, але «Ориго регис»² шукаў доўга па Пташыцкаму і покуль што не знайшоў. Паколькі даю палеаграфічныя заўвагі па ўсіх летапісах (апрача тых, што загінулі), то трэба даць і на «Ориго...». Таму калі ў Вас ёсць дадзеныя, у якім месцы знаходзіцца гэты летапіс, то прашу паведаміць.

Самыя цяжкія да падрыхтоўкі будуць Еўрэінаўскі і Супрасльскі летапісы. У першым столькі памылка і недарэчнасцяў, што нават не ведаю — даваць на кожную памылку заўвагі ці адзначаць толькі галоўныя. Калі давядзецца выдаць і гэты (другі) том, то на гэтым мая дзейнасць над летапісамі будзе скончана.

14 сакавіка 1974 г. Харашкевіч абараніла сваю працу пра Полацкія граматы. У даследчай частцы ў мяне з ёю шмат непагоджанняў (у пачатку XVI ст. яшчэ не было трохпалёўкі і г. д.).

Улашчык.

47. ЯЗЭПУ СЕМЯЖОНУ

3 мая 1974 г.

Дарагі Язэп Ігнатавіч.

Францыск Сяліцкі прыслаў мне з Вроцлава адбітак свае рэцэнзіі на Вашага «Зубра...»¹. Я не ведаю, маеце Вы з ім кантакт ці не, інакш кажучы — прыслаў ён таксама адбітак і Вам? Калі не, то я перашлю свой экз. Сяліцкі сам з Віленшчыны, пісаў раз мне па-беларуску, але спатыкацца з ім не давялося. Піша шмат рэцэнзій на беларускія выданні ў вельмі добразычлівым тоне. Пішу гэта на ўсякі выпадак, бо, можа, усё гэта Вам вядома.

Са спазненнем вітаю Вас з мінулым святам. З яшчэ большым спазненнем дзякую Вам за кнігу, якую Вы ласкава перадалі. Са шчырай удзячнасцю чытаю Вашы пераклады і радуся, гледзячы, якую Вы робіце вялізарную справу. Замежныя мовы ў нас ведаюць мала хто, а ў Вас гэта веданне спалучаецца з паэтычным талентам.

Можа, для Вас будзе цікава ведаць, што калі ў свой час з'явіліся пераклады «Песні пра Гаявату»² Мардвілкі, то адна высокакультурная дама параўноўвала той пераклад з тэкстам Буніна і з арыгіналам і вельмі здзівілася, калі ўпэўнілася, што пераклад зроблены з англійскай мовы. Яна проста казала, што беларуса, які б ведаў англійскую мову, і тым больш здольнага перакласці «Песню...», не можа быць, але тут нейкая анамалія.

З пашанаю да Вашай дзейнасці — *М. Улашчык.*

Москва, Ленинградский проспект, д. 2, кв. 16.

48. ГАЎРЫЛУ ГАРЭЦКАМУ

26 кастрычніка 1974 г.

Дарагія Ларыса Восіпаўна і Гаўрыла Іванавіч.

Дзякуй Вам за часопіс. Чытаў паволі. Які цікавы і харошы быў Ваш пляменнік і з якога моцнага караню. Колькі ў нас страчана за апошнія дзесяцігоддзі.

У мяне прайшоў карэктурю том 32 Поўнага збору рускіх летапісаў. Работа гэта такая, што зараз дактары загадалі зрабіць перапынак, бо я аж «падбіўся» на гэтай дзейнасці. Покуль няма другой карэктурі, то і сапраўды можна перадыхнуць. Улетку рыхтаваў да друку другую частку. Калі яна выйдзе, то ўсе беларускія летапісы (за выключэннем хронікі Трубніцкага) будуць перавыдадзены. Справа гэта такая, што машыністкі, хаця ім і плацяць удвая, клянучь мяне або проста адмаўляюцца ці (самы горшы варыянт) выдаюць брак.

Наталля Маркаўна троху адужала, але адна выходзіць з дому мала. Яна перадае Вам сваё прывітанне.

49. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

9 студзеня 1975 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Вялікае дзякуй Вам за «Песні»¹. Парадаваўся, гледзячы ці чытаючы не толькі самыя песні, але і на такое эстэтычнае выданне. Кніга скрозь зрабіла б добрае ўражанне, а ў Мінску, дзе так мала выдаюць прыгожых кніг, асабліва прыемна.

Пачаў чытаць калядныя песні і на мяне дыхнула дзіцячымі гадамі, калі пад Коляды малымі сядзелі на чыста вымытай падлозе, пасыпанай жоўтым пяском, і чакалі, што маці будзе ставіць на стол розныя смачныя рэчы, а можа, і так дасць троху сушаных груш.

1975 год пачаўся з нейкага шалёнага грыпу, ад якога ледве адляжаўся. Пачаў хадзіць два дні назад, але да гэтага часу ўсё хістае.

Надта зацягнуўся выхад тому летапісаў. Ужо пайшлі чыстыя аркушы, а карэктурі паказнікаў усё няма. Першыя дні гэтага

года быў нават рады, бо чытаць не мог, а зараз сяджу і непакоюся, бо па планах гэты том (32-гі) павінен быў выйсці яшчэ ў 1973 г. У гэтым годзе павінен здаць у выдавецтва (ці хаця б правесці праз вучоны савет) другі том. У такім разе ўсе беларускія летапісы будуць сабраны ў адным месцы. Не будзе ставаць толькі магілёўскай хронікі, пісанай па-польску.

Тут мне надта накруціў магілёвец², каб яму горка ікалася. Магілёўская хроніка не надта падыходзіла пад гэту серыю, але такі была магчымасць усунуць і яе. Калі і дзе і хто яе зараз надрукуе ў поўным памеры — справа вельмі цьмяная.

50. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

11 сакавіка 1975 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Калісь я пражыў больш за два гады ў адным пакоі з сібіраведам Барысам Долгіх, які шмат расказваў мне пра ўдзел у дзейнасці енісейскіх казакоў беларускай шляхты ці мяшчан, узятых у палон у сярэдзіне XVII ст. З яго слоў належала, што большасць дзясятнікаў і сотнікаў і наогул начальства ў гэтым войску былі па паходжанні з Беларусі. Ці былі гэта літоўцы? Калі хто і быў, то як выключэнне, бо забіралі найбольш з усходняй Беларусі, перш за ўсё з тых раёнаў, якія і ў той час зваліся Беларуссю — Падняпроўя і Падзвіння. Між іншым, маскоўскія мяшчанскія слободы заснаваны палоннымі са Шклова, Оршы, Віцебска і др.

Як зрабіць, каб надрукаваць у «Истории СССР»? Мне здаецца, найбольш пэўна было б, каб Вы зрабілі даклад пра свае даследы ў нашым інстытуце — у сектары феадалізму. Кіраўнік сектара Чарапнін з ахвотаю прымае (ці прымаў да гэтага часу) даклады з другіх устаноў, у тым жа сектары працуе загадчык аддзела феадалізму ў рэдакцыі «Истории СССР» — Марган Рахматулін.

Зазвычай, усе працы пра Беларусь, якія ідуць у друк, аддаюць на рэцэнзію мне, але ў апошні час мне моцна напсаваў Капыскі (з Мінска), працы якога я рэкамендаваў. Калі Вы згодзіцеся (ці маеце магчымасць) прачытаць даклад у Чарапніна,

то я з ім буду гаварыць пра гэта. Але заўтра (12.III) еду ў санаторый да 4.IV, і калі Вы выкажаце згоду, то я змагу пагаварыць з Чарапніным 8.IV.

Сланеўскага ніколі не бачыў. Ён прыслаў свой артыкул яшчэ сам. Я рэкамендаваў яго ў друк так даўно, што аж забыўся, але ўрэшце той самы Рахматулін паведаміў, што артыкул ідзе ў друк, а тут і ўдава Сланеўскага напісала. Можа, і з Вашым будзе тое самае, гэта значыцца, павінен будзе паляжаць у рэдакцыі немалы час, але ўрэшце выйдзе.

Выйшаў з друку том 32 «Полного собрания русских летописей», але ўсё не даходзіць да магазіна. Як дойдзе — вышлю Вам. На Мінск спадзявацца цяжка. Там прастор Абэцадарскаму.

51. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

13 ліпеня 1975 г.

Я прыехаў з Чарновіц на дзень раней, чым думаў, калі Вы былі ў Маскве. Але, не ведаючы адрасу, не мог нічога зрабіць, каб пабачыцца.

Мяне вельмі непакоіць магілёўская хроніка. Ці выпісалі Вы яе ў Мінск, а калі выпісалі, то што зроблена? Праўду скажаць, я не надта веру, што рукапіс у Вас, бо ўжо чатыры месяцы як не магу атрымаць рукапісаў з Бібліятэкі Акадэміі навук з Ленінграда. Пэўна ж, і ў Вас не лепш. Зараз усе тыя летапісы, што меў тут, перадрукаваны (тры дзевяццацца перадрукаваць яшчэ раз, з іх адзін у машыністкі), няма тут Нікіфароўскага, Археалагічнага та[варыст]ва і Акадэмічнага, якія ніяк не здужаюць высласьць. Палеаграфічныя апісанні тых, што тут, зроблены, ва ўсякім разе, усе і ў кастрычніку павінны быць гатовы для абмеркавання. Напішэце мне, што з Вашай хронікаю.

Чакаючы летапісаў, я працаваў над гісторыяй вёскі, і зараз яна ў нейкай ступені гатова, але толькі ў нейкай ступені, бо там шмат этнаграфічнага матэрыялу, і я ведаю, што этнографы будуць мець розныя прэтэнзіі. Такім чынам, можна сказаць, што ў мяне гатовы першапачатковы варыянт. Да кнігі трэба будзе прыкласці некалькі фота (захавайся дом, у якім жыў ако-

нам Радзівілаў, засталіся явары з буславым гняздом, які рос за паншчынаю і г. д.). Некалькі хатаў, гумно (калі яно яшчэ заста-лося) трэба абмераць. Прымаючы ўсё гэта пад увагу, мне трэ-ба будзе ў жніўні паехаць у вёску. У мяне есць фотаапарат, але зрабіць такія здымкі, каб яны падышлі для друкарні, я не ўмею, і таму ўзнікае пытанне — каго мне прасіць паехаць разам, каб сфатаграфавачь належныя аб'екты. Перш я хацеў ускласці ўсё гэта на сястру, але яна ў апошні час адчувае сябе так, што гэты варыянт адпадае. Таму прашу Вас пагаварыць з Лісам ці з якім-небудзь другім этнографам, як гэта зрабіць. Вёска ў ад-легласці 20 км ад Мінска, і, каб паскорыць, можна будзе ўзяць таксі. Наогул справа гэта нядоўгая, але як арганізаваць?

Шукаю месца, дзе б можна было адпачыць з сярэдзіны жніўня месяц ці паўтара. Пры стане здароўя Н[аталлі] Мар-к[аўны] трэба, каб было дзе памыцца гарачаю вадою (ванна), і каб быў недалёка доктар, і каб кармілі і інш. Хачу запытацца ў Пушчы і чакаю адказу з Мінска, хто ў Пушчы зараз начальнік. Калі, можа, ведаеце штось падобнае, каб перабыць восень — паведамце.

З Варшаўскага ўніверсітэта паведамляюць, што т[ом] 32 ска-рыстоўваецца на занятках па гісторыі беларускай мовы. Вельмі шкадуюць, што ў іх толькі адзін экзэмпляр. Днямі аддаў том на выстаўку ў Сан-Францыска.

Ужо мінула Пятра, а я выязджаў за горад толькі ў Чарновіцах. Прывітанні ўсім Вашым. *Улашчык.*

52. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

24 снежня 1975 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Вітаю Вас з Новым годам і жадаю ўсяго найлепшага. У Вашым узросце можна жадаць усяго, і гэта не мае выгляду смешнага.

Пытаецца, што было ў Мінску. Сімпазіум прайшоў добра, ва ўсякім разе, добра ў той секцыі, дзе быў я. Ведама, што не ўсе даклады добрыя, але калі рэспубліка ставіць за адзін раз нешта каля 50 дакладаў (частка з іх, і немалая — гаспадар-чыя, сённяшнія), то гэта ўжо нешта такое, чаго гадоў дзесяць

раней не магло быць. Казалі нават, што будуць друкаваць на ратапрынце, але гэта вельмі няпэўна. Затое ў канцы казалі, што тыя 4 тамы інвентароў, якія ляжаць падрыхтаваныя ўжо гадоў 15 (ёсць інвентары, якія складаліся ў адным і тым самым маёнтку на працягу 200 гадоў, інакш кажучы, вельмі высокай вартасці) засыпалі.

Праўда, інстытут таксама, як кажуць, прыняў меры, каб зрабіць гэта выданне як мага больш цяжкім — ён даў пераклад усіх інвентароў, пісаных па-польску (а яны ўсе пісаны па-польску) на рускую мову, зважаючы на тое, што ў арыгінале прачытаць такія рэчы вучоныя не адужаюць. Каб не такое мудрагельства, то заміж 4 тамоў было б два.

Мой даклад (ці паведамленне) выклікаў здзіўленне. Як магла існаваць на Беларусі такая вёска, дзе сярэдні селянін прадаваў у год (1912—1913) на 750 рублёў, і дзе ва ўсіх былі малатарні. Найбольш радыкальна выступіў Мялешка, які сказаў прыблізна так: вёска нетыповая, а ў такім разе ці варта пра яе пісаць ці гаварыць. Я не выдумваю. Слова «нетыповая» было сказана літаральна. Па дакладзе Ан. Пятровіча [Грыцкевіча] Капыскі сказаў, што магнаты на Беларусі былі цалкам гібрыдныя (мяшанцы), і таму казаць пра іх нацыянальнае паходжанне нельга. У кулуарах гэта выклікала смех, але наогул на спрэчкі давалі часу нешта па 3—5 мінут.

Пра Ваш папярэдні ліст. Лічу, што сур'ёзна займацца навуковаю працаю я пачаў, толькі паступіўшы ў аспірантуру, што было праз 15 гадоў пасля сканчэння ўніверсітэта. Упэўнены і зараз, што нават той, хто паступае зараз ва ўніверсітэт, добра падрыхтаваны, ведае замежныя мовы, умее зрабіць добры канспект, чытае спецыяльную літаратуру, а часам і крыніцы, і праходзіў курс у кваліфікаваных прафесараў (не кажу пра абласныя педінстытуты, дзе і самі дацэнты мала што ведаюць), нават той пачынае стала вучыцца толькі пасля сканчэння ВНУ. Што ж казаць пра нас? Калі кажу, што выйшаў з універсітэта кепска падрыхтаваны, мне заўсёды кажуць — у Вас жа быў Пічэта.

Добра памятаю, як пасля выпускнога вечара (дзе атрымаў бутэрбrot і бутэльку піва) ішоў дамоў і думаў: вось скончыў універ-

сітэт, а што ведаю? Здаецца, столькі сама, як прыйшоўшы туды. Гэта, безумоўна, перабольшванне, штось набыў ва ўніверсітэце, але ж надта мала, тым больш, што і школа дала зусім мала.

Вітаю яшчэ раз з Новым годам. *Улашчык.*

53. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ

24 снежня 1975 г.

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Сёння атрымаў Ваш ліст, сёння і адказваю, тым больш што ўвесь вечар пішу навагоднія лісты ці паштоўкі. Вашу манаграфію толькі пералістаў.

Бясспрэчна, зрабілі ўжо шмат, варта толькі паглядзець на спіс скарыстанай літаратуры, але яшчэ нямала трэба і зрабіць. Між іншым, прачытаў у Вас *Kirgiz-Kajsaqkaj* — гэта ж Казахстан на сучаснай мове. Трэба перабраць і з гэтага пункта погляду, бо за такі выраз лёгка зачапіцца, дакладней — да яго лёгка прычапіцца.

Шпілеўскаму пашанцавала найбольш — пра яго зараз часта ўспамінаюць, а менш за ўсіх — Кіркору. Ельскі не падыходзіць да Вашага часу, але ён варты спецыяльнага доследу. Трэба ж было ў свой час Лужаніну выказаць думку, што ён руйнаваў «Жалейку»¹. Было так ці не — пэўна ж ніхто не ведае, а погаласка пайшла. Між іншым, здаецца, няма другога такога дзеяча ці даследчыка свайго часу, які зрабіў так многа, як Ельскі.

Прачытаў кнігу Саламевіча пра Федароўскага і яшчэ раз падзвіўся — колькі можа зрабіць чалавек нават у неспрыяльных умовах, калі ён усё жыццё аддае якой-небудзь ідэі. Тое ж самае можна сказаць пра Раманава, але кніга пра яго Бандарчыка напісана цяжка.

Я, безумоўна, згодзен быць у Вас апанентам, тым больш што попыт на мяне ў апошні час моцна знізіўся: у гэтым годзе я не быў апанентам ні разу.

Вітаю Вас з Новым годам і жадаю, каб Вы ў наступным скончылі сваю дысертцыю. Кожны год успамінаю, што калісь на Куццю клалі на стол сена і ставілі міску з куццёю.

54. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

20 лютага 1976 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Атрымаў лісты і артыкул. Дзякуй, вялікі дзякуй. Напісана добра. Вельмі добра, што не напісана таго, чаго не трэба было пісаць.

Тут падрыхтаваны (даўно пададзены ў друк) два артыкулы. Адзін з іх (у «Истории СССР») павінен быў ужо выйсці, але яго адклалі спярша на другі нумар, а зараз на трэці, праз некаторы час, можа, будзе адкладзены і далей. Другі павінен быць у зборніку «Крыніцазнаўства».

Адносна ж Мінска я быў цалкам пэўны, што там нічога не можа быць. Валянцін Грыцкевіч, які таксама нешта напісаў, за пэўніваў мяне, што надрукуе ў «ЛіМе» (далі ж там амаль паласу Сярбенту) ці ў нейкім часопісе. Я сказаў яму, што гэта немагчыма. А Ваш артыкул такі выйшаў. Між іншым, ад гісторыкаў не было нічога, і калі будзе, то праз нейкі доўгі час. Яшчэ большае дзіва выйшла, калі мне пазванілі 14 лютага і сказалі, што пра такую падзею, як юбілей, перадавалі па радыё. Гэта ўжо зусім дзіва.

У нас (ды можа, не толькі ў нашым Інстытуце) існуе такая думка, што 70 гадоў не варта адзначаць, бо гэта, як кажуць, вылазіць бокам: людзей віншуюць, яны хвалююцца, а пасля свята — глядзі — здараецца нешта непрыемнае, інфаркт ці што падобнае. Мяне ад гэтага выратаваў лёс.

30 снежня адвёз у бальніцу Н[аталлю] М[аркаўну], а з новага года адчуў такую стомленасць, што праляжаў усё свята, а пасля — яшчэ, а пасля — яшчэ. Неяк перыядычна ачуньваў (проста кажучы, рабілася троха нармальнай тэмпература), а пасля ізноў лажыўся. Такім чынам, калі трэба было ісці слухаць віншаванні, я ляжаў на сваёй канапе і думаў — колькі ж гэта мне яшчэ валяцца? 10 лютага пайшоў, але ішлося кепска, і я пачаў прасіць, каб яшчэ адкласці, але мне сказалі (лепш кажучы, так яно прыйшлося само па сабе), што ўжо купілі кветкі, і таму зараз хавацца няма як. Адсвяткавалі нешта за 15 хвілін, і я з букетам

папоўз дахаты. Такім чынам, самая сутнасць юбілею — банкет — адпала сама па сабе, і нават невядома, ці будзе ён наогул.

Добра, што на гэты час прыехала сястра, і таму не былі з Сашам галоднымі.

11 лютага мяне запрасілі ў Саюз пісьменнікаў. Там абмяркоўвалі беларускую прозу за астатнія гады. У той дзень я ўжо быў мацнейшы, але дасядзець да канца не змог. Там сабраўся народ, як кажуць, закалёны ў паседжаннях, і ім нават без абеду добра гаварылася. Там даведаўся не толькі пра тое, што Бандарчык ужо не Бандарчык¹, але і пра тое, што ў Вас новае начальства.

Тэмпература мая (добра калі 35) часткова, пэўна, залежыць ад навукі. Апошнія два месяцы мінулага года шмат сядзеў над летапісамі, а гэта ведаецца, што такое. Сяджу і зараз, і няведама колькі давядзецца сядзець яшчэ. Уся справа ў тым, што трэба было наперад выпрацаваць вельмі жорсткія агульныя правілы перадачы тэксту (ці даваць у тэксце памылкова напісанае слова, а да яго заўвагу, ці наадварот — пісаць выпраўленае, а ўнізе рабіць заўвагу, што ў тэксце іначай; ці даваць асобныя літары ў дужках і г. д.).

Правілы ў мяне былі добрыя, але на практыцы ў адным месцы выйшла так, а ў другім інакш, і гэта не толькі з-за няўважлівасці, але і таму, што часам проста трэба зрабіць інакш. Пасля таго — пунктуацыя. У адным летапісе тэкст прачытаеш так, а ў другім — іначай, а пасля, калі пачнеш параўноўваць, то такія разыходжанні трэба пагаджаць.

Пры абмеркаванні выказвалася думка, што Нікіфароўскі [летапіс] трэба скарыстаць толькі ў варыянтах. Я зараз капітальна правярыў яшчэ і бачу, што Нікіфароўскі трэба даваць асобна абавязкова. Гэта ж не копія аднаго з другога, хаця, пэўна ж, спісаны з аднаго арыгінала. У Слуцкім летапісе варагаў заклікалі не ў Ноўгарад, а ў Наваградак. Наогул памылкі трэба будзе каму-небудзь вельмі пільна прааналізаваць, з гэтага выйдзе нешта цікавае.

Коршунаў зрабіў мне некалькі заўваг, даволі непрыемных. Каб правярыць Баркулабаўскі летапіс, яшчэ не хадзіў у музей

(яго ўжо з паўгода трасуць). У сваю чаргу магу сказаць, што Кракаў быў сталіцай не Вялікай Польшчы, але Малой, а Варшава — не сталіца Малой Польшчы, але Мазовіі і г. д. Палякі да гэтага, ведама, адразу прычэпяцца.

На гэтым тыдні машыністка павінна была кончыць друкаваць другую рэдакцыю гісторыі вёскі, але адклала яшчэ на тыдзень. Абедзве машыністкі кажуць, што ім было цікава чытаць і друкаваць. Дай божа. Але хто будзе яе друкаваць?

У сакавіку павінен прыехаць чытаць лекцыі ў Мінскім педінстытуце. Два мінулыя гады мяне, папрасіўшы прыехаць, пасля прасілі не ехаць. Невядома, як будзе ў гэтым годзе. Відаць, чытаць штодня зараз мне будзе цяжка, але калі будзе троха, можа, і прыеду.

Саша паехаў у бальніцу, каб забраць маці дадому. Там яна надта нудзілася, і нават невядома — ці дасць лячэнне нейкія вынікі. На лета стараюся знайсці на ўскраіне Масквы дачу, каб не ўвесь час сядзець каля вакзала.

Прывітанне Марыне Усевалодаўне, Вераніцы, Максіму² і нагул усім. *Улашчык.*

55. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

10 сакавіка 1976 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Пасылаю Вам зборнік, у якім змешчаны артыкул пра мяне. Пісаў супрацоўнік інстытута, з якім працую разам ужо больш за 20 гадоў. У № 3 «Истории СССР» будзе яшчэ невялікая нататка. На гэтым юбілейныя радасці скончацца. Ад Саюзнай і Украінскай акадэміі атрымаў граматы (не ў звязку з юбілеем), ад Беларускай маю дулю. Можна сказаць, што ўсё ідзе, як і належыць быць. Сапраўдная бяда — тое, што «Гісторыя вёскі» кепска ідзе наперад. Наталія Маркаўна ўсё хвора. Яна перадае ўсёй Вашай сям'і прывітанне.

Улашчык.

56. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ*17 сакавіка 1976 г.*

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

70 гадоў такі ж семдзсят, і радасць з гэтага невялікая, але атрымаць такі ліст, які прыслалі Вы, — радасць. Зараз мала (надта мала) засталася тых, з кім вучыўся, працаваў, марыў, хадзіў, ездзіў, а новыя знаёмствы (не знаёмствы, а сувязі) здараюцца рэдка. Вы адзін з тых, з кім знаёмства і дружба пачаліся з першай сустрэчы. Наогул знаёмствы за апошнія 10–15 гадоў — дзіўныя. Кантакты завязваюцца або з пісьменнікамі, або з літаратуразнаўцамі, ды яшчэ з людзьмі, малодшымі за мяне, і ніяк не пераходзяць мяжы звычайнага знаёмства з гісторыкамі.

Калі Вы думаеце, што я атрымаў стос тэлеграмаў, то памыляецеся. Ад гісторыкаў прыйшло дзве. Думаю, што адна з іх — патаемная акцыя: чалавек паслаў так, каб не ведалі іншыя. А наогул усё прайшло паціху, бо не было «душы» кожнага юбілею — банкету. 30 снежня завёз Наталлю Маркаўну ў бальніцу, а з Новага года калі і не хварэў, то і здаровы не быў, і таму калі прыйшоў у інстытут, дзе сектар збіраўся адзначыць такую падзею, то быў слабы і прасіў адкласці, але ўжо купілі кветкі, і адкладаць было нельга.

Слабею. Самае горшае з гэтага тое, што не змагу пабываць у тых мясцінах Беларусі, дзе збіраюся пахадзіць ужо колькі гадоў (у свой час лічыў самае лепшае — гэта не ездзіць, а хадзіць пехатою). У 1928 г. меркаваў прайсці пехатою яшчэ з Сінельнікава да Харкава, каб пабачыць, якая ў той час была Украіна, але і гэта не выйшла. Па Беларусі пахадзіў шмат.

Прывітанне ўсёй Вашай сям’і ад Наталлі Маркаўны. Яна ўсё хварэе.

Улашчык.

57. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

10 красавіка 1976 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Два дні назад здаў машыністцы магілёўскую хроніку. Дзіўлюся — як Вы падрыхтавалі (добрасумленна). Толькі пад канец сустракаюцца пропускі асобных літар, а адзін раз — «Петр Алексеевіч».

З машыністкамі бяда — іх зараз недастае, нібы гэта домработніцы, а тыя, што бяруць, — не хочуць мець ніякога дачынення да Інстытута, а толькі з заказчыкам. Як бы там ні было, але ўзяла вельмі кваліфікаваная, і ўпэўнены, што зробіць добра. У звязку з гэтым цалкам перарабляю тую частку прадмовы, у якой гаворыцца пра гэту хроніку. Зрабілі заўвагу, што у прадмове няма нічога пра філіграні. Пачаў шукаць (я думаў, што для такога позняга рукапісу гэта можа быць неабавязковым), але праглядзеўшы, убачыў, што папера там не менш як 10 гатункаў, прычым некаторыя нідзе не сустракаюцца (а можа, і ёсць, але покуль не дайшоў).

Пачаў падбіраць матэрыялы да будучай манаграфіі пра летапісанне. У Супраслі ў свой час было некалькі «рускіх кронік». Зараз прыпомнілася, што амаль ва ўсіх летапісах пішацца пра «рускую кроніку». Здавалася, што гэта павінен быць Гіпацкі летапіс, але, можа, і не так. Трэба па магчымасці перабраць усе матэрыялы, якія адносяцца да Супрасля, без вялікай надзеі на што-небудзь станоўчае. Быў жа яшчэ Слуцкі летапіс, урывак з якога змешчаны ў АСД¹, т. 1. Наогул, дзе нашы багацці!

Пасылаю Вам кнігу, у якой змешчаны артыкул Буганавы. Артыкул зданы ў той час, калі том ужо быў амаль у друкарні. У № 3 «Pergale» — рэц[энзія] на т[ом] 32 ПСРЛ². У № 3 «Истории СССР» будзе кароткі артыкул Літвака (усё пра юбіляра). Інстытут гісторыі (мінскі) на гэту падзею не адгукнуўся ніяк. Праўду сказаць, іншага і не чакаў, не чакаў і таго, што ёсць.

Праз «ЛіМ» даведаўся пра смерць Дубоўкі. Урна яго павінна знаходзіцца каля магілы Купалы. Купала лічыў яго большым паэтаю за сябе.

Прывітанне Марыне Усевалодаўне, Вераніцы і Максіму.
Улашчык.

58. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ*17 красавіка 1976 г.*

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

[...] Праз «ЛіМ» даведаўся пра смерць Дубоўкі. Даведаўся і пра тое, што яму на паніхіду знайшлося месца ў Доме пісьменніка. Ці знойдзеца месца для яго урны ў Мінску?

Між іншым, Купала ставіў яго вышэй за сябе («Я Дзяржавін, а ты Пушкін»). Так казаў мне чалавек, які меў блізкае дачыненне да абодвух.

Выпадкам прачытаў, што на з'ездзе «Маладняка» кіраваў справамi Чарот. Я прасядзеў, здаецца, на ўсіх паседжаннях з'езду і нібыта памятаю, як там што рабілася. Фактычна рэй веў Дубоўка, у Чарота на гэта не ставала ні культуры, ні (пэўна) літаратурнага таленту. Вострыя спрэчкі сталіся паміж Валайцісам (РАПП¹), Дубоўкам і Піліпенкам (Харкаў, «Плуг»²). Да гэтага часу памятаю: «Вы, Валяйтэс, дурака не валяйтэ» (Піліпенка). На фота з'езду ёсць абодва.

Ці бачылі Вы стэнаграфічную справаздачу з'езду — у сіняй папяровай вокладцы і з такою колькасцю памылак, што стала б на стос кніг.

Чарот у 20-я гады (асабліва да 1927—1929) быў надзвычайна папулярны, і тое, што пісалася («Не ганюся за Чаротам, я й Купалу не раўня»³), верна адбівае настроі свайго часу. Але ўжо пад канец гэтых гадоў яго папулярнасць пачала знікаць.

Надыходзіць Вялікдзень. У апошнія гады перад Вялікаднем заўсёды ўспамінаюцца дзіцячыя гады. Сёння думаў, як капітальна была прадумана некалі ўся велікодная цырымонія: вялікі пост, вербніца, чысты чацвер і 12 евангелляў, плашчаніца і ўрэшце сам Вялікдзень. Падрыхтоўка ішла здалёк, дзеці пра свята пачыналі гаварыць за месяц ці яшчэ раней. Адно з самых моцных уражанняў ад свята было — валачобнікі. Як толькі цямнела, то ўжо недзе было чуваць, што спяваюць. Вось брэшучь сабакі ў суседа, а вось у нас пад вакном гучыць:

Добры вечар, пане гаспадару,
Вясна-красна на ўвесь свет.

Сабраліся хлопцы, слаўныя малойцы,
Вясна-красна на ўвесь свет...

І ў канцы:

Парася з хвастом
Валачы на стол,
Сыр — на талерку,
Пляшку гарэлкі.

Калі хлопцы падрасталі, то ім жадалі, «каб яны вялікія раслі і дзяўчат за цыцкі траслі». Прыгожае было свята, нават калі ведаеш, што гэта рабілася, каб чмуціць людзей.

Я скончыў «Кнігу пра вёску». Зараз з ёю, як кот з селядцом. Усе дзівяцца — хто ж гэта будзе (які дурань) друкаваць кнігу пра адну вёску? Але калі напісаў, то такі і надрукую.

[...] Ці ведаеце Вы, што ў пачатку лета 1920 г. праз Мінск праехаў Меражкоўскі і змясціў у «Мінском курьере» ўрывак са свайго рамана, прысвечанага дзекабрыстам (сцэна бітвы ў Пецярбурзе). У маі 1920 г. у Мінску пачала выходзіць і другая газета на рускай мове — «Утро Белоруссии». З беларускіх у той час друкаваўся «Звон», а на польскай — «Кур'ер літэвскі». Пра гэтыя газеты (апрача «Звона»), здаецца, не ведаюць і гісторыкі. Я чытаў і «Звон», і ўрывак з «Дзекабрыстаў».

Улашчык.

59. ВЯЧАСЛАВУ РАГОЙШУ

2 ліпеня 1977 г.

Шаноўны Вячаслаў Пятровіч.

Прачытаў Ваш артыкул пра Купалу («ЛіМ») і надумаўся напісаць. Я не ведаў, што існуе праблема: сустракаліся Купала са Свянціцкім ці не, а каб ведаў, то напісаў бы даўно.

З 1925 па пачатак 1930 г. я працаваў у Дзяржаўнай бібліятэцы, кажучы больш дакладней, быў сакратаром Кніжнай палаты (у той час я быў ва ўсёй Кніжнай палаце адзіным супрацоўнікам, а дырэктарам — дырэктар бібліятэкі Сіманоўскі). Калісь у «ЛіМе» было змешчана фота, на якім мяне адрэкамендавалі як дырэктара Кніжнай палаты, зблытаўшы не толькі мой чын, але і асобу, бо на фота мяне назвалі Рыбачкіным.

Гуманітарны адзел бібліятэкі ў той час знаходзіўся ў тым будынку, у якім пазней быў Дом мастацтваў. На верхнім паверсе, з левага боку ад уваходу, змяшчаўся Беларускі адзел. Там проці вокан стаяў доўгі стол, на якім выкладаліся апошнія кніжныя навіны, і таму туды часта заходзілі навуковыя працаўнікі, часам (рэдка) заходзіў і Купала.

Адзін раз, калі я быў у адзеле, туды зайшоў Купала з незнаёмым мне чалавекам росту троха ніжэй за Купалу. У яго былі яскравыя чорныя вочы і такія высмуглы твар, што я падумаў: пэўна, нехта з Каўказа. Купала падышоў да стала і, стоячы, зрабіў надпіс на кнізе, пасля чаго падаў яе таму чалавеку. Мне вярзана запомнілася, што кніга была «Шляхам жыцця», і, чамусьці здаецца, пецябургскага (а не віленскага) выдання, вокладка на ёй была шакаладнага колеру.

Калі яны абодва выйшлі, загадчыца адзела Ю. В. Бібіла сказала, што з Купалам быў Свянціцкі. «Той самы?» — запытаўся я. — «Той самы», — адказала яна.

Некалькі гадоў назад, калі я быў у Музеі ўкраінскага мастацтва ў Львове, да мяне там звярнулася незнаёмая жанчына. Не ведаю, якім чынам размова зайшла пра тое, бачыліся Купала са Свянціцкім ці не. Я сказаў тое, што зараз пішу. Пасля даведаўся, што пытала дачка Свянціцкага.

Улашчык.

60. МІКОЛУ КАВАЛЬСКАМУ

1 кастрычніка 1977 г.

Дарагі Мікалай Паўлавіч.

Другі месяц, як жывем каля Мінска ў лесе, сын плаваў недзе на поўначы, хата наша была пустая. А зараз сын вярнуўся і напісаў мне, што прыйшла Ваша кніга. Вітаю Вас з такою вялікаю падзеяю, зычу Вам напісаць яшчэ некалькі, а зараз дзякую за прысылку.

Жывем у Доме пісьменнікаў, і за месяц я забыўся цалкам пра Маскву, адвык і гаварыць па-руску. Пішу Вам зараз па-беларуску.

Прывітанне Мышыку (не памятаю, як яго завуць). Прабуду тут до 16.X. Пішу на ун-т, бо дамовы адрас застаўся ў мяне на кватэры.

Улашчык.

61. АЛЯКСАНДРУ ЗІМІНУ

14 января 1978 г.

Дорогой Александр Александрович.

Сегодня идет старый Новый год. Он не такой богатый, как настоящий, но всё же у нас пекут пирог (приехала из Ленинграда сестра Наташи, мастер по части пирогов). Меня выписали из больницы 31.12., выписали несколько досрочно, учитывая приход Нового года. Теперь езжу на перевязки. Думал, что меня отчислят со вчерашней пятницы (сегодня суббота), но сказали зайти ещё через пять дней. К моему удивлению, я после такой пустяковой операции был слаб, несколько дней вообще не вставал, затем еле-еле ползал и только сейчас, спустя 3 недели, начинаю приходить в себя. Сижу дома и доделываю работу, которую начал лет пять назад, — о летописных источниках Стрыйковского. Кроме того, добыл себе самоновейший приемник «Ленинград-002» и вечерами слушаю передачи.

Перед операцией видел Пашуто. Он был в бодром виде и собирался в Узкое, но его соседу по палате, Илье Миллеру, не повезло, он не пережил третьего (или четвёртого) инфаркта и в среду (11.01.) его похоронили. Непонятно — почему, будучи в тяжёлом состоянии, он летом ездил ещё в ГДР, а затем в Польшу. Говорят, были нелады и в институте. А в общем, его нет.

Мой том летописей попадёт к редактору только в марте или мае, а это значит, что всё лето придётся трястись около него (должен по плану выйти в 1978 году). Моя «Деревня» пошла на обсуждение к этнографам, но что там делается и как это воспринято, не знаю, так как второй месяц не был в институте.

В Крыму скоро начнётся весна. Чуть ли не всю жизнь мечтаю (или говорю, что мечтаю) встретить раннюю весну на юге. Желаю для Вас всего самого хорошего, прежде всего — хорошей, солнечной, тёплой весны.

62. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ*4 сакавіка 1978 г.*

Дарагі Ніл Сямінавіч.

[...] Прачытаў у свой час Вашу кнігу пра «Маладняк». Хораша напісана. Як Вы, калі пісалі кнігу, былі чалавек зусім малады, то трэба сказаць: на той узрост (ды яшчэ зважаючы на ўмовы, у якіх раслі) кніга зусім харошая і чалавечая. У ёй няма і знаку таго, што кагось Вы хацелі б захваліць, хаця ён і не варты, а каго ахаяць, і таксама без дай прычыны.

Другое — Ваша нядаўняя рэцэнзія на кнігу Кісялёва. Я атрымаў яе, прачытаў і ўражанне было якраз такое, як выказалі Вы. Думаў напісаць аўтару пра гэта, але так жаданне засталася жаданнем. Пішу манаграфію пра летапісанне ў Беларусі (нават у гэтым годзе павінен скончыць) і ўвесь час думаю: наколькі наша культура была багацей, чым мы пра гэта ведалі, і чым гэта так намагаюцца паказаць гісторыкі ў Мінску. Нейкая форма вар'яцтва.

[...] Ці бачылі Вы кнігу Бергман (Варшава) пра Тарашкевіча? Варта прачытаць. Прывітанне яшчэ раз ад Н. М. Улашчык.

63. УЛАДЗІМІРУ КАЛЕСНІКУ*5 сакавіка 1978 г.*

Дарагі Уладзімір Андрэевіч.

Атрымаў кнігу пра Тарашкевіча, а праз некалькі дзён Вашу — пра Жылку¹. Абодва з Заходняй Беларусі, абодва выдатныя людзі. Як добра, што знайшліся людзі, якія ўспомнілі добрым словам гэтых людзей. Тарашкевіча ніколі не бачыў, але ў 1919—1920 гг. вучыўся ў школе па яго граматыцы, з Жылкам сустракаўся, але мала, больш быў знаёмы з некаторымі з тых людзей, пра якіх Вы ўспамінаеце ў сваёй кнізе.

З іх усіх быў найбольш знаёмы з Купцэвічам. У лютым — сакавіку 1930 г., калі жыў у Маскве, амаль кожны вечар заходзіў да яго, хаця і было няёмка, бо ён, адрабіўшы ўвесь дзень на станку, вечарам пісаў свае нарысы. Ён інтэнсіўна перапісваўся з Жылкам, я атрымаў ад яго адзін (здаецца так, але не больш як два) лісты ў канцы 1932 г.

Вы вельмі трапна заўважылі, што крытыкі 20-х гадоў «біліся» без усякіх правілаў, і вельмі мала хто з іх лічыў, што гэта справа сур’ёзная, а раз так, то трэба вучыцца. Успамінаецца вечар, калі пачалі абмяркоўваць «Два»². Хтосьці выступіў і зрабіў некалькі крытычных заўвагаў. Тады сарваўся Барашка і вельмі тэмпераментна закрычаў, што такой крытыцы грош цана. Напісалі хлопцы цэлую кнігу, і добра. Няма чаго длубацца ў нейкіх там недахопах. Вот калі напішуць «Тры», то, пэўна, і без крытыкі будзе лепш.

Гародня — гэта адна з самых гідкіх фігур таго часу (горшы хіба што быў Бэндэ). Дык вось, на гэтым фоне такія, як Жылка і Купцэвіч, выглядалі надта прывабна. У іх была і культура, і чалавечнасць, і розум. Дарэчы, калі адзін раз, седзячы каля вогнішча ў дарозе, пачалася гаворка, то Жылка (не памятаю, з якой прычыны) загаварыў пра творчасць Платона. Хто ў той час мог гаварыць пра гэта!

Я не ведаў, што Жылка быў здаўна знаёмы з Чаротам. У той час, калі Жылка стала жыву ў Мінску, я ніколі не бачыў іх разам. Занадта розныя гэта былі людзі.

Некалькі разоў Вы ўспамінаеце пра Краскоўскіх, часцей за ўсіх пра дачку Людмілу. Я яе не бачыў, ведаў толькі самога Краскоўскага (ён быў дацэнтам універсітэта і вёў у нас семінар па гісторыі Беларусі). Кваліфікацыі патрэбнай у яго не было, але справа не ў тым: ён вельмі кепска зарэкамендаваў сябе. Мне здаецца, што Жылка з ім самім блізкі не быў.

Іван Мікуліч. Я ведаў Мікуліча, нават быў [з ім] у адной групе ва ўніверсітэце. Верагодна, гэта той самы, пра якога пішаце вы, бо чуў (ад яго ці некага другога), што ён вазіў з Літвы ў Польшчу пракламацыі проста ў возе. У той час граніца ахоўвалася кепска і падобнае можна было рабіць.

Байкоў — мой школьны настаўнік у 1922–1923 гг. Выкладаў гісторыю, затым даволі актыўна выступаў у якасці літаратурнага крытыка і моваведа (слоўнік разам з М. Гарэцкім). Вельмі працалюбны (па тым часе) і высока кваліфікаваны. Мог напісаць артыкул пра каго заўгодна (адкуль узнік даўжэзны і такі паскудны Функ — гэта сапраўднае прозвішча — не ведаю).

Успамінаеце Сасіновіча і Кораня. Добрыя адносiны ў Жылкі з Сасіновічам, верагодна, склалiся тады, калi да Сасіновіча прыехала жонка. Раней такiмi не былі. Корань, чалавек вельмi экспансiўны («пстрыкун»), не быў цікавым. Ён паехаў разам з Мiцкевічам (здаецца, стрыечным братам Коласа) і былым дырэктарам Дзяржаўнага тэатра ў Мiнску Мiхасём Гурскім у Малыж — гэта на поўднi Кiраўскай вобласцi.

Успамінаеце тут і Антона Адамовіча. У яго была вельмi моцная памяць. Каб запомнiць доўгую паэму, [яму] трэба было прачытаць два разы, на верш заўсёды было дастаткова аднаго раза.

Яшчэ некалькі заўваг пра апошняе падарожжа Жылкі. Мы прыехалi (прыплылі) на прыстань Мядведак 10 жнiўня, прылі шэсць сутак, значыцца, выехалi з Кацельніча 4 жнiўня. У той час у Кацельнічы знаходзiўся Ігнат Савiч, былы юрыст-кансультант «Беларускай вёскi». У яго і спынiўся Жылка, покуль не пад'ехалi з Вяткi яшчэ 7 чалавек, якiя набылі лодкi. Начавалi па дарозе ў лодках. Днi былі ветраныя, ночы — халодныя. Суцяшала толькi тое, што ўсё ў тым краi было незвычайна танным (на апошнім прыпынку ў Лябяз'iм куплялі яйкi — па капейцы штука). Рассталiся ў Медведку, мала спадзеючыся на што добрае. Я быў самы малодшы з усіх, і зараз, напэўна, толькi адзiн і застаўся ў жывых.

Добра, што Вы далi бiяграфiю ў шырокім плане. Кожная бiяграфiя дзееча шi пiсьменнiка і павiнна быць кнiгаю пра нашу эпоху і нашу культуру, і чым больш даследуем сваю культуру, тым усё багацейшаю яна робiцца. Выдана кнiга так прыгожа, што аж дзiва. Нашыя выдавецтвы не любяць так раскашаваць.

Дзякуй Вам за кнiгу, дзякуй за Жылку і Купцэвіча, бо пра яго, пэўна, больш нiхто не напiша. Я паведамiў Бергман, якая зараз пiша кнiгу пра Родзевiча, што выйшла Ваша праца. Зразуме-ла, што ёй вельмi патрэбна Ваша кнiга. Калi ж Вам непрыдатна пасылаць ёй «Ветразi [Адысея]», то паведамце. Пастараюся выслаць я. Дарэчы, у «Беларускiм календары», што выдаецца ў Беластоку, змешчаны невялікі артыкул Бергман пра Родзевiча. У мяне ёсць два экзэмпляры. Спадзяюся, што гэта кнiга ў Вас ёсць, а калi няма, то я прышлю.

67. АЛЯКСАНДРУ ЗІМІНУ*26 января 1979 г.*

Дорогой Александр Александрович.

Уже к концу идёт январь, скоро май, а ещё скорее — Масленица; в общем, время летит. Вернулись из санатория. Там было в общем хорошо, много ходил по парку, выходил и в лес, который через дорогу, но на лыжах врачаха запретила, т. е. не дала разрешение взять их на базе, о чём я не очень и сокрушался. Я сильно устал и в первые дни, побыв немного на воздухе, затем засыпал.

Вообще, непонятно почему Толстой считал, что старые люди спят мало. О себе никак не скажу этого, потому что молодым спал несравнимо меньше. Под конец санаторная благодать испортилась: мы оба простудились, в таком виде и явились домой, где меня и уложили в постель. Второй день чувствую себя в норме, завтра выйду на улицу. Моего редактора Левину уложили в больницу с чем-то серьёзным. Говорят, выйдет уже скоро, но затем ей будет предоставлен ещё какой-то отпуск. В общем, том летописей, который Левина гнала, на какое-то время засел. Она и меня подгоняла, да я теперь потерял рисистые качества.

Из институтских событий знаю лишь одну новость — у нас в секторе украли телефон, но это беда небольшая.

Привет Валентине Григорьевне. Где она сейчас?

68. МІКОЛУ КАВАЛЬСКАМУ*19 марта 1979 г.*

Дорогой Николай Павлович.

Спасибо за книги. Днепропетровск становится источниковедческой столицей Украины. Мне кажется, что сейчас хорошо было бы перейти от обзоров общего характера к монографическим исследованиям относительно небольшого количества источников.

Недавно я делал в секторе сообщение о мемуарах Войниловича (том первый напечатан в 1931 г. в Вильно, том второй

неизданный, которого я не видел, находится в Варшаве). Это помещик средней руки Минской губ., был членом Гос. думы и Гос. Совета, в конце 1920 — начале 1921 г. добивался создания в составе Польши автономной Белоруссии, намереваясь стать президентом автономии.

Если ж меня хватит, то я начну работу над мемуарами, написанными уроженцами Белоруссии. Между прочим, недавно бывший здесь Тадеуш Василевский подарил мне только что вышедший в Варшаве «Диариуш» витебского воеводы Храповицкого. Том подготовлен на очень высоком уровне (не только генеалогия автора, но даже картографированы пути, по которым проезжал автор и пр.).

Поляки (кроме Василевского, были еще Керсновский и Стэфан Кучинский, молодой, из Варшавы) приезжали для того, чтобы договориться о совместном издании Метрики. Здесь подписан договор, что Институты истории СССР и Польши будут совместно издавать Метрику (у нас — томы, писанные кириллицей, поляки — документы, писанные на польском и латинском языках). Чтобы подготовить для дальнейшего работников, решено организовать в университетах Минска и Вильнюса чтение спецкурсов и спецсеминаров по Метрике. А также постановили напечатать и у нас, и в Польше несколько статей, касающихся Метрики.

Привет Марии Ивановне и Вашим девочкам. *Улащик.*

69. ЭРНЕСТУ ЯЛУГІНУ

23 сакавіка 1979 г.

Дарагі Эрнест Васільевіч.

На некаторыя Вашы запытанні магу даць адказ, на другія — не. Пра Абэцадарскага. Гэта быў чалавек, упэўнены, што гісторык павінен быць фальсіфікатарам. Ён лічыў, што калі факты «добрыя», то іх можна скарыстаць, а калі «кепскія», то або выкідаць іх, або перарабляць на «добрыя». Калі фактаў няма, то гісторык павінен выдумаць іх.

Так ён і зрабіў (як мне вядома) два разы ў падручніках па гісторыі. У ранніх выданнях падручніка (я не правяраў усе

выданні) было напісана, што калі пачалася Першая сусветная вайна, то на дрэваапрацоўчым заводзе ў Прылуках пачаліся хваляванні рабочых, у выніку чаго 45 чалавек было забіта ці паранена. Калі справа даходзіць да вялікай страляніны, то часта бывае, што забіта і паранена каля 10 %. Значыцца, на заводзе ў Прылуках працавала нешта каля 500 рабочых. Прадпрыемстваў з такою колькасцю рабочых у 1914 г. было два ці тры. Прылукі ў Беларусі толькі адны (2 км ад Воўчавіч), там ніколі не было не толькі вялікага дрэваапрацоўчага завода, але і звычайнага тартака з 2-3 рабочымі (я ў Прылуках быў дзясяткі разоў). Ёсць яшчэ Прылукі на Украіне і ў Валагодскай вобласці, але і там такіх заводаў не было. Я калісьці адносна гэтага міфа зрабіў заўвагу, і ў апошніх выданнях яго ўжо не было.

Другое. У тым самым падручніку было напісана, што ў 1917 г. сяляне разграмілі маёнтак Рамана Скірмунта. У канцы 1917 г. былі знішчаны ўсе маёнткі (у Каралішчавічах старая бабка расказала, як адтуль у верасні ўцёк пан, кінуўшы лыжку на стале). Чаму ў такім разе паказаны адзін Скірмунт? Ведама, таму, што ён быў членам Рады¹. Абэцадарскі хацеў паказаць, як не любілі яго за гэта сяляне. Але ж маёнтак Скірмунта знаходзіўся за фронтам, у немцаў, дзе сяляне не маглі граміць.

У мяне з ім адносіны абмяжоўваліся знаёмствам, але ні я яму, ні ён мне не даслалі ні аднае са сваіх прац.

Было і яшчэ. Прызідыум Акадэміі навук СССР кожны год вызначае супрацоўнікаў, якія павінны ехаць у розныя месцы і чытаць ва ўніверсітэтах лекцыі, звычайна, пра свае апошнія, яшчэ неапублікаваныя працы. На 1973 і 1974 гг. мне было загадана ехаць у Беларускі ўніверсітэт. Абодва разы ўніверсітэт у нейкай нервовай форме адмовіўся мяне прыняць, прычым у 1974 г. гэта здарылася пасля ліста Абэцадарскага, у якім было напісана, што лекцыя мая прызначана на панядзелак, і таму просяць прыехаць у нядзелю. У мяне быў білет на самалёт, калі ўночы прыйшла фотатэлеграма, каб я не ехаў. Не магу сказаць дакладна, што гэта зрабіў Абэцадарскі, але гэта цалкам у яго натуры.

Адносна іншага магу сказаць, што гэта цягнулася доўга, што тут былі розныя прыгоды, што выжыў неяк выпадкам,

што ў Маскве з пачатку 1944 г. (з перапынкам з канца 1950 па вясну 1955 г.). Магу дадаць, што гадоў шэсць назад мяне выклікаў прэзідэнт Барысевіч, прапануючы пераехаць у Мінск. Я згадзіўся, але калі паклікалі Ігнаценку (дырэктара Інстытута гісторыі), то той у самай рэзкай форме адмовіўся ўзяць мяне. Прэзідэнт тлумачыў яму, што мне даецца адзінка і кватэра з фондаў Акадэміі, што гэта на інтарэсах інстытута ніяк не адзавецца, але Ігнаценка сказаў, што браць мяне не хоча.

Прабаваў угаварыць начальнікаў, што пры Акадэміі трэба стварыць Археаграфічную камісію, якая будзе вывучаць, дзе якія знаходзяцца матэрыялы па гісторыі Беларусі і чаго яны варты, але і тут упёрся ў сцяну. А тут усе дзівяцца: чаго гэта я рываюся, бо адносяцца да мяне як не трэба лепш.

Улашчык.

70. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

30 сакавіка 1979 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Некалькі дзён назад я глядзеў па тэлевізары перадачу — мастацкая выстаўка: жывапіс і скульптура. Зразумела, у мастакоў на першым месцы дзяўчаты, але было і іншае. Між іншым, паказалі партрэт Капіцы, зусім старэнькага, і яго жонкі.

Тут я падумаў, што трэба было б, каб хто-небудзь з добрых мастакоў зрабіў партрэт Гаўрылы Іванавіча. Найлепш да гэтага падышоў бы Сергіеевіч, але зараз (казалі) ён у такім стане, што зрабіць ужо не зможа. З тых, што засталіся ад 20-х гг. (Ганчарык, Вечар і, можа, хтось яшчэ), Гаўрыла Іванавіч самы большы, і будзе вельмі шкада, калі ніхто не напіша яго партрэт. У мяне сярод мастакоў знаёмствы вельмі малыя, прасіць самога Г. І., каб ён заказаў свой партрэт, неяк не выпадае, а яму ж ужо 79 (але выглядае зусім бадзёры). Трэба спяшацца; не заўсёды будзе такім. Таму ў мяне да Вас просьба: паспрабуйце ўладзіць гэту справу. Вы знаёмы з усімі.

Цяжка перажывалі тут утрату Юрыя Паўлавіча [Гаўрука]. Мне перадалі, што працаваў звыш сіл, ад таго, пэўна, дачасна і памёр.

Прывітанне Ніне Іванаўне¹ ад мяне і Наталлі Маркаўны. У гэтым годзе ізноў будзем сядзець пад Масквою. Том летапісаў павінен у маі пайсці ў друкарню, і зараз складаю паказнікі.

71. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

21 красавіка 1979 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Заўтра Вялікадня. Наталля Маркаўна зварыла чырвоных яец і вельмі рада, бо варыла першы раз за ўсё жыццё (раней варыў хтосьці). Мне, як звычайна, успамінаюцца дзіцячыя гады, радаснае хваляванне перад святам і асабліва валачобнікі. Заўсёды клаўся спаць на той лаве пад акном, пад якім спявалі валачобнікі. Які прыгожы звычай! А зараз валачобныя [песні], здаецца, не ўключаюцца ў рэпертуар ніводнага хору ці саліста. А гэта ж цэлы цыкл, а прыпеўка: «Вясна-красна на ўвесь сьвет!».

Мне ўспамінаецца, што некаторыя месцы фальклору, дзе гаворыцца пра мора, фалькларысты не чулі. Ніхто, напрыклад, не ведае казкі пра Рыбу-алер'ю, якая пагражала перавярнуць карабель, на якім плыў каралевіч. А ў адной валачобнай спявалі «Ды на сінім моры, ды на белым камні — вясна-красна на ўвесь свет!» Гэта з наваградскага рэпертуару.

Учора напісаў на рукапісе — «у набор». На пару месяцаў затрымка выйшла з-за хворасці рэдактара і мае. Я ўжо пісаў, што рэдактар чытае надта ўважліва, і шмат з чаго (апрача тэкстаў, пісаных лацінкаю) перадрукоўваецца. У некаторых выпадках, калі перадрукаванае прыклеіваюць, то выходзіць так, што амаль даробак не відаць. У другіх выпадках папера пачынае збірацца ў складкі, і ўзнікае трывога, каб друкарня не вярнула назад. У такім разе мы выб'емся з графіка, ды і рэдактар хварэе і ідзе днямі ў адпачынак.

Паказнікі ўжо пачалі рабіць. Мне далі хлопца, якому я даручыў проста спісаць з т[ома] 17 паказнікі на карткі, каб пасля дапоўніць ці выкінуць лішнія. Покуль выкінуў амаль 200 непатрэбных. Наогул, такая работа зараз не па мне. Пасля сядзення над рукапісам гадзінаў 3-4 я ўжо больш ні на што няварты. Гэта апошняя публікацыя.

Мая «Віцкаўшчына» шчасліва перажыла два скарачэнні плану, а што будзе далей — бог бацька.

Прывітанне Марыне Усевалодаўне, Вераніцы і Максіму. Прывітанне з маем. Рогаў неяк, выйшаўшы з Інстытута, паваліўся і зламаў нагу, але зараз ходзіць. Вельмі трывожуся за Каноўскага — ён 24-га бароніцца.

Улашчык.

72. АНДЖЭЮ ПОПЭ

3 апреля 1980 г.

Дорогой Андрей Витовтович.

Рад был получить от Вас письмо. Постараюсь ответить и вообще проинформировать, поскольку Вы очень давно не были в Москве.

Зимин явно шёл к концу; это видно было уже пару лет назад, во всяком случае, два зимних сезона он прожил в Крыму, а здесь редко выходил из дома. Не знаю причины смерти, но, кажется, это не рак. Он вообще был слабого здоровья, и можно было без конца удивляться, как при таком здоровье он выполнял столько работы, давал прямо-таки огромную продукцию. Зная, что проживет мало, он пару лет был занят тем, что приводил в порядок свой архив. В приблизительно упорядоченном этом деле набралось 20 томов трудов.

За 30 (почти) лет работы в Институте я многих провожал в последний путь, но не помню, чтобы набралось столько народа и говорили так, как на похоронах Зимина. Он умер через два дня после своего шестидесятилетия. Каштанов поставил его наряду с Соловьёвым и Ключевским. Больше похвалы русскому историку сказать нельзя.

Относительно Густынской летописи Вам напишет Казакевич. Когда этот том пойдёт в работу, никто не знает, так как все назначаемые сроки срываются. Я долго ждал, чтобы вышел т. 34, который «заело». Том 35 должен был выйти в прошлом году, но заболела редактор, и это было в мою пользу, так как я после корректуры и работы над указателями оказался на какое-то время непригодным ни для какой деятельности.

Том 35 сложный по составу, и даже по языкам приходится делать почти без чьей-либо помощи (кроме издательского, очень квалифицированного, редактора). Сейчас для меня это становится делом непосильным. Наконец сдав всё (надо было бы сделать указатель также и предметный, но я на это я уже решился), ждал, что получу сверку в марте, поэтому взял на апрель в близкий здесь санаторий путёвку, но вот и апрель, а сверки нет, а может быть, нужна не одна сверка, а ещё одна (установлено лютное правило, что корректура, независимо от характера книги, должна быть только одна).

Естественно, что с летописями так нельзя, поэтому получаются разную рода неприятности. Хорошо, что это последний том, в котором поместились все летописи, написанные в ВКЛ, так как дальше продолжать такую работу я не в силах. Два раза я уже был на пенсии, думаю, что за третьим разом это будет реальнее.

Когда-то очень тянуло побывать в разных местах Белоруссии, где я не живу уже 50 лет, но сейчас мои способности к передвижению пешим способом (этот способ я предпочитал всем остальным) пришли в упадок, думаю, однако, летом выехать на Нарочь. Там, говорят, очень хорошо летом.

В отношении Кузьмина полностью согласен.

Привет Вам от общих знакомых. Очень жаль, что, будучи в Варшаве, не прочитал второго тома Войниловича и ознакомился только частично с мемуарами Косаковского. А может, у Вас есть и ещё что-либо интересное. Зимой была возможность поехать, хоть и на краткий срок, в Италию, но из-за летописей пришлось отказаться.

73. АРСЕНЮ ЛІСУ

11 мая 1980 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Вы ўзнімаеце некалькі пытанняў, якія выклікаюць шмат новых. *Валачобнае*. Першыя разы, калі я натыкаўся ў матэрыялах пра валачобнае, то думаў, што гэта нейкая памылка — настолькі прывык да таго, што валачобнае бывае толькі на Вялікадня.

Аж после, натыкаючыся на гэта яшчэ і яшчэ, уразумеў, што гэта нешта зусім іншае. Зараз можна сказаць зусім пэўна, што валачобнае ў мінулым і валачобнікі сучаснасці (пад Слуцкам валачобнікі хадзілі ў час нямецкай акупацыі) — гэта нешта зусім рознае.

Валачобным у свой час звалася тое, што па-руску завецца «подношение» (не ведаю раўназначнага беларускага тэрміна). Наколькі разумею, бывала яно рэгулярна на Коляды, калі члены магістрату хадзілі з валачобным (срэбная ці пазалочаная міса аўгсбургскага ці гданьскага вырабу, дыван ці нешта падобнае — войту, затым яго жонцы і, часам, дзецям). Часта ў дадатак давалі проста грошы. Валачобнае прыносілі магнатам, калі тыя бывалі ў горадзе (Магілёве і інш.). Такім чынам, гэта было нэрэгулярнае паднашэнне. З усяго, што ведаю, валачобных песень не спявалі. (Пэўна, за Бярозаю.)

Варта звярнуць увагу на тое, што ва ўсходняй Беларусі валачобнікі не хадзілі, і там гэты звычай зусім невядомы (калісь Барг казаў мне, што фальклор усходняй — забярэзінскай — Беларусі моцна розніцца ад фальклору заходнебеларускага).

Хто стварыў валачобныя песні. Пра эвалюцыю валачобных пісаў калісь Нікольскі, і, мне здаецца, ён слушна адзначыў, што ў свой час (XVIII ст.) Божая матка стала ездзіць у залатой карэце. Думаю, што калі шкаляры і прымалі нейкі ўдзел у стварэнні гэтых песень, то надта невялікі — штучныя песні шкаляроў (думаю) не маглі быць такімі разнастайнымі і так моцна засесці ў народнай памяці, тым больш, што іх спявалі адну ноч на ўвесь год.

Адносна «паненкі» і паланізмаў (здаецца, іх не так багата), то можна сказаць, што з канца XVII ст. у мову ўвайшло шмат паланізмаў, у пісьменнасці была страчана кірыліца і скрозь запанавала лацінка. Паланізацыя і лацінізацыя ішла з захаду на ўсход (на Сажы кірыліца затрымалася да канца XVIII ст.). Наогул, варта дакладна прааналізаваць з гэтага пункту погляду валачобныя песні.

«*Пане-гаспадару*». Думаю, што кантакту (уздзеяння) выразу «гаспадар» у сэнсе «вялікі князь» ці «кароль» няма. «Пане»

ў нашай мове, як і ў польскай, азначала павагу да таго, да каго зварачаліся. Зразумела, зварачаючыся да свайго суседа Міхася ці Антося, ніхто не зваў яго панам, але ў валачобнай песні гэта было зусім іншае, таксама як для Марылі ці Рыпіны было вельмі прыемна чуць, што яе хоць раз на год завуць паненкаю.

Думаю, што гіпотэза адносна тоесамасці складальнікаў інвентароў з аўтарамі валачобных — нічога не варта, бо інвентары пісаліся звычайна «гаспадарскія» ці «панскія». Звычайна па вялікіх і сярэдніх маёнтках іх пісалі не ўласнікі, а адміністратары, а такія асобы і ў той час мелі вельмі мала нахілу да паэзіі. Куды прасцей думаць, што аўтары валачобных песень складалі свае творы, бачачы перад вачыма панскі двор, абгароджаны тынам (дарэчы, у часы «наездаў» нават і дробнаму шляхціцу варта было мець навокал свае сядзібы добры тын). У 1926 г. я пытаў у старога Гурыновіча, які памятаў 1863 г., пра тое, што танцавалі ў яго час? І ён мне казаў, што казак, калі нагоніць каня, дык пераскочыць і праз тын. «А ты ведаеш, што такое тын?» — спытаў ён у канцы размовы.

Адносна коней. Зразумела, конь мог быць татэмам, але ў адносна невялікай мясцовасці. Таму варта было б прааналізаваць і ў гэтым кірунку. Між іншым, яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагоддзя ў Беларусі аралі, вазілі лес, сена і інш. галоўным чынам на валох, але ў Падзвінні валоў амаль не было — там усё рабілі на конях. Але думаю, што і багаты двор, і добры конь, і «слаўныя малойцы», і падзеі, што адбываюцца «на сінім моры ды на белым камні» — усё гэта пэўная гіпербалізацыя (успомніце быліны з іх волатамі і кіеўскімі палацамі).

Я ніколі не думаў пра тэя праблемы, якія зараз узнімаеце Вы, і таму адказ выходзіць блытаны, тым больш, што сёння толькі ўстаў пасля нейкае хваробы (у мінулым годзе часта хварэў).

5 мая падпісаны сігнал тома 35 ПСРЛ. Друкуецца ён у Ленінградзе, там упершыню трапіць у магазіны, тут і ў Мінску будзе, пэўна, не раней, як у ліпені. Сястра павінна была заставіць паштоўку ў Акадэмікнізе. Трэба будзе паслаць экз. Ніжанкоўскай, а яшчэ лепш паехаць і перадаць экз. у рукі, бо да гэтага часу я не бачыў яе (быў у другое жонкі, але яна — вельмі нецікавы чалавек).

Вельмі шкадую свае вёскі, але так нічога і не змог зрабіць, каб выратаваць яе.

Улашчык.

74. ГАННЕ ХАРАШКЕВІЧ

28 июля 1980 г.

Анна Леонидовна.

Мокну на озере Нарочь, а вообще оно очень хорошее — вода мягкая, дно песчаное. Кругом леса. Все ещё цветёт лето, воздух без примесей. Если любите сало, то приезжайте сюда: венгерское, посыпанное перцем в 3-4 пальца стоит 3.70, белорусское, в 6-7 пальцев — 2 р. 90 к. Вообще здесь можно что-либо купить совсем без драки. Пьяных (подвыпивших) за всё время видел пару раз, о предках упоминаний вообще нет.

Я здесь разговаривал о Ваших грамотах, разговаривал в том смысле, что Белоруссия должна издать их хорошо, т. е. типографским способом. После зондажа мне сказали, куда (к кому) следует обращаться. Я Вам ничего не обещаю, но если Вы согласны, то в конце августа попробую поговорить с тем, от кого много зависит. Если согласны, то хорошо бы получить справку от Вас лично, какого объёма вся работа. Надписей не нужно, так как неясно, с кем буду говорить.

Желаю всего хорошего. Если будете писать, то отсылайте по адресу: *Минск-68, Каховская, д. 28, кв. 68.* Ольге Николаевне Улащик, мне.

Улащик.

75. ЁЗАСУ ТУМЯЛІСУ

24 октября 1980 г.

Дорогой Юозас Матович.

Спасибо за книги. Такие издания любопытно время от времени просто перелистать, чтобы почувствовать другую эпоху.

Кроме того, у меня к Вам просьба. В Белоруссии (да, впрочем, в одной ли Белоруссии) полным ходом идёт волна переименований. Переназывают улицы, города, городки, сёла,

местечки и пр. Меняют названия и у тех пунктов, у которых происходили большие события. После выхода перевода Хроники Быховца я поехал в Клецк — хотелось посмотреть на реку Лань и Красный Став, где разгромили татарскую армию. Когда спросил у туземцев — где тут Красный Став, то они удивились: о Ставе знают сейчас только старые люди. Сейчас это уже не Став, а *Витим*. Витим! Да ведь это река в Якутии. Кто в Клецке стосковался по Якутии и почему Красный Став оказался плох?

Недавно деревню Могильно, у которой согласно легенде Рынгольт разгромил коалицию русских и татар, переименовали в *Нёман*. Работник Института истории Лыч, сам уроженец Могильно, сопротивлялся изо всех сил, но какое-то начальство (мелкое, местное) выступило с ходатайством в Верховный Совет о переименовании, что и было сделано. Теперь меня просили обратиться (если у Вас есть возможность) к Гришкявичусу, чтобы тот просил Полякова (председателя Президиума Верховного Совета БССР) вернуть деревне её историческое название. Если у Вас окажется возможность, сделайте это. Может, что-либо и получится. О Койданове, так давно утерявшем своё историческое имя, не стоит и говорить.

Почти 4 месяца был в отпуске. Если бы лето было похоже на что доброе, то, возможно, сильно бы окреп, а так всё лили дожди. Сейчас не успел вернуться на работу, как заболел опять. Но зато солёных грибов у меня целое ведро. Приезжайте.

76. АРСЕНЮ ЛІСУ

24 кастрычніка 1980 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

У свой час размаўляў з Іванам Іванавічам [Антановічам]. Ён сказаў, што пра маю кнігу будзе гаворка тут якраз у гэтыя дні. Калі яна сапраўды адбудзецца, то, можа, і можна чакаць якогась выніку, але гэта хісткая аснова. Папера была б куды лепей, але ж яе няма. Што тычыцца «грамат», то І. І. сказаў, што гэта справа цяжкая і што звесткі пра яе будуць перадавацца праз

Законнікава. Майце гэта на ўвазе і пытайце. Ганна Леанідаўна [Харашкевіч] абяцала прыслаць Вам першыя выпускі, думаю, што яна гэта ўжо зрабіла.

Ехаўшы сюды, успамінаў музей пры інстытуце і думаў, што там шмат чаго яшчэ не стае з таго, што было ў звычайнай сялянскай хаце на маёй памяці.

Здаецца, казаў, што няма гантарэзнага варштата (можа, ён завецца інакш), няма начыння для вырабу скур, для віцця вяронак. Звыш таго, не бачу таўкача, якім таўклі скаціне вараную бульбу, няма сякача, якім секлі сырую бульбу, бручку, рэпу і г. д. Няма ні пугі, ні бізуна. Даўно хацеў — калі б дастаць трох пянькі, то звіў бы пугу (кручкаваную) сам, а можа, і бізун у 8 столак. Не бачыў казельчыка, якім вілі з пянькі ніці, з якіх пасля «спускалі» вужышча. Не памятаю, ці ёсць поўны набор начыння, якое павінна было стаяць у качаргешніку. Між іншым, пра ўсё гэта я сказаў у сваёй кнізе.

Так хвацка адпачыўшы, прыехаўшы сюды, захварэў. Нішто вялікае, але не выходжу з памяшкання, і галава часам толькі што не трэскаецца. А мне ж трэба было сора ехаць у Ленінград, каб скончыць кнігу пра летапісы. Думаў быць, покуль не пачнецца слота.

Улашчык.

77. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ

15 сакавіка 1980 г.

Генадзь Аляксандравіч.

Сяджу і разглядаю атлас БССР выдання 1958 г. Думаю, што за гэты час шмат што змянілася, не трэба занадта верыць таму, што ёсць у атласе. А думаю таму, што выбіраю месца на лета. Калісь мы ўжо гаварылі з Вамі адносна гэтага, але зараз трэба ўдакладніць.

Мне трэба памяшканне на пару месяцаў (прыблізна — ліпень-жнівень) з тым, каб была пасцель і было дзе карміцца. Мне надта (па карце) здалася прывабнаю ў гэтым сэнсе Вілейка. Яна вымагае маім запатрабаваннем (я яшчэ не сказаў, што мне абавязкова патрэбен лес).

Калісь Вы казалі, што ўладкаваць мяне бярэцца Чарняўскі, але мне не хочацца, каб камусьці «госці» былі як прымусовыя. Усяго лепш на камерцыйных асновах.

Улашчык.

78. АЛЕСЮ МАТУСЕВІЧУ

5 лістапада 1980 г.

Дарагі Алесь.

Прашу прабачыць. Высылаю. Нягледзячы на тое, што было некалькі разоў дамоўлена, Мінск заказаў на ўсю рэспубліку 38 экз.¹; цэнтральная кнігарня ў Мінску заказала 1 экз. Беларускі кнігагандаль ніяк не можа дадумацца, што чытачу патрэбен не толькі «Всадник без головы»², але і штосьці іншае. Том даўся цяжка. Не тыя гады. Два гады з-за тома хадзіў у адпачынак выпадкам, на кароткі час, а калі кніга пайшла у набор, то ўзнялася цэлая куча праблемаў. Зараз рубель надта моцна цісне навуку.

Калісь на такія выданні, як летапісы, не было абмежаванняў у карэктурах і часе. Разумелі, што гэта складана і вымагае вялікай пільнасці. Зараз том трапляе на канвеер, карэктура даецца рэальна адна. Калі рэдактар робіць больш правак, чым дазволена (у параўнанні з рукапісам), на яго накладваюць штраф, ды і немалы. Калі разважаць, што ганарару не плоцяць, то гэта часам бывае цяжка. Пасля карэктуры ў мяне тэмпература паказвала 35, прыблізна (па сваёй шкале) такі ж і ціск. Адлежваўся, а тут ідуць паказнікі, з імі ўсё паўтараецца. Зараз перачытваю том і бачу памылкі, за якія надта няёмка. Праўда, каб не зрабіў так, то ў гэтым стагоддзі пэўна ўжо не было б каму рабіць добра. У Маскве гэтым займацца няма каму, няма каму і ў Мінску, тым больш каб было на ўзроўні вымаганняў гэтай серыі. Калісь прабаваў гаварыць, каб далі ў Маскву некалькі аспірантаў, якіх можна было вымуштраваць на ўзроўні адпаведным, але там глядзелі на гэта прыблізна як на якуюсь «інтрыгу».

Самая бяда зараз, аднак, ужо не ў гэтым. Мая «Віцкаўшчына» была ўключана ў план Інстытуту этнаграфіі, шчасліва прайшла праз усе скарачэнні і павінна была выйсці напрудвесні з друку. Аж нехта з Госкомиздата (хто гэта, мне так і засталася

невядомым) загадаў выкрасліць з плану. Акадэмічны Інстытут рэкамендуе, а нехта забараняе. Даведаўся толькі, што няўдала зроблена анатацыя, з-за яе і выкінулі. Знаходзячыся ў Мінску, прабаваў паправіць справу, штось абяцалі, няпэўна і падобна, нічога не зрабілі.

Мяне ўвесь час падбіваюць на тое, каб пісаў успаміны пра 20-я гады, у прыватнасці, сказаў, што быў знаёмы з Моркаўкам, каб пра яго, бо ён неяк застаўся нікому невядомым. Пачаў пісаць, але ў мяне гэта звязана з нашаю школаю (з Моркаўкам спатыкаўся вельмі мала, мала магу і напісаць пра яго, проста кажучы, амаль нічога). Ці не пішаш ты чаго падобнага?

Лета пражыў на Нарачы і ў Каралішчавічах, адкуль прылятаў у Мінск — у звязку з томам. 7 жніўня была тэлеперадача пра гэты том, па сутнасці, гэта быў той самы тэкст, які Ялугін змясціў у «ЛіМе»³. 19 верасня рабіў пра той самы том даклад у ДOME пісьменніка. Такім чынам, калі кніг прыйшло мала, галас каля кнігі быў.

Прыехаўшы сюды пасля добрага адпачынку, ізноў захварэў на тую ж бяду: нізкая тэмпература і ціск. Зараз адышоў. Вельмі трэба было б перабрацца у Мінск. Тут я зусім адзінокі. Але жонка (яна хворая) надта баіцца пераездаў, тым больш абменаў кватэры. Праўду кажучы, за маю дзейнасць тут Мінск мог бы даць кватэру без абменаў, але пра гэта нельга і думаць.

Выказаў табе, здаецца, усю сваю бяду. Мне скоро 75, а табе гэты юбілей ужо мінуў. Якія мы сталі дзяды!

Улашчык.

79. АЛЕСЮ АДАМОВІЧУ

б лістапада 1980 г.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч.

Прачытаў Вашу кнігу пра Максіма Гарэцкага. Падобнай кнігі ў беларускім літаратуразнаўстве, пэўна, не было і няма. Чытаючы яе, у мяне ўзнікла шмат думак, шмат успамінаў, пра якія і пішу зараз Вам.

Я ведаў Гарэцкага, але здалёк, гэта значыцца, на літаратурныя тэмы з ім ніколі не гаварыў. Творы яго чытаў усе (уключаючы

«Дзве душы»), але глядзеў на Максіма Іванавіча не столькі як на пісьменніка, сколькі як на гісторыка літаратуры, бо ўпершыню пазнаёміўся з гісторыяй свае літаратуры па кнізе Гарэцкага. Думаю, што ў гэтым сэнсе не быў выключэннем.

Зараз, успамінаючы 20-я гады, часам спасылаюся на тое, што быў занадта маладым, каб разумець тое ці іншае з'явішча (маё жыццё ў Мінску скончылася ў 1930 г.), але ж Гарэцкі быў сталым і мудрым чалавекам у 20 гадоў, і гэта маючы асветы каморніцкія курсы. Дык якую ж сілу павінен быў мець чалавек, каб у такім веку напісаць публіцыстычныя творы, не кажучы пра мастацкія, а ў 25 гадоў стварыць гісторыю літаратуры. У каго з высокаасвечаных людзей (якіх у той час было так мала) магла узнікнуць падобная думка. Ведама, нельга ўлічыць, што зрабіла «Гісторыя» Гарэцкага ў сэнсе разумення гісторыі свае культуры, але зрабіла яна вельмі многа.

Ізноў-такі, думаю, што не ў аднаго мяне ўзнікаюць падобныя думкі і не адзін я павінен падзякаваць Вас за гэту кнігу, у якой Вы паказваеце Гарэцкага ва ўвесь рост.

Між іншым, разважаючы пра Гарэцкіх, узнікае нават нейкае біялагічнае пытанне: як здарылася, што ў адной сям'і ўрадзілася столькі талентаў ды яшчэ і такіх (Гаўрыла Іванавіч — выключная з'ява не толькі ў навуцы, а пра іх сястру Ганну калісь гаварылі, што яна была больш таленавітай, чым браты).

Некалькі пра Гогаля. Гогаля ў Беларусі не магло быць, ды і наогул Беларусі ў рускай літаратуры да апошняга часу не было зусім. Гогаль жа паходзіў з левабярэжнай Украіны, дзе паланізаваная шляхта была знішчана ў 1648 г. і больш не адраділася. Гогаль быў з прарускай шляхты, а наша шляхта, хаця і добра пацярэбленая ў 1654 г., засталася і ўспрыняла культуру польскую. Таму ў нас быў Міцкевіч, і Ходзька, і Ажэшка, але мы выходзіліся ў традыцыях рускай культуры, і таму Міцкевіч (ды і астатнія) застаўся не толькі чужым, але нават і невядомым.

Галоўным творам (так пішаце Вы), які пісаў Максім Іванавіч, была гісторыя яго вёскі, паказаная праз гісторыю сямей. У 1926 г. я пачаў пісаць гісторыю свае вёскі (20 км ад Мінска, каля ст. Фаніпаль) і скончыў яе праз 50 гадоў. Кніга павінна

была выйсці напрудвесні гэтага года пад грыфам Інстытута этнаграфіі, але хтось з Госкомиздата палічыў, што не так напісана анатацыя, і кнігу выключылі з плана.

Ад Багацькаўкі зараз засталася мала (прынамсі, мне так казалі). Лічу, што гэта наш абавязак — сабраць матэрыялы і напісаць кнігу пра гэту вёску (а таксама пра Глінішча Мележа і інш.). Маё ўражанне, пэўна, пераўвялічана, але здаецца, што, нават карыстаючыся толькі апублікаванымі матэрыяламі, можна напісаць хаця б і кароткую гісторыю кожнай вёскі. Між іншым, у прадмове да свае кнігі я выказаў неабходнасць сабраць як мага больш звестак і напісаць гісторыю тых вёсак, спіс якіх знаходзіцца ў Хатыні. Гэта зусім неабходна. І я нават не разумею, чаму за гэта ніхто (ніякая ўстанова) не ўзяўся да апошняга часу. Страшны канец вядомы, але ж людзі жылі ў гэтых вёсках сотні гадоў. Хто яны былі, як жылі гэтыя сотні гадоў?

У Гарэцкіх у Вятцы быў (так здаецца цяпер) адзін раз, быў выпадкам. Запомніўся, што на ложку ляжаў хворы хлопчык.

Улашчык.

80. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

16 снежня 1980 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Дзякуй за адбітак. Ён наводзіць мяне на розныя думкі, а разам і на думкі пра Вашы папярэднія работы. Ваша кніга пра падарожнікаў¹, ведама, не для юнацтва ці, ва ўсякім разе, не толькі для юнацтва. Думаю, што больш падыходзіць для навукоўцаў, бо вы з Мальдзісам першыя, хто сабраў і перадаў уражанні падарожнікаў аб Беларусі. Для падлеткаў кнігу трэба было б перавыдаць неяк інакш: разбіць на большую колькасць раздзелаў, даць для кожнага загаловак, штосьці больш сказаць адносна аўтараў. Гэта кніга для дарослых, якія разумеюць, што ім трэба чытаць.

Зараз пра іншае. Мне проста шкада, што Вы траціце час хаця і на карысную наогул, але дробную па выніках работу. Калісь я прабаваў правесці ў Мінску думку аб неабходнасці стварэння

там Археаграфічнай камісіі. Зараз ніхто з даследчыкаў не ведае, дзе і якія ёсць матэрыялы па гісторыі Беларусі, і кожны траціць безліч часу, каб штосьці знайсці для сябе.

Думка, здаецца, здзівіла тых, хто павінен быў ажыццявіць яе (Петрыкаў), і наогул, з усяго нічога не выйшла. Мінуючую восень я быў у Мінску ў высокага начальства, прабаваў выратаваць сваю «Вёску», а разам пагаварылі ізноў пра камісію. Начальства аднялося станоўча, але што будзе — не ведаю, пэўна, ізноў нічога. Думаючы пра будучую дзейнасць камісіі (якое няма), я разважаў, як трэба будзе наладзіць працу.

Галоўныя зборы нашых дакументаў знаходзяцца ў Маскве і Ленінградзе. Значыцца, трэба будзе з Мінска пасылаць туды людзей, каб яны працавалі там. Па сучасных умовах (камандзіроўкі) гэта будзе не дзейнасць, а бяда. Што можна зрабіць за месяц ці два? Трэба, каб гэта рабіў чалавек, які будзе стала жыць у горадзе. Таму мне здаецца, каб Вы ўзялі на сябе пачатак работы (агляд матэрыялаў па гісторыі і літаратуры Беларусі, якія знаходзяцца ў Ленінградзе), то гэта было б карысна і для Вас, і для ўсяе справы. Вы маглі б узяць вялікую тэму. Думаю, што наперад нават не варта браць нешта пэўнае ва ўсім аб'ёме. Нават праца пра матэрыялы, што знаходзяцца ў ЦГИАЛ², зойме некалькі гадоў, бо, напрыклад, фонд уніяцкіх мітрапалітаў, здаецца, ніхто наогул не кратаў. Пра першы Заходні камітэт у свой час напісаў працу Пічэта, але яна засталася ў рукапісе. Пра другі пісала яго вучаніца Зелянецкая, але гэта нешта вучнёўскае, і таксама неапублікавана. Спецыяльная праца можа быць пра матэрыялы бібліятэкаў і г. д. Не ведаю, як гэта можа быць аформлена, але, можа, паспрабуеце?

Звыш усяго да Вас просьба. Мне патрэбен Бельскі. У Маскве яго няма. Здаецца, ёсць у Ленінградзе. Калі б Вы змаглі даведацца пра гэта, быў бы Вам вельмі ўдзячны. Перабіраючы свае старыя папкі, знайшоў ліст з Парыжа з паведамленнем, што ў скорым часе павінна быць надрукавана рэцэнзія на мае «Предпосылки». Ліст датаваны 20 кастрычніка 1967 г. Значыцца, можна было чакаць рэцэнзіі на канец 1967 ці пачатак 1968 г.

Я глядзеў тут каталогі, але гэтага часопіса не знайшоў. Можа, ёсць у ленинградскіх?

Надыходзіць Новы год. Вы пытаеце — у якім я стане? Прабыўшы амаль чатыры месяцы ў адпачынку, можна было чакаць лепшых вынікаў, бо прыехаўшы, адразу захварэў, а пасля яшчэ раз — надта нізкая тэмпература і нізкі ціск. Наогул слабасць. Працаздольнасць зусім аслабла. Дабіваю працу пра летапісы, якія хачу рэкамендаваць на ўключэнне ў план гэтага года (на наступны — рэдакцыйная падрыхтоўка, выхад у 1983 г.). Гэта ў лепшым выпадку.

Вітаю з Новым годам. Няхай ён будзе добрым для нас, бо гэты быў калі і не зусім кепскім, то і не добрым.

Улашчык.

81. АДАМУ МАЛЬДЗІСУ

23 снежня 1980 г.

Дарагі Адам Восіпавіч.

У мяне браў Вашу кнігу Лабынцаў — той самы, на аўтарэфэрат якога Вы пісалі водзёў (з Чамярыцкім). Дарэчы, абарона яго прайшла вельмі добра, троха сказаў і я.

Ён у захапленні ад Вашай кнігі і хоча напісаць на яе рэцэнзію, але не ведае, куды даць яе. «Вопросы литературы» (так казалі яму) адносяцца да такіх прац, як Ваша (эпоха, мова) няласкава. Таму я хацеў запытаць у Вас — якія ёсць перспектывы, каб даць рэцэнзію ў мінскіх часопісах? Ці ёсць ужо хто-небудзь, хто напісаў або піша пра Вашу кнігу? Калі няма (у «Полымі» ці «Нёмане») то я перадам яму, ці, можа, Вы напішаце яму самі (адраса яго дамовага не ведаю, але калі што, то даведаюся, бо ў мяне толькі яго службовы тэлефон).

Затым яшчэ раз віншую Вас з такою працаю, якая паказвае нам, што нашы продкі не толькі жылі, але і тварылі нейкія каштоўнасці. Вы асвятлілі самы цьмяны час у нашай гісторыі.

Віншую Вас з Новым годам. Думаю, што Вам час падаваць гэту кнігу на абарону.

Улашчык.

82. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ

21 лютага 1981 г.

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Дзякуй Вам за харошы, сардэчны артыкул¹. Не заўсёды ў жыцці даводзілася чытаць пра сябе такое.

Гадавіну тут справілі добра. З Мінска прыехала сястра, былі Бялькевічы, Аляксеевы. Незадоўга да таго я ездзіў у Вільню. Там адчуваў сябе вельмі добра, але прыехаўшы, лёг і ляжаў амаль да самага свайго дня, калі ўзняўся і зноў стаў у добрым стане.

Троха пра краязнаўства. У свой час, у 1936–1937 г., будучы ва Ульянаўску, я запісаў па памяці ўсю краязнаўчую дзейнасць ва ўніверсітэце. Зараз гэтыя сшыткі знаходзяцца ў адзеле рукапісаў Бібліятэкі АН. Першы краязнаўчы паход (наш, самастойны) быў нешта ў кастрычніку 1925 г., калі мы з Шутавым знайшлі Банцараўскае гарадзішча. Другі — летам 1926 г., ізноў удвух з Шутавым два тыдні хадзілі па ніжняй Свіслачы.

Самы эфектны быў 1927 г. У гэтым годзе была арганізавана Вялікая комплексная экспедыцыя на Тураўшчыну. Удзел прымала нешта больш за 20 чалавек, сярод іх П. Бузук, батанік Збіткоўскі і (здаецца) Сербай.

Ідэю паехаць на Тураўшчыну падказаў я. А прычына была такая. У 1911 г. мой брат скончыў лясную школу ў Вяляцічах. Гэта была падзея надзвычайная не толькі для нашай сям’і, але для ўсяе ваколіцы, бо раней вышай чым настаўнік ці тэлеграфіст ніхто не выбіраўся. Брата прызначылі на работу ў Азяраны каля Турава. Там ён прабыў да пачатку першай вайны.

Успаміны брата пра Палессе, пра тыя бязмежныя лясы, пра асаблівы быт палешукоў, пра старасвецкі Тураў выклікалі ў мяне вялікае жаданне пабачыць усё гэта. Калі вызначалася месца, куды паехаць, я выказаўся за Тураўшчыну, і гэта ідэя спадабалася ўсім.

Першага мая 1927 г. мы з Юзікам Бараноўскім у якасці паслоў прыехалі ў акруговы горад Мазыр, нас адразу прыняў старшыня акруговага выканкаму і, не прырэчачы, абяцаў даць 400 рублёў, з абавязкам, што напісаную пра Тураўшчыну кнігу надрукуем

у Мазыры. Наступная экспедыцыя 1928 г. была на Полаччыну, але яна ужо не мела такога размаху, як Тураўская.

Улашчык.

83. АРСЕНЮ ЛІСУ

21 сакавіка 1981 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Вы пішаце адносна перавыдання ў Мінску «Предпосылок»¹. Гэта было б добра, але зараз такая ідэя здаецца надта няпэўнай. Нават калі адкінуць сялянскі рух і заставіць толькі гаспадарку, то набярэцца амаль 30 аркушаў. Такога памеру не выносіць і «Навука». Рубель зараз надта пхае навуку — скрозь дай даход.

У мяне было шмат планаў, якія я не магу ўжо здзейсніць і на ўсякі выпадак некаторыя перакажу Вам. Калісь я хацеў узяць са свае кнігі раздзел аб насельніцтве, дадаць да таго, што ёсць матэрыялы аб цэнтры і ўсходняй Беларусі (выключыўшы Літву), узяць паказнікі перапісу 1897 г. і даць агляд насельніцтва за 100 гадоў. Крыніцы вядомы, метадыка адпрацавана. Думаў, што такую работу можна будзе скончыць за пару гадоў. Зараз гэта адпадае, адпадае ў мяне, але, можа, хто-небудзь спакусіцца на такое.

У свой час, калі зацвярджалі «Очерки»², я сказаў, што маю намер напісаць чатыры выпускі адносна крыніц па гісторыі Беларусі. Гэта чамусьці выклікала абурэнне ў тагачаснага начальства. Яно сказала, што вось калі б такую работу ўзяліся зрабіць чатыры чалавекі, гэта значыцца, калі б работа мела характар калектыўнай, то было б добра, але дзе ж возьмеш такіх людзей? Аднак гэту ідэю я не пакінуў, хаця вядома, што цалкам яе выканаць не змагу. Ужо два гады, як другі выпуск з задуманай серыі («Введение в изучение белорусско-литовского летописания») зацверджаны да друку. Зараз я перарабляю яго і павінен намагчыся, каб ён быў уключаны ў план рэдакцыйнай падрыхтоўкі на 1982 г. Зараз у мяне зацверджана тэма на 1981—1986 гады — «Мемуары і дзённікі як матэрыялы (крыніцы) па гісторыі Беларусі». У 1986 годзе мне будзе (калі дажыву) 80 гадоў. Гэта матэрыялы надта цікавыя, але што будзе — невядома, бо ў такім узросце ўсё няпэўна.

Здаўна ў мяне сядзіць думка адносна ваяводаў. Амаль 300 гадоў у нас былі ваяводы, некаторыя з іх (Завіша, Храпавіцкі, а можа, і яшчэ хто) пісалі дзённікі і «памятнікі». Ды і тыя, хто не пісаў, павінны быць нам хоць як-небудзь вядомыя, а мы пра іх не ведаем нічога. Тое ж самае з гетманамі, стражнікамі і інш. Хто быў членам трыбуналаў, якую яны мелі асвету, як судзілі і г. д. Пара, калі ўсе інтарэсы зводзіліся да гаспадаркі і рухаў, мінулася, трэба ведаць што-небудзь і звыш таго.

У свой час прабаваў падняць пытанне адносна бежанства 1915 г. Гаварыў у сваім інстытуце, гаварыў з Танкам і Брылём (самі ж былі бежанцамі), гаварыў, што ўразумець рэвалюцыйны дух у Заходняй Беларусі без таго, каб не ўлічыць настроі бежанцаў, што вярнуліся на бацькаўшчыну пасля 1920 г., нельга. Нічога з гэтага не выйшла, а зараз тых, хто быў у бежанстве, амаль не засталася. Усе, хто піша і пісаў пра ўтварэнне БССР, нібы і не чулі пра гэту бяду, ва ўсякім разе, гэта нікім не ўлічваецца.

Ёсць яшчэ і розныя археаграфічныя ідэі, прабаваў пра гэта гаварыць у Мінску, але там як глухія: яны проста не разумеюць, што гэта патрэбна. Абэцэдла заставіў па сабе не толькі фальсіфікатараў, але і невукаў.

Думаю на лета ізноў паехаць на Нарач, а пасля (на верасень) — у Каралішчавічы. Зіма скончылася. Хварэў, але, седзячы дома, сёе-тое рабіў.

Улашчык.

84. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

29 сакавіка 1981 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Атрымаў артыкул¹ і ліст — вялікае дзякуй. Зараз у папцы зложаны газетныя артыкулы, у якіх я называюся вартым чалавекам. Успамінаю 1929 г., калі на мяне і Шушкевіча была змешчана карыкатура, не шарж — злосная і ілжывая карыкатура.

Але зараз у мяне самая важная навіна не мае гады, а тое, што Саша ажаніўся. Жыве ён у большасці ў жонкі, і таму я працую,

а часткова і жыву ў яго пакоі. За ўсе свае гады не жыў у такой выгодзе. Калі хачу ўночы — запальваю святло і чытаю, колькі хачу кашляю, нікому не шкодзячы.

Сёння еду ў Ленінград. Трэба прачытаць Бельскага 1564 г. (у Маскве няма), трэба яшчэ раз пераглядзець Магілёўскую хроніку, трэба зайсці ў архіў, трэба... Манаграфію амаль усю перарабіў нанова. Пры гэтым даводзілася перажыць шмат чаго, бо кавалкі рукапісу ў машыністкі недзе прападалі, ды і зараз не стае старонак дзесяць. Можа, знойдзе, а можа, і не, тады прыйдзеца пісаць нанова.

Баравы прыслаў мне ўзоры почырку Аляксандра Трубніцкага. Гэта дасць магчымасць удакладніць гісторыю рукапісу. Пастараюся ўключыць кнігу ў план рэдакцыйнай падрыхтоўкі на будучы год. Адказным прасіў быць Буганава, і ён згадзіўся. Зараз без адказнага рукапісаў не прымаюць — хтосьці павінен стаяць на варце.

На 1981–1986 г. узяў сабе тэму — «Мемуары і дзённікі як крыніцы па гісторыі Беларусі». Што з гэтага будзе — невядома, бо занадта шмат «лішніх» гадоў. Калісь планаваў чатыры выпускі прац па археграфіі: нарысы, мемуары і юрыдычныя дакументы. Дай божа хаця б тры.

З новага года я кансультант, але адпачынак застаецца той самы — два месяцы. Думаю ў гэтым годзе зрабіць так, як у мінулым: з сярэдзіны ліпеня паехаць на Нарач (можа, лета будзе цёплае), а пасля — у Каралішчавічы, збіраць грыбы. «Зубра» абяцаў прыслаць Кашкурэвіч², але на гэта не спадзяюся. Учора сястра званіла, паведаміла, што выйшаў артыкул Ліса³. «ЛіМ» прыходзіць сюды ў сераду або ў чацвер на наступным тыдні (часам і наогул не прыходзіць).

У гэтым годзе хварэў не з першага студзеня, як звычайна, але ў канцы лютага. Наталля Маркаўна выдаткавала на мяне кіламетры гарчычніку. Зараз, здаецца, здаровы.

Між іншым, у канцы студзеня быў у Вільні — там арыгінал «Запісак» ігумена Арэста. Спадзяваўся знайсці багата матэрыялаў пра Пташыцкага, бо мне здавалася, што фонд 1135 — усё Пташыцкага, але гэта фонд Таварыства прыяцеляў

навук, і Пташыцкага там вельмі мала. На бяду, не ведаў, што яго матэрыялы ляжаць і ў Бібліятэцы АН. Хоць ізноў збірайся ў Вільню.

Як у Веранікі? Прывітанне Марыі Усевалодаўне. *Улашчык.*

85. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

13 красавіка 1981 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Быў у Ленінградзе, а раней ездзіў у Вільню. У абодвух разох аднолькава: працаздольнасць — як была некалі, галава зусім не баліць, але, прыехаўшы дахаты, за ўсё гэта трэба заплаціць.

У Ленінградзе здабыў Бельскага выд. 1564 г. Там зусім інакш. Значыцца, сын дапісаў за бацьку, а ў мяне з гэтага стане больш месца ў кнізе. Галоўную ўвагу аддаў Магілёўскай хроніцы. Перачытваў і проста перагортваў яшчэ некалькі разоў. Ubачыў за раз запіс Івана Трубніцкага за 1867 г. У бібліятэку рукапіс трапіў у 1872 г. Наогул, колькі разоў ні прачытай, усякі раз заўважыш нешта, што раней не бачыў.

Баравы прыслаў ксеракс з засведчанага запісу Ал. Трубніцкага. Гэта не надта навіна, бо на першым аркушы ёсць яго ўласны запіс. Але ўсё прыкладаецца адно да другога, ды і сведчанне, што ён быў памочнікам старасты ў царкве, дае хоць дробачку. Але, нават маючы і гэта, уяўляю почыркі, а таксама і гісторыю рукапісу неяк няпэўна.

Шукаў матэрыялы пра перакладчыка Гартынскага. Гэта сям'я пракурорскага складу. Бацька быў пракурорам, а сам перакладчык у канцы жыцця (1870—1872) быў херсонскім пракурорам. Але, і маючы такое, біяграфія яго ў цэлым цьмяная, і тое, што ён меў рукапіс у 1822 г., здаецца, зман.

Бачыўся з В. П. Грыцкевічам. Ён прасіў даць рэцэнзію на яго кнігу і Мальдзіса. Кніга варта таго, каб аб ёй напісаць добрае, але дзе змясціць? У нашых (маскоўскіх) часопісах нельга. Пытаў пра «Звязду». Але я сказаў, што калісь «Советская Белоруссия» надрукавала маю рэцэнзію на кнігу Болбаса¹ ў такім выглядзе, усё было *так* «дароблена», што я асцерагаюся даваць што-небудзь у газету, тым больш што пагадніць з рэ-

дактарам нельга. Можа, Вы маеце ведамасці — як абыходзіцца «Звязда» з рукапісамі?

Улашчык.

86. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

10 мая 1981 г.

Вячаслаў Антонавіч.

Трэці ці чацвёрты дзень, як у нас стала цёпла, распускаюцца дрэвы. Сёння ездзіў за горад, хадзіў па лесе, нарваў троха зелініны. Кожны раз, як прыходзіць цяпло, пачынаеш думаць: як добра, што бывае вясна. Шкада, што ў нас так мала цяпла.

Скончыў дапрацоўку кнігі пра летапісы, зараз пачаў правяраць спасылкі. Ліха на яго, але памылак калі і не надта шмат, то і нямала. Праглядаючы Банецкага (Boniecki), пачаў яшчэ раз углядацца ў матэрыялы пра Гусоўскага. Пэўна, гэта не той, што трэба, бо ён з Падляшша, але такі думаю, што Вам варта аднесціся да яго ўважліва (калі, ведама, Вы да гэтага часу не краталі гэтага месца).

Напісаў у Нарач, што хачу ізноў прыехаць да іх, але покуль няма адказу. Пара патроху збірацца ў дарогу, але Нат[алля] Марк[аўна] папярэдзіла, што болей грыбоў саліць не будзе. Ёй такі гэта цяжка. Але навошта тады Каралішчавічы? Хіба спакусіць Марыну Усевалодаўну: буду збіраць і здаваць ёй! А можа, сястра прыме які-небудзь удзел у гэтай авантуры. Між іншым, у лютым яна прывезла мне цэлую паэму. Я здзівіўся, бо паэма з добраю рыфмаю і сардэчная (дзівіўся не з сардэчнасці, а з рыфмы). Во калі вылазяць таленты — ёй жа праз тры тыдні 70.

Шкада, што на «Звязду» няма спадзяванкі, на тутэйшыя часопісы тым больш. Грыцкевіч неяк надта перажывае гэта, але, пэўна, нічога нельга зрабіць. Кніга цікавая хаця б таму, што гэта ж першы вопыт звярнуцца да такой крыніцы.

Прывітанне Марыне Усевалодаўне і маладняку. Улашчык.

Сёння прачытаў, што па тэмпах росту Мінск стаіць на пятым месцы ў свеце. Во як!

Улашчык.

87. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

10 лістапада 1981 г.

Вячаслаў Антонавіч.

Дзякуй за кнігу. Я ўжо атрымаў (апрача Каратынскага) Каганца, Цётку, «Пана Тадэвуша», Дылу. Кнігі розныя па вартасці, але ўсё гэта ідзе ў агульны кацёл: наша культура, наша мінулае больш багатыя, чым здавалася зусім нядаўна, не кажучы пра 20-я гады, калі ўсё было навіною. («Ты ведаеш, што былі беларускія князі?» — сказаў мне паціху ў школе таварыш.)

Зараз я чытаю дзённікі і мемуары — галоўным чынам за XVII ст. Пісаліся наваградскімі і мінскімі шляхцюкамі. Якія цікавыя біяграфіі! Шкада, што яны галоўную цікавасць выяўлялі да агульна палітычных падзей у Р[эчы] П[аспалітай]. Ва ўсякім разе, усе яны вартыя таго, каб трапіць у энцыклапедыі, дзе столькі асобаў, упісаных туды невядома чаму.

Мае «Уводзіны», пэўна, не трапяць нават на рэд[акцыйную] падрыхтоўку на 1982 год. Добра, што Буганаў згадзіўся высуnúць наперад том 35, бо чым далей, тым цяжэй мне было б гэтае заданне адужаць. Вельмі добра адчуваў сябе на Нарачы, казаў пра гэта нарачанцам, а тыя радзілі памяняць Маскву на Нарач. Разумна, але не падыходзіць.

Была нібы нарада адносна Метрыкі [Літоўскай]. Выступалі Аўтакратава, Харашкевіч, Думін і я (пра публікацыі Метрыкі). Пастанавілі матэрыялы нарады надрукаваць на ратапрынце. Гэта было б карысна, але зараз, па маіх сілах, гэта значыць, што трэба на невядомы час пакінуць мемуары.

Прывітанне Марыне Усевалодаўне. *Улашчык.*

88. ВЯЧАСЛАВУ РАГОЙШУ

7 лютага 1982 г.

Дарагі Вячаслаў Пятровіч.

У дадатак да ранейшага: у загадчыцы Беларускага аддзела Ю. Бібілы была папка вершаў Купалы, відаць, тых, якія не мелі шанцаў трапіць у друк. У папцы было нешта каля 20–30 разрэзаных упоперак аркушаў чыстай (без лінеек) паперы з вершамі.

«Далі шэсць паветаў...»¹ ляжаў зверху. Я яго толькі і прачытаў і пачатак запомніў. Што было больш — не ведаю. Што гэта ўсё вершы Купалы — сказала Бібіла.

У Купалы загінула столькі, што гэтая папка, відаць, была толькі маленечкаю часткаю, але няхай будзе і яна. Бібіла была зволена з пасады нешта вясною 1937 г. (у жнівені яна пераехала ў Саратаў), і пасля яе (калі не раней) папка бяспрэчна загінула.

Улашчык.

89. ЯЎГЕНУ РАПАНОВІЧУ

28 сакавіка 1982 г.

Шаноўны Яўген Нічыпаравіч.

Учора перагортваў яшчэ раз «Чаму так названа»¹ і яшчэ раз здзівіўся — колькі памылак усадзіў прафесар у гэту кніжачку. Тым часам прынеслі Вашу кнігу, і я адразу пачаў правяраць тых назвы, якія (самыя паселішчы) ведаў. Покуль знайшоў такое: каля ст. Фаніпаль з паўднёвага боку быў хутар Журы. У 1946 г. я праходзіў паўз яго і бачыў толькі здзічэлы сад (гаспадара ў 1930 г. выслалі, і ён недзе загінуў). Былы маёнтак Аніхоўскага заваўся не *Марыполь*, але *Марыполе*. А наогул — радаваўся і дзівіўся, што з'явілася такая грунтоўнай праца, якая вымагала так шмат часу і ўвагі.

Дарэчы, тут успомнілася частая памылка ў вызначэнні паходжання назвы ў Жучкевіча. Вельмі часта ён выводзіць назвы ад прозвішчаў: Мядзведзеў, Воранаў ці другіх падобных. А між іншым, прозвішчаў такога тыпу ў нас раней не было зусім, першыя Івановы з'явіліся нешта ў канцы XVIII ст. на Віцебшчыне (можа, гэта стараверы), а ў вялікай колькасці сталі трапляцца ў другой палове XIX ст., калі паліцыя проста перарабляла прозвішчы. У маёй Віцкаўшчыне ў канцы XIX ст. *Крэса* перарабіў прозвішча на *Красінскага*, што каштавала колькі рублёў пану пісару, але на ўсход ад Бярэзіны гэта рабілася бясплатна і ў абавязковым парадку. Кіслякоў казаў, што іх прозвішча было *Кіслук* і г. д.

У тым самым «Чаму так названа» назва *Петрыкаў* выводзіцца ад прозвішча Петрыкаў, але самі жыхары завуць свой

пасёлак *Пятрыкоў*, а раней, прынамсі, у XVI ст., пасёлак зваўся *Пятрыковічы*, адкуль і націск.

Дзякуй за кнігу. Калісь, калі Броўка збіраўся пасля энцыклапедыі выдаваць гісторыю гарадоў і сёлаў, я раіў перш за ўсё надрукаваць некалькі тысячаў анкетаў з запытаннем у насельніцтва, як завецца іх вёска, пасёлак, рака (рэчка), возера, балота і г. д., каб уявіць сапраўдную назву, але з гэтага, як бацьце, нічога не выйшла.

Улашчык.

90. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

24 красавіка 1982 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Дзякуй за Слоўнік. Уражанне ад яго самае лепшае. Словы даюцца ў фразях, адчуваецца вельмі добра мова таго часу. З слоўнікаў мне здаецца самым няўдалым Тлумачальны, бо там няма тлумачэння, але наогул тут чуў (ад М. Талстога), што Мінск у сэнсе мовазнаўства стаіць вельмі высока.

Адзін экз[емпляр] Слоўніка аддаў Буганаву, другі — Думіну (гэта той, што рыхтаваўся для выдання *Метрыкі*), каб было яшчэ з дзесяць, то усе б разышліся ў момант.

Вялікі клопат пра лета. Ехаць на Нарач з-за Нат[аллі] Маркаўны нельга. Па сённяшняму стану было б і можна, але калі што здарыцца, то надта далёка ехаць дамоў. Пэўна, будзем над Акою, там, дзе некалі жылі гадоў дзесяць. Месца вельмі харошае: Ака незабруджаная, а лесу км на 300. На верасень такі думаю ў Каралішчавічы, каб сабраць усе апенькі — і мінулыя, і гэтай восені. Філалагічны ф[акультэт] прыслаў прапанову выступіць у кастрычніку на святкаванні Купалы. Паслаў тэзісы — эпоха, калі пачыналася дзейнасць Купалы. Праграма мне здалася занадта шырокая — каб за столькімі дакладамі не засцілася фігура Купалы.

Добра справілі Вялікадня. З Ленінграда прыехалі сёстры Нат[аллі] Мар[каўны] — гаспадарлівыя жанчыны, напаялі і наварылі ўсяго, нават чырвоных яек, толькі не было з кім згуляць у біткі. Прышоў сын з жонкаю, сядзелі вечарам, і захацелася

пачуць: «Добры вечар, пане гаспадару — вясна-красна на ўвесь свет!». Можа, калісь, хаця троха ў іншай форме, валачобнае ўзновіцца. Надта ж прыгожа ўсё гэта адбывалася.

Учора Аляксееў (аўтар «Полацкай зямлі») бараніў доктарскую: «Смаленская зямля». Абарона прайшла добра.

Прывітанне ўсім Вашым ад Наталлі Маркаўны. *Улашчык.*

91. ФЁДАРУ ЯНКОЎСКАМУ

26 чэрвеня 1982 г.

Дарагі Хведар Міхайлавіч.

Пачаўшы чытаць Вашу кнігу, думаў, што напішу Вам вось так. Чытаючы далей, гэтых «вось так» рабілася больш і больш. Пра што ж напісаць, каб гэта было галоўнае (было б добра, каб проста сесці дзесь у парку і пагаварыць, але ж як гэта зрабіць?). Галоўнае такі ў Вас — чалавечнасць, гуманізм, характава чалавека. Рознага паскудства Вы закранаеце мала і неахвотна. Гэта не Ваша сфера. Чытаючы, часам думаеш — як такі засталася гэтая чалавечнасць? Гэта ж наймудрэйшы з наймудрых талкаваў, што калісь новае дзіця не проста было бядою, але наогул мамы не любілі дзяцей і сталі любіць, толькі калі іх стаў навучаць сам мудрэйшы. Можна было завьць ад гэтага! Можна было і здурэць!

Пачатак кнігі: свая хата і полымя ў печы, а каля печы мама. Дарэчы, Вы скрозь пішаце «мама» і толькі там, дзе выступае пачвара, — гэта «маці». Так яно і павінна быць, так і патрэбна пісаць. У кнізе пра сваю вёску я напісаў, што ў нас да бацькоў зваччаліся на «вы», а зварот на «ты» ўсе лічылі як праяву найгоршага хуліганства. Тут на гэта глядзяць інакш: як жа да самага блізкага чалавека звачацца на «ты»?

Мама каля печы з чапялою ў руках! Гэта ж нейкі сімвал. «Идиотизм деревенской жизни» і мама каля печы, а каля яе сямяра большых і меншых. Не, гэта мела сэнс, і не такое ўжо дасягненне, што ўсё растрэлася. І нас мама выгадала семярых, і калі я спытаўся — ці гэта было цяжка, то яна адказала, што не. Першых, як была зусім маладая, гадала сама, а як падраслі першыя, то сталі малых даглядаць яны. Дасюль выразна памя-

таю восень 1911 г. і свой першы працоўны дзень (даглядаў малую, заганяў авечак, насіў мякіну каровам), а назаўтра пайшоў у агарод ссякаць капусту, што праходзіла не надта ўдала). Зараз малыя ў пятнаццаць, а часам і ў дваццаць гадоў, але што ж ім і рабіць? Калі пасылаць «убіраць» бульбу, то гэта проста недарэчная гульня.

Вельмі харошыя (зноў — вельмі чалавечыя) нарысы пра настаўнікаў, і наогул пра настаўніцкую працу. Гэта не лекцыі пра дабрадзеінасць, гэта разумная размова мудрага чалавека, і гэта размова закранае. Шкада, што нельга сказаць, як адносяцца да гэтых людзей. У 1980 г. на Нарачы (а пэўна, і скрозь) настаўнікаў-мужчын абавязалі даць тону ці больш сухога сена. Штодня ішлі дажджы, скошаная трава гніла, у законны адпачынак не пускалі, а, выклікаўшы ў раён, лялі апошнімі словамі, такімі, што і пераказаць мне саромеліся. А гэта ж тых, хто павінен выхоўваць культурных людзей!

Вы напісалі нават пра Свіслач, напісалі і пра яе так сардэчна, без абрыдлага пафасу, і Свіслач стала неяк яшчэ харашэйшаю, чым ёсць.

Калі пішу пра Ваша дабро, то павінен напісаць і пра сваю бяду. Са свайго (і не свайго) Інстытута да мяне на рэцэнзіі ідуць працы, прысвечаныя Беларусі, Літве, Украіне, а часам і яшчэ якія. Апошні раз далі раздзелы пра школьную справу ў XVI—XVII стст. (ды яшчэ і пра больш ранні час) у Беларусі, на Украіне і ў Літве. Украінец (галоўным чынам на матэрыяле Львова) напісаў вельмі добра (дасканала ведае літаратуру XVI—XVII стст.), ліговец (зразумела) напісаў, што Вільня таго часу — горад чыста літоўскі (між іншым адзначана, што там распачалося друкарства, і што Скарына «на русском языке» выдаў «Апостала», і што ў горадзе была брацкая школа і ўніяцкая калегія). Хто там вучыўся — невядома.

Пра беларускія пісаў нехта, хто матэрыялу не ведае, грунтуецца на працах Каяловіча і Жуковіча (наогул зараз беларускія гісторыкі даказваюць, што ў Беларусі галоўнаю сілаю гісторыі была праваслаўная вера). Што з гэтага будзе — не ведаю, а пісаў пра ўсё гэта так, як думаю.

Але і гэта не бяда. Бяда з падручнікам па гісторыі Беларусі («История БССР»), што склалі прафесары з універсітэта. Думаю, Вы ведаеце яго. Абэцадарскі быў фальсіфікатарам, але хітрым, у яго нашчадкаў няма і таго. Напісаў рэцэнзію і панёс у асноўны часопіс, дзе галоўны [рэдактар] з Магілёўшчыны. Галоўны прачытаў і сказаў «не»: «Вы пахваліце, а пасля адзначце троха недахопаў, тады пойдзе, а так — не». А калі ўсе недахопы, а дахопаў наогул няма? Не, так нельга!

Два разы прэзідыум Акадэміі навук пасылаў мяне чытаць лекцыі ў [Беларускі дзяржаўны] ун[іверсітэ]т, і абодва разы ў[ніверсітэ]т адмовіўся мяне прыняць — нельга знайсці тья 16–20 гадзін, на якія мяне пасылаюць. Схаваўшы гонар у кішэню, пайшоў сам да рэктара і сказаў пра гэта. Рэктар не паверыў і аддаў загад напісаць на мяне заяўку. З гэтага таксама нічога не выйшла. Гаварыў з загадчыцаю кафедры Чапко. Тая адразу, не круцячыся, адрэзала: «Такі курс (крыніцазнаўства) чытае Ігнаценка, і ён задавальняе ўсіх».

Між іншым, у Ваш Інстытут, як і ў Гродзенскі, запрашалі па адным разе. Значыцца, і там не дагадзіў, а тут і час сыходзіць, калі змагу штось сказаць.

Зараз сядзім з жонкаю ў пансіянаце ветэранаў навукі. Гэта на ўскраіне Масквы, каля самага лесу. Лес няварты, але такі ж лес, а не праспект. Добры пакой, і кормяць, а гэта сутнасць, бо дома невядома каму каго карміць. Народ усё такі, што хто з адным кіёчкам, а хто з двума, а хто і наогул не ходзіць.

Надумаўся, каб з вясны перайсці цалкам на пенсію і каб увесь цёплы час правесці за горадам, але зараз ідзе валтузня адносна кнігі пра летапісы. Калі зацвердзяць (другі раз) у выдавецтве, то не трэба спяшацца, а калі не? Хочацца наогул перабрацца дахаты, але як? Мяняцца зараз цяжка, ды і трэба заставіць кватэру сыну, а хто дасць «так сабе» ў Мінску? Маю граматы ад Саюзнай і Украінскай акадэміі, а ад Беларускай — хвігу (ад Ігнаценкі).

Яшчэ пра Вашу кнігу. Вы пішаце «паслязаўтра», у нас казалі «пазаўтра». Мяне вельмі абурала выраз «убіралі» (бульбу, жыта і інш.). Разумею так, што «ўбіралі» і «прыбіралі» — гэта тое самае,

а бульбу капаюць ці выбіраюць, жыта жнуць і звозяць. Вельмі ж цяжкае слова «ўручаюць». Як можна такое сказаць ці напісаць, і ці патрэбна наогул такое слова. А калі проста «далі»?

Слоўнік Ваш нейкі надлюдска багаты. Дарэчы, Тлумачальны слоўнік, што выдаецца ў Мінску, мне здаецца, самы недарэчны з усіх, апрача беларуска-расейскага і рас[ейска]-беларускага.

Абяцалі даць білет на ўшанаванне Купалы. Нябожчыца сястра [Ніна Бялькевіч] была добра з ім знаёма (і яшчэ больш з Купаліхаю), а я быў занадта сарамлівы, каб лезці на вочы, раз толькі праседзелі разам цэлы вечар у Лёсіка.

Яшчэ, дарэчы: стараўся у свой час трапіць на ўсе літаратурныя паседжанні, але за ўвесь час не сказаў там аніводнага слова: баяўся сказаць глупства.

Прывітанне Серафіме Андрэеўне ад мяне і жонкі. *Улашчык.*

92. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

2 лютага 1983 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Набыў «Нёман», перачытаў і артыкул Тарасава, і рэцэнзію Ермаловіча. Свае погляды на ўсё гэта Ермаловіч выклаў даўно. Адзін час ён хацеў паставіць даклад у нашым інстытуце, я таго не падтрымаў. Доклад павінен быў ісці ў сектары Пашуты, а той чалавек малацырымонны і выклаў бы свае погляды на метады Ермаловіча ў такой форме, што таму было б крыўдна.

Я таксама не магу згадзіцца з Ермаловічам у тым, што не літоўцы калісь захапілі Беларусь, а наадварот. Але ж літоўцы ў свой час рабілі налёты не толькі на Беларусь, і тым больш у раёне Наваградка, але і на Пскоў, і на Рыгу, і на Ржэў. Наогул, гэта быў час, калі літоўцы (відаць) знаходзіліся на стадыі вайсковай дэмакратыі, калі ўвесь народ быў узброены і галоўным заняткам было грабежніцтва. Калісь такім рамяством з вялікімі поспехам займаўся Святаслаў Кіеўскі.

Ермаловіч абапіраецца на летапісныя звесткі, тлумачачы іх па-свойму. Па яго разуменні, Літва калісь знаходзілася паміж Наваградкам і Мінскам. У такой справе перш за ўсё трэба дасканалы ведаць літоўскую мову. Але калі нават не маеш такіх

ведаў, то з простаі карты відаць, што тапонімы з канчаткам на *-ішкі* і на *-аны/-яны* ідуць густа не перад Наваградкам, а пасля яго, на захад. Зараз, прабуючы вызначыць літоўска-славянскую граніцу, вызначаюць такія тапонімы з аднаго боку, а з другога — усе паселішчы з назваў Крывічы і Руснакі ці штось падобнае.

Летапісы ў гэтым сэнсе даюць вельмі мала: хадзілі на Літву, але дзе тая Літва — невядома. Выпадак, калі ішлі праз Літву на Наваградак, запісаны ў летапісе, і я над гэтым доўга думаў, але прачытаць яго можна па-рознаму. Наогул я прыйшоў да вываду, што аднолькавыя звесткі, якія ёсць у т. II ПСРЛ і ў Быхаўца, не з'яўляюцца вынікам таго, што Быхавец перапісаны з Гіпацкага, а што ў абодвух выпадках карысталіся адным пратографам. Думаю, што погляды Ермаловіча няхай будуць — як нейкі этап у развіцці нашай навукі, у якой так мала арыгінальнага.

Мая кніга пра летапісы прайшла шмат інстанцый, і скоро трэба будзе несці яе ў выдавецтва, але да канца вельмі далёка, бо яшчэ будзе колькі скарачэнняў і розных пераробак.

Згодзен з Вамі, што артыкул Тарасава цікавы. Гэта першая наогул гісторыя Беларусі ў час вайны 1812 г. Ёсць у яго недагляды: *душа* — гэта не сям'я, але такі *душа* — мужчыны, хоць перад скананнем, хоць толькі нарадзіўшыся, і таму можна без памылкі лічыць, што колькасць *душ* — гэта палова насельніцтва. Не падзелена ў яго Беларусь з Літваю, і таму беларускага насельніцтва выходзіць больш, чым было сапраўды. Але наогул артыкул напісаны вельмі сумленна.

Улашчык.

93. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

13 сакавіка 1983 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Калі ў друку з'явіліся звесткі, што пачалі ствараць музей пад небам, то я прапанаваў (у Інстытуце гісторыі БССР) уплаціць у фонд музея сваю месячную зарплату — 400 рублёў. Разам са мною ў Мінску была К. Індава (яна з-пад Клімавіч), зараз старшыня Камісіі па гісторыі сельскай гаспадаркі і сялянства), якая таксама прапанавала ўнесці столькі сама.

Разам з Петрыкавым (намеснікам дырэктара Інстытута гісторыі) і Шабуняю паехалі ў ЦК, дзе Петрыкаў і сказаў пра гэту прапанову (мяне, зразумела, не ўзялі). Там ім казалі, што так рабіць нельга — нібы няма такога закону. Разумею, што прычына іншая: калі б унёс я, то трэба было б плаціць і Петрыкаву, і яшчэ некаму, а грошай шкада.

Зараз будова музея, так кажуць, села, бо няма сродкаў. Мяне гэта непакоіць, нават вельмі непакоіць, і я гатовы ўплаціць тыя самыя 400 ці больш, абы справа кранулася з месца. Трэба дамагчыся, каб начальства пагадзілася на зборы, трэба, каб нехта (хаця б у «ЛіМе») змясціў пра гэта артыкул, трэба адчыніць рахунак. Каб не палохаць людзей (тых, ведама, у каго шмат лішніх грошай, напрыклад, К. і Ш.), варта пачаць з невялікага на асобу — 50–100 рублёў. Чэшскі музей створаны на сродкі, сабраныя сярод насельніцтва, чаму ж мы горшыя (у бога цяля ўкралі). Няхай даюць па рублю, па 50 капеек, гэта яшчэ лепш: няхай будзе ўсенародны збор, усенародная справа.

Калі будзе згода на артыкул у газеце (ці ў «Помніках», але гэта горш), то магу напісаць я. Згодзен падпісаць адзін, але лепш, каб мне не вытыкацца. Можа, на гэта згодзіцца Брыль ці хто другі.

Ялугін такі змясціў рэцэнзію на падручнік гісторыі. Пастрэглі яе, але такі ж ёсць. Які там водгук!

94. ЭРНЕСТУ ЯЛУГІНУ

31 сакавіка 1983 г.

Дарагі Эрнест Васільевіч.

Проста па-чалавечы рады, што Вы атрымалі кватэру, што маеце зараз для заняткаў асобны пакойчык. Колькі патрачана сілаў і нават загублена людзей з-за кватэры! З год назад сын перайшоў жыць да жонкі, а дахаты прыходзіць начаваць раз-два на тыдзень, і таму я заняў яго пакой. Па-першае, усю зіму не хварэў, бо мяне не прадувала, па-другое — як вольна адчуваеш сябе хаця б уночы, калі не можаш спаць: можна засяціць і што-небудзь пачытаць, можна пахадзіць, нікога не трывожачы.

Кнігу пра летапісы рэкамендавалі да друку ў 1978 г., і яна павінна была скоры пайсці ў выдавецтва. Паколькі ў папярэдніх выпадках патрэбны былі толькі два экзэмпляры, то я зрабіў чыстымі толькі два, а зараз відаць, якая гэта памылка, хаця вельмі добра, што выданне зацягнулася. Вясною я перачытаў рукапіс нанова і шмат чаго перарабіў, але гэтага здалося мала. Прыехаўшы з Мінска, увосень пачаў чытаць зноў. Заўвагі сталіся такія, што паехаў у Ленінград, каб перагледзець рукапіс Магілёўскай хронікі нанова, і добра зрабіў. Пасля ізноў пачаў параўноўваць Іпацьеўскі летапіс з Хронікаю Быхаўца. Давялося асноўныя вывады змяніць, убачыў паўторы, якія трэба было выкінуць. Наогул, шмат што дарабляў. А ці ўсё зараз як трэба? Надта не пэвен. Павінен здаць рукапіс на тым тыдні ў выдавецтва, але ўсё неяк няпэўна. Праз кожныя тры-чатыры месяцы планы выдавецтва пераглядаюцца, і што-небудзь рэжуць. Злыбеда з РИСО (вучоны сакратар), убачыўшы маю працу, кідаецца на сцяну: «Няхай выдае ў Беларусі!». Добра, што ёсць і тыя, хто бароніць. «Предпосылки» адстаяў (мне так казалі пасля) старшыня РИСО — геалаг.

«Вопросы истории» даюць на сваіх старонках серыю артыкулаў пра летапісы. Я даў першым, спадзеючыся, што артыкул выйдзе раней, чым кніга (інакш ён не пойдзе наогул). Зараз чуваць, што мой першым не ідзе. Гэта нібы канспект кнігі. Пішу пра гэта таму, што выслаць Вам другі экзэмпляр нельга, але калі стане больш выразна, то прышлю артыкул, які знаходзіцца ў «Вопросах истории».

Зразумела, тае манаграфіі пра мемуары, якія ў мяне запісаны ў плане, я цалкам напісаць не змагу (не стае сілы), хаця частка ўжо ёсць. Затое заняты «малымі формамі». У Кніжнай палатцы мне далі юбілейную брашуру (60 гадоў установе). Я калісь быў першым і адзіным супрацоўнікам Палаты, і шмат чаго ў брашуры мяне проста абурыла, у прыватнасці тое, што ні слова не сказана пра арганізатара і кіраўніка бібліятэкі (сучаснай Ленінскай) Сіманоўскага. Сеў пісаць пра гэта. Нейк «наехала» на мяне, і з тыдзень сядзеў, пісаў «З сямейнай хронікі». Як-небудзь прышлю гэта Вам.

У верасні быў у Вязынцы. Доўга хадзіў і сядзеў там, і на-думаўся, што трэба папрабаваць узнавіць яе мінулае. Пайшоў у архіў і выпісаў «Описание Минской губ.». Павінен быў сесці за яе, але наехаў грып, і два тыдні прасядзеў дома. Ва ўсякім разе, матэрыялы пра мінулае Вязынкі ёсць больш багатыя, чым гэта паказана там у хаце ці ў Музеі.

Надышла вясна. Кожную вясну думаю — як было б добра пражыць некалькі месяцаў дзе-небудзь у лесе, над ракою ці возерам, каб убачыць усе фазы вясны і лета. Наша Віцкаўшчына была надта беднаю прыродным дабром (ні рэчкі, ні добрага лесу), і я з зайздрасцю чытаю «Пушчу» Карамазова.

20 гадоў назад, у 1963 г., я здаў рэцэнзентам свае «Предпосылки». Жылі тады на Пясчанай, навокал тры паркі. І я надумаў: здаўшы сваю бяду, буду мець вольны час, буду хадзіць па парках. У харошы сонечны дзень у пачатку мая я выйшаў у парк, маючы намер пабыць там гадзіны са дзве. Пайшоў паціху, але пад канец (гэта 3 км), пачаў спяшацца. Я суцішаў сам сябе, казаў: трэба ісці ціха. Але ногі няслі. Варочаючыся, ужо разумеў, што пра дзве гадзіны няма што і казаць, што вось прыбягу і сяду за стол, хаця здавалася, што ўсё, патрэбнае зроблена. Зараз ужо не спяшаюся, але выехаць няма куды. Трэба хоць на месяц увосень пабыць у лесе, бо толькі ў лесе адпачываю, але не ведаю, як будзе з жонкаю. Без нагляду яе заставіць нельга.

Пасля такога ўступу — пра Мсціслаўца. Не адзін Неміроўскі прабаваў зрабіць са Скарыны першага рускага доктара медыцыны. Але дзе ж і калі яму належала ставіць помнік? Самае пэўнае было імя — Францыск. Надта ж не падыходзіць, таму і стараюцца зрабіць з яго Георгія, а між іншым, у нашых крыніцах такога імя не сустракаў нідзе. У зусім старасвецкіх гэта Гюргя, а ў нас у народзе — Юрай (не Юрый). «Святы Юрай» — так спявалі ў валачобных песнях.

Кім быў пры Фёдараве Мсціславец? Ну ніяк не парабак, не вучань. Пра большае не магу казаць, бо не ведаю, але наогул — ці саступаў ён Фёдараву?

Цяпер Вы пішаце пра Коршунава. У сваіх «Помніках» (здаецца так) ён зрабіў некалькі закідаў мне, адзін з іх слушны:

пан люблінскі, гэта значыцца, камендант Люблінскага замка ў мяне выйшаў як пан Любельскі, з чыну атрымалася асоба. Але ён у сваіх каментарыях нарабіў занадта шмат памылак. На тое, чаго вымагаюць яго каментарыі, у Коршунава выразна не стае эрудыцыі. Я б Вам рэкамендаваў лепш Грыцкевіча, мінскага ці ленінградскага. У мяне ўражанне, што ленінградскі нават лепшы знаўца крыніцаў, чым старэйшы. Дарэчы, ленінградскі просіць, каб я Вам сказаў, што ён ні ў якім разе не абэцадарчык. Напроці. Куды лепш за Коршунава ведае матэрыял і Чамярыцкі (між іншым, прадмова Коршунава да «Філіповіча» нібы напісана ў 60-я гады мінулага стагоддзя).

209 маіх рэцэнзіяў ляжаць на паліцы, чакаюць чалавека, які б мог завезці іх у Мінск, у бібліятэку.

Бывайце здаровы. Добрага Вам настрою ў новай кватэры, у сваім асобным пакоіку. Калі набяруся дыхту, то хоць паеду ў Сярэбраны бор — пачуць, як крычаць гракі і шпакі.

Улашчык.

95. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

16 красавіка 1983 г.

Вячаслаў Антонавіч.

Прыйшла амаль што вясна, але пасля нібы заблудзілася і знікла. Прыйшоў і вясновы нумар «Нёмана». Я такі доўга чакаў яго. Справа надта важная: усе студэнты-гуманітарнікі павінны вывучаць гісторыю свайго народа па падручніку, а падручнік — не падручнік, а макулатура. Такой дурной кнігі не бачыў даўно. Там спалучэнне непісьменнасці, нядобрасумленнасці і бяздарнасці.

Прачытаўшы, я кінуўся тут у рэдакцыі, але мне адмовілі: «Дык Вы лічыце, што там наогул няма нічога добрага. Дзіва. А як жа маглі выпусціць такую кнігу?». Разумеў, што важныя не аўтары, не тое, што напісана, важна — хто зацвердзіў (дарэчы, думаю, што адзін рэцэнзент (Бяляўскі) не чытаў рукапісу зусім, а другі (Фёдараў) хіба што паглядзеў, спадзеючыся на Бяляўскага).

Разумеючы ўсё гэта, рабіў націск на фактычныя памылкі. Мне казалі, што да аўтараў такі дайшло, і што яны зараз

сварацца, ведама, абвінавачваючы адзін другога. Аднак гэта неяк бокам, а мне варта было б пачуць што-небудзь больш грунтоўнае. Пра гэта хіба — калі прыеду ў Мінск.

У верасні, перад самым ад'ездам у Маскву, пабыў у Вязынцы. Доўга хадзіў там, сядзеў, разглядаў, думаў. Там і рэшткі гарадзішча, і рэшткі прысадаў. Некалі чуў ад чалавека, які жыў над рэчкаю Вязынкаю, што там вадзіліся выдры. Задумаўся, як добра было б узнавіць гісторыю Вязынкi, бо ў музеі бачыў толькі вытрымкі з «Геаграфічнага слоўніка». Надумаўся, што звесткі павінны быць у тапаграфічным апісанні Мінскай губ[ерні] на 1800 год (у той час Вялейскі павет належаў да Мінскай губ.).

Нядаўна зайшоў у Вайскова-гістарычны архіў, здабыў «апісанне», але там пра маёнтак нічога: занадта дробны аб'ект. Але рака: згодна з апісаннем, яна цячэ праз Радашковічы ў Вяллю. Не прабаваў высвятліць гэта, але думаў, што ў Свіслач.

З «Рочніка беластоцкага» ўчора даведаўся, што на Беларусі не дзве Свіслачы, а чатыры. Думаю, што пра гэта не ведае і галоўны беларускі географ Жучкевіч, які наогул надта мала што ведае. Чытаў далей «апісанне» і думаў — які цікавы нарыс можна было б даць пра ваколiцы Мінска на пачатку XIX ст., колькі дробных рэчак, колькі хутароў і засценкаў там успамінаецца!

Урэшце — Мінск на 1800 г. Я чытаў і перачытваў гэта месца, прабаваў высветліць (і ўявіць сабе), які ён быў, і так не ўразумеў. Можа, трэба было больш пасядзець, але я надта не ў форме, і таму перапісаў гэта месца і буду прабаваць разабрацца ўдома.

Апісанне чытаў і ведае Ткачоў, ці ведае яго Трусаў? Пры выпадку скажэце яму пра гэта, а яшчэ лепш няхай ён мне напіша, ці проста дайце яго адрас.

Здаў свой рукапіс у выдавецтва, а там адразу вярнулі 71 старонку на перадрук. Хаця на старонках 2—3 папраўлены вельмі акуратна літары (трэба чорным, а ў Вас сінім і г. д.). Ва ўсякім разе, прыняты ў план рэдапрыхтоўкі.

Напісаў успаміны пра работу ў 1924—1930 гг. у Бібліятэцы і Кніжнай палаце. Тут няма каму даць на перадрук, а самому не хочацца.

Кепска з Нат[алляй] Марк[аўнай]. Зараз яна ледзьве ходзіць па кватэры, трымаючыся за сцены. Думаю — як гэта ўладзіць, каб мне на верасень паехаць у Каралішчавічы ці ў другое месца, каб пахадзіць па лесе.

Напісаў у Мінск адносна таго, каб дазволілі даваць свае грошы на будаўніцтва музея ў Воўчкавічах. Даўно прапановаў унесці месячны аклад, але і зараз не адказваюць, а гэта надта патрэбна. Няхай хто дасць паўрубля, а хто і... тысяч, у каго яны лішнія. Была б народная будова, як у Чэхах.

Адабраў для Бібліятэкі першыя свае 200 рэцэнзіяў, але няма з кім паслаць.

Вітаю ўсіх Вас з Першым мая. *Улашчык.*

96. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ

4 ліпеня 1983 г.

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

[...] Быў у «Полымі» (выдавецтве). Увесь час уздымаецца пытанне адносна «Вёскі» (рукапісу). Паслаў адаведныя матэрыялы, але вельмі падобна, што тут «ніц не бэндзе». Надрукаваць можна толькі ў Маскве, хаця і тут скрозь намагаюцца: дай пра сённяшні дзень. Талкую, што ў кнізе ўздымаюцца дзве праблемы: ліквідацыя аднаго з найбольшых зямельных уладанняў у Расіі (і ў Еўропе) — Радзівілаў, і на яго руінах стварэння буйнай і сярэдняй сялянскай гаспадаркі (а таксама і банкірскіх дамоў Баларусі), але ўсё гэта не тое. Добрыя вучоныя наперад ведаюць, як яно было, і не трэба псаваць іх дасягненні.

Чуў (казалі), як у выдавецтве праходзіла абмеркаванне рэцэнзіі. Спярша з мяне хацелі зрабіць фальсіфікатара, пазней троха суцішыліся. Вельмі шкада, што не пайшла другая рэцэнзія, больш вострая. Вярнуўшыся дамоў, я зрабіў інвентарызацыю сваіх рэцэнзій за апошнія 25 гадоў. Іх сотні. Калі Чапко збіралася абараняць доктарскую, то я напісаў (неафіцыйны) водзыў, паказваючы на ўсё тое, што пазбаўляе яе працу навуковай вартасці. У адказ мяне не ўзялі ў апаненты. Абарона была ў 1966 г. І з таго часу вучоная дама стала пісаць горш.

У свой час я напісаў, што кніга галоўнага тапаніміста нічога не варта, тое ж адносна працы прафесара Раманоўскага. Цяпер праглядзеў свае запісы, знайшоў няскончаную рэцэнзію на кнігу пра Беларусь, што выйшла ў серыі «Савецкі Саюз». У гэтай кнізе напісана, што дзіцячыя гады Купалы прайшлі ў Вязынцы, і што ён гэтай мясцовасці прысвяціў найлепшыя свае творы. Далей напісана, нібы Случ упадае ў Прыпяць з правага боку, і што калі ехашь на поўдзень у Слуцк, то праедзеш праз чыгуначную станцыю Капыль. Рэцэнзія была амаль гатова, але, зважаючы, што рэдактарам гэтага глупства быў віцэ-Лукашоў, адгаварылі. Праўда, скарэй за ўсё, каб і скончыў і падаў, то ў друк бы не трапіла.

Але ёсць і больш свежыя навіны. Археалаг Загарульскі, які даўно капаў Мінскае замчышча, а зараз выпусціў кнігу «Возникновение Минска», заве Нямігу Нямізаю. У свой час, гадоў сто назад, розныя даследчыкі таксама пісалі «Немиза», зыходзячы з таго, што «На Немизе головы стелют», але зараз — загадчыку кафедры Беларускага ўніверсітэта! (У свой час Пічэта, калі пачынаў гаварыць па-беларуску, то казаў «мая жонца», але то было даўней). Варта было б каму-небудзь адзначыць гэта, бо мне ўжо ніяк нельга.

Інвентарызуючы архіў, знайшоў рукапіс «Навука ў Самахвалавічах». Калісь на мяне ўсселі: пішы ўспаміны. Я напісаў, як вучыўся ў Самахвалавіцкай двухкласнай школе, і паслаў у «Полымя» (рэцэнзіі сясцёр былі добрыя). «Полымя» далікатна вярнула. Можа, яму і сапраўды такі матэрыял не падыходзіць. Але, перачытаўшы зараз, думаю, што тэкст мае вартасць, але хто на яго паквапіцца? Хіба «Маладосць»? Памер — каля аркуша (я скарэціў) [...].

97. У РЭДАКЦЫЮ ГАЗЕТЫ «НЕДЕЛЯ»

10 июля 1983 г.

В № 27 за 1983 год «Неделя» напечатала статью Евгения Осетрова о Иване Фёдорове. К этой статье редакция дала вступление, в котором сказано, что Иван Фёдоров является основоположником книгопечатания в России, на Украине и в Белоруссии.

В связи с этим приходится напомнить, что Скорина напечатал свою первую книгу в 1517 г. (за сорок семь лет до появления «Апостола»); дальнейшая издательская деятельность Скорины продолжилась в Вильне.

Было бы невероятно, если бы Фёдоров не читал хотя бы одной из этих книг и тем более невероятно, если бы он не слышал об этом. Почему в таком случае Фёдоров является основоположником книгопечатания в Белоруссии? (Кстати, в статье Осетрова ничего подобного нет.)

Получилась ошибка, о чём редакции следовало бы сообщить своим читателям.

Н. Улащик.

98. ГЕНАДЗЮ КАХАНОЎСКАМУ

29 кастрычніка 1983 г.

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Атрымаў Вашу паштоўку і свае ўспаміны. На ўсякі выпадак напишу Вам пра гэта. Мяне калісь усе дзяўблі: пішы, пішы. Я напісаў пра першыя школьныя гады пад назваю «Навука ў Самыхвалавічах» і паслаў у «Полымя». Адтуль мне вярнулі назад, бо гэта ім не падыходзіць. Амаль праз 20 гадоў паслаў пакрэмзаны чарнавік да Мальдзіса, просячы перадрукаваць начыста, а ён падаў у «Голас Радзімы». Між іншым, рэдакцыя скараціла, але амаль не пакалечыла тэксту — я, чытаючы, дзівіўся.

Запісы пра Дзяржаўную бібліятэку (зараз імя Леніна) і Кніжную палату ў 20-я гады ляжаць, чакаючы нейкага часу. У Самыхвалавіцкую школу пасылаў свае кнігі, але ні разу не атрымаў паведамлення, што яны атрыманы. Толькі «следопыты» віталі мяне са святамі, а школа — нічога. Зараз варта было б паслаць ім тое, што адносіцца да іх непасрэдна. Няўжо не кране?

Як патрэбна была Ваша кніга, прытым масавым тыражом! З якім скрыпам ідзе ўсё патрэбнае! Ці ёсць перспектывы на тое, каб Вы сталі дырэктарам у Воўчкавічах (ці Валковічах)?

Мая кніга пра летапісы ляжыць з пачатку года ў выдавецтве. Па плане павінна выйсці ў наступным годзе, а трапіць да рэдактара ў гэтым. Але ад плана мала што засталася, хаця покуль

няма нічога адмоўнага. «Віцкаўшчына» (не Віцькаўшчына) таксама ляжыць. У «Полымі» прапанавалі дапісаць яе гісторыю за апошнія 70 гадоў, але не сказалі, як гэта зрабіць. Няма, бачыце, актуальнасці. Няхай ляжыць, не яна першая, не яна апошняя.

Ці нельга Вашага сына пасля сканчэння [БДУ] выправіць у навуку сюды? Што б мог — зрабіў бы. Зараз наогул я аслаб, бо жонка ўжо не ходзіць, і трэба даглядаць за ёю. Памагае сын, але ён жа на рабоце.

Дай нам усім божа, якога няма. *Улашчык.*

99. У ГУДЗЕВІЦКІ ШКОЛЬНЫ МУЗЕЙ

10 лістапада 1983 г.

Дарагія землякі.

Бацькі мае паходзілі з Наваградчыны, і таму я Ваш зямляк. Найперш вітаю з адрамантаваннем музея. Музейная справа — занядбаная галіна культурнай дзейнасці ў Беларусі. Цікава, хто з вучняў Вашай школы стане музейным працаўніком не толькі афіцыйным, але і сапраўдным.

Пасылаю Вам карэктурку з невялікімі недахопамі, тэму апісаў, том 35 летапісаў і зборнік, выдадзены ў сувязі са 100-годзем нараджэння Грэкава.

Зараз трымаюся такога — калі выходзіць кніга, то я адсылаю машынапіс, перш карэктурку, чыстыя аркушы і гатовую кнігу — у аддзел друку рэдкай кнігі Бібліятэкі Акадэміі навук, каб кніга захавалася ва ўсіх этапах. Мне ўжо занадта шмат гадоў, і трэба дбаць пра спадчыну, а дома можа здарыцца ўсяк.

Дасылаю таксама машынапіс артыкула пра Сяргея Шутава. Скарочаны варыянт быў змешчаны ў «Помніках»¹, затым свой экслібрис (зрабіў мастак М. Купава) і партрэт Глябовіча (партрэт змешчаны ў мемуарах Віцебскага ваяводы Яна Храпавіцкага, нядаўна выдадзеных у Польшчы).

Думаю, што лепш за ўсё адносна пашаны да сваёй мовы і культуры ў старасветчыну выказаў Леў Сапега. З яго прадмовы да «Статута» 1588 г.: «А еслі котарому народу встыд прав своіх не уметі, то поготовю нам, которые не обчым якім языком, але

своім власным права спісанья маем» (Литовский Статут 1588 г. Т. II. Стар. 17). Вельмі хораша пра ўсё гэта сказаў значна раней Ф. Скарына. Прышліце мне фота Музею і школы, а таксама вучняў і настаўнікаў, а Марына няхай прышле сваё фота асобна.

Улашчык.

100. ФРАНЦУ ГІНТАЎТУ

29 лістапада 1983 г.

Дарагі Франц Віктаравіч.

Людзей 20-х гадоў зараз засталася надта мала, і таму кожная сустрэча (хаця б лістом) — радасць, а разам і ўспаміны.

Я прадаваў некалькі кніг у букіністычным магазіне, і калі назваў сваё прозвішча, то Вы азірнуліся. Аразу было відаць, што Вы што-небудзь пра мяне ведаеце, а калі назвалі сваё прозвішча, то яно таксама было мне неяк вядома, пэўна, ад Антона [Адамовіча].

У Саратаве я ніяк не ўладкаваўся і паехаў настаўнічаць у сяло Дзергачы (можа, ведаеце?) — на граніцы з Казахстанам. Працаваў там да канца мая 1938 г., а пасля круціўся ў розных месцах. Стала жыву з 1955 г. у Маскве, зараз пенсіянер і кансультант. Сёе-тое раблю.

Пра Юзіка Балбакоўскага не чуў. Бібілу летам 1937 г. у Саратаў перацягнуў я. У Мінску яе зволілі з працы, а я, спыніўшыся ў Саратаве, знайшоў ёй у абмен пакой. Гадоў 5-6, як яна памерла ў Мінску. Наогул, жывых з нашай эпохі засталася надта мала. Усё жывы Крапіва, але кажуць — амаль нічога не бачыць.

М. Ал. сказаў, што Вы сустрэкаліся з маткаю Купалы, а можа, і з Купалам. Зараз усё з мінулага, нават самае дробнае, мае вялікую вартасць. Пасля смерці Купаліхі матэрыялы пра Купалу збірае галоўным чынам яго пляменніца Ядвіга Юльянаўна Раманоўская. Калі не маеце з ёю кантакту, то абавязкова трэба наладзіць. Сора павінна выйсці кніга пра Максіма Гарэцкага, можа, што памятаеце пра яго?

У сваёй кнізе я змясціў будынак Інбелкульты, дзе ў свой час знаходзіўся і «Маладняк». Хаця ў свой час Гілевіч выдаў

харошую кнігу пра «Маладняк», але гэтую тэму неяк усе абыходзяць, а тым больш Інбелкульт. На будынку нават няма памятнай дошкі.

Некалькі разоў быў у Гродна, адзін раз нават чытаў у Педінстытуце спецкурс, але адкуль будзеш ведаць, што там ёсць знаёмыя.

Маё прозвішча па-руску пачынаецца з «У». Буду рады сустрэць Вас тут. *Улашчык.*

101. СТАНІСЛАВУ ШУШКЕВІЧУ

27 снежня 1983 г.

Дарагі Станіслаў Пятровіч.

Ад Грамыкі ў мяне няма ні радка. Думаю, што наогул яго спадчына ў гэтым сэнсе бедная. Раз, калі я быў у яго, Грамыка сказаў, што вось атрымаў ліст ад Сушынскага (які некалі, да 1930 г., быў надта блізкі яму чалавек). Аднак Грамыка прызнаўся, што адказваць яму не будзе, і што наогул ён ні з кім не мае сувязі, бо часам ізноў хто-небудзь прычэпіцца... Яму ў той час было 80. Здаецца, у такім узросце баяцца чаго-небудзь не варта.

Жонка мая хварэе даўно, але апошнія паўгода стала ляжа-чаю. Можа, таму, што павінен даглядаць за хвораю, я покуль трымаюся, але ўсё гэта няпэўна.

У мінулым годзе Кніжная палата выдала кнігу (невялічкую), прысвечаную свайму 40-годдзю. Мяне ўразіла, што там ані слова пра Сіманюўскага, а ён жа быў заснавальнік як Палаты, так і Бібліятэкі. Напісаў, што да папярэднікаў трэба адносіцца з пашанаю, ва ўсякім разе, успомніць, што яны былі заснавальнікамі. Але ўсё гэта засталася ў маім стале, бо хацеў паслаць у «Спадчыну», а «Спадчыны» і няма¹.

Вітаю з Новым годам. Мінулы год (1983) застаўся без адпачынку. Калі не будзе чаго горшага, то напрудвесні збіраюся ў Каралішчавічы. *Улашчык.*

102. НІЛУ ГІЛЕВІЧУ*17 красавіка 1984 г.*

Дарагі Ніл Сямёнавіч.

Калі быў у Мінску, то мне пазваніла Мэры Саламонаўна Мінц. Яна сказала, што зараз перакладае беларускія казкі на англійскую (у нас калісь казалі — ангельскую) мову. Казкі ёй выбірае выдавецтва, і ўсё тыя, што апрацаваў Якімовіч. Я не спецыяліст, але пэвен, што «апрацоўваючы» казкі ў запісах Сержпудоўскага, іх можна толькі папсаваць. Троха ведаючы Якімовіча, думаю, што мастацкая вартасць тых казак, якія ён апрацоўваў, не палепшылася.

Па маёй думцы, казкі Сержпудоўскага трэба было б выдаць, як нейкія помнікі нашай культуры, як шэдэўры народнай творчасці. У серыйным выданні яны павінны страціць сваю спецыфіку, перш за ўсё сваю моўную спецыфіку; гэта ж мова не паляшукская, але слуцкая.

Вельмі харошая была Ваша прмова пра Куляшова, але Вы выразна спяшаліся.

У сярэдзіне XVI ст. у Супрасльскім манастыры сярод іншых была кніга Касьяна Вераміты. У 20-я гг. Сцяпан Некрашэвіч напісаў артыкул «Мова Касьяна Рымлянкіна Вераміты». Па тым часе гэта быў крымінал першага рангу (напісаць артыкул пра сярэднявечнага аўтара), і Дудар у вершаванай форме выказаў, як ён гэтым абураны. Зараз мне трэба ў паказніку адзначыць, чым быў у свой час Вераміта, а я не ведаю. Можа, ведае Ніна Іванаўна?

Надыходзіць Вялікдзень. У гэты час заўсёды ўспамінаюцца дзіцячыя гады.

*Улашчык.***103. АЛЕГУ ЛОЙКУ***4 чэрвеня 1984 г.*

Чытаю Вашу кнігу ўрыўкамі¹, бо ўзапар не стае сілы. Раней галоўным фальсіфікатарам у Беларусі быў Абэцадарскі, а зараз Вы; далёка Абэцадарскаму да Вас.

Як бы ўзрадаваўся Бэндэ, калі б быў жывы, і што зрабіў бы Купала, прачытаўшы такую кнігу пра сябе.

Улашчык.

104. АРСЕНЮ ЛІСУ

12 ліпеня 1984 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Кнігі атрымаў — дзякуй. Адразу прачытаў пра Шырму. З кароткіх паведамленняў ведаў, што ён вучыўся ў Седлецы, але нават не дагадваўся пра складанасць яго жыцця. Калі азірнуцца, то не адзін толькі Эпімах з нашых даўніх дзеячоў меў належную адукацыю, якая далася яму без ламання касцей. Невядома яшчэ, хто быў бацька Ігнатоўскага, рэшта дамагліся потам і крывёю. А колькіх яшчэ злялі і зганілі пурысты.

Дарэчы, у «ЛіМе» прачытаў урывак з аповесці (ці раману) Лойкі. Падумаў, што ён адбірае хлеб у нашчадкаў Абэцэдлы. Чаго ён улез у такую тэму? Калі хто са старых быў кепскі, то такі ж стварыў добры музей, а хтось добры і разумны гэты музей расцярушыў.

Ад філалагічнага ф-ту атрымаў прапанову даць заяўку на ўдзел ва ўшанаванні Купалы і Коласа. Думаю, калі б гэта наладжваў гістарычны ф-т, то запрашэння не было б, але спадзяюся, што і гэта ні да чаго не давядзе. Даўно думаю, што на Купалаўскае свята мне патрэбна будзе 5-6 хвілін, каб выказацца пра «Музыка». Гэта цэлая тэма, але мне трэба мала.

Зацвярджаюць планы выдавецкія. Рэжуць. Так яшчэ не было — выключылі з плана раней устаўлены том летапісаў. Добра, што свой я выдаў, іначэй ён бы засеў на невядома які час. Кніга мая пра летапісы зацверджана тры гады назад, а калі пойдзе — невядома. Зараз перачытваю і перарабляю яе ізноў, і мне ўсё больш пэўным здаецца, што ў Наваградку (ці ў Лаўрышавым манастыры) быў напісаны летапіс пра Міндаўга і Вайшэлка.

Улашчык.

105. АРСЕНЮ ЛІСУ*12 ліпеня 1984 г.*

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Дзякуй за клопаты. Адносна Карнейчыка прашу не непакіцца. Я знайшоў «Весці» за 1962–1968 гг. і не знайшоў там, чаго шукаў. Але абыдзецца і без гэтага.

Я атрымаў «Пана Тадэвуша» — тое ж самае, што і Алекс., у дадатак да яго яшчэ і артыкул пра Самойлу. Калі Вы не маеце, то я магу Вам перадаць (пра Самойлу зараз, а «Тадэвуша» пазней). Было б добра, каб адносна Ластаўскене дата была больш пэўная. М[арыя] К[анстанцінаўна Хайноўская], бяспрэчна, — найбольш поўная крыніца ведаў пра ўсё, уключаючы самыя разнастайныя плёткі.

У мяне кепска: жонка абсалютна бездапаможная, страшна схудала, бо амаль нічога не есць. Даглядаем з сынам, і ні адзін з нас не можа застацца без падмены, хаця сын увесь час стараяцца выправіць мяне куды-небудзь.

Учора мой рукапіс пайшоў у друкарню, але раней прадвесня не выйдзе.

Трэба было б пажыць у лесе, найлепш тут, над Акою, дзе надта харошыя мясціны, але не выходзіць.

Перадайце Чамярыцкаму, што кнігі атрымаў, за што дзякую.

Сёння Пятра. Калісь быў фэст у Озеры, недалёка ад Віцкаўшчыны. У Віцкаўшчыне фэст на Яна. Дарэчы, Лойка піша, што *Янка* на Беларусі — імя жаночае. Гэта так, але я не ведаю, як гэта гучыць афіцыйна. Спасылаючыся на Сержпутоўскага, сцвярджаю, што *Янка* — для мужчын імя звычайнае, тое ж без спасылак на літаратуру, бо ў нас так звалі.

Улашчык.

106. ГЕНАДЗІЮ КАХАНОЎСКАМУ*23 кастрычніка 1984 г.*

Дарагі Генадзь Аляксандравіч.

Вітаю Вас з кнігаю¹. Думаў, што яна пра музейную справу, але з прыемнасцю даведаўся — другая, спадзяюся, будзе

скора і першая. Сабраць такі матэрыял аб людзях, якія ў свой час распачыналі справу, рабілі, не спадзеючыся на заробаткі і славу, — азначае асвятліць такую важную старонку нашай гісторыі. Тым больш важна, што гэту справу з усіх бакоў стараюцца апаскудзіць. Карнейчык у свой час напісаў, што «Наша ніва» была органам аграрыяў. Да такога яшчэ ніхто не даходзіў. А кніга Лойкі! Але ж і зараз ёсць людзі, малавядомыя ці зусім невядомыя, асабліва сярод настаўнікаў, пра якіх трэба збіраць весткі. Дзякуй Вам за кнігу, яшчэ большае дзякуй, што Вы яе напісалі.

У № 12 «Вопросов истории» павінен выйсці мой артыкул аб беларускім летапісанні. Учора падпісаў тэкст, можа што-небудзь здарыцца і тут, але майце на ўвазе, што прызначаны ў гэты нумар.

Заўтра ў Мінску ва ўніверсітэце пачынаюцца Пічэтаўскія чытанні. Мельцар з Аргкамітэта паведаміў, што мяне запрашаць не будуць, і наогул, я на тым свяце нежаданы. Папрасіў перадаць там, што Пічэта заставіў рукапіс «Першы заходні камітэт» і што ўніверсітэту варта было б выдаць яго манаграфіяй. Покуль што гэта ўстанова для свайго першага рэктара зрабіла толькі партрэт. Варта было б сказаць і тое, што мяне, які такі ж выдаў два тамы твораў Пічэты, на чытанні не пусцілі. Праўда, можа, каб і запрашалі, то не мог бы паехаць, бо дома складана, але...

107. ЭРНЕСТУ ЯЛУГІНУ

21 лістапада 1984 г.

Дарагі Эрнест Васілевіч.

Найперш віншую Вас з надыходзячым святам. Дай Вам, божа, самага найлепшага (мне казалі з нейкаю зайздасцю, што у Беларусі надзвычайны ўраджай на грыбы, то пажадаю Вам назбіраць іх як мага больш, насаліць і насмажыць. Збіранне грыбоў было самаю большаю радасцю).

У гэтыя дні ў мяне набралася навін: паклікалі ў рэдакцыю «Вопросов истории», каб падпісаць артыкул аб летапісах. Рэдакцыя папрасіла, каб даў у перакладзе ўрыўкі самых цікавых кавалкаў розных летапісаў, што я і зрабіў. Павінна выйсці

у № 12. Зразумела, можа што небудзь здарыцца, і мой тэкст перанясуць на другі нумар, але зараз арыентуюся на 12. Папрашу рэд[акцыю] заставіць мне некалькі экз[емпляраў] і вышлю Вам.

Учора выклікалі ў выдавецтва: прыйшло 6 аркушаў карэктуры кнігі. Звычай ў выдавецтве лютыя: што-небудзь мяняць проці паданага тэксту нельга. На карэктуру даецца два тыдні, але выйсі кніга павінна ў другім квартале 1985 г. Няхай так, але да гэтага часу ёсць праспект толькі на першы квартал, а мяне, як звычайна, падганяюць — арганізуй заказы, каб з Беларусі і Літвы не менш, як на тысячу. А як такое зробіш, калі і праспекту няма, ды нават паездкі ў Мінск, што рабіў з папярэднімі выданнямі, не даюць вынікаў. Ва ўсякім разе, калі што можна зрабіць — прашу пра гэта. Друкецца кніга ў Першай узорнай друкарні, і з таго, што прачытаў, — набор надта добры.

24—25 кастрычніка ва ўніверсітэце ў Мінску праходзілі Пічэтаўскія чытанні. Раней меў запрашэнне на гэта і падрыхтаваў вусны тэкст — успаміны пра Пічэту як педагога, настаўніка. Не надта быў пэвен, што паеду, бо дома зусім кепска, але тут адзін з арганізатараў чытанняў, Мельцар, пазваніў сюды члену Аргкамітэта, паведамляючы, што ўн[іверсітэ]т не дае мне запрашэння. Пазней, пры сустрэчы ён растлумачыў, што ва ўн[іверсітэ]це шмат народу вельмі проці мяне. Зразумела, што за мяне там будзе мала, бо пакрыўдзіў ужо колькі вучоных (пры абароне Загарульскім тут доктарскай сказаў, што раку ў Мінску завуць не *Няміза*, але *Няміга*, і што, прабуючы вызначыць назву Менск, трэба мець на ўвазе існаванне Мінска Мазавецкага, навакол якога сабралася ці не пяць Сенніцаў.

А тут яшчэ валтузня з Лойкам (рэцэнзію на Лойку¹ адсюль паслалі на апрабачыю ў Мінск, дзе яна і загінула). Уяўляю зараз, як гістарычны факультэт універсітэта стаіць пры ўваходзе з дручкамі, чакаючы, што я парушу абвяшчэнне мяне персонаю нон грата.

Варта дадаць, што ў[ніверсі]тэт, калі жыў Гарбуноў, толькі бэсціў Пічэту, а выдаў яго творы я, хаця ўмовы ў мяне былі цяжкія. Зараз у зборніку «История и историки»² змешчаны

мой артыкул «“История белорусского народа” В. И. Пичеты». Зборнік павінен быў выйсці ў маі, але з яго выдралі нейкі артыкул, і ён «засеў». Кажуць, што да канца года выйдзе. Калі выйдзе — прышлю Вам.

Ну, усе свае клопаты Вам не перакажаш, але і гэтых даволі.
Улашчык.

108. ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

13 снежня 1984 г.

Шаноўны Віталь Уладзіміравіч.

Здарыўся нібы цуд: Вы прыслалі нататку з газеты, якая была надрукавана амаль 60 гадоў назад. Я толькі што паступіў ва ўніверсітэт, адкуль добрыя людзі так стараліся мяне выжыць, і адразу ўхапіўся за ідэю стварыць краязнаўчую арганізацыю. Я быў неяк троха ашалеўшы з гэтай ідэяй, мне здавалася, што ці не ўсе людзі павінны займацца краязнаўствам. Дарэчы, гэта дало, хаця і на кароткі час, вынікі: летам 1926 г. мы, як члены краязнаўчага гуртка (я і Сяргей Шутаў), хадзілі ў першую ў гісторыі ўніверсітэта даследчую экспедыцыю, расшукалі і апісалі археалагічныя помнікі на ніжняй Свіслачы (ад Асіповіч да вусця).

У наступны год гурток вырас у Таварыства, старшынёю якога стаў Пічэта. Між іншым, у кастрычніку гэтага года ўніверсітэт наладзіў Пічэтаўскія чытанні, на якіх я збіраўся зрабіць паведамленне пра Пічэту як настаўніка і педагога, але ўніверсітэт у асобе Мельцара перадаў, што я не проста не жаданы, але што загадана не пускаць мяне на чытанні. Не ведаю — у якой форме ўніверсітэт не пускаў бы мяне (хіба стаў пры дзвярах і не пусціў сілом), калі б я такі прыехаў.

Скандракоў сакратаром быў нядоўга; яго змяніў Каспяровіч (інструктарам ЦБК быў Крапіва). Спатыкаўся з ім я толькі некалькі разоў, прытым толькі на паседжаннях. На нас, у той час паўвясковых, надта малакультурных хлопцаў, яго далікатнасць у абыходжанні з людзьмі рабіла вялікае ўражанне.

Памятаю такі выпадак. Нейкая вучоная жанчына з Ленінграда рабіла ў памяшканні Камісарыяту асветы (зараз Рэвалюцый-

ная, 2) даклад. Мы ўсе сядзелі апранутыя, дакладчыца хаця і мерзла, але скінула паліто. Пасля ўсяго яна пачала адзяваць паліто, і тут Скандракоў, які быў недзе збоку, кінуўся памагчы ёй, а пасля паціху да нас: што ж вы, хлопцы, не памаглі? А мы і не ведалі, што павінны былі памагаць, у нас так не было. Мне здаецца, што скоро Скандракоў знік з Мінска (можа, быў у Горках). Вось і ўсе мае небагатыя ўспаміны пра гэта.

У той час была мода падпісвацца калі не псеўданімамі, то ініцыяламі. Першы раз, відаць, падпісаўся сваім прозвішчам, калі даў нешта ў літаратурную старонку «Звязды». У той час рэдактарам старонкі быў Жылка. Некалькі разоў друкаваў рэцэнзіі ў «Полымі», але як падпісваў — не памятаю. У «Савецкай Беларусі» ў 1926 ці 1927 г. пісаў пра кепскую ахову помнікаў; таксама не памятаю — за якім подпісам.

Між іншым, калі пагартраецца «Сав. Беларусь» за восень 1926—27 гг., можа, напаткаецца нататку пра тое, як Сербав у тым годзе каля Быхава рабіў археалагічныя раскопкі плугам, а ў наступным збіраецца пусціць трактар. Сказаў гэта як жарт Садоўскаму, які збіраў якія хаця навіны, а той узяў і надрукаваў. Было сорамна, а Сербаву — нібы і нічога.

Улашчык.

109. ЭРНЕСТУ ЯЛУГІНУ

23 снежня 1984 г.

Дарагі Эрнест Васілевіч.

Прыйшоў Ваш невясёлы ліст. Надыходзіць Новы год, і належыць сваім добрым знаёмым слаць прывітанні і пажаданні добрага здароўя. Не будзем ламаць традыцыю: пажадаю ўсяго добрага Вам. Мне лепш такога, аднак, не варта жадаць, бо хаця сам яшчэ — сям-так, а жонка даўно без памяці.

Адносна начальства народ наш даўно выказаўся: «Не дай, божа, свінні рогі». Маладым і малакультурным здаецца, што перад імі павінны гнуцца, бо і самі яны прызвычайныя гнуцца. Але што маладыя і малакультурныя! Вось жа немалады і прытым прафесар паказвае сябе і невукам, і некультурным. Адольф Быкоўшчык¹ у параўнанні з прафесарам куды больш

культурны: ён не распытвае ў суседзяў — ці не ходзіць хто ўночы да Паўлінкі, ці не хадзіў хто ў свой час да маці Паўлінкі. Зразумела, пан Адольф, каб паказаць, як у свой час сапсаваны горад, не дэкламуе: «Всюду деньги, всюду деньги». Гэта ў свой час быў узровень «культурнага» валаснога пісара, а зараз — доктара філалогіі.

Я пасылаў рэцэнзію ў «Литературное обозрение», спадзеючыся, што на водзгў дадуць Пашкевічу, члену рэдкалегіі, але яе пераслалі Каваленку, а ў Каваленкі начальнік — Навуменка, а Навуменка — рэцэнзент, а Шамякін — аўтар прадмовы... Мне ўсё вярнулі, прычым Каваленка напісаў, што трэба, каб рэцэнзент знайшоў у кнізе не толькі глупства, але і нешта харошае. Са свайго боку рэкамендую Алесья Кучара — ён можа напісаць так, як захоча заказчык.

У № 12 «Вопросов истории» выйдзе артыкул, які пралажаў амаль тры гады. Яго ў рэдакцыі адрапаравалі так, што я па дабру павінен быў бы зняць, з чаго атрымаўся б скандал. Гэта мой другі артыкул, ад якога я зракаюся².

Карэктурна кнігі (першая і адзіная) прайшла. Нешта запазніўся набор паказнікаў. Пасля гісторыі з «Вёскаю» гэта мяне трывожыць.

Вітаю з Новым годам. Можа, не будзе горшы за сучасны.
Улашчык.

110. ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

29 снежня 1984 г.

Дарагі Віталь Уладзіміравіч.

На гістарычныя ці літаратурныя тэмы ёсць мода, гэтай моды моцна трымаюцца як выдавецтвы, так і рэдакцыі часопісаў. Я напісаў кнігу пра сваю вёску (яна каля Фаніпаля) і прыйшоў пагаварыць у выдавецтва. Там мяне адразу спыталі: ці былі ў гэтай вёсцы дзекабрысты? Калі я сказаў — не, то размова на гэтым і скончылася.

Вёска — гэта нібы прыватная тэма, бежанства належыць разглядаць у надта шырокім маштабе, але покуль што ці не адзіны толькі аўтар закрануў адзін аспект: Беларускі бежанскі

камітэт — гэта нацыяналізм. Польшкі, літоўскі, латышскі камітэты — гэта добра, беларускі — кепска. На гэтым (здаецца так) усё і спынілася. Сам я бежанскую праблему разумею так: масавае выгнанне ўрадавымі органамі, а яшчэ больш — адыходзячым войскам, масы вясковага насельніцтва (гарадскога не так). Рух па дарогах соцень тысяч людзей. Гібенне без усякай дапамогі. Прыблізна ад Баранавіч частка ехала цягнікамі, на адчыненых платформах. Куды прыехалі і як уладкаваліся. Рэвалюцыя. Утварэнне камітэта. Роля бежанцаў у справе ўтварэння рэспублікі. Цэлая асобная тэма — удзел бежанцаў, якія вярнуліся дамоў, у рэвалюцыйным руху ў Заходняй Беларусі.

Як усё гэта абышлі знаўцы савецкага перыяду? Зараз ужо позна збіраць матэрыялы (рабіць запісы ад старых), як і дзе жылі ў бежанстве. Гадоў дзесяць назад, а можа, і больш, я прабаваў узяць гэтую справу — звярнуцца праз газеты і тэле да насельніцтва з прапановаю рабіць такія запісы. Я прапанаваў Танку (сам быў бежанец), каб ён згадзіўся падпісаць разам са мною (ці асобна) тэкст гэткага звароту; ён адмовіўся.

Рабіў і яшчэ прапановы, але ўсе без вынікаў. Чутка пра мае прапановы дайшла да некаторых настаўнікаў, і я атрымаў з дзесяць запісаў — як і дзе жылі бежанцы з Гродзеншчыны. Яны захоўваюцца ў мяне.

У свой час у Петраградзе выходзілі перыядычна бежанскія бюлетэні (назваў не памятаю). Ёсць нямала паштовых картак з фота бежанцаў — у дарозе і на супынках, ёсць здымкі ў ілюстраваных часопісах («Огонёк» і інш.). Наогул, тэма гэта вартая і бязмежна вялікая. Я тэму бежанства ўпісаў у план доследаў, якія ніколі не зраблю. Буду рады дапамагчы Вам. Сілы ў мяне засталася няшмат.

Думаю, што назваць сваю працу Вы павінны не «Бежанцы», а «Бежанства». Пра цара Міколу — хіба толькі між іншым. Непараўнальна больш важна прааналізаваць тыя загады, якія аддаваліся ўрадоўцамі і вайсковым камандаваннем.

З Новым годам. Жадаю ўсякага добрага. *Улашчык.*

111. КІРЫЛУ МАЗУРАВУ

3 красавіка 1985 г.

Дарагі і высокашаноўны Кірыл Трафімавіч.

Вельмі ўдзячны Вам за кнігу¹ і за такі харошы надпіс на ёй. Каб напісаць такую кнігу, трэба многа перажыць і перадумаць, патрэбна вялікая дакументацыя, патрэбна добрая памяць. Шмат чаго патрэбна. Напісана яна сціпла, харошай, выразнай мовай без трафарэтаў. Думаю, што надта складаным было сказаць (па неабходнасці надта коратка) пра некалькі сотняў удзельнікаў барацьбы, з якімі Вы сустракаліся ці ўдзельнічалі ў падзеях.

Для мяне самае цікавае ў Вашай кнізе — пачатак, першыя раздзелы, аўтабіяграфічныя звесткі, а таксама пра Вашую сям'ю.

З існаваўшай перад вайной літаратуры было вядома, што беларусы — гэта народ шэры, пахмуры, апатычны, фізічна слабы. «Культурныя» людзі яшчэ перад вайной, даведаўшыся, што я беларус, казалі: «Гэта ў вас там такая хвароба — каўтун». Дубоўка некалі на пасяджэнні «Маладняка» сказаў, што славуты географ Рэклю пра беларусаў напісаў так, нібы гэта скарэй земнаводныя, чым людзі, а на Рэклю арыентаваліся менш славутыя. Што тычыцца палешукоў, то некаторыя свае вучоныя пісалі, нібы тыя пра сябе казалі, што яны не людзі, а палешукі!

Як жа гэтыя нелюдзі ўзняліся ратаваць сваю зямлю, як гэта ў іх геройства стала звычайнай справай? Непасрэдны пераход ад земнаводнага да героя! Праўда, пасля рэвалюцыі прайшло 24 гады, але ж характар народа складаецца за тысячагоддзе.

Бяру Вашу кнігу, чытаю пра Вашую сям'ю, гляджу на фота. Сям'я вялікая, а зямлі мала. Згодна са схемай, Вы ўсе павінны быць слабымі, занядбанымі, а з фота глядзяць энергічныя, моцныя, разумныя. Няма каўтуна, няма прыніжанасці, відаць: людзі. Не з кожнай сям'і выходзілі дзяржаўныя дзеячы высокага рангу, але ў звычайным жыцці Мазуравы, пэўна, мала чым розніліся ад суседзяў.

Яшчэ адзін козыр, якім карыстаюцца да апошніх дзён вучоныя і невучоныя, калі хочучь паказаць, якімі нікчэмнымі бе-

ларусы былі раней — пісьменнасць. У гэтай галіне чым меншы працэнт даваў аўтар, тым больш было пашаны. Звычайна даецца 23 %, але ў сапраўднасці гэта няпоўныя звесткі на 1897 г., а гаворыцца «да рэвалюцыі». Міністру асветы Умрэйку і гэтае падалося залішнім, і ён напісаў 13 %. Прааналізаваўшы розныя крыніцы, я налічыў, што на 1917 г. у Беларусі пісьменных было каля 40 %. «Галоўнаму» «Истории СССР» гэта падалося так нядобрым, што ён выкрэсліў маю лічбу пасля таго, як я падпісаў карэктурку да друку, гэта значыцца, калі ўжо нічога нельга было зрабіць. Няхай ведаюць!

Бяру сям'ю Мазуравых, у якой лішніх грошай не было, аднак жа бацька выпісаў «Ніву», другія чыталі Талстога, трэція яшчэ што-небудзь. Мой бацька любіў чытаць, і ўся наша сям'я была «кніжная», і ў нас была падзея, калі даставалі камплект «Нівы» і кідаліся найперш разглядаць цацкі, а там былі не толькі цары і царыцы, але і малюнкi з надпісам «Третьяковская галерея». Ніхто не ведаў, што такое «Третьяковская галерея», але, трапіўшы туды першы раз, глядзеў на карціны, як на нешта знаёмае.

Да 1911 г. у нас не было земства, якое такі ж клапацілася пра народную асвету, але пісьменныя ўсё ж былі — вучылі часта самі бацькі або «дарэктары». Не, і нашыя продкі не былі земнаводнымі, і не трэба хваліцца сваёй занядбанасцю.

Вельмі цікавыя Вашыя звесткі пра школьныя і студэнцкія гады. Спрэчкі на літаратурныя тэмы, «Сіняя блуза»², парусінавыя чаравікі, газета заміж матраса ў вагоне, першая дзейнасць у вёсцы (шчаўе на ўвесь дзень). Як добра, што Вы не стараліся паказаць быт вёскі як нейкае суцэльнае свята.

У нас мала пісалася мемуараў, а тыя, што ёсць, пісала шляхта. Самыя цікавыя напісаў Вайніловіч (які пабудаваў у Мінску новы касцёл, пан з-пад Слуцка). Мала хто ведае, што гэта быў кандыдат на прэзідэнта Заходнебеларускай рэспублікі ў межах Польшчы ў 1920 г. Дзякуй Вам яшчэ раз.

Улашчык.

112. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ*23 красавіка 1985 г.*

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

У канцы сакавіка пазванілі, што першага красавіка будзе сігнал¹. Мінула першае, мінула другое, мінула два тыдні, калі ўрэшце прыслалі сігнал. Я непакоіўся, бо ў чыстых аркушах сталася памылка: пасля старонкі 160 ішла 165, а пасля 196 — 201. Не ставала цэлых 8 старонак. Першая ўзорная [друкарня] зрабіла «ляп». Калі кніга трапіць у рукі — убачыце на старонках 161 і 165 рэпарацыі. Але ў такой форме гэта ўжо не бяда. Тэкст увесь пададзены.

Вокладка мне не надта падабалася: занадта густы колер, а прозвішча нават «залатое», але папера надта добрая. Нядобра другое: кошт. Кніга каштуе 3 руб. 50 капеек. Раней яна была б варта самае большае паўтара рубля.

Думаю, што ў Мінску з'явіцца праз які месяц, ва ўсякім разе не пазней травеня. Я заставіў грошы ў сястры на 50 экз. і прашу Вас памагчы ёй давезці кнігі дахаты. З гэтых экз[емпляраў] вазьмеце сабе, надпіс зраблю пазней. Неяк трэба папярэдзіць усіх сваіх, што буду даваць, каб не траціліся. Пастараюся, як толькі кніга трапіць у краму, прыляцець у Мінск на некалькі дзён. Такі ж трэба пахваліцца. Дарэчы, на мінулым тыдні лятаў у Вільню на абарону Грышкевіча (прайшла вельмі добра) і адчуваў сябе ў небе куды лепш, чым у цягніку (прыехаў сюды апошні раз з Мінска зусім зняможаны).

Саша з жонкаю знялі дачу над Акою ў надта харошым месцы, на ўскраіне лесу, які цягнецца на 300 км. Шкада толькі, што і на дачы трэба што-небудзь есці, бо ў большасці буду адзін. Аднак для мяне няма лепшых лекаў, як лес.

Выдавецтва зараз эканоміць на ўсім. Палі маленькія, і таму кніга нейкая худзенькая. Баюся, што калі пачнеш чытаць і разгортваць, то будзе рассыпацца на асобныя аркушы.

Прывітанне ўсім Вашым. *Улашчык.*

Ці бачылі такі канверт²? У мяне іх запас.

113. СТАНІСЛАВУ ЛАЗУТКУ*16 октября 1985 г.*

Дорогой Станислав Антонович.

В апреле в Вильнюсе в магазине «Статута» уже не оказалось¹; он, надо полагать, ещё был, но продавался только знакомым. В общем, мне не досталось.

В связи с некоторыми обстоятельствами мне пришлось переменить тему работы, и я сейчас занялся публикациями «Статутов», а вместе с тем уяснений — кто их издавал и обстоятельств, при которых они издавались. Естественно, что нужно начинать с первого, вернее, даже с изучения деятельности Чацкого, Дзялынского, Даниловича, а также фондов ЧОИДР². А так как последнее издание принадлежит Вам, то мне следует иметь данные и о Вас, хотя бы краткие: год рождения, школа, вуз, Академия. Весьма существенно знать, какими путями пришли Вы к мысли начать заниматься Статутами, а вместе кратко о том — какой спрос предъявляла научная и ненаучная общественность к этим памятникам (понимаю все три редакции «Статутов»).

Вместе с тем и ещё просьба. Вероятно, Вы имеете разные фото как титульного листа изданного Вами Статута, так и некоторых листов рукописей, так и печатного текста. Я был бы очень обязан Вам, если бы Вы прислали какие-нибудь из этих фото. Сделать мне здесь даже просто это вышедшего уже «Статута» — сложно.

Было бы желательно, чтобы Вы сказали несколько слов о Ольшевской рукописи в Варшаве, которую я проглядел и смог, хотя с опозданием, ссылаясь на Вас, исправить.

*Улащик.***114. ЯНКУ БРЬЛЮ***5 листопада 1985 г.*

Дарагі Іван Антонович.

Чытаю і перачытваю Вашы мініацюры — і тыя, што зараз прыслалі, і тыя, што былі раней. Для мяне гэта як размова

з чалавекам, інтарэсы якога блізкія да маіх. У маім адзіноцтве размовы з жывым чалавекам бываюць рэдка. Вы ганялі кароў наранкі, а разам шмат бачылі і шмат чыталі. Такое спалучэнне і гады робяць Вашы творы мудрымі, выклікаюць на разважанні.

Думаю, што ніхто так сардэчна не напісаў пра «першага» Максіма, высокі гуманізм адчуваецца ў апавяданні пра бабку, што прынесла яйкі. Нічога крыклівага, ніякага штампу, а які гуманізм. Зразумела, запамінаецца і той, у якога сабака штодня з'ядае добры кавалак мяса. Калісь у нас быў так сабе шляхціц, які казаў, што ў яго і сабакі сала не ядуць. Шляхціц, колькі б у яго ні было свіней, павінен быў выгадаваць сам, сучасны «Барэўскі» бярэ мяса амаль задарма.

Летам стараўся набрацца як мага больш сілы, і, здавалася, набраўся, але вось зараз то ўстану, то ізноў кладуся. Гады такія бяруць сваё.

Учора прачытаў Ваш артыкул пра Караткевіча. Пэўна, не скоро дачакаемся такога другога. Лічу, што рэдактары павінны былі намагчыся на некаторыя змены, у прыватнасці, у рамане «Хрыстос прызямліўся ў Гародні». Па-першае, «прызямліўся». Гэта не па-нашаму. «Спусціўся на зямлю» — так, мне здаецца, павінна быць. Па другое, сланоў татары ніколі не мелі, ды каб і мелі, то ў іх налётах такія важкія звяры былі абсалютна непатрэбны. Татарская конніца праходзіла за дзень больш за сто кіламетраў, не карміўшы коней. Дзе ўжо там сланы.

Ліст, пэўна, дойдзе да Вас дзён праз дзесяць, але ўсё роўна вітаю Вас са святам. Дзякуй за кнігу. *Улашчык.*

115. ЯНКУ БРЫЛЮ

14 снежня 1985 г.

Дарагі Іван Антонавіч.

Падыходзіць Новы год, рассылаюцца прывітальныя паштоўкі, Ваша ўжо прыйшла. Дзякуй. Але мне хочацца пагаварыць з Вамі, хаця б здалёку, таму пішу гэты ліст.

Скардзіцеся, што прабылі паўгода на вёсцы ці то на сваім хутары. Не варта шкадаваць. Як добра спаткаць раннюю вясну

ў лесе ці ў полі. Як нейкае свята было калісь пачуць першага жаўранка, і як жаль, што іх зараз ці не ўсіх патруцілі. Даўно было тое, калі я прыехаў аўтобусам з Вільні ў Кабыльнікі, каб паглядзець на Нарач. Быў летні ціхі вечар, у паветры звінелі, можа, сотні жаўранкаў. Я даўно не чуў іх, ішоў і радаваўся, бо тут, пад Масквою, іх няма даўно. А цяпер няма і ў нас. Якая радасць была, калі прылятаў першы бусел (у нашай Віцкаўшчыне было адно гнездо), а ўрэшце ластачкі. Спалі, зразумела, у гумне, і вось яшчэ да сонца ластаўкі пачыналі шчабятцаць. Спаць хочацца, а слухаць іх — радасць. Быў час, калі мог набыць дачу, і так хацелася ўзяць лапату і абкапаць яблыні, ускапаць грады, але ўсё быў заняты, усё кідаўся на нейкія тэмы, а зараз, здаецца, і дача непатрэбна, хіба што прыеду летам у Ракаў — усе кажуць, што там добра. Напісаўшы рэцэнзію на паскудную кнігу Лойкі, я нібы пасварыўся і з пісьменнікамі (раней з гісторыкамі), але пуцёўку, можа, дадуць.

Таму, сядзеце на добрае здароўе, калі ёсць дзе. Калісь у чацвер перад Вялікаднем, як раіла маці, я на світанні мыўся на шэрым камні крынічнаю (сапраўды з калодзежа) вадой. Перадаць, што тады адчуваў — вясна, чыстае неба, ветру ані, скоро Вялікдзень, і іншае перадаць хіба музыкай, але без слыху, без голасу.

Зараз пра што іншае. Вы часта ўспамінаеце Рыльскага. У свой час я паслаў яму адбітак са свае працы, ён быў ужо пры канцы, і адказу мне не было. Адбітак меў дачыненне да «Пана Тадэвуша». Там ёсць месца, дзе гаворыцца, што пан Карп вызваліў сваіх мужыкоў, сем тысяч. Пра гэта напісана і ў падручніках, і ў непадручніках. Але, седзячы ў Вільні ў архіве, я знайшоў тры тамы рознай перапіскі, з якой належала, што ўсё гэта зман. Карп перад смерцю даручыў свайму пляменніку, якому перадаваў усё, што меў, вызваліць сялян, а той скруціў. Для сялян, пэўна, было б лепш, каб іх так не вызвалілі, бо за адмову хадзіць на паншчыну і наогул за «бунт» шмат каго пакалечылі ці проста забілі. («История СССР», 1959, № 1). Беларускія гісторыкі па магчымасці ігнаруюць мае працы, не адгукнуліся і на гэту.

Пра «Хрыста» Караткевіча. У свой час выдавецтва папрасіла мяне даць водгук на кнігі Караткевіча, маючы на ўвазе

перакласці на рускую мову. Я напісаў, што «Хрыста» не варта перакладаць, зважаючы на тое, што калі хто-небудзь напіша ядавіты водгук адносна сланоў, то будзе кепска. Зразумела, гэта нейкія накіды, але не мастацкі твор. Не разумею, чаму гэта пераклалі па-чэшску? Хіба з-за экзотыкі.

Ці ведалі Вы Язэпа Шнаркевіча? У 1919 г. дзве вышэйшыя пачатковыя школы былі зроблены беларускімі, у адной вучыўся я, а настаўнікам беларускай мовы і літаратуры стаў Шнаркевіч. У 1966 годзе я спаткаўся з ім у Вільні, і колькі-небудзь моцнага ўражання ён не зрабіў і наогул, пэўна, не быў выдатным дзеячам, але як школьны прапагандыст ён быў выдатны. Ва ўсякім разе, нас малых (13-14 гадоў), якіх усё жыццё вучылі зневажаць усё сваё, ён за некалькі месяцаў зусім «перарабіў», не закранула гэта хіба мінчукоў, басякоў з Нямігі (гандлёвага цэнтра).

Як дэталі хачу Вам сказаць, як я ўпершыню пачуў, што беларуская літаратура — гэта свая. У якасці хрэстаматыі ў нас былі «Родныя з’явы» Коласа. Раз мы чыталі ў класе апавяданне, як у велікодную ноч мужчыны аднае вёскі, сабраўшыся да некага, спявалі песні. Аповяданне пачынаецца са слоў: «Ноч была ціхая, цёплая, цёмная». Настаўнік тлумачыў, як дакладна пісьменнік сказаў пра такую ноч. Я прачуў гэта, але мне стала шкада тых мужчынаў, што яны не трапілі на рэзарэкцыю, бо для нас яшчэ і таго часу гэта было вялікае свята: уся царква нібы ў агні, побач гарыць вялікае вогнішча, яшчэ ў 1914 годзе ў час крэснага ходу ляцелі ў неба ракеты. Багдановіча вывучылі «Ткачых» і «Пагоню». Чамусь з Купалы нічога.

Во колькі напісаў Вам на Новы год. Вітаю, віншую, жадаю ўсяго добрага. *Улашчык.*

116. АРСЕНЮ ЛІСУ

24 студзеня 1986 г.

Дарагі Арсень Сяргеевіч.

Мне кажуць, што я стаў надта сварлівым, што да ўсіх чапляюся, але што зробіш — надта ж недарэчны план стварыў Ваш дырэктар.

Два экз. паслаў у «Літаратурную газету», а адзін, да ведама, — Вам.

Усяго найлепшага. *Улашчык.*

117. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

18 лютага 1986 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Дзякуй Вам за разумны, харошы артыкул¹ і за тое, што прыслалі. Дарэчы, здаецца, Ваш будзе адзіны, бо ў «ЛіМе», куды паслаў Каўко, за 14 лютага нічога няма². У дадатак мне ўчора званілі, нібы ў рэдакцыі «ЛіМа» надта ўсцешаны артыкулам Каўко, але, пэўна, не пойдзе. «Звезда» заказала артыкул Іофе (які пісаў дысертацыю пра Пічэту), але друкаваць не будуць. У свой час перадалі, нібы падрыхтаваў тэлеграму ўніверсітэт, але не паслаў. Нічога і ад Інстытута гісторыі. 13 лютага мяне паказвалі па тэлебачанні. Унукі запісалі на магнітафон, але сам я яшчэ не чуў. Прыслалі некалькі фота, зробленых у студыі. У мяне выгляд такі, што магу, калі трэба, і ўкусіць. Відаць, таму рызыканту, які рыхтаваў тэле, казалі, што ён дурань.

Наогул усё скончылася, і гэта добра, бо цяжка. У мяне ўзняўся ціск (усё жыццё быў заніжаны), часта баліць галава, у руках і нагах такі сверб, што хоць крычы. Праз пару дзён пайду на агульны агляд. Думаю, што на Аку летам ехаць не прыйдзеца, бо тры гадзіны дарогі так выматаюць, што паўдня буду ачуноваць. У канцы лета думаю трапіць у новы Дом творчасці ў Ракаве.

У Мінску ляжаць тры артыкулы, адзін — пра мемуары Вайніловіча. Намеснік галоўнага сказаў, што праз дзесяць дзён будуць званіць, але мінуў месяц, а званка няма. Значыцца, чытаюць па-за рэдакцыяй. Хацелася, каб было надрукавана якраз у Мінску, а не тут. Трэба чакаць. З Мінска прыслалі стос кніг, у тым ліку і Кахановскі. Як жа ён нарабіў такіх памылак?

Дзякуй яшчэ раз. Зіма такая, якой яшчэ не было. Ці не пачатак гэта эры хворасці?

Улашчык.

118. МІХАСЮ ЧАРНЯЎСКАМУ

18 лютага 1986 г.

Дарагі Міхал Міхалавіч.

Дзякуй за кнігу і за каляндар¹. Як добра выдадзены! Калісь хлопцам што ні чытаў, то было напісана пра некага, падзеі былі недзе, а ў нас не было нічога, нават невядома было — ці жьў хто-небудзь да нас. Зараз гэтая пустата запаўняецца, можа, занадта павольна.

Між іншым, некалькі заўвагаў пра кнігу. Некалі чуў, што ў нас была не *расамаха*, але *піжасты воўк*. Нічога не буду сцвярджаць, але майце на ўвазе. *Дубіна*. У нас проста няма такога выразу, але зараз у беларускай літаратуры гэты тэрмін у пашане. У нас гэта будзе *кол* або *дручок*. Мой бацька рабіў не *гарпун*, але *восці*. Думаю, так і трэба пісаць.

Выдавецтва для юнакоў дало занадта дробны шрыфт, але наогул надта прыемна, што я час ад часу атрымліваю з Мінска цікавыя кнігі. Памятаю час, калі выйшла першы раз «Новая зямля» — амаль адзіная на год, і як мы былі гэтым усцешаны.

Дасылаю Вам сваю «летапісную» кнігу. *Улашчык*.

119. У ГУДЗЕВІЦКІ ШКОЛЬНЫ МУЗЕЙ

23 лютага 1986 г.

Дарагая Каця¹.

Мне пішуць мала, часцей за ўсіх — Валянцін Грыцкевіч з Ленінграда. Я даю адказы не заўсёды акуратна, бо даволі часта даводзіцца ляжаць. Я сам не бачыў сябе на экране (трэба было спецыяльна ехаць у Мінск), але казалі, што выглядаю там бадзёра. Гэта ў значнай ступені таму, што калі пачынаеш гаварыць, то атрымліваецца нервовае ўзрушэнне, за што, між іншым, пазней трэба адплаціць. Мне 80, а ў такім узросце надта рэзвым не будзеш.

Адносна кнігі пра вёску [Віцкаўшчына]. Гэта мая балячка. Я пачаў пісаць яе студэнтам, кепска разумеў, што мне трэба, не сабраў тых вестак, якія можна лічыць самымі важнымі. Скончыў пісаць праз 50 гадоў, у 1978 годзе. Кнігу рэкамендаваў

да друку Інстытут этнаграфіі Саюзнай акадэміі, і праз невялікі час я здаў яе ў выдавецтва «Навука». Павінна яна была выйсьці ў свет у 1980 г., але адзін чыноўнік дадумаўся, што яе ніхто купляць не будзе і, шануючы дзяржаўны інтарэс (усе чыноўнікі шануюць дзяржаўны інтарэс), выкрасліў яе з плана.

Хадзіць па начальніках, прасіць, сварыцца — цяжка, і таму я толькі зараз узняў ізноў пытанне аб выхадзе кнігі. Я разумею, наколькі была б кніга цікаваю для вёскі, ды і не толькі для вёскі, але скрозь сядзяць тыя, ад каго залежыць пусціць у друк, а яны не пускаюць. Валтузня ідзе далей.

З Вашага ліста адчуваю, што Вы не маеце газеты «Голас Радзімы», дзе змешчаны артыкул пра маю дзейнасць. Маю якраз адзін вольны [экзэмпляр] і дасылаю ў Ваш музей. Узрадаваны, што праца Музея набыла такі шырокі характар: зразумела, што трэба ведаць не толькі гісторыю, але і прыроду.

Прывітанне Вашай школе, яна павінна б стаць узорам для ўсіх іншых. *Улашчык.*

120. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

1 сакавіка 1986 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Я надта паважаю Каханоўскага за дзейнасць і за кнігі. Думаю, што кніга пра музей стане нейкім выходным пунктам для больш грунтоўных доследаў. Я не прабаваў, праўда, нічога з яго творчасці правяраць па першакрыніцах, а вось Вы правярылі, і знайшлося штось непрыемнае. Гэта ці не агульная бяда землякоў. У нас так мала ведаюць сваю краіну, што калі знаходзіцца што-небудзь пра сваё паселішча ў друку, то гэта разглядаецца як нейкае дзіва: «Во і пра нас». Таму і апошняя кніга Каханоўскага карысная, але яна занадта сухая. Заўсёды сцвярджаю (калі хто піша пра вёскі, мястэчкі, гарадкі) — павінны скарыстаць Геаграфічны слоўнік, дзе так шмат цікавага.

Пра памылкі, дапушчаныя ў кнізе, Вам трэба напісаць аўтару, і напісаць жорстка, каб у далейшым такога не было.

Цяпер пра юбілей. У інстытуце на юбілеі была пошасць — 100 гадоў Дружыніну, 90 — Мінцу, 80 — мне. Дзень Мінца (хаця

і па памылцы) супаў з маім (4.ІІ). У Мінца зрана, у мяне — а трэцяй гадзіне. Пра мой, каб выпадкам не сказаў сам, можа, і наогул ніхто не ведаў бы, а калі даведаліся, то адбылося ў сектары.

У студзені ў мяне дні два-тры былі «моцныя», калі я хадзіў і працаваў, а дзень-два ляжаў. Таму, калі надыходзіла чацвёртае, то я тры дні не выходзіў з хаты і глытаў розныя медыцынскія «гузікі», каб быць у форме. Пайшоў у форме, але папрасіў Буганава, каб справа не зацягвалася, і ён пастараўся так і зрабіць. Сказалі: Горская, Анфімаў, Харашкевіч, Рудніцкая, Думін (ледзве паспеў), Каўко, ну, вядома, і Буганаў. За гадзіну ўсё ўладкавалася. Гаварылі проста і сардэчна (я ж не начальнік, каб выдумляць).

Цэнтрам усіх падзей было тэлебачанне. На праграме «Ліра» мне далі 80 мінутаў. Да гэтага я таксама рыхтаваўся — ляжаў і ляжаў. На тэлебачанні прайшла гадзіна, покуль пачалося. Падыходзілі знаёмыя і незнаёмыя, урэшце павялі ў студыю. Тут пры самым уваходзе падхапілі пад руку, каб не лягнуўся, бо там накіданы непрымацаваныя квадраты, і можна паслізнуцца. Зала амаль круглая, прамоўца — усярэдзіне пад юпітэрамі. На стала — запіскі-запытанні, запіскі ішлі і далей, увесь час.

Калі я выступаю перад народамі, то ў мяне нервовы ўздым. Слоў шукаць не трэба — яны з мяне лезуць. Пры такім становішчы ніякай гарантыі, што не зрабіў «ляп». Рабіў і там, пры рэдагаванні гэтых месцы выразалі. Пачаў з таго, як і калі стаў даследчыкам. Пыталі, чаму не варочаюся ў Мінск, як захаваў мову, дзе нашы культурныя скарбы і г. д.

Прыехаўшы да сястры, павінен быў піць валяр'янку, адпачываў і другі дзень. Казалі, што было шмат настаўнікаў з розных месцаў, шмат моладзі, пераважна з мастацкіх школаў. Усяго чалавек сто. «Пракручвалі» мяне 13 лютага. Зразумела, сам не бачыў, але ўнукі сястры запісалі на магнітафон і прывезлі сюды. Сын наладжвае апарат, каб праслухаць, але покуль не чуў — нейкая абыякавасць да гэтага. Як звычайна — падрыхтоўка да свята дае больш радасці, чым само свята. З Гудзевічаў, Нясвіжа і Мінска прыйшлі лісты ад глядачоў. Сястра і іншыя, хто быў, казалі, што ў мяне выгляд быў бадзёры, што гаварыў выразна, і наогул усё прайшло добра.

Пасля некаторага перапынку ізноў хаджу па дактарох і шмат ляжу, надта аслабелы. ЭКГ, сказалі адразу, кепская. Напаў сверб, часам такі, што не магу спаць. Зараз ён троха сціх, але наогул пра здаровасць няма мовы.

Здаў у «Нёман» артыкул пра ўспаміны Вайніловіча. Намеснік сказаў, што праз дзесяць дзён пазвоняць, але ўжо некалькі разоў было па дзесяць, а паведамлення няма. Зразумела: павінны пагодзіць, а *там* не згодныя.

У «Лит[ературную] газету» падаў кароткі ліст, паведамляючы, што Марцалеў, маючы 20 слабенькіх кабетак, абяцае за 12 гадоў напісаць і выдаць гісторыю ўсіх 25-ці тысяч населеных пунктаў Беларусі. Рэдакцыя адказала хамавіта, я ёй напісаў пра гэта. Наогул стаў надта сварлівым. Зараз ізноў кладуся.

Улашчык.

121. АЛЕСЮ БЕЛАКОЗУ

19 сакавіка 1986 г.

Дарагі Алесь.

Архівы Гродзеншчыны (як і ўсіх іншых раёнаў Беларусі) раскіданы ў самых розных гарадох СССР, а таксама ў Польшчы і, пэўна, недзе яшчэ.

Перш за ўсё, яны ёсць у Гістарычным архіве ў Гродна, затым у Цэнтральным архіве ў Мінску, затым у Вільні, затым у Ленінградзе, у Маскве. Надта шмат дакументаў у свой час было надрукавана ў такіх выданнях, як «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией», «Русская историческая библиотека» і іншых. Пра гэта, але надта каротка, гаворыцца ў маёй кнізе «Очерки по археографии». Розныя матэрыялы ёсць у маёй кнізе, што выйшла ў 1965 г., — «Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии» (там спасылкі на архівы, адкуль браў матэрыялы).

У добрых выданнях, такіх як «Русская историческая библиотека», у канцы ёсць паказнікі — геаграфічныя і імён. Таму хто-небудзь з нас павінен дабрацца ў Мінск ці Гродна (перш трэба даведацца, ці ёсць у Гродна гэтыя кнігі), даведацца, ці ёсць што пра Гудзевічы (трэба браць шырай — можа, увесь Мастоўскі

раён) і зрабіць адпаведныя выпіскі. Паказнікі ёсць і ў «Актах Виленской комиссии».

Якія збіраць матэрыялы? У Вас, так разумею, сабраны экспанаты пра старую вёску, але міне 50 гадоў, і ўсё, што мы бачым вакол сябе, стане мінулым, і Вашы дзеці будуць слухаць Вашу гаворку, як нешта амаль фантастычнае. Таму трэба заставіць для будучых людзей як мага лепш арганізаваны паказ сённяшняга дня.

Калісь я пісаў, што трэба як мага больш фатаграфавачь не толькі вёскі, але і пейзажы, бо яны зараз вельмі сора мяняюцца. Трэба фатаграфавачь хаты, аборы і г. д. на розных стадыях іх пабудовы. Трэба збіраць усякую дробязь (зараз дробязь, праз сто гадоў — экспанат, часам нават рэдкі), посуд. Варта сабраць пугі, якія ёсць у пастухоў. Дарэчы, даўно прабую дастаць троха пянькі, каб звіць адмысловую кручкаватую пугу і здаць у музей, але нідзе — ні пянькі, ні нават ільну.

Улашчык.

122. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

9 мая 1986 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Сёння 9 мая, дзень такі, які толькі (так здаецца) у маленстве быў на Вялікадня: цёплы, сонечны. Вярба адцвіла, сора зацвіце чаромха, бярозы ўсе ў зелены.

Я ўсё марыў, што вот будзе некалі год, калі я сустрэну вясну «на прыродзе». Вось убачу, як на ўзгорку растаў снег, і туды прыляцеў першы жаваронак, пасля гракі, пасля шпакі і ўрэшце, калі ўжо сыдзе паводка, убачым бусла. Ён ляціць, выцягнуўшы ногі, і той, хто бачыў такое, бег і клікаў усіх: бусел прыляцеў! Ластаўкі азначалі канец вясны, як хораша яны шчабяталі. А ці ведаеце Вы, што крычалі ластаўкі? «Ніхто не такі, як пастух пракляты: удома жарэ, на поле бярэ ды яшчэ крычыць — мала, каб яго разарвала, каб яго разарвала!»

У гэтым годзе мары здзейсніліся. З 9 красавіка я ў бальніцы, каля бальніцы — добры сад, цераз дарогу — парк, больш луг, але ж з дрэвамі. І вось я бачыў, як сыходзіў снег, як зелянела

трава, як з'явіліся першыя «маць-мачыха» (не ведаю, як па-беларуску), і далей, далей. Нават калі было холадна, сядзеў у садзе гадзіны па тры — такі ж паветра, а не куродым на Ленінградскім [праспекце].

Мяне спазніліся палажыць месяцы на тры, але зараз (так мне здаецца) добра падрамантавалі, а праз тры дні еду ў санаторый «Успенскае» — яшчэ на два тыдні.

Даведаўся тут, што Інстытут літаратуры (разумеі — Каваленка) высунуў кнігу Лойкі на прэмію. Разумею, што тварылася, што прадмову пісаў Шамякін, рэцэнзію — Навуменка, але нейкую чалавечую годнасць трэба мець.

Напісаў тут па памяці і паслаў на Камітэт па прэміях свае заўвагі. Сказаць усё, што хацеў, не мог, разумеючы, што гэта занадта сапсуе ўсё, але колькі было магчымай злосці, усё ўклаў. Другі экзэмпляр у сястры.

А мне на Вялікадня прынеслі чырвонае яечка і кавалачак свойскай вясковай кілбасы. Во гэта дык Вялікдзень.

Прывітанне ўсім. *Улашчык.*

123. У ГУДЗЕВІЦКІ ШКОЛЬНЫ МУЗЕЙ

30 мая 1986 г.

Дарагая Каця.

Усю вясну я хварэў, дамоў вярнуўся некалькі дзён назад. Троха адрамантавалі, але ж троха. Сяджу дома, пішу адказы на лісты, што прыходзілі ў гэты час, зараз вось пішу Вам.

Бандэроль з пянькою атрымаў. Дзякуй. Дзівіць мяне — як скоро забываецца нядаўняе мінулае, забыліся і пра пугі. Раней, калі ў кожнай гаспадарцы былі коні і каровы, пугу меў і самы занябаны гультай, без яе нельга было ні выгнаць на пашу карову, ні выехаць з двара. Віць пугі умелі ўсе хлопцы (і, ведама, мужчыны) гадоў з 8-9, калі яны рабіліся пастухамі (толькі шчаслівыя пазбягалі гэтага). Кожны пастух ішоў з пугаю, звычайна, звітаю ім самім. Малыя хлапчুকі вілі вярочку, даўжынёю метр ці троха больш. Той, чыя пуга ляскала, калі ёю білі аб землю, быў шчаслівы. Такая пуга не мела асобнай назвы і звалася проста «пуга».

Больш складаным было звіць пугу «павіванку». Вілася вяровачка даўжынёю метры паўтара, прычым важна было, каб вяровачка была звітая як мага крута, пад канец яна танела, і канец быў зусім тонкі. Павіванкаю яна звалася таму, што, звіўшы вяровачку ў дзве столкі, трэцяю «павівалі», дадаючы трэцюю столку ў першапачатковыя. Самаю адмысловаю лічылася пуга кручканая ці драгаваная. Віліся тры вяровачкі, паступова «спускаючы» (робячы танейшымі), прычым адна была павінна быць даўжэйшаю за іншыя.

Каб звіць «кручканку», трэба было мець два кручкі, адзін канец якіх быў разы ў два-тры даўжэйшы, чым іншы. Зачапіўшы канец вяровачкі на кароткі канец, наматвалі яе на кручкі да самага канца. Затым з дапамогаю гэтых кручкоў скручвалі вяровачкі як мага крута і вілі з іх адну. Звіўшы так, дабіралі трэцюю, скручвалі яе як мага і вілі так, каб яна трапляла паміж дзвюма ранейшымі. Прыблізна за паўметра да канца пачыналі «саджаць бабкі» — рабіць просты вузел, на той выпадак, калі канец пугі схвошчацца, каб яна далей не развівалася. Саджалі бабкі прыблізна праз кожныя 4–5 см.

Былі яшчэ пугі «куплёнкі», якія прадаваліся ў мястэчках па 1–3 капейкі. «Куплёнкі» былі даўжынёю каля 80 см, рознага колеру: чырвоныя, зялёныя, жоўтыя, але ў пастуха ў большасці не было сваёй і адной капейкі, таму «куплёнка» была рэдкаю.

Пугаўё лічылася лепшае з вішні, даўжынёю 120–130 см, добрымі лічыліся і ядлоўцавыя; былі яшчэ гнуткія стусіновыя, але гэта хіба ў паноў. Каб пуга мела сілу, гэта значыцца, каб было ёю хвасцянуць з найбольшаю сілаю (у каровы праз усю спіну ўсхватваўся пухір), пугу мачылі ў вадзе ці проста ў лужыне, тады яе тоўсты канец стаяў, як дрот.

Апрача пугаў, з пянькі ці лёну (лепш пянькі) плялі бізуны. Просты бізун плёўся ў чатыры столкі, складаны, добры — у восем столак. Гэта значыць, вілі адпаведную колькасць вяровачак, з якіх плялі бізун. Звычайна, калі вілі вяровачкі, то тры рабілі значна даўжэйшымі за астатнія. З іх, скончыўшы плесці бізун, вілі яшчэ пугу. Такі бізун-пуга быў толькі ў дарослых хлопцаў, гадоў па пятнаццаць-шаснаццаць, хлопцаў-зухаў.

У адной з казак Сержпутоўскага гаворыцца, што панскі хурман «паліў з біча». Значыцца, там бічом звалася пуга (пэўна, фабрычнай работы) на доўгім стусіновым пугаўі (каля 180 см). «Біч» з таго, што быў пры мне, зваўся «дручок», даўжынёю 110—120 см, з маладога дуба, высечанага пад самы карань. З такімі «бічамі» хлопцы хадзілі на вячоркі ці ў карчму, спадзеючыся, што ён недзе спатрэбіцца. Нашы пісьменнікі, не ведаючы мовы, пішуць звычайна, што нехта меў у руках «дубіну».

Бізун віўся (калі гаспадар быў заможны), прыбываўся да кароткага тронка (35—40 см). Шыкам было, калі бізун плялі праз мядзянае колца, якое прыбівалася да тронка. У такім бізуне звычайна быў кутас (кавалак сырамяці даўжынёю на см 15), большая частка якога была парэзана на вузкія палоскі. Кутас прыбываўся на самым версе тронка. Гэта быў зусім шык.

Пугу пастараюся звіць, калі троха прыйду ў норму. *Улашчык.*

124. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

14 чэрвеня 1986 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Вы мяне надта ўсцешылі паведамленнем, што ізбач ужо не ізбач¹. Гэта добра, але хто замест яго? Марцэлеў. У мінулым годзе ён змясціў у «ЛіМе» абяцанку даць шэсць тамоў гісторыі ўсіх населеных пунктаў Беларусі (25 тысяч) за 12 гадоў. Зрабіць гэта былі павінны 20 малакваліфікаваных цётка з інстытута, якія збіралі звесткі па гісторыі па телефоне, а дырэктар стаяў над імі з пугаю і ўсё падганяў: скарэй, скарэй, бо мне трэба стаць акадэмікам.

Хто ж будзе ўзначальваць Інстытут этнаграфіі? Калісь ішла размова пра Мальдзіса, але пасля таго, як на яго напісаў пасквіль цыган з Міра², гэта кандыдатура не мае шанцаў.

Скора тры тыдні, як я дома. За гэты час моцна адужаў. Дзве гадзіны, а то і больш, хаджу ці сяджу ў парку. Нявестка ўсё кліча на Аку. Раней я лічыў гэта зусім нерэальным (тры гадзіны дарогі), але зараз пачынаю думаць — а можа? 20 чэрвеня іду на кансультацыю да таго прафесара, які распознаў маю хваробу. Што ён скажа? Мне тут даводзяць, што трэба ехаць на Каўказ.

Прыехаўшы, я падаў заяву на поўнае вызваленне. Зрабіць тое, што належыць па плане, не магу, прасіць пра нейкія льготы не хачу. А Буганаву ўсе тыцкаюць, што мне 80³. Яны хіба не ведаюць, колькі ў іх гультаёў маладых...

Ад дырэктара архіва з Тарту прыйшоў ліст. Ён у прэтэнзіі, што я не паведаміў пра атрыманне фота, а зараз паведамляе, што скоро прышле фота дакументаў Лапы ў студэнцкія часы. Можна, тое, што мне патрэбна. Я не надта ўразумеў ліст дырэктара: ці гэта крыўда за няўвагу, ці архіў не атрымаў належных грошай? Але паколькі я заплаціў на пошце што належала, то пра грошы клопату не павінна быць. Чакаю новай бандэролі.

Жадаю Вам добра адпачыць. У нас спякота такая, што выбіраюся ў парк пасля пяці вечара. Сёння бачыў на базары баравікі, добры баравік — рубель, два меншых — таксама рубель. 1 кг — не менш, як 20 руб. Гэта даражэй каўказскіх памідораў.

Улашчык.

125. ВЯЧАСЛАВУ ЧАМЯРЫЦКАМУ

7 ліпеня 1986 г.

Дарагі Вячаслаў Антонавіч.

Са спазненнем вітаю Вас з юбілеем. Тое, што Вы рабілі ў Ленінградзе, вельмі патрэбна. Калісь паднімаў пытанне аб неабходнасці складання картатэкі хаця б надрукаваных дакументаў, але нашыя дзеячы ў той час не дараслі да такога разумення.

Я, пэўна, у Мінск больш ніколі не даеду. Бывае лепш, бывае горш, але трэба сядзець дома.

Сёння паслалі яшчэ ў адзін інстытут, хвароба вельмі запушчана. Нашыя дактары ведаюць аб хваробах мала больш, чым мы самі.

Улашчык.

126. ВАЛЯНЦІНУ ГРЫЦКЕВІЧУ

7 жніўня 1986 г.

Дарагі Валянцін Пятровіч.

Вельмі і вельмі вітаю Вас з кнігай!! Колькі яна, бедная, напактавалася. Колькі часу нас муштравалі, што нас наогул няма

і ніколі не было. Што мы свету не далі нікога. Руская мастацкая літаратура цалкам нас абышла, хіба калісь «Пан Падстоліч»² спрабаваў нешта сказаць, але сказаў так, што яго ніхто не пачуў. Міцкевіч нават і ў наш час для большасці — нейкі замежны аўтар, можа, троха больш вядомы стаў Чэчат (здаўна яго завуць *Чачот*, але і зараз на Наваградчыне колькі хочаш Чэчатаў). Мне здаецца, у Вашай кнізе самае важнае ці важнае адносіцца да Зана. Пра яго ў нас наогул не ведаюць.

Троха пра сябе. Сёння быў у другога спецыяліста — у Гастраінстытуце. Двое, парадзіўшыся, паслалі мяне (гэта яшчэ будзе афармляцца) у Анкалагічны інстытут, бо толькі там ёсць камп'ютар, якім мяне павінны паглядзець. Часам мне бывае лепш, часам горш, але трэба разумець, што да канца недалёка. У сэнсе матэрыяльным у мяне ўсё гатова, ды яно і проста, бо ўсё адыходзіць сыну, а бібліятэка і архіў ідзе Збралевіч. Тое, што Акадэмія адносіцца да мяне больш чым па-хамску, змены не робіць — не для начальства ж я аддаю.

Але застаюцца рукапісы. Ну, «Віцкаўшчына» цалкам гатова, ляжыць у сталі. Падаў заяву ў дырэкцыю, што адпрацаваў 40 гадоў, зважаючы на што, інстытут павінен кнігу выдаць. Не надта спадзяюся, але трэба паспрабаваць усё. Артыкул пра мемуары Вайніловіча «Нёман», пратрымаўшы год, вярнуў назад. Напісана палова другой часткі «Археаграфіі», але тут усё ўпіраецца ў Лапу. У Юраўскім універсітэце знайшоўся студэнт І. Лапа, якога мне прыслалі з архіва два фота, а я ніяк не магу даведацца — адкуль ён паходзіў і хто былі яго бацькі? Наогул, можа, гэта мне і непатрэбна, бо на што-небудзь я, напэўна, не варты.

Раку ў мяне няма — запэўнілі ў бальніцы. Што яшчэ трэба высветліць — не ведаю. Не трэба мяне толькі суцяшаць. Пішу гэта Вам як доктару.

Улашчык.

127. СЕРАФІМУ АНДРАЮКУ*26 кастрычніка 1986 г. Масква*

Паважаны Серафім Антонавіч!

Хачеў бы параіцца з Вамі вось па якім пытанні. У мяне падрыхтаваны рукапіс кнігі (200 старонак машынапісу), прысвечанай мінуламу вёскі Віцкаўшчына Уздзенскага раёна. Праца зроблена ў жанры гісторыка-этнаграфічных замалёвак гаспадарчага, грамадскага, культурнага развіцця, побыту і звычаяў беларускага селяніна на прыкладзе маёй роднай вёскі. Кніга атрымала ацэнку Навуковага савета Інстытута этнаграфіі і фальклору АН СССР і рэкамендавана да друку.

Багатая гістарычная фактура прадстаўлена мною знарок не ў апавядальным стылі, таму кніга напэўна зацікавіла б не толькі спецыялістаў, але і шырокага чытача, чыё павышанае імкненне да спазнання мінулага Айчыны, каранёў і скарбаў народнага духу агульнавядома. Вось і падумалася: магчыма, выдавецтва «Мастацкая літаратура» магло б даць дарогу ў свет майму тварэнню¹?

Умоўная назва кнігі: «Была такая вёска... З мінулага Віцкаўшчыны». Рукапіс на рускай мове, але калі б паміж намі дайшло да згоды, я гатовы «абеларусіць» тэкст і прыслаць у выдавецтва.

Накіроўваю для азнямлення частку нарыса, які ласкава спадзяюся атрымаць назад разам з Вашымі меркаваннямі.

З найлепшымі пажаданнямі — *М. Улашчык.*

128. ГАЎРЫЛУ ГАРЭЦКАМУ*[Красавік 1980 г.]***ВИНШОВАНЕ ГАВРИЛЫ ИВАНОВИЧА
НА ДЕНЬ ЕГО НАРОЖДЕНИЯ**

В лето от naroждения Божого тисеча девятьсоты в день десятого априля чы, як то народ просты мовить, красавика, в том селе Багатькавцы народився хлопчык. И прышли до его матки жанки на водведки, и прынесли булок, хлеба, сала, пирогов, яец, и прынесли ешче того трунку, што зовет ся оковита, чы по про-

сту гарэлка. И витали тые жанки матку, и жычыли хлопчыку, якога назвали Гаврыла, рознае. А казали жанки, иж той хлопец буде розумны и дужы, и буде працовиты, але не сквапны, и што буде прагнути добра людем больш, ніж самому себе.

И правду, рос хлопец и розумным и дужым, и квапився больш об Батьковшчине, ніж о своем добробыте. И поехал той хлопец у место Москву, и став там навуки пильно штудировать, и як быв ешче школяром, то подраховал прыбыток тое всее Белое Руси. А затым узначалив той Гаврыла Иванович Академию, где разом з другими хлопцами мыслив, як то од земли найболей прыбытку мети.

И ездив после того той вучоны Гаврыла Иванович довги час по свету и стався знавцою той земли, на якой увесь люд живе и з якое увесь люд жывитца. И дивныя речи сталися у того Гаврылы Ивановича, иж глядзячы на землю нібы бачыць ее наскрозь, бачыць, где в земли ест штось чоловеку корысное, и бачыць, як под землю реки текуть, и ешче бачыць оны Гаврыла Иванович, як што на земли вельми давно было, як колись тут пыхали вулканы, як море плюскотало, як текли реки и як велики они были, и якие звери и птахи водилися на земли. И дивилися люди мудрости того Гаврылы Ивановича.

И довги час ходив и ездив Гаврыла Иванович по чужих краях, аж после поехав на Батьковшчину, на Днепро и на Сож, и на Вехру, бо на той Батьковшчине и сонца ласкавей, и для людей добрых оно раз в год играе весела, и птушки-ластовки веселей шчебечуть, и той бусел здает ся милым птахом, и не дармо люди мовяць, иж вовку и куст его милы.

Виват тому Гаврыле Ивановичу на многие леты. Слава ему и его дружыне Ларысе Восиповне.

Писано тое виншоване в месте славном Москве, а писал тое виншоване писар Миколай Миколаевич.

А виншуе Вас ешче тая жонка Миколаевича Наталка и хлопец его Александер.

ДАДАТАК

1. 3 ПАКАЗАННЯЎ АРЫШТАВАНАГА МІКАЛАЯ УЛАШЧЫКА ПАДЧАС СЛЕДСТВА ПА СПРАВЕ «САЮЗА ВЫЗВАЛЕННЯ БЕЛАРУСІ»

6 июля 1930 г.

По делу показываю, что я в самом деле с конца 1926 г. принадлежал к нелегальной организации, которая продолжала свою работу до ареста Адерихи. Заседания проходили на кв. Дорошевича (Матвеевский пер., д. 6). Всех заседаний было 8—10. В организации принимали участие М. Адериха, Н. Чернушевич, А. Дорошевич и Н. Улащик. На собраниях, которые в основном имели характер кружка бегущей политики, рассматривались будущие вопросы политической и хозяйственной жизни СССР и БССР. Разработанной платформы и устава группа не имела.

На собраниях нашей организации мы говорили, что в случае переворота, т. е. падения советской власти, мы должны создать свою независимую Белорусскую Республику с ориентацией на Запад; считали, что в этом нас должны поддержать Украина и Германия. В случае же падения советской власти в России должна наступить реакция, и власть должна перейти к абсолютной монархии. Таких взглядов придерживались я и Чернушевич.

Лидерами национал-демократов в Минске являлись бывшие видные белорусские работники: Лёсик, Смолич, Цвикевич А., Я. Колас, Красковский. О них мы говорили мельком, но никогда не говорили, что в случае переворота власти (советской) они должны возглавить национальное движение. На их место должны историей выдвинуться новые люди с новой программой и новыми силами.

12 июля 1930 г.

Сербов и Пичета были первые из профессоров, которые пришли к нам на работу¹, причём Пичета был у нас номинально председателем, но практически участия в работе не принимал. Насколько я в курсе дел краеведческих организаций Белоруссии, мне известно, что 1924—1926 были годами определённого роста их. Хорошо не помню, но кажется, что союзная печать отмечала, что Белоруссия с этой стороны занимает первое место в СССР. Я не могу достоверно сказать это, но думаю, что толчком служили быстрые темпы белорусизации, возросшие в те годы требования на культурных белорусских работников.

Летом 1927 года во время своего очередного отпуска я был на Украине, в Киеве. Киев и вообще Украина произвели на меня очень большое впечатление. Я начал усиленно читать литературу по украиноведению, особенно по истории национального освобождения Украины. У меня в голове крепко сидела мысль, что в недалёком будущем должно произойти военное столкновение СССР с капиталистическим миром. Рассуждая далее, я приходил к выводу, что такие передовые республики, как Украина и Грузия должны будут образовать самостоятельные государства. Прошлое 1917—21 годов было хорошей репетицией. Особенно благоприятными казались перспективы Украины. Богатство недр (железная руда, уголь) и почв, море и климат — все это, казалось, создаёт предпосылки для создания независимой Украинской республики.

Белоруссия маленькая, культурно отсталая, с неразвитым национальным самосознанием у населения, имела, сравнительно с Украиной, очень мало шансов, и потому большая ответственность возлагалась на национально сознательную белорусскую интеллигенцию; тем больше усилий должны были мы приложить к тому, чтобы упрочить все предпосылки для будущей организации независимой Белорусской народной республики. Такое у меня было течение мыслей, когда я вернулся с Украины....

6 августа 1930 г.

Белоруссия должна в будущем войти в федерацию, которая будет образована из национальных республик, входящих в теперешний СССР — Украина, Белоруссия, Грузия. Федерация эта — дело ещё не завтрашнего дня, а более или менее отдалённого будущего, и наша работа сегодня — создание возможно более предпосылок для того, чтобы осуществить эту федерацию возможно полнее и скорее.

Средства для достижения разные. Как, например, захват ответственных постов в госаппарате, выдвижение всюду, где только можно, на работу сторонников САБ².

В земельной политике — ставка на крепкие крестьянские индивидуальные хозяйства, поскольку в то время колхозы были очень немногочисленны, то о них вопрос остро не ставился. Белоруссия должна стать страной с интенсивным сельским хозяйством, причём упор должен был сделан на животноводство.

Крупные леса остаются в руках государства. Лес из крупнейших видов экспорта должен пользоваться особым покровительством государства.

Мелиорация болот должна проводиться интенсивно, часть осушенных земель остаётся в руках государства, из которых организуются крупные предприятия (совхозы), но большая часть раздаётся крестьянам.

Промышленность, имеющая второстепенное значение в стране, тоже должна быть поддерживаема, даже те отрасли, которые не имеют своей сырьевой базы, должны расти. Но промышленность — лёгкая; для развития тяжёлой индустрии на территории БССР нет перспектив.

В городах муниципализируется всё, что служит для общего пользования, — электричество, водопровод, трамвай, канализация.

Граждане всех национальностей и вероисповедываний — равны.

Представляется свобода слова, собраний, печати, совести. Такова, приблизительно, по памяти, программа САБ.

Во второй половине 1928 года «Саюз адраджэньня Беларусі» был переименован в «Саюз вызвалення Беларусі». Как переименование организации, так и изменение программы, произошло наверху, в руководящем центре. Идея федерации несколько сошла в сторону, уступая место идеям независимой Белоруссии, или же с ориентировкой на Запад — Польшу или Германию.

Разделение личное руководящей группы на незалежников и ориентирующихся на Запад мне было неизвестно. Сам я придерживался прежних взглядов, что Белоруссия должна быть с кем-либо в союзе, если не в такой широкой федерации, как это думалось раньше, то всё же в союзе. Наиболее желательным казался мне союз с Украиной, имеющей на своей территории уголь, железо и открытый выход в море, а в случае неудачи, хотя бы с Литвой. Кроме всего прочего, идея Белоруссии в союзе с каким-либо другим государством была бы, по-моему, значительно более популярной в массах, чем идея Белоруссии обособленной и тем более Белоруссии в союзе с Польшей.

Насколько мне было известно, наше крестьянство (главная наша опора), за исключением разве кулаков и шляхты, как в Советской Белоруссии, в части, которая была оккупирована поляками, так, тем более, и в Западной Белоруссии, настроено к полякам чрезвычайно враждебно, и выставить идею союза Белоруссии с Польшей — это только означало компрометировать саму идею белорусского государства.

В связи с взятым партией курсом на коллективизацию деревни и общим наступлением на капиталистические элементы, отпала совершенно мысль о перерождении советской власти, и потому ждать становилось всё труднее. Большие надежды начали возлагаться на интервенцию, когда, пользуясь подходящим моментом, всеобщим развалом при гибели СССР, будет возможно создать Белорусскую Народную Республику. Даны мне были только общие установки и идеи, а во всём же остальном я должен был работать сам.

Насколько мне известно, САБ и СВБ — организации довольно рыхлые. Мне никогда не было поставлено известных

задач, не указываліся лица. Я почти совершенно не отчитывался в работе, очень редко виделся со своим руководителем, никто не подгонял, что работа идёт слабо и что эффект более, чем малый, особенно хромала работа летом.

Свою пропагандистскую работу, как член СВБ, я начал зимой 1928 г. Приходя в университет на занятия и в библиотеку, куда приходили заниматься все студенты. Работа в библиотеке давала мне очень много. Туда приходят материалы не только со всего СССР, но из заграницы — Польши, Чехословакии, Германии, Латвии и многих других государств. Работая в канцелярии Гос[ударственной] библиотеки, я имел возможность даже и тогда, когда был в библиотеке организован секретный отдел, перечитывать или во всяком случае пересмотреть всю литературу по белорусоведению — книги, журналы, газеты, белорусские, польские, которые потом поступали в секр[етный] отдел...

7 августа 1930 г.

Ход моих идей и разговоров шёл приблизительно так: в настоящее время Белоруссия разорвана на части. Только около одной трети входит в состав БССР и т[аким] о[бразом] пользуется, хотя и не в полной мере, правами государства. Остальные же части входят в состав Польши или РСФСР. Понятно, что белорусам лучше быть в РСФСР, чем в Польше, но если бы у нас до конца был выдержан национальный принцип, то части Западной области РСФСР, населённые белорусами, должны были быть присоединены к БССР.

Совершенно формально и недостаточно проводится белорусизация. Д. Чернушевич, бывший председателем национальной комиссии при ВЦИК БССР, снят с работы за слишком острую постановку вопроса о белорусизации³. Как пример, где более полно проводится такая политика, я приводил Украину, где украинизация проводится более значительно и глубже. Национальная культура Белорусии развивается недостаточно. Как работник библиотеки, я делал сравнение книжной продукции БССР и других союзных республик и приходил

к выводу, что БССР идёт на одном из самых последних мест. Приблизительное сравнение в этой области БССР с Литвой и Латвией было также не в нашу пользу.

Чрезвычайно быстрыми темпами вырубаются леса — национальное богатство Белоруссии. Крестьянство живёт скверно. Труд крестьян почти совершенно обесценен. Лучше, но всё же недостаточно хорошо, живёт городской рабочий. Помещичьи земли не все розданы крестьянам. Из части имений образованы совхозы, от которых крестьянам нет никакой выгоды. Вывод был такой, что как крестьяне, так и рабочие, от революции ничего не получили. Общее положение как СССР, так и БССР, плохое, и ждать какого-либо улучшения вряд ли можно.

2. ВЫПСКА 3 ПРАТАКОЛА КАЛЕГІІ АДПУ

10 апреля 1930 г.

Улащик Николай Николаевич, 26 лет, белорус, происхождение из кулацкой семьи, высланной по второй категории на работы;

— в 1926—26 г. примыкает к национал-демократическому кружку;

— в 1927 г. вступил в СВБ и вошёл в состав центра молодёжи, руководил работой молодёжной организации, ставившей террористические цели. Представитель центра СВБ от центра молодёжи, т. е. совершил преступление, предусмотренное ст. 76 и ст. 69 и 70 УК БССР (ст. 58-II прим. и ст. 58—8 УК РСФСР).

— виновным себя признал.

Улащика Н. Н. выслать в Нолинск с прикреплением сроком на 5 лет, считая срок с 11.06.30 г.

ЛІСТЫ МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

1. СЦЯПАН АЛЕКСАНДРОВІЧ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

1 красавіка 1961 г. Мінск

Добрага дня, паважаны Мікалай Мікалаевіч!

Я даўно ўжо збіраюся напісаць Вам ліст, але не ведаў Вашага адрасу. На днях тав. Шушкевіч паведаміў мне адрас, і я хачу звярнуцца да Вас з некаторымі просьбамі і прапановамі.

Паважаны Мікалай Мікалаевіч! У артыкуле пра Грыгаровіча, які Вы змяшчалі ў газеце «Літаратура і мастацтва», мяне асабліва зацікавіла месца, дзе Вы пішаце, што ў архіве вучонага ёсць рукапісы «Энеіды навыварат» і верша Я. Баршчэўскага «Рабункі мужыкоў». Было б вельмі добра, калі б Вы больш падрабязна напісалі пра гэтыя рукапісы. Перш за ўсё цікава, калі напісана была «Энеіда навыварат», дзе, кім, якія разыходжанні з агульнавядомым тэкстам, колькі радкоў дапісана і г. д. Я раіў бы Вам напісаць аб гэтым невялічкі артыкул для «Літаратуры і мастацтва» альбо для якога-небудзь іншага беларускага часопіса.

Напішыце, калі ласка, можа, яшчэ якія іншыя матэрыялы трапляліся Вам у часе знаёмства з архіўнымі фондамі Масквы па беларускай літаратуры. Я цяпер вяду пошукі матэрыялаў пра Багушэвіча і ўвогуле па беларускай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя. Мяркую нават з гэтай мэтай паехаць у Польшчу.

Мікалай Мікалаевіч! Напішыце, якія праблемы і тэмы Вас цікавяць. Працуеце Вы ў галіне літаратуразнаўства ці гісторыі? Мне цікава ведаць кола Вашых навуковых інтарэсаў.

З прывітаннем і найлепшымі пажаданнямі — *Сцяпан Александровіч.*

Мой адрас: *Мінск-21, Могилёвское шоссе, д. 108, кв. 24, Александровичу С. Х.*

2. СЦЯПАН АЛЕКСАНДРОВІЧ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

8 мая 1967 г. Мінск

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Ведаю Вашу выдатную дасведчанасць у пытаннях гісторыі Беларусі, Ваш патрыятычны гарт (чаго так не хапае так званым «беларускім» гісторыкам), таму звяртаюся да Вас з парадамі.

Мяне зацікавіла славетая Смаргонская «акадэмія». Хацелася б нешта напісаць мастацкае пра гэтую цікавую старонку нашага народнага мастацтва. Ці не трапляліся Вам якія-небудзь дакументальныя матэрыялы? Я думаю, сёе-тое будзе ў матэрыялах Радзівілаўскага архіва (я яшчэ не глядзеў). У польскім друку агульнага плана звестак многа, але гэта вельмі і вельмі агульныя звесткі, а мне трэба дэталі, імёны, факты...

Працую над кнігай пра беларускі перыядычны друк другой паловы XIX — пачатку XX стагоддзя. У працэсе збору матэрыялу сабралася многа цікавага пра гісторыю выдання беларускіх кніг гэтага часу. Прыйдзецца, відаць, рамкі даследавання пашырыць. Адразу ўзнікаюць перашкоды (вядома, я ведаў, што не так проста брацца за такую тэму), але сваю справу я працягваю. Пра беларускі перыядычны друк і гісторыю беларускай кнігі ў нас напісана недаравальна мала, нагаворана многа тэн-дэнцыйнага. Асабліва шмат напаскудзілі тут гісторыкі. На мой погляд, бяда ўся ў тым, што ніхто сур'ёзна не вывучаў «Нашу ніву», скажам, ніхто не паказаў гісторыі грамадскай думкі пачатку XX стагоддзя, станаўлення беларускага нацыянальнага ўсведамлення на канкрэтных фактах.

Артыкул мой пра «Нашу ніву» вельмі своеасаблівы (зняты былі ў ім па прапанове М. Танка ўсе вывады і пакінуты толькі факты і дакументы), быў набраны для № 11 «Польмя», але свету так і не пабачыў. На аснове архіва «Нашай нівы» (частка яго, на шчасце, захавалася), я паказваў кола падпісчыкаў, тыраж газеты, фінансавое становішча, публікаваў невядомыя лісты Я. Купалы, Свянціцкага, тэлеграму рэдакцыі «Нашай нівы» жонцы Льва Талстога ў сувязі са смерцю пісьменніка, расшыфроўваў многія псеўданімы. Асаблівае шаленства

выклікала ў некаторых бібліятэка «Нашай нівы», у якой сабраны шмат марксісцкай літаратуры, кнігі К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Пляханова, Леніна (з ленінскіх прац былі дзве: «Пересмотр аграрной программы рабочей партии» і «Нужды деревни»).

Мікалай Мікалаевіч, ці не параіце Вы такі часопіс ці зборнік, куды можна было б прапанаваць гэты матэрыял?

Як Вашы справы ідуць? Над чым працуеце? З цікавасцю чытаю Вашыя выступленні ў беларускім друку. Кепска, што рэдактарам «Полымя» стаў П. Кавалёў... Ці будзе надрукавана манаграфія Зіміна пра «Слова аб палку Ігаравым»¹? Зайздросччу маскоўскім гісторыкам, сярод якіх ёсць людзі, якія служаць навуцы, рухаюць яе наперад. У нас горш — ранейшыя схемы, гападарыць ілжэвучоныя...

З сяброўскім прывітаннем — *Сцяпан Александровіч*.

3. ЯЗЭП ДЫЛА — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

12 кастрычніка 1967 г.

Саратаў

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Я Вам бязмерна ўдзячны, што Вы шмат разоў ужо не забылі мяне і не раз ужо цешылі мяне сваімі падарункамі беларускіх кніжак. Зараз ізноў беларуская навінка, мне прысланая, — «Курган» Янкі Купалы, дзе змешчанае выданне гэтага твора нашага песняра — беларускі арыгінал і два яго пераклады, на рускую і ўкраінскую мовы, з цудоўнымі малюнкамі мастака А. Кашкурэвіча.

Даўно я не бачыў падобнага мастацкага выдання. Тут усё прыгожа з надворнага боку: і фармат кніжачкі, і папера, і аздоба выдання — форзацы з пакрытага чорнымі хмарами навальнічнага неба, і з якімі выразнымі дробязямі: месяц-повень сярод хмараў, чырвоная маланка, чырвоныя струны гусяў, і на шэрым палатне самой кніжкі — чырвань корпуса гусяў і срэбра імяні Янкі Купалы. Нарэшце — вянок цярновы беларускага народу з адным камочкам шыпоў з чорнага торну — сімвал ягонай вяковай пакуты! Як усё гэта выразна дапасавана да класічнага купалаўскага твору!

25 тысяч такіх беларускіх друкарскіх мастацкіх навінак па-кінуць вялікі след у душах нашых чытачоў і выканаўцаў твору перад адпаведнай маладой аўдыторыяй!

Дзякуй жа Вам за падарунак, дарагі Мікалай Мікалаевіч!
Ваш Я. Дыла.

Звярніце ўвагу на канверт майго ліста да Вас. На рыжскім курорце (яго цяпер велічаюць горадам) Юрмала ўзнік усесаюзны Дом творчасці пісьменнікаў імя Яна Райніса. У аснову гэтага дома легла былая дача, каторую адно лета знімаў Максім Горкі. З біяграфіі яго вядома, што ў гэтай ціхай дачы Горкі вельмі прадукцыйна папрацаваў у тое лета, як ён пісаў пра гэта сам. Справа пабудавалі трохпаверхі службовы будынак.

4. МІКОЛА ЕРМАЛОВІЧ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

28 студзеня 1969 г.

Шаноўны Мікалай Мікалаевіч!

Вельмі прашу прабачыць мне за тое, што звяртаюся да Вас, і без таго занятага чалавека, з вялікай просьбай: прачытаць маю працу «Па слядах аднаго міфа: ці было літоўскае заваяванне Беларусі?» і даць на яе хоць невялікі водгук. Яна была здадзена мною ў «Полымя», і рэдакцыя збіралася паслаць яе Вам на рэцэнзаванне. Але часопісу, як сказаў мне П. Кавалёў, забаранілі друкаваць артыкулы па даўняй гісторыі (гэта, маўляў, не яго профіль!), і таму маё даследаванне не было паслана Вам.

Чытаў працу і Пятро Глебка, які параіў мне звярнуцца да Вас, як найбольшага аўтарытэта ў пытаннях гісторыі Беларусі, з тым, каб пасля Вашага заключэння можна было ставіць узнятыя мною пытанні на абмеркаванне.

Я, вядома, разумею, што не ўсё, выказанае мною ў гэтай працы, бясспрэчнае. Але ў той жа час я ўпэўнены, што мой погляд на ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага больш абгрунтаваны, чым погляды тых, хто бяздоказна паўтарае на новы лад устарэлыя догмы і міфы.

Добра разумеючы цяжкасць справы, за якую ўзяўся, я спадзяюся разлічваць на Вашу добразычлівасць да мяне, на Вашы

парады, Вашу справядлівую крытыку. Яшчэ раз прашу праба-чыць мне.

З вялікай пашанай — *М. Ермаловіч.*

Мой адрас: *г. Маладзечна, Мінская вобл., праспект Леніна, 74а, кв. 10.*

5. ЮЛЬЯН ПШЫРКОЎ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

4 лютага 1969 г. Мінск

Глыбокапаважаны Мікалай Мікалаевіч!

Шчыра ўдзячны Вам за артыкул «Минские губернские ведомости как исторический источник». Прачытаў яго з цікавасцю і карысцю. Нам неяк усё даводзіцца працаваць «пад потам», спяшацца, а таму мала часу для заняткаў у архівах і вывучэння дакастрычніцкай перыёдыкі. Вельмі добра, што Вы якраз на гэта звяртаеце ўвагу.

Дзякую за добрае слова пра мой раздзел аб гістарыяграфіі беларускай дакастрычніцкай літаратуры. З вялікай цяжкасцю ўдалося яму заняць сваё месца ў «Гісторыі». Наш шэф вельмі ўпарціўся, каб гэты раздзел адкрываў кнігу. Але найшла каса на камень. Справа ў тым, што людзі, якія выплылі на паверхню ў 30-я гады, баяцца ўсялякай гутаркі пра сваіх папярэднікаў, таму што не без іх дапамогі тыя заўчасна сустрэліся са сваімі прадзедамі.

Неўзабаве выйдзе другі том нашай «Гісторыі». Зараз чытаем карэктурку. Такім чынам не без гонару можна сказаць: «Мы здзейснілі тое, пра што толькі марыў акадэмік Замоцін, напісалі першую навуковую гісторыю нацыянальнай літаратуры». Другія напішуць лепей, але мы былі першыя.

Усяго найлепшага. З глыбокай пашанай — *Ю. Пшыркоў.*

6. УЛАДЗІМІР КАЛЕСНІК — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

29 кастрычніка 1969 г.

Шаноўны Мікалай Мікалаевіч!

Ваша пісьмо прыйшло нечакана і вельмі на часе. Акурат я закончыў складанне зборніка вершаў Жылкі для выдавецт-

ва «Беларусь», у які даю невялікую прадмову. Сапраўды, «Тэстамент» выклікае ў мяне сумненні і не ўласна аўтарства (яно бясспрэчна кожнаму, хто крыху адчувае манеру гэтага арыгінальнага паэта), а, што называецца, аўтэнтычнасць таго тэксту, які мы сёння маем у руках.

Тэкст гэты быў апублікаваны ў акупацыйнай газеце¹ з прадмовай рэдакцыі, у якой гаварыцца, што твор Жылкі хадзіў у спісках сярод рэпрэсаваных беларускіх інтэлігентаў, і вось, маўляў, адзін з сяброў паэта па няволі, цудам выратаваўшыся са ссылкі, даў спіс тэксту паэмы да надрукавання. Прозвішча гэтага чалавека не названа.

У друкаваным тэксце амаль пасля кожнай штрафы стаяць шматкроп'і, якія паказваюць на прапушчаныя строфы, хоць парадак нумарацыі строф паслядоўны. Выклікаюць сумніва і некаторыя мясціны тэксту, даволі слабыя, нават безгустоўныя як на Жылку, напр. пачатковыя:

Няхай жыве крывіцкі люд,
Няхай квітнее край крывіцкі!
Я гэты свет пабачыў тут
Дзіцём ля матчынае цыцкі.

У прадмове да зборніка твораў заходнебеларускіх паэтаў «Сцягі і паходні», куды ўвайшло паўтара дзясяткі Жылкавых вершаў, я звярнуў на гэта ўвагу і, мажліва, залішне катэгорычна сказаў, што мы маем дачыненне з падробкамі ці пераробкамі. У мяне і ў родзічаў паэта ў тую пору не было ніякіх пацверджанняў, што Жылка пісаў гэты твор, акрамя толькі гэтых мясцін тэксту, якія мог бы напісаць толькі Ул. Жылка, напр. заключных:

На могільках зацішных Росы
Хачу спачыць ад каламут...
Сачыцьмуць мой спакой найпільней
Муры старой, каханай Вільні.

Асабісты архіў Жылкі, як сцвярджае гаспадыня А. А. Рукавішнікава, у якой кватараваўся паэт, забраў незнаёмы ёй чалавек, які назваўся братам памёршага.

Ваша пісьмо з'яўляецца першым пацверджаннем факту аўтарства паэмы «Тэстамент». Гэта важна. Праўда, па памяці цяжка ўстанавіць адпаведнасць апублікаванага ў прэсе тэксту аўтарскаму. Калі б Вы згадзіліся паспрабаваць зрабіць гэта, я змог бы выслать на Ваш адрас машынапісную копію тэксту, які быў у свой час надрукаваны. Покуль што мне хацелася б прасіць дазволу спаслацца на Ваша пісьмо ў прадмове да зборніка.

Зараз працую над літаратурна-біяграфічным нарысам пра У. Жылку. Мяне цікавіць усё, што датычыць жыцця і творчасці гэтага даравітага паэта. Асабліва скупыя звесткі пра яго жыццё пасля пераезду ў Мінск. Быў бы Вам бязмежна ўдзячны, калі б Вы змаглі ў пісьмовай ці вуснай форме прыгадаць гісторыю Вашага знаёмства з У. Жылкам. Кажуць, у яго былі блізкія адносіны з крытыкам з «Узвышша» Феліксам Купцэвічам. На жаль, я не змог у Мінску даведацца чагосьці пэўнага пра гэтага чалавека, пісаў у Маскву Г. Бязроку, але ён таксама не змог нічога сказаць пра Купцэвіча.

Калі Вам здарыцца быць у Брэсце, не мінайце, калі ласка, маёй хаты. Буду рады паказаць Вам Брэст, пушчу і цікавыя мясціны ў ваколіцы. Шчыра дзякую за пісьмо.

З павагай — *Ул. Калеснік*.

7. СЦЯПАН АЛЕКСАНДРОВІЧ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

29 кастрычніка 1970 г.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Ваш ліст мяне ўзрадаваў і адначасова ўстрывожыў. Узрадаваў, бо Вы ведаеце і разумееце профіль маіх навуковых інтарэсаў; ведаеце, колькі нагаворана ў нашай літаратуразнаўчай і гістарычнай навуцы няправільнага, прыблізнага і нават шкоднага. Папасваецца на беларускай ніве шмат людзей з бруднымі нагамі і рукамі, не кажучы пра сумленне... І я лічу, што кожная, няхай і невялікая, знаходка, узбагачае нашы веды пра мінулае народа, яго культуру; дапамагае развейваць дагматычныя схемы і погляды. У маёй новай кнізе сабрана шмат новых фактаў і звестак, шкада, што ў нашых часопісах мне (і не толькі мне)

стала цяжка прабівацца ў апошнія часы з матэрыяламі па гісторыі літаратуры (дэвіз начальства рэдакцыйнага — давай сучаснасць!).

Бараніцца я збіраюся ва ўніверсітэце, але, каб у Кіеве ці Львове не прыйшлося доўга чакаць, з вялікай ахвотай паехаў бы туды. Справа ў тым, што гісторыкі тыпу Абэцадарскага і з яго спулкі могуць і мне падкладаць свінню (навуковай спрэчкі я не баюся!), яны могуць прыбегнуць да самых горшых і недазволёных прыёмаў.

Я не ведаў, што з Лушчыцкім у Вас, Мікалай Мікалаевіч, такія адносіны. У мяне з ім адносіны далёкія, хоць ён і мой зямляк (я з Капыля, ён — з Цімкавіч), я з ім сустракаюся і гавару вельмі рэдка. Можа, ён і не падымецца супраць мяне? У акадэміі мне таксама не выпадае, калісь я працаваў у Інстытуце літаратуры, але прыйшлося там пакінуць і перайсці ва ўніверсітэт; дырэктар Барысенка будзе помсціцца, Вы яго ведаеце, я думаю...

На філалагічным факультэце ў нас свой савет з ліку літаратуразнаўцаў, моваведаў, сюды ўваходзяць яшчэ некалькі гісторыкаў (Краўчанка і інш.). Лушчыцкі ў склад савета не ўваходзіць.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч, напішыце Вашу думку наконт таго, ці чакаць кнігу і тады абараняцца, ці яшчэ да выхату яе паспрабаваць шчасця і скінуць цяжкае ярмо з плеч? Не падумаіце, што я рвуся хутчэй атрымаць доктарскую ступень. Не, мне хочацца развязаць сабе рукі, каб заняцца кнігадрукаваннем і асветаю на Беларусі ў XVI стагоддзі (сабраны цікавейшыя матэрыялы, часткова я іх публікаваў у «Полымі», № 8 за 1969 год; ці чыталі Вы?) і іншымі задумамі, сабралася іх шмат. Далей, ці варта паспрабаваць наладзіць абарону ў Кіеве ці Львове (у мяне там сувязі ёсць сякія-такія здаўна)?

Увогуле я на раздарожжы і ў трывозе. Часам нават каюся, што ўзяўся за гуж... Таму рады быў, калі атрымаў Ваш шчыры і цёплы ліст.

З сяброўскім прывітаннем і павагай — *Сцяпан Александровіч*.

Р. С. Не ведаю, ці маеце маю кнігу «Па слядах паэтычнай легенды». Ці прыслалі Вам з Мінска новы даведнік «Пісьменнікі

Савецкай Беларусі»? Калі не — прышло. Ці чыталі Вы, Мікалай Мікалаевіч, мой артыкул у «ЛіМе» (быў улетку 1970 г.) пра беларускую групу нарадавольцаў і іх выданні?

8. МІХАСЬ ТКАЧОЎ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

[1974 г.]

Шаноўны Мікалай Мікалаевіч, дзень добры!

Часопіс «Нёман» заказаў мне рэцэнзію¹ на Вашу кнігу. Павінна яна з'явіцца ў адным з апошніх нумароў за гэты год. Прызнаюся шчыра, праца гэта хаця і пачэсная, але надта адказная, асабліва калі ўлічваць, што выхад рэцэнзіі супадае з Вашым вяртаннем у Мінск, дадому. Непакоюся, каб трошкі не «перабраць» або не «дадаць» лішку.

Кніжку я прачытаў самым уважлівым чынам, з алоўкам у руках. Цяпер сяджу ў бібліятэцы, павышаю свой узровень у галіне археалогіі, тое-сёе выпісваю. Рэцэнзія атрымліваецца нейкая дужа ж станоўчая. Мяне гэта і радуе, і непакоіць, бо адчуваю, што не атрымаецца канцоўка, акурат тая мясціна, дзе трэба адзначыць пэўныя хібы. А хто іх лепш можа ведаць, як не сам аўтар! Дык я вельмі хацеў бы, каб Вы мне ў гэтым і ўвогуле трошкі падсобілі. Можа, у Вас ёсць ужо копіі чых-небудзь рэцэнзій, дык надашліце іх мне на пару дзён. Мне вельмі важна ўлавіць іхнюю структуру і стыль, бо гэта мая першая ў жыцці рэцэнзія, зразумейце мяне правільна.

Калі характар маёй просьбы не крыўдзіць Вас і, тым больш, не шакіруе, то прашу мне адказаць пісьмом. Будзьце ласкавы, пішыце на жодзінскі адрас: Жодзіна, вул. Фрунзе, 11-38, Ткачову М. А.

У Жодзіне я буду 6 чэрвеня, бо цяпер вяду раскопкі ў Маладзечне. М[ікалай] М[ікалаевіч], напішыце пару слоў, як праходзіла і як закончылася размова з прэзідэнтам?

Цісну руку. Ваш М. Ткачоў.

9. УЛАДЗІМІР КАЛЕСНІК — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

24 жніўня 1980 г. Брэст

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Сардэчна дзякую Вам за Беларускае летапісы, віншую з завяршэннем вялікай і пачэснай працы над гэтым выданнем. Вярнуўшыся з адпачынку (няўдалага, як і для ўсіх, хто ў гэты дажджлівы год праводзіў лета ў Беларусі), я з асалодай прачытаў гэты цудоўны том беларускага старажытнага пісьменства, смакаваў няхітрую прастату, шчырасць і праўдзівасць сказаў, думачы над тым, як часта ў сучасных пісьменнікаў белетрыстычнае штукарства прыкрывае сэнс, абарочваецца нязноснай шматслоўнасцю і рамесніцкай манернасцю. Мне думаецца, што Вы адкрылі гэтую публікацыйную дарогу сучасным літаратарам у гістарычную тэму, якой цяпер пакуль што займаецца пару чалавек.

Я тут у Брэсце паказаў Ваш падарунак сябрам, маладым літаратарам, журналістам, яны накінуліся на гэтае выданне, паслалі заказы ў магазін «Акадэмнакніга» ў Ленінград. Для інстытуцкай бібліятэкі мы таксама заказалі патрэбныя нам экз[эмпляры]. Можа, яшчэ і не будзе запозна, хоць не здолеў сёчасова гэтага зрабіць.

Шкада, што не ведаў я пра Ваш намер правесці лета ў Каралішчавічах, пастараўся бы сустрэцца і спакусіць Вас на паездку ў Брэст. Цяпер якраз ідуць да завяршэння працы па будаўніцтве павільёна на старым Бярэсці, хутка музей будзе вадзіць туды турыстаў.

Мы з жонкай бавілі лета, як звычайна, у Наднямонні, у мяне на радзіме. Там на ўскраіне Налібоцкай пушчы ёсць над самым Нёмнам леснічоўка Добрач, у якой працуе лесніком мой партызанскі таварыш, дык на яго пчольніку мы і атабарваемся. У гэтым годзе было, на жаль, холадна, зябка, таму мы вандравалі па сваяках ды знаёмых. Кіламетраў за 15 уверх па Нёмне адпачываў Янка Брыль з жонкай, дык мы, як звычайна, сустракаліся, каб разам каратаць слотныя дні.

Адпачынак у мяне ў гэтым годзе атрымліваецца з перапынкам (давялося падключыцца да прыёму ўступных экзаменаў).

Першая палова верасня — гэта таксама мой адпачынак. Дык калі ў гэты час Вы захацелі б наведаць Брэст, я змог бы павадзіць Вас па ўсіх гістарычных мясцінах Брэстчыны — ад Камянецкай вежы да музеяў Пінска. У Парахонску на Піншчыне мае быць адкрыты музей Блока (тут ён быў у час Першай сусветнай в[ай]ны), адклалі ўрачыстаць, бо навадненне зрабіла немажлівым заезд. Цяпер падсыхае крыху, так што, можа, і трапілі б мы з Вамі якраз на адкрыццё.

З павагай і ўдзячнасцю — *Ул. Калеснік.*

10. УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

2 ліпеня 1982 г.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Прабачце за доўгае маўчанне. Карэспандэнт з мяне ўвогуле ніякі, але гэты год (год сабакі) неяк зусім выбіў мяне з сядла — і фізічна, і духоўна. Ледзь не з самага пачатку года пачаў хварэць (жоўцевы пухір, а значыць, ледзь перанервуешся або цяжкія думкі рынуць — гатовы прыпадак, а жыццё наша, на жаль, дае для гэтага прорву падстаў), і вось зараз ледзь-ледзь выкарасківаюся. Акрамя таго, звалілася бездань працы, ды яшчэ прахадной, няўдзячнай, можа, камусьці і патрэбнай, толькі не табе самому.

Са студзеня пераклаў «багдановічаўскі» цыкл вершаў адной бедалагі, хворай украінскай паэтэсы¹, напісаў рэцэнзіі на некалькі паэтычных зборнікаў, прычым адзін з іх пра гісторыю, так што давялося даследванне пісаць; зрабіў некалькі артыкулаў і эсэ (адно пра Украіну — для новага альманаха «Братэрства» і адно пра Кіеў — для «Маладосці»). Як бачыце, усё гэта не сабе і не для душы, але ж рабіць паслугі і памагаць людзям таксама трэба.

Акрамя таго скончыў п'есу пра паўстанне Вашчылы пад назвай «Маці ўрагану» (патроху і да Магілёва, як бач, з часам даб'юруся). Коласаўцы гастралююць у Сімферопалі, дык вылятаў туды і чытаў ім, а пра рэзультат пакуль нічога не ведаю, як яшчэ яны разбяруцца, ды як яшчэ ў міністэрстве паглядзяць. Кляты

лёс, калі будучыня твора залежыць ад таго, як на яго нехта паглядзіць!

Ну і яшчэ скончыў і здаў на кінастудыю сцэнарый трохсерыйнага фільма па «Чорным замку Альшанскім». Лёс таксама пакуль невядомы. І ўсё гэта хворы. А цяпер яшчэ вісіць на мне заказ, кніга пра Мсціслаў. І яшчэ — «Каласы» трэба ўрэшце канчаць.

А настрой такі, што, здаецца, усе сілы вычарпаў. І, здаецца, плюну я на ўсё гэта да махну на Камчатку, а пасля на Сахалін, а пасля на Чорнае мора ды прайдуся з рыбакамі. І так аж да асенніх дажджоў, да лістапада, а там зноў засяду за работу. А дальбог, так і зраблю! Абрыва ўсё, папера, і тая абрыва.

Дзякуй Вам за добрую думку пра «Зямлю»². Скора выйдуча пасля дваццацігадовай забароны «Леаніды»³ (цьху-цьху-цьху!) — дашлю іх Вам.

З цікавасцю прачытаў артыкул пра Вас, але, мяркуючы па тым, што Вы напісалі ў лісце да мяне, Вашы асабістыя ўспаміны былі б значна цікавей. Дальбог, напісалі б! Мемуарная літаратура ў нас у зародышы, практычна зусім яе няма. А што гэта за літаратура без мемуараў? Камусьці трэба пачынаць. Вось Вы і пачніце. Чалавек Вы разумны, відалы, зычлівы, разбірацца ў людзях умеете. Можа, атрымацца дужа цікавая рэч.

А Беларусь і мне здавалася аднастайнай, пакуль ведаў я Оршу ды Рагачоў. А як пабываў на Наваградчыне, прайшоў Палессе, паўночны азёрны край, Белавежу і інш. — пераканаўся, што гэта цэлы сусвет у Сусвеце, розны, разнастайны, з самымі непадобнымі людзьмі, краявідамі, дрэвамі. І ў кожнай ракі, у кожнага возера, у кожнага гарадка (што асабліва датычыцца Палесся і Заходняй, якія менш нівеліравала вайна) сваё аблічча, невыказна цікавае, калі да яго прыгледзішся.

Ці збераглося хаця нешта з фотак Вашага колішняга падарожжа з Купаліхай? Прыезджайце. А прыехаўшы, заходзьце ў госці. І не чакайце для гэтага Каляд.

Ваш Ул. Караткевіч.

11. ЯНКА БРЫЛЬ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

18 красавіка 1984 г.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Здарылася так, што я толькі днямі атрымаў Вашу кнігу. Пасля вяртання з Кіева і Масквы давялося яшчэ раз трохі пагрыпаваць, а потым толькі за другім званком сустрэліся мы з Вольгай Мікалаеўнай «завочна», і яна прынесла кнігу ў бібліятэку Саюза пісьменнікаў.

Перш за ўсё — шчыра дзякую Вам за добры падарунак і за добрыя словы пра маю працу. Чытаю ўжо другі раздзел. Думаў спачатку, што лепш, можа, напісаць Вам пасля таго, як прачытаю кнігу, аднак пасаромеўся, што так доўга трымаю Вас у невядомасці, і вось пішу. Чытаецца кніга з цікавасцю і карысцю. Люблю такія рэчы: яшчэ раз пранікаеш у наша мінулае, пазнаеш, чаго не ведаў, адчуваеш задавальненне ад таго, што многае становіцца на сваё месца. У гэтай тузаніне з двух бакоў усё больш выразна бачыцца значэнне роднай літаратуры, яе задачы, месца ў вялікай справе.

Само сабой, рад буду магчымасці сустрэцца з Вамі, калі буду ў Маскве. Заінтрыгавалі Вы мяне Вашай цікавасцю да маіх двух тамоў і тымі пытаннямі, якіх «набраўся цэлы стос». А пакуль што яшчэ раз дзякую за ўвагу і за кнігу і ад душы жадаю Вам усяго найлепшага.

Янка Брыль.

12. ЯНКА БРЫЛЬ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

1 снежня 1985 г.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Арсень Ліс быў у ад'ездзе і толькі днямі перадаў мне Вашу кнігу. А я не адказваў на Ваша добрае пісьмо, чакаючы яе. Цяпер, з цікавасцю прачытаўшы, з чыстым сумленнем пішу Вам.

Што з цікавасцю прачытаў — гэта не фраза: люблю такія кнігі, тым больш, чым больш культурна яны напісаны. Бог мой, якія мы аскубленыя гісторыяй, як многа мы мелі б, каб не гэтае скрыжаванне!.. Ужо і на нашай памяці столькі ўсяго

прапала беззваротна... Вялікую справу Вы робіце, паднімаючы і паказваючы тое, што ацалела, і дай Вам бог здароўя і сілы яшчэ і яшчэ дамагацца свайго.

Дзякую Вам шчыра за добрыя словы пра маю працу. Гэта не толькі, не проста прыемна — чуць такое ад людзей паважаных, але ж і патрэбна на час горкіх сумненняў, як падтрымка.

Пишаце пра некаторыя памылкі, недакладнасці (ці як гэта назваць) у рамане Караткевіча пра Хрыста, які «прызямліўся». Перачытваючы Валодзеву спадчыну, у рамане гэтым мне найбольш, у параўнанні з іншымі рэчамі, бачылася такога, што проста ўзяў бы, здаецца, пасадзіў хлопца за стол і загадаў: «А ну — перапішы гэта яшчэ раз!». Такія перапады там бачацца. Але ж Валодзя не надта любіў слухацца, нават і блізкіх. У татараў — сланы!.. Ад Любчы да Уселюба нейкіх дзесяць ці нават дзевяць кіламетраў, а ў яго гэта... два конныя пераходы, з начным прывалам. Калі я звярнуў на гэта ўвагу — ён толькі зарагатаў...

У іншых рэчах яго не менш фантазіі, але і недаўмення менш, скажам — у «Дзікім паляванні караля Стаха», асабліва мне сімпатычным з рэчаў большых. І «Чорны замак Альшанскі» яму варта было перабяліць, аднак... тут ужо і сілы было менш. Цяпер ужо ўсё ягонае трэба браць толькі ў цэлым.

Вам, вядома, расказвалі, што мы, камісія па спадчыне, прасілі дзесяць тамоў, Масква зацвердзіла восем, выданне не навуковае, а масавае, і прыйдзецца сёе-тое адкладаць на славу тае пасля. Шкада!..

Прыемна гэта, што мы з Вамі, як Вы напісалі на кнізе, наваградскія. Ужо тры леты прасядзеў там, у родных мясцінах, з канца красавіка да пачатку кастрычніка. Апроч станойчага ў такім жыцці ёсць і адмоўнае, — шмат цікавага, што адбываецца ў той час у Мінску, прапускаеш. У тым ліку і сустрэчы з тымі, з кім добра, трэба сустрэцца з меркаванню нашага галоўнага. Шкада воль і таго, што не пабачыўся з Вамі, не пагаварылі, нарэшце, спакойна і ў смак. Наогул — паводзім мы сябе так, нібыта збіраемся жыць, прынамсі, гадоў трыста.

Яшчэ раз, дарагі Мікалай Мікалаевіч, дзякую Вам за кнігу, за пісьмо. Будзьце здаровы і ў добрым настроі!

Янка Брыль.

13. ЯНКА БРЫЛЬ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

26 снежня 1985 г.

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

Дзякую за добрае пісьмо. «Скарга» мая на вясковае лета — гэта, як гаворыцца, «з быты» («утапі мяне, божа, у смятане»), аднак праўда і тое, што пры ўсіх плюсах такога жыцця, з прыродай, нам хочацца там яшчэ і кантактаў з блізкімі людзьмі, якія ў горадзе. Усё-такі прывычка, — і я, калі зрабіць падрахунак, са сваіх 68-мі 46 гадоў гараджанін. І яшчэ адна праўда, у пераважнай большасці гарадскіх гадоў лета маё было вясковым — то ў розных мясцінах, то над Нараччу, Шчарай, Свіцязью, Віллэй...

Язэпа Шнаркевіча я не ведаў, а што азначае добры, сапраўдны настаўнік, ведаю трохі і я. Калі мяне пазнаёмілі з удавой Смоліча¹, я з прыемнасцю раскажаў ёй, чым была для мяне ў глухой, цёмнай вёсцы яе «Зорка», па якой я вучыўся роднай грамаце. Пра «Родны край»² Гарэцкіх пісаў я ў апавяданні (ці эсе) «Пасля лемантара». Гавару пра падручнікі, бо яны нас вучылі як быццам без настаўнікаў, у польскай школе — палякаў, што трохі ведалі нашу мову, людзей, так сказаць, выпадковых і чужых, хоць сярод іх была і адна добрая настаўніца, светлую памяць якое я ўшанаваў у аповесці «Сірочы хлеб».

У Мінску, у асяроддзі нашым — млявасць і абьякавасць, і чаканне чагосьці лепшага. Пад Новы год я часта ўспамінаю верш з адрыўнога календара, [які прачытаў] у вёсцы яшчэ, калі быў падлеткам:

Что Новый год, то новых дум,
Желаний и надежд
Исполнен легковёрный ум
И умных, и невежд...

Здаецца, Някрасаў. Відаць, дакладна засела ў памяці. Пачатак.

У снежаньскім нумары «Маладосці» — п'еса Караткевіча «Маці ўрагану». Гісторыя, рамантыка і трохі кніжнасці, што і раней бывала. Чытаецца з цікавасцю і, як пасмяротнае, з сумам і хваляваннем...

Усяго Вам добрага! *Янка Брыль.*

14. УЛАДЗІМІР КАЛЕСНІК — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ*20 чэрвеня 1986 г. Брэст*

Шаноўны Мікалай Мікалаевіч!

Пасылаю Вам зборнік твораў У. Жылкі «Пожні». Складаў я яго спехам і, можа, не ўсё з таго, што можна было апублікаваць, уключыў, а ў дадатак і запрапанаванае мною рэдакцыя прасеяла праз сіта. Тым не менш гэта на сёння самая прадстаўнічая Жылкава кніга. Удалося надрукаваць і ўрыўкі з «Тэстамента», прамінуўшы загаловак па вядомых прычынах.

У справе публікацыі гэтага твора вялікая Ваша заслуга, на выдаўцоў і далей падзейнічала спасылка ў прадмове на Ваша аўтарытэтнае сведчанне адносна аўтарства гэтай паэмы. Многа дапамаглі справе зацікаўленыя і зычлівыя адносіны Р. Барадуліна і А. Лойкі. Адным словам, зроблены новы крок ў далучэнні шырокага чытача да спадчыны выдатнага паэта і вялікага чалавека — постаці нацыянальнага маштабу. Прыношу Вам шчырую ўдзячнасць за дапамогу ў гэтай справе, без Вас я мог бы блытацца ў сваёй прадурдзятасці і шкодзіць справе.

Шчыра дзякую Вам за Ваша глыбокае даследаванне пра беларускія летапісы. Атрымаў яго ў разгар работы над рукапісам кніжкі «Тварэнне легенды», у якой паспрабаваў акінуць позіркам беларускую літаратуру ў аспекце тварэння вызваленчай легенды беларусаў, сістэмы вызваленчых патрыятычных міфаў — ад Скарыны і Гусоўскага да Купалы. І там я, канешне, закранаў легенду «О княжати Полемоне». Калісьці на навуковай канферэнцыі ў АН БССР я спрачаўся з-за тае легенды з літоўскімі вучонымі, якія некрытычна сцвярджалі, быццам у той легендзе — праўда, і ўсе літоўцы, а не толькі арыстакраты, паходзяць ад рымлян. Я тады звярнуў увагу, што беларуска-літоўская легенда аб трэцім Рыме падобна на рускую і больш-менш супадае ў часе. Крыніца гэтых легенд — не факты, а жаданні пануючых класаў.

Ваша кніга дапамагла мне ўбачыць сапраўднага заказчыка легенды пана Гаштальда, таго самага Гаштальда, пра якога Вінцэс Каратынскі запісаў у свой час на Наваградчыне

прыказку: *Бог даў, а Гаітальд узяў*. Дазвольце падзякаваць Вам за кніжку і за гэты аргумент, які ўвойдзе ў маю кніжку, якой я чакаю ў наступным годзе.

Чуў ад людзей, што Вы бывалі ў Мінску. Шкада, што не разавхоціліся наведаць Бярэсце. Цяпер не запрашаю, хіба праз год, калі выветрыцца чарнобыльскі паморак. Але ў жніўні я буду на Наваградчыне і ахвотна мог бы павазіць Вас па тым старажытным кутку на сваім старамодным масквічку.

З пашанай — *Ул. Калеснік*.

15. МІХАСЬ ТКАЧОЎ — МІКАЛАЮ УЛАШЧЫКУ

22 чэрвеня 1986 г. Гародня

Дарагі Мікалай Мікалаевіч!

У канцы мая я быў у Маскве з дакладам, які рабілі з Трусавым у Інстытуце археалогіі. Дома ў Вас нікога не было, я так і не дазваніўся. Дужа хацелася пагаварыць. Справы ў мяне зрушыліся. Мялешка нарэшце, пад націскам Петрыкава (яго, дарэчы, пагналі нядаўна з пасады дырэктара), прачытаў маю працу, і на агульным паседжанні «феадалаў» і археолагаў яе рэкамендавалі да абароны. Назву давядзецца змяніць. Усе старую назву дружна ляялі. Вярнуся да першапачатковага варыянта — «Военное зодчество и организация обороны городов Белоруссии XIV—XVIII стст.». Прылажэнне тэкставае загадалі адсеч, былі заўвагі па першым раздзеле, які давядзецца перарабіць. Туды трапілі людзі, якія недаспадобы Мялешку. Так што ў верасні буду станавіцца на абарону на савеце. Апанентамі думаю назваць Вас, Аляксева і Мялешку, бо ён адзіны член савета — «феадал».

Крыху аб розным. Капаем з Трусавым Гародню. Пачалі ў красавіку і яшчэ будзем поркацца ўвесь ліпень. Як бы Вас запрасіць у Гародню? Справа яшчэ ў тым, што мы тут стварылі клуб аматараў гісторыі і культуры Беларусі «Паходня». Аснову складаюць супрацоўнікі Інстытута біяхіміі АН БССР у Гродна, універсітэта і іншых ВНУ горада. Ёсць архітэктары і студэнты.

Мяне абралі прэзідэнтам клуба. Збіраемся па серадах два разы ў месяц. Ужо правялі шмат цікавых сустрэч, экскурсій. Учора ездзілі ў Вільню з заездам да Зоські Верас.

Мы дужа хочам Вас бачыць у нас у гасцях. Начлег, стол і машыну для язды па горадзе я Вам забяспечу. Таксама і білет у Маскву — клуб мае свае сродкі, збіраем членскія ўзносы.

Мікалай Мікалаевіч! Ваш прыезд во як патрэбен! Самі ж разумееце, што такое ў наш час беларускі клуб і што такое повязь часоў — тых 20-х, 30-х гадоў, якія прадстаўляеце Вы, і сённяшніх, якія прадстаўляем мы. Добра было б, каб Вы хаця на пару дзён прыехалі. З'ездзілі б да Белакоза. Мы былі ў яго Гудзевічах нядаўна — у музеі на экскурсіі. Пяць гадзін ён там *так* расказваў, што мы забыліся на час. Усе члены клуба (а гэта 50 чалавек сталых і процьма іншых) будуць шчаслівыя павітаць Вас у старажытнай Гародні і ў сваім клубе.

З Менска чуткі і весткі кепскія. Пра збіццё дзяцей з беларускай мастацкай школы на Траецкім прадмесці¹ Вы, мусіць, ведаеце. Была выстава аднаго дня мастакоў, і школьнікі вадзілі карагоды, гукалі вясну. Гарком камсамола даў каманду былым «афганцам» разагнаць «фашистов». Ну, тыя і разагналі... Судовая справа ўзнікла, якую ўсяляк замянаюць улады.

Дрэнна з Тарасавым. З «Беларусьфільма» ён пайшоў на вольны пісьменніцкі хлеб. А кнігі яго ў выдавецтвах заціснулі намёртва. Нідзе не працуе, жыве на грошы ад распродажу ўласнай бібліятэкі. Мы патроху яму пасабляем. Цяпер з'ехаў у Рыгу да кагосьці, хто даў яму прытулак, і заканчвае нейкую новую гістарычную аповесць.

А. І. Залескі даў гадкую рэцэнзію ў «Камунісце Беларусі» на «Памяць аб легендах»², а Мараш даў адмоўную закрытую рэцэнзію на кніжку апавяданняў для школьнікаў. «Новый мир» і мне завярнуў рэцэнзію на Вашу кнігу. Дасылаю ў Ваш архіў адказ загадчыка аддзела крытыкі. Вось такія справы.

Але жыццё не спыніць. Будзем змагацца. Нам ніколі лёгка не было і наўрад ці будзе. Таму так важна было б пачуць моладзі Ваша блаславенства, падмацаваць ім дух і прыўзняць веру

ў будучыню. Таму яшчэ раз заклікаю Вас, Мікалай Мікалаевіч, адведаць Гародню, дзе Вас чакаюць, ведаюць і з любасцю прывітаюць. Прыедзьце перадаць эстафету памяці, эстафету гісторыі, эстафету надзей.

У пачатку ліпеня ў Маскве будзе адказны сакратар клуба Мікола Таранда, які ў складзе калектыва самадзейнасці прыедзе з канцэртамі. Ён Вам затэлефануе.

Будзьце здаровы! Жадаю Вам і Вашым блізкім добрага лета.
Міхась Ткачоў.

КАМЕНТАР

Так ужо распарадзіўся лёс, што Мікалай Улашчык (1906—1986), усё жыццё займаючыся вывучэннем гісторыі роднай Беларусі, з радзімы так і не прычакаў ніводнай сваёй кнігі. Жывучы ў Маскве, ён і выдаваўся ў маскоўскім акадэмічным выдавецтве «Наука» — там выйшлі ў свет «Перадумовы сялянскай рэформы 1861 г. у Літве і Заходняй Беларусі» (1965), «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўстве гісторыі Беларусі феадальнага перыяду» (1973), «Уводзіны ў вывучэнне беларуска-літоўскага летапісання» (1985). Нават этнаграфічны нарыс пра родную вёску Віцкаўшчына, што паблізу Койданава, навукоўцу, нягледзячы на ўсе намаганні і перамовы з мінскімі выдаўцамі, пабачыць у выглядзе кнігі так і не прыйшлося (выйшаў у 1989 г. у «Мастацкай літаратуры»). У незалежнай Беларусі цікавасць да працаў гісторыка значна ўзрасла, што засведчыў выхад ягонага «Выбранага» ў серыі «Беларускі кнігазбор» (2001; укл. А. Каўкі і А. Улашчыка, прадмова і каментары А. Каўкі), падрыхтаваных да друку Я. Кісялёвай і В. Скалабанам «Працаў па археаграфіі і крыніцазнаўстве гісторыі Беларусі» (1999) і даследавання «Мемуары і дзённікі як крыніцы па гісторыі Беларусі» (2000). Постаці М. Улашчыка быў прысвечаны і адзін з выпускаў «Беларускага гістарычнага агляду», рэдагаванага і выдаванага Г. Сагановічам. Аднак многае з напісанага М. Улашчыкам па-ранейшаму застаецца ў рукапісах. Хочацца спадзявацца, што наша выданне, прымеркаванае да 110-х угодкаў выдатнага гісторыка, абудзіць яшчэ большую чытацкую і даследчыцкую цікавасць да яго творчай спадчыны. Пакуль жа ласкавы чытач мае магчымасць пазнаёміцца з успамінамі гісторыка з часоў маленства і юнацтва, а таксама з ладнай часткай яго эпістальярнай спадчыны. Лісты публікуюцца (апрача асобна агавораных выпадкаў) паводле наступных крыніцаў:

- Ніне Бялькевіч — гадавік «Скарыніч» (2008, № 7);
- Ніне Ватацы — газ. «Культура» (14—20 лютага 1996 г.); зб. «Русь — Литва — Беларусь: проблемы национального самосознания в историографии и культурологии» (Масква, 1997);
- Зосьцы Верас — Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (фонд 318, воп. 1, спр. 158);
- Гаўрылу Гарэцкаму — прыватны архіў Р. Гарэцкага;
- Ларысе Геніюш — альманах «Асоба і час» (2010, № 3);
- Нілу Гілевічу — тыднёвік «Літаратура і мастацтва» (16 лютага 1996); зб. «Русь — Литва — Беларусь»;
- у Гудзевіцкі школьны музей — «Скарыніч» (1993, № 2);
- Аляксандру Зіміну — «Скарыніч» (2011, № 10);
- Міколу Ермаловічу — «Скарыніч» (2010, № 8—9);
- Уладзіміру Калесніку — зб. «Русь — Литва — Беларусь»; прыватны архіў А. Улашчыка;
- Генадзю Каханоўскаму — «Рэгіянальная газета» (7—13 студзеня 2000 г.);

- Аляксандру Кузьміну — зб. «Русь — Литва — Беларусь»;
- Станіславу Лазутку — час. «Исторический архив» (2005, № 6);
- Арсеню Лісу — прыватныя архівы А. Ліса і А. Улашчыка;
- Кірылу Мазураву — час. «Беларускі гістарычны агляд» (1996, т. 3, сш.1);
- Івану Мележу — Улашчык М. Выбранае, 2001;
- у рэдакцыю газеты «Неделя» — зб. «Русь — Литва — Беларусь»;
- Уладзіміру Пічэту — час. «Исторический архив» (2005, № 6);
- Анджэю Попэ — час. «Исторический архив» (2005, № 6);
- Ганне Харашкевіч — час. «Исторический архив» (2005, № 6);
- Наталлі Шамарынай — «Скарыніч» (2008, № 7); час. «Исторический архив» (2005, № 6);
- Станіславу Шушкевічу — час. «Исторический архив» (2005, № 6); прыватны архіў А. Улашчыка;
- Вячаславу Чамярыцкаму — прыватны архіў В. Чамярыцкага;
- Міхасю Чарняўскаму — прыватны архіў М. Чарняўскага;
- Эрнесту Ялугіну — прыватныя архівы Э. Ялугіна і А. Улашчыка.

Лісты, адрасаваныя Сцяпану Александровічу, Серафіму Андрэюку, Алесю Белакозу, Юліі Бібіла, Рыгору Барадуліну, Янку Брылю, Францу Гінтаўту, Валянціну Грышкевічу, Вадзіму Круталевічу, Алегу Лойку, Максіму Лужаніну, Адаму Мальдзісу, Алесю Матусевічу, Вячаславу Рагойшу, Яўгену Рапановічу, Язэпу Семяжону, Віталю Скалабану, Леаніду Побалю, Ёзасу Тумялісу, Фёдару Янкоўскаму, а таксама лісты С. Александровіча, У. Калесніка, М. Ткачова і Я. Брыля, адрасаваныя М. Улашчыку, друкуюцца паводле ксеракопій з прыватнага архіва А. Улашчыка, якому складальнікі кнігі выказваюць шчырую ўдзячнасць.

Аўтабіяграфія (с. 13). Аўтабіяграфія была напісана для Мінскага абласнога гістарычнага музея ў Маладзечне. Упершыню — зб. «Русь — Литва — Беларусь: праблемы нацыянальнага самосознання в историографии и культурологии» (Масква, 1997).

Віцкаўшчына. Ад маленства да юнацтва (с. 15). Успаміны друкуюцца ўпершыню паводле рукапісаў з БДАМЛМ (тэкст не пагінаваны). Раздзелы “Бацька”, “Маці”, “Сям’я”, “Дзед”, “Дзядзькі”, “Гульні і словы”, “Драма ў Рубілках”, “Астравец”, “Войцік і Гомзы” друкуюцца паводле машынапісаў з архіва А. Улашчыка. Падзел тэксту на раздзелы належыць укладальнікам. Раздзел «Рэвалюцыя ўва мне» быў апублікаваны ў час. «Дзяслоў» (2014, № 72). Рукапіс успамінаў з сярэдзіны 1980-х перахоўваўся ў А. Ліса, які ў 2001 г. перадаў яго на захаванне ў Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Там яго расчытала і набрала галоўны архівіст БДАМЛМ Таццяна Кекелева, якая па нашай просьбе ласкава згадзілася зрабіць тэксталагічнае апісанне рукапісаў:

«Сшыткі, на вокладцы кожнага з якіх была напісана «Віцкаўшчына», былі пранумараваны самім аўтарам: сшытак № 1 (паўагульны), сшыткі пад нумарамі 3 — агульны і вучнёўскі, сшытак № 4 (агульны), сшытак № 5 (агульны), сшытак № 6 (агульны), сшытак № 7 (агульны), сшытак № 8 (складзены з сямі,

прашытых у адзін, вучнёўскіх сшыткаў). Сшытак пад нумарам 2 адсутнічае. Да сшыткаў прыкладзена тлумачэнне аўтара: «Пісана ўсё за 3–4 месяцы ў 1936–37 гг. у Ульянаўску, дзе ў той час быў выкладчыкам географіі на рабфаку. У пачатку ёсць нататкі, зробленыя другім почыркам. Гэта, відаць, у канцы 40-х гг. у Маскве, калі правая рука была ў гіпсе і я пісаў леваю. Наогул, увесь тэкст пісаўся ўночы, пасля работы. Запісвалася ўсё, што прыходзіла ў голаў з мінулага. Пэўна ў той час найбольш сядзелі ў памяці падзеі 1920 г. Гэтыя гады ў мяне былі пераломныя — ад дзяцінства да юнацтва, калі востра абмяркоўваў сам з сабою, у чым сэнс жыцця і як трэба жыць. 1930 год прымусіў перадумаць усё нанова, можа, таму ў 1936 г., калі неяк стрэсліся ўражанні ад лагера і этапаў, узнікла патрэба запісаць пра мінулае — ад дзяцінства да 1921 г. 25.IX.82 г.». Успаміны падаюцца фрагментарна, бывае, што аўтар вяртаецца да падзей, якія ўжо апісваў. Ёсць эпізоды, дапісаныя пазней на чыстых старонках, якія ўстаўляліся намі па сэнсе ў асноўны тэкст. Сямейная «Хроніка» М. Улашчыка, апублікаваная А. Каўкам у «Выбраным» («Беларускі кнігазбор», 2001), шмат у чым перакрывае ўспаміны Мікалая Мікалаевіча, але ва ўспамінах ён больш дэталёва апісаў падзеі і факты сямейнай гісторыі».

¹ «Вол» — паэма ў народным стылі Антаніны Станішэўскай (стрыечнай сястры М. Улашчыка), дзе апісвалася жыццё аднавяскоўцаў. ² Грос свята — вялікае свята; ад ням. Gros — вялікі. ³ Том Соер, Гек Фін і цётка Полі — героі раманаў амерыканскага пісьменніка М. Твена «Прыгоды Тома Соера» (1876) і «Прыгоды Гекльберы Фіна» (1884). ⁴ Відаць, маецца на ўвазе прыгодніцкі роман К. Верысгофера, які ўпершыню выйшаў у свет у 1889 г. ⁵ Гіганы — забавляючая, вядомая таксама пад назвай «гіганцкія крокі». ⁶ «Бык с плугом на покой...» — цытата з байкі расійскага паэта І. Дзімітрыева «Муха» (1803). ⁷ Сталаверка — магчыма, мясцовае вымаўленне слова «стараверка»; ад сталай веры. ⁸ «Накінуў плаш, с гитарой под полою...» — раманс на словы расійскага паэта У. Салагуба (аўтар музыкі невядомы). ⁹ «Смерць Івана Ілліча» — апавесць Л. Толстага, дапісаная ў 1886 г. ¹⁰ Відаць, гаворка пра кніжнае выданне казкі «Солдат Яшка, красная рубашка, синие ластовицы» (1908). ¹¹ Дакладная назва рамана М. Зрахава — «Битва русских с кабардинцами, или Прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего супруга» (1840). ¹² Маецца на ўвазе роман Д. Дэфо «Дзіўнае жыццё і дзівосныя прыгоды Рабінзона Круза, напісаныя ім самім» (1719). ¹³ «Ой, пойду я в монастырь» — народны варыянт песні на верш расійскага паэта І. Сурыкава «Сиротою я росла...»; «Когда б имел златые горы...» — расійская народная песня. ¹⁴ Фігаро — герой камедыі французскага пісьменніка П. Бамаршэ «Севільскі цырульнік» (1773). ¹⁵ «Нива» — папулярны расійскі часопіс з дататкамі, які выходзіў з 1869 г.; «Родина» — расійскі часопіс, які выходзіў у пачатку ХХ ст. ¹⁶ «Шах-намэ» — паэма персідскага паэта Фірдаусі, помнік старажытнай літаратуры (упершыню надрукаваная ў 1925 г.). ¹⁷ «Ревизор» (1834) — камедыя М. Гогаля, «Недоросль» (1782) — камедыя Д. Фанвізіна; «Свои люди — сочтёмся» (1849) — камедыя А. Астроўскага. ¹⁸ ВПШ — вышэйшая пачатковая школа. ¹⁹ ІБК — відаць, Інстытут беларускай

культуры.²⁰ «Русское слово» — штодзённая расійская газета, выходзіла з 1895 г.
²¹ Chlopek, Szaszkołowicz jest bolszewik? (польск.) — Хлопчык, Шашкаловіч
 бальшавік? ²² «Звон» — штодзённая беларускамоўная газета, якая выходзіла
 ў Мінску ў 1919 г. ²³ «Kurier Litewski» — штодзённая польскамоўная газета, якая
 з 1915 г. выходзіла ў Мінску. ²⁴ «Минский курьер» — рускамоўная газета, якая
 выходзіла ў Мінску з 1908 г. ²⁵ «Утро Белоруссии» — рускамоўная газета, якая
 выдавалася ў Мінску ў 1920 г. ²⁶ «Беларусь» — штодзённая беларускамоўная
 газета, якая выходзіла ў Мінску ў 1919–1920 гг. ²⁷ Падручнік «Курс белорусо-
 ведения» выйшаў у Маскве ў 1920 г. ²⁸ «Народ змарнелы таго краю...» — цы-
 тата з верша Я. Купалы «Прарок» (1912). ²⁹ «Горные вершины спят во тьме
 ночной. Карпатские долины — могилы храбрецов...» — радкі з папулярнай
 падчас Першай сусветнай вайны «Галіцыйскай песні» невядомых аўтараў, пры
 напісанні якой, відавочна, выкарыстаны верш М. Лермантава «З Гётэ». ³⁰ Panie,
 nie widzyjali wojny. Така wojna (польск.) — Пане, не бачылі вайны. Такая вайна.
³¹ Койданаўская рэспубліка — тэрытарыяльнае ўтварэнне ў мястэчку Койдана-
 ва ў 1920 г., кіраўнікі якога вялі ўзброеную барацьбу за «вольную Беларусь пад
 аховай палякаў». ³² У газеце «Минский курьер» быў надрукаваны ўрываек з ра-
 мана Д. Меражкоўскага «14 декабря». ³³ «Женитьба» — п'еса М. Гоголя, апублі-
 каваная ў 1842 г. ³⁴ «Панская ігрышча» — верш Ф. Багушэвіча. ³⁵ «Горит восток
 зарёю новой...» — цытата з паэмы А. Пушкіна «Палтава» (1828). ³⁶ «Горад і вёс-
 ска» («Бог хоць раз прывёў Гаўрылу...») — верш, які прыпісваецца Я. Коласу.
³⁷ «Маруся отравилась» — папулярны ў пачатку ХХ ст. раманс рэстараннага вы-
 канайцы Я. Прыгожага (Масква). ³⁸ «Тарас-Бульба» — апавесць М. Гоголя. ³⁹ «Бій-
 це ў сэрцы іх, бійце мячамі...» — радкі з верша М. Багдановіча «Пагоня».

Марыинск-Суслово (с. 241). Друкуецца паводле гадавіка «Скарыніч» (2011,
 № 10), дзе апублікавана ўпершыню. ¹ «В сибирские лагеря...» — пасля паў-
 торнага арышту і суда ў 1932 г. М. Улашчык быў этапаваны спачатку ў Марыін-
 скі лагер (Новасібірская вобл.), а потым у Суслава (Кемераўская вобл.);
 вызваліўся без права вяртання ў Беларусь і жыў у розных рэгіёнах Расіі — да
 чарговага арышту ў 1941 г. ² «Церкви и тюрьмы сравняем с землёй...» — радок
 з песні «Красная армия всех сильней» (муз. С. Покраса, сл. П. Гарынштэйна).
³ СВУ — Саюз вызвалення Украіны, палітычна-крымінальная справа, прыдуман-
 ная ГПУ; аналагічная арганізацыя (СВБ) была «створаная» і ў Беларусі; упер-
 шыню М. Улашчыка ў 1930 г. арыштавалі ў сувязі са «справой СВБ». ⁴ ИТР —
 інжынерна-тэхнічныя работнікі.

Война в зоне (с. 262). Друкуецца ўпершыню паводле аўтарызаванага машы-
 напісу з архіва А. М. Улашчыка.

Как я стал знаменитым (с. 267). Друкуецца паводле зб. «Русь — Литва —
 Беларусь», дзе апублікавана ўпершыню. ¹ «Я увидел там свою фамилию...» —
 прозвішча М. Улашчыка згадалася ў артыкуле «Долг советских служащих,
 советской интеллигенции» («Правда» за 3 ліпеня 1940 г.).

Сны (с. 270). Друкуецца ўпершыню паводле аўтарызаванага машынапісу
 з архіва А. М. Улашчыка.

Сяргей Шутаў (с. 271). Друкуецца паводле квартальніка «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (1973, № 3), дзе апублікавана пад назвай «Сяргей Шутаў — археолаг і доктар». ¹ Маецца на ўвазе выд.: Шутаў С., Улашчык М. Археалёгічныя разьведкі на ніжняй Сьвіслачы ўлетку 1926 г. — Менск, 1929.

Янка Купала (с. 275). Друкуецца паводле газ. «Голас Радзімы» (23 лютага 2006 г.), дзе апублікавана С. Панізнікам пад назвай «Сустрэчы з Янкам Купалам.

1

Мітрафан Даўнар-Запольскі (с. 278). Друкуецца паводле выд.: Мітрафан Доўнар-Запольскі: біябібліяграфічны паказнік. — Мінск, 2001. ¹ Пад рэдакцыяй М. Доўнар-Запольскага ў Маскве выйшлі два выпускі «Календаря Северо-Западного края» — у 1889 і 1890 г.; фактычна, гэта былі этнаграфічна-літаратурныя альманахі, дзе друкаваліся тэксты, датычныя Беларусі. ² «Тарас на Парнасе» — паэма К. Вераніцына, якая доўгі час лічылася ананімнай (аўтарства даказана Г. Кісялёвым).

Максім Гарэцкі (с. 282). Друкуецца паводле выд.: Максім Гарэцкі: успаміны, артыкулы, дакументы / скл. А. Ліс, Я. Саламевіч. — Мінск, 1984. ¹ «Маладняк» — масавае літаратурнае аб'яднанне (да 500 сяброў), якое існавала ў 1920-я гг. ² «Савецкае будаўніцтва» — палітычна-эканамічны часопіс, орган Дзяржплана, які ў 1926 г. выходзіў па-руску, а потым быў пераведзены на беларускую мову. ³ «Наш край» — краязнаўчы часопіс, выдаваны Цэнтральным бюро краязнаўства пры Інбелкульце з 1925 да 1930 г.

Сцяпан Баркоўскі і яго салон (с. 283). Друкуецца паводле газ. «Літаратура і мастацтва» (12 снежня 1986 г.). ¹ «Не ганюся за Чаротам, я й Купалу не раўня...» — радкі з верша К. Крапівы «Крапіва». Дакладная цытата: «Не зайздросчу я Чароту і Купалу не раўня, а жыву сабе пад плотам ціха дзень тут ада дня». Пасля таго, як Чарот быў рэпрэсаваны, аўтар зняў з верша гэтую строфу. ² «Узвышша» — літаратурнае аб'яднанне, заснаванае ў Мінску ў 1926 г. ³ БелАПП — Беларускае асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў, створанае ў 1928 г. ⁴ «Дул ужасны зунд...» — цытата з «Песенькі пра мічмана» (муз. С. Покраса, сл. Д. Багемскага).

Вацлаў Ластоўскі (с. 289). Друкуецца паводле гадавіка «Скарыніч» (1997, № 3), дзе апублікавана пад назвай «Найбольш выдатны дзеяч». ¹ «Амерыканка» — мінская турма АГПУ, дзе ўтрымліваліся арыштаваныя падчас следства. ² Наркам земляробства Д. Прышчэпаў пасля паўторнага арышту ў 1937 г. быў прысуджаны да вышэйшай меры пакарання і памёр у турэмнай больніцы ў Мінску. ³ «Купала два разы рабіў замахі на сваё жыццё...» — вядомы адзін падобны факт: 30 лістапада 1930 г. паэт, напісаўшы перадсмяротны ліст старшыні Саўнаркама А. Чарвякову, паспрабаваў зарэзацца паляўнічым нажом; яго ўратавалі і змясцілі ў больніцу пад аховай ГПУ. ⁴ «Золотая ветвь» (1890) — кніга брытанскага навукоўца Дж. Фрэзера, дзе зроблены параўнальныя даследаванні міфалогіі і рэлігіі. ⁵ Падрабязней пра гэта гл.: Ластоўскі В. Выбраныя

творы / укл. і прадм. Я. Янушкевіча. — 1997. С. 14. ⁶Маецца на ўвазе «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік», выдадзены В. Ластоўскім у 1924 г. у Коўне. ⁷Курсы Чарняева — чатырохгадовая сярэдняя навучальная ўстанова для дарослых, арганізаваная педагогам Аляксандрам Чарняевым у Пецяярбургу (1902—1915).

Ніна Бялькевіч (с. 296). Друкуецца паводле гадавіка «Скарыніч» (2006, № 6), дзе апублікавана ўпершыню.

Міхал Галенчык (с. 306). Друкуецца паводле гадавіка «Скарыніч» (2002, № 5), дзе апублікавана ўпершыню.

Владимир Пичета (с. 317). Друкуецца паводле маскоўскага час. «Исторический архив» (2004, № 6). Публікацыя В. Скалабана.

Казаў Улашчык (3 пачутага і запісанага) (с. 321). Друкуецца паводле газ. «Голас Радзімы» (8 лютага 1996 г.) і выд.: Каўка А. Будам жыць. — Мінск, 1998; Каўка А. Мае беларусы. — Масква, 2013. ¹«Ганна Карэніна» — роман Л. Талстога, апублікаваны ў 1877 г. ²М. Улашчык з неістотнымі недакладнасцямі цытуе верш, які прыпісваецца Я. Коласу (А. Шлюбскі, Я. Саламевіч, А. Пяткевіч) ці А. Пшчолку (Г. Тумас). У зборах твораў народнага паэта змяшчаецца ў раздзеле «Dubia» (гл.: Колас Я. Збор твораў: у 20 т. Т. 1. 2007. С. 395). ³Дажь нам днесь (старасл.) — Дай нам сёння; словы з малітвы «Ойча наш». ⁴Відаць, маецца на ўвазе анталогія «Дыяменты беларускага прыгожага пісьменства» Л. Леўшчанкі, выдадзеная ў Кіеве ў 1919 г. ⁵«Слова аб палку Ігаравым» — ананімны помнік літаратуры Старажытнай Русі, датуецца XII ст. Даследчык А. Чарноў выказаў меркаванне, што яго аўтарам мог быць выхадзец з беларускіх зямель Халдына. ⁶Бядуля ж Змітро маёрам Беларускага войска быў... — З. Бядуля сапраўды ў 1919 г. супрацоўнічаў з Беларускай вайскавай камісіяй, але аб прысваенні яму маёрскага звання ў нас звестак няма. ⁷Не пусціць на Пічэтаўскія чытанні... — Пічэтаўскія чытанні, на якія быў запрошаны М. Улашчык, адбыліся ў Мінску 24—25 кастрычніка 1984 г. Але за некалькі дзён да іх пачатку гісторык атрымаў тэлеграму з БДУ, якая запрашэнне анулявала (гл. у раздзеле «Постаці» канспект даклада «Владимир Пичета»). ⁸«Книги по Большому чертежу» — спіс гарадоў і адлегласцяў паміж імі ў XVII ст. ⁹Кралевец (Каралявец) — даўнейшая назва цяперашняга Калінінграда. ¹⁰«Зоська Верас з Вільні меркаванні выказала...» — гл. ліст З. Верас М. Улашчыку (Верас З. Пакуль рука пяро трымае: успаміны, лісты / укл. і камент. М. Скоблы. 2015. С. 65), а таксама ліст № 20 у нашым выданні. ¹¹Паслаў «Хроніку Быхаўца»... — відаць, маецца на ўвазе маскоўскае выданне 1966 г. (пераклад на рускую мову і падрыхтоўка да друку М. Улашчыка). ¹²«Служкія паясы» — альбом 1960 г., падрыхтаваны Л. Якунінай. ¹³«Детство Никиты» — апавесць А. М. Талстога, выйшла ў 1929 г. ¹⁴«Желтухин» — апавяданне для дзяцей А. М. Талстога. ¹⁵«Крывіч» — часопіс, выдаваны ў Коўне В. Ластоўскім. ¹⁶«3 часоў «кразнаўства»... — маецца на ўвазе час дзейнасці Цэнт-

ральнага бюро краязнаўства пры Інбелкульце (з 1923 г.).¹⁷ За кепскі пераклад «Меднога всадніка»... — незразумела, што мае на ўвазе М. Улашчык; паэму А. Пушкіна на беларускую мову пераклаў Я. Купала, але яму за гэта турэмнага тэрміну не давалі.¹⁸ Гаворка пра Пічэтаўскія чытанні ў БДУ ў 1974 г., куды вучань У. Пічэты М. Улашчык не быў дапушчаны.¹⁹ Маецца на ўвазе Мінскі абласны гістарычны музей, які знаходзіцца ў Маладзечне і дзе дырэктарам доўгі час быў Г. Кахановіч.²⁰ Такое паскудства растыражаваць тысячамі экзэмпляраў... — гаворка пра раман-эсэ А. Лойкі пра Я. Купалу «Як агонь, як вада» (1984), які выйшаў таксама ў папулярнай маскоўскай серыі «ЖЗЛ» накладам 150 000 асобнікаў.²¹ «Мінский листок» — грамадска-палітычная газета, выходзіла ў Мінску ў 1886—1902 гг.²² На маю «Археаграфію»... — гаворка пра кнігу М. Улашчыка «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўстве гісторыі Беларусі феадальнага перыяду» (1973).²³ «Абэцадарчыкі» — прыхільнікі гісторыка Л. Абэцадарскага.²⁴ «Адна, ізноў адна, як колас той у полі...» — цытата з верша К. Буйло «Адна» (1914).²⁵ Глушак — герой рамана І. Мележа «Людзі на балоце».²⁶ Гаворка пра кнігу акадэміка Беларускай АН Стасіса Матулайціса «1863 год у Літве» (1933).²⁷ У лютым 1986 г. М. Улашчык браў удзел у тэлеперадачы «Ліра» на Беларускім тэлебачанні.

Лісты (с. 355)

1. *Наталлі Шамарынай (с. 355)*. ¹ «На проклятой Златоустовской горе...» — у г. Златавуст Чалябінскай вобласці М. Улашчык адбываў турэмны тэрмін пасля трэцяга, «ленінградскага», арышту ў 1941 г.

4. *Станіславу Шушкевічу (с. 357)*. ¹ «Якая таму прычына — аўтар ці персанаж...» — у тыднёвіку «Літаратура і мастацтва» за 2 красавіка 1960 г. быў надрукаваны артыкул М. Улашчыка «Літаратурная спадчына Івана Грыгаровіча».

5. *Станіславу Шушкевічу (с. 358)*. ¹ «Вялікае дзякуй Вам за зборнік...» — гаворка пра зб. С. Шушкевіча «Услед за марамі» (1961). ² «Чыгаў палеміку пра “Ростані...” — гаворка пра мастацкі фільм «Першыя выпрабаванні», зняты на «Беларусь-фільме» па трылогіі Я. Коласа (аўтары сцэнарыя А. Куляшоў і М. Лужанін).

6. *Сцяпану Александровічу (с. 359)*. ¹ «Дзякуй Вам за кнігу...» — гаворка пра зб. літаратуразнаўчых артыкулаў С. Александровіча «Старонкі братняй дружбы» (1960).

8. *Станіславу Шушкевічу (с. 361)*. ¹ «Кнігагандаль адмовіўся даваць заказ на маю кнігу...» — маецца на ўвазе выдданая Інстытутам гісторыі АН СССР «Хроніка Быхаўца» (1966), перакладзеная на рускую мову і пракаментаваная М. Улашчыкам.

10. *Ніне Бялькевіч (с. 362)*. ¹ «Сустрэча атрымалася вельмі добра...» — з акадэмікам М. Талстым М. Улашчык сустракаўся ў справе выдання «Краёвага слоўніка» Я. Бялькевіча.

13. *Івану Мележу (с. 365)*. ¹ Ганна Чарнушка, Маёвы, Апейка, Андрэй Руды — героі «Палескай хронікі» І. Мележа. ² «“Хроніка” просіцца на экран...» — раман

І. Мележа «Людзі на балоце» быў экранізаваны ў 1982 г. В. Туравым, паэзнай паводле «Палескай хронікі» рэжысёрам быў створаны васьмісерыйны фільм.

14. *Рыгору Барадудліну* (с. 367). ¹ «Смаргонская акадэмія» — жартоўная назва школы дрэсіроўкі мядзведзяў, заснаванай кн. Радзівіламі ў Смаргоні ў XVII ст. ² «Кніга А. П. Смірнова...» — «Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии» (1963). ³ «У кнізе Файнгаўза...» — відаць, маецца на ўвазе манаграфія польскага гісторыка Д. Файнгаўза «Канспіратыўная прэса Студзеньскага паўстання ў Літве і ў Беларусі» («Рочнік беластоцкі», 1963, т. 4).

15. *Станіславу Шушкевічу* (с. 369). ¹ «Вітаю Вас з выхадам новай кнігі...» — гаворка пра зб. С. Шушкевіча «Навальніца» (1966). ² «Жонка Жылкі...» — Рыма Маневіч; адведваўшы паэта ва Уржуме, яна з'ехала на сталае жыццё ў Ленінград, дзе неўзабаве выйшла замуж. ³ «Казяў пра сваю маленькую дачушку...» — Наталля Жылка (у замстве Лазарава), настаўніца, жыла ў Полацку.

17. *Станіславу Шушкевічу* (с. 373). ¹ «Пісаў у «Савецкай Беларусі» ў 1926 ці 1927 г.» — арт. М. Улашчыка «Ахова помнікаў старасветчыны на Беларусі» быў надрукаваны ў газ. «Савецкая Беларусь» за 1 жніўня 1926 г.

19. *Юліі Бібіла* (с. 375). ¹ «Якое гэта выданне на гектографе...» — гаворка пра «Лісты аб Беларусі» Данілы Баравіка, апублікаваныя ў 1882 г.

29. *Нілу Гілевічу* (с. 386). ¹ «Зборнік вершаў Гаўрука...» — гаворка пра «Іскры з крэменя» (1969); рэцэнзія Н. Гілевіча «Майстар з краю музыкі і слова» — у час. «Маладосць» (1969, № 9).

30. *Уладзіміру Калесніку* (с. 387). ¹ «Купцэвіч... знік, і цяпер ніхто не ведае, дзе і калі ён скончыў сваё жыццё...» — літаратурны крытык Ф. Купцэвіч быў высланы ў Краснаярскі край і расстраляны ў Мінусінскім лагерах ў 1938 г.

33. *Генадзю Каханюўскаму* (с. 391). ¹ ТБШ (Таварыства беларускай школы) — культурна-асветная арганізацыя ў Заходняй Беларусі (1921–1936).

34. *Генадзю Каханюўскаму* (с. 391). ¹ «Дзякуй вам за кнігу...» — відаць, гаворка пра кнігу В. Жучкевіча «Топоніміка Белоруссии» (1968).

35. *Уладзіміру Калесніку* (с. 393). ¹ «Дзякуй вам за кнігу...» — маюцца на ўвазе «Вершы» (1970) У. Жылкі.

41. *Вячаславу Чамярыцкаму* (с. 398). ¹ «Мне так хацелася мець “Гравюры”...» — гаворка пра альбом «Гравюры Францыска Скарыны» (1972), укладзены Л. Баразной.

43. *Максіму Лужаніну* (с. 400). ¹ «Вашага “Коласа...”» — маецца на ўвазе кніга М. Лужаніна «Колас расказвае пра сябе».

46. *Вячаславу Чамярыцкаму* (с. 402). ¹ ЦДАСА — Цэнтральны дзяржаўны архіў старажытных актаў. ² «Origo regis» — назва летапісу, які быў упершыню апублікаваны ў 1988 г.; на думку даследчыкаў (А. Прахаска), яго тэкст быў перакладзены на лацінскую мову са старабеларускай.

47. *Язэпу Семяжону* (с. 403). ¹ «На вашага “Зубра...”» — гаворка пра паэму М. Гусоўскага «Песня пра зубра», якая выйшла ў свет у беларускім перакладзе

Я. Семяжона. ² «Песня пра Гаявату» — паэма амерыканскага паэта Г. Лангфела, якую пераклаў на беларускую мову А. Мардвілка.

49. *Нілу Гілевічу (с. 404)*. ¹ «Вялікае дзякуй вам за “Песні”...» — відаць, маецца на ўвазе складзеная Н. Гілевічам анталогія «Песні народных свят і абрадаў» (1974). ² «Мне надта накруціў магілёвец...» — гаворка пра магілёўскага краязнаўца Е. Філіповіча (1912–1998), які паведаміў М. Улашчыку, што адшукаў найбольш ранні спіс Магілёўскай хронікі, з-за чаго быў нават затрыманы выпуск 32 тома ў Поўным зборы рускіх летапісаў.

53. *Генадзю Каханоўскаму (с. 409)*. ¹ «Жалейка» — паэтычны зборнік Я. Купалы; пра крытычны водгук на яго А. Ельскага нам нічога невядома.

54. *Вячаславу Чамярыцкаму (с. 410)*. ¹ «Бандарчык ужо не Бандарчык...» — у 1976 г. В. Бандарчык перастаў быць дырэктарам Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. ² Марына Усеваладаўна, Вераніка, Максім — жонка, дачка і сын В. Чамярыцкага.

57. *Вячаславу Чамярыцкаму (с. 414)*. ¹ АСД — Археографический сборник документов по истории Северо-Западной России. ² ПСРЛ — Полное собрание русских летописей; у гэтай акадэмічнай серыі М. Улашчык ажыццявіў выданне беларускіх летапісаў (32-і і 35-ы тамы).

58. *Нілу Гілевічу (с. 415)*. ¹ РАПП — Расійская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў, заснаваная ў 1925 г. ² «Плуг» — арганізацыя сялянскіх (пасля пралетарска-калгасных) пісьменнікаў Украіны. ³ «Не ганюся за Чаротам...» — цытата з верша К. Крапівы; гл. каментар да тэксту «Сцяпан Баркоўскі...».

63. *Уладзіміру Калесніку (с. 419)*. ¹ «Атрымаў кнігу... пра Жылку» — гаворка пра кнігу У. Калесніка «Ветразі Адысея: Уладзімір Жылка і рамантычная традыцыя ў беларускай паэзіі» (1977). ² «Два» — апавесць А. Вольнага; выйшла ў 1926 г.

64. *Вячаславу Чамярыцкаму (с. 422)*. ¹ РИСО — Редакционно-издательский совет. ² «Віцкаўшчына» — гаворка пра рукапіс нарыса «Деревня Вицковщина. 1880–1917», заяўлены ў плане выдавецтва «Наука» і самавольна выкраслены адтуль сакратаром РИСО Р. Фількенштэйнам. Нарыс выладзены пад грыфам маскоўскага Інстытута сусветнай літаратуры ў 2003 г. (рэдакцыя і прадмова А. Каўкі).

65. *Нілу Гілевічу (с. 423)*. ¹ «Метрыка» («Літоўская метрыка») — збор дакументаў вялікакняжацкай канцэлярыі ВКЛ XV–XVIII стст., якія выдаваліся ад імя вялікага князя, Рады ВКЛ, соймаў, справаводных матэрыялаў ды інш.; іх публікацыя, распачатая ў 1896 г., працягваецца да нашых дзён. ² «Нэйчэ» («Nature») — міждyscyплінарны навуковы часопіс, які выходзіць у Вялікабрытаніі.

69. *Эрнесту Ялугіну (с. 427)*. ¹ «Ён быў членам Рады...» — Р. Скірмунт быў членам Рады і прэм’ер-міністрам Беларускай Народнай Рэспублікі.

70. *Нілу Гілевічу (с. 429)*. ¹ Ніна Іванаўна — жонка Н. Гілевіча, мовазнавец.

78. *Алесью Матусевічу (с. 438)*. ¹ «На ўсю рэспубліку 38 экз.» — гаворка пра 35-ы том беларуска-літоўскіх летапісаў, што выслкамі М. Улашчыка ў 1980 г. выйшаў

у акадэмічнай серыі «ПСРЛ». ² «Всадник без головы» (1865) — прыгодніцкі раман М. Рыда. ³ «Тэкст, які Ялугін змясціў у “ЛіМе”...» — 22 жніўня 1980 г. у тыднёвіку з’явіўся дыялог Э. Ялугіна з М. Улашчыкам «Скарбніца беларускай гісторыі».

80. *Валянціну Грыцкевічу (с. 441)*. ¹ «Ваша кніга пра падарожнікаў...» — маешча на ўвазе нарыс В. Грыцкевіча і А. Мальдзіса «Шляхі вялі праз Беларусь» (1980). ² ЦГИАЛ — Цэнтральны гістарычны архів у Ленінградзе. «Мне патрэбен Бельскі...» — гаворка пра «Хроніку» Марціна Бельскага (1554).

82. *Генадзю Каханоўскаму (с. 444)*. ¹ «Дзякуй вам за харошы, сардэчны артыкул...» — да 75-годдзя М. Улашчыка Г. Каханоўскі надрукаваў у газ. «Звезда» за 17 лютага 1981 г. артыкул «Нястомнасць даследчыка».

83. *Арсеню Лісу (с. 445)*. ¹ «Предпосылки» — кніга М. Улашчыка «Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии» (1965). ² «Очерки» — кніга М. Улашчыка «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода» (1973).

84. *Вячаславу Чамярыцкаму (с. 446)*. ¹ «Атрымаў артыкул...» — у газ. «Голас радзімы» за 19 сакавіка 1981 г. быў надрукаваны прысвечаны М. Улашчыку артыкул В. Чамярыцкага «Летапісец роднай гісторыі». ² «Зубра» абяцаў прыслаць Кашкурэвіч...» — гаворка пра кніжнае выданне «Песні пра зубра» з ілюстрацыямі А. Кашкурэвіча. ³ «Выйшаў артыкул Ліса...» — А. Ліс у тыднёвіку «Літаратура і мастацтва» за 27 сакавіка 1981 г. надрукаваў «Прызвание — гісторыя», у якім высока ацаніў працы М. Улашчыка.

85. *Вячаславу Чамярыцкаму (с. 448)*. ¹ «Маю рэцэнзію на Болбаса...» — рэцэнзія М. Улашчыка на кнігу М. Болбаса «Развитие промышленности в Белоруссии (1795—1861)» пад назвай «В те далёкие времена» з’явілася ў «Советской Белоруссии» 19 верасня 1967 г.

88. *Вячаславу Рагойшу (с. 450)*. ¹ «Далі шэсць паведаў — дзякуй і за гэта» — так Я. Купала адрэагаваў на падзел Беларусі бальшавікамі. Пра тое, як М. Улашчык падчас працы ў Дзяржаўнай бібліятэцы адшукаў аўтограф гэтага верша, расказаў А. Гардзіенка ў арт. «Гісторык, які перайграў гісторыю» («Arche Skapna», 2000, № 4)

89. *Яўгену Рапановічу (с. 451)*. ¹ «Чаму так названа» (1969) — кніга тапанімічных даследаванняў В. Жучкевіча.

99. *У Гудзевіцкіх школьных музэй (с. 466)*. ¹ «Скарочаны варыянт быў змешчаны ў “Помніках”...» — арт. М. Улашчыка «Сяргей Шутаў — археолаг і доктар» быў апублікаваны ў кварталніку «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (1973, № 3).

101. *Станіславу Шушкевічу (с. 468)*. ¹ «А “Спадчыны” і няма...» — падрыхтаваны ў выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 1982 г. гісторыка-літаратурны альманах «Спадчына» ў свет з цензурных меркаванняў не выйшаў.

103. *Алегу Лойку (с. 469)*. ¹ «Чытаю вашу кнігу ўрыўкамі...» — маешча на ўвазе раман-эсэ пра Я. Купалу «Як агонь, як вада» (1984); пазней аўтар істотна дапрацаваў свой твор, вярнуў героям кнігі іх сапраўдныя імёны (у першым варыянце Ластоўскі быў Ласоўскім, браты Луцкевічы — Лапкевічамі і г. д.).

106. *Генадзю Каханоўскаму* (с. 471). ¹ «Вітаю вас з кнігаю...» — гаворка пра зборнік гісторыка-літаратурных нарысаў «Адчыніся, таямніца часу» (1984).

107. *Эрнесту Ялугіну* (с. 472). ¹ «Рэцэнзія на Лойку...» — напісаная М. Улашчыкам крытычная рэцэнзія на кнігу А. Лойкі «Янка Купала» (Масква, 1982) была надрукаваная толькі ў 1996 г. у час. «Беларускі гістарычны агляд» (т. 3, сш. 1). ² «История и историки» — гістарыяграфічны штогоднік, які выходзіў пры АН СССР з 1965 г.

109. *Эрнесту Ялугіну* (с. 475). ¹ Адольф Быкоўшчык (Быкоўскі) — герой камедыі Я. Купалы «Паўлінка». ² «Гэта мой другі артыкул, ад якога я зракаюся...» — маешча на ўвазе арт. «Белорусско-литовское летописание» (час. «Вопросы истории», 1984, № 12).

111. *Кірылу Мазураву* (с. 478). ¹ «Вельмі ўдзячны вам за кнігу...» — былы першы сакратар ЦК КПБ падараваў гісторыку кнігу сваіх успамінаў «Незабытае» (1984) з такім надпісам: «Мікалаю Мікалаевічу Улашчыку з глыбокай павагай і ўдзячнасцю за ўсё, што Вы зрабілі для савецкай навукі, для роднай Беларусі. К. Мазураў. Люты 1985 г. Масква». ² «Сіняя блуза» — савецкія агітацыйныя тэатральна-эстрадныя калектывы, папулярныя ў 1920–1930-я гг.; у СССР іх налічвалася некалькі тысяч.

112. *Вячаславу Чамярыцкаму* (с. 480). ¹ «Першага красавіка будзе сігнал...» — маешча на ўвазе кніга М. Улашчыка «Введение в изучение белорусско-литовского летописания» (1985). ² «Ці бачылі такі канверт...» — на канверце выява Гудзевіцкага літаратурна-этнаграфічнага музея.

113. *Станіславу Лазутку* (с. 481). ¹ «В магазине Статуа уже не оказалось...» — відаць, гаворка ідзе пра выданне Статуа ВКЛ 1529 г., ажышчэўленае ў Вільні ў 1983 г. ² ЧОИДР — Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.

117. *Валянціну Грыцкевічу* (с. 485). ¹ «Дзякуй вам за разумны, харошы артыкул...» — да 80-годдзя гісторыка ў газ. «Голас радзімы» за 6 лютага 1986 г. быў надрукаваны арт. В. Грыцкевіча «Адказнасць вучонага перад мінулым і будучыняй: М. Улашчык — вядомы даследчык гісторыі Беларусі». ² «У «ЛіМе» нічога няма...» — юбілейная гутарка А. Каўкі з М. Улашчыкам «Шляхам прызвання» з'явілася ў «Літаратуры і мастацтве» 28 лютага 1986 г. («Зроблена надта ўдала», — ацаніў яе М. Улашчык у лісце В. Чамярыцкаму ад 18 сакавіка 1986 г.)

118. *Міхасю Чарняўскаму* (с. 486). ¹ «Дзякуй за кнігу і календар...» — маешча на ўвазе календар «Кола дзён», адным са складальнікаў якога быў М. Чарняўскі.

119. *У Гудзевіцкі школьны музей* (с. 486). ¹ «Дарагая Каця...» — з М. Улашчыкам ліставалася вучаніца Гудзевіцкай школы Каця Ланцэвіч.

124. *Валянціну Грыцкевічу* (с. 493). ¹ «Ізбач ужо не ізбач...» — маешча на ўвазе П. Петрыкаў, зняты з пасады дырэктара Інстытута гісторыі АН БССР. ² «Цыган з Міра» — публіцыст Алесь Бажко (1918–2013). ³ «Буганаву ўсе тышкаюць, што мне 80...» — В. Буганаву быў загадчыкам сектара па вывучэнні летапісаў Інстытута гісторыі АН СССР.

126. *Валянціну Грыцкевічу (с. 494)*. ¹ «Вітаю вас з кнігай...» — гаворка пра зборнік нарысаў В. Грыцкевіча «От Немана к берегам Тихого океана» (1986), да якой М. Улашчык напісаў прадмову. ² «Пан Падстоліч» — дыдактычны раман Э. Масальскага (1799—1879); поўная назва — «Пан Падстоліч, або Чым мы з’яўляемся і чым быць можам».

127. *Серафіму Андраюку (с. 496)*. ¹ «Выдавецтва “Мастацкая літаратура” магло б даць дарогу ў свет майму тварэнню...» — кніга М. Улашчыка «Была такая вёска», перакладзеная на беларускую мову У. Арловым, у названым выдавецтве выйшла толькі ў 1989 г.

128. *Гаўрылу Гарэцкаму (с. 496)*. «Виншоване...» друкуецца ўпершыню паводле аўтарызаванага машынапісу з архіва Р. Г. Гарэцкага.

Дадатак (с. 498)

3 *наказанняў арыштаванага Мікалая Улашчыка падчас следства па справе «Саюза вызвалення Беларусі» (с. 498)*. Цалкам друкуецца ўпершыню паводле ксеракопіі з архіва КДБ Рэспублікі Беларусь, справа 2095-С (т. 5, с. 495—496; т. 9, с. 453, 464, 520, 543—545). Фрагменты публікаваліся ў выд.: Русь — Літва — Беларусь. — Масква, 1997; Каўка А. Мае беларусы. — Масква, 2013. ¹ «Пришли к нам на работу...» — гаворка пра Краязнаўчае таварыства, створанае ў БДУ, дзе старшыняваў тагачасны рэктар універсітэта У. Пічэта). ² САБ — Саюз адраджэння Беларусі, сфабрыкаваная АГПУ ў 1930 г. арганізацыя, якая лічылася папярэдніцай Саюза вызвалення Беларусі (СВБ), за прыналежнасць да якога было арыштавана 108 дзеячаў навукі і культуры. ³ «Снят с работы за слишком острую постановку вопроса о белорусизации...» — былы наркам унутраных спраў БССР, былы сакратар ЦВК БССР, былы старшыня Нацыянальнай камісіі пры ЦВК Дзмітрый Чарнушэвіч быў у 1938 г. прысуджаны да вышэйшай меры і расстраляны.

Выпіска з пратакола Калегіі АГПУ (с. 503). Друкуецца ўпершыню паводле ксеракопіі з архіва КДБ Рэспублікі Беларусь, справа 2095-С (т. 25, с. 184).

Лісты Мікалаю Улашчыку (с. 504)

2. *Сцяпан Александровіч — Мікалаю Улашчыку (с. 505)*. ¹ «Ці будзе надрукавана манаграфія Зіміна...» — кніга А. Зіміна «Слово о полку Игореве», дзе сярод іншага падрабязна разгледжаны беларусізмы ў мове помніка, выйшла толькі ў 2006 г.

6. *Уладзімір Калеснік — Мікалаю Улашчыку (с. 508)*. ¹ «Тэкст быў апублікаваны ў акупацыйнай газеце...» — паэму «Тастамент» У. Жылкі перахаваў і надрукаваў 6 жніўня 1942 г. у «Беларускай газеце» Яўхім Кіпель.

8. *Міхась Ткачоў — Мікалаю Улашчыку (с. 512)*. ¹ «Нёман загадаў мне рэцэнзію...» — водгук М. Ткачова «Фундамент исторической науки» на кнігу М. Улашчыка «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода» (1973) быў апублікаваны ў № 12 «Нёмана» за 1974 г.

10. *Уладзімір Караткевіч — Мікалаю Улашчыку (с. 514)*. Друкуецца паводле час. «Дзеяслоў» (2006, № 6; публікацыя Т. Жук). ¹«Пераклаў цыкл вершаў украінскай паэтэсы...» — гаворка пра Маю Львовіч (1933–2015), якая жыла ў Харкаве. ²«Зямля» — нарыс «Зямля пад белымі крыламі». ³«Леаніды» — раман «Леаніды не вернуцца да зямлі» (выйшаў у свет пад назвай «Нельга забыць», 1983).

13. *Янка Брыль — Мікалаю Улашчыку (с. 518)*. ¹«Калі мяне пазнаёмілі з удавой Смоліча...» — гаворка пра Алесю Смоліч (?–1989) — педагога, аўтара беларускіх падручнікаў, удаву Аркадзя Смоліча. ²«Родны край: першая пасля лемантара кніжка для чытання» (1919, 1926) — хрэстаматыя беларускай літаратуры, складзеная Леанілай Чарняўскай (1893–1976), жонкай М. Гарэцкага.

15. *Міхась Ткачоў — Мікалаю Улашчыку (с. 520)*. ¹«Збіццё дзяцей...» — гаворка пра справакаваны ўладамі напад воінаў-афганцаў на беларускую моладзь у красавіку 1986 г. у мінскім Траецкім прадмесці. ²«Памяць пра легенды» (1984) — кніга гістарычных нарысаў К. Тарасава.

ПАКАЗНІК ІМЁНАЎ

- А**бэцадарскі Лаўрэнцій Сямёнавіч (1916–1975), беларускі гісторык *343, 344, 371, 375, 406, 427, 428, 455, 469, 470*
- Агнацвет Эдзі (сапр. Каган Эдзі Сямёнаўна; 1913–2001), беларуская паэтка і перакладчыца *332*
- Адамовіч Аляксандр Міхайлавіч (1927–1994), беларускі пісьменнік, крытык і грамадскі дзеяч *439*
- Адамовіч Аляксандр Фаміч (1900–1937), беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч *289*
- Адамовіч Антон (1909–1998), беларускі пісьменнік і літаратуразнавец *421, 467*
- Адамчык Георгій, аднакласнік М. Улашчыка *143*
- Адзярыха Міхась Якубавіч (1904–1938), беларускі краязнавец і педагог *498*
- Ажэшка Эліза (1841–1910), польская пісьменніца *440*
- Азбукін Мікалай Васільевіч (1894–1943?), беларускі краязнавец і географ *272, 335, 336, 369, 370*
- Александровіч Андрэй Іванавіч (1906–1963), беларускі паэт *282, 283*
- Александровіч Станіслаў (нар. 1931), польскі гісторык *399*
- Александровіч Сцяпан Хусейнавіч (1921–1986), беларускі літаратуразнавец *10, 356, 359, 361, 371, 388, 504, 510*
- Альбіцкі, супрацоўнік Наркамзема БССР *291*
- Аляксеў Леанід Васільевіч (1921–2008), расійскі гісторык і археолаг *396, 444, 453, 520*
- Анацэвіч Ігнат Сымонавіч (1780–1845), гісторык, археограф, архівіст *348*
- Андраюк Серафім Антонавіч (нар. 1933), беларускі літаратуразнавец, галоўны рэдактар выдавецтва «Мастацкая літаратура» *496*
- Аніхоўскі, землеўладальнік з в. Вішкаўшчына *56, 142, 451*
- Аніхоўскі Алясё (Аляксандр Георгіевіч; 1897–?), супрацоўнік Наркамасветы БССР *280, 291*
- Антановіч Іван Іванавіч (нар. 1937), беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч *436*
- Анфімаў Андрэй (1916–1995), расійскі гісторык-аграрнік *488*
- Арбелі Леан Абгаравіч (1882–1958), расійкі фізіёлаг *355*
- Аргаў, генерал *290*
- Арэст, ігумен, аўтар адной з магілёўскіх хронік *447*
- Астроўскі Аляксандр Мікалаевіч (1823–1886), расійскі драматург *75*
- Асятроў Яўгеній Іванавіч (1923–1993), расійскі пісьменнік *464*
- Ахманьскі Ежы (1933–1996), польскі гісторык *381*
- Б**абарэка Адам Антонавіч (1899–1938), беларускі пісьменнік, крытык *291, 369*
- Бабровіч Леанід Андрэевіч (1904–1934), беларускі гісторык *204*

- Баброўскі Міхаіл Кірылавіч (1784–1848), беларускі славіст і арыенталіст 349
- Баброўскі Павел Восіпавіч (1832–1905), гісторык і этнограф 348
- Багдановіч Максім Адамавіч (1891–1917), класік беларускай літаратуры 5, 7, 235, 292, 341, 348, 351, 395, 484
- Багін, ад’ютант 202
- Багрым Паўлюк (1812–1891), беларускі паэт і каваль 360
- Байкоў Мікалай Якаўлевіч (1889—пасля 1946), беларускі літаратуразнавец, лінгвіст, педагог 420
- Бакшанскі Юльян (1824–1863), удзельнік паўстання 1863 г. 368
- Бандарчык Васіль Кірылавіч (1920–2009), беларускі этнограф 281, 409, 411
- Банецкі Адам (1842–1909), польскі гісторык і геральдыст 449
- Бараг Леў Рыгоравіч (1911–1994), беларускі і расійскі фалькларыст і літаратуразнавец 433
- Барадулін Рыгор Іванавіч (1935–2014), класік беларускай літаратуры 367, 519
- Бараноўскі Юзаф (1903–1969), лекар, краязнавец; сябра М. Улашчыка 275–277, 287, 294, 314, 356, 444
- Барашка Іларыён Машчэевіч (1905–1968), беларускі пісьменнік 272, 282, 420
- Баркоўскі Сцяпан Андрэевіч (1905–1966), беларускі этнограф, крытык 283–289, 358
- Баршчэўскі Ян (1794 ці 1796 — 1851), беларускі і польскі пісьменнік 350, 504
- Барысевіч Мікалай Аляксандравіч (1923–2015), беларускі фізік, прэзідэнт АН БССР 351, 353, 429
- Барысенка Васіль Васільевіч (1904–1984), беларускі літаратуразнавец, акадэмік АН БССР, дырэктар Інстытута літаратуры 511
- Белакоз Алесь Мікалаевіч (нар. 1928), беларускі краязнавец 350, 353, 489, 521
- Бельскі Марцін (1495–1575), польскі храніст і пісьменнік 442, 447
- Беражкоў Мікалай Георгіевіч (1886–1956), гісторык 342
- Бергман Аляксандра Рыгораўна (1906–2005), беларускі і польскі гісторык, публіцыст 419, 421
- Бібіла Юлія Іосіфаўна (1897–1974), беларускі бібліяграф 316, 250, 352, 360, 363, 364, 374, 375, 377, 401, 417, 450, 451
- Блок Аляксандр Аляксандравіч (1880–1924), расійскі паэт 514
- Бойка Барыс, ссыльны 291
- Болбас Максім Фёдаравіч (1918–1997), беларускі эканаміст і гісторык 448
- Бона Сфорца (1494–1557), каралева польская і вялікая княгіня літоўская 329
- Броўка Пятрусь Усцінавіч (1905–1980), беларускі паэт і дзяржаўны дзеяч 362, 365, 452
- Брыль Янка Антонавіч (1917–2006), народны пісьменнік Беларусі 323, 446, 458, 481, 482, 513, 516, 517, 518
- Буганаў Віктар Іванавіч (1928–1996), расійскі гісторык 5, 343, 414, 450, 452, 488, 494
- Бузук Пётр Апанасавіч (1891–1943), беларускі мовазнавец 275, 320, 444

- Буйло Канстанцыя Антонаўна (1893—1986), беларуская паэтка 335, 351
- Бунін Іван Аляксеевіч (1870—1953), расійскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 403
- Бучнеў Міхаіл, ссыльны 255
- Быкаў Васіль Уладзіміравіч (1924—2003), класік беларускай літаратуры 9
- Быхавец Аляксандр, памешчык, уладальнік рукапісу хронікі 381
- Бэндэ Лукаш Апанасавіч (1903—1961), беларускі крытык 344, 387, 388, 420, 470
- Бядуля Змітрок (сапр. Самуіл Плаўнік; 1886—1941), беларускі пісьменнік 326, 335
- Бялуга М., крязнавец 283, 335
- Бялькевіч Іван Кандратавіч (1882—1960), беларускі мовазнавец 293, 337, 338, 400
- Бялькевіч Ніна Мікалаеўна (1903—1974), сястра М. Улашчыка 296—306, 362, 364, 374, 456
- Бялькевіч Усяслаў Іванавіч (1926—1990), пляменнік М. Улашчыка 361, 362, 364
- Бяляўскі М. Т., рэцэнзент падручніка па гісторыі БССР 461
- Бярозка Георгій Сяргеевіч (1905—1982), пісьменнік і кінакрытык 510
- В**азнясенскі Аляксандр Мікалаевіч (1888—1966), беларускі і расійскі літаратуразнавец і тэатразнавец 278
- Вайніловіч Эдвард Адам (1847—1928), гаспадарчы і палітычны дзеяч Беларусі 426, 479, 485, 489, 495
- Валайціс, сакратар Расійскай асацыяцыі пралетарскіх пісьменнікаў 415
- Валога Валерый, сусед М. Улашчыка па турэмнай камеры 291
- Вальфсон Сямён Якаўлевіч (1894—1941), беларускі літаратуразнавец 331, 338
- Валынскі, інжынер на будаўніцтве 314
- Васілеўскі Тадэвуш (1933—2005), польскі гісторык 427
- Ватацы Ніна Барысаўна (1908—1998), беларускі бібліёграф 400
- Вашчыла Васіль (1690—1744), кіраўнік узброенага паўстання ў Беларусі 514
- Вераміта Касьян Рымлянін, пісьменнік 469
- Верас Зоська (сапр. Сівіцкая Людвіка Антонаўна; 1892—1991), беларуская пісьменніца 9, 330, 375, 376, 377, 521
- Вечар Алесь Сцяпанавіч (1905—1985), беларускі біёлаг і пісьменнік 429
- Вінаградаў Віктар Уладзіміравіч (1894—1969), расійскі літаратуразнавец і мовазнавец, акадэмік 362
- Вітгенштэйны (Сан-Вітгенштэйны), графскі род 373
- Войцік, уладальнік засценка Брумараўшчына 26, 218
- Войшалк (1223—1268), вялікі князь ВКЛ 383, 470
- Вольны Анатоль Усцінавіч (сапр. Ажгірэі; 1902—1937), беларускі пісьменнік 282, 283, 288
- Г**алаўко, ссыльны 250
- Галенчык Міхаіл (1897—пасля 1955), інжынер, аднавясковец М. Улашчыка 57, 124, 245, 248, 249, 253, 258, 301, 302, 306—317

- Галубоўская Надзя, сяброўка Н. Улашчык *304, 364*
- Ганчарык Міхась Мікалаевіч (1899—1986), беларускі фізіёлаг раслін *429*
- Гарадшоў Васілій Аляксеевіч (1860—1945), расійскі археолаг *272*
- Гарбацэвіч Лёня, школьны сябра М. Улашчыка *63, 66*
- Гарбуноў Цімафей Сазонавіч (1904—1969), дзяржаўны і партыйны дзеяч БССР *365, 473*
- Гародня Алесь Эраставіч (сапр. Функ; 1899—1944), беларускі крытык *420*
- Гартны Цішка (сапр. Зміцер Жылуновіч; 1887—1937), беларускі пісьменнік і дзяржаўны дзеяч *283*
- Гартынскі, перакладчык Магілёўскай хронікі *448*
- Гарэцкая Ганна Іванаўна (1902—1922), сястра братаў Гарэцкіх *440*
- Гарэцкая (Парфяновіч) Ларыса Восіпаўна (1902—1994), жонка акадэміка Г. Гарэцкага *404, 497*
- Гарэцкі Гаўрыла Іванавіч (1900—1988), беларускі географ, геолог, эканаміст; брат М. Гарэцкага *10, 364, 404, 429, 440, 496, 497*
- Гарэцкі Максім Іванавіч (1892—1938), класік беларускай літаратуры, лексікограф *5, 7, 282, 283, 345, 364, 370, 420, 439, 440, 467*
- Гаўрук Юрый Паўлавіч (1905—1979), беларускі перакладчык і паэт *386, 389, 429*
- Гаштольд Альбрэхт (?—1539), дзяржаўны дзеяч ВКЛ *519, 520*
- Гедройц Мельхіор (1536—1609), дзяржаўны і рэлігійны дзеяч ВКЛ, епіскап Жамойцкі *382*
- Геніюш Іван Пятровіч (1902—1979), лекар, муж Л. Геніюш *390*
- Геніюш Ларыса Антонаўна (1910—1983), беларуская пісьменніца *390*
- Германовіч Іван Клімавіч (1928—?), беларускі мовазнавец *362*
- Гілевіч Ніл Сымонавіч (1931—2016), народны паэт Беларусі, літаратуразнавец, перакладчык, грамадскі дзеяч *10, 349, 386, 401, 404, 412, 413, 415, 419, 423, 429, 457, 463, 467, 469*
- Гінтаўт Франц Віктаравіч (1910—2008), беларускі пісьменнік і біёлаг *467*
- Глебка Пятро Фёдаравіч (1905—1969), беларускі паэт *285, 289, 362, 365, 386, 398, 400, 507*
- Гогаль Мікалай Васільевіч (1809—1852), расійскі пісьменнік *96, 97, 440*
- Гомза, жыхар засценка Брумараўшчына *26*
- Горкі Максім (сапр. Пешкаў Аляксей Максімавіч; 1868—1936), расійскі пісьменнік і грамадскі дзеяч *507*
- Горская Наталля (1930—2004), расійскі гісторык *488*
- Грамыка Міхаіл Аляксандравіч (1885—1969), беларускі пісьменнік і геолог *277, 293, 294, 337, 468*
- Грыгаровіч Іван Іванавіч (1790 ці 1792 — 1852), беларускі археограф, гісторык, краязнавец *254, 357, 384, 385, 504*
- Грынблат Масей Якаўлевіч (1905—1983), беларускі этнограф і фалькларыст *276*
- Грыцкевіч Анатоль Пятровіч (1929—2015), беларускі гісторык *344, 408, 461*

- Грышкевіч Валянцін Пятровіч (1933–2013), беларускі медык і гісторык *10, 405, 407, 410, 441, 448, 449, 456, 461, 485, 486, 487, 493, 494*
- Грышквявічус Пятрас (1924–1987), партыйны і дзяржаўны дзеяч Літвы *436*
- Грэкаў Барыс Дзмітрыевіч (1882–1953), расійскі гісторык, акадэмік *423, 466*
- Грэкаў Ігар Барысавіч (1921–1993), расійскі гісторык *381*
- Гурло Алесь Кандратавіч (1892–1938), беларускі паэт *304*
- Гурскі Міхаіл Адамавіч (1890 — пасля 1960), настаўнік *325, 369, 421*
- Гусоўскі Мікола (1470–80-я — пасля 1533), беларускі паэт і асветнік эпохі Адраджэння *449, 519*
- Д**аніловіч Ігнат Мікалаевіч (1787–1843), гісторык і правазнавец *348, 481*
- Дарашэвіч Алесь, універсітэцкі сябра М. Улашчыка *286, 291, 498*
- Дастаеўскі Фёдар Міхайлавіч (1821–1881), расійскі пісьменнік *75, 329, 332*
- Даўгяля Дзмітрый Іванавіч (1868–1942?), беларускі гісторык і архівіст *14, 280*
- Даўжэнка Аляксандр Пятровіч (1894–1956), украінскі і расійскі кінарэжысёр, пісьменнік *366*
- Дземідовіч Алесь, сябра Н. Улашчык *304*
- Дзюрэр Альбрэхт (1471–1528), нямецкі жывапісец і гравёр *292*
- Дзялыньскі Адам (1796–1861), польскі гісторык *481*
- Дзяржавін Гаўрыла Раманавіч (1743–1816), расійскі паэт і дзяржаўны дзеяч *348, 415*
- Долгіх Барыс Іосіфавіч (1904–1971), расійскі этнограф *405*
- Доўнар-Запольскі Мітрафан Віктаравіч (1867–1934), беларускі гісторык, эканаміст, этнограф *7, 278–282, 344*
- Дружынін Мікалай Міхайлавіч (1886–1986), расійскі гісторык *342, 343, 487*
- Дубінскі Сяргей Антонавіч (1884–1937), беларускі археолаг *280*
- Дубовік Іван, жыхар в. Віцкаўшчына, швагер М. Улашчыка *183*
- Дубоўка Уладзімір Мікалаевіч (1900–1976), беларускі паэт *283, 335, 389, 414, 415, 478*
- Дудар Алесь Міхайлавіч (сапр. Дайлідовіч; 1904–1937), беларускі паэт *289, 388, 469*
- Думін Станіслаў Уладзіміравіч (нар. 1952), расійскі гісторык *450, 452, 488*
- Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт (1808–1884), беларускі паэт, драматург *278*
- Дыла Язэп Лявонавіч (1880–1973), беларускі пісьменнік і дзяржаўны дзеяч *374, 378, 450, 506*
- Е**завітаў Канстанцін Барысавіч (1893–1946), беларускі пісьменнік, палітычны і грамадскі дзеяч *334*
- Ельскі Аляксандр Карлавіч (1834–1916), беларускі гісторык, этнограф, краязнавец, пісьменнік, перакладчык, публіцыст *351, 409*
- Ермаловіч Мікалай Іванавіч (1921–2000), беларускі гісторык *10, 328, 378, 385, 456, 457, 507*

Жуковіч Платон Мікалаевіч (1857–1919), расійскі гісторык, прадстаўнік «заходнярускай» школы, 454

Жукоўскі Васілій Андрэевіч (1783–1852), расійскі пісьменнік 113

Жучкевіч Вадзім Андрэевіч (1915–1985), беларускі географ 327, 392, 451, 462

Жучкоў, камандзір дывізіёна 168, 169

Жылка Уладзімір Адамавіч (1900–1933), беларускі паэт і перакладчык 9, 336, 369, 371, 387–390, 393, 419–421, 475, 508–510, 519

Жылуновіч Зміцер Фёдаравіч (Шішка Гартны; 1887–1937), беларускі пісьменнік і дзяржаўны дзеяч 378

Забулдыгін, казак 119, 120

Завіша Крыштоф Станіслаў (1660?–1721), ваявода мінскі 446

Загарульскі Эдуард Міхайлавіч (нар. 1928), беларускі археолаг, гісторык 464, 473

Зайцаў Іван, ссыльны 254, 315

Законнікаў Сяргей Іванавіч (нар. 1946), беларускі паэт і публіцыст 437

Залескі Адам Восіпавіч (1912–2002), беларускі гісторык і педагог 359, 521

Залескі Браніслаў (1820–1880), польскі і беларускі мастак і пісьменнік 359

Заля Эміль (1840–1902), французскі пісьменнік 292

Замоцін Іван Іванавіч (1873–1942), расійскі і беларускі літаратуразнавец 508

Зан Тамаш (1796–1855), паэт, сябра А. Міцкевіча 495

Зяц Леанард Восіпавіч (1890–1935), беларускі палітычны дзеяч 340

Збіткоўскі Мікалай Аляксандравіч (1884–1946), беларускі біёлаг 275, 320, 444

Збралевіч Лідзія, беларускі бібліёграф 495

Зімін Аляксандр Аляксандравіч (1920–1980), расійскі гісторык 418, 426, 431, 506

Зяновічы, шляхецкі род у ВКЛ 368

Іваноўская (Улашчык) Соф'я Восіпаўна (1870–1963), маці М. Улашчыка 323

Ігнатоўскі Усевалад Макаравіч (1881–1931), беларускі гісторык, дзяржаўны і грамадскі дзеяч 278, 317, 470

Ігнаценка Іларыён Мяфодзьевіч (1919–2002), беларускі гісторык 353, 429, 455

Індава Кацярына, расійскі гісторык 457

Іофе Эмануіл Рыгоравіч (нар. 1939), беларускі гісторык 485

Іпатава Вольга Міхайлаўна (нар. 1945), беларуская пісьменніца 354

Кабыліна, інжынер 258

Каваленка Віктар Антонавіч (1929–2001), беларускі літаратуразнавец, акадэмік 476, 491

Каваленя Алесь Дзмітрыевіч (1895–1937), беларускі археолаг 272, 274, 277, 280, 340

Кавалёў Павел Нічыпаравіч (1912–1995), беларускі пісьменнік, рэдактар часопіса «Польмя» 506, 507

Каваль Васіль Пятровіч (1907–1937), беларускі пісьменнік 285, 286, 289

- Кавальскі Мікалай Паўлавіч (1929–2006), украінскі гісторык 417, 426
- Кавальчанка Іван Дзмітрыевіч (1923–1995), расійскі гісторык 343
- Каганец Карусь (сапр. Кастравіцкі Казімір Рафал; 1868–1918), беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч 450
- Казакевіч Андрэй Мікалаевіч, расійскі гісторык 431
- Казей, лёкай графа Чапскага 215
- Казлоўскі, дырэктар кнігагандлю 361
- Казлоўскі Павел Рыгоравіч (1911–1996), беларускі гісторык 373
- Каладзеў Іван Хрысанфавіч (?–1914), бібліяфіл 345
- Калеснік Уладзімір Андрэевіч (1922–1994), беларускі літаратуразнавец 9, 387, 388, 393, 419, 508, 513, 519
- Каліноўскі Канстанцін Вікенцій Сымонавіч (1838–1864), беларускі рэвалюцыянер, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863 г. 350, 352
- Каніскі Георгій (1717–1795), украінскі і беларускі царкоўны і грамадскі дзеяч, пісьменнік 382
- Капернік Мікалай (1473–1543), польскі астраном, аўтар геляцэнтрычнай сістэмы свету 209
- Капіца Пётр Леанідавіч (1894–1984), расійскі фізік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі 429
- Капрэева Таццяна Мікалаеўна (1917–?), расійскі бібліяграф, гісторык-славіст 373
- Капыскі Залман Юдавіч (1916–1996), беларускі гісторык 345, 391, 405, 408
- Караленка Уладзімір Галакціёнавіч (1853–1921), расійскі пісьменнік 205
- Каралюк Уладзімір Дарафеевіч (1921–1981), расійскі гісторык 394, 398
- Карамазэў Віктар (нар. 1934), беларускі пісьменнік 460
- Караткевіч Уладзімір Сымонавіч (1930–1984), класік беларускай літаратуры 482, 483, 514, 517, 518
- Каратынскі Вінцэнт (1831–1891), пісьменнік і перакладчык 450, 519
- Карнейчык Яфрэм Іванавіч (1900–1972), беларускі гісторык 333, 471, 472
- Карнілаў Іван Пятровіч (1811–1901), расійскі дзяржаўны дзеяч і пісьменнік 392, 395
- Каробка, жыхар в. Віцкаўшчына 30, 42, 77, 113, 116, 159, 163, 164, 181
- Карп, памешчык 483
- Карпік Васіль Сымонавіч, судзя 340
- Карскі Яўхім Фёдаравіч (1861–1931), беларускі філолаг-славіст 6, 13
- Касакоўскі Станіслаў (1837–1905), польскі генеолаг 432
- Каспяровіч Мікалай Іванавіч (1900–1937), беларускі этнограф, мастацтвазнавец, краязнавец 291, 294, 335
- Касцюшка Андрэй Тадэвуш Банавентура (1746–1817), інжынер і вайсковы дзеяч, нацыянальны герой Беларусі, Польшчы і ЗША 207, 360
- Каўка Аляксей Канстанцінавіч (нар. 1937), беларускі гісторык і літаратуразнавец 485, 488, 523

- Каханойскі Генадзь Аляксандравіч (1936–1994), беларускі гісторык і краязнавец *10, 343, 349, 350, 364, 391, 394, 409, 423, 437, 444, 465, 471, 485, 487*
- Кац Бернард (1911–2003), брытанскі біяфізік і фізіёлаг, лаўрэат Нобелеўскай прэміі *424*
- Кацэнбоген Саламон Захаравіч (1889–1946), беларускі філосаф, эканаміст, юрыст *338*
- Кацярына II Аляксееўна (Соф'я Фрэдэрыка Аўгуста Анхальт-Цэрская; 1729–1796), расійская імператрыца *347*
- Кашкурэвіч Арлен Міхайлавіч (1929–2013), беларускі мастак *447, 506*
- Каштанаў Сяргей Міхайлавіч (нар. 1932), расійскі гісторык *431*
- Качалаў Васілій Іванавіч (сапр. Шверубовіч; 1875–1948), расійскі актёр *348*
- Каяловіч Міхаіл Восіпавіч (1828–1891), гісторык і этнограф *328, 454*
- Кернажыцкі Канстанцін Іванавіч (1902–1942), беларускі гісторык *332*
- Керсноўскі Рышард (1925–2006), польскі гісторык і нумізмат *427*
- Кіз Канстанцін, памочнік пісара *78*
- Кіпель Вітаўт Яўхімавіч (нар. 1927), беларускі бібліёграф, гісторык і грамадскі дзеяч *6*
- Кіраў Сяргей Міронавіч (1886–1934), савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч *246*
- Кіркор Адам Ганоры Карлавіч (1818–1886), беларускі і польскі гісторык, археолаг, этнограф, выдавец, грамадскі дзеяч *409*
- Кірпоцін Валерый Якаўлевіч (1898–1997), савецкі літаратуразнавец *343*
- Кір'янка Кастусь Ціханавіч (1918–1988), беларускі паэт *345*
- Кісялёў Генадзь Васільевіч (1931–2008), беларускі гісторык, літаратуразнавец, археограф *351, 377, 419*
- Клімовіч, землеўладальнік з в. Грычын *218*
- Ключэўскі Васілій Восіпавіч (1841–1911), расійскі гісторык *431*
- Коган, начальнік будаўніцтва *258*
- Колас Якуб (сапр. Міцкевіч Канстанцін Міхайлавіч; 1882–1956), класік беларускай літаратуры *5, 179, 234, 283, 292, 325, 350, 470, 484, 498*
- Корань, ссыльны *421*
- Коршунаў Аляксандр Фаміч (1924–1991), беларускі літаратуразнавец і тэкстолаг *351, 411, 460, 461*
- Крапіва Кандрат (сапр. Атраховіч Кандрат Кандратавіч; 1896–1991), народны пісьменнік Беларусі, мовазнавец, грамадскі дзеяч *283, 335, 336, 337, 357, 364, 389, 467, 474*
- Красінскі, землеўладальнік з в. Віцкаўшчына *53*
- Краскоўская Людміла Іванаўна (1904–1999), славацкі археолаг *420*
- Краскоўскі Іван Ігнатавіч (1880–1955), беларускі палітычны дзеяч, педагог *420, 498*
- Краўчанка Іван Сяргеевіч (1902–1979), беларускі гісторык *511*
- Круталевіч Вадзім (1922–2006), беларускі гісторык і праўнік *377*

- Крывашэін, брат Міхаіла Крывашэіна, які кіраваў разгонам I Усебеларускага з'езда 301
- Крысцяліха, жыхарка м. Самахвалавічы 59, 117
- Кубліцкія, уладальнікі маёнтка Кублічы (цяпер — Ушацкі раён) 361
- Кузьмін Аляксандр Трыфанавіч (1918—2003), беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч 10, 345, 396, 432
- Куляшоў Аркадзь Аляксандравіч (1914—1978), народны паэт Беларусі 469
- Купава Мікалай Мікалаевіч (нар. 1946), беларускі графік 466
- Купала Янка (сапр. Луцэвіч Іван Дамінікавіч; 1882—1942), класік беларускай літаратуры 5, 7, 277, 278, 283, 288, 291, 292, 294, 295, 304, 317, 318, 342—344, 357, 358, 395, 414—417, 450—452, 456, 464, 467, 470, 484, 505, 506, 519
- Купаліха, гл. *Луцэвіч У. Ф.*
- Купцэвіч Фелікс Піліпавіч (1900—1938), беларускі крытык 337, 387, 389, 419, 420, 421, 510
- Кучар Аляксандр (Айзік Евелевіч; 1910—1996), беларускі крытык 476
- Кучынскі Стэфан (1904—1985), польскі гісторык 427
- Л**абынцаў Юрый Андрэевіч (нар. 1948), расійскі літаратуразнавец, кнігазнавец, гісторык культуры 349, 443
- Лагацкі Іван, жыхар в. Грычын 124
- Лазутка Станіслаў Антонавіч (1923—2009), літоўскі гісторык 481
- Лапа Іван Іванавіч (1869—1944), расійскі гісторык 494, 495
- Лапаў Барыс (1925—1967), беларускі мовазнавец 362
- Ластаўскене-Іванаўскайтэ Марыя (1872—1957), літоўская пісьменніца, жонка В. Ластаўскага 471
- Ластаўскі Вацлаў Юсцінавіч (1883—1938), беларускі гісторык, пісьменнік, палітычны дзеяч 7, 277, 289, 291—295, 333, 334, 343, 347
- Лаўмянскі Генрык (1898—1984), польскі гісторык-медывявіст 329, 381
- Левіна, рэдактар у маскоўскім выдавецтве «Наука» 426
- Ленін Уладзімір Ільіч (сапр. Ульянаў; 1870—1924), расійскі рэвалюцыянер; стваральнік Савецкай дзяржавы 326, 341, 506
- Лермантаў Міхаіл Юр'евіч (1814—1841), класік расійскай літаратуры 120
- Лёсік Антон Юр'евіч, беларускі мовазнавец, брат Я. Лёсіка 294
- Лёсік Язэп Юр'евіч (1883—1940), беларускі мовазнавец, пісьменнік 277, 293, 294, 295, 296, 456, 498
- Лібкнехт Карл (1871—1919), нямецкі палітык 147
- Ліпскі Яўген, беларускі мастак 353
- Ліс Арсень Сяргеевіч (нар. 1934), беларускі фалькларыст, літаратуразнавец, краязнавец 10, 369, 393, 407, 432, 436, 445, 447, 470, 471, 484, 516
- Літвак Барыс Грыгор'евіч (1919—2002), расійскі гісторык 414
- Лобік Лявон Сцяпанавіч (1871—1918), беларускі публіцыст і паэт 350
- Лойка Алег Антонавіч (1931—2008), беларускі пісьменнік і літаратуразнавец 333, 395, 469, 470—473, 483, 491, 519

- Лужанін Максім (сапр. Каратай Аляксандр Амвросьевіч; 1909–2001), беларускі пісьменнік *246, 389, 400, 409*
- Лукашоў Канстанцін Ігнавіч (1907–1987), беларускі геолог, рэктар БДУ *464*
- Луцкевіч Антон Іванавіч (1884–1942), беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, гісторык і літаратурны крытык *295, 333, 343*
- Луцкевіч Іван Іванавіч (1881–1919), беларускі палітычны дзеяч, археолаг, этнограф; брат А. Луцкевіча *292, 295, 333, 343, 347*
- Луцэвіч Уладзіслава Францаўна (1891–1960), дырэктар Літаратурнага музея Янкі Купалы, жонка Я. Купалы *277, 467, 515*
- Лушчыцкі Іван Мікалаевіч (1907–1973), беларускі філосаф *511*
- Лысенка Пётр Фёдаравіч (нар. 1931), беларускі археолаг *399*
- Лыч Леанід Міхайлавіч (нар. 1929), беларускі гісторык *436*
- Любаўскі Мацвей Кузьміч (1860–1936), расійскі гісторык *328, 340, 344*
- Ляскоў Мікалай Сямёнавіч (1831–1895), расійскі пісьменнік *261*
- М**азураў Кірыла Графімавіч (1914–1989), савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч *10, 478*
- Макараў Сцяпан, камандзір палка *201, 204, 206*
- Мальдзіс Адам Восіпавіч (нар. 1932), беларускі літаратуразнавец *10, 441, 443, 448, 465, 493*
- Маракоў Валерый Дзмітрыевіч (1909–1937), беларускі паэт *286, 289*
- Марачкін Аляксей Антонавіч (нар. 1940), беларускі мастак *350*
- Мараш Якаў Навумавіч (1916–1990), беларускі гісторык *521*
- Мардвілка Аркадзь Пятровіч (1905–1986), беларускі пісьменнік і перакладчык *403*
- Маркс Карл (1818–1883), нямецкі мысляр, эканаміст, грамадскі дзеяч *328, 506*
- Маруцік Мікола, жыхар в. Вішкаўшчына *45*
- Мархель К., загадчык школы ў Самахвалавічах *63, 142*
- Марцэлеў Станіслаў Віктаравіч (нар. 1925), беларускі гісторык культуры *489, 493*
- Маслакавец, настаўнік *272*
- Матулайціс Стасіс Юргевіч (1866–1956), літоўскі і беларускі гісторык, акадэмік АН БССР *353*
- Матусевіч Аляксандр, журналіст *14, 388, 438*
- Маўродзін Уладзімір Васільевіч (1908–1987), расійскі гісторык *382*
- Мележ Іван Паўлавіч (1921–1976), народны пісьменнік Беларусі *10, 345, 352, 353, 365, 369, 441*
- Мельцэр Давыд Барысавіч (нар. 1925), беларускі гісторык *472, 473, 474*
- Меражкоўскі Дзмітрый Сяргеевіч (1866–1941), расійскі пісьменнік *208, 416*
- Мікуліч Іван, аднакурснік М. Улашчыка *420*
- Мілавідаў Аляксандр Іванавіч (1864 — пасля 1933), расійскі гісторык, археограф, бібліяграф *392*
- Мілер Ілья Саламонавіч (1919–1978), расійскі гісторык і археограф *418*

- Міндоўт (1195?—1263), заснавальнік і першы вялікі князь ВКЛ 383, 470
Мінц Ісаак (1896—1991), расійскі гісторык, акадэмік АН СССР 487
Мінц Мэры Саламонаўна (1906—?), перакладчыца 469
Міралюбаў, ссыльны 254
Міровіч Еўсцігней Афінагенавіч (сапр. Дунаеў; 1878—1952), народны артыст Беларусі 282
Місеня Петрык, жыхар в. Віцкаўшчына 45
Міцкевіч Адам (1798—1855), класік польскай літаратуры 318, 341, 382, 440, 495
Міцкевіч Адам Юр'евіч (1889—?), беларускі фізік 369, 421
Мокры Мікола (сапр. Андрэй Сухі; ?—1980), беларускі пісьменнік 350
Моркаўка Аркадзь Андрэевіч (1900—1957), беларускі паэт 439
Мсціславец Пётр Цімафеевіч, беларускі і расійскі кнігадрукар, гравёр 460
Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч (1796—1866), расійскі дзяржаўны дзеяч; кіраўнік задушэння паўстання 1863 г. 392
Мурашка Уладзімір, жыхар Масквы, сусед М. Улашчыка 400
Мышык Юрый Андрэевіч (нар. 1949), украінскі гісторык і археограф 418
Мялешка Васіль Іванавіч (1921—2004), беларускі гісторык 408, 520
- Н**аваumenка Іван Якаўлевіч (1925—2006), народны пісьменнік Беларусі, літаратуразнавец, акадэмік 476, 491
Нарбут Тэадор Яўхімавіч (1784—1864), гісторык і археолаг 382, 386
Наташа, гл. *Шамарына Н. М.*
Некрашэвіч Сцяпан Міхайлавіч (1883—1937), беларускі мовазнавец 293, 469
Неміроўскі Яўгеній Львовіч (нар. 1925), расійскі гісторык-славіст, даследчык беларускай літаратуры 460
Нечкаіна Міліца Васільеўна (1901—1985), расійскі гісторык 342
Ніжанкоўская Вера Андрэеўна (1901—1998), першая жонка Б. Тарашкевіча 434
Нікановіч Мікалай Уладзіміравіч (1902—1944?), беларускі пісьменнік 286, 289
Някрасаў Мікалай Аляксеевіч (1821—1878), расійскі паэт і публіцыст 518
- П**адольскі Карнілій Еўціхіевіч, настаўнік 231
Пазняк Зянон (нар. 1944), беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, археолаг, мастацтвазнавец 323
Палікарповіч Канстанцін Міхайлавіч (1889—1963), беларускі археолаг 280, 340
Палонскі Антон Васільевіч (1903—1981), беларускі гісторык 338
Палтаран Вера Сямёнаўна (сапр. Ляпеская; 1919—1989), беларуская пісьменніца 276
Палякоў Іван Яўсеевіч (1914—2004), беларускі дзяржаўны дзеяч 436
Папкоўскі Юз'ік, школьны сябра М. Улашчыка 73
Пастуховіч Калістрат, студэнт БДУ, краязнавец 275
Паўлаў, камісар 206
Паўловіч Анця, жыхарка в. Віцкаўшчына 160
Паўловіч Сцёпа, сябра юнацтва М. Улашчыка 103

- Пашкевіч Нічыпар Еўдакімавіч (нар. 1924), беларускі крытык і партыйны работнік 476
- Пашута Уладзімір Цярэнцьевіч (1918–1983), расійскі гісторык 342, 381, 418, 456
- Петрашкевіч Альфонс (1894–1918), паэт, празаік, перакладчык 292
- Петрыкаў Пётр Ціханавіч (1927–2007), беларускі гісторык 442, 451, 458, 520
- Пётр I (1672–1725), расійскі імператар 85, 340, 347
- Пілатовіч Станіслаў (1922–1986), беларускі партыйны дзеяч 338, 344
- Пілсудскі Юзаф (1867–1935), польскі дзяржаўны і ваенны дзеяч 325
- Пічэта Аляксандра, жонка акадэміка У. Пічэты 369, 373, 400, 401
- Пічэта Ксенія, дачка акадэміка У. Пічэты 400, 401
- Пічэта Уладзімір Іванавіч (1878–1947), гісторык-славіст, акадэмік 7, 13, 180, 273, 278, 288, 317–320, 327, 337, 338, 341, 342, 344, 355, 369, 373, 400, 401, 408, 425, 442, 464, 472–474, 485, 499
- Платон (428–348), старажытнагрэцкі філосаф 420
- Пляханаў Георгій Валянцінавіч (1856–1918), расійскі мысляр, прапагандыст марксізму 506
- Побаль Леанід Давыдавіч (1924–2004), беларускі археолаг 379, 397
- Полацкі Сімяон (1629–1680), усходнеславянскі пісьменнік і багаслоў 10
- Попэ Анджэй (нар. 1926), польскі гісторык 431
- Прышчэпаў Дзмітрый Філімонавіч (1896–1940), дзяржаўны дзеяч БССР 289, 342
- Пташыцкі Станіслаў (1853–1933), польскі гісторык, архівіст, філолаг 447, 448
- Пушкін Аляксандр Сяргеевіч (1799–1837), класік расійскай літаратуры 415
- Пушча Язэп Паўлавіч (сапр. Плашчынскі; 1902–1964), беларускі паэт 283
- Пфляўмбаум Яўгенія Эргардаўна (1908–1996), беларуская паэтка і перакладчыца 245
- Пшаздзецкі Караль Дамінік (1780–?), маршалак Завілейскага павета, удзельнік паўстання 1831 г. 368, 372
- Пшыркоў Юльян (1912–1980), беларускі літаратуразнавец 508
- Пятліцкая, настаўніца 73
- Пятлюра Сымон Васільевіч (1879–1926), украінскі ваенны і палітычны дзеяч 341
- Р**агачэўскі Пятро Іванавіч, беларускі перакладчык і журналіст 389
- Рагойша Вячаслаў Пятровіч (нар. 1942), беларускі літаратуразнавец 416, 450
- Радзівіл Магдалена (дзявоч. Завіша; 1861–1945), княгіня, мецэнатка 333
- Радзівілы, найбуйнейшы магнацкі род у ВКЛ 368, 373, 407, 463
- Райніс Яніс (сапр. Пліекшанс; 1865–1929), латышскі пісьменнік і дзяржаўны дзеяч 507
- Раманавы, дынастыя расійскіх цароў 85
- Раманаў Еўдакім Раманавіч (1855–1922), беларускі фалькларыст, этнограф, археолаг, краязнавец 271, 348, 409

- Раманоўская Ядвіга Юльянаўна (1922–2011), музейны работнік, пляменніца
Я. Купалы 467
- Раманоўскі Васіль Піліпавіч (1918–1992), беларускі гісторык 464
- Рапановіч Яўген Нічыпаравіч (1929–1987), беларускі тапаніміст 451
- Рахматулін Марган Абдулавіч (1927–2006), расійскі гісторык 405, 406
- Рогаў Аляксандр Іванавіч (1935–1996), расійскі гісторык 381, 398, 431
- Родзевіч Леапольд (1895 — пасля 1938), беларускі паэт і драматург 283, 421
- Рудніцкая Яўгенія Львоўна (нар. 1920), расійскі гісторык 488
- Рукавішнікава А., жыхарка г. Уржум, у якой кватараваў У. Жылка 509
- Рушчыц Фердынанд Эдуардавіч (1870–1936), беларускі і польскі мастак 352
- Рыбакоў Барыс Аляксандравіч (1908–2001), расійскі гісторык і археолаг, ака-
дэмік РАН 364
- Рыжэўская Манька, жыхарка в. Вішкаўшчына 140
- Рыжэўскі, арандатар з в. Вішкаўшчына 100, 111, 112, 188, 217
- Рыльскі Максім Фёдаравіч (1895–1964), украінскі пісьменнік, перакладчык,
вучоны-славіст 483
- Рынгольд, міфічны князь беларускіх летапісаў 436
- Рытар Іна (псеўд. Саковіч Аляксандра; 1906–1998), беларуская пісьменніца,
аднакурсніца М. Улашчыка 277, 293
- Рыўлін Езекіль Ісакавіч (1901–1978), беларускі гісторык і партыйны дзеяч 339
- Рэкло Жан Жак Элізэ (1830–1905), французскі географ і сацыёлаг 478
- С**авіч І., ссыльны 369, 421
- Садоўскі Яфім (1907–1993), беларускі нарысіст і празаік 475
- Салавей Павел, сябра юнацтва М. Улашчыка 310
- Саламевіч Янка (Іван Уладзіміравіч; 1938–2012), беларускі літаратуразнавец,
гісторык літаратуры 409
- Салаўёў Сяргей Міхайлавіч (1820–1879), расійскі гісторык 431
- Самайловіч, ссыльны 254
- Самойла Уладзімір Іванавіч (1878–1941), беларускі філосаф, публіцыст, літа-
ратурны крытык 471
- Сапега Леў Іванавіч (1557–1633), дзяржаўны дзеяч ВКЛ, дыпламат і мысляр 466
- Сасіновіч, ссыльны 388, 421
- Свянціцкі Ларыён Сямёнавіч (1876–1956), украінскі філолаг і этнограф 416,
417, 505
- Святаслаў Яраславіч (1027–1076), князь чарнігаўскі, вялікі князь кіеўскі 456
- Семяжон Язэп Ігнатавіч (1914–1990), беларускі перакладчык 403
- Серафімаў Васіль Сцяпанавіч (1897–1972), беларускі дзяржаўны дзеяч, краяз-
навец 338
- Сербаў Ісак Абрамавіч (1871–1943), беларускі этнограф, фалькларыст, архео-
лаг 272, 280, 331, 444, 475, 499
- Сергіевіч Пётр Аляксандравіч (1900–1984), беларускі мастак 352, 429

- Сержпутоўскі Аляксандр Казіміравіч (1864–1940), беларускі фалькларыст, этнограф, публіцыст, мовазнавец 227, 349, 469, 493
- Сіманаў, начальнік будаўніцтва 313
- Сіманаўскі Іосіф Бенцыянавіч (1892–1967), беларускі бібліятэказнавец і бібліёграф 357, 364, 374, 394, 416, 459, 468
- Скалабан Віталь Уладзіміравіч (1947–2011), беларускі гісторык і архівіст 9, 474, 476
- Скандракоў Сяргей Вячаслававіч (1876–1953), беларускі навуковец-аграном, журналіст і краязнавец 474, 475
- Скардзіс Віталь, студэнт БДУ 287
- Скарына Францішак (да 1490 — каля 1551), беларускі і ўсходнеславянскі асветнік-гуманіст, першадрукар, вучоны, пісьменнік, перакладчык, мастак, лекар 282, 326, 327, 348, 351, 454, 460, 465, 467, 519
- Скірмунт Раман Аляксандравіч (1868–1939), беларускі грамадскі і палітычны дзеяч; прэм’ер-міністр БНР 428
- Слава, *гл. Бялькевіч У. І.*
- Сланеўскі Ігнат Андрэевіч (1900–1970), беларускі гісторык і педагог 406
- Сметана Антанас (1874–1944), літоўскі дзяржаўны дзеяч 292
- Смірноў Анатоль Піліпавіч (1925–2009), беларускі і расійскі гісторык 368
- Смоліч Аркадзь Антонавіч (1891–1938), беларускі географ, грамадскі і палітычны дзеяч 335, 498, 518
- Стазаева Маруся, ссыльная 245
- Станішэўскі, уладальнік прыватнай бібліятэкі ў Мінску 322
- Станішэўскі Аляксандр, жыхар засценка Брумарашчына 26
- Станішэўскі Мікіта, швагер М. Улашчыка 25
- Станюковіч Канстанцін Міхайлавіч (1843–1903), расійскі пісьменнік 145
- Сташэўскі Васіль Пятровіч (1895–1937), беларускі пісьменнік 285, 286
- Сцяпанашвілі Ілья, ссыльны
- Стрыйкоўскі Машей (каля 1547—да 1593), польскі храніст 348, 381, 383, 390
- Субоцін Уладзімір, ссыльны 242
- Сувораў Аляксандр Васільевіч (1730–1800), расійскі ваенны дзеяч, генералісі-мус 85, 86
- Суднік Міхаіл Раманавіч (1910–1995), беларускі мовазнавец 357, 363
- Сушыньскі Язэп Францавіч (1885–1967), беларускі мовазнавец 340, 468
- Сцяпанашвілі Ілля, ссыльны 264
- Сыракомля Уладзіслаў (сапр. Кандратовіч Людвік; 1823–1862), паэт, драматург, перакладчык, крытык, краязнавец 358
- Сядоў Валянцін Васільевіч (1924–2004), расійскі археолаг 386
- Сяліцкі Францішак (1923–2001), польскі славіст 403
- Сярбента Віталь Андрэевіч (1895–1980), беларускі гісторык і філосаф 340, 410
- Сярко Аляксей, жыхар в. Віцкаўшчына 159
- Сярко Банадысь, жыхар в. Віцкаўшчына 113

- Т**алстой Аляксей Мікалаевіч (1883–1945), расійскі пісьменнік 528
- Талстой Леў Мікалаевіч (1828–1910), класік расійскай літаратуры 9, 75, 332, 479, 505
- Талстой Мікіта Ільіч (1923–1996), расійскі філолаг, славіст і фалькларыст, акадэмік, праўнук Л. Талстога 362, 452
- Тамара (1166–1213), царыца Грузіі 68
- Тамаровіч, выкладчык музыкі 143
- Тамковіч Мікалай, жыхар в. Віцкаўшчына 225
- Танк Максім (сапр. Скурко Яўген Іванавіч; 1912–1995), народны паэт Беларусі, перакладчык, грамадскі і дзяржаўны дзеяч 330, 446, 477, 505
- Таранда Мікола, актывіст гродзенскай культурна-асветнай суполкі «Паходня» ў 1980-я гг. 522
- Тарасаў Канстанцін Іванавіч (1940–2010), беларускі пісьменнік 456, 457, 521
- Тарашкевіч Браніслаў Адамавіч (1892–1938), беларускі мовазнавец, публіцыст, перакладчык, літаратуразнавец, палітычны дзеяч 419
- Тацішчаў Васілій Мікітавіч (1686–1750), расійскі дзяржаўны дзеяч, гісторык 326, 351
- Ткачоў Міхась Аляксандравіч (1942–1992), беларускі гісторык, археолаг 10, 394, 423, 462, 512, 520
- Троцкі Леў Давыдавіч (сапр. Бранштэйн Лейба; 1879–1940), расійскі рэвалюцыянер 324
- Трубніцкі Юрый (1680?–1747), летапісец, адзін з аўтараў Магілёўскай хронікі 447
- Трубніцкія, сям'я, якая ў чатырох пакаленнях пісала Магілёўскую хроніку 448
- Трус Паўлюк (Павел Адамавіч; 1904–1929), беларускі паэт 283
- Трусаў Алег Анатольевіч (нар. 1954), беларускі археолаг, палітык і грамадскі дзеяч 462, 520
- Туміловіч Янка (1905–1938), беларускі паэт 288
- Тумяліс Ёзас, літоўскі філолаг 435
- Тураўскі Кірыла (каля 1113 — пасля 1190), беларускі багаслоў і пісьменнік 10
- Тышкевіч Яўстафій Піевіч (1814–1873), беларускі археолаг, гісторык, этнограф і краязнавец 292
- Тышкевічы, графы 403
- Тэраўскі Уладзімір Васільевіч (1871–1938), беларускі кампазітар 301, 326
- У**ладзіміраў Леў Іванавіч (1912–1999), расійскі і літоўскі кнігазнавец 348
- Уманскі, ссыльны 315, 348
- Улашчык Аляксандр Мікалаевіч (нар. 1947), сын М. Улашчыка 11, 412, 423, 446, 480, 488, 497
- Улашчык Аляксандра (1900–1976), сястра М. Улашчыка 52, 58
- Улашчык Вольга Мікалаеўна (1911–?), сястра М. Улашчыка 11, 17, 30, 40, 45, 53, 86, 341, 435, 516

- Улашчык Іван Мікалаевіч (1891–1958), брат М. Улашчыка *42, 55, 120, 147*
Улашчык Канстанцін Мікалаевіч (1896–1961), брат М. Улашчыка *43, 59*
Улашчык Мікалай Феліцыянавіч (1862–1934), бацька М. Улашчыка *15, 322*
Улашчык Ніна Мікалаеўна (1901–1974), сястра М. Улашчыка *20, 42, 53, 58, 60, 62, 66, 75, 115, 121*
Улашчык Павел Мікалаевіч (1895–1989), брат М. Улашчыка *15, 30, 35, 41, 43, 44, 48, 89, 97, 146*
Улашчык Соф’я Восіпаўна (1870–1963), маці М. Улашчыка *16*
Улашчык Уладзімір Мікалаевіч (1904–1909), брат М. Улашчыка *17*
Улашчык Феліцыян Іванавіч (1819–1893), дзед М. Улашчыка *17*
Улашчык Юз’ік (Восіп Феліцыянавіч; 1849–1919), дзядзька М. Улашчыка *20*
Улашчык Юльян Феліцыянавіч (1859–1932), дзядзька М. Улашчыка *20*
Умрэйка Сцяпан Андрэевіч (1908–1978), беларускі педагог і дзяржаўны дзеяч *479*
- Ф**айнгаўз Давід (1920–2004), польскі гісторык *368*
Федароўскі Міхал (1835–1923), польскі і беларускі фалькларыст, этнограф, археолаг *348, 409*
Феэрбах Людвіг (1804–1872), нямецкі мысляр *340*
Фёдараў Іван (каля 1510 — 1583), заснавальнік кнігадрукавання ў Расіі і ва Украіне *460, 464, 465*
Філіповіч Апанас (каля 1596 — 1648), пісьменнік, палітычны і рэлігійны дзеяч *351*
Фрэзер Джэймс (1854–1941), англійскі вучоны, даследчык гісторыі рэлігіі *292*
Функ А., *гл. Гародня А.*
Фядзюшын Анатоль Уладзіміравіч (1891–1972), беларускі зоолаг *320*
- Х**айноўская Марыя (1903–1992), бібліятэкар Саюза пісьменнікаў Беларусі *471*
Харашкевіч Ганна Леанідаўна (нар. 1931), расійскі гісторык *327, 403, 423, 424, 435, 437, 450, 488*
Харламповіч Павел Васільевіч (1884–?), дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея *280*
Хведаровіч Мікола Фёдаравіч (сапр. Чарнушэвіч; 1904–1981), беларускі пісьменнік і перакладчык *336*
Ходзька Ігнат (1794–1861), беларускі і польскі пісьменнік-мемуарыст *440*
Храпавіцкі, віцебскі ваявода *446, 466*
- Ц**арык, беларускі праўнік *333*
Цвікевіч Аляксандр Іванавіч (1888–1937), беларускі гісторык і палітычны дзеяч *295, 296, 498*
Цвікевіч Іван Іванавіч (1891–1938), беларускі медык і грамадскі дзеяч; брат А. І. Цвікевіча *289, 290, 334*

- Цётка (сапр. Пашкевіч Алаіза; 1876–1916), беларуская паэтка, грамадская і палітычная дзяячка 450
- Ціхаміраў Л., ссыльны 256, 316
- Ціхаміраў Міхаіл Мікалаевіч (1893–1965), расійскі гісторык 7, 343, 349, 264
- Цярпнецкая-Клімовіч, настаўніца 73
- Ч**амярышкі Вячаслаў Антонавіч (нар. 1936), беларускі літаратуразнавец 9, 374, 381, 384, 398, 402, 406, 410, 414, 422, 425, 430, 443, 446, 448–450, 452, 461, 471, 480, 490, 494
- Чапко Валянціна Уладзіміраўна (нар. 1925), беларускі гісторык 328, 455, 463
- Чапскі (Гутэн-Чапскі) Караль Ян (1860–1940), граф, уладальнік маёнтка Станькава 56, 215
- Чарапнін Леў Уладзіміравіч (1905–1977), расійскі гісторык, акадэмік 405, 406
- Чарнушэвіч Дзмітрый Сільч (1882–1938), беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч 289, 370, 502
- Чарнушэвіч Нічыпар Фёдаравіч (1900–1987), беларускі паэт, драматург; брат М. Хведаровіча 283, 498
- Чарняўскі Міхась (1938–2013), беларускі археолаг, пісьменнік, грамадскі дзеяч 438, 486
- Чарот Міхась Сымонавіч (сапр. Кудзелька; 1896–1938), беларускі пісьменнік 278, 283, 288, 317, 402, 415, 420
- Чацкі Тадэвуш (1765–1813), польскі гісторык, даследчык Статута ВКЛ 1529 г. 481
- Чачот Ян Тадэвуш (1796–1847), беларускі і польскі паэт, фалькларыст 350, 359, 495
- Чорны Кузьма (сапр. Раманоўскі Мікалай Карлавіч; 1900–1944), беларускі пісьменнік 283
- Чугуноў, палітрук 202, 205
- Чухіль, начальнік лагернага будаўнічага аддзялення 259, 313
- Чыбрыкаў, начальнік будаўніцтва Сібірскіх лагераў 315
- Ш**абуня Канстанцін Іванавіч (1912–1986), беларускі гісторык 371, 458
- Шамарына Наталля Маркаўна (1907–1985), фізіёлаг, жонка М. Улашчыка 269, 341, 343, 355, 374, 398, 399, 402, 404, 410, 412, 424, 430, 463, 497
- Шамякін Іван Пятровіч (1921–2005), народны пісьменнік Беларусі, грамадскі і дзяржаўны дзеяч 476, 491
- Шарамэта Антось, жыхар в. Віцкаўшчына 56
- Шатэрнік Мікалай Васільевіч (1890–1934), беларускі мовазнавец і краязнавец 336
- Шаўра Васіль Філімонавіч (1912–2007), савецкі партыйны дзеяч 364
- Шаўчэнка Тарас Рыгоравіч (1814–1861), класік украінскай літаратуры 318, 342, 359
- Шахматаў Аляксей Аляксандравіч (1864–1920), расійскі мовазнавец 334

- Шашалевіч Васіль Антонавіч (1897–1941), беларускі пісьменнік 285
- Шашкаловіч Міхаіл, жыхар в. Віцкаўшчына 141, 165, 172, 219, 317
- Шкадзінскі Паўлік, аднакласнік М. Улашчыка 66
- Шнаркевіч Язэп Канстанцінавіч (1886–1974), беларускі педагог і грамадскі дзеяч 325, 326, 350, 351, 484, 518
- Шпакоўскі, ссыльны 256
- Шпакоўскі Віктар, стараста в. Віцкаўшчына 213
- Шпілеўскі Павел Міхайлавіч (1823–1861), беларускі этнограф і публіцыст 204
- Шпэт Язэп Геркуланавіч (1891–1955), беларускі паэт і публіцыст 350
- Шутаў Сяргей Сяргеевіч (1906–1972), лекар, археолаг; сябра М. Улашчыка 10, 14, 271–275, 279, 319, 397, 444, 466, 474
- Шушкевіч Станіслаў Пятровіч (1908–1991), беларускі паэт 336, 352, 357, 358, 361, 365, 367, 369, 373, 374, 388, 446, 468, 504
- Шчакаціхін Мікалай Мікалаевіч (1896–1941), беларускі мастацтвазнавец 280, 281, 337
- Шчыслёнак Міхаіл, жыхар засценка Востраў 124
- Шырма Рыгор Раманавіч (1892–1978), беларускі харавы дырыжор, фалькларыст і грамадскі дзеяч 470
- Э**нгельс Фрыдрых (1820–1895), нямецкі філосаф, адзін з заснавальнікаў марксізму 506
- Эпімах-Шыпіла Браніслаў Ігнатавіч (1859–1934), беларускі мовазнавец, даследчык літаратуры 336, 470
- Ю**дзін Генадзій Васільевіч (1840–1912), краснаярскі купец, калекцыянер-бібліяфіл 357
- Юдовіч, загадчык Дома асветы 337
- Юрашкевіч І. беларускі мовазнавец 277, 294
- Я**жоў Мікалай Іванавіч (1895–1940), савецкі дзяржаўны дзеяч, наркам унутраных спраў СССР 335
- Якімовіч Алесь Іванавіч (1904–1979), беларускі пісьменнік 469
- Ялугін Эрнест Васільевіч (нар. 1936), беларускі пісьменнік і публіцыст 10, 293, 427, 439, 458, 472, 475
- Янкоўскі Фёдар Міхайлавіч (1918–1988), беларускі мовазнавец і пісьменнік 10, 453
- Яцэвіч Косцік, школьны сябра М. Улашчыка 68

Змест

<i>Аляксей Каўка</i> . З беларускай упартасцю	5
Аўтабіяграфія	13

УСПАМІНЫ

Віцкаўшчына. Ад маленства да юнацтва	15
Бацька	15
Маці	16
Сям'я	17
Дзед	17
Дзядзькі	18
Гульні і словы	20
Драма ў Рубілках	20
Астравец	23
Войцік і Гомзы	26
З год дзіцячых	28
Каляды і Вялікдзень	32
Сёмуха і Янаўскі фэст	40
Навука	51
Школа	58
Яўрэйскія кучкі	69
Настаўнікі	70
Жыццёвыя правілы	74
Дома!	80
Вайна	88
Восень 1915 г.	100
Ізноў школа	114
Менск	124
Рэвалюцыя	138
Школа ў Менску	142
Немцы, бальшавікі і палякі	146
«Якой вы веры?»	187
Расчараванне ў паляках	206
Трывожная пара	210
Рэвалюцыя ўва мне	223
<i>Арсень Ліс</i> . Мемуарныя запісы Мікалая Улашчыка	237

Мариинск — Суслово	241
Война в зоне	262
Как я стал знаменитым	267
Сны	270
Постаці	271
Сяргей Шутаў	271
Янка Купала	275
Мітрафан Даўнар-Запольскі	278
Максім Гарэцкі	282
Сцяпан Баркоўскі і яго салон	283
Вацлаў Ластоўскі	289
Ніна Бялькевіч	296
Міхал Галеньчык	306
Владимир Пичета (Конспект доклада)	317
Казаў Улашчык (3 пачутага і запісанага)	321

ЛІСТЫ

1. Наталлі Шамарынай	355
2. Уладзіміру Пічэту	355
3. Сцяпану Александровічу	356
4. Станіславу Шушкевічу	357
5. Станіславу Шушкевічу	358
6. Сцяпану Александровічу	359
7. Юліі Бібіла	360
8. Станіславу Шушкевічу	361
9. Станіславу Шушкевічу	361
10. Ніне Бялькевіч	362
11. Юліі Бібіла	364
12. Ніне Бялькевіч	364
13. Івану Мележу	365
14. Рыгору Барадуліну	367
15. Станіславу Шушкевічу	369
16. Сцяпану Александровічу	371
17. Станіславу Шушкевічу	373
18. Ніне Бялькевіч	374
19. Юліі Бібіла	375
20. Зосьцы Верас	375
21. Зосьцы Верас	376

22. Зосьцы Верас	377
23. Зосьцы Верас	377
24. Вадзіму Круталевічу	377
25. Міколу Ермаловічу	378
26. Вячаславу Чамярыцкаму	384
27. Вячаславу Чамярыцкаму	384
28. Міколу Ермаловічу	385
29. Нілу Гілевічу	386
30. Уладзіміру Калесніку	387
31. Уладзіміру Калесніку	388
32. Ларысе Геніюш	390
33. Генадзю Каханоўскаму	391
34. Генадзю Каханоўскаму	391
35. Уладзіміру Калесніку	393
36. Арсеню Лісу	393
37. Генадзю Каханоўскаму	394
38. Алегу Лойку	395
39. Аляксандру Кузьміну	396
40. Леаніду Побалою	397
41. Вячаславу Чамярыцкаму	398
42. Наталлі Шамарынай	399
43. Максіму Лужаніну	400
44. Ніне Ватацы	400
45. Нілу Гілевічу	401
46. Вячаславу Чамярыцкаму	402
47. Язэпу Семязону	403
48. Гаўрылу Гарэцкаму	404
49. Нілу Гілевічу	404
50. Валянціну Грыцкевічу	405
51. Вячаславу Чамярыцкаму	406
52. Валянціну Грыцкевічу	407
53. Генадзю Каханоўскаму	409
54. Вячаславу Чамярыцкаму	410
55. Нілу Гілевічу	412
56. Нілу Гілевічу	413
57. Вячаславу Чамярыцкаму	414
58. Нілу Гілевічу	415
59. Вячаславу Рагойшу	416
60. Міколу Кавальскаму	417

61. Аляксандру Зіміну	418
62. Нілу Гілевічу	419
63. Уладзіміру Калесніку	419
64. Вячаславу Чамярыцкаму	422
65. Нілу Гілевічу	423
66. Вячаславу Чамярыцкаму	425
67. Аляксандру Зіміну	426
68. Міколу Кавальскаму	426
69. Эрнесту Ялугіну	427
70. Нілу Гілевічу	429
71. Вячаславу Чамярыцкаму	430
72. Анджэю Попэ	431
73. Арсеню Лісу	432
74. Ганне Харашкевіч	435
75. Ёзасу Тумялісу	435
76. Арсеню Лісу	436
77. Генадзю Каханоўскаму	437
78. Алесю Матусевічу	438
79. Алесю Адамовічу	439
80. Валянціну Грыцкевічу	441
81. Адаму Мальдзісу	443
82. Генадзю Каханоўскаму	444
83. Арсеню Лісу	445
84. Вячаславу Чамярыцкаму	446
85. Вячаславу Чамярыцкаму	448
86. Вячаславу Чамярыцкаму	449
87. Вячаславу Чамярыцкаму	450
88. Вячаславу Рагойшу	450
89. Яўгену Рапановічу	451
90. Вячаславу Чамярыцкаму	452
91. Фёдару Янкоўскаму	453
92. Валянціну Грыцкевічу	456
93. Нілу Гілевічу	457
94. Эрнесту Ялугіну	458
95. Вячаславу Чамярыцкаму	461
96. Нілу Гілевічу	463
97. У рэдакцыю газеты «Неделя»	464
98. Генадзю Каханоўскаму	465
99. У Гудзевіцкі школьны музей	466

100. Францу Гінтаўту	467
101. Станіславу Шушкевічу	468
102. Нілу Гілевічу	469
103. Алегу Лойку	469
104. Арсеню Лісу	470
105. Арсеню Лісу	471
106. Генадзю Каханоўскаму	471
107. Эрнесту Ялугіну	472
108. Віталю Скалабану	474
109. Эрнесту Ялугіну	475
110. Віталю Скалабану	476
111. Кірылу Мазураву	478
112. Вячаславу Чамярыцкаму	480
113. Станіславу Лазутку	481
114. Янку Брылю	481
115. Янку Брылю	482
116. Арсеню Лісу	484
117. Валянціну Грыцкевічу	485
118. Міхасю Чарняўскаму	486
119. У Гудзевіцкі школьны музей	486
120. Валянціну Грыцкевічу	487
121. Алесю Белакозу	489
122. Вячаславу Чамярыцкаму	490
123. У Гудзевіцкі школьны музей	491
124. Валянціну Грыцкевічу	493
125. Вячаславу Чамярыцкаму	494
126. Валянціну Грыцкевічу	494
127. Серафіму Андраюку	496
128. Гаўрылу Гарэцкаму	496

ДАДАТАК

1. З паказанняў арыштаванага Мікалая Улашчыка падчас следства па справе «Саюза вызвалення Беларусі»	498
2. Выпіска з пратакола Калегіі АДПУ	503
Лісты Мікалаю Улашчыку	504
1. Сцяпан Александровіч — Мікалаю Улашчыку	504
2. Сцяпан Александровіч — Мікалаю Улашчыку	505
3. Язэп Дыла — Мікалаю Улашчыку	506
4. Мікола Ермаловіч — Мікалаю Улашчыку	507

---

5. Юльян Пшыркоў — Мікалаю Улашчыку	508
6. Уладзімір Калеснік — Мікалаю Улашчыку	508
7. Сцяпан Александровіч — Мікалаю Улашчыку	510
8. Міхась Ткачоў — Мікалаю Улашчыку	512
9. Уладзімір Калеснік — Мікалаю Улашчыку	513
10. Уладзімір Караткевіч — Мікалаю Улашчыку	514
11. Янка Брыль — Мікалаю Улашчыку	516
12. Янка Брыль — Мікалаю Улашчыку	516
13. Янка Брыль — Мікалаю Улашчыку	518
14. Уладзімір Калеснік — Мікалаю Улашчыку	519
15. Міхась Ткачоў — Мікалаю Улашчыку	520
Каментар	523
Паказнік імёнаў	536

Улашчык , Мікалай
У47 Даць народу гісторыю : успаміны, лісты / Мікалай Улашчык; уклад. А. Каўкі і М. Скоблы; прадм. А. Каўкі; камент. М. Скоблы. — Мінск : Лімарыус, 2016. — 560 с. : іл. — (Беларуская мемуарная бібліятэка).

ISBN 978-985-6968-53-5.

Мікалай Улашчык (1906—1986) усё жыццё займаўся вывучэннем айчыннай гісторыі, але не змог выдаць у Беларусі ніводнай сваёй кнігі. Парадокс лёсу: даследчык і публікатар беларускіх летапісаў, адзін з найлепшых крыніцазнаўцаў і спецыялістаў па «беларускім» XIX ст. аказаўся незапатрабаваным на радзіме. Але напісанае застаецца, і для яго абавязкова настае час вяртання. У кнігу ўвайшлі ўспаміны пра школьныя гады і пару сталення, мемуарныя партрэты Я. Купалы, М. Доўнар-Запольскага, В. Ластоўскага ды інш., а таксама лісты, большая частка якіх друкуецца ўпершыню.

УДК 94(476)(093)

ББК 63.3(4Бел)

Літаратурна-мастацкае выданне

Улашчык Мікалай
ДАЦЬ НАРОДУ ГІСТОРЫЮ
Успаміны, лісты

Адказны за выпуск *М. Шыбка*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *М. Шавыркiна*

Падысана да друку 16.05.2016. Фармат 70×100 1/32. Папера афсетная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 23,24. Ул.-выд. арк. 27,0. Наклад 300 асобн. Заказ 2587.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/226 ад 20.03.2014.

Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь.

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Новапрэнт». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы і распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/54 ад 25.02.2014. Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь.

ISBN 978-985-6968-53-5

9 789856 968535

Даць на роду гісторыю

Беларуская
мемуарная
бібліятэка